МАРКО ПОПОВИЋ

МАНАСТИР СТУДЕНИЦА

АРХЕОЛОШКА ОТКРИЋА

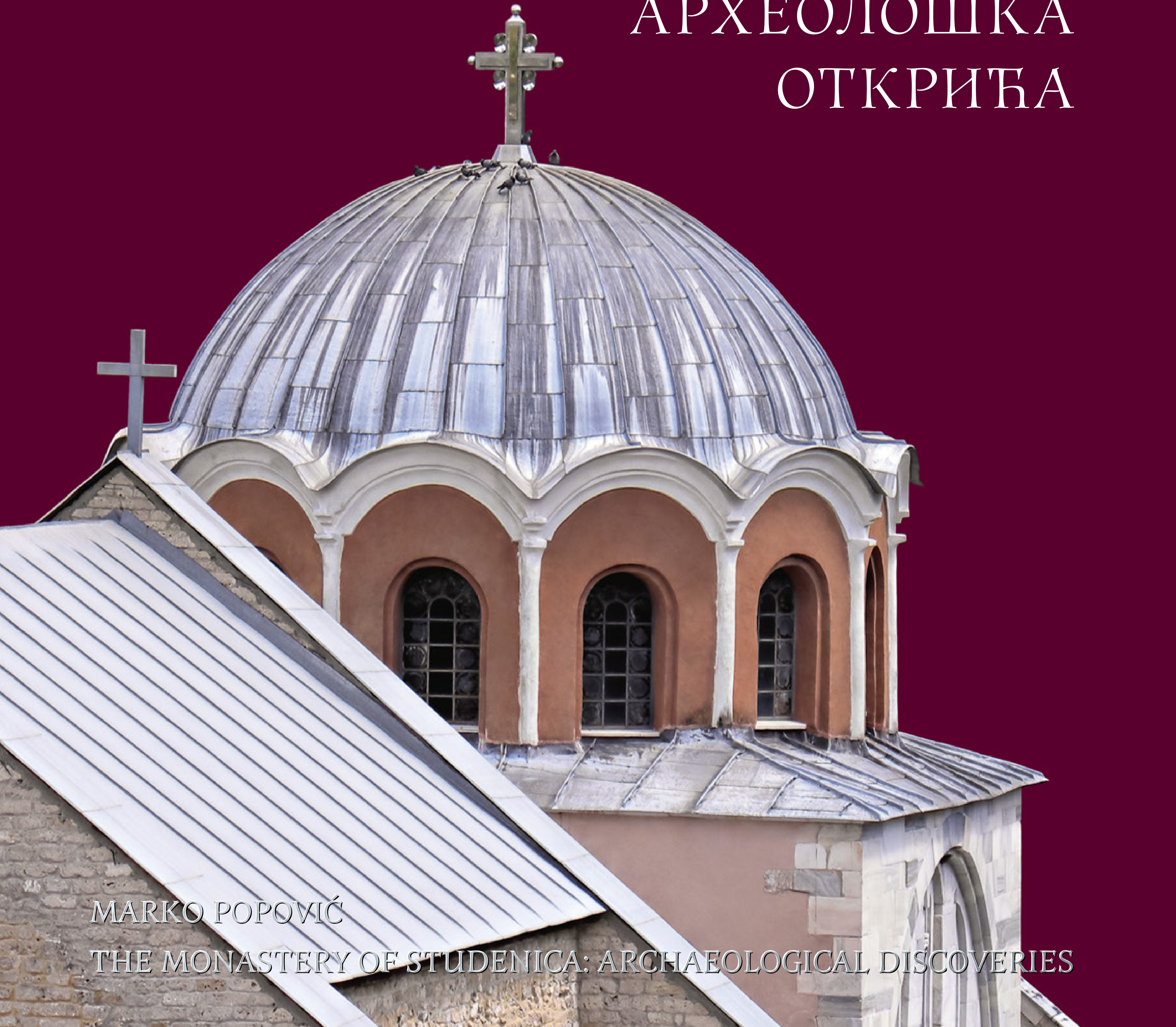

MARKO POPOVIĆ

THE MONASTERY OF STUDENICA: ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES

РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ
АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ

REPUBLIC INSTITUTE FOR PROTECTION OF CULTURAL MONUMENTS
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

Marko Popović

THE MONASTERY OF STUDENICA:
ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES

ИЗДАВАЧ
РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ
Београд, Радослава Грујића 11
АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ
Београд, Кнеза Михаила 34/IV

ЗА ИЗДАВАЧА
МИРЈАНА АНДРИЋ, МИОМИР КОРАЋ

РЕЦЕНЗЕНТИ
БРАНИСЛАВ ТОДИЋ, ГОРДАНА СИМИЋ

ПЛАНОВИ
теренска снимања: НЕБОЈША СТЕПАНОВИЋ,
НЕНАД ЛАЗАРЕВИЋ, ИГОР БЈЕЛИЋ
обрада за штампу: ГОРАН ИЛИЈИЋ, ИГОР БЈЕЛИЋ

ЦРТЕЖИ АРХЕОЛОШКИХ НАЛАЗА
МИЛИЦА ТОМИЋ

ФОТОГРАФИЈЕ
МАРКО ПОПОВИЋ, ЕМИЛ ЦАБУНАЦ

ФОТОГРАФИЈА НАСЛОВНЕ СТРАНЕ
МИЛАН РАДУЈКО

ЛЕКТОР
МИРЈАНА РАДОВАНОВИЋ

ПРЕВОДИЛАЦ
МАРИНА АДАМОВИЋ-КУЛЕНОВИЋ

ДИЗАЈН И ТЕХНИЧКО УРЕЂЕЊЕ
ДАНИЈЕЛА ПАРАЦКИ

ШТАМПА
ПУБЛИКУМ, Београд

ТИРАЖ
500 примерака

ISBN 978–86-6299-016-7
ISBN 978-86-80093-96-3

МАРКО ПОПОВИЋ

МАНАСТИР СТУДЕНИЦА

АРХЕОЛОШКА ОТКРИЋА

Београд, 2015.

САДРЖАЈ

7 | УВОД

13 | ИСТРАЖИВАЊА КОМПЛЕКСА МАНАСТИРА СТУДЕНИЦЕ
13 Ископавања и денивелације терена у оквиру конзерваторских радова 1949–1973.
21 Сондажна археолошка ископавања 1981–1987.
22 Систематска археолошка истраживања 1989–1997. и 2010–2014.
24 Ликовни извори за проучавање манастира Студенице

29 | ПОЛОЖАЈ И ОДЛИКЕ РЕЉЕФА

33 | МЕТОДОЛОГИЈА АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА И КУЛТУРНА СТРАТИГРАФИЈА
33 Методологија археолошких истраживања
36 Културна стратиграфија

43 | ИСТРАЖИВАЊА ХРАМОВА И ЗДАЊА МАНАСТИРСКОГ НАСЕЉА
43 Обимни бедем са капијама и кулама
59 Манастирске цркве и параклиси
90 Манастирска порта и некропола
93 Здања манастирског насеља
190 Јаме, укопи и отпадни простори
200 Материјали и технике грађења манастирских здања

211 | НАЛАЗИ ИЗ АРХЕОЛОШКИХ СЛОЈЕВА
211 Предмети од керамике
220 Предмети од стакла
226 Предмети култне намене
228 Предмети од кости
231 Предмети од бронзе, сребра и олова
238 Предмети од гвожђа
251 Предмети од камена

255 | ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

273 | КАТАЛОГ АРХЕОЛОШКИХ НАЛАЗА

315 | БИБЛИОГРАФИЈА

323 | THE MONASTERY OF STUDENICA: ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES (*Summary*)

335 | ПОСЕБНИ ПРИЛОЗИ

337 *Весна Бикић*
Хронолошки, технолошки и стилски оквири глеђосане керамике у Србији: пример манастира Студенице

361 *Соња Стаменковић*
Средњовековно стакло манастира Студенице

378 *Вујадин Иванишевић*
Налази новца у манастиру Студеници

381 *Даница Поповић*
Средњовековни надгробни споменици у Студеници

395 *Немања Марковић*
Исхрана у манастиру Студеници: археозоолошка сведочанства

УВОД

МЕЂУ СПОМЕНИЦИМА српског културног наслеђа Студеници припада изузетно место. Њена судбина уткана је у збивања на овим просторима током протеклих осам столећа. Грађена у последњим деценијама 12. века као главна задужбина и маузолеј родоначелника династије, Стефана Немање, Студеница је за потомство представљала узор на који се требало угледати. Владарске задужбине Немањића, а нарочито гробне цркве, умногоме су опонашале студеничка решења. Као прва у рангу и најугледнија међу српским манастирима, Студеница је дограђивана и допуњавана новим грађевинама и сакралним здањима, посебно у раздобљима пре турских освајања. С друге стране, њену судбину су пратила и разарања – ратна пустошења и похаре, случајни пожари и јаки земљотреси. Протекли векови оставили су у ткиву овог споменика своје неизбрисиве трагове. Већина старих здања ишчезла је без трага, уступајући место новим грађевинама. Вековни трагови живота наслојавали су се на овом простору мењајући га и одузимајући му његове изворне вредности. Рушевине засуте насипима са траговима изгубљених података указивале су у освит нашег времена на потребу свестраних истраживања и темељних обнова.

Почетак 19. века Студеница је дочекала разграђена, са опустошеним црквама и полуразрушеним манастирским здањима подизаним на остацима старијих грађевина, засутих слојевима насипа и шута. Први радови, руковођени жељом да се некадашњој „царској лаври“ врати бар део ранијег сјаја, започети су већ за владе кнеза Милоша, у првим годинама након ослобођења. Манастир је тада ограђен, подигнут је нови конак, а посебна пажња била је посвећена и радовима на Богородичиној цркви.[1] Међутим, на приступ целовитој обнови манастира Студеница је чекала још читаво једно столеће. Током тог раздобља, у манастиру се готово ништа није мењало. Постојећа здања, укључујући и све три цркве, одржавана су без већих поправки и доградњи. Изузетак представља само изградња новог конака са југозападне стране 1912. године, који је десетак година касније и накнадно дограђен.

Прва половина 19. века је такође време када Студеница почиње да улази у видокруг научне јавности. Основна пажња је тада, као и у потоњим деценијама, била усмерена на најзначајније и најбоље очувано манастирско здање – Богородичину цркву. Једном од првих истраживача, аустријском археологу и путописцу Феликсу Каницу припада заслуга за то што је, уз своја често погрешна запажања о историји манастира, објавио и прве цртеже клесаног украса цркве.[2] Нешто касније, у оквиру истраживачке мисије Српског ученог друштва, у Студеници су боравили Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић.[3] Била је то прилика да се обаве детаљна техничка снимања Богородичине цркве и нацртају бројни детаљи студеничке мермерне пластике.[4] На основу те грађе и пратећих проучавања,

1 Дурковић-Јакшић 1986, 287–298.
2 Каниц 1862, 12–14, Т. X–XI; Каниц 1985, 24–37.
3 Валтровић, Милутиновић 2007, 59–64.
4 Валтровић, Милутиновић 2006, 104–141.

први пут је дата оцена њене архитектуре и одређен однос према градитељству суседних области, а ти судови ни до данас нису изгубили своју вредност.[5]

Од Каница па током потоњих деценија, Богородичина црква била је у сфери интересовања свих проучавалаца балканског и византијског уметничког наслеђа.[6] Значај који је имала подстицао је њено проучавање и у српској средини, па је тако Студеница била један од првих споменика који је добио монографију, у којој су сабрани резултати претходних историографских истраживања и где је први пут посвећена већа пажња фрескама.[7] У готово свим поменутим расправама разматране су одлике архитектуре главне манастирске цркве, време њеног настанка, порекло заступљених решења, као и позније доградње. Испитивано је, такође, порекло клесаних украса, уз доношење различитих закључака. Заједничка одлика ових радова састојала се у томе што су закључци превасходно били засновани на анализи затеченог стања цркве, без залажења у детаљнија истраживања структуре и начина грађења њених зидова, као и слојева живописа.

Ново раздобље у историји манастира Студенице наступило је у годинама након Другог светског рата, са оснивањем службе заштите споменика и активним односом државе према споменичком наслеђу. У то време, већ 1949. године, у Студеници започињу конзерваторски радови, који су били нарочито обимни почетком шесте деценије прошлог века. Ако се имају у виду стандарди нашег времена, конзерваторско-рестаураторским радовима на великом и сложеном споменичком комплексу какав је Студеница требало је да претходе обимна истраживања, како археолошка тако и архитектонска. Међутим, веома тешко стање у коме се након вековне запуштености налазио велики део споменичког наслеђа у Србији проузроковало је потребу предузимања хитних конзерваторских захвата. У то време преовлађивало је гледиште да основни циљ конзерваторске службе треба да буде санирање надземних делова старих грађевина или њихових остатака. У тој трци с временом су сви остали аспекти заштите били потиснути у други план, што се нарочито односило на археолошка ископавања. Сматрало се, наиме, да је та врста истраживања спора и да све до окончања даје само парцијалне резултате. Било је, такође, присутно мишљење да се све оно што се налази под земљом тако најбоље чува, а да свака новоистражена површина са траговима старијих грађевина изискује мноштво непредвидивих захвата заштите, конзервације и презентације.[8] Такво схватање преовладало је и у одређеним круговима утицајних стручњака, који су сматрали да за извођење конзерваторско-рестаураторских радова у споменичким комплексима, а посебно у манастирским целинама али и у средњовековним утврђењима, нису потребна обимнија археолошка ископавања усмерена на стицање научног резултата, већ само она истраживања која су непосредно у функцији извођења радова на обнови. Тај критеријум био је пресудан и приликом опредељивања за одређене пројекте, што је непосредно утицало како на приступ радовима, тако и на обим финансирања.[9] У таквим околностима, археолошка ископавања су приказивана као земљани радови, а за њихово извођење нису сачињавани посебни програми. Често су та ископавања вршили сами архитекти-конзерватори, без учешћа археолога. У односу на архитектонска истраживања, и сам приступ је био унеколико различит. Археолошка испитивања извођена су углавном само парцијално, и то у склопу конзерваторских захвата, што је, осим одређених добрих страна, имало и знатних слабости. Наиме, изостанак увида у целину једног споменичког објекта доводио је до грешака у захватима, нарочито на оним деловима грађевина који су обнављани. Занемаривање истраживачке компоненте, посебно када су у питању археолошка ископавања, онемогућавало је свеобухватно сагледавање споменичког комплекса, а парцијални подаци су често имали у исходу погрешне закључке.

Када је реч о археолошким истраживањима у комплексу манастира Студенице, схваћеним у ширем смислу, могуће је разликовати три етапе, током којих се однос према овој врсти истраживања постепено мењао. Са напред наведеним приступом, који је искључивао археолошка ископавања, обављени су обимни конзерваторски радови у раздобљу 1952–1956. године, када је манастирски комплекс уређен и у великој мери обновљен. Тада су успешно изведени радови на рестаурацији Богородичине цркве, уз обимна истраживања њене архитектуре. На основу откривених остатака, реконструисана је стара манастирска Трпезарија, а узорно су обновљена и два мала конака из 18. века. У исто време обављени су и обимни земљани радови у западном делу порте, који су, нажалост, вршени без учешћа археолога.[10] Таква пракса настављена је и касније, приликом радова који су у Студеници извођени током шездесетих година прошлог века, када је денивелисан и уређен јужни део манастирске порте, али су истовремено откопани остаци средњовековних здања уз југоисточни део оградног бедема.[11]

Негативни исходи ових „земљаних радова“ огледају се првенствено у чињеници да су извођени без одговарају-

њег стручњака и без вођења било какве археолошке документације. Денивелацијама манастирске порте уклоњени су слојеви насипа, али и културни слојеви са археолошком грађом. Од налаза су прикупљани само уломци мермерне пластике, док су остали артефакти занемаривани. Посебан проблем у том смислу била су прокопавања разних ровова за дренажу или постављања неопходне хидроизолације, што је вршено без икаквог увида у стратиграфију археолошких слојева. С друге стране, будући да су приликом радова на савременом уређењу манастирске порте, посебно њеног јужног дела, изостала претходна истраживања, на денивелисаним површинама често нису обнављане изворне нивелете. Такође, приликом израде нових стаза пропуштена је могућност презентације трагова старијих поплочања, која су уклањана без претходног документовања. У целини посматрано, археолошка компонента у изучавању студеничког манастирског комплекса најчешће је била занемарена, што се огледа и у чињеници да су бетониране и поплочаване површине на којима су остали неистражени археолошки остаци.

Свест о потреби да се студенички комплекс археолошки истражи дуго је сазревала, а исти случај је био и са другим манастирским целинама у Србији. У оквиру наставка конзерваторско-рестаураторских радова, који је у Студеници уследио након снажног копаоничког земљотреса 1979. године, била су, осим архитектонских, предвиђена и археолошка истраживања.[12] Циљ им је био да се добије тачна стратиграфска слика културних слојева читавог комплекса, и да се по могућству истраже и неке целине које би пружиле основне податке о вековним наслојавањима и животу у манастиру. Према овом програму, у Студеници су обављена сондажна археолошка истраживања на доста ограниченим површинама, која су окончана 1987. године. Добијени резултати о културним слојевима са обиљем археолошких налаза, поуздано хронолошки опредељених, указивали су на неопходност да се цео комплекс археолошки истражи у оквиру посебног програма систематских ископавања. Био је то предуслов да се коначно приступи уређењу манастирске целине, укључујући и непосредну околину. С друге стране, указала се потреба да се детаљно проуче сви археолошки трагови који би могли да допринесу разјашњавању појединих етапа у животу манастира, то јест хронологији грађења и функцији појединих објеката – у већој мери порушених, преправљаних или сачуваних у остацима испод равни тла.

Од педесетих година, када су започети обимни конзерваторски радови, па све до средине осамдесетих година 20. века, објављено је више научних радова о појединим темама у вези са студеничким комплексом. Поводом прославе осамстогодишњег јубилеја 1986. године, Студеници су биле посвећене две монографије,[13] затим два зборника радова,[14] а две године касније и каталог велике изложбе *Блаїо манасшира Сшуденице*, са више пратећих студија.[15] У већини ових радова, приликом разматрања појединих проблема, коришћени су подаци и сазнања конзерватора заснована на делимично проученим целинама и често праћена неутемељеним закључцима. Стога су задуго остала отворена и нека суштинска питања, попут оног да ли је Студеница саграђена у оквиру бедема старијег утврђења или је заснована на месту које је било „пусто ловиште зверова“.[16] Нису биле решене ни недоумице везане за хронологију грађења појединих здања манастирског насеља, као и за неке етапе њиховог рушења.[17] Све те околности указивале су на потребу да се Студеница у целости археолошки истражи, са циљем да се дође до одговора на нека од отворених питања и сагледају, што је могуће поузданије, не само етапе грађења манастирских здања већ и њиховог страдања.

У ту сврху је Републички завод за заштиту споменика културе покренуо 1989. године иницијативу да се сачини

5 Валтровић 1889, 18–21.

6 Подробна историја истраживања изложена је код Чанак-Медић, Бошковић 1986, 112–113.

7 Петковић 1924.

8 *Блаїо манасшира Сшуденице* 1988, 29.

9 Крајем шездесетих и током седамдесетих година 20. века такви ставови су преовладавали у ондашњој Републичкој заједници културе преко које су финансирани најзначајнији радови на споменицима културе. Међу стручњацима који су у време поменутих радова у Студеници имали у том форуму посебан утицај био је и др Сретен Петковић, тада доцент на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду.

10 Ненадовић 1954; Ненадовић 1957.

11 Радан-Јовин 1979.

12 Програмом конзерваторско-рестаураторских радова, у оквиру којих су вршена и археолошка ископавања, руководила је арх. Марија Радан-Јовин. Археолошка истраживања водила је Милица Јанковић.

13 Кашанин и други 1986; Бабић, Кораћ, Ћирковић 1988.

14 *Осам векова Сшуденице* 1986; *Сшуденица и визаншијска умешносш* 1988.

15 *Блаїо манасшира Сшуденице* 1988.

16 Радан-Јовин 1969, 63–74; Кораћ 1976, 25–23.

17 Јанковић 1986а, 7–20.

Сл. 1. Манастир Студеница, изглед из птичјег лета пре систематских археолошких ископавања (фото из 1986. године)

Програм систематских археолошких истраживања манастира Студенице и да се приступи његовој реализацији.[18] Међутим, и поред обећавајућих почетних резултата, та истраживања су, после више прекида, обустављена 1998. године. У надлежним институцијама од којих је зависило финансирање радова преовладало је мишљење да радови у Студеници, како археолошки тако и конзерваторски, не спадају у приоритете од националног значаја. Слична судбина задесила је и конзерваторске радове у манастиру Сопоћани, који су били обустављени читаву једну деценију. Тек у новије време је Студеници и Сопоћанима, споменицима који се налазе на листи светске културне баштине, поново посвећена већа пажња. У оквиру тог новог приступа, у Студеници су 2010. године настављена систематска археолошка истраживања, и то према усвојеном Програму из 1989. године. Она су приведена крају у јесен 2014. године.

Археолошка истраживања у Студеници која су управо завршена изнела су на светло дана остатке давно порушених студеничких здања и бројне налазе који сведоче о вишевековном животу на овом простору. Она су пружила нека веома значајна открића која су омогућила да се судбина манастира и његових здања прати од времена заснивања па готово све до наших дана. Систематска истраживања на великим површинама довела су до читавог низа нових сазнања, која омогућавају да се разреше неке раније недоумице и исправе погрешни закључци – о чему ће подробно бити речи у наредним поглављима.

Овом приликом, наша пажња биће усмерена превасходно на исходе шире схваћених археолошких ископавања, од првих открића 1949. године па све до окончања систематских истраживања 2014. године. Биће размотрена, коментарисана, а делом и исправљена сазнања до којих су дошли ранији истраживачи. О архитектури манастирских храмова, до сада проучаваној у више наврата, као и о бројним налазима мермерне пластике са Богородичине цркве неће овом приликом бити речи, будући да је то посебна тема која излази из оквира овога рада као и подручја наше компетенције. Другим речима, бавићемо се искључиво проблематиком која се тиче археолошких истраживања и сазнања. У књизи ће детаљно бити изложени сви резултати до којих се дошло у току истраживања студеничког обзиђа, односно бедема, као и свих здања која су у средњем веку чинила манастирско насеље. Обрада покретних археолошких налаза, посебно бројних керамичких посуда, која ће бити изложена уз детаљни каталог, представља значајан сегмент у проучавању живота у манастиру током протеклих столећа. Посматрано у целини, намера нам је да обрадом и проучавањем свих расположивих података до којих се дошло археолошким путем допринесемо јаснијем сагледавању историје Студенице од њеног настанка па до наших дана.

18 Програм систематских археолошких истраживања комплекса манастира Студенице разматрало је и прихватило, у пролеће 1989. године, Стручно веће Републичког завода за заштиту споменика културе као и Научно веће Археолошког института. Аутор Програма и руководилац истраживања током његове реализације био је др Марко Поповић, научни саветник Археолошког института.

ИСТРАЖИВАЊА КОМПЛЕКСА МАНАСТИРА СТУДЕНИЦЕ

ВЕОМА ДУГО, још од прве половине 19. века, истраживачи су своју пажњу готово искључиво усмеравали према најзначајнијем студеничком здању – Богородичиној цркви. За остале делове манастирског комплекса није исказивано посебно интересовање. Сва истраживања су се ограничавала само на оно што се могло видети без било каквих копања или сондирања. Била је то дугогодишња пракса, која приликом проучавања споменичког наслеђа није подразумевала и евентуалне обнове. Први наговештај савременијег приступа, који је укључивао истраживачке и конзерваторске радове, била је успешна обнова храмова Пећке патријаршије, почетком четврте деценије 20. века, а затим радови у Дечанима, Бањској и неким другим споменичким комплексима. У складу с тим новим односом према споменичком наслеђу, и у Студеници су започети први конзерваторски радови. Био је то део замисли о обимној обнови и уређењу овог споменичког комплекса, чије је остваривање прекинуло избијање Другог светског рата.

У оквиру те првобитне замисли обављени су радови на санирању Краљеве цркве, која је, са својим драгоценим живописом, била угрожена влагом. Том приликом су јој ојачани темељи са спољне стране једним јаким бетонским прстеном, ширине 60 цм, и обновљен јој је сокл,[19] а 1940. је извршено њено препокривање оловом (уместо раније кровне ћерамиде).[20] О земљаним радовима, односно ископу уз темеље, који је био дубок око један метар, нема забележених података, тако да су изостала сазнања о структури насипа, евентуалним културним слојевима, као и о нивоу здравице.

ИСКОПАВАЊА И ДЕНИВЕЛАЦИЈЕ ТЕРЕНА У ОКВИРУ КОНЗЕРВАТОРСКИХ РАДОВА 1949–1973.

Започети конзерваторски радови у Студеници настављени су неколико година по окончању рата. Године 1949. рађено је на конзервацији и санирању Цркве Светог Николе, која је била угрожена подземним водама и засута високим слојевима насипа. Да би се тај проблем решио, извршена је делимична денивелација терена на простору око цркве до равни прага затеченог портала, а потом је са западне и јужне стране укопан дренажни канал. Ради одвода прикупљених вода, ископан је дренажни бунар југоисточно од цркве, пречника 1,5 м и дубине око 2,5 м. При извођењу земљаних радова северозападно од цркве, наишло се на два гроба над којима су биле мермерне плоче без натписа. Нема података о томе да ли су тада поремећени или истражени неки гробни укопи.[21] Приликом ових радова, на простору испред цркве откривени су остаци зидова. Уочено је да се „подвлаче под зидове цркве Св. Николе“ и да им се „осовине истовремено поклапају“. Такође је закључено да су они у међусобној грађевинској вези, као део исте целине, што је истраживача навело на погрешан закључак да су у питању остаци неког старијег здања. Услед парцијалне истражености, том приликом није примећено

19 Податак према: Радан-Јовин 1979, 50–51.

20 Радовима у Студеници је пред Други светски рат руководио арх. М. Коруновић (в.: Дамјановић 1949, 70–71).

21 Дамјановић 1949, 66.

да се заправо ради о остацима порушеног првобитног нартекса. У оквиру остатака новооткривеног западног зида преостао је добро очуван мермерни праг, а са његове унутрашње стране откривени су остаци пода, који је у односу на тада затечени под у цркви био нижи за око 15 цм.[22]

У оквиру покушаја да се регулише сливање површинских вода вршене су и нивелације на простору око Богородичине цркве. Није познато колики је био обим тих радова нити колика је била дебљина уклоњених насипних слојева. Остао је само податак да су у североисточном делу порте, на око 1,5 м од подзида цркве и на дубини од свега 10 цм, тада откривена два турска златника.[23] Није познато из ког времена потичу нити каква им је каснија судбина. Приликом земљаних радова вршених око Краљеве цркве забележено је да су откопана „два плитка гроба“. У једном од њих су као гробни прилози нађени метални ланчић и прстен печатњак.[24]

Током радова 1949. године започето је и откривање старог западног манастирског улаза. Овај, некада главни, прилаз манастиру, који дуго није био у употреби, затечен је засут слојевима насипа чија је висина са спољне стране износила 2,5–3 м (сл. 2). Откопавање је изведено само делимично, уз уклањање око 40 м³ земље и шута. Том приликом су откривени остаци полукружних кула са бочних страна капије, над којима је саграђена постојећа правоугаона кула – звоник. Испред некадашње капије откривени су делимично очувани остаци некадашњег плочника, који је „био рађен од правилних квадратних комада камена“. Над тим плочником откривен је „остатак једног зида, зиданог на византијски начин опеком и каменом“, који није био у конструктивној вези са зидовима куле, „већ је само управно на њу прислоњен“.[25] На том простору, како је записано у објављеном извештају, копане су и три мање сонде до дубине од 1,50 м, али се само у једној од њих наишло на „неке остатке поломљене и нагореле керамике“.

О тим првим послератним радовима у Студеници, којима је руководио арх. В. Дамјановић, нема сачуване теренске документације, али је објављен детаљан извештај. Ту су изложени добро документовани подаци о неким детаљима архитектуре, који су уклоњени током познијих конзерваторских интервенција. То се посебно односи на опис поменутих остатака откривених у комплексу Западне капије, о којима Дамјановићев извештај представља последње сачувано сведочанство.

После краћег прекида, у раздобљу од 1952. до 1956. године, у Студеници су настављени обимни испитивачки и конзерваторски радови под руководством арх. Слободана

Сл. 2. Западна капија са кулом, пре радова 1952. године

Ненадовића. У средишту пажње били су манастирски храмови, на првом месту Богородичина црква, а затим и друга здања затечена у рушевном стању. Будући да су исходи тих радова у више наврата публиковани и коментарисани,[26] овом приликом ћемо се претежно осврнути на шире схваћене резултате археолошког карактера, који су битни за детаљније сагледавање настанка и фаза развоја како појединих објеката, тако и манастира у целини.

У току те нове етапе настављени су радови на Цркви Светог Николе. Показало се да претходне конзерваторске интервенције нису биле довољне, будући да проблем влаге и даље није био решен, а уочене су и пукотине на појединим зидовима. Био је то повод да се темељи цркве у целости открију и ојачају изливањем једног бетонског прстена.

Тада је уз темељ откривена и уклоњена једна гробна конструкција, али о евентуалним другим налазима нема података.[27] У току поменутих радова на статичкој санацији је, ради постављања бетонског ојачања, пресечена веза у темељима са зидовима порушеног нартекса, што је имало за последицу нека каснија погрешна тумачења, а утицало је и на то да презентација не одсликава првобитну везу цркве са порушеним нартексом.[28]

Обимна истраживања 1952–1953. године обављена су у оквиру Богородичине цркве. Са више сонди, проучени су њени темељи и детаљно је описан уочени систем њихове градње. Приликом ископавања вршених нешто касније, 1955. године, испод пода спољне припрате, дограђене у време краља Стефана Радослава, откривена је у југоисточном делу првобитна темељна конструкција агијазме, односно „крстионице". Истом приликом откривени су и драгоцени фрагменти мермерне пластике са портала и западне фасаде, који су ту били похрањени после земљотреса почетком 17. века.[29]

У наставку радова 1953–1954. године истражени су а затим и обновљени остаци некадашње манастирске Трпезарије. Након уклањања познијих доградњи, ослобођени су преостали зидови старије грађевине, а потом су откопани и засути делови који су истражени у оквиру ископавања ограниченог обима. Откривени су остаци обимног бедема уз који се налазила Трпезарија и том приликом је утврђено да је то зидно платно било у конструктивној вези са њеним бочним зидовима, што је за даља разматрања од посебног значаја. Испред првобитног здања откопани су у целини остаци трема са уломцима одговарајуће мермерне пластике. Запажено је да између самог здања Трпезарије и зидова трема не постоји грађевинска веза, што је указивало на то да су у питању две грађевинске фазе које не припадају истом градитељском подухвату. Међутим, резултати непотпуних ископавања, без увида у стратиграфију археолошких слојева, навели су истраживача на погрешан закључак да Трпезарија и трем представљају јединствену целину још из времена грађења манастира.[30]

Истовремено са радовима на обнови старе манастирске Трпезарије настављена су и ископавања испред Западне капије. По свом обиму, ови радови се нису битно разликовали од оних изведених неколико година раније – уклоњено је оно што је у међувремену поново било засуто и незнатно је проширен откопни простор, уз откривање већих површина са већ поменутим остацима првобитног поплочања, за које је наглашено да ће бити презентовано. На том простору, са слојевима насипа и наплавина високим и преко 3 м, тада није било могућности да се у целости откопа прилаз капији, па су, да би се спречило поновно засипање, изграђени подзиди, док су конзерваторске интервенције биле ограничене на обнову приземног дела куле, односно самог пролаза капије.[31]

Програмом радова из 1952–1956. године било је предвиђено и ново просторно уређење манастирске целине. Биле су планиране обимне денивелације великих делова порте, уз рушење неких мањих помоћних објеката, као и пресељење манастирске економије. Затечен терен у оквиру манастирског обзиђа био је у великој мери измењен у односу на некадашњи рељеф. У западном делу комплекса, између улаза у спољну припрату, Краљеве цркве, Западне капије и Трпезарије, налазили су се слојеви насипа и наплавине високи између 0,60 м и 1,50 м, док је са спољне стране Југозападног и Западног бедема висина насипа износила чак 3–5 м. И у источној половини порте, где је првобитни терен био у паду, било је такође доста насипа. Са југоисточне стране висина му је износила местимично и преко једног метра. Северно и североисточно од Богородичине цркве се у то време налазила башта са помоћним објектима манастирске економије и пчелаником.[32]

Западни део порте је у току 1954. године денивелисан до првобитне равни тла. Испод слојева насипа и наплавине откривени су остаци стазе поплочане каменом, ширине 1,60 м, која је водила од портала припрате према западној капији. Део сличне стазе откривен је и према некадашњем улазу у Трпезарију. На простору испред спољне припрате, са обе бочне стране прилаза порталу, у равни тла откривено је неколико обрађених мермерних надгробних плоча од којих су две биле са натписима.[33] Гробови испод тих плоча нису истраживани. Приликом нивелисања терена

22 Исто, 66–67.
23 Дамјановић 1949, 81.
24 Дамјановић 1949, 81 и сл. 4.
25 Дамјановић 1949, 82, сл. 16–17.
26 Ненадовић 1954, 271–286; Ненадовић 1957; Ненадовић 1957а, 21–33; Ненадовић 1986, 117–154; Радан-Јовин 1979; Радан-Јовин 1969а, 75–80.
27 Ненадовић 1957, 92–93.
28 Радан-Јовин 1969а, 73–77.
29 Ненадовић 1957, 76–78, сл. 40 и 46.
30 Ненадовић 1957, 48–75.
31 Ненадовић 1954, 285; Ненадовић 1957, 90–92.
32 Ненадовић 1957, 14, сл. 4.
33 Ненадовић 1957, 95, сл. 80.

на простору источно од Трпезарије, даље према цркви, откривен је један бунар, квадратне основе и особене конструкције, засут шутом и насипом, који је испражњен до дубине од 3 м. Нажалост, нема података о евентуалном археолошком материјалу, будући да су поменути само налази три уломка мермерне пластике.[34]

Истом приликом, на делу порте јужно од цркве вршене су нивелације мањег обима. На простору између Краљеве цркве и Цркве Светог Николе откривени су зидови мањег једнобродног храма који су, с разлогом, препознати као остаци Цркве Светог Јована. У рушевинама ове цркве, у шуту, затечено је доста фрагмената фреско-малтера. Остаци пода од мермерних плоча били су очувани у западном делу, а уз јужни зид налазио се ктиторски гроб покривен масивном плочом.[35] Будући да није била предвиђена презентација откривених остатака, који су са околним простором били засути слојевима насипа висине преко пола метра, они су након истраживања поново затрпани. Пре тога, мермерне плоче пода су скинуте и употребљене за поплочавање простора испред Богородичине цркве, док је од надгробне плоче ктитора начињен сто у порти.

Сектор северно од цркве, на простору исељене економије, ископаван је ради тражења старијих зидова „великих келија", познатих из манастирске традиције. Под високим насипом уочена је траса масивног јужног зида приписаног овом здању,[36] који је површински праћен у дужини од готово 30 метара. Након ископавања, откривени остаци су фотографисани и поново затрпани.[37] Приликом нивелационих радова 1954. године, у северном делу порте откривене су две веће јаме са мноштвом уломака живописа, или, како је у извештају забележено, са „десет ручних колица".[38] На основу анализе боље очуваних фрагмената закључено је да они припадају живопису спољне припрате и да су након обијања са зидова „сахрањени" у поменутим јамама.[39]

Уклањањем насипа и наплавина, о чему је већ било речи, западни део порте спуштен је на некадашњи ниво. То је учињено делимично са северне, као и са јужне стране око спољне припрате. Међутим, у источном делу порте, који је био знатно нижи и у паду ка североистоку, затечени насипи и наплавине нису уклањани ради презентације изворног стања, већ су на простору некадашње манастирске баште вршена обимна насипања земље и шута да би се читав простор око цркве што је могуће више изравнао. Та замисао је била и остварена приликом завршних радова 1956. године.

Радови који су извођени у раздобљу 1952–1956. године, под руководством арх. С. Ненадовића, у великој мери су изменили изглед студеничког манастирског комплекса. О овим веома обимним радовима остало је мало сачуване теренске документације, али су зато сва открића до којих се дошло солидно публикована. Такође, објављени су и образложени и сви конзерваторски захвати који су на студеничким здањима изведени. Посматрано из перспективе нашег времена, то можда делује недовољно, али је пре шест деценија могло служити за пример. Када су у питању Ненадовићева истраживања археолошког карактера, ситуација је знатно сложенија, док је архитектонски аспект тог питања много јаснији. Откривени остаци зидова солидно су проучени и протумачени, али су у појединим случајевима недовољно истражени. Међутим, приликом ископавања која су вршена без учешћа археолога, потпуно су занемарени културни слојеви и њихова стратиграфија, а о покушају датовања да и не говоримо. То се посебно односи на обимне денивелације, где нису уочени како поступност наслојавања, тако и други подаци важни за утврђивање хронологије. Такође, занемарени су археолошки налази, о којима у сачуваној документацији и објављеним извештајима уопште нема података. Изузетак представљају само фрагменти мермерне пластике који су брижљиво прикупљани и анализирани.[40] Има се утисак да у том раном раздобљу конзерваторских радова у Студеници археолошки остаци некадашњих манастирских здања нису представљали битан чинилац будуће презентације споменичког комплекса. Такав приступ добро илуструје однос према остацима Цркве Светог Јована, који су након откривања „опустошени" а потом затрпани. Он се огледа и у томе што је засут читав северни и североисточни део манастирске порте новим насипима, висинâ местимично и преко једног метра, иако се знало да ту леже остаци старих манастирских здања без чијег се истраживања није могла добити целовита слика о животу Студенице током векова.

Мада се сматрало да су 1956. године завршени радови и да је читав споменички комплекс за дуже време уређен, потреба за новим конзерваторским интервенцијама уследила је веома брзо. Уочено је да проблем влаге није решен и да су услед тога нека манастирска здања веома угрожена. Такође, указала се потреба да се приступи изради једног ширег програма заштите и уређења непосредне околине манастира. У том циљу, на основу сагледаног обима потребних радова, у Републичком заводу је 1964. године сачињен *Идејни урбанистички пројекат за уређење заштићене зоне манастира Студеница*.[41] Његова реализација одви-

јала се у складу са расположивим средствима и приоритетима конзерваторских интервенција.[42] За систематски приступ истраживачким а потом конзерваторско-рестаураторским радовима тада није било потребних услова. Осим тога, у делу политичке, али и стручне јавности постојао је и отпор у односу на даље радове, јер је владало уверење да је у Студеници већ довољно тога урађено. У таквим околностима, није се могло ни помишљати на евентуално отпочињање систематских археолошких истраживања. Ипак, током шездесетих и почетком седамдесетих година обављени су обимни конзерваторско-рестаураторски захвати, а у оквиру њих су извршени и неки истраживачки радови. Њихов основни циљ био је добијање података за детаље архитектуре објеката на којима су извођени конзерваторски радови. У даљем излагању, нашу пажњу усмерићемо превасходно на резултате истраживачких радова, будући да чисто конзерваторске интервенције на архитектури манастирских храмова, као и реконструкције, односно савремено уређење конака из 19. и почетка 20. века, представљају посебну тему.

Први велики захват у оквиру овог програма био је усмерен на уклањање високих слојева наплавине и насипа са спољне југозападне и западне стране манастирског обзиђа. Ови насипи, као што је већ истакнуто, били су високи 2–3 м, а местимично и до 5 м, тако да су досезали до висине горње етаже конака прислоњених уз унутрашње лице бедемског платна. У тој ситуацији, приземни ниво тих здања био је неупотребљив, услед велике количине влаге. Ови обимни земљани радови извођени су у раздобљу од 1964. до 1967. године. Нешто раније, у организацији манастира, уклоњен је део насипа са спољне стране једне деонице јужног обимног бедема, где су откривени остаци две троугаоне куле грађене једновремено с бедемом, које су означене као кула I и кула II.[43] Касније су у саставу западног дела обимног бедема откривене још две троугаоне куле, истих облика основе и димензија као и претходне, и то кула III, јужно и кула IV, северно од главне манастирске капије. Слојеви наплавина и насипа уклоњени су у ширини од 5 м до 8 м уз спољно лице обимног бедема, које је на тај начин откопано у дужини од готово 100 м.[44] Ископ је вршен до првобитне равни терена, а на појединим деловима и ниже, тако да су огољене и зоне темеља, што је нарочито уочљиво на простору испред Западне капије – о чему ће у даљем излагању бити више речи. При извођењу ових земљаних радова није посвећивана пажња археолошким културним слојевима, који су уклањани заједно са насипима и наплавинама. Једини регистровани налаз представљају остаци водоводног канала грађеног у издубљеним мермерним плочама, који је пролазио кроз бедем непосредно уз троугаону кулу III.[45]

Током 1968–1969. године обимни земљани радови настављени су у манастирској порти. У то време, поново је био актуелан проблем влаге у Цркви Светог Николе. У унутрашњости овог малог храма уклоњени су млађи подови и слојеви насипа све до равни првобитног пода, где је уочен продор подземних вода, па је због тога са спољне стране укопан систем дренажних канала. Међутим, према закључку архитекте-конзерватора, успешна одбрана овог здања од површинских вода подразумевала је денивелацију југоисточног дела порте. На простору од Краљеве цркве па даље према Источној капији, скинути су насипни слојеви дебљине 0,80–1,10 м, са циљем да се регулише сливање површинских вода и потом денивелисане површине уреде (сл. 3). Међутим, при извођењу ових радова није се водило рачуна о археолошким слојевима нити о некадашњим равнима тла, упркос чињеници да претходно нису била обављена одговарајућа истраживања. Ископани остаци Цркве Светог Јована презентовани су том приликом ниже од равни некадашњег пода, тако да је део темеља остао огољен. Слично се, у нешто мањој мери, десило и са зидовима порушеног нартекса Цркве Светог Николе. Спуштање терена уз овај храм указало је на потребу да се настави са денивелацијама све до источног улаза у манастир. Том приликом су откопани остаци грађевине који су били уочени још раније од стране арх. С. Ненадовића и означени као „конак 27".[46] Ово значајно

34 Ненадовић 1957, 67 и 89.

35 Ненадовић 1957, 85–87.

36 У питању је јужни зид објекта, који је у целости истражен 2010–2011. године и означен као Грађевина II.

37 Ненадовић 1957, 88–89.

38 Ненадовић 1957, 80–82.

39 Јуришић 1981, 173.

40 Ненадовић 1957, 57–67.

41 Радан-Јовин 1969а, 64.

42 Радан-Јовин 1979, 5–7.

43 Нема података о томе када су тачно изведени ови радови (вероватно 1962. године). Том приликом је кула I остављена испод равни тла, док је кула II делимично сачувана и видљива. Денивелисани простор до некадашње равни тла је добио бетонски застор у складу са манастирским потребама.

44 Радан-Јовин 1979, 7–9.

45 Радан-Јовин 1969а, 66.

46 Ненадовић 1957, 14, сл. 4. После ревизионих ископавања 2013. године означени су као грађевине IX и X.

Сл. 3. Радови на денивелацији јужної дела манасійирске йорійе 1968. їодине

откриће остало је, нажалост, без археолошких података. Испод затечене равни терена, на дубини између 0,60 м и 0,80 м, откривена су и скинута два нивоа подова и над њима слојеви деструкције, на основу којих су била могућа бар оквирна датовања старије и млађе фазе. Без археолошких налаза и стратиграфских података, откривени остаци су погрешно временски опредељени у најстарије раздобље Студенице и означени као „Немањини конаци“,[47] о чему ће даље бити више речи. За разлику од археолошких слојева, који су током ових ископавања уништени, а одговарајући подаци о њима неповратно изгубљени, откривени остаци зидова су нешто боље проучени и узорно презентовани.

У исто време, испод слојева насипа и темеља оградног зида из 1839. године, ископани су остаци Источне капије са две полукружне куле. О тим радовима, који су такође обављени без присуства археолога, нема сачуване ваљане документације. Након откривања, над недовољно проученим остацима изведена је произвољна реконструкција капије која је била подређена савременим потребама. У оквиру истих радова, кроз капију је прокопан канал за одливање кишних вода, услед чега је пробијен темељни део испод њеног прага, уз рушење делова зидова раније поменутог конака.

Посматрано у целини, јасно се уочава да се при извођењу земљаних радова који су вршени у раздобљу 1964–1969, као и оном ранијем 1952–1956, није водило рачуна о археолошким слојевима нити су пронађени артефакти прикупљани – са изузетком, као што је већ раније истакнуто, уломака мермерне пластике. Тако су, без сумње, изгубљени многи важни подаци, нарочито приликом откопавања значајних остатака објеката уз Југоисточни бедем. Основни принцип код тих земљаних радова било је регулисање одвода површинских вода и савремено уређење простора. У том циљу, уклоњени су сви раније уочени остаци испред Западне капије, где је терен спуштен за

преко 0,50 м у односу на некадашњу раван тла. Осим тога, потребама савременог уређења жртвовани су и очувани делови старих поплочаних стаза које су водиле од Богородичине цркве ка Западној капији и Трпезарији.[48]

Приликом укопавања дренажних канала 1968. године, на простору око Цркве Светог Николе откривено је 13 гробова, што је био повод да се за радове у Студеници по први пут ангажује археолог.[49] Наведено је да су та ископавања вршена под надзором археолога, али не постоји одговарајућа документација о свим откривеним гробним укопима. Делимична истраженост, и то само у трасама дренажних канала, није пружала могућност за поузданије закључивање о овом делу манастирске некрополе. То је имало за последицу доношење исхитрених закључака, што се посебно односи на тумачење једне плоче са натписом која је, без ваљане аргументације, приписана гробу Немањине супруге Ане – Анастасије.[50] Та погрешна атрибуција, као што ће се показати, извршила је касније знатан утицај на неке веома спорне закључке других аутора.[51]

Неопходност учешћа археолога у истраживачком процесу, јасно показана при поменутим радовима 1968. године, дошла је до изражаја већ наредне 1969. године, када су обављена и мања сондажна археолошка ископавања. Према програму, било је предвиђено да се испитају откривени зидови старије и млађе фазе „конака 27“, затим Источне капије, као и да се добију основни стратиграфски подаци за јужни део порте, који је у то време већ највећим делом био денивелисан. Ради испитивања зидова поменутог конака било је отворено пет мањих сонди, али се из дневника ископавања тешко може закључити шта је том приликом откривено.[52] На простору јужно од Богородичине цркве отворене су четири сонде, у којима су откривени остаци некадашњих подзида и добијени неки основни археолошки подаци о изворним нивелетама терена. Та сазнања, међутим, нису имала утицаја на пројектовано савремено уређење тог дела порте. Нема података, нити било какве документације о томе да ли су истраживани и темељни остаци Источне капије.

У наставку радова у Студеници током 1970–1971. године, у оквиру конзерваторско-рестаураторских интервенција обављена су и прелиминарна археолошка ископавања у северном и источном делу манастирског комплекса, као део припремних радова за даљу денивелацију порте (сл. 4). Према овом програму, отворено је укупно седам сонди.[53] Са северне стране отворене су три сонде на траси раније откривеног зида, који је тада означен као део велике грађевине уз Северни бедем, под називом објекат 25.[54] У поменутим сондама, остаци овог зида су делимично откривени и истражени до здравице.[55] Обимна ископавања обављена су и на делу уз Источни бедем,[56] где су у целини откривени остаци објекта 24, који је касније означен као „Параклис св. Ђорђа“.[57] Ископавањима су били обухваћени и делови млађе грађевине (сл. 5), у коју су остаци овог параклиса уклопљени у једној познијој фази.[58] Након завршених ископавања, откривени остаци зидова су конзервирани и уз делимичне реконструкције презентовани, али даља археолошка истраживања нису настављена. Трагања за археолошким подацима који би пружили нова сазнања о здањима студеничког комплекса, остављена су тада за будућност.

Наредних година, 1973. и 1974, предузети су поновни радови на обновљеном здању старе манастирске Трпезарије, будући да је била примећена појава влаге. Тада је уочено да приликом претходних радова арх. С. Ненадовића истраживања нису изведена до краја. На нешто нижој коти откривен је првобитни праг улаза, као и раван некадашњег пода са остацима зиданих столова и седишта. Такође је закључено да трем, чији су остаци били делимично реконструисани, не припада првобитној етапи грађења, већ је дограђен касније. Међутим, та запажања о доградњи

47 Радан-Јовин 1969а, 78–79; Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 54.

48 На овај проблем указао је још арх. С. Ненадовић у свом критичком приказу радова арх. Марије Радан-Јовин, в.: Ненадовић 1981, 310–313.

49 Радан-Јовин 1969а, 40, нап. 34.

50 Радан-Јовин 1969а, 76–77; Радан-Јовин 1979, 40–43.

51 Чанак-Медић, Бошковић 1986, 111; Кашанин и други 1986, 82.

52 Теренски дневник археолошких ископавања у Студеници 1969, у документацији Републичког завода за заштиту споменика културе, руководилац ископавања Александра Јуришић.

53 Теренски дневник археолошких ископавања у Студеници 1970, у документацији Републичког завода, руководилац ископавања А. Јуришић. У теренском дневнику нема података о дубинама слојева, као ни евиденције о покретним археолошким налазима. Сачувано је неколико фотографија, док друге пратеће документације нема.

54 Сонде I, II и VII, на траси касније откривених и истражених остатака јужног зида грађевина I и II.

55 Радан-Јовин 1979, 11.

56 Сонде III и V.

57 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 54, сл. 21 и 58–59.

58 Радан-Јовин 1979, 10–11, цртеж 5. После ревизионих ископавања 2013. године, ово здање са остацима старијих зидова, укључујући Параклис Светог Ђорђа,означено је као Грађевина VIII.

Сл. 4. Ископавања у северном делу манастирске порте 1970. године
Сл. 5. Грађевина VIII у току ископавања 1971. године

трема, иначе неспорна, нису била употпуњена неопходном, детаљном стилском анализом мермерне пластике и тачним увидом у стратиграфију слојева. Последица је била то што је ово важно постројење сасвим погрешно протумачено и позно датовано.[59] Ова, могло би се рећи фатална, грешка имала је за исход комплетно рушење остатака трема, као безвредне позније доградње.[60] Рушењем трема Трпезарије уништено је сведочанство о једној веома значајној фази грађења Студенице, о чему ће даље бити више речи.

Поменутим радовима на откривању првобитног пода у старој манастирској Трпезарији 1973. године, вршеним искључиво у циљу прибављања података за конзерваторско-рестаураторске радове, завршена је једна етапа истраживања Студенице.

СОНДАЖНА АРХЕОЛОШКА ИСКОПАВАЊА 1981–1987.

Повод за даља археолошка истраживања биле су последице великог копаоничког земљотреса 1979. године, који је оштетио и угрозио главно манастирско здање – Богородичину цркву, а нарочито њену спољну припрату.[61] За припрему обимних санационих мера, осим геолошких и архитектонских, била су неопходна и археолошка истраживања. Основни циљ планираних археолошких радова, који су започети 1981. године, био је, осим прикупљања података за израду пројеката санације, по први пут и „добијање стратиграфске слике терена у манастирској порти и систематско истраживање бар неке целине да би се добила основна слика наслојавања и живота у манастиру“.[62]

Главна археолошка ископавања била су усмерена, као што се и очекивало, на истраживања Богородичине цркве и њене спољне припрате. У првој години сондажних ископавања истраживани су темељи Богородичине цркве у западном травеју и унутрашњој припрати, као и део простора у североисточном углу спољне припрате.[63] Истраживање гробова у западном травеју и обе припрате обављено је 1985. године, када је истраживан и простор уз спољну страну јужног зида цркве.[64]

У два наврата, 1982. и 1984. године, вршена су ископавања у простору конака из 18. века, који је адаптиран за излагање манастирске ризнице. Истражен је цео простор у засведеном подруму и сондирани су трагови старијих зидова са спољне стране.[65] У тежњи да се дође до стратиграфских података о наслојавањима у оквиру манастирског комплекса, мања сондажна ископавања започета су 1982. године уз Источни бедем, а потом настављена 1984. године, када су откривени и у целини истражени остаци мањег параклиса за који је аргументовано закључено да је био посвећен Светом Димитрију.[66] На овом простору је мањих захвата било и 1985. године, када су главна истраживања вршена у Богородичиној цркви. Сондажна ископавања у Студеници, након краћег прекида, настављена су 1987. године.[67] Са четири сонде истраживани су старији слојеви у оквиру тзв. „Немањиног конака“, откопаног 1968. године.[68] Релативно пространа површина испитана је са спољне стране бедема, уз кулу Источне капије, где је откривен велики средњовековни укоп са мноштвом уломака керамике.[69] Ради добијања података о стратиграфији археолошких слојева, у северном и североисточном делу порте отворена су два дугачка и веома уска контролна рова, ширине свега један метар. Ископавања су вршена до равни здравице, која је откривена на делу уз бедем, на дубини од преко три метра. Остало је непознато да ли се у оквиру тако неуобичајене откопне површине дошло до жељених резултата, будући да нема расположиве документације. По окончању теренских радова 1987. године, сондажна археолошка ископавања у Студеници су непланирано обустављена, тако да су чак остале незатрпане и све истраживане сонде.[70]

59 Радан-Јовин 1979, 70–81.

60 Одлуку о уклањању остатака трема испред Трпезарије донела је, на предлог конзерватора арх. М. Радан-Јовин, стручна комисија која је пратила радове у Студеници, в.: Ненадовић 1981, 316–323.

61 Радан-Јовин 1988, 190–196.

62 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 29. Сондажним археолошким истраживањима у Студеници од 1981. до 1987. године руководила је мр Милица Јанковић, као спољни сарадник Републичког завода за заштиту споменика културе.

63 Јанковић 1982, 148–151.

64 Резултати нису објављени, за антрополошку анализу в.: Микић 2000, 371–378.

65 Јанковић 1984, 160–161; Janković 1985, 100–101.

66 Јанковић 1984, 162–164; Janković 1985, 101.

67 Резултати нису објављени.

68 Сонде 2/87; 4/87; 7/87 и 8/87.

69 Сонде 3/87 и 10/87.

70 Разлози за прекид тадашњих археолошких ископавања били су организационе природе. Због смене руководиоца конзерваторских радова арх. Марије Радан-Јовин, даље вођење археолошких ископавања, у својству спољног сарадника Републичког завода, напустила је и Милица Јанковић.

Стручно вођена сондажна археолошка истраживања од 1981. до 1987. године, иако релативно малог обима, пружила су прве поуздане стратиграфске податке. Откривени су бројни археолошки налази, посебно уломци керамичких посуда. О тим радовима, нажалост, готово да и нема сачуване односно доступне теренске документације.[71] Срећна је околност да је руководилац истраживања објавила већи део резултата у виду извештаја или посебних научних прилога, тако да су основна сазнања до којих се дошло током тих истраживања ипак добрим делом позната.[72] Такође, сачувани су и сви археолошки налази који са материјалом познијих систематских истраживања чине јединствену целину.[73] Највећа штета је то што су, у недостатку теренске документације, изгубљени или остали недоступни археолошки подаци о истраживању гробова и гробних конструкција у Богородичиној цркви. О њиховом распореду се зна само захваљујући узорној антрополошкој студији у којој су објављени резултати анализа земних остатака покојника.[74]

СИСТЕМАТСКА АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА 1989–1997. И 2010–2014.

Резултати до којих се дошло у претходном раздобљу, нарочито приликом сондажних истраживања, указивали су на потребу да се читав комплекс у оквиру манастирских бедема у Студеници систематски археолошки истражи. Био је то предуслов за приступ коначном уређењу манастира, уз откривање и презентацију остатака старијих здања, као и прикупљање свих археолошких налаза, посебно расутих уломака мермерне пластике. Услед тога је, као што је у уводу већ речено, године 1989. сачињен Програм систематских археолошких истраживања, замишљен као вишегодишњи, којим је било предвиђено да се истраживања одвијају у више етапа, а са основним циљевима:

– да се истраже трагови касноантичког слоја, како у оквиру манастирског комплекса тако и на просторима изван обимног бедема, посебно са јужне и југозападне стране, да се изврши његово прецизно хронолошко опредељивање, као и да се утврди карактер налазишта коме припада;

– да се у целини открију и истраже сви делови утврђења, односно обимног бедема манастирског комплекса, да се утврди време настанка и издвоје етапе грађења, односно обнова, како би се поуздано могло закључити да ли је у питању старија фортификација или обзиђе грађено истовремено са манастиром;

– да се добију елементи за одређивање изгледа манастирског комплекса у доба Стефана Немање и његових првих наследника, као и да се истраже а потом и хронолошки одреде позније преградње и доградње манастирских здања све до коначног турског освајања средином 15. века;

– да се открију и истраже трагови разарања манастира у време османских похода, затим утврди стање и обим рушења приликом великог земљотреса почетком 17. века, као и обнова које су након тога вршене;

– да се обаве ревизиона истраживања на просторима где су раније вршена откопавања без учешћа археолога, а о којима нема теренске документације;

– да се прикупе сви археолошки налази и да се, уз стратиграфске податке, типолошки и хронолошки одреде, а затим и обраде у оквиру више тематских целина;

– да се добију сви потребни археолошки подаци за даље конзерваторско-рестаураторске радове и коначно уређење комплекса манастира Студенице.

Систематска ископавања у оквиру овог програма започета су исте, 1989, године отварањем широког откопа на површини од око 300 м², уз обимни бедем у Северном сектору порте. Ти радови су настављени и наредне године. Откривени су и у целости истражени остаци Грађевине I са делом порте испред овог здања.[75] Након четворогодишњег прекида, радови су настављени, али у веома ограниченом обиму. Започета су систематска истраживања простора Грађевине II, чији су остаци били засути великим количинама насипа и шута. У току 1995. а потом 1997. године, истражен је само крајњи западни део овог здања са остацима познијих објеката.[76]

Даљи радови на систематским истраживањима комплекса манастира Студенице били су потом обустављени и нису вршени наредних 12 година. Настављени су према раније усвојеном Програму систематских археолошких истраживања тек 2010. године и окончани четири године касније, у јесен 2014. године.[77]

У току радова 2010. и 2011. године најпре је отворена површина од око 450 м², која је касније проширена за још 500 м². Испод високих насипа земље и шута, уз обимни бедем висине и до 3,50 м, откривени су и у целости истражени остаци грађевина II и III.[78] Истраживањима је био обухваћен и простор порте између тих здања и Богородичине цркве, у ширини од око 15 м, који је том приликом денивелисан приближно до средњовековне равни тла. Истраживања су вршена и са спољне стране Северног обимног бедема, која је у знатној мери била засута шутом, где је изнад равни првобитног терена откривен танак култур-

ни слој са средњовековним налазима. На правцу Грађевине I откривени су и трагови једне потерне са делом првобитне прилазне стазе.

Наредне, 2012. године испитани су старији слојеви испод пода Грађевине III. У наставку радова, уз североисточну страну бедема започета су истраживања на површини од око 300 м². Ту су откривени и делимично проучени остаци грађевина V и VII, као и већа површина порте испред тих здања, која је денивелисана до средњовековне равни тла. Истом приликом, западно од Грађевине I, на површинама које су биле доступне за истраживања, делимично су откривени остаци са траговима више грађевинских фаза, који су означени као Грађевина VI. Део овог здања остао је неистражен будући да залази под поплочане површине и санитарни објект, подигнут 1985. године, на простору који претходно није био испитиван. У оквиру ових радова истражен је и цео простор засведеног подрума малог конака подигнутог средином 18. века.

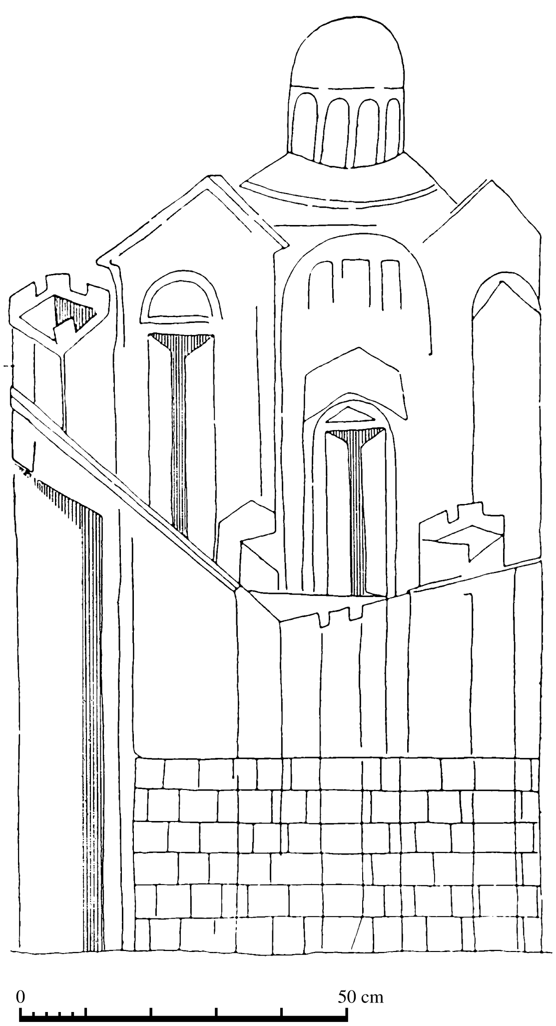

Сл. 6. Приказ Студенице на фресци из јужне капеле спољне припрате око 1230. (цртеж према В. Ј. Ђурићу)

У току 2013. године – завршне године реализације Програма систематских археолошких истраживања, окончана су започета проучавања у грађевинама V и VII. Након тога су обављена и ревизиона ископавања у простору објеката откривених 1968–1971. године, за које није постојала теренска документација. Ова истраживања обухватила су Параклис Светог Ђорђа, са здањем из млађе фазе, које је означено као Грађевина VIII, затим Источну капију и тзв. „Немањине конаке", који су означени као грађевине IX и X. У току истраживања простора испред Грађевине VIII откривени су остаци једног здања делом укопаног у здравицу, које је означено као Грађевина XI. Према резултатима до којих се дошло у току претходно завршених систематских археолошких ископавања, у лето 2014. године извршена је денивелација преосталих површина у северном и источном делу порте, до средњовековне равни тла.

У свим грађевинама које су испитиване током систематских археолошких ископавања извршена су затрпавања до равни презентације, односно приближних нивелета средњовековних подова. И простори порте испред истраживаних грађевина, где су извршене денивелације, презентовани су на нивоима који приближно одговарају некадашњим нивелетама тла.

71 У документацији Републичког завода нема археолошких теренских дневника, теренских инвентара, као ни инвентара камене пластике и ниједног фото-снимка. Такође нема ситуационог плана нити друге документације о истраживањима гробова у Богородичиној цркви. Постоје само техничка документација за ископавања током 1981–1982. године и веома прецизни планови откривених остатака Параклиса Светог Димитрија.

72 Јанковић 1986а, 7–20; Јанковић 1986б, 109–111. Јанковић 1990, 145–150.

73 Све археолошке налазе са сондажних истраживања у Студеници од 1981. до 1987. године, Републички завод је 2012. године предао Народном музеју. Исте године, они су пренети у Археолошки институт ради финалне обраде за потребе ове монографије.

74 Микић, Тодоровић 1988, 246–255.

75 Поповић 1990, 83–85; Поповић 1991, 44–46.

76 Поповић 1996, 311–313; Поповић 1998, 53–56.

77 Целокупна теренска документација са систематских археолошких истраживања Комплекса манастира Студенице из 1989–1997. године и 2010–2013. године налази се у Републичком заводу за заштиту споменика културе.

78 Поповић 2011, 83–85.

ЛИКОВНИ ИЗВОРИ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ МАНАСТИРА СТУДЕНИЦЕ

Малобројна ликовна сведочанства о некадашњем изгледу манастира истраживачи су већ више пута разматрали, било у односу на поједине детаље или целину слике.[79] У средишту пажње увек се налазио главни манастирски храм, који је најчешће и приказиван. За разлику од Богородичине цркве, манастирска целина је веома ретко ликовно обрађивана. Најстарији изглед манастира приказан је још око 1235. године у јужној капели спољне припрате, на фресци са представом преноса моштију Светог Симеона у Студеницу. У позадини сцене, која се одвија пред Западном капијом манастира, централни мотив је црква, чији је препознатљив изглед истакнут црвеном бојом куполе (сл. 6). На избледелој површини фреске нису сачувани сликани детаљи, већ постоје само основне контуре приказаних здања. У левом делу ове композиције се јасно може уочити једна висока четвртаста кула, на коју се наставља ниже бедемско платно.[80] У оквиру бедема приказана је, како нам се чини, и једна троугаона кула исте висине, у равни са његовом шетном стазом.[81]

Прва следећа слика, настала након више столећа, приказује студенички манастир из смутног времена аустро-турског рата крајем 17. века. У бечким картографским збиркама чувају се две карте са приказом ратишта на територији Србије, илустроване плановима и изгледима стратешки значајних места у околним вињетама. Међу њима, уз тврђаве Козник и Маглич, налази се и Студеница. Једна од тих карата приказује стање ратишта 1689. године,[82] а друга ратну ситуацију из 1690–1693. године.[83] Изглед Студенице је на приказаним вињетама међусобно веома сличан, што указује на то да обе потичу са истог оригинала. Чини се да је ближи изворнику приказ на другој, млађој карти, који је ликовно чистији и са мање накнадних дорада (сл. 7).

Изворна скица је, без сумње, рађена на лицу места. Манастир је посматран са падина Чемерна, високо изнад леве обале реке Студенице. По свему судећи, скица је настала као резултат шпијунског осматрања неког аустријског уходе у годинама које су претходиле ратним дејствима на том подручју. Она је, неспорно, дело искусног цртача, обученог да запажа карактеристичне појединости и да их верно преноси на цртеж. То се пре свега односи на положај и облик утврђења, као и размештај објеката у брањеном оквиру бедема, што одговара стварном стању, док контуре и масе објеката углавном тачно одражавају њихову структуру и сразмере. Картографски небитни детаљи, као што су отвори на фасадама и секундарна архитектонска пластика, приказани су схематизовано и немају већу документарну вредност.[84]

На поменутом цртежу у вињети јасно је и веома тачно приказан средишњи и јужни део манастирске целине, што се са места осматрања могло добро сагледати, док је северни део, иза обимног бедема, цртачу био делимично видљив, због чега се објекти приказани на том простору само делимично могу наслутити. У средишту, доста детаљно, приказана је главна манастирска црква, а уз њу и три мање – Краљева црква, сада порушена Црква Светог Јована и Црква Светог Николе. У Источном бедему види се капија, приближно на месту где је обновљена 1839. године, а недалеко од ње једна полукружна кула, највероватније јужна кула у комплексу некадашње капије. Уз југоисточни део бедема уочава се конак на спрат, који одговара откривеним остацима млађе обнове у Грађевини IX. Иза празног међупростора приказан је дугачак објекат, или низ сличних, све до Западне капије, на положају где се сада налазе манастирски конаци из 1839. и 1912. године. Над Западном капијом, која очигледно није више била у употреби, налази се кула надвишена крстом. Уз Северни бедем се поуздано може уочити једино манастирска воденица са јазом, који је у манастирску порту улазио кроз простор Западне капије. Може се такође препознати и калкански зид давно порушене Грађевине II, у чијем простору се налазила воденица. За разлику од напред наведених, приказе уз Северни бедем према западу и истоку знатно је теже протумачити. Уз северозападни и западни део бедема представљена су три здања, међу којима се не може препознати некадашња трпезарија, у то време, како изгледа, већ у рушевинама. Такође је тешко протумачити два дугачка паралелно постављена објекта са североисточне стране, у простору тадашње манастирске баште, будући да њихов положај не потврђују археолошки трагови.

За наша разматрања је од посебног значаја познати бакрорез из 1733. године, са приказом манастирског комплекса посматраног са јужне стране (сл. 8). Ова велика ведута рађена је по налогу пећког патријарха Арсенија IV Јовановића, са идејом величања манастира у складу са политичко-религиозним замислима овога прелата српске цркве.[85] Претпоставља се да је настала у једној од бечких граверских радионица, вероватно према цртежу домаћег зографа. Цела композиција, осим реалног приказа главних манастирских здања која су у то време још увек постојала, допуњена је и читавим низом тада већ ишчезлих

Сл. 7. Изīлед Сшуденице 1689. īодине (Национална библиошека у Бечу)

објеката, о којима су остала сећања у манастирској традицији. Осим реалних облика, изглед већине храмова је допуњен појединостима карактеристичним за оновремену архитектуру. Утицаји барокних схватања нарочито су дошли до изражаја у приказу бедема. Ниске манастирске зидине са зупцима, које се пружају у таласастим линијама, прате зграде које су уз њих биле подигнуте. Типично западњачке форме добиле су и обе улазне капије – једна у југоисточном делу бедемског обзиђа, а друга, споредна, са северозападне стране.

Упоређивање структуре представљеног архитектонског простора са ситуацијом добијеном истраживањима манастирског комплекса наводи на закључак да је бакрорез рађен на основу идеализоване схеме студеничке целине, која је садржавала више писаних или легендарних него визуелних података о приказаним објектима. Наручилац, патријарх Арсеније IV, изричито је, по свему судећи, захтевао да само најзначајније манастирско здање, Богородичина црква, добије што вернији изглед. У суштини, чини се као да је патријархова намера била да се начини слика велелепног манастира. Студеница се стога овде појављује у виду сложене архитектонске целине, формално изједначене са средњовековном визијом идеалног града. Посматран у том светлу, студенички бакрорез не представља стварни већ замишљени некадашњи амбијент Велике лавре. Препознатљивим га чине поједини облици архитектуре, а о његовом значају и величини посредно говоре

79 Цар 1988, 271–290 (са старијом литературом).

80 Око броја приказаних кула постојале су недоумице, па су тако као куле тумачени високи вертикални портали Богородичине цркве, в.: Цар 1988, 272.

81 В.: Кораћ 1976, 29, цртеж 1.

82 Kriegsarchiv, Wien, Türkenkrieg 1689, Mem. 1; План, са илустрацијом у бакрорезу, објављен у: *Miteilungen des K. K. Krigs-Archiv, Neue Folge, II Bd,* Wien 1888; в.: Zdravković 1965, 219–221; Цар 1988, 272–273.

83 Nationalbibliothek, Wien, Codex 8671, fol. No. 5.

84 Цар 1988, 273.

85 Шакота 1988, 223–224; Цар 1988, 276–280, са старијом литературом.

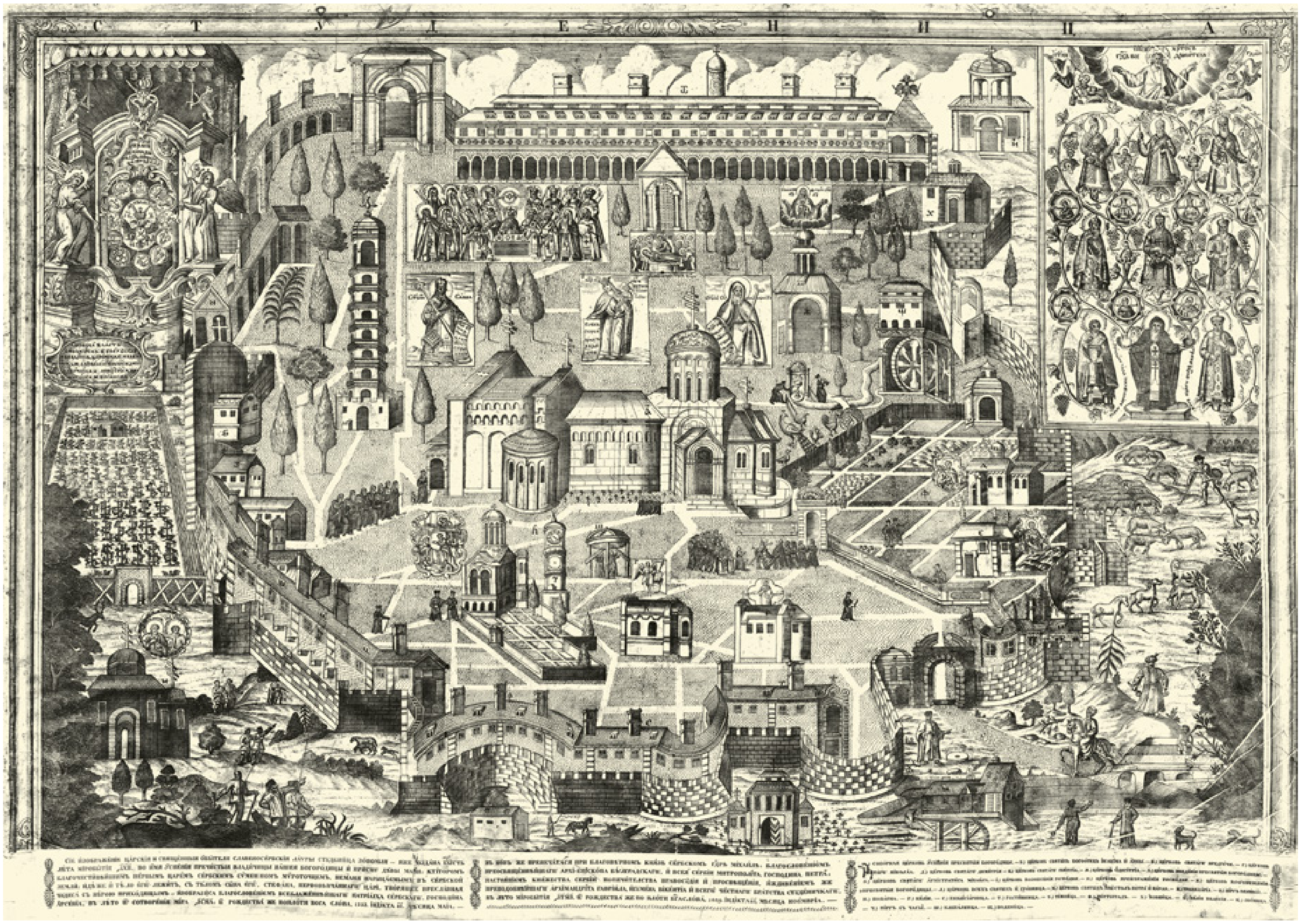

Сл. 8. Манастир Студеница на бакрорезу из 1733. године

не само приказани храмови него и вињете са иконама његових патрона, као чувара православне култне слике.[86]

Манастирска здања била су обележена и објашњена у тексту легенде, који се налазио у доњем делу плоче. Незнано када, тај део плоче је одрезан, а потом је замењен новим 1839. године, приликом поновног отискивања ведуте. Нови текст вероватно понавља садржину старог, али су уочљиве и грешке код идентификације појединих означених објеката.

Не залазећи у детаљну анализу ове репрезентативне ведуте, будући да су се тиме већ бавили ранији истраживачи,[87] ограничићемо се на приказе оних објеката и приказаних детаља о којима ће бити речи у нашим даљим разматрањима. Као што је већ истакнуто, веродостојно су приказани положај Богородичине цркве, затим манастирски храмови у јужном делу порте са конаком уз југоисточни део бедема, као и капија са источне стране – што је све подударно са старијим приказом са краја 17. века. У североисточном делу порте реално је представљена манастирска башта, која је на том простору постојала све до средине 20. века. Ту су приказане и две мале цркве од којих би једна, по свом положају, могла одговарати откривеним остацима параклиса посвећеног Св. Димитрију, идентификованог управо захваљујући пратећој легенди са овог бакрореза. Друга црквица, ближа капији, посвећена Св. Ђорђу, није се могла поуздано препознати међу откривеним археолошким остацима. Покушај да се откопани зидови једног мањег правоугаоног здања уз Источни бедем

идентификују са овим сакралним здањем остао је без озбиљнијег утемељења.[88] Даље ка северу, на рубу баште, приказана је воденица са јазом, чији су археолошки остаци откривени, а тачно је приказан и положај западне куле надвишене крстом, јасно видљиве и на старијем цртежу са краја 17. века.

Са северне стране манастирског комплекса, у позадини Богородичине цркве, приказана је једна пространа грађевина, у легенди означена као „велике келије“. Локацију овог монументалног здања са тремом, који чини колонада стубова, ранији истраживачи су покушавали да сместе на простор уз Северни бедем. Велике недоумице изазивао је и приказ трема, због своје сличности са остацима сродне конструкције откривене испред Трпезарије. У покушају разрешења овог питања изношене су недовољно аргументоване претпоставке,[89] које су, по окончању систематских археолошких истраживања, морале бити одбачене, о чему ће у каснијим излагањима бити више речи. Уз Северни бедем су доиста откривене „велике келије“, односно остаци Грађевине II, здања монументалних димензија, али без икаквих трагова трема. Рушевине овог здања биле су већ почетком 18. века дубоко испод равни тла и засуте високим слојевима шута и насипа. Приказ на великом бакрорезу представља имагинарну слику овог некадашњег монументалног здања, чије је постојање, у то време, било посведочено само манастирском традицијом. Није искључена могућност да су на приказ замишљене колонаде стубова трема утицали уломци, расути по порти, који су подстицали сећање да се некада давно испред неког манастирског здања налазио мермерни трем. Важно је приметити да је приликом обликовања имагинарне слике ове грађевине испољена и тежња да се у неким детаљима она визуелно приближи руским здањима из 16–17. века. На то речито указује завршни десни ризалит са пирамидалним кровом, над којим је приказан царски двоглави орао, по узору на куле и дворска здања московског Кремља.

Отворено је питање како на великом бакрорезу протумачити приказ објеката између нове капије на северозападу и куле над Западном капијом. Један од њих, ближе кули, означен је као трпезарија, што одиста одговара положају старе манастирске Трпезарије. Објекат је приказан са низом високих лучних отвора, који не одговарају изгледу тог значајног старог здања. Посебан проблем лежи у чињеници што су иста здања, са низом високих лукова, приказана и даље дуж бедема, све до нове капије, творећи дугачку грађевину без неког стварног смисла. На старијем цртежу са краја 17. века, као што је већ речено, приказано је једно здање од кога се види само кров, па је тешко закључити шта заправо представља. Имајући све то у виду, могло би се закључити да је у време када су настали поменути ликовни прикази, здање трпезарије било рушевно или у великој мери преправљено. Приказ на великом бакрорезу, како нам се чини, требало би најпре протумачити као попуњавање простора, по свему судећи, имагинарном архитектуром, уз тачну ознаку да се на том месту некада налазила манастирска Трпезарија. Поменути приказ се стога не може користити као извор за проучавање изгледа Трпезарије као ни њених каснијих трансформација.

На млађим цртежима Студенице, који су рађени током друге половине 18. па све до средине 19. века, приказивана је искључиво Богородичина црква, без осталих здања манастирског комплекса. Ова ликовна грађа је од несумњивог интереса за проучавање интервенција на главном манастирском храму, али, с обзиром на то да излази из оквира нашег рада, овом приликом неће бити предмет детаљнијих анализа и даљих проучавања.

У недостатку других извора, за решавање појединих питања значајне су и старе фотографије, које приказују затечено стање манастирског комплекса пре првих конзерваторских радова средином 20. века. Такође, услед недостатка теренске документације са тих ранијих истраживања, о неким открићима сада сведоче само детаљи регистровани на ретким фотографијама.

86 Цар 1988, 278.
87 Петковић 1924, 16; Ненадовић 1957, 85–92; Шакота 1967, 51–53.
88 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 58–59.
89 Ненадовић 1957, 48–75; Радан-Јовин 1979, 70–82; Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 52–53.

ПОЛОЖАЈ И ОДЛИКЕ РЕЉЕФА

МИКРОЛОКАЦИЈУ ДОЊЕГ ТОКА реке Студенице обликују планински масиви Чемерна, на северној и планине Радочела, на јужној страни. У веома разноврсном геолошком саставу доминирају метаморфне магматске и седиментне стене. Педолошки покривач одликује смеђе земљиште обрасло шумском вегетацијом, и то у нижим пределима церовом, а у вишим буковом и грабовом шумом, као и четинарима.[90] Ретки трагови насељености овог подручја сежу до раздобља праисторије, али интензивнија привредна делатност може се пратити тек од раздобља касне антике. На то би могли да укажу површинска налазишта гвоздене руде на подручју Чемерна и Радочела и трагови рударења, за сада посведочени само топонимима везаним за металургију.[91]

У вези са експлоатацијом руда су, по свој прилици, евидентирани остаци рановизантијских утврђења груписаних уз горњи ток Студенице, ближе Придворици. Они се налазе на тешко приступачним гребенима или каменитим врховима, увек високо изнад реке, тако да доминирају кањоном Студенице. По правилу су малих димензија, са фортификацијама максимално прилагођеним облицима рељефа.[92] Будући да нису детаљније истражени, тешко их је поузданије датовати. Изнад Придворице, на локалитету Јеринин град постојало је утврђење, од кога су преостали трагови две кружне куле. На том подручју, на месту званом Ћелије, налазе се остаци још једног мањег утврђења. На једном тешко приступачном гребену изнад ушћа Савошнице у Студеницу, постоје трагови куле или мањег утврђења. Даље низводно, на локалитету Градачко брдо у селу Засад, изнад леве обале Студенице, такође постоје остаци утврђења које је обухватало простор дужине 70–80 м и ширине око 20 м. Ова невелика зараван, која је била делом опасана бедемом, доминирала је околним простором и имала добру прегледност како узводног дела клисуре Студенице, тако и подручја на коме је подигнут манастир. Површинска проспекција поменутих локалитета са остацима утврђења за сада не указује на могућност да је неко од њих коришћено и у средњем веку.

Од природних ресурса студеничког краја су од посебног значаја налазишта мермера на источним и североисточним падинама Радочела. На том подручју, где се мермер вадио све до наших дана, има поузданих трагова средњовековних каменолома у Врањеву, као и на локалитету Котлине у засеоку Божићима у кањону Бревине.[93] За разлику од скромних сведочанстава о привредним делатностима у ранијим раздобљима, на том подручју нигде нису уочени трагови старијих комуникација. Изгледа да је долина Студенице у касној антици, а вероватно и касније, била удаљена од оновремених путних праваца.

Богородичина црква у Студеници, најзначајнија задужбина и гробни храм Стефана Немање, засnована је, како изгледа, на релативно скровитом месту тог брдовитог подручја које, према сведочењу његовог животописца,

90 Ђурић, С. и други 1990–1991, 183.
91 Симић 1975, 68.
92 Ђурић, С. и други 1990–1991, 211–214.
93 Симић 1956, 273–289; Пајковић 2010, 209–222.

Сл. 9. Студеница, шира ситуација са положајем манастира

некада беше „пусто ловиште зверова“.[94] За подизање манастира изабрана је заравaн под северном падином Радочела, изнад десне обале реке Студенице (сл. 9). У односу на ниво реке издигнута је за око 50 м, а храм у средишту комплекса удаљен је од њених обала, у ваздушној линији 200–250 м. Сама заравaн, не већа од око пет хектара, у паду је према североистоку. Висинска разлика између њене највише и најниже тачке, по оси југозапад–североисток, износила је преко 9 метара.

Судећи према конфигурацији терена, може се претпоставити да су га у доброј мери образовале наплавине вода које су се сливале низ падине Радочела. Може се уочити да је југоисточна бујица, наносећи сипар, временом проширивала заравaн померајући се даље према истоку, да би на крају нестала.[95] Могућ положај тог ишчезлог водотока могла би да буде раван испред јужног манастирског обзиђа. На такву могућност указује гравира са изгледом манастира из 1733. године, на којој се, недалеко од Источне капије, уочава приказ дела потока са мостом.[96] Са супротне, западне стране још увек постоји Савин поток, са дубоко усеченим коритом, који је некада био познат по својим силовитим бујицама. Дејства тих природних сила наставила су се и вековима након заснивања манастира. На удару бујица и усова са планинских падина налазиле су се западна и јужна страна манастирског обзиђа, а снажне бујице продирале су и у саму манастирску порту. Остало је забележено сећање најстаријих мештана да је негде током 19. века вода продрла кроз Западну капију и нанела дебео слој муља и ситног камена.[97] Осим природних сила, на данашњи изглед ове заравни је велики утицај имало подизање манастира и вишевековно дејство људи, посебно интензивно у новије време. Прилаз студеничкој заравни био је релативно лак стазама дуж јужних падина брега, са западне и источне стране, док је са обала Студенице био стрмији и нешто тежи.

Затечени облици рељефа и састав тла на месту одабраном за манастир имали су, по свему судећи, утицаја на процес обликовања и грађења како целог манастирског комплекса, тако и његових појединих здања. Читава заравaн има чврсту стеновиту подлогу која се јавља на различитим дубинама у односу на раван тла пре грађења манастира. У питању је зеленомрка шкриљаста серпентинска стена слојевите структуре.[98] Над стенама је слој здравице – од мрке до црвенкастомрке земље, која на појединим истраженим деловима има у својој структури веома ситног камена, а понекад и крупног песка. Дебљина овог слоја је веома неуједначена – креће се између 0,80 м и 1,20 м, а над стеном је местимично и знатно плићи. На појединим деловима је стена некада била видљива и на самој површини тла, као испред Грађевине VII, односно њене просторије 2, у североисточном сектору студеничког комплекса. Слична појава уочена је и у северозападном делу испод Малог конака II. Може се претпоставити да се ту првобитно налазио један невелик стеновити гребен који је излазио изнад првобитне равни тла. Приликом грађења обимног бедема, овај гребен је изравнат са суседним површинама и над њим су засновaна прва манастирска здања, без потребе грађења и укопавања темеља.

У структури студеничке заравни изражена је и појава подземних вода, које су повремено угрожавале манастирска здања. У току истраживачких и конзерваторских радова дефинисан је правац њиховог сливања, који се може пратити од југозападног дела порте према положају Источне капије.

У питању је, по свему судећи, једна раселина у стеновитој подземној структури, у коју се уливају водоиздани са падина суседног брега. Акумулација подземних вода је посебно уочена на простору Цркве Светог Николе, а слична појава, само изражена у знатно мањој мери, запажена је на нивоу здравице у простору између Грађевине VII и Параклиса Светог Димитрија.[99] Захваљујући поменутој конфигурацији терена у подземљишту, подземних вода нема у северном и у већем делу западног сектора порте, као ни уз темеље Богородичине цркве.

94 Житије Светог Симеона, 97.

95 Радан-Јовин 1969а, 65.

96 *Благо манастира Студенице* 1988, 274, сл. 215.

97 Радан-Јовин 1969а, 65, нап. 6.

98 Јанковић 1986б, 109.

99 Овај проблем у јужном делу порте решен је изградњом система дренажних канала 1968. године, в.: Радан-Јовин 1979, 38, цртеж 10.

МЕТОДОЛОГИЈА АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА И КУЛТУРНА СТРАТИГРАФИЈА

МЕТОДОЛОГИЈА АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Када су у питању шире схваћена археолошка истраживања, за више од шест деценија радова у Студеници могуће је издвојити три основне фазе. Током прве етапе радова, извођених током педесетих и шездесетих година прошлог века, ископавања су вршили архитекте-конзерватори, без учешћа археолога, те је у том смислу тешко говорити о примени одређене археолошке методологије ископавања. У питању су били широки откопи у циљу денивелације терена, који су вршени најчешће ручним ископом а знатно ређе помоћу механизације. При томе се није водило рачуна о археолошким слојевима нити су прикупљани или евидентирани археолошки налази. Будући да су то готово по правилу била познија наслојавања, често високих наплавина, сматрало се да су археолошки артефакти из тих слојева лишени научног значаја. Пажња је посвећивана једино уломцима мермерне пластике са Богородичине цркве или трема Трпезарије. Ти фрагменти су и инвентарисани, али нема података о томе да ли је рађен и ситуациони план са назначеним местима налаза.[100] Средњовековне надгробне плоче, од којих је већина била откривена *in situ*, касније су дислоциране у складу са потребама савременог уређења порте. Истраживања гробова испод тих плоча нису вршена, иако су поједине од њих биле са натписима. Остало је непознато да ли су оне пре померања снимљене на својим првобитним местима, будући да о томе нема сачуване документације.

Сондажна ископавања у току ове, условно речено прве, етапе радова била су ограниченог обима и углавном усмерена на добијање података за конзерваторско-рестаураторске интервенције. Највећег обима била су ископавања на простору старе манастирске Трпезарије, где су пажљиво истражени и документовани архитектонски остаци. Међутим, изостанак евидентирања и анализе археолошких слојева навео је истраживаче на погрешне закључке о тумачењу и датовању грађевинских фаза, што се неповољно одразило и на коначну презентацију овог обновљеног здања. Када је у питању Богородичина црква, истраживани су темељи, уз ваљану архитектонску документацију али без података о евентуалним археолошким слојевима. Слично је било и приликом радова у Цркви Светог Николе, где су уклоњени млађи подови без увида у садржај археолошких слојева које су затварали. Једини археолошки подаци који су забележени јесу они о гробовима на које се наишло приликом укопавања дренажних канала.[101]

Методологија ископавања приликом извођења конзерваторских радова о којима је напред било речи није у поменутом раздобљу била карактеристична само за Студеницу, већ и за друге локалитете и средњовековне споменичке

100 На сачуваним фрагментима мермерне пластике са истраживања вршених до 1987. године, који се чувају у студеничком лапидаријуму, налазе се различити инвентарски бројеви, али у документацији Републичког завода нема теренских инвентара камене пластике.

101 Радан-Јовин 1969а, 75–80.

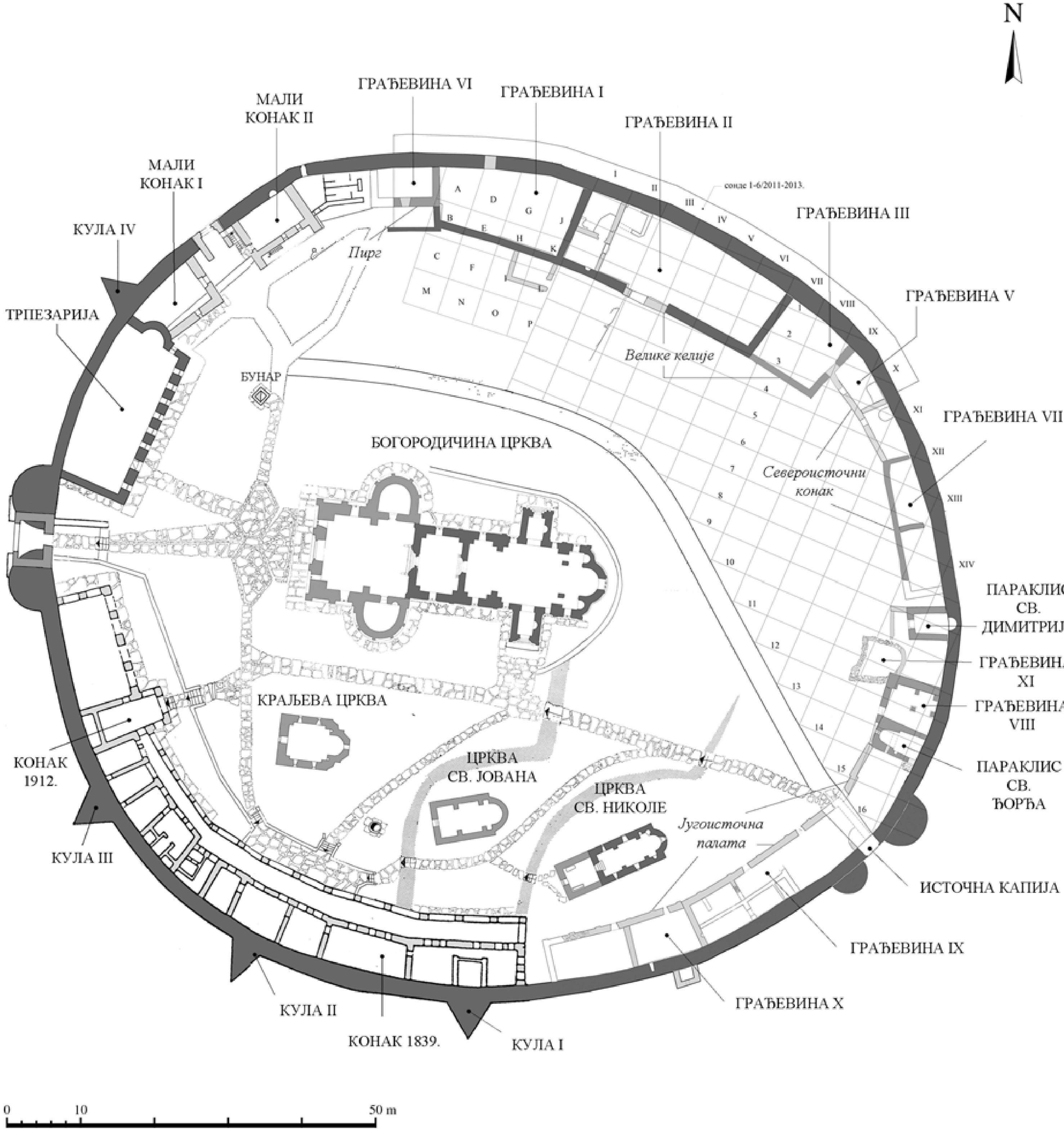

Сл. 10. Студеница, ситуациони план манастирског комплекса са грађевинама и истраживаним површинама

комплексе где су у првом плану били остаци зиданих здања. Уопштено посматрано, приликом ископавања остатака средњовековне архитектуре, а често и оне из старијих епоха, археолошка истраживачка компонента је дуго била занемаривана.

Приликом сондажних радова вршених од 1981. до 1987. године, које смо означили као следећу етапу истраживања Студенице, по први пут је примењена уобичајена археолошка методологија ископавања. Распоред сонди и обим радова и даље су били подређени потребама конзерваторских интервенција, али су истраживања вршена под руководством археолога. Највећи број сонди био је везан за објекте на којима су извођени конзерваторски радови. Ископ је вршен према откопним слојевима до здравице, са обележавањем дубина и праћењем наслојавања уз зидане структуре. Прикупљан је сав археолошки материјал, који је издвајан по целинама, при чему се водило рачуна да се претходно изолују млађе јаме и познији укопи. Осим прикупљања података за одређене архитектонске објекте, неке површине уз обимни бедем биле су истраживане и ради добијања првих података о археолошкој стратиграфији студеничког манастирског комплекса. Са тим циљем била су отворена и два рова на простору између цркве и североисточног дела бедема, која због своје веома мале ширине, што је већ поменуто, одступају од уобичајених димензија и форми археолошких откопних површина.

Сви археолошки налази, који су током ових ископавања били бројни, обележени су према местима налаза и дубинама, односно откопним слојевима, што је омогућило да се стекне прва стратиграфска слика слојева у Студеници и обезбедило полазну основу за каснија, систематска археолошка ископавања. Међутим, основни проблем везан за ова, без сумње врло стручно вођена, ископавања јесте недостатак теренске документације. Сасвим је извесно да је током поменутих радова формирана прописна теренска документација која је, нажалост, сада недоступна, будући да није похрањена у документацији Републичког завода за заштиту споменика културе, где би јој било место. Отворено је питање где се она налази и да ли још увек постоји.[102] Нема, такође, ни пратеће документације археолошких налаза, који су после готово три деценије коначно предати Народном музеју.

Систематска ископавања, започета 1989. а окончана 2014. године, представљала су трећу односно завршну етапу археолошких истраживања комплекса манастира Студенице. Програмом је било предвиђено да се истраже велике површине, и то системом широких откопа у оквиру квадратне мреже, а само тамо где је то било неопходно предвиђало се отварање сонди. Предност овог метода, који је заступљен при вршењу систематских истраживања, огледала се у могућности сагледавања ширих површина, уз стицање података о целинама, било да се ради о остацима грађевинских објеката или о другим археолошким ситуацијама. То је, с друге стране, омогућавало добијање знатно јаснијих података о структури и очуваности културних слојева, уз лакше издвајање затворених и боље документованих целина (сл. 10).

За прве две године ископавања постављена је мања квадратна мрежа на простору уз северни обимни бедем, која је обухватила простор где су откривени остаци Грађевине I. Мрежу је чинило 16 квадрата, димензија 5 м x 5 м, који су били означени великим словима абецеде од А до Р. У наставку истраживања постављена је нова, знатно већа квадратна мрежа на преосталом делу Северног сектора, затим на целом Североисточном сектору и на највећем делу површине Источног сектора. Мрежа се састојала од, условно речено, квадрата димензија 5 м x 4 м и површине 20 м². Првобитно замишљена као нешто већа површина квадрата једнаких страна, мрежа је при постављању прилагођена, обликом и димензијама, специфичним условима терена. Квадрати мреже обележени су по оси запад–исток римским бројевима од I до XV, а по оси север–југ бројевима од 1 до 26. Мрежа је покривала простор од преко 5000 м², који није био у целини предвиђен за истраживања, будући да је једним крајем обухватао Богородичину цркву а делом излазио из оквира обимног бедема. Систематска истраживања обухватила су све квадрате и остатке објеката уз унутрашње лице бедема, или оградног зида, као и део порте испред тих здања у ширини 5–10 м. У току завршних радова је денивелисан северни и источни део порте ближе цркви, где су уклоњени познији насипи, дебљине између 20 цм и 60 цм, до средњовековне равни тла.

Радови у оквиру квадратне мреже представљали су само прву фазу истраживања на свим просторима на којима су откривени остаци архитектонских објеката. Даља

102 Приликом започињања систематских археолошких истраживања у Студеници, у јесен 1989. године, ранији руководилац радова мр Милица Јанковић ме је обавестила да ће ми предати копију теренске документације са сондажних радова из 1981–1987. године. Након доста инсистирања да обавимо договорену примопредају, обавештен сам да је археолошка теренска документација предата арх. Марији Радан-Јовин, као главном руководиоцу радова у том раздобљу – и ту јој се губи траг.

ископавања на тим локацијама вршена су у оквиру грађевинских целина и њихових делова. Сондажна истраживања вршена су углавном уз спољно лице обимног бедема. Ревизионим ископавањима обухваћени су простори објеката означених као Грађевине VIII, IX и X, који су били откривени током 1969–1971. године. Ту су углавном вршена сондажна истраживања, будући да је знатан део површина већ раније био прекопан.

Ископавања на површинама широких откопа, као и сонди вршена су, где год је то било могуће, у оквиру стратиграфских целина или културних хоризоната. Обележавање дубина ископа и нивоа истраживаних површина вршено је искључиво у апсолутним котама. Као репери коришћене су коте: испред прага спољне припрате Богородичине цркве (408.52), праг Западне капије (409.35), праг Источне капије (405.25) и ниво пода испред прага Параклиса Светог Димитрија (404.16).[103]

Остаци архитектонских објеката, који су истраживани у оквиру систематских радова или ревизионих ископавања, обележавани су као посебне грађевине према редоследу откривања – од Грађевине I до Грађевине XI. За остале објекте манастирског насеља, не рачунајући Трпезарију и цркве које већ носе називе својих храмовних посвета, усвојени су уобичајени називи за новија здања – Конак из 1839. године и Конак из 1912. године. Старији, обновљени конаци из 18. века, ради прецизнијег одређења, означени су као Мали конак I, у коме је сада изложена манастирска ризница и као суседни Мали конак II, уз северозападни део обимног бедема.

Током систематских археолошких истраживања у Студеници вођена је теренска документација према устаљеним правилима.[104] Покретни археолошки налази издвајани су у оквиру грађевина или квадрата откопних површина према културним слојевима или јасно дефинисаним стратиграфским целинама, уз обележавање дубина апсолутним котама. Осим уобичајених налаза керамике, фрагмената стакла, предмета од метала, кости и камена, из свих стратиграфских целина прикупљане су животињске кости и узорци угљенисаног дрвета. Нарочита пажња била је посвећена налазима фрагмената мермерне пластике, који су евидентирани у посебном инвентару са пратећим техничким цртежима.

У оквиру ревизионих археолошких истраживања технички су снимљени остаци раније откривених грађевина, као и оригиналних остатака Источне капије. Сачињен је, такође, и посебан инвентар средњовековних надгробних плоча, од којих највећи део потиче са ранијих ископавања. Поред новооткривених, прикупљени су и технички снимљени сви раније нађени уломци мермерне пластике трема Трпезарије, за које није постојала одговарајућа документација.

КУЛТУРНА СТРАТИГРАФИЈА

Уз досадашња сазнања о Студеници, резултати до којих се дошло у току вишегодишњих археолошких истраживања, са обиљем нових података, представљају солидно полазиште за дефинисање и временско одређење, као и разграничавање културних хоризоната који одсликавају развојне етапе манастирског насеља у Студеници од његовог настанка па све до наших дана. У том смислу, било је неопходно посматрати културне хоризонте кроз анализу археолошких слојева и архитектуре појединих здања као јединствене целине.

Први резултати проучавања културне стратиграфије студеничког комплекса остварени су већ приликом сондажних археолошких истраживања од 1981. до 1987. године. Тада је врло аргументовано издвојено осам основних културних хоризоната, који су се могли уочити у оквиру манастирског обзиђа. Ова подела се заснивала на анализи археолошких слојева и грађевинских фаза појединих објеката, посебно када су у питању млађе епохе.[105] Такву слику културне стратиграфије, уз мање исправке и допуне, потврдили су и резултати управо завршених систематских археолошких истраживања од 2010. до 2014. године. У оквиру ове поделе, у *хоризонт I* издвојени су трагови археолошких слојева из времена пре подизања манастира. Наредни хоризонт, *хоризонт II*, обухватао би изградњу Богородичине цркве, обимног бедема и најстаријих манастирских здања, то јест раздобље од последњих деценија 12. па све до краја 13. века.[106] Раздобље 14. и прве половине 15. века издвојено је као *хоризонт III*, у оквиру којег је уочено више стратиграфских целина, укључујући прво велико разарање манастира, као и обнове пре коначног турског запоседања. Следећи хоризонт, *културни хоризонт IV* ограничен је на другу половину 15. века као и на наредно столеће, дакле период до разарања у великом земљотресу почетком 17. века. Раздобље од поменутог земљотреса па до краја 17. века обележено је као *хоризонт V*. Сведочанства о великим страдањима и обновама Студенице у 18. веку издвојена су у *хоризонт VI*, а наредним хоризонтом, *хоризонтом VII* означен је културни слој који сведочи о разарању манастира у годинама Првог српског

устанка. Последњем у низу, *хоризонту VIII*, одговарале би обнове манастира током прве половине 19. века, које су оставиле јасан траг и у културној стратиграфији.

Као *културни хоризонт I* издвојен је најстарији слој изнад здравице, који одговара времену пре заснивања манастира. Приликом истраживања Богородичине цркве могло се уочити да је укопавањем њених темеља просечен и један старији културни слој који је лежао непосредно над првобитним хумусом и здравицом. Састојао се од два танка прослојка сличног састава. Чинила их је тамномрка глина са гаром, дебљине 4–7 цм, који је био интензивнији у горњем нивоу. У овом слоју је откривено само неколико ситнијих уломака керамике, које је тешко било хронолошки одредити.[107] Нешто јаснија слика овог најстаријег слоја добијена је приликом истраживања која су вршена уз северни зид Трпезарије, где су такође уочена два нивоа у оквиру тог слоја. У нижем нивоу, непосредно над здравицом, дебљине 5–10 цм, који је чинила мрка земља са мало гари и ситним уломцима касноантичке керамике, откривен је бронзани новац кован у Солуну између 346. и 350. године (кат. бр. 398).[108] У горњем, такође веома танком слоју, са нешто више гарежи, откривени су и трагови укопа за дрвене диреке, као и „десетак ситних уломака грнчарије из IX–XI века".[109] Овакво датовање, засновано на веома малом узорку, тешко би могло да се прихвати, будући да такав налаз нису потврдила каснија истраживања. У питању је, по свему судећи, материјал који би одговарао времену грађења Трпезарије, односно *хоризонту II*. Најстарији слој тамномрке земље, са гари над здравицом и првобитним хумусом, констатован је уз укопе темеља Северног бедема у сектору грађевина I и II, а исти слој, са ретким налазима уломака касноантичке керамике, откривен је и уз темељ јужног зида Грађевине II. У источном и североисточном сектору трагови овог слоја над здравицом нису констатовани, што указује да је његово простирање било углавном ограничено на западни део манастирског комплекса.

Знатно поузданији и потпунији подаци о најстаријем слоју студеничког комплекса добијени су приликом истраживања која су вршена са спољне стране југозападног дела обимног бедема. На том простору, који је захватао и део падине, у оквиру поменутог слоја уочени су и трагови неколико пећи. У сонди 5/87, уз сам бедем, откривени су остаци пећи пресечени дубоким темељом овог зидног платна. На њеном дну била је сачувана велика количина крупних комада згуре гвожђа, која је лежала на слоју запечене земље, што наводи на закључак да је у питању била металуршка пећ. Услед фрагментарне очуваности, њен облик и величина нису се могли одредити.[110] Нешто даље, приликом укопа за грађење манастирске котларнице, откривени су остаци још три сличне пећи, са гвозденом згуром, уз које није било другог пратећег материјала.

Посматрани у целини, ови налази, као и они из оквира манастирског комплекса који су опредељени у *културни хоризонт I*, могли би се датовати у касноантичко или, евентуално, рановизантијско раздобље. Откриће остатака металуршких пећи за гвоздену руду на падини југозападно од манастира дозвољава могућност да се претпостави и карактер тог налазишта. У том смислу, појава слоја са гари над здравицом у манастирској порти могла би се, чак и без археолошких налаза, објаснити постојањем ћумуриштâ, то јест просторâ на којима је припреман дрвени угаљ за потребе ливења гвожђа.[111]

Раздобље од заснивања манастира у последњим деценијама 12. па све до краја 13. века, током кога су подигнута најстарија манастирска здања, издвојено је као *културни хоризонт II*. Ту на првом месту треба истаћи археолошка истраживања главног манастирског храма – Богородичине

103 Наведене коте су усвојене као реперне приликом започињања систематских археолошких истраживања и могу се сматрати само условно тачним. Уочено је да се на неким геодетским плановима надморске висине знатно разликују од њих. Примера ради, у односу на праг Источне капије, који је означен котом 484.60, та разлика износи готово 80 м.

104 У питању су: теренски дневници ископавања; техничке скице основа и профила археолошких слојева, основа грађевина са пресецима и изгледима зидова, затим фото-снимци свих ситуација у току ископавања и финална фото-документација откривених грађевина, као и теренска документација покретних археолошких налаза. Сва та документација је по завршетку систематских ископавања предата Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду.

105 Јанковић 1986а, 19–20.

106 Према подели културних хоризоната коју је извршила М. Јанковић, трајање хоризонта II ограничено је крајем четврте деценије 13. века, за шта је као хронолошка граница узет слој пожара у објектима на делу уз Источни бедем (Јанковић 1986а, 18–20), који је протумачен као сведочанство о првом страдању манастира. Ова претпоставка није потврђена током наших каснијих истраживања.

107 Јанковић 1982, 148–149.

108 Јанковић 1984, 160.

109 Јанковић 1990, 147.

110 Јанковић 1990, 149.

111 Исто.

цркве са дограђеном спољном припратом – током којих су истраживани темељи храма и подземне структуре испод равни подова, укључујући гробове. Истраживања темеља и слојева испод равни подова у Цркви Светог Николе, укључујући и околне гробове, стратиграфски одговарају превасходно овом хоризонту, али мањим делом и оном наредном, *хоризонту III*. Друго велико манастирско здање – Трпезарија, која је грађена истовремено са Богородичином црквом и манастирским обзиђем – било је обухваћено искључиво архитектонским истраживањима. У смислу културне стратиграфије, старија фаза ове грађевине са остацима њеног унутрашњег уређаја одговара *хоризонту II*. Нажалост, о пратећем културном слоју који се налазио уз њене зидове нема сачуваних података. Остала манастирска здања из овог раздобља остала су сачувана само у археолошким остацима, који су откривени и проучени у оквиру целина овог хоризонта. У току археолошких ископавања истражени су остаци обимног бедема, односно преостали делови његове најстарије фазе, и испитани темељи на више сектора. Изнад равни, која је дефинисала првобитни ниво уз бедеме, откривени су најстарији слојеви овог хоризонта, делимично истражени испод пода Грађевине VII и у просторима грађевина IX и X. Истој стратиграфској целини одговарају и остаци једног објекта уз Источни бедем, у простору позније Грађевине VIII, од кога су преостали само делови зидова укопани у здравицу али без сачуваног пратећег културног слоја. Од осталих манастирских здања, *хоризонту II* одговарају пронађени остаци зидова грађевина I и II, као и остаци најстарије фазе Грађевине VI. Овде, међутим, осим остатака зидова и равни подова, нису откривена наслојавања која би одговарала овом хоризонту, будући да су у питању била здања која су коришћена у континуитету готово два столећа. За разлику од њих, у простору Грађевине III-а, која је као једно од првих студеничких здања рано страдала у пожару, откривена је затворена стратиграфска целина са налазима *хоризонта II*. Уз бедем, недалеко од Источне капије, налазе се остаци мањег сакралног објекта, касније уграђеног у Грађевину VIII, који би стратиграфски могао одговарати једном млађем нивоу *хоризонта II*.[112]

Изузетно значајно раздобље у животу Студенице означено је као *културни хоризонт III*, хронолошки ограничен, као што је већ истакнуто, на раздобље од почетка 14. до средине 15. века, када Србија коначно пада под османску власт. У том раздобљу је подигнуто или обновљено више значајних манастирских здања. Осим тога, у овај хронолошки оквир улази и прво велико турско пустошење манастира у годинама после Косовске битке, као и наредне деценије, када је манастир постепено обнављан. Стратиграфска слика археолошких слојева *хоризонта III* на свим боље истраженим просторима је доста сложена и указује на потребу детаљнијег рашчлањавања, посебно у односу на поменуто велико разарање манастира. Због тога, а и ради лакшег праћења излагања резултата истраживања и закључака који из њих произилазе, стратиграфска целина *хоризонта III* подељена је на два потхоризонта – *хоризонт III-a* и *хоризонт III-b*, које разграничава ниво деструкције манастирских здања крајем 14. века. За разлику од културних слојева, који се могу јасно рашчланити и ближе датовати, археолошки материјал, посебно керамичке посуде, откривене у веома великом броју уломака, показује јединствену целину *хоризонта III*. Између налаза из стратиграфских целина поменутих потхоризоната готово да и нема разлике, нарочито из слојева образованих пре поменутог разарања манастира и после њега. То се посебно запажа у укопима, где се уопште не уочава поменута стратиграфска граница. У том смислу, посебно су значајни резултати истраживања бројних археолошких налаза из укопа уз спољну југоисточну страну манастирског обимног бедема, који се као јединствена културна и стратиграфска целина датују у раздобље од друге половине 14. века до првих деценија 15. века. Слична појава је регистрована и на просторима са знатно мање налаза, где се на основу стратиграфије слојева не могу вршити детаљније поделе.

Стратиграфска целина коју смо означили као *хоризонт III-a* је најјасније изражена у односу на прве деценије 14. века, које су у Студеници обележене ктиторском делатношћу краља Стефана Уроша II Милутина. У том раздобљу подигнута је Црква Светих Јоакима и Ане, сада позната као Краљева црква, и обновљена је манастирска Трпезарија, којој је дограђен трем – о чему ће даље бити више речи. Уз Југоисточни бедем, након зазиђивања Источне капије, подигнута су два нова монументална конака[113] – грађевине IX и X, а испред Западне капије је том приликом, по свему судећи, дограђен улазни анекс. Нажалост, ниједно од ових здања није прописно археолошки истражено, док су остаци дограђеног трема Трпезарије, као и трагови западног улазног анекса, уклоњени приликом конзерваторских интервенција. У грађевинама IX и X, као што је већ раније истакнуто, приликом откопавања 1968. године уклоњени су сви археолошки слојеви до испод равни првобитних подова. У овом раздобљу подигнута је и Црква Светог Јована, чији су остаци откопа-

ни приликом конзерваторских радова, али без пратећих археолошких података.

У току систематских истраживања откривени су остаци Грађевине III, која је подигнута на месту старије Грађевине III-а највероватније на прелазу из 13. у 14. век. У углу између њеног источног зида и бедема откривен је отпадни простор са обиљем уломака керамике и животињских костију, који представља стратиграфску целину затворену подом млађе грађевине датоване најкасније у средину 14. века. У питању је једина поуздано датована целина *хоризонта III-а*. Недалеко од Грађевине III, уз Источни бедем је, вероватно у другој половини 13. века, подигнут релативно скромно грађен манастирски конак, означен као Грађевина VII, од које су откривени само најнижи делови зидова. Као млађе здање, на простору између грађевина III и VII подигнута је Грађевина V. На време њеног настанка указује однос према поменутим суседним грађевинама на које се ослања и чије зидове делом користи.

Стратиграфски веома јасно изражен слој пожара са гари и угљенисаним дрветом, као завршни ниво *хоризонта III-а*, означава велико разарање манастирског комплекса у Студеници, које је налазима новца поуздано датовано у последњу деценију 14. века или у прве године наредног столећа. Поменути слој деструкције откривен је и поуздано документован изнад подова у грађевинама I, V, VI и VII. У грађевинама II и III, које су том приликом такође спаљене, овај слој је услед каснијих интервенција сачуван само у траговима. Посредно се може закључити да су трагови разарања постојали и у Трпезарији, која је сасвим сигурно тада пострадала. У засутим јамама – траповима, који су се налазили укопани уз њен северни зид, откривени археолошки налази сведоче о поменутом пожару и разарању.[114]

Обнова тешко пострадале Студенице, коју смо у смислу културне стратиграфије издвојили у *хоризонт III-b*, обухватала би раздобље прве половине 15. века. Тада су извођени велики радови на обнови обимног бедема, који је у великој мери био порушен. Том приликом је у простору порушене Грађевине VI изграђен релативно мали манастирски пирг, чији су остаци само делимично откривени, будући да је преко њих, као што је већ речено, подигнут нов санитарни објекат.

Порушена здања манастирског насеља, како су показала археолошка истраживања, нису обнављана у пређашњем облику. На месту Грађевине II, од које су после спаљивања остали масивни обимни зидови, подигнут је један релативно мали конак уз њен западни зид, означен као Грађевина II-а, док је очувано обзиђе старијег здања задржано као нека врста унутрашњег дворишта. Том приликом је и некадашњи, веома широк улаз делом зазидан, односно сужен, уз изградњу степеница од старијих надгробних плоча. Нов конак је подигнут и северно од Трпезарије, уз обновљени део Западног бедема. Уз обновљени део Источног бедема, преко спаљених рушевина старијег објекта, подигнуто је ново сакрално здање – Параклис Светог Димитрија.[115] У источном делу простора некадашње Грађевине I, остаци камених зидова повезаних блатом, који леже на слоју пожара, указују на мање доградње, вероватно, помоћних објеката. Западни део, по свему судећи, коришћен је више деценија као отпадни простор, на шта указују јасно дефинисани слојеви. На једном од тих нивоа откривени су трагови претапања олова у кружне слитке, што би се могло протумачити као сведочанство претапања плоча кровног покривача цркве приликом једне од турских похара, највероватније средином 15. века. Порушене грађевине V и VII нису обнављане, а и у познијим епохама ту није нешто грађено. Једно време су њихове рушевине служиле као отпадни простор. Слој који о томе сведочи лежи непосредно изнад нивоа деструкције и представља добро документовану затворену стратиграфску целину. У рушевинама, без трагова обнове, остала је и Грађевина III.

Наредни хоризонт, *културни хоризонт IV*, обухвата период до великог земљотреса који је задесио Студеницу почетком 17. века. У том раздобљу, на просторима који су археолошки истражени готово да и нема трагова градитељске делатности, односно нема поузданих сведочанстава да је тада ишта озбиљније грађено. Такође, није се могла препознати ниједна стратиграфска целина нити је поуздано могао да се издвоји слој са материјалом карактеристичним за другу половину 15. века или за 16. век. Обнове постојећих здања су без сумње вршене, о чему,

112 Остаци овог објекта након ископавања 1970. године датовани су у време грађења Студенице и протумачени као „келија Симеона Немање“ (Кораћ 1983, 27–30). Касније је изнета претпоставка да би то могла бити мала Црква Светог Ђорђа приказана на бакрорезу са изгледом Студенице из 1733. године (Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 58).

113 Након откопавања, грађевине су погрешно датоване у време грађења Студенице и означене као „Немањини Конаци“, в.: Радан-Јовин 1969а, 78–80; Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 54.

114 Јанковић 1986а, 14.

115 Јанковић 1986а, 18.

поред осталог, сведочи и израда новог живописа у Богородичиној цркви. Траг једне обнове може се уочити и на недовољно истраженим остацима малог манастирског пирга. Овом хоризонту би можда хронолошки одговарала старија фаза Грађевине IX-а, која је на том месту подигнута над рушевинама старијег здања. За разлику од напред реченог, разарања која је проузроковао поменути земљотрес знатно су уочљивија. На више места постоје трагови рушења обимног бедема, која су вероватно проузрокована тектонским померањем тла. То се могло уочити и на зидовима Грађевине III, који су том приликом коначно порушени, као и на остацима зидова малог пирга. У време тог земљотреса, или коју годину касније, у пожару је страдала Грађевина II-а. У њеним рушевинама, које нису касније обнављане, откривен је и истражен слој пожара који представља добро документовану затворену стратиграфску целину.

Раздобље 17. века, издвојено као *културни хоризонт V*, оставило је, за разлику од претходног, нешто више трагова у обновама оштећених објеката као и грађењу нових здања. Велике обнове су изведене на обрушеним деловима обимног бедема, као и на Параклису Светог Димитрија, који је био тешко оштећен у земљотресу. Уз обновљени бедем, на рушевинама старих објеката подигнута су нова здања – Грађевина VIII, са источне стране и Грађевина IX-а, нешто даље ка југоистоку, која је тада, можда, била само обновљена. У простору некадашње Грађевине II подигнута је нова воденица са засведеним каналом, који је пролазио кроз обновљени део Северног бедема. Спроведен је и јаз, који је у порту улазио на правцу некадашње Западне капије.

У овом раздобљу је вршено велико насипање у североисточном делу порте ради изравнавања, будући да је ниво тла на том простору некада био у знатном паду. Насипана је мрка, релативно чиста земља, у којој готово да и нема археолошких налаза, што знатно отежава датовање овог слоја. Није искључена могућност да је насипање започето још у 16. веку, али је сасвим сигурно завршено у току 17. века. Тим насипом је засут простор од Параклиса Светог Димитрија до зидова Грађевине II, а делом и испред овог порушеног здања. Висина насипа изнад остатака грађевина V и VII износила је више од једног метра. Истим насипом су засути и остаци зидова Грађевине III, коначно обрушени у време земљотреса. На овом изнивелисаном простору уређена је манастирска башта, тачно приказана на бакрорезу Студенице из 1733. године, која је ту остала све до средине 20. века.[116]

Током аустро-турских ратова, вођених од последњих деценија 17. па све до краја 18. века, Студеница је у више наврата била изложена пустошењима, након којих су порушена и спаљена здања обнављана или су на њиховим рушевинама подизани нови објекти. Сведочанства о том тешком и турбулентном времену, које смо означили као *културни хоризонт VI*, у преосталим археолошким слојевима слабо су уочљива, будући да је њихова стратиграфија у највећој мери поремећена познијим земљаним радовима и нивелацијама. С друге стране, живот у скромном манастирском насељу са малобројним монасима, које је било ограничено на јужни и западни део у оквиру некадашњег обзиђа, није ни могао да остави обимније трагове. За разлику од археолошких налаза, који веома мало говоре о том раздобљу, преостале грађевине или њихови остаци, уз друге изворе, пружају знатно више података о Студеници током 18. века.

О живој градитељској делатности у појединим раздобљима поменутог столећа сведоче обнове које су вршене на Богородичиној цркви, а сигурно и конацима са југозападне стране. За наша даља разматрања значајан је податак да је средином 18. века рађено на обнови манастирског обзиђа.[117] У то раздобље би требало датовати подизање новог спратног конака над рушевинама старе манастирске Трпезарије. Уз северни зид овог здања, вероватно у исто време, грађен је Мали конак I са засведеним приземним делом. Даље према североистоку, године 1765. је подигнут Мали конак II, који такође има засведен приземни део.[118] Уз ово здање, над остацима Грађевине VI подигнут је, вероватно током друге половине 18. века, још један конак слабије грађе, који је порушен приликом конзерваторских радова 1954. године.

У *културни хоризонт VII*, који би одговарао времену Првог српског устанка односно првој деценији 19. века, поуздано је издвојена само једна стратиграфска целина на простору уз Источни бедем. У претходном периоду, вероватно у другој половини 18. века, Параклис Светог Димитрија је преправљен у стамбено здање, уз доградњу трема и више просторија са јужне стране. Ова скромна целина, грађена претежно од дрвета, уништена је у пожару, и то највероватније приликом турске похаре манастира 1806. године.

О првим обновама које су у Студеници вршене након ослобођења 1833. године, издвојеним у *културни хоризонт VIII*, поред сачуване архивске грађе и постојећих грађевина,[119] сведоче и неки, додуше скромни археолошки подаци. Осим обнове Богородичине цркве 1839. године, на

рушевинама старијих здања подигнут је нов конак уз Јужни бедем, као и оградни зид по траси порушеног средњовековног бедема. У истом том раздобљу је уз постојећу воденицу, у простору порушене Грађевине II, подигнут нов објекат означен као Грађевина IV. Овом хоризонту би одговарало и неколико укопа или јама. У питању су две раније откривене јаме у северном делу порте, испуњене фрагментима фресака, као и велики укопан отпадни простор у квадратима IX/4–5, испуњен знатном количином животињских костију и ситним уломцима фреско-малтера. Из истог раздобља је и мањи укоп крај јужног вестибула Богородичине цркве, као и једна јама уз јужни зид спољне припрате.

Млађи слојеви насипа, шута и наплавина, који су се образовали после велике обнове манастира у првој половини 19. века, археолошки нису истраживани.

116 Ненадовић 1957, 93–95.
117 Ђурић, С. 1988, 118.
118 Ненадовић 1957, 94, сл. 119.
119 Дурковић-Јакшић 1986, 287–298.

ИСТРАЖИВАЊА ХРАМОВА И ЗДАЊА МАНАСТИРСКОГ НАСЕЉА

ОБИМНИ БЕДЕМ СА КАПИЈАМА И КУЛАМА

О студеничком утврђењу, односно о обимним бедемима манастирског комплекса, до сада је доста писано и расправљано. На основу остатака који су били видљиви или само делимично истражени, изношене су различите претпоставке, а често и закључци о времену настанка, примарној функцији, као и некадашњем изгледу студеничких бедема. Све ове расправе сводиле су се на основно питање – да ли је Стефан Немања засновао своју главну задужбину на пустом терену, на коме раније ништа није било грађено, или је нови манастир подигнут у оквиру бедема неког старијег утврђења.[120] Могућност да се дође до коначног одговора на ово важно питање пружили су тек резултати недавно окончаних систематских археолошких истраживања. У даљем излагању изложићемо сазнања до којих се дошло и изнети сопствене закључке који су на њима утемељени, не упуштајући се у дискусије са раније изнетим претпоставкама.

У току археолошких ископавања су готово у целини откривени остаци првобитних фортификација – бедемске ограде, кула и капија, а затим и утврђени време и начин њиховог грађења. Та сазнања пружају могућност да се сагледа првобитни изглед манастирског утврђења, јасније одреде његова примарна функција као и позније средњовековне дограђње. Дошло се, такође, до поузданих података о времену и обиму рушења првобитних фортификација приликом првог великог пустошења Студенице, као и о етапама познијих обнова, што се могло уочити и на осталим манастирским здањима.

Студенички манастир, као што је већ раније истакнуто, подигнут је на невеликој заравни, која је у паду од југозапада ка североистоку. Положај на коме је заснован манастир условио је положај грађевина, а у великој мери имао је утицаја и на избор типа фортификација. На том простору засновано је првобитно утврђење благо елипсоидне, готово кружне, основе по оси исток–запад, дужине 127 м а ширине око 115 м. У његовом средишту подигнут је манастирски католикон – црква посвећена Успењу Богородице (сл. 11). У оквиру бедемске ограде, која је била ојачана са четири троугаоне куле, налазиле су се и две капије брањене полукружним кулама. Осим тих капија, постојала је и потерна у оквиру Северног бедема. Бедеми манастирског утврђења истражени су у целости по спољном обиму, док су са унутрашње стране истраживања била ограничена положајима сада постојећих манастирских здања прислоњених уз бедем. Остаци првобитног студеничког обзиђа очувани су у темељима и претежно нижим деловима бедема. Са северне стране, на деоници уз коју су биле прислоњене грађевине I–III, првобитни бедем је очуван до висине од 2 м, местимично и до 2,5 м, док су му са североисточне, а делом и источне, стране очувани остаци који су нижи од једног метра. Слично је и са јужне стране,

120 Ненадовић 1957, 90–92; Бошковић, Вуловић 1958, 179; Радан-Јовин 1969, 63–74; Ђурић 1969 105–111; Кораћ 1976, 25–39; Mojsilović 1978, 187; Радан-Јовин 1979, 8–9; Кашанин и други 1986, 30–40; Mojsilović-Popović 1988, 193–170; Popović, M. 1993, 180–181; Поповић, С. 1994, 131–144.

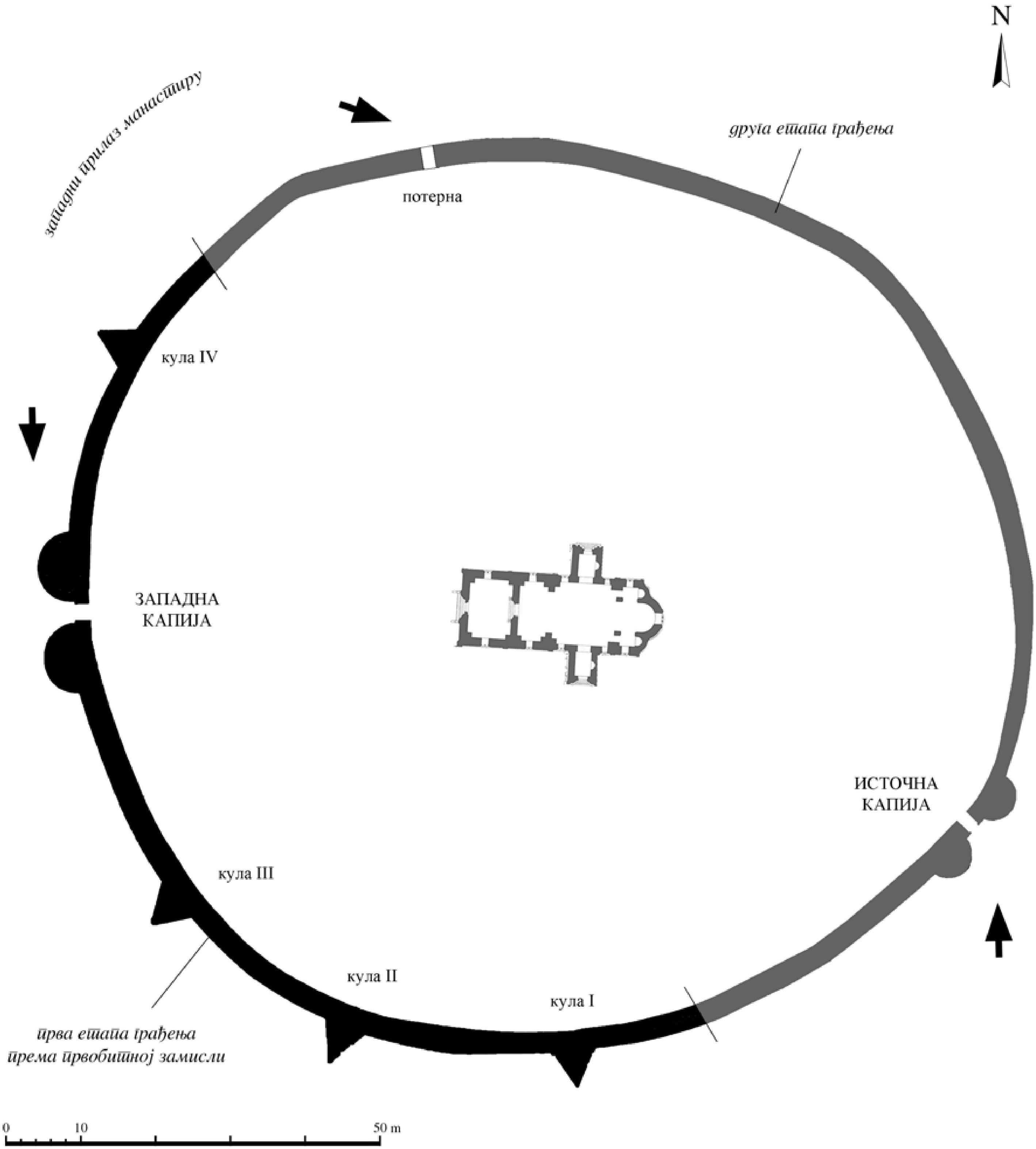

Сл. 11. Манастир Студеница, основа утврђења – обимни бедем са капијама и кулама

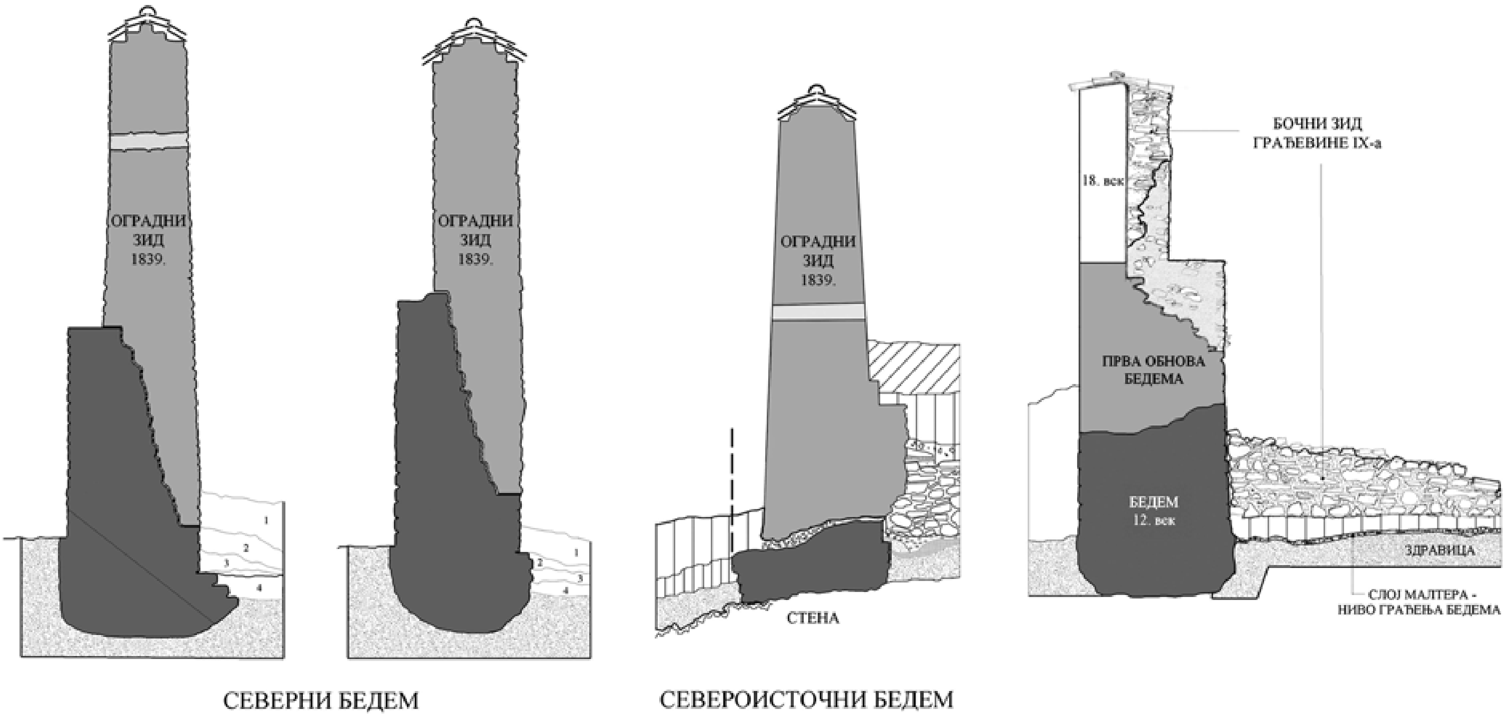

Сл. 12. Обимни бедем, карактеристични пресеци (Р 1:100)

0 1 5 m

на делу где је конак подигнут 1839. године. Део бедема са југоисточне стране, према грађевинама IX и X, преостао је у висинама између 1 м и 2 м. Најбоље очуван део, до висине од преко 4 м, налази се са југозападне стране, која је дуго била засута насипом и наплавинама.

Обимни бедем манастирског утврђења заснован је на затеченим равнима тла, са којих је вршено укопавање темеља, без евентуалних претходних нивелација. Темељи нису зидани у широком откопу, већ је само укопавана темељна јама, која је попуњавана зидном масом до равни тла (сл. 12), а укопавани су у здравицу, до чврстих стабилних слојева серпентинита или компактних гребена стена. Због тога њихова дубина није уједначена, већ се креће између 50 цм и 90 цм, а само местимично прелази дубину од једног метра. На појединим местима, тамо где се стена налазила плитко испод површине, темељ су чинила свега два до три реда камена. Такав је случај са делом трасе Североисточног бедема која је утемељена на најнижој коти заравни. Укоп темељних ровова се сужавао према дну, где је, готово по правилу, био полукружно односно коритасто завршен. Такав начин градње, са релативно плитко укопаним темељима, како се чини, није пружао довољну стабилност бедемима. Ископ темељне јаме испуњаван је до равни тла зидном масом сачињеном од разних врста камена, заливеног са доста кречног малтера. У односу на надземни део бедема, темељи су обично били шири за 10–20 цм. Дебљина обимног бедема није сасвим уједначена. Износила је између 1,70 м и 2,00 м, на појединим местима и до 2,10 м, односно између 6 и 7 стопа. Лица бедема су грађена претежно плочасто ломљеним шкриљастим серпентинитом, тамнозелене боје, у комбинацији са притесаним комадима кречњака. У питању су локалне врсте камена, што се посебно односи на плочасти серпентинит, кога има доста у непосредној околини Студенице.[121] У остацима првобитних бедема нема трагова коришћења опека. Опус зидања није уједначен и разликује се у односу на поједине деонице, што је на првом месту зависило од врсте уграђиваног материјала (сл. 13 и 125). Преовлађује зидање плочастим каменом у доста правилним редовима. На неким деловима је више заступљен ломљени притесани камен у релативно неправилном слогу, који је у ређим случајевима слаган у редовима. Најчешће је заступљен мешани слог ове две врсте камена,

121 Пајковић 2010, 209–222.

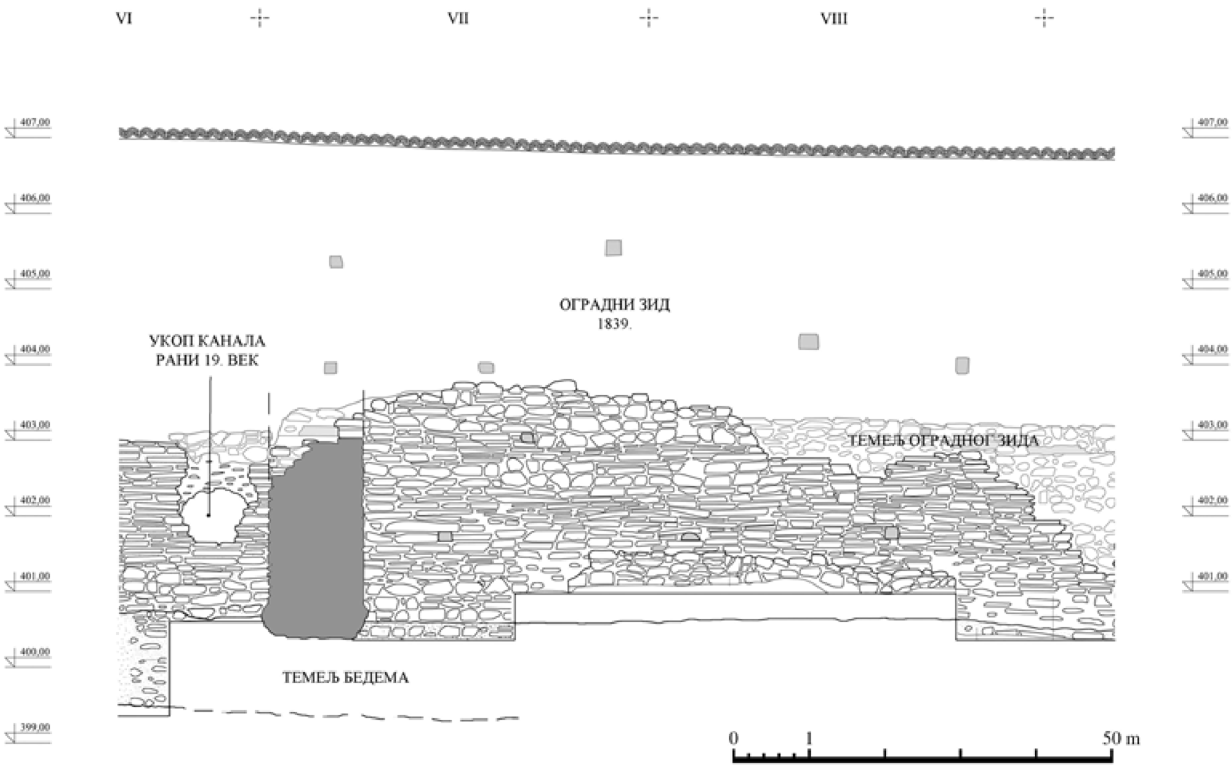

Сл. 13. Унутрашње лице северног бедема у простору Грађевине III (Р 1:100)

при чему се плочасти шкриљац појављује у изравнавајућем слогу, који подсећа на либажне слојеве. Зидна платна била су широко дерсована, на шта указују очуване оригиналне површине на деловима бедема који су били рано засути насипом.[122]

Језгро зидне масе бедема, као што је то и уобичајено, чинио је трпанац заливен јаким белим кречним малтером. Унутрашња структура бедема била је ојачана дрвеним затегама – сантрачима. Према ономе што се могло видети на очуванијим деоницама бедема, са северне и јужне стране, први ниво сантрача налазио се на око један метар висине изнад горње површине темеља, односно првобитне равни тла. Затега се састојала од три подужно постављене дрвене греде, међусобно повезане попречним гредицама, на растојањима између 2,5 м и 3,00 м, које су биле кружног пресека, пречника око 20 цм.

На неким од истражених површина уз унутрашње лице зидног платна откривени су трагови који указују на сам процес грађења. Приликом ревизионих ископавања, у простору Грађевине IX откривен је на већој површини, непосредно над здравицом, слој малтера, местимично дебљине до 10 цм, који прати горњу раван темеља, односно ниво где почиње лице зида. У оквиру те површине, важно је истаћи, откривена је једна пространа плитка кружна јама, пречника око 3,5 м, испуњена са више слојева малтера (сл. 14). У питању је јасно дефинисан ниво грађења бедема, са јамом у којој је справљан малтер. Према спољним одликама, будући да детаљне анализе нису вршене, узорци из ове јаме су подударни са малтером из структуре првобитног бедема. Ниво грађења бедема са истим одликама, али нешто слабије сачуван, откривен је и испод равни подова у грађевинама V и VII, а сличних трагова је било и уз део бедема у Грађевини II.

Обимни бедем студеничког утврђења био је ојачан са четири троугаоне куле (куле I–IV), и то само са западне и јужне, тј. југозападне, стране. На осталим деловима бедемске ограде, не рачунајући капије, није било кула. На делу бедема са јужне, тј. југозападне, стране налазиле су се три куле на међусобним растојањима од по 30 м, колико је износило и растојање у односу на Западну капију. Четврта кула се налазила даље ка северозападу, на истој удаљености од капије. Све четири куле грађене су у пуној

Сл. 14. Јама за сиравлање малиера код Исиочне каиије, у нивоу ірађења бедема

зидној маси и то истовремено са бедемом. Оне су једнаких основа, у виду равностраног троугла, са странама дужине око 5 м, односно 16–17 стопа (сл. 15). Куле су у значајној мери порушене, без трагова познијих обнова. Остаци куле I откривени су једино у темељима, док је од куле II преостало само неколико редова камена у надземном делу. У најбољем стању очуваности била је, изгледа, кула III, која је сада надзидана до висине од око три метра, али нема расположиве документације о изгледу њених остатака у време када је откопавана. Детаљније је истражена само кула IV, која је у надземном делу очувана само до висина између 50 цм и 80 цм. Она је грађена истовремено са бедемом и њихови темељи су повезани. Укопани су у здравицу до дубине од око 1,20 м и већим делом су засновани на стени, а грађени су, као што је то уочено и на другим истраживаним деоницама обимног бедема, уливањем зидне масе у укопану темељну јаму. Због слабе очуваности, тешко је говорити о опусу зидања надземних делова поменутих кула. Може се само претпоставити да се у том смислу нису битно разликовали од бедема. Ипак, запажа се да у структури њихових преосталих зидова готово да и нема плочастог шкриљастог камена.

У оквиру студеничког обимног бедема постојале су две утврђене капије. Западна капија се налазила тачно у оси Богородичине цркве, док је улаз у манастир са супротне стране – Источна капија – био померен за око 30 м према југоистоку. Западна капија, судећи према положају у односу на Богородичин храм, имала је функцију главног улаза у манастир. Заснована је у виду пролаза кроз бедем између две полукружне пунозидане куле, које су биле грађене истовремено са бедемском оградом (сл. 16 и 17).

122 Најбоље очуване површине оригиналног дерсовања откривене су испод насуте равни пода у Грађевини I.

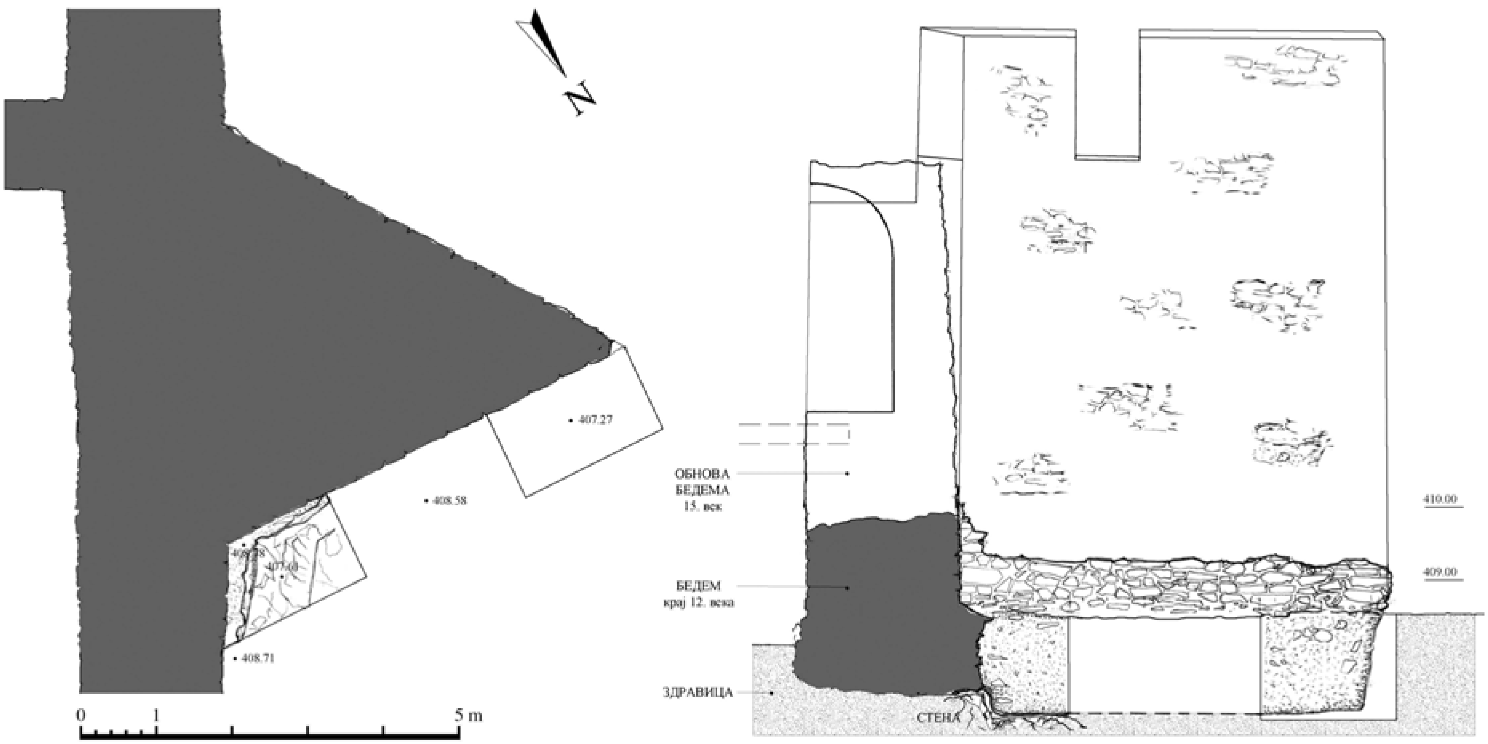

Сл. 15. Кула IV, основа и пресек са замишљеним изгледом (Р 1:100)

Куле уз Западну капију су једнаког облика и димензија. Полупречник кривине им износи око 3,80 м, односно око 12,5 стопа. Између кула се налазио пролаз кроз капију, који није сачуван у свом изворном облику, будући да је президан у време наредне грађевинске интервенције. Његова некадашња ширина може се само приближно одредити, али је отворено питање како је био обликован. Ниво прага првобитне капије чини се да није мењан, тако да би могао одговарати равни садашњег пролаза на коти 409.35.

За разлику од троугаоних кула, куле Западне капије су нешто боље очуване, будући да је на њима заснована постојећа кула над овим улазом, грађена у наредној фази, на прелазу из треће у четврту деценију 13. века. Јужна кула уз капију остала је сачувана делом и до висине од преко 4 м, док је од северне куле преостала зидна маса у висини од једног до три метра.[123] Куле су грађене слично обимном бедему, и то ломљеним притесаним каменом у неправилном слогу, док им је у структури пуне зидне масе трпанац. И овде је уочљива ређа употреба плочастог шкриљастог камена у лицу зида. Приликом првих истраживачких радова, испред Западне капије постојале су очуване знатне површине првобитног плочника, који је био рађен од правилних квадратних камених плоча, претежно димензија 0,40 цм х 0,40 цм.[124] Приликом каснијих радова на уређењу простора испред капије, остаци тог плочника су уклоњени.[125]

Источна капија манастирског обзиђа доспела је до нашег времена готово до темеља порушена. Откривена је 1968. године, а потом је слободно реконструисана и прилагођена савременим потребама манастира.[126] О затеченом стању њених остатака, осим неколико фотографија, нема друге документације, што знатно отежава анализу овог дела некадашњих студеничких фортификација.[127]

Обликом своје основе Источна капија је подударна са решењем главног западног улаза у манастир. Имала је две полукружне, пунозидане куле између којих се налазио сам пролаз капије (сл. 18). За разлику од осталих студеничких кула, ове нису грађене истовремено са бедемом. У самом процесу грађења прво је био утемељен, а вероватно делом и подигнут, сам бедем са капијом. На основу очуваних остатака могло се закључити да је пролаз капије имао ширину од око 2,70 м, између довратника око 2,10 м или 7 стопа. У конструкцији прага, судећи према отиску откривеном у време откопавања, налазила се масивна дрвена

греда,[128] у оквиру које су се вероватно налазила лежишта за вертикалне осовине вратница. У наредној етапи грађења, са бочних страна пролаза нове капије засноване су две пунозидане куле, полупречника око 2,70 м. Куле су биле прислоњене уз бедем и нешто плиће утемељене. У почетној етапи грађења, можда у време када је већ био започет рад на надземном делу изнад темеља, северна кула је повећана у основи, тако да јој је полупречник кривине износио око 3,80 м, што је подударно са димензијама кула уз Западну капију. У остацима тог проширеног дела основе откривене су, у зидној маси лежишта, две окомито постављене гредице, димензија 18 цм х 20 цм, које су, вероватно, чиниле део сантрача. Источни улаз у манастир, подударан према основној замисли са Западном капијом, сасвим сигурно је представљао јединствену целину, без обзира на то што му делови нису били у међусобној грађевинској вези. У питању су, по свему судећи, само етапе у процесу зидања. То би се такође односило и на корекцију основе северне куле, што је, у смислу одбране, представљало значајно побољшање, о чему ће касније бити више речи.

Осим поменуте две капије, у оквиру манастирског обзиђа налазила се и једна потерна у Северном бедему, која је водила у простор Грађевине I (сл. 20). Будући да је овај део првобитног бедема порушен готово до равни пода поменуте грађевине, од некадашње потерне је остао само траг њене западне бочне стране у висини једног до два реда камена, испод зидне масе познијих обнова. Сачувао се и остатак прага на коти 405.10, који је за око 15 цм био виши у односу на под Грађевине I. Под у потерни је чинио слој светложутог набоја, који се јасно прати све до спољне стране бедема. Пошто источна бочна страна потерне није сачувана, ова зона набоја приближно одређује њену некадашњу ширину од 1,60–1,70 м. Са спољне стране бедема откривен је и део некадашње стазе којом се прилазило страном падине из правца северозапада. Будући да је на том делу терен у паду, простор пред потерном је са источне стране имао подзид рађен у сухозиду. Над њим је био образован мањи плато, чији горњи ниво дефинише слој набоја на коти око 404.90.

Као што је већ истакнуто, новоподигнуте студеничке манастирске фортификације засноване су на затеченим равнима терена на којима није било трагова старије градње. Својим темељима су укопаване у здравицу, при чему је био просечен и веома танак старији културни слој изнад првобитног хумуса, о чему је већ било речи. Ниво грађења са унутрашње стране бедема, на просторима где га је било могуће истражити, јасно је одређен слојем малтера непосредно над здравицом. Овај слој малтера, који се образовао током грађења фортификација, представљао је, уз финалне дораде, завршно уређење простора уз новоподигнуте бедеме. Слична појава је уочена уз новоподигнуте бедеме и на читавом низу средњовековних утврђења.[129] За наша разматрања су од посебног значаја прва наслојавања изнад ове равни. У простору грађевина VII, IX и X, истражен је најстарији слој, наслојен непосредно изнад поменутог нивоа грађења, који се образовао пре подизања ових манастирских здања. Према археолошким налазима, поуздано је датован у прве деценије односно у средину 13. столећа. Из овог слоја, у простору Грађевине X потичу два чанкаста билон трахеја – латинске имитације, коване после 1204. године (кат. бр. 409 и 410). Из слоја изнад поменуте малтерне подницe, тј. нивоа грађења који је био затворен подом у просторији 1 Грађевине VII, потиче налаз млетачког сребреног гроша кованог у време дужда Јакопа Тијепола (1229–1249), дакле, у другој четвртини 13. века (кат. бр. 411).

Датовање студеничког бедемског обзиђа у последње две деценије 12. века, у време грађења манастира, засновано превасходно на стратиграфским анализама археолошких слојева, потврђују и резултати разматрања система фортификација који је ту примењен. Студенички кружни просторни план бедемског обзиђа нема ближих паралела на нашим просторима. Овај тип утврђења, кружних или полигоналних основа, у развоју фортификација појављује се у касноантичком војном градитељству, где је заступљен углавном на равним теренима.[130] Чешће се среће у западним провинцијама Царства, док је на Доњем Дунаву и у областима Балкана веома редак.[131] У средњем веку, на

123 У време конзерваторских радова од 1952. до 1956. године, обе куле су делимично обновљене – јужна до висине од око 4 м, а северна до 3 м.

124 Дамјановић 1949, 82; Ненадовић 1954, 285.

125 Радан-Јовин 1979, 11–12.

126 Радан-Јовин 1979, 25, сл. 13 и 14.

127 У току ревизионих археолошких ископавања 2013. године, остаци капије су, у границама могућности, истражени и технички снимљени, уз допуне према фотографијама из времена откопавања.

128 Радан-Јовин 1979, 24, сл. 12.

129 Ras (Popović, M. 1999, 185); Beogradska tvrđava (Popović 1971, 97–98); Smederevska tvrđava (Popović 1976, 117–118).

130 Lander 1984, 203, 305.

131 Scorpan 1980, 100–102.

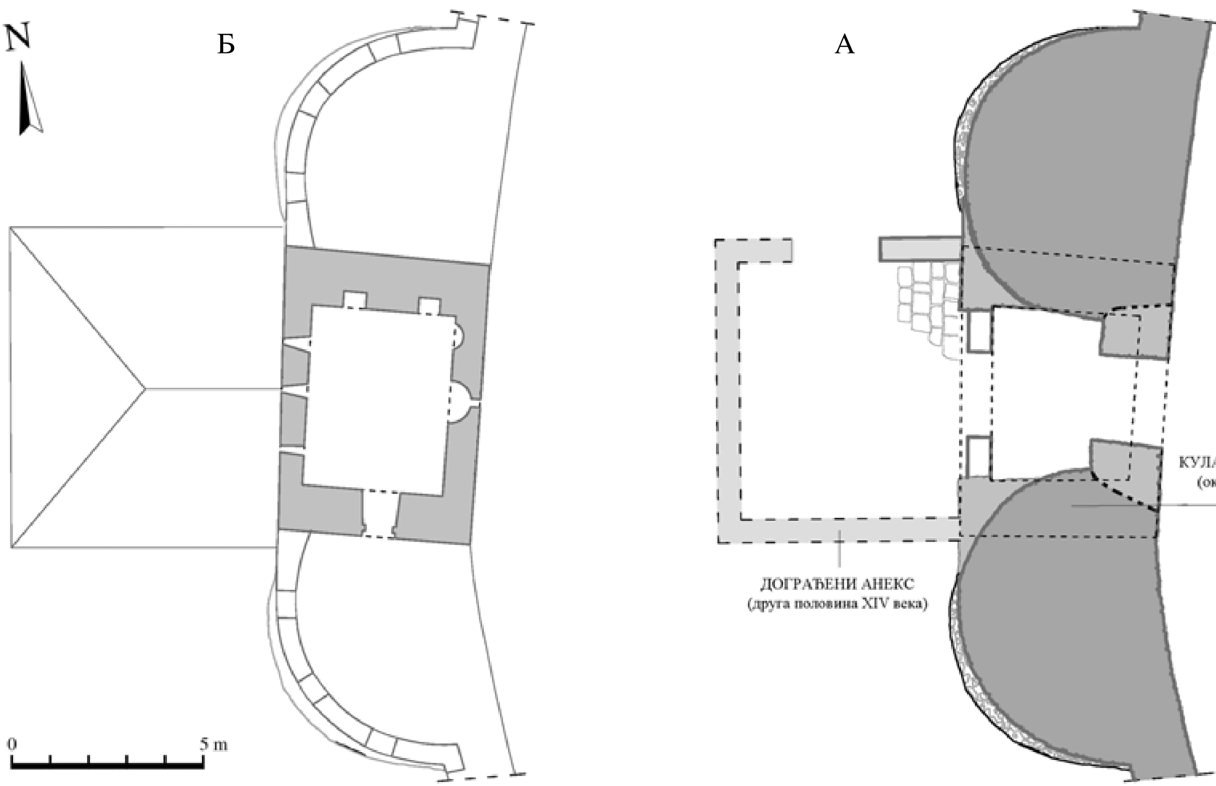

Сл. 16. Западна капија са етапама грађења, основе:
А) у равни тла; Б) изнад платформи кула са првом етажом Звоника (Р 1:200)

подручју земаља византијског културног круга, овај тип фортификација се не појављује, те је у том смислу студеничко бедемско обзиђе сасвим особено. Детаљна анализа ове појаве, која на ширем плану развоја средњовековних фортификација није довољно проучена, захтевала би посебну студију.

Приликом разматрања порекла студеничког утврђења, нарочиту пажњу завређује појава троугаоних кула у оквиру југозападног и западног дела обзиђа. Тај тип кула, настао у доба антике, није редак ни код рановизантијских фортификација на Балкану, а посведочен је и примерима из познијих раздобља.[132] Новија истраживања утврђења на Балкану показала су да се троугаоне куле, заједно са оним полукружним, јављају и у оквиру нових византијских тврђава из 11–12. века.[133] На нашем подручју, мале троугаоне куле су биле заступљене у оквиру нових бедема Браничева, грађених у другој четвртини 12. века. Једна од тих кула, чији су остаци детаљно истражени, била је према начину грађења и димензијама веома слична студеничким кулама.[134]

Друга особеност студеничког утврђења огледа се у концепцији манастирских капија са бочно постављеним полукружним кулама. Тај тип капија, уобичајен у доба касне антике, среће се и у познијим раздобљима развоја византијских фортификација.[135] Појављује се, истина ретко, и у доба комнинске обнове, крајем 11. и у првој половини 12. века. С друге стране, у војној архитектури Западне Европе, која свој процват доживљава у раздобљу крсташких ратова, овакав начин одбране тврђавских капија представља уобичајену појаву.[136] У областима централног и источног Балкана, међу фортификацијама грађеним у поменутом раздобљу нема сличних примера. Са подручја средњовековне Србије, једину аналогију студеничком типу улаза представља Западна капија тврђаве Рас.[137] Слично студеничкој Источној капији, и овде је улаз био брањен са две полукружне куле различитих димензија. У питању је особена појава, добро прилагођена потребама одбране, за коју, према нашим сазнањима, нема ближих паралела. У случају тврђаве Рас, положај истурене веће куле са северне стране пролаза капије омогућавао је бољу прегледност прила-

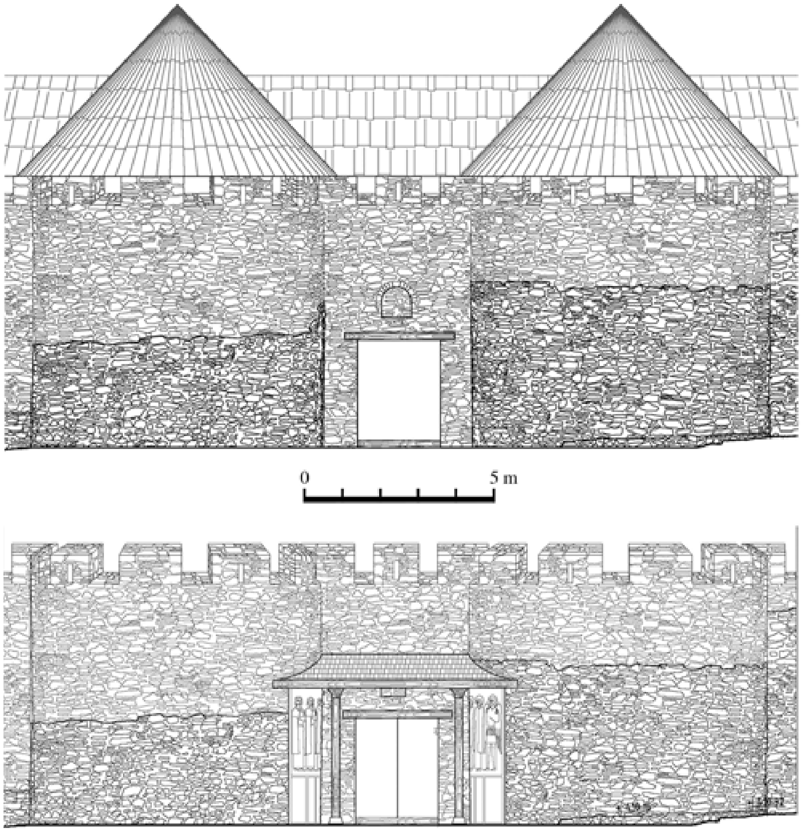

А

Б

Сл. 17. Западна капија, замишљени изглед: А) крајем 12. века; Б) после осликавања бочних страна кула, друга деценија 13. века (Р 1:200)

зне комуникације дуж руба падине из правца југа, што је доприносило ефикаснијој одбрани. Слична појава уочава се и код студеничке Источне капије, где се са веће бочне куле боље сагледава прилаз из правца истока, односно југоистока. То је, без сумње, био и разлог што је у самом процесу грађења повећан волумен северне куле ове капије. Отворено је питање зашто исти систем није примењен и приликом грађења главне манастирске Западне капије.

Скромно очувани остаци првобитног обзиђа отежавају сагледавање некадашњег изгледа студеничког манастирског утврђења. Ипак, на основу анализе онога што је сачувано, могу се изложити неке претпоставке и извести одређени закључци. Манастирски обимни бедем нигде није сачуван до своје некадашње висине. Исти је случај и са кулама које су, по свему судећи, биле исте висине са бедемском оградом. На то би указивале релативно мале површине кула, које су грађене у пуној зидној маси. Када су у питању мале троугаоне куле, пре би се могло говорити о одговарајућим проширењима бедема него о класичном типу кула које би надвишавале шетну стазу бедема. Сличан случај је и са полукружним кулама, код којих се, због ограничене површине, тешко могу замислити етаже изнад

Сл. 18. Источна капија, основа (Р 1:200)

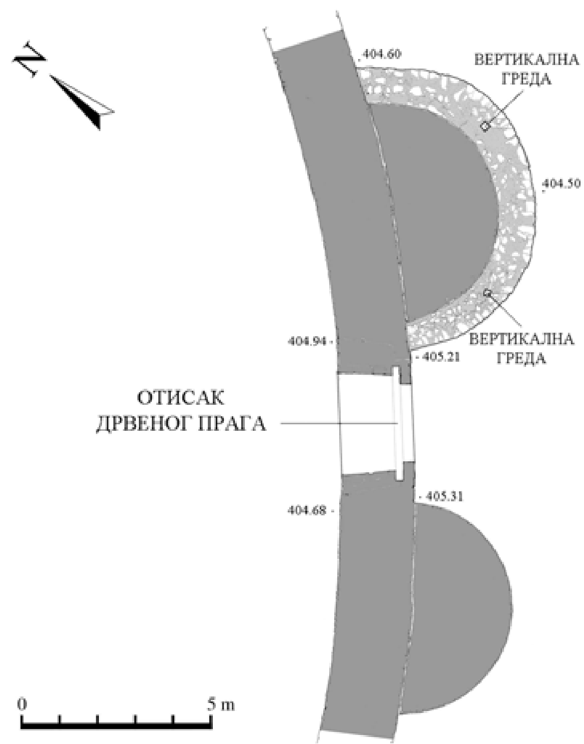

равни бедема. Све указује на то да су оне на горњој површини биле завршене платформама у нивоу шетне стазе бедема. На посредан закључак у том правцу наводи анализа очуваних трагова на кули-звонику, која је неколико деценија након грађења манастира подигнута изнад Западне капије. Њена конструкција је највећим делом заснована на бочним кулама капије. Улаз у најнижу етажу овог новог здања налази се са јужне стране и прилази му се са некадашње платформе одговарајуће бочне куле. Првобитни ниво прага овог улаза је очуван на коти 415.23, што, уз вероватноћу да се пред њим налазио један степеник, дозвољава претпоставку да је некадашња раван платформе на кули била приближно на коти 415.00. То би у односу на раван тла испред капије (кота око 409.80) указивало на првобитну висину куле од око 5 метара. На основу ових показатеља, чини нам се да нећемо погрешити уколико претпоставимо да је висина студеничке бедемске ограде до равни шетне стазе, укључујући и куле, износила око 5 метара. Над овом равни треба замислити и круниште са зупцима, уобичајене висине 2,00–2,30 м, што би укупно износило око 24 стопе. Ова висина бедемске ограде омогућавала је да се уз унутрашња зидна платна прислањају објекти са једном до две етаже.

Студеничко утврђење, посматрано у целини, са бедемом ојачаним троугаоним кулама и с капијама између полукружних кула, изгледало је као тврђава. Такав изглед у свести савременика могао се доживљавати као „град“ у војно-стратешком смислу те речи. Виђење манастира као утврђења остало је у свести локалног становништва сачувано готово до наших дана. Још крајем 19. века, када би одлазили у манастир, људи су говорили како иду „у град“.[138] И поред уочљивих спољних одлика, Студеница никада није имала функцију и значење утврђења као упоришта одбране, јер положај на коме се налази није био погодан за одбрану, нити је могао имати стратешки значај. Манастир је заснован на заравни планинске падине, са главном Западном капијом на изузетно неповољном положају за одбрану. Наиме, са те стране стрма падина доминира околним тереном и омогућава добру прегледност унутрашњости манастирског дворишта. Такви теренски услови нису својствени познатим утврђењима, не само средњовековним већ и оним старијим. Ради ефикасније бочне одбране, кружна основа бедемске ограде подразумевала је већи број кула. У Студеници, оне су подигнуте само са југозападне и западне стране, док су читава северна и источна страна остављене без тих ојачања. Отворено је питање да ли су првобитно и ту биле замишљене куле, што би било логично, али је сасвим извесно да оне никада нису биле подигнуте. У том смислу остаје нејасан распоред постојећих кула окренутих према падини. Можда је постојала процена о већој угрожености манастира са те стране, те је бедемска ограда на том правцу била додатно ојачана кулама. Посебан детаљ фортификација, који указује на тежњу да се омогући ефикаснија одбрана, представља поменуто, веома добро, решење Источне капије.

Укупна просторна слика студеничког обзиђа, које споља посматрано делује као утврђење, према унутрашњој диспозицији грађевина прислоњених на бедем не оставља велику могућност за организовање одбране. Низ уочених супротности у архитектонско-просторном концепту отежава да се поуздано одреди његов фортификациони тип. Студеничко обзиђе је подигнуто, без сумње, да својим масивним зидовима огради и сачува сакрално средиште – маузолеј ктитора и монашку заједницу. На такво, примарно, значење манастира указују унутрашње просторно уређење и распоред здања. У том смислу, отворено је питање да ли се у манастиру налазила стална војна посада. Познији пример манастира Дечана, где је постојао челник са војним одредом задужен за безбедност манастира, могао би да укаже да је слично било и у Студеници.[139] Не располаже се, међутим, подацима о томе где је у том случају ово људство стално боравило. Постојала је, сигурно, нека врста стражарске службе, али је тешко претпоставити да је војна посада била стално стационирана у манастирском утврђењу.[140] Имајући све то у виду, може се поуздано закључити да се о студеничком утврђењу не може говорити као о активној тврђави, попут каснијих примера утврђених манастира Раванице и Ресаве, који су имали и значење војно-стратешких упоришта одбране државе.

Првобитно студеничко утврђење није дуго остало у свом изворном стању. Отворено је питање да ли је на бедемима било шта рађено пре првог великог рушења, али је извесно да су значајне измене претрпеле манастирске капије. Непуне три деценије од изградње, највероватније у време осликавања Богородичине цркве 1208/9. године, манастирска Западна капија је добила свечанији изглед након живописања бочних страна кула према пролазу капије (види сл. 17b). На основу сачуваних фрагмената, могло се закључити да се са северне стране налазила приказана поворка са четири фигуре ктитора. Њу су предводили, највероватније, Симеон Немања и Сава, чији ликови нису сачувани, а иза њих су се налазили портрети два старија сина, Стефана и Вукана. Композиција је била насликана на плавом позађу и уоквирена црвеном бордуром,

док се испод ње налазио сокл са орнаментима. Са супротне, јужне стране, по свему судећи, била је приказана поворка светитеља у сличном поретку, од које су остали сачувани само фрагменти представе арханђела на зачељу.[141] Новоосликани простор између кула је том приликом, вероватно, добио дрвену надстрешницу. Овом доградњом је истакнут значај главног улаза у манастир и наглашен његов свечани карактер. Међутим, доградњом надстрешнице испред улаза негирана је заштитна функција бочних кула и ослабљена евентуална одбрана капије у целини.

У наредној етапи, изглед главног улаза у манастир је темељно измењен. Над првобитном капијом, као што је већ поменуто, подигнута је нова кула правоугаоне основе. Са бочних страна, она је била ослоњена на зидне масе старијих полукружних кула, док се са предње стране изнад прилаза капији налази плитак преломљени лук, широког распона, ослоњен на масивне ступце. Са четврте стране, ка истоку, старији зид између кула, са порталом капије, у целини је порушен и замењен новим зидом, на који је ослоњена поменута страна куле. У том зиду изграђена је и нова капија, надсведена плитким преломљеним луком, изнад кога се налазила дубока полукружна ниша. Нови зид између кула, грађен искључиво плочастим шкриљастим серпентинитом, јасно се издваја од старијих делова капије, које одликује знатно мања употреба плочастог камена. Такође, бар према ономе што се сада може видети, нова капија је грађена без довратника, што указује да није имала вратнице већ да је представљала само пролаз кроз источни зид куле. Бочни зидови у приземљу нове куле, можда већ у време њеног грађења, изравнати су доградњом троугаоних зазида између закривљених делова старих кула и поменутих западних стубаца.[142] Нови положај вратница капије може се претпоставити у оквиру западног зида новоподигнуте куле, односно уз унутрашњу страну призиданих масивних стубаца, који су замењивали довратнике. Ту је, иза поменутог плитког преломљеног лука, остао очуван отисак једне масивне дрвене греде, која је својим крајевима била ослоњена на зидове старијих бочних кула као и на троугаоне зазиде. Може се претпоставити да се слична, одговарајућа греда налазила и у равни прага, са лежиштима за вертикалне осовине вратница.[143]

Нова кула изнад Западне капије, још увек релативно добро сачувана, имала је три етаже. Улаз у прву етажу изнад пролаза капије, као што је већ истакнуто, налазио се са јужне стране и прилазило му се са платформе старије бочне куле. Улаз је био архитравно завршен и надвишен плитком полукружном нишом. Изнад ове прве просторије, односно параклиса посвећеног Преображењу, налазиле су се још две етаже. На другом спрату је постојао још један параклис, по свему судећи, посвећен арханђелу Михаилу, док су се на последњој, трећој етажи, која није очувана у свом изворном стању, вероватно налазила звона. По положају и одликама своје архитектуре, то ново здање представљало је заправо звоник над главним улазом у манастир.[144] На основу начина грађења, а нарочито дебљине зидова, поуздано је утврђено да ова доградња не представља ојачавање студеничког утврђења,[145] већ управо супротно – изградњом новог звоника је у целости негирана одбрамбена улога првобитних фортификација Западне капије.

Студеничка кула-звоник била је у целини грађена омањим, грубо клесаним, квадерима сиге. Отворено је питање како је првобитно изгледала спољна обрада њених зидова. У једном познијем раздобљу, фасаде кула су омалтерисане, а делом и живописане. На источној фасади куле, окренутој према цркви, где су остали последњи трагови овог живописа, биле су приказане две генеаолошке лозе монументалних размера – Лоза Јесејева и Лоза српских владара. О овим значајним сликама, које су још одавно испитиване и делимично публиковане, наука тек треба да дâ коначан суд – нарочито када је реч о времену њиховог настанка.[146]

132 Поповић, С. 1994, 135, са наведеним старијим примерима.
133 Бобчев 1961, 103–142; Микулчић 1982.
134 Поповић, Иванишевић 1988, 132; Popović 1993, 182–185, fig. 10.
135 Foss, Winfield 1986, 3–35; Lawrence 1983, 271–227.
136 Janneau 1979, 7–57; Lawrence 1988, 88–122.
137 Popović 1999, 180–181.
138 Бабић, Кораћ, Ћирковић 1988, 52.
139 Тодић, Чанак-Медић 2005, 137–138.
140 Поповић, С. 1994, 141.
141 Ђурић 1969, 105–111.
142 Радан-Јовин 1979, 12.
143 Трагови лежишта ове греде нису регистровани, а уколико су и постојали, највероватније су уништени приликом конзерваторских интервенција. Нема података о томе да је простор пролаза испод куле био претходно истражен, нити постоји одговарајућа документација.
144 Поповић, С. 1994, 141–149, са наведеном старијом литературом.
145 Ненадовић 1957, 90–92.
146 Ђурић 1990, 34–41. У поређењу са познатим примерима приказа лозе Немањића, студеничка би одговарала сложенијем типу, који би можда био најближи представи владарске лозе из манастира Матејича, датоване у средину 14. века (Димитрова 2002, 214–220). Према најновијим резултатима истраживања, студеничка лоза Немањића опредељена је у време краља Душана, в.: Војводић 2014, у припреми за штампу.

Сл. 19. Западна капија, замишљени изглед у првој половини 14. века

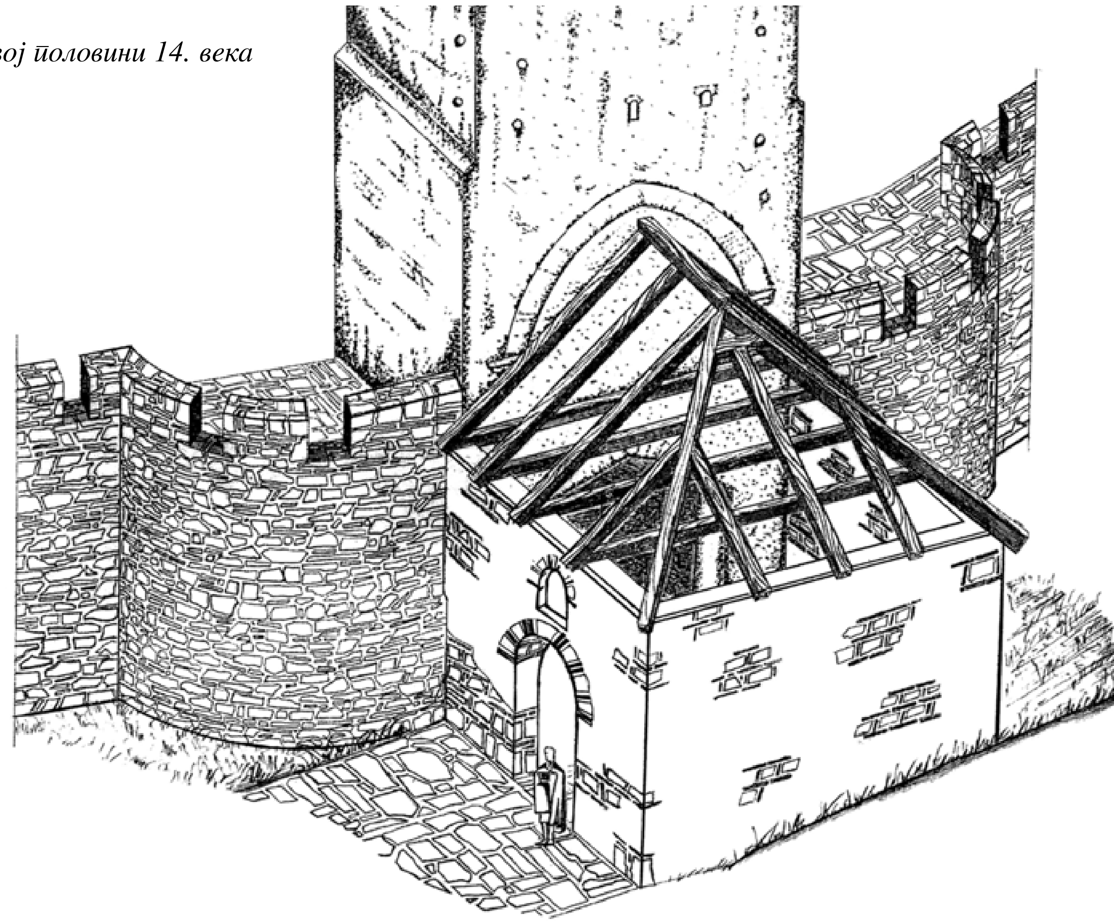

Изградња студеничке куле-звоника, како су показала досадашња истраживања, била је, како изгледа, истовремена са грађењем спољне припрате Богородичине цркве – на прелазу из треће у четврту деценију 13. века, за владавине краља Стефана Радослава. Сматра се да је кула већ постојала у време када је осликавана јужна капела нове спољне припрате, око 1235. године, са композицијом Преноса моштију Светог Симеона у Студеницу. У позадини поменуте сцене приказан је манастир са Богородичином црквом и обимним бедемом, над којим се издиже само једна висока кула.[147] Мада је ова фреска доста оштећена, могуће је препознати и трагове приказа троугаоних кула, које су исте висине као и бедем (сл. 6).

Главна манастирска капија је добила коначан изглед доградњом улазног анекса испред западне фасаде куле-звоника. Од овог постројења преостали су минимални трагови, који не пружају могућност да се поузданије закључи како је оно некада изгледало. Археолошки остаци његових зидова уочени су приликом првих радова у Студеници, али су уклоњени у току каснијих конзерваторских интервенција у циљу савременог уређивања западног прилаза манастиру. О овом значајном налазу, откривеном приликом радова на откопавању насипа и наплавина 1949. године, у извештају о истраживањима је забележено следеће: „Са леве стране улаза указао се под земљом остатак једног зида, зиданог на византијски начин опеком и каменом. Тај зид нема никакву конструктивну повезаност са зидовима куле, већ је само управно на кулу прислоњен. Други крај зида после дужине од 1,70 м се губи. Његови темељи су постављени преко старог оригиналног плочника испред куле. Плочник је делимично очуван. Био је рађен од правилних квадратних комада камена."[148] Остаци зидова овога здања откопавани су и приликом радова 1954. године, али тада нису детаљније документовани. На једној скици простора испред куле, приказана су у основи два паралелна зида, на међусобном растојању од око 6 м, која су била симетрично постављена у односу на западни улаз.[149] У вези с поменутим зидовима је свакако и отисак некадашње двоводне конструкције крова на фасадном зиду куле, чији распон одговара њиховом међусобном растојању.

Поменути трагови сведоче само о постојању накнадно дограђеног анекса испред главне манастирске капије, али не пружају довољно података о његовом некадашњем изгледу. Тај анекс је био подигнут на релативно уском простору између улаза у манастир и оближње стрме, западне падине брега. Сасвим је сигурно да му се са те стране није могло прилазити. Улаз у ово дограђено здање морао се налазити искључиво на правцу прилазног пута дуж руба падине. На тој страни, као што је већ речено, откривен је део зида очуван у дужини од 1,70 м. Није познато да ли су ту постојали и трагови улаза, али би се то могло претпоставити. Уколико замислимо да је улаз био ширине најмање 2,50 м и да се налазио на средини бочне стране анекса, дужина му је могла износити између 5 м и 6 м. Отисак хоризонталне греде на фасади куле, која је била у основи крова, налази се на око 5 м изнад некадашње равни пода, што би приближно одређивало висину зидова анекса. Изнад те висине је постојала кровна конструкција, са теменом на висини од око 9 м. Дограђени анекс, судећи по наведеним димензијама, могао је деловати монументално (сл. 19).

За датовање ове доградње су од нарочитог значаја отисци кровне конструкције у остацима фасадног малтера на западној фасади. У време малтерисања и живописања куле-звоника, дограђени западни анекс се већ налазио испред главног улаза у манастир. То би за сада био једини сасвим поуздан *terminus ante quem* за ову доградњу. На могућност ближег датовања указује наведени опис начина грађења сада порушених остатака зида пред Западном капијом, који је, како изгледа, био подударан са изгледом зидова грађевина IX и X. Ова здања, као што ће се из даљег излагања видети, датована су у прве две деценије 14. века. Наведена сазнања стога упућују на закључак да је анекс испред главне манастирске капије грађен највероватније у исто време и да је настао у оквиру ктиторске делатности краља Милутина у Студеници.

За разлику од главног улаза у манастир, на коме је уочено више грађевинских фаза, скромни очувани остаци Источне капије не пружају такву могућност. Осим структура у темељима, које указују на начин грађења, о њеној даљој судбини сведоче само посредни подаци. У време подизања Грађевине IX, капија више није била у употреби, будући да је корпус овог здања прислоњеног уз бедем затварао и некадашњи пролаз капије. Отворено је питање шта је био разлог њеног напуштања и зазиђивања и када је то могло да се деси. Може се само претпоставити да је ова капија изгубила своју некадашњу функцију још у току 13. века. Такође, чини нам се да нећемо погрешити ако претпоставимо да је у време подизања Грађевине IX капија затечена изван употребе и да је већ раније била зазидана. Тешко је поверовати да су само положај и изградња овог здања условили зазиђивање Источне капије. Постојали су сигурно и неки други, нама сада непознати разлози.

Разарања и обнове манастирског обзиђа

Након два столећа од заснивања и изградње главних манастирских здања, Студеница је доживела прво велико разарање у својој дугој повести. Према резултатима археолошких истраживања, то се догодило у првим годинама или у првим деценијама после Косовске битке 1389. године. У том раздобљу првих турских похода, осим других студеничких здања, разорено је и манастирско обзиђе. О обиму рушења сведоче не само остаци првобитног бедема већ и грађевина које су уз њега биле подигнуте. С обзиром на то да ћемо у даљем излагању разматрати слојеве деструкције у контексту археолошке стратиграфије појединих манастирских здања, овом приликом ћемо се задржати само на анализи преосталих делова првобитних фортификација манастирског обзиђа.

Највећи степен разарања уочен је на североисточној страни, у сектору Грађевине V и дела суседне Грађевине VII, где је од првобитног бедема преостао најнижи део, чија висина над темељом не прелази 50 цм. Даље, са источне стране, бедем је остао очуван у висини од 0,50 м до 1,00 м. У којој мери је била разорена зазидана Источна капија тешко је закључити због каснијих рушења и преправки. Може се само претпоставити, на основу приказа на цртежу Студенице са краја 17. века, да је јужна кула капије остала релативно добро очувана. Даље од ове куле, у сектору грађевина IX и X, бедем је остао очуван у висини од 1,00 м до 1,50 м, али су на делу где се налази конак из 1839. године, који својим јужним зидом лежи на том бедему, изнад темеља преостала само два то три реда камена. Заједно са бедемом су, готово до темеља, порушене и троугаоне куле I и II. Није могуће утврдити да ли је бедем са кулама тако пострадао већ приликом првог разарања манастира, или је то можда била последица неког каснијег рушења. Југозападни део некадашње бедемске ограде

147 Јовановић 1969, 81–85; Ђурић 1969, 106–107; Кораћ 1976, 28–29.

148 Дамјановић 1949, 82, са приложеном скицом, сл. 16–17; Ненадовић 1954, 285.

149 Ненадовић 1957, 91, сл. 115.

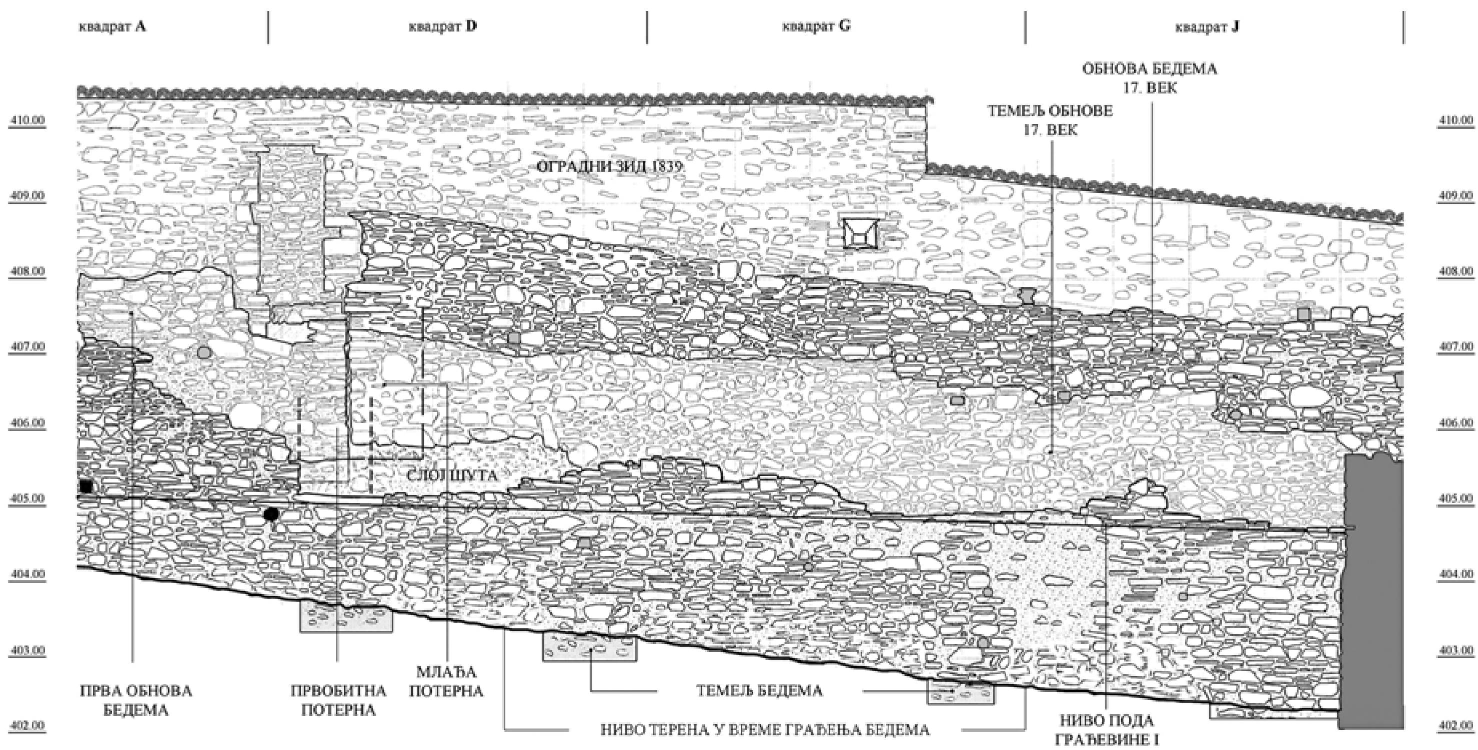

Сл. 20. Унутрашње лице северног дела бедема у простору Грађевине I, са познијим обновама (Р 1:100)

са кулом III, уз који је прислоњен конак подигнут 1912. године на месту старијих здања, остао је релативно добро очуван. Првобитне зидне масе ту досежу до висина између 3,00 м и 4,00 м. У сличном стању је и јужна кула капије, док је млађа кула-звоник у целости била поштеђена рушења. Након тог првог великог разарања, првобитни бедем уз који је подигнута Трпезарија преостао је у висини не већој од 1,50 м, а слично је, изгледа, било и на простору Малог конака I. Даље, на месту где су касније изграђене нова манастирска капија и садашња звонара, услед познијих преградњи, нема уочљивих трагова старог бедема. Његове рушевине су у сектору Грађевине VI веома ниско очуване, а слично је и на делу где се налазила Грађевина I. На тој деоници, бедем је, заједно са некадашњом потерном, био порушен готово до равни пода овог здања (сл. 20). За разлику од ње, на следећој деоници у оквиру грађевина II и III, првобитни бедем је у нешто мањој мери рушен, тако да су његови остаци очувани у висини од преко два метра.

Остаци првобитног бедема, као што је напред изложено, могли су се доста поуздано издвојити од познијих обнова. Међутим, ове касније обнове, које су вршене у више наврата, не могу се на свим деловима бедема јасно међусобно разграничити. Сличне су по начину грађења, уз употребу различитих врста камена у неправилном слогу. С друге стране, где год су вршене конзерваторске интервенције са блоковањима оштећења и новим фуговањем, у лицу зидног платна изгубиле су се разлике између појединих етапа обнова. Због тога је детаљнија расправа о фазама обнова и о њиховом временском одређењу знатно отежана, нарочито услед оскудности археолошких података којима располажемо. Не залазећи у појединости, могуће је издвојити две главне обимније обнове из раздобља пре краја 17. века.

После првог великог разарања манастир је остао разграђен, са порушеним готово свим здањима која су се ослањала на бедеме. У деценијама које су претходиле коначном турском освајању српских земаља Студеница је, без сумње, обновљена. О обиму те обнове, као и о претходном разарању манастира, нема података у сачуваној историјској грађи. Стицању основних сазнања о томе шта је и у којој мери било обновљено или новосаграђено допринела су археолошка истраживања и пратећа анализа неких детаља зиданих структура. Будући да не располажемо по-

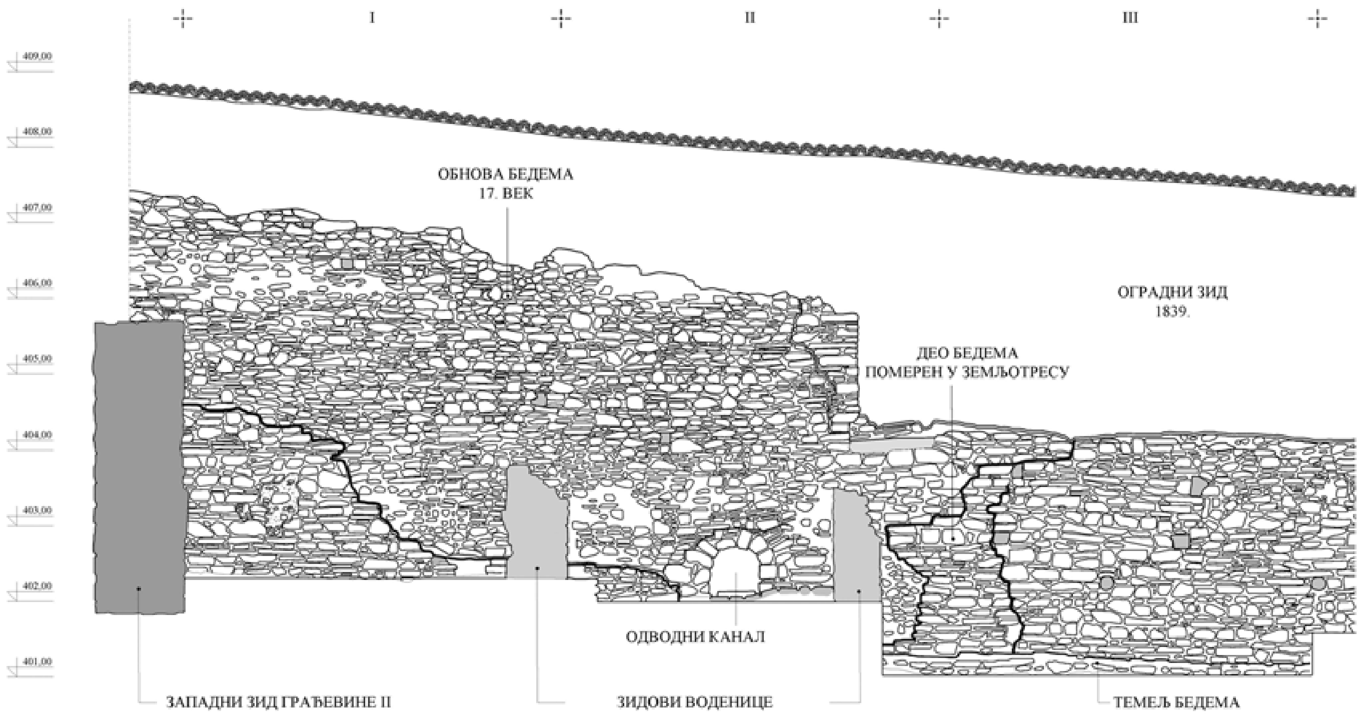

Сл. 21. Унутрашње лице северног бедема у простору Грађевине II, са обновом из 17. века (Р 1:100)

узданим подацима о целини те обнове када је у питању манастирско обзиђе, задржаћемо се само на анализи појединих деоница.

Значајна обнова, по свему судећи до првобитне висине некадашњег бедема, изведена је на северозападном делу обзиђа у сектору оба мала конака и Грађевине VI. На простору овог порушеног здања тада је подигнут нов објекат, истражен само делимично, о чему ће даље бити речи, за који је претпостављено да би могао представљати део обновљених манастирских фортификација. Трагови прве обнове бедема уочени су у сектору Грађевине I. На месту старе потерне, мало померена према истоку, изграђена је нова, сличних димензија. Обновљени делови обзиђа постоје и са источне стране, од Параклиса Светог Димитрија, који је тада подигнут, до простора Грађевине VIII. Наведени остаци које је било могуће истражити сигурно нису једина сведочанства прве обнове манастирског обзиђа, будући да је доста тога страдало приликом познијих рушења. Примера ради, на поменутом сектору, који одговара грађевинама V и VII, над ниско очуваним остацима првобитног бедема уопште нема трагова познијих обнова, већ је над њима утемељен оградни зид из 1839. године.

Друга значајна обнова манастирског обзиђа уследила је након великог земљотреса почетком 17. века, који је Студеницу оставио у рушевинама. Изгледа да је тада поново тешко пострадало и манастирско обзиђе. О обиму рушења је тешко говорити будући да су трагови разарања нестали приликом каснијих обнова, али неки археолошки остаци ипак постоје. Приликом истраживања спољне стране северног дела обзиђа, на једној деоници се могло уочити да су горњи делови старијег зида, испод позније обнове, померени упоље, што би указивало да је било рушења, односно превртања целог старијег зидног платна. На сличан закључак наводи и једна провала са помереном зидном масом старог бедема у сектору Грађевине X. Сведочанство о рушењу, које је највероватније проузроковао тектонски поремећај, представља и нагнути југоисточни угао некадашњег малог манастирског пирга, који је у време земљотреса вероватно већ био у рушевинама.

Радикална обнова манастирског обзиђа пострадалог у земљотресу изведена је, по свему судећи, у току прве половине 17. века. О томе сведоче значајне очуване деонице бедема које се сасвим поуздано могу приписати овој другој великој обнови (сл. 21 и 22). О томе да је обимни бедем у

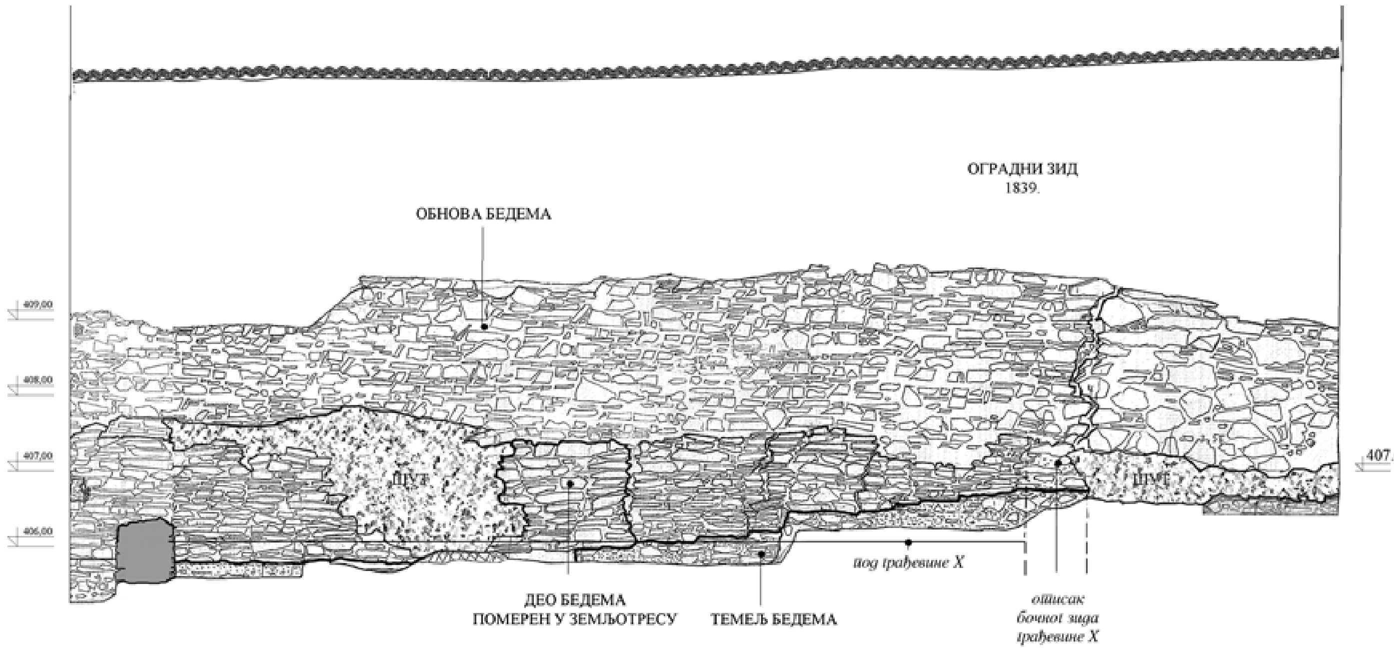

Сл. 22. Унутрашње лице јужног бедема у простору Грађевине X, са познијом обновом (Р 1:100)

целини био обновљен сведочи и поменути цртеж са изгледом Студенице са краја 17. века. У сектору грађевина I и II, над старијим бедемом уочавају се обновљени делови зидног платна у висини између 1,00 м и 2,50 м, а на једној мањој деоници и до 4,5 м. Мањи остаци ове обнове постоје и са источне стране обзиђа. На тој деоници, у оквиру обновљеног бедема, изграђена је и нова Источна капија која се, изгледа, налазила на месту северне куле старије капије.[150]

Није познато шта се дешавало са некадашњом главном манастирском капијом која је, заједно са кулом-звоником, опстала после првог великог рушења. Може се претпоставити да је остала у функцији и даље, све до земљотреса почетком 17. века. Будући да је терен на коме се налазила, због сливања вода са оближње падине, био неподесан, заштиту од наплавина могао је представљати призидани анекс. У поменутом земљотресу, судећи према стању очуваности куле-звоника, сама капија није страдала, али је поменути анекс сигурно порушен. После обнова након земљотреса и изградње нове капије са знатно приступачније источне стране, Западна капија је изгубила свој ранији значај. Могуће је да је током 17. века делимично већ била засута. У време када је аустријски ухода правио скицу манастира, свакако пре 1689. године, капија је већ била затворена објектима призиданим са унутрашње стране обзиђа, а кроз њу је, изгледа, био спроведен и јаз којим је била доведена вода до нове манастирске воденице у простору Грађевине II.

Део бедема који одговара другој обнови преостао је са југоисточне стране манастирског обзиђа у сектору грађевина IX и X. Ова деоница, очувана у висини између 2,00 м и 2,50 м, грађена је над остацима првобитног бедема, од кога се јасно издваја другачијим опусом зидања. На једном делу у Грађевини X, где је у првобитном бедему постојала раније поменута провала, засута шутом, обновљени део зидног платна лежи на том насипу (сл. 22). Има се утисак да је на овој деоници ниво терена са унутрашње стране обзиђа био већ у великој мери засут, тако да је поменуто оштећење старог бедема било испод затечене равни тла.[151] У шуту којим је то раније оштећење било засуто откривена је сребрена акча (кат. бр. 448) кована при крају владавине султана Мехмеда II (1451–1481), што је сигуран *terminus post quem* који указује да поменута деоница одговара овој познијој обнови бедема.

О судбини манастирског обзиђа у време аустро-турских ратова крајем 17. века и касније, у току 18. века, резултати археолошких истраживања и анализа очуваних зиданих структура не пружају поуздане податке. У том раздобљу је манастир у више наврата био пустошен и рушен, а потом и обнављан. У каквом стању се налазио бедем и да ли

је опстао по читавом обиму манастирског комплекса, тешко је закључити. Приказ на бакрорезу Студенице у том смислу не може бити поуздано сведочанство, будући да су многи представљени објекти део имагинарне слике манастира. За наша разматрања је од значаја податак о постојању нове капије на северозападној страни обзиђа, која, сада зазидана, постоји у оквиру нове манастирске звонаре. Ова капија је вероватно изграђена приликом неке од обнова у првим деценијама 18. века, будући да није приказана на раније помињаном старијем цртежу Студенице. О једној од обнова сведочи делимично сачуван текст на четири фрагмента једне разбијене мермерне плоче, који гласи: */В ле/т̄о 1758 об/н/ови се г̄рад п̄ри чест̄ит̄о/м … п̄екс/ком п̄ат̄риарху г̄р/и/г̄орију, п̄ри мит̄роп̄олит̄у / … п̄ри и/г̄умена кир к/онс/т̄ант̄ина /ст̄уде/ническ/аг̄о/.*[152] Није познато шта је том приликом обнављано нити да ли је тада манастир у целини био поново ограђен. У новим пустошењима манастира крајем 18. века и 1806. године, манастирско обзиђе је поново било у знатној мери порушено.

У току велике обнове, која је уследила 1839. године, подигнут је и нов оградни зид. Према уговору који је склопљен с мајстором Настасом, зидарским устабашом, било је предвиђено да се на простору где је старо обзиђе било порушено подигне нов камени зид, дужине 132 аршина (око 93 м), ширине 1,5 аршин и висине 2 аршина, и да се покрије каменим плочама.[153] Будући да је овај зид у целини сачуван, може се уочити да је обим послова био знатно већи од оног предвиђеног уговором. Дуж целе трасе је заснован на остацима старог бедема и прати раван спољног лица некадашњег обзиђа. При тлу је широк око 1,30 м, док се при врху благо сужава на око 1 м. Изнад затечене равни терена у порти има уједначену висину, од око 3 м, која је двоструко већа од оне предвиђене. Ниже од ове равни, до остатака старог бедема, укопан је грубо грађен темељ, проширен у односу на надземни део. Има се утисак да се уговорена дужина новог зида односи само на оне деонице са североисточне и делом источне стране на којима су остаци старог обимног бедема били испод равни тла. Тамо где су постојали очувани надземни делови вршено је њихово надзиђивање, ради уједначавања са новим оградним зидом, односно до висина од 3 до 4 м у односу на затечену раван тла у порти. Са спољне стране, а посебно према североистоку где је терен био у паду, оградни зид је имао висину између 5 м и 6 м. У оквиру радова 1839. године изграђена је и нова Источна капија, по свему судећи на истом месту где се налазила и она старија за коју смо претпоставили да је подигнута у 17. веку.

МАНАСТИРСКЕ ЦРКВЕ И ПАРАКЛИСИ

У оквиру студеничког манастирског комплеса, уз главну цркву посвећену Успењу Богородице постојале су и мање цркве, као и параклиси. Њихов број се с временом мењао, тако да је тешко утврдити колико их је било у појединим епохама, посебно стога што су постојали и параклиси у неким од манастирских конака. О томе има извесних трагова у сачуваној историјској грађи. Тако из писма које су 1654. године Студеничани упутили руском цару Алексеју Михаиловичу, молећи га за помоћ, сазнајемо да је тада у манастиру било *т̄ринаест̄ олт̄ара*.[154] Једно столеће касније, на познатом бакрорезу Студенице из 1733. године означено је чак 14 цркава и параклиса,[155] за које се не може поуздано рећи да су у то време и стварно постојали. Данас у Студеници, осим главног манастирског храма, постоје још само две мање цркве у којима се врше богослужења. Очувана су и два некадашња параклиса у Западној кули-звонику. На првој етажи је Параклис Преображења, док се за параклис на другој етажи сматра да је био посвећен арханђелу Михаилу. До нових сазнања о неким порушеним и ишчезлим студеничким храмовима дошло се у току археолошких ископавања, када су откривени остаци Цркве Светог Јована и Параклиса Светог Димитрија, као и трагови још два параклиса који су се налазили у грађевинама прислоњеним уз западни и северозападни део обимног бедема.[156]

Са спољне стране обимног бедема, ако се изузму ограничене површине уз сама зидна платна, археолошка истраживања нису вршена. За сада се не располаже поузданим подацима о сакралним здањима са простора око ужег манастирског круга. Познато је из изворне грађе да се у

150 На цртежу манастира са краја 17. века је на том положају приказана капија у бедему. По свему судећи, на том истом месту је касније подигнута и капија у оквиру оградног зида из 1839. године, која је уклоњена 1968. године. Нема података да ли су приликом њеног рушења откривени остаци те старије капије из 17. века.

151 На овом делу се до пре десетак година налазило монашко гробље. Након измештања гробова терен је денивелисан у организацији манастира, тако да су археолошки подаци изгубљени.

152 Ђурић, С. 1988, 118, кат. бр. 48.

153 Дурковић-Јакшић 1988, 292.

154 Бабић, Корач, Ћирковић 1988, 117.

155 Цар 1988, 273–278.

156 Простори Малог конака I и Малог конака II, о којима ће даље бити речи.

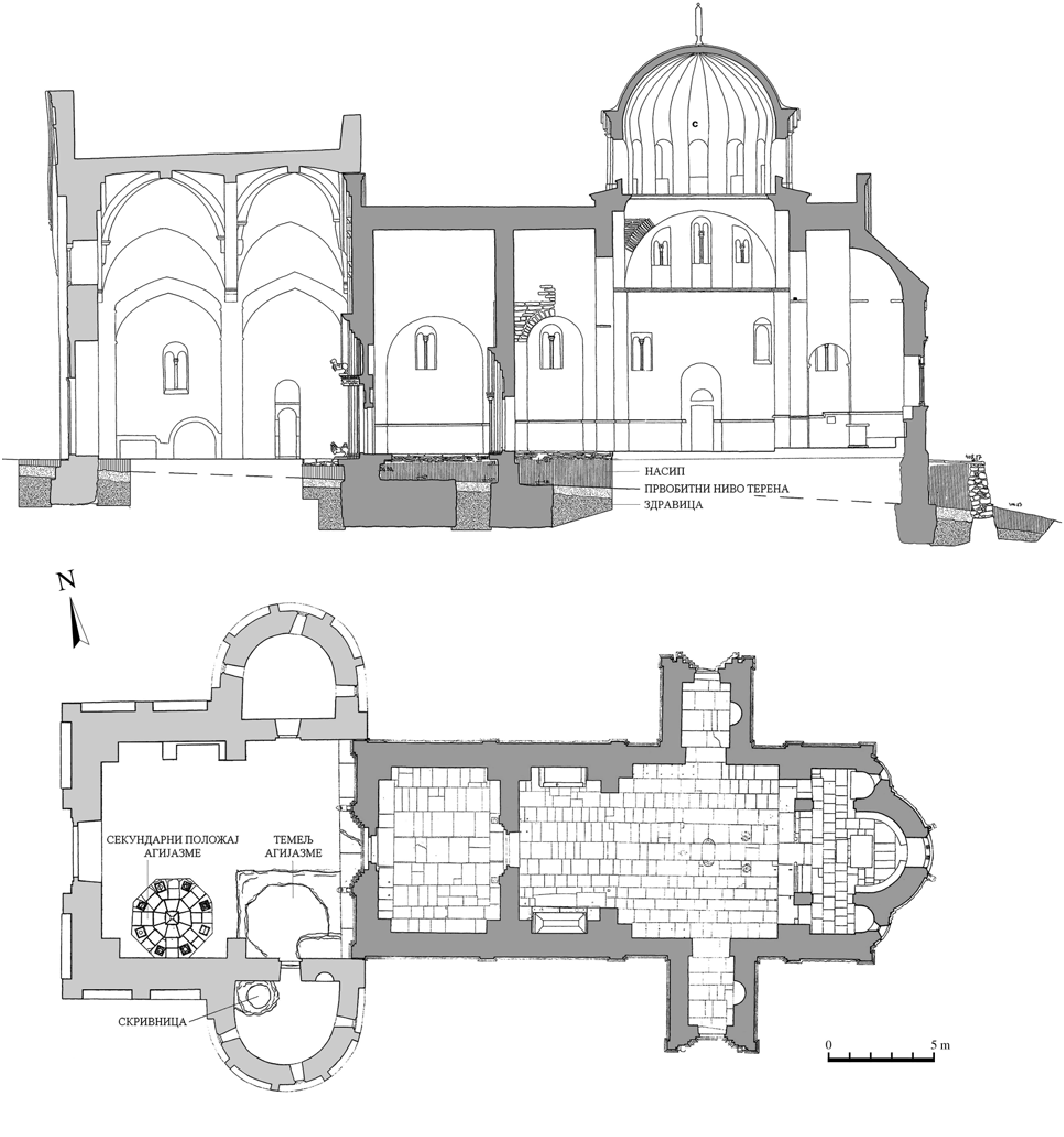

Сл. 23. Богородичина црква – основа и подужни пресек са темељима (Р 1:250)

непосредној близини јужног манастирског бедема у 17. веку налазио мали храм Благовештења.[157] И на раније помињаном аустријском цртежу из 1689. године приказана је испред Источне капије, у њеној непосредној близини, једна омања црква чији трагови још увек нису откривени. На познатом студеничком бакрорезу представљене су изван манастирског обзиђа чак четири црквице, чији положај за сада није познат.

Богородичина црква са спољном припратом

Из разумљивих разлога, главна пажња истраживача Студенице у току протеклог столећа била је усмерена на манастирски католикон – Цркву Успења Богородице. О архитектури, скулптури и сликарству овога храма доста је писано, а та проблематика биће свакако тема научних расправа и у будућности.[158] Стога ћемо се у нашим даљим излагањима ограничити само на она сазнања до којих се дошло приликом испитивања темеља и током археолошких истраживања испод равни подова у цркви и спољној припрати. Резултате тих испитивања истраживачи су делом већ објавили, углавном парцијално, онако како су текла ископавања.[159] Данас, након завршетка систематских археолошких истраживања у Студеници, намера нам је да поменуте резултате сажето изложимо и поново претресемо. Истраживања о којима ће бити речи пружила су читав низ значајних података не само о темељима храма већ и о сахранама које су вршене у Богородичиној цркви и дограђеној спољној припрати. Дошло се и до вредних сазнања о појединостима грађевинских радова на зидању храма, и то из археолошких слојева затворених очуваном масивном подлогом пода (сл. 23).

Богородичина црква је подигнута осамдесетих година 12. века у средишту кружног обзиђа, које је омеђавало новозаснован манастирски комплекс. На том простору, затечена раван тла била је у паду ка северу и истоку, што је битно утицало на начин грађења, то јест утемељивања храма. За ниво пода цркве и раван са спољне стране над којом почињу њене фасаде, усвојена је кота терена испред будућег западног портала. У односу на затечени терен и предвиђен ниво пода цркве, вршено је утемељивање. Темељ Богородичине цркве био је веома солидно заснован и грађен.[160] У односу на раван пода досезао је до просечне дубине од око 3 метра и имао је два различито грађена дела. Доњи део темеља укопан је у затечено тло до чврсте стене.[161] Темељни ровови су имали окомите стране, осим при дну, где су се благо сужавали. Укопани делови темеља су различитих ширина и код појединих зидова су веома масивни. Испод западног зида цркве, укопани део темеља има ширину од 5,40 м, док је темељ преградног зида између западног травеја и првобитне припрате ужи, свега око 2,90 м. У темељима та два зида, по оси исток–запад, уочена је дубока пукотина, настала у време великог земљотреса почетком 17. века, која се наниже сужава и при дну темеља губи. Ширина укопаних делова темеља бочних зидова цркве, као и олтарске апсиде, није позната, будући да нису вршена истраживања уз унутрашња лица зидова. Дубина укопаних делова темеља је неједнака и очигледно је зависила од нивоа на којем се дошло до чврсте стеновите подлоге. На истраженим деловима дубина износи углавном између 1,80 м и 2,10 м. Поменути темељни ровови били су испуњени компактном зидном масом, коју чине наизменични редови ломљеног крупног камена и дебели слојеви сивог кречног малтера са доста грубог шљунка.[162]

Изнад ове равни, до предвиђеног нивоа пода, грађен је горњи део будућег темеља, који је приближно одговарао дебљини надземних делова зидова. Он је пратио спољну линију укопаног темеља и у односу на њу био је увучен 20–25 цм. Пошто су ти делови темеља у време градње били надземни, обрађени су са два лица. Правилно су грађени од добро притесаних блокова тврдог камена и плочастог серпентинита, уз употребу веома чврстог светлосивог кречног малтера фине фактуре. Осим камена у горњем делу темеља, појављују се и ретки комади опека. Висина горњег нивоа темеља је различита, због поменутог нагиба тла према истоку, па код олтарске апсиде износи готово 2 метра,

157 Шакота 1967, 5–53.

158 Петковић 1924; Ненадовић 1957; Бошковић, Вуловић 1958, 173–180; Радан-Јовин 1979; Чанак-Медић, Бошковић 1986; Кашанин и други 1986; Бабић, Кораћ, Ћирковић 1988; Поповић, С. 1994; *Осам векова Студенице* 1986; *Студеница и византијска уметност* 1988.

159 Ненадовић 1957, 11–12; Јанковић 1982, 148–150; Јанковић 1984, 159–160; Јанковић 1986а, 7–10; Јанковић 1986б, 109–111; Микић, Тодоровић 1988, 246–255; Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 27–68.

160 Детаљније о темељима Богородичине цркве, в.: Ненадовић 1957а, 22–23; Радан-Јовин 1988, 192.

161 Тло на коме је подигнута Богородичина црква састоји се од неравномерно распаднуте масе шкриљастог серпентинита, различите чврстине односно стишљивости (Радан-Јовин 1988, 192, нап. 26).

162 Јанковић 1986б, 109.

код поменутих зидова са западне стране цркве 1,5 метар, а под западним порталом око 1 метар.

Након изградње горњег дела темеља, простор у унутрашњости будућег храма засут је до равни подлоге планираног пода. У структури овог насипа, осим глине и осипине распаднуте серпентинске стене, што потиче из ископа доњих делова темеља, налазили су се и отпаци ломљеног мермера настали од клесања квадера фасадне оплате. У овом насипу било је и полуобрађених комада мермера, као и недовршених, одбачених фрагмената пластике. Како су показали резултати археолошких ископавања, заравњена површина насипа представљала је ниво са кога су грађени горњи делови зидова. Са те равни су укопани стубови скела, који су, према откривеним траговима, били од борове грађе. Пречници јама се крећу између 25 цм и 60 цм, али су стубови тањи, пошто су били учвршћени крупним мермерним отпадом набијеним уз рубове укопа. Просечна дубина укопа износила је око 1,00 м, а толико је било и међусобно растојање између откривених стубова скеле у низу, који је био одмакнут од зида за око 80 цм. Откривени су и трагови косих укопа облица мањег пречника, у функцији косника који су подупирали скелу.[163] У насипу испод подлоге пода у западном травеју и унутрашњој припрати Богородичине цркве нађене су алатке од камена, различите тврдоће, са једном или две радне површине, које су коришћене за глачање мермерних блокова у завршној фази обраде (кат. бр. 382–396). У том слоју, у унутрашњој припрати је нађено и једно гвоздено длето (кат. бр. 308). Преко завршно изравнатог насипа, у унутрашњости храма постављена је, солидно рађена, подлога пода од слојева сложених камених плоча повезаних веома чврстим малтером. Преко те подлоге је постављен под од правилно резаних плоча сивог мермера. Укупна дебљина подне конструкције, укључујући подлогу, износила је 40–50 цм.[164]

Приликом истраживања некадашње спољне стране Богородичине цркве, непосредно уз темељ западног зида при самом некадашњем северозападном углу, откривен је скупни налаз који је сачињавало осам чанкастих аспрон трахеја цара Манојла I Комнина (1143–1180), кованих при крају његове владавине (кат. бр. 399–407), као и један примерак Андроника I Комнина (1183–1185) (кат. бр. 408). У питању је, највероватније, само део оставе похрањене у време грађења Богородичине цркве. Преостали део, по свему судећи, пронађен је приликом укопавања темеља за северни зид спољне припрате.

Терен уз Богородичину цркву, са спољне стране, вероватно је уређен убрзо након изградње темеља и насипања унутрашњег простора. Да би се на простору око цркве формирала опходна стаза у нивоу заравни пред западним порталом, са источне, северне и на већем делу јужне стране подигнут је подзид, а међупростор је насут мркожутом земљом до горње коте темељних зидова, односно равни над којом почиње фасадно зидање. Ширина тог подзиданог простора дуж бочних фасада износила је 6–8 м, док уз апсиду није прелазила 2 м. Подзид је са те стране био висок око 2,00 м, док му се према западу висина смањивала у зависности од околног тла. Подзид је био плитко утемељен. У доњем делу је широк око 1,00 м, а према врху се сужава на 60 цм. Грађен је са једним лицем, у мешовитом слогу различитих врста камена, што је вероватно последица више фаза познијих обнова. За разлику од неких ранијих мишљења, овај подзид са насипом није имао битну статичку улогу у односу на цркву, већ је био искључиво у функцији формирања опходне стазе и обликовања фасада изнад равног тла.[165]

Спољна припрата Богородичине цркве, подигнута на прелазу из треће у четврту деценију 13. века, у време владавине краља Стефана Радослава (1227–1233), грађена је као пространо једнобродно здање са две бочне капеле. Унутрашњи простор је паром масивних пиластара подељен на два травеја. Дограђена спољна припрата истраживана је у више наврата.[166] У њеном источном делу откривени су темељни остаци постројења која су се некада налазила испред западне фасаде Богородичине цркве. У југоисточном углу, на месту где је првобитно стајала агијазма, откривена је њена масивна темељна структура, дебљине око 1,00 м, приближно квадратне основе, са странама дужине око 4,85 м (сл. 24). Темељ агијазме је прислоњен уз темељ западног зида цркве, од којег је одвојен јасно израженом спојницом. Њен нижи део, висине 50 цм, грађен је трпанцем уливеним у темељну јаму, док је горњи део зидан ломљеним притесаним каменом са равним лицем.[167] У питању је исти начин грађења као и код темеља Богородичине цркве – са нижим делом укопаним у постојеће тло и вишим делом засутим приликом завршне нивелације. На горњој површини ове темељне масе налази се полигонални траг горње површине, над којим су били мермерни степеник и поплочана површина са базама за стубиће који су носили неку врсту балдахина.[168] На основу међусобног односа темеља као и укупног начина грађења, дошло се до закључка да је агијазма подигнута истовремено са Богородичином црквом.[169]

На делу од северозападног угла агијазме према северном зиду дозидане припрате откривен је темељ зида од

ломљеног камена, ширине 75–80 цм, очуван у висини од свега 40 цм. Његови трагови су уочени и испод северног зида припрате. Сматра се да је овај темељ припадао парапетном зиду – некој врсти зиданог седишта, који је заједно са агијазмом дефинисао претпростор цркве, затварајући његов северозападни угао.[170] Овај претпростор, након грађења цркве, био је све до равни пода попуњен отпацима од каменорезачких радова, који су набијани у слојевима дебљине 8–10 цм.[171]

Утемељивање спољне припрате није изведено тако брижљиво као при грађењу Богородичине цркве.[172] Темељи су грађени у оквиру претходно укопаних темељних ровова, од крупног камена слаганог у редове преко дебелих слојева малтера, без обраде лица. Њихова дубина није уједначена и креће се од 1,50 м до око 2,00 м, што је било условљено нивоом чврсте стеновите подлоге. У односу на фасадне зидове темељи су били проширени за 20–25 цм.[173] Део темеља јужног зида са пиластром, готово у својој пуној ширини, належе на темељну конструкцију агијазме.[174] Испод равни пода, у северозападном углу јужне бочне капеле откривена је зидана скривница, пречника око 1,00 м и дубине 56–70 цм, грађена истовремено са темељима. Била је испуњена шутом са нумизматичким налазима (кат. бр. 483), који указују на прве деценије 19. века као време њеног коначног засипања.[175]

У простору западног травеја дозидане припрате, испод равни пода, истражени су добро очувани културни слојеви. Над првобитним хумусом дефинисан је слој настао у време грађења Богородичине цркве, затворен остацима плочника некадашње прилазне стазе од зелених шкриљастих плоча. Изнад тог поплочања откривен је слој, од око 30 цм, који одговара грађењу спољне припрате, а у оквиру њега, као и у Богородичиној цркви, пронађени су укопи за диреке дрвене скеле.[176] Два дирека, од којих су очувани и остаци дрвета, били су укопани у зидну масу темељне супструкције агијазме.[177]

Након завршетка грађења, а вероватно и израде живописа, терен је изнивелисан и јаме од дирека су засуте. У једној јами је нађен део обода са дебљим слојем ружичасте боје, који сигурно потиче од неке сликарске посуде. Изнад овог слоја, од чије се горње коте прати најнижи део живописа, био је постављен првобитни под припрате, од кога нису откривени трагови. У једној познијој фази, ниво пода је подигнут, али у одговарајућем слоју није било археолошких налаза. Уочено је само то да је подизањем нивоа пода засут најнижи слој живописа, на коме је боја већ била „доста отрта“, па је закључено да је у питању

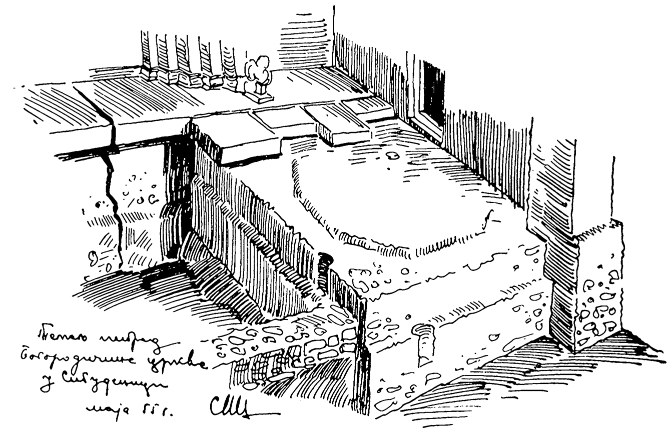

Сл. 24. Богородичина црква – остаци темеља агијазме у Спољној припрати (према С. Ненадовићу, 1955)

знатно познији под. Утврђено је, такође, да подножје пресељене некадашње агијазме уз јужни зид западног травеја спољне припрате лежи у равни са тим млађим подом. Под једним од мермерних блокова откривен је примерак српског бакарног новца из 1879. године. На основу ових налаза следи гледиште истраживача да је тиме *одређено време пре кога је морало доћи до премештања крстионице на ново место*.[178] Ово становиште, у светлости наших укупних сазнања о времену премештања агијазме, неопходно је поновно размотрити и темељно преиспитати.

163 Јанковић 1986б, 110.
164 Радан-Јовин 1988, 192.
165 Ненадовић 1957, 11–12.
166 Прва истраживања вршена су 1953–1954. године (Ненадовић 1957, 76–79), затим 1981–1982 (Јанковић1982, 150; Јанковић 1984, 159–160) и 1985. године (Јанковић 1986а, 7–10).
167 Ненадовић 1957а, 24.
168 Ненадовић 1986, 144–146.
169 Ненадовић 1957, 76–77.
170 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 39.
171 Ненадовић 1957, 76.
172 Детаљније, в.: Ненадович 1957а, 25; М. Радан-Јовин 1988, 199.
173 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 39.
174 Ненадовић 1957, 77, сл. 99.
175 Јанковић 1986а, 10.
176 Јанковић 1984, 159–160.
177 Ненадовић 1957, 77.
178 Јанковић 1986а, 10.

Од некадашње агијазме, коју ранији истраживачи обично погрешно називају крстионицом, очуван је само мермерни полигонални постамент са осам база за стубове. У његовом средишту налазила се, на стубићу, посуда за освећену воду, која је у више наврата обнављана. Садашња посуда потиче из неког познијег раздобља, док су фрагменти најмање две које су јој претходиле откривени приликом археолошких истраживања. Приликом грађења спољне припрате, читава конструкција агијазме је морала бити демонтирана и уклоњена са свог првобитног положаја. То је јасно уочено још приликом првих истраживања, будући да део јужног зида прелази преко њених темеља.[179] Шта се касније дешавало са овим постројењем, предмет је даљих расправа. На своје некадашње место, а то је темељна супструкција, агијазма није више могла бити враћена, како због положаја новоподигнутог зида припрате, тако и због улаза у јужну бочну капелу.[180] На овакав закључак указује и налаз једног зиданог гроба у југоисточном углу припрате који је био укопан у темељну супструкцију агијазме – о чему ће даље бити речи.

За агијазму је, по свему судећи, одређено ново место у западном травеју припрате, и то одмах по окончању грађевинских радова и осликавања новоподигнутог здања. Претпоставке о њеном знатно каснијем пресељењу на нову локацију, у 17. веку или чак и касније,[181] не заснивају се на чврстим археолошким доказима. Слој изнад некадашње равни првобитног пода, чији остаци, како је већ наведено, нису откривени, био је без археолошких налаза, па се према томе није могао ни датовати. Над њим се налазио млађи под са конструкцијом постамента агијазме. За овај под није речено из ког је времена, нити је размотрена чињеница да су остаци пода у спољној припрати, уклоњени приликом радова 1839. године, замењени потпуно новим подом.[182] Том приликом је и полигонални постамент старе агијазме могао бити померан. Да се то радило и касније, указује наведени налаз новца из друге половине 19. века.

Отворено је питање како је агијазма изгледала на свом новом положају. Није познато да ли је реконструисана у целини или само делимично. Ваља се такође запитати да ли је уопште имало сврхе поново поставити конструкцију у виду балдахина у ентеријеру нове припрате. До поузданог одговора је сада тешко доћи, али се не би могла искључити претпоставка да је агијазма на новом положају само делимично обновљена у свом првобитном виду. На такву могућност указивала би чињеница да до сада нису откривени делови мермерне пластике који би се могли приписати недостајућим деловима конструкције агијазме. Прецизнији одговор на ово питање можда ће бити могућ након обраде свих налаза студеничке пластике.

У једној познијој епохи, највероватније у доба туркократије, испред западне фасаде подигнут је отворени трем. Он је приказан на помињаном цртежу са краја 17. века као обичан трем, претежно од дрвене грађе, док се на свим каснијим графичким представама Студенице јавља као конструкција са зиданим аркадама. Остаци темеља овог трема, са делом пода од мермерних плоча, уочени су приликом радова испред западне фасаде спољне припрате, али, пошто нису привлачили пажњу конзерватора, остали су неистражени и покривени савременим плочником.[183] Судећи по најстаријем приказу, трем је највероватније био грађен од дрвета на ниском каменом зиду, како је то углавном било уобичајено. На ту могућност указује и чињеница да је трем пострадао у пожару, највероватније крајем 18. века, када је ватра тешко оштетила мермерни западни портал спољне припрате и, високо на западној фасади, рељеф Светог Ђорђа.

Сахрањивање

Сазнања о гробовима у студеничком католикону дуго су се заснивала на познатим подацима из историјских извора и остацима који су се могли видети у самом храму. На основу те расположиве грађе доносили су се закључци и износиле претпоставке које су биле у већој или мањој мери утемељене.[184] Пажњу истраживача је првенствено привлачио гроб ктитора уз јужни зид западног травеја, обележен саркофагом, који је већим делом обновљен у некој познијој епохи.[185] У поду је уз саркофаг запажена и плоча са веома оштећеним натписом, која је указивала на гроб једног од праунука Стефана Немање.[186] Простор уз северни зид западног травеја, са остацима саркофага, у свим расправама о Студеници сматран је местом првобитне сахране краља Стефана Првовенчаног. У унутрашњој припрати наслућивала су се два гроба. Композиција на јужном зиду са приказом Ане – Анастасије, замонашене супруге Стефана Немање, као и трагови под овом познијом фреском указивали су на њено гробно место. О постојању још једног гроба у унутрашњој припрати сведочио је натпис урезан у венцу мермерног сокла. Приликом ранијих разматрања сахрана у Студеници, посебну пажњу привлачио је призидани аркосолијум уз северни зид спољне припрате, који су неки истраживачи били склони да идентификују са гробом краља Стефана Радослава.[187] Даље, ка северозападном углу, налазила се зидана конструкција у виду саркофага, очигледно новијег порекла.

Прилика да се стекну нова сазнања указала се 1985. године, када су, због извођења статичке санације Богородичине цркве, извршена археолошка ископавања у западном травеју и унутрашњој припрати, као и у простору спољне припрате. Затечено стање на просторима предвиђеним за ископавања одредило је даље правце истраживања, која су обављена у значајном обиму али не и у целости. Ктиторски гроб у западном травеју, из разумљивих разлога, није истраживан, али су испитани преостали простори западног травеја и унутрашње припрате. У спољној припрати су истраживани простори на којима раније нису вршена археолошка ископавања. Гробна конструкција испод аркосолијума је само делимично испитана, због чега је ова фунерарна целина остала недовољно проучена и разјашњена.[188] Поменута истраживања, од изузетног значаја за потпуније разумевање функције и значења Студенице, услед динамике конзерваторских интервенција била су, изгледа, окончана на брзину. О току радова и открићима до којих се дошло, осим неколико фотографија, нема друге археолошке документације. О остеолошком садржају гробова објављене су само основне антрополошке анализе.[189] Изостало је, такође, публиковање археолошке фактографије као и расправног дела са образложеним закључцима истраживача. Уместо тога, на располагању су само неки узгред саопштени подаци, са често неутемељеним закључцима и површним археолошким запажањима, што представља, посматрано у целини, негацију резултата до којих се дошло током ових истраживања.[190]

Преглед исхода истраживања гробова у студеничком католикону, који ћемо покушати да изложимо, заснован је на прикупљеној расположивој грађи. У недостатку техничких података из теренске документације, вршене су детаљне анализе фотографија ради утврђивања међусобног односа гробова. У том смислу, реконструкцију ситуационог плана простора на којима су вршене сахране у западном травеју и унутрашњој припрати Богородичине цркве треба прихватити са извесном дозом резерве. Подаци до којих се дошло у току претходних археолошких истраживања, али и најновијих испитивања и запажања, намећу потребу ревизионих разматрања досадашњих закључака о гробној конструкцији на месту сахране ктитора, али и о другим сахранама вршеним у западном травеју студеничког католикона.

Гроб ктитора Стефана Немање, као што је познато, налази се уз јужни зид западног травеја Богородичине цркве. Ту се до наших дана сачувао првобитни саркофаг, знатним делом обновљен у неком познијем раздобљу. О овом монументалном надгробном споменику су досадашњи истраживачи износили своја запажања која су била заснована на површинском осматрању, без могућности археолошких ископавања или детаљнијих истраживања. Упркос тим ограничењима, првобитна замисао ктиторског гроба у Студеници сагледана је у многим битним аспектима.[191] Тако је поуздано закључено да је ова монументална конструкција унапред припремана за сахрану ктитора и да је њено грађење истовремено са грађењем Богородичине цркве.[192] Она се састоји из два основна дела – масивног постоља у виду степеника, висине 24 цм, који обухвата читаву дужину травеја уз јужни зид, и монументалног саркофага, конструисаног од посебних плоча.[193] Главни део постамента, на који се директно ослања конструкција саркофага, чине четири масивна мермерна блока. Два предња блока су готово једнаких димензија: дужине 1,25 цм и 1,33 цм, а ширине 49 цм. Блокови са бочних страна били су нешто мањи: дужине око 70 цм, а ширине вероватно исте као и претходни. Над овом супструкцијом стајао је сам саркофаг, који је у виду правоугаоног ковчега дужине 2,50 и ширине 0,90 м. Првобитна висина саркофага

179 Ненадовић 1957, 76–77.

180 Приликом конзерваторских радова 1985–1986. године остаци агијазме пренети су са секундарне локације у западном травеју приближно на некадашње место. Одлука о њеном пресељењу донета је исхитрено и на основу погрешних закључака да се она ту налазила и након грађења спољне припрате, чиме је нарушен изворни изглед овог дограђеног дела Богородичине цркве.

181 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 48.

182 Дурковић-Јакшић 1986, 291.

183 Радан-Јовин 1988, 199, сл. 29.

184 Поповић, Д. 1992, 24–47, са изворима и старијом литературом.

185 Поповић, Д. 1986, 155–166.

186 Поповић, Д. 1992, 45.

187 Поповић, Д. 1992, 46, са старијом литературом у нап. 225.

188 Из непознатих разлога изостала је ексхумација гроба епископа Јефрема Бојовића, сахрањеног 1933. године, у делу ове гробне конструкције.

189 Микић, Тодоровић 1988, 245–256.

190 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 45–48.

191 Детаљна анализа постојеће конструкције ктиторског гроба извршена је јуна 2014. године и том приликом је ревидиран технички снимак саркофага и допуњена су ранија запажања објављена код: Поповић, Д. 1992, 28–32, сл. 5–6.

192 Радан-Јовин 1988, 192; Поповић, Д. 1992, 30.

193 Детаљно о конструкцији саркофага и постамента, в.: Поповић, Д. 1992, 30–31.

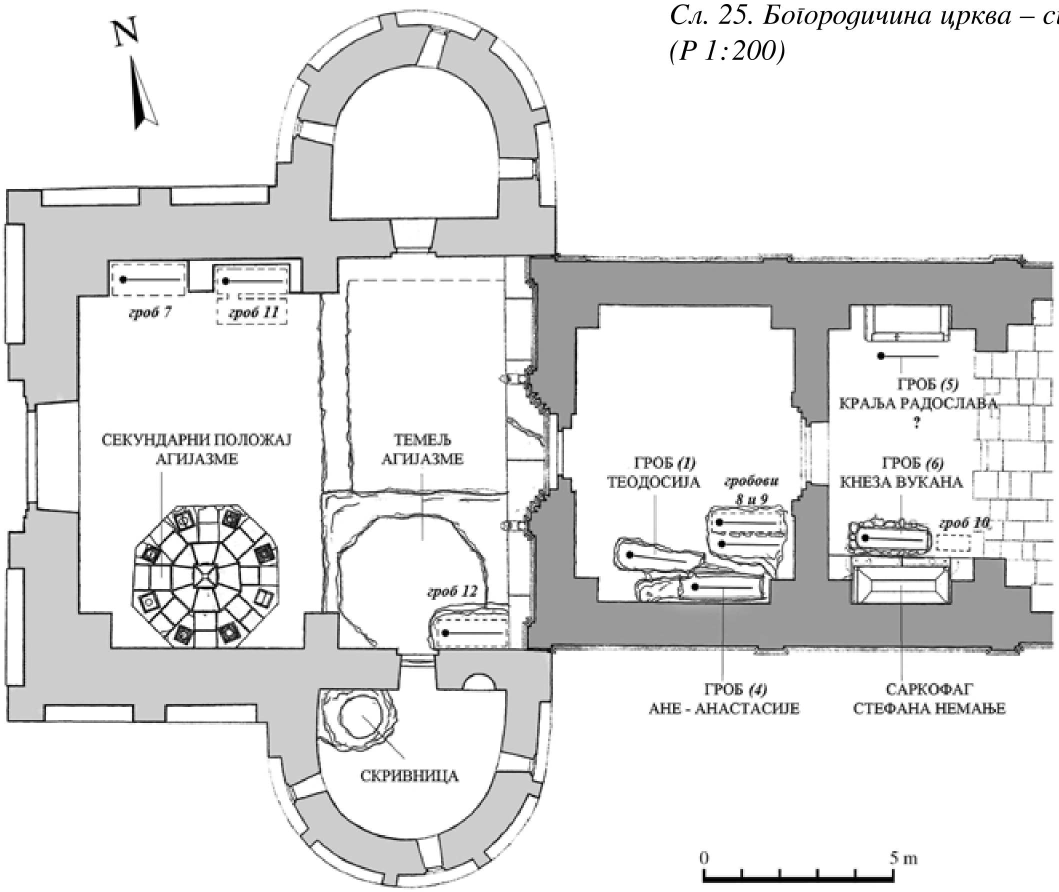

Сл. 25. Богородичина црква – ситуациони план гробова (Р 1:200)

може се само приближно одредити, будући да некадашња поклопна плоча није сачувана. Садашња висина, укључујући обновљени поклопац, износи око 1,14 м. Основну конструкцију саркофага, како су показала новија истраживања, чиниле су три вертикалне плоче – предња и две бочне, а не четири, како се то до сада сматрало.[194] Са четврте стране, према јужном зиду, саркофаг није имао сопствену плочу, већ је био прислоњен уз мермерну оплату сокла цркве. Бочне плоче саркофага, које су још увек релативно добро очуване, биле су чврсто уграђене у јужни зид цркве, у који су залазиле око 20 цм, а можда и дубље (види сл. 27). Овај део бочних плоча остао је у изворном стању, што указује на то да оне у потоњим временима нису померане. Отворено је питање, на које се за сада не може дати поуздан одговор, да ли је испод тог надземног надгробног обележја била припремљена и подземна гробна конструкција намењена сахрани ктитора. На могућа решења у том смислу указују и резултати археолошких истраживања у Студеници али и важна компаративна грађа, о чему ће даље још бити речи.

У Богородичиној цркви, укључујући спољну припрату, откривено је укупно 12 гробова, од којих је девет покојника пронађено у антрополошком положају, или им је јасно било дефинисано гробно место, док су остаци два дечја скелета и једне одрасле индивидуе откривени дислоцирани (сл. 25). Већина истражених гробова је раније била прекопана. Судећи по садржају насипа у неким гробовима, последње раскопавање вршено је 1839. године, приликом великих радова на обнови Студенице. Том приликом је обнављан и под, тако да су, поред осталог, померане плоче које су се налазиле над гробовима, а поједине су и мењане.[195] Остало је отворено питање да ли су и неки други гробови испод равни пода, осим поменутог у западном травеју, раније били обележени надгробним плочама са натписом.

У западном травеју су истражена три гробна укопа. Уз темељну супструкцију саркофага Стефана Немање откривене су две зидане гробне конструкције. Обе су раније биле отваране и засуте насипом из првих деценија 19. века, што се поуздано може закључити на основу налаза преко

20 примерака турског новца са краја 18. и из првих деценија 19. века (кат. бр. 451–460, 464–467, 472, 478–480, 485–492). У западној гробници (гроб 6), испод поменутог новијег насипа, у коме је пронађен и део мермерног свећњака, откривен је само делом померан скелет покојника чија је телесна висина износила 172–177 цм, а старосна доб у време смрти преко 60 година.[196] Ова гробна конструкција била је са јужне стране целом својом дужином призидана уз темељ постоља Немањиног саркофага. Грађена је блоковима сиге и унутрашње површине су јој биле омалтерисане. Могла је имати дужину око 1,90 м и ширину до 0,50 м, док нам дубина остаје непозната.[197] Првобитни подни застор који се налазио изнад ове гробне конструкције није сачуван. Над њом се налазила једна познија, овећа мермерна плоча,[198] а даље ка истоку раније поменута плоча са натписом у коме се помиње Стефан, праунук Немањин.[199] У источној, знатно мањој гробној конструкцији (гроб 10), о чијим тачним димензијама и начину грађења нема теренских података, откривени су остаци лобање детета старог око 2 године[200] и, као гробни прилог, један селџучки сребрени дирхем кован у раздобљу 1237–1246. године (кат. бр. 415). Над овом дечјом гробницом првобитно се, у равни пода, сигурно налазила поменута плоча са натписом, која је касније делимично померена ка суседном гробу са западне стране. На основу текста са надгробне плоче, као и поменутог нумизматичког налаза који омогућава сасвим тачно датовање, може се поуздано закључити да је у том дечјем гробу био сахрањен један рано преминули син краља Уроша I (1242–1276).

Уз северни зид западног травеја, на простору који је био обележен деловима оквира постоља саркофага од сивог мермера, откривен је познији укоп без трагова гробне конструкције. Укоп је био испуњен фрагментима мермера, ситним комадима живописа, као и уломцима керамике и мајолике, уз које је нађен и један аустријски крајцар из 1816. године (кат. бр. 440) и један примерак турског новца из истог раздобља (кат. бр. 484). У укопу се налазила једна мања дрвена шкриња, која је могла служити као нека врста скривнице.[201] Слична дрвена шкриња откривена је и испод пода у северној капели спољне припрате.[202] У оба случаја су у питању позни укопи, који не би могли бити старији од касног 18. века. Нарочито је важно истаћи да у поменутом укопу уз северни зид западног травеја није било трагова грађе од „разидане гробнице“,[203] на основу чега се поуздано може закључити да на том месту никада није била укопана зидана гробна конструкција. Јужно од простора обележеног остацима постамента некадашњег саркофага, практично уз руб овог положаја, откривен је гроб 5. Покојник је био слободно укопан испод равни пода, без трагова гробне конструкције. Скелет који је лежао на остацима дрвене даске откривен је непоремећен, али са веома слабо очуваним костима. Уз покојника није било гробних прилога. Будући да се не располаже археолошком документацијом и да антрополошка мерења нису вршена *in situ*, приликом касније анализе остатака скелета није било могуће утврдити телесну висину покојника. Могло се само закључити да је сахрањена особа била мушког пола, умерене грађе и да је припадала старосној групи *Senilis I* или *Senilis II*.[204]

У унутрашњој припрати Богородичине цркве било је гробова само на делу према јужном зиду. На осталом простору, који је у целости истражен, константована је очувана малтерна подлога пода без трагова укопа. У југоисточном углу је откривена дубока гробница, делом усечена у темељ (гроб 4), грађена од вертикално постављених великих плоча зеленог шкриљастог камена којима су биле обликоване бочне стране.[205] На основу анализе фотографија, може се претпоставити да је гробница била дугачка око 2,00 м, а широка до 50 цм (сл. 26). На њеном дну, на дубини од око 1,50 м, откривен је добро очуван женски скелет са рукама прекрштеним у пределу карлице, чија је лева страна била делом померена приликом девастирања гроба. Антрополошка анализа је показала да је ту била сахрањена покојница, телесне висине 156–165 цм и старости преко 60 година. Гробница је, по свему судећи, више пута била отварана. На њеном дну је било фрагмената фресака

194 Чанак-Медић, Бошковић 1986, 110; Поповић, Д. 1992, 30.
195 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 46.
196 Микић, Тодоровић 1988, 250.
197 Приближне димензије су одређене на основу анализе фотографије код: Поповић, Д. 1992, сл. 6 у прилогу.
198 Ова новија плоча је димензија 1,70 м х 0,40 м.
199 Поповић, Д. 1988, 495, сл. 4.
200 Микић,Тодоровић 1988, 251.
201 Податак на основу личног увида.
202 Јанковић 1986а, 10.
203 Податак, објављен код: Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 46, да је „откривена потпуно разидана гробница“ не би се могао прихватити, будући да у укопу није било трагова материјала од евентуалне разрушене гробнице, што нам је познато и из личног увида.
204 Микић,Тодоровић 1988, 249–250.
205 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 46–47.

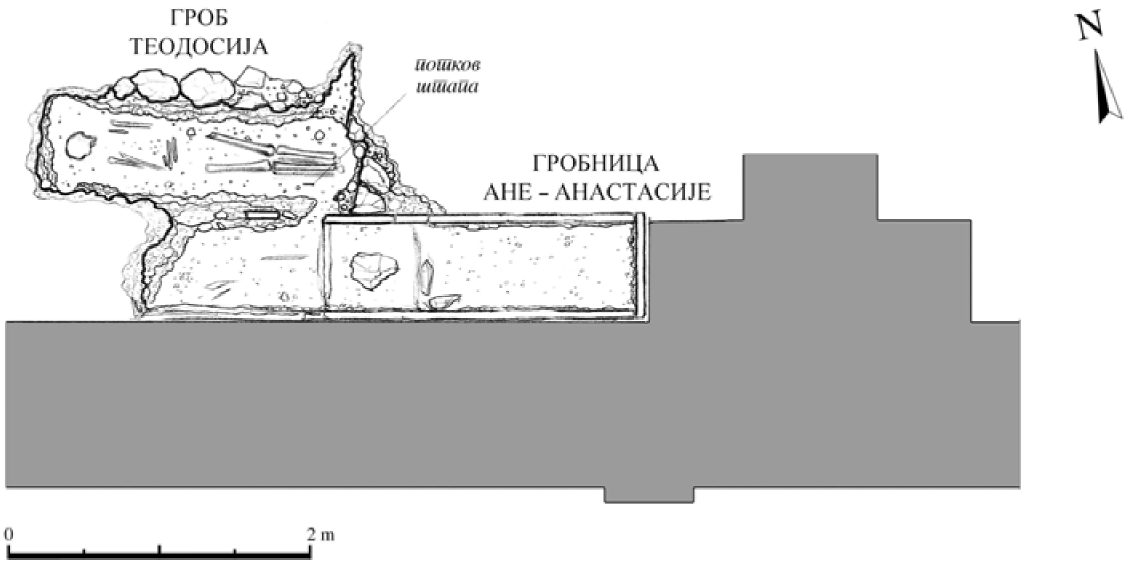

Сл. 26. Боїородичина црква – реконсшрукција йоложаја їробова уз јужни зид унушрашње йрийраше, йрема фошоїрафији из 1985. їодине

са позлатом, који одговарају првобитном студеничком живопису, што би указивало да је гроб релативно рано отваран, највероватније приликом неке од првих турских похара у 15. веку. Гробница је највећим делом била засута новијим насипом, на шта упућују налази четири примерка турског новца кованог крајем 18. века (кат. бр. 461, 470, 475 и 479). При врху тог насипа, у западном делу гробнице, откривене су сакупљене кости детета старог до 5 година, са траговима патолошких промена.[206]

Истраживачи су још одавно претпоставили да се гроб Ане – Анастасије, супруге ктитора Стефана Немање, налазио у југоисточном углу унутрашње припрате. Налаз њених земних остатака само је потврдио ову претпоставку, засновану на сликаном портрету Ане – Анастасије из средине 16. века. Како су показали резултати досадашњих истраживања, њен гроб је био обележен монументалним надгробним спомеником – композитним саркофагом. Његов некадашњи изглед може се готово у целини реконструисати захваљујући налазу једне оштећене мермерне плоче, која се сада налази у студеничком лапидаријуму, као и очуваним траговима на јужном зиду припрате. У питању је бочна страна првобитног саркофага, рађена од белог мермера прошараног сивим жилама. На делимично очуваним профилима уочена је потпуна подударност са онима на Немањином саркофагу. Дужину првобитног Аниног саркофага, од око два метра, који је покривао читав простор подземне гробнице, одређују три мање рупе, квадратног пресека, уклесане у мермерни сокл јужног зида. У њима су свакако стајали клинови који су учвршћивали његову западну бочну страну. Саркофаг је са горње стране вероватно имао поклопац закошених ивица, као и сви други познати саркофази Немањића.[207]

За разлику од гробне конструкције на месту намењеном сахрани ктитора, која је грађена истовремено са црквом, гроб за вечни покој његове супруге Ане, у унутрашњој припрати Богородичине цркве, био је накнадно укопан. На то указује гробна конструкција која је делом усечена у темељ и која је, вероватно, била припремљена тек након њене смрти. У гробу је извршена примарна сахрана, како и показују земни остаци покојнице откривени у антрополошком положају. То би значило да је Ана – монахиња Анастасија умрла у Студеници или да је ту пренета одмах након смрти ради сахране. По завршеној сахрани, над гробницом је постављен поменути композитни саркофаг, који сигурно није представљао део првобитне замисли унутрашњег уређаја манастирског католикона.

У продужетку поменуте гробнице са саркофагом, уз јужни зид припрате, постоји укоп у подлози пода, дужине мање од једног метра, у коме нису поуздано уочени трагови сахране. Судећи по димензијама, ту се могао налазити само неки дечји гроб. На источном крају овог укопа, готово над западном страном гробнице, откривена је гоми-

ла фрагментованих костију једног мушког скелета, коме је било могуће да се одреди само доба старости од око 45 година (гроб 2). У горњем делу те гомиле биле су сложене кости детета старог око 2 године. У недостатку детаљнијих теренских података о овом налазу, може се само претпоставити да је овде у питању једна позна секундарна сахрана извршена након девастирања гробова, а пре обнове пода 1839. године.

Уз поменути краћи укоп, паралелно са јужним зидом унутрашње припрате а на удаљености од око 70–80 цм, истражен је гроб 1, плитко укопан у подлогу пода (види сл. 26). Испод подних плоча откривен је релативно слабо очуван али непоремећен мушки скелет, положен на леђима, са рукама прекрштеним у пределу карлице.[208] Уз његово десно стопало лежао је велики бронзани клин – потков дрвеног игуманског штапа (кат. бр. 204, сл. 150). Антрополошка анализа је показала да је покојник био телесне висине 180–186 цм, да је боловао од костобоље и да је у тренутку смрти имао највише око 50 година. На основу индекса лобање могло се утврдити да је припадао динарском антрополошком типу.[209]

Овај гроб је у непосредној вези са раније поменутим натписом на венцу сокла, који се свакако односи на покојника из гроба 1.[210] Судећи према подацима из натписа, може се поуздано закључити да су у гробу лежали земни остаци Растка, у монаштву Теодосија, сина великог кнеза Вукана и унука Стефана Немање.[211] Налаз остатака штапа, за који се сматра да је представљао неку врсту инсигније манастирског старешине,[212] отвара питање да ли је Теодосије, као близак потомак ктитора, можда био једно време и студенички игуман.

Паралелно са гробницом Ане – Анастасије, даље ка северу, откривена су још два гроба која су била укопана кроз зидану подлогу пода и међусобно раздвојена само низом каменова. У гробу 9, који је био ближи гробници, покојник је слободно укопан и покривен подним плочама. Фрагментарно очуване, кости покојника биле су расуте у време пљачке гроба. Приликом антрополошке анализе могло се само закључити да је у питању била особа мушког пола, стара око 60 година. У суседном гробу 8, укопаном на сличан начин, откривени су поремећени остаци мушког скелета покојника, робусне грађе, који је у тренутку смрти имао преко 40 година.[213] На дну гробног укопа уочени су трагови дрвета са неколико клинова, што указује да је покојник био сахрањен у дрвеном ковчегу. Нема елемената за прецизније закључивање о сахрањеним покојницима, као што се не може утврдити ни време њиховог укопа.

Осим наведених гробова, из унутрашње припрате Богородичине цркве потиче још један занимљив налаз. На проширеној темељној стопи североисточног угла припрате откривен је један мали озидан простор. У насипу испуне пронађено је неколико кошчица прстију, као и уломци једне зделе византијске продукције са краја 12. века. Овај налаз би могао потицати из времена грађења цркве, али његово значење остаје нејасно. Изнета претпоставка да би то могли бити остаци неке старе реликвије, тешко би се могла прихватити.[214]

У спољној припрати, готово на средишњем положају уз северни зид, налази се познати аркосолијум за који се дуго веровало да означава гроб краља Стефана Радослава, ктитора ове грађевине. Међутим, још давно је уочено да та конструкција не може бити старија од 14. века, тако да су претпоставке ранијих истраживача одбачене.[215] Приликом археолошких истраживања, како је већ истакнуто, ова фунерарна целина је само делимично истражена. Испод самог аркосолијума откривена је зидана гробница, са интактним гробом (гроб 11), која је била поклопљена са четири плоче заливене малтером. Две од тих плоча су заправо представљале сполије. Једна плоча је фрагмент плоче са игуманског стола из Трпезарије, а друга део надгробне плоче са натписом, из којег се сазнаје да је некада обележавала гроб монаха Кипријана.[216] У гробници је откривен слабо очуван мушки скелет, чија је индивидуална старост одговарала групи *Senilis I*. У оквиру јужног зида ове гробнице, у равни главе покојника постоји један четвртасти отвор који указује на постојање још једне гробне коморе.

206 Микић,Тодоровић 1988, 248–249.

207 Поповић, Д. 1992, 32–34, сл. 8.

208 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 47.

209 Микић,Тодоровић 1988, 248.

210 За натпис и његово тумачење, в.: Поповић, Д. 1992, 45–46.

211 Руководилац археолошких ископавања, М. Јанковић, сасвим неаргументовано оспорава ову идентификацију, тврдећи да би Теодосије могао бити покојник из дислоцираног гроба 2 (Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 47). Ова погрешна идентификација је преузета и код: Поповић, Д. 1992, 45.

212 Миљковић 2014, у припреми за штампу.

213 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 47; Микић, Тодоровић 1988, 250–251.

214 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 46.

215 Детаљно о аркосолијуму, са старијом литературом, в.: Поповић, Д. 1992, 46–47, Поповић, Д. 1988, 496–497, сл. 10.

216 Поповић, Д. 1988, 499, сл. 13.

Нажалост, истраживања тог дела гробне целине нису обављена, пошто се одустало од ексхумације рецентног гроба, који је ту укопан 1933. године.

На простору између аркосолијума и северозападног угла припрате налазила се новија зидана конструкција, у облику саркофага, у којој је откривено 14 лобања. У питању је, по свему судећи, била нека врста манастирског осаријума, који би се могао датовати у 17–18. век. Испод те конструкције, пошто је разграђена, откривена је старија зидана гробница, која претходно није девастирана (гроб 7). Она је са горње стране била покривена поклопницама од мермерних плоча поломљеног игуманског стола из Трпезарије, које су биле повезане кречним малтером. Гробна конструкција, грађена од блокова сиге и кречњака, била је дубоко укопана. У гробници је откривен добро очуван скелет женске особе, која је у тренутку смрти била стара око 50 година.[217] Уз земне остатке покојнице, као гробни прилог, налазио се сребрени денар угарског краља Матије Корвина (1458–1490) (кат. бр. 421).

Упркос недостатку основне теренске документације, као и чињеници да су истраживања само делимично изведена, о овим гробовима се ипак могу изнети одређена запажања. Фунерарну целину са аркосолијумом чинило је подземно постројење са две гробне коморе, које су биле међусобно повезане отвором у равни глава покојника. О детаљима ове гробне конструкције нема података, што у знатној мери отежава даље разматрање. За сада, једину аналогију за студеничку двојну гробницу представља ктиторска двојна гробница у манастиру Градцу из друге половине 13. века.[218] За разлику од физичких структура ове гробнице, које су детаљно проучене, њена појава још увек није поуздано разјашњена, будући да представља редак феномен у српској фунерарној пракси средњега века. Када је студеничка двојна гробница у питању, не располаже се подацима о њеној конструктивној вези са надземним аркосолијумом, као ни о односу ове подземне структуре са темељем северног зида припрате. Наиме, сада није могуће поуздано закључити да ли су оба дела ове целине настала истовремено. Док би се двојна гробница, уколико гробнице посматрамо издвојено, могла широко датовати у раздобље 13–14. века, сам аркосолијум, који је прислоњен на северни зид спољне припрате, не би могао бити старији од 14. века. Посебан проблем представља и тумачење веома оштећеног живописа, на коме се распознаје призор опела једног монаха, чију душу прихвата анђео а Христос га благосиља из сегмента неба. На унутрашњим бочним странама приказани су Св. Сава и Св. Симеон као заступници, а у темену лука је Рука Божија са душама праведника. Има се утисак да аркосолијум са таквим садржајем живописа не одговара подземној двојној гробници и да су то заправо две одвојене конструкције које нису морале настати у исто време. Ако пођемо од те претпоставке, двојна гробница би представљала старије постројење које је грађењем аркосолијума добило нови смисао. За сада остаје без одговора питање када је грађена двојна гробница и коме је била намењена. Што се аркосолијума тиче, судећи по његовом облику и фреско-декорацији, највероватније га треба определити у другу половину 14. века или у сам крај тог столећа.[219]

О гробу који је откривен испод аркосолијума постоје поуздани хронолошки подаци. Појава сполија, посебно фрагмената уништене плоче игуманског стола, која се уочава и код суседног гроба 7, указује на блиско време те две сахране, односно на раздобље после првих турских разарања Студенице и рушења Трпезарије – што смо хронолошки определили у раздобље након Косовске битке. Налаз новца краља Матије Корвина пружа могућност још тачнијег датовања сахрана у гробовима 7 и 11 – у другу половину 15. века, у време турске владавине. У том погледу остаје такође отворено питање: које личности су тада могле да буду сахрањене у спољној студеничкој припрати.

Сасвим поуздано датовање гроба 11 у другу половину 15. века или, боље рећи, у његову последњу четвртину, још више проблематизује питање сахране под аркосолијумом. Претпостављено датовање ове надземне конструкције битно се разликује од утврђеног времена укопа поменутог гроба. Стога би се гроб 11 можда могао сматрати секундарном сахраном, која није у вези са приказом опела на живопису аркосолијума.

У студеничкој спољној припрати, у њеном југоисточном углу, откривен је још један гроб (гроб 12). У питању је зидана гробна конструкција укопана у темељну масу, над којом се раније, пре грађења спољне припрате, налазила агијазма. О њеним димензијама и начину грађења нема теренских података. У том гробу, раније отвараном и пљачканом, откривене су делимично дислоциране кости покојника који је, судећи према откривеним траговима дрвета и гвоздених клинова, био сахрањен у дрвеном ковчегу.[220] Због слабе очуваности костију нису била могућа антрополошка мерења. Утврђено је само да је покојник био робусне грађе и да његова старост у тренутку смрти није прелазила 50 година.[221]

Сахране и гробови у студеничкој Богородичиној цркви представљају свакако узорно обрађену тему, како са ис-

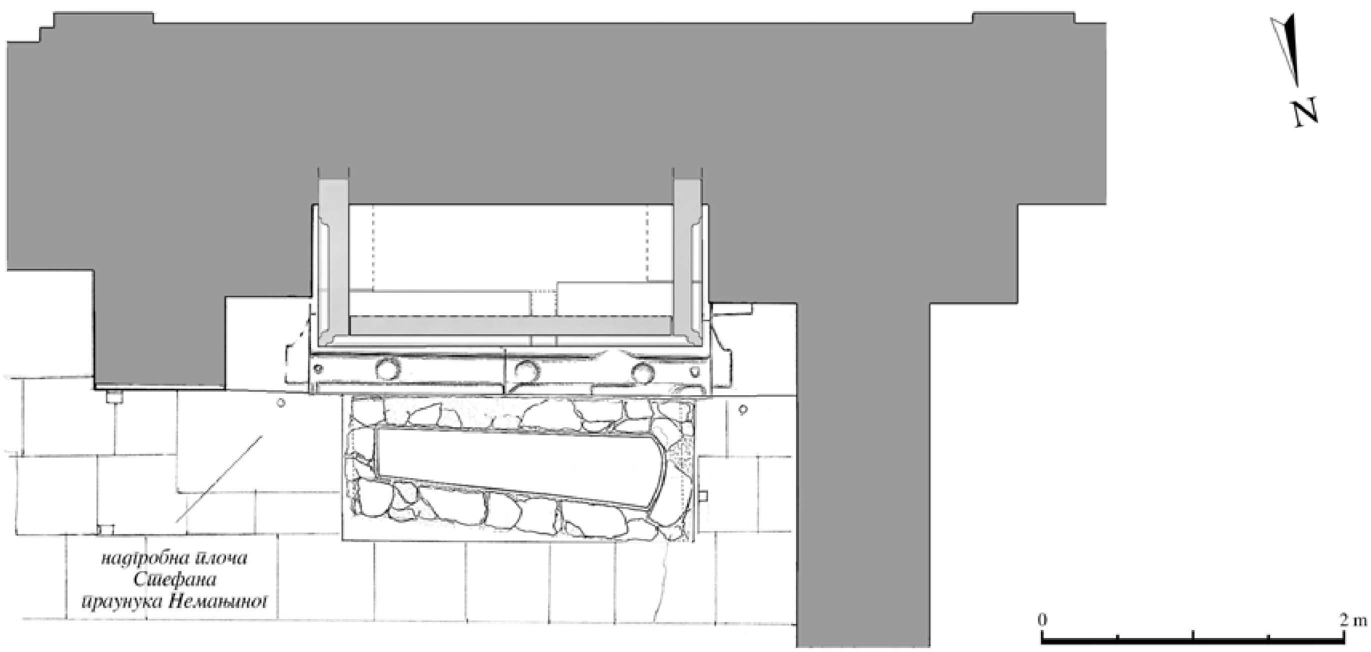

Сл. 27. Богородичина црква – гроб ктитора уз јужни зид западног травеја – хоризонтални пресек саркофага и основа укопане гробнице, допуњено према фотографији из 1985. године (Р 1:50)

траживачког, тако и са ширег, интерпретативног становишта.[222] Ипак, захваљујући поновном претресању података до којих се дошло у току археолошких ископавања 1985. године – упркос чињеници да се не располаже пратећом теренском документацијом, као и сопственим најновијим испитивањима, проблем студеничких сепулкралних споменика могуће је сагледати у још неким важним аспектима.

У Богородичиној цркви је за гроб Симеона Немање одређен простор уз јужни зид западног травеја, дакле на месту традиционално намењеном сахрани ктитора.[223] Целина Немањиног гроба није у потпуности позната, али је поуздано утврђено да је будуће место његове сахране припремано истовремено са грађењем цркве.[224] Обично се сматрало да се испод саркофага налази зидана гробница, као део јединствене фунерарне целине. Чињеница да је ова конструкција грађена знатно пре ктиторове смрти подразумевала је неопходност да се приликом сахране саркофаг демонтира, било у целости или само делимично. У студеничком случају, где је надгробна конструкција веома солидно грађена, то би представљало веома сложен захват. Наиме, наше анализе су показале да су постојећи постамент саркофага као и његове бочне странице били веома дубоко уграђени у јужни зид, па стога нису били предвиђени за накнадно демонтирање. У таквим околностима, мало је вероватно да се зидана гробница налазила испод ове конструкције. Осим тога, површина испод саркофага, између масивних блокова постамента и темеља јужног зида, остављала је релативно мали простор за конструкцију подземне гробнице – што њено постојање не искључује у потпуности, али га ипак чини мало вероватним (сл. 27).

Друга могућност, која нам изгледа вероватнија, води нас ка претпоставци да је подземна гробница намењена ктиторској сахрани била уграђена *испред* саркофага. На том месту је откривена раније поменута зидана гробна конструкција, која је приликом ископавања 1985. године означена као гроб 6. Важно је истаћи да се она одликује веома солидним грађењем и брижљиво обрађеним унутрашњим простором. У досадашњим разматрањима, ова

217 Јанковић 1986а, 10–11; Микић, Тодоровић 1988, 250.
218 Поповић, Д. 1992, 79–82; Кандић 2005, 150–154.
219 Поповић, Д. 1988, 497.
220 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 48.
221 Микић, Тодоровић 1988, 251.
222 Поповић, Д. 1992, 24–47.
223 Поповић, М. 2006, 99–119.
224 Радан-Јовин 1988, 192.

гробница није повезивана са фунерарном целином ктиторског гроба.[225] Решавању овог сложеног и важног питања могу много допринети резултати новијих истраживања сепулкралних споменика из 13. века, који нису били познати у време открића поменутог студеничког гроба. Приликом испитивања која су вршена у Милешеви и Сопоћанима, уочена су решења, до тада непозната у фунерарној пракси средњовековне Србије, да се сахране покојника врше испред саркофага, а не испод њега. У Милешеви, мермерни саркофаг ктитора краља Владислава постављен је, у време грађења цркве, уз јужни зид западног травеја, док је подземна гробна конструкција укопана испред саркофага. То је омогућило да се унапред припремљено надгробно обележје бившег краља не помера приликом његове сахране, обављене знатно позније, 1264. године.[226] Исти случај је био и у Сопоћанима, где је у време грађења манастирског храма постављен масиван композитни саркофаг као надгробно обележје будућег гроба ктитора краља Уроша I, док је зидана гробна конструкција у коју је положено краљево тело била укопана испред саркофага. У Сопоћанима је на исти начин припремљен и гроб за првог игумана, који је такође био обележен саркофагом.[227]

Поменути примери владарских сахрана из 13. века, извршених у генерацији Немањиних унука, могли би представљати посредно али убедљиво сведочанство о претпостављеној првобитној замисли и решењу студеничког ктиторског гроба, то јест о једном облику фунерарне праксе који је успостављен у Немањиној задужбини. Ова претпоставка добија на уверљивости када се зна да је Студеница готово читава два столећа представљала, у многим битним аспектима, обавезујући узор приликом осмишљавања немањићких гробних храмова. Одавно је већ истакнуто да је управо на замисао владарског гроба, као сложене сепулкралне целине сачињене од подземне гробнице и композитног саркофага, пресудно утицао студенички гроб родоначелника династије. Другим речима – уз разумљив опрез, сва досадашња сазнања, употпуњена најновијим испитивањима и запажањима, водила би ка закључку да је, наизглед необична, појава гробне конструкције испред саркофага у немањићким задужбинама 13. века заправо била резултат угледања на студенички прототип.

Позне године Немањиног живота – његово монашење, боравак и смрт у Хиландару – нису се могле предвидети у време грађења Студенице и припреме ктиторског гроба. Његову даљу функцију одредили су догађаји везани за пренос тела Симеона Немање у Студеницу 1207. године. Из Симеонових животописа сазнајемо да су се *мало времена* након преноса мошти огласиле мироточењем и чудима. Нарочито је индикативно казивање Немањиног сина Стефана Првовенчаног, сведока и активног учесника догађаја, да *источи рака његова миро чудна и пријатна мириса … и не само једном, него и у све часове…*[228] Ако се има у виду да у старим српским животописима реч „рака“, односно „камена рака“, означава надземно споменичко обележје, као и чињеница да су на мермерном постаменту испред Симеоновог саркофага издубљена три реципијента за прихватање мира,[229] онда би на добрим разлозима почивала претпоставка да су, након преноса, Симеонове мошти положене у саркофаг. Он је у овом случају супституисао кивот за мошти, уобичајен у потоњој српској култној пракси везаној за штовање реликвија немањићких владара. Такво решење је, по свој прилици, било условљено особеним, штавише јединственим, својствима Симеонових моштију: с једне стране, оне су биле мироточиве, а с друге, нису биле у виду „целог, нетљеног“ тела, које се излагало вернима на виђење и целивање.

Пренос и сахрана Немањиних моштију у припремљени ктиторски гроб обезбедили су Студеници велики углед и статус сакралног средишта првог ранга. Та околност, сама по себи, није значила и њено претварање у породични маузолеј. Право на сахрану уз гроб ктитора имали су, изгледа, само они његови најближи потомци који су учествовали у грађењу, доградњи и украшавању храма. У Богородичиној цркви је први после ктитора био сахрањен, привремено, краљ Стефан Првовенчани. Доментијан је, описујући ту сахрану, написао да Сава *положи његове свете мошти са светим Симеоном, оцем његовим, у дому свете Богородице студеничке*.[230] Сличан, али нешто прецизнији исказ дао је Теодосије: …*положише га ту у цркви Свете Богородице, близу светог Симеона, оца његова*.[231] Краљево тело је у Студеници почивало само кратко време. Према сведочењу Савиних биографа, Доментијана и Теодосија, о годишњем помену Сава је отворио братовљев гроб и Стефанове мошти свечано пренео у манастир Жичу.[232] На основу поменутих изворних вести, сви досадашњи истраживачи су сматрали да се гроб краља Стефана Првовенчаног, у коме су његови земни остаци почивали непуне две године, налазио уз северни зид западног травеја, дакле на месту где се сада налазе остаци саркофага. Међутим, на том простору, како су показала археолошка истраживања, нема никаквих трагова зидане гробне конструкције, нити гробног укопа уопште. Будући да је краљева сахрана неспорно обављена у простору западног травеја, и то у непосредној близини Немањиног гроба, као најверо-

ватније, штавише једино могуће, место испоставља се раније описана, веома брижљиво зидана гробна конструкција, првобитно намењена сахрани ктитора. Након што су Немањине мироточиве мошти положене у саркофаг, ова подземна гробница је остала неупотребљена. Због свог положаја, као и веома солидног грађења, та конструкција је пружала идеалне услове за Стефанову привремену сахрану. Након преноса краљевих моштију у Жичу, гробница је поново остала празна, тако да се убрзо затим ту могла обавити нова сахрана. Поновна сахрана у испражњени гроб неке угледне личности је очигледно представљала уобичајену праксу, о чему, између осталог, сведочи и први, трновски гроб Св. Саве Српског.[233] Земни остаци који су приликом истраживања откривени у овој гробници су с разлогом приписани великом кнезу Вукану. О месту сахране најстаријег Немањиног сина постоји само један позни податак који је забележен у Троношком родослову, где се каже да је Вукан сахрањен у *лаври Сшуденици йри самом ğробу оца своğа Симеона*.[234] Сматра се да вести из тог родослова треба примити са резервом, што би се могло односити и на поменути податак, који не потврђује ниједан други извор.[235] Уколико му ипак поклонимо поверење, сахрана великог кнеза Вукана непосредно уз очев гроб не би била нимало необична. Његово присуство у Студеници и активно учешће у довршавању храма потврђује и ктиторски фреско-натпис из прстена куполе.[236] Вуканов портрет из 1208/9. године налазио се уз лик краља Стефана Првовенчаног, на главној манастирској Западној капији,[237] а сматра се да је био представљен и у оквиру првобитне ктиторске композиције над Немањиним гробом.[238] О позним годинама живота кнеза Вукана, који се последњи пут помиње крајем прве деценије 13. века, ништа се не зна. Можемо претпоставити да је надживео млађег брата и да је после упокојења сахрањен у тада празној зиданој гробници, уз очев гроб.

Идентификација покојника из гроба 5 у северном делу западног травеја представља мало сложенији проблем. Само место сахране указује да је у питању била изузетно значајна личност, која је стекла право на гроб у делу храма по правилу резервисаном за ктитора и његове најближе сроднике. С друге стране, слободно укопан покојник, без икакве гробне конструкције, наводи на закључак о веома скромној сахрани. У том смислу, чини се да је унеколико проблематична и улога, односно смисао саркофага уз северни зид, од кога су очувани остаци. Уколико, међутим, појаву студеничког гроба 5 размотримо у контексту горенаведених, новијих сазнања о владарским сахранама у Милешеви и Сопоћанима, разложно је закључити да се и овде ради о сличном моделу сахране. Уз северни зид западног травеја налазио се мермерни саркофаг као надгробно обележје покојника који је испред њега био сахрањен. Уколико прихватимо наведени закључак, заснован на хронолошки истовременим аналогијама из Милешеве и Сопоћана, чини нам се да нећемо погрешити ако закључимо да би ова гробна целина могла припадати другом студеничком ктитору – краљу Стефану Радославу. Као што је познато, у време његове владавине је уз Богородичину цркву дограђена спољна припрата и подигнута кула-звоник изнад Западне капије. После свргавања са престола, Радослав је живот завршио у Студеници као монах Јован. Није позната година његове смрти, али је, према казивању архиепископа Данила II, јасно указано на место сахране: *…и шако предаде дух свој Госйоду и шело њеğово би йоложено у дому Свеше Боğородице, у месшу званом Сшуденица, а шамо лежи и до данас…*[239] Ранија мишљења да је бивши краљ Радослав сахрањен у спољној припрати, резултати археолошких истраживања нису потврдили. Сматрамо, стога, утемељеном претпоставку да је у време када је студенички католикон дограђиван, за краља-ктитора унапред било припремљено и мермерним саркофагом обележено гробно место у западном травеју Богородичине цркве – на исти начин као и у задужбинама његове млађе браће. Скромна гробна рака без зидане конструкције одговарала би монашкој сахрани бившег краља.

225 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 46; Поповић, Д. 1992, 44–45.
226 Сматра се да је саркофаг постављен већ у време грађења Милешеве, у трећој деценији 13. века, док је сахрана бившег краља Владислава обављена читаве четири деценије касније, в.: Поповић, М. 2006, 110–111, сл. 13.
227 Поповић, Д. 1992, 61–63 и 68.
228 Живот Светог Симеона, 88–89. О мироточењу и чудима на гробу Св. Симеона, в.: Popović, D. 2006a, 62–67.
229 Popović D. 1992, 28–31, 178–180.
230 Доментијан, 148.
231 Теодосије, 158.
232 Доментијан, 148; Теодосије, 166; Поповић, Д. 2014, у штампи.
233 Теодосије, 257; Popović, D. 2006b, 81–82.
234 Шафарик 1853, 48.
235 Радојчић, Н. 1931.
236 Мандић, Лађевић 1956, 38–40.
237 Ђурић 1969, 105–112.
238 Петковић 1924, 45; Радојчић, С. 1934, 13.
239 Данило Други, 46–47.

Када су у питању сахране у студеничком католикону, треба поменути и остатке надгробних обележја у виду саркофага, који су очувани у ретким фрагментима. Осим обновљеног Немањиног саркофага, затим остатака доњих профилисаних гредица уз северни зид западног травеја и бочне плоче споменика који је обележавао гроб Ане – Анастасије, међу налазима студеничке мермерне пластике постоје делови још најмање два саркофага исклесана од белог мермера. Према начину обраде и угаоним профилима, они су веома слични првобитном Немањином саркофагу. То би, уједно, указивало на узоре према којима су рађени, а није искључено да су можда и хронолошки били блиски. Тешко је претпоставити где су саркофази првобитно могли да буду постављени. Будући да су се они по правилу налазили уз зидове храма, готово их је немогуће повезати са неким од откривених гробова. Простор унутрашње припрате се не би могао искључити из ових разматрања, али је тешко замислити које су гробове они обележавали. Према положају укопа, Теодосијев гроб је могао бити обележен саркофагом ослоњеним на јужни зид. То за сада, међутим, остаје само теоретска могућност, без поузданијег утемељења у нашим досадашњим сазнањима. Ни у спољној припрати услови нису повољнији. Једини гроб над којим се могао налазити саркофаг је гроб 12. Нема основа ни за претпоставку да се саркофаг налазио над гробом 7, будући да би у том случају датовање подземног и надземног постројења било у раскораку за више од два столећа.

Приликом разматрања сахрана у студеничкој Богородичиној цркви, осим поменутих проблема везаних за положај надгробних обележја, остају отворена и нека друга питања. Једно од питања је, на пример, питање идентитета личности сахрањених у унутрашњој припрати. За сада нема елемената за закључивање о томе које су личности, поред Немањине супруге Ане – Анастасије и Вукановог сина, монаха Теодосија, могле бити сахрањене у овом простору. Једина заснована претпоставка јесте да су покојници чији су земни остаци откривени у гробовима 8 и 9 били у блиском сродству са владарском кућом Немањића. Још сложенији проблем представљају сахране које су вршене у спољној припрати. У питању су могле да буду личности у роду са Немањићима, али и представници властеле који су имали заслуге за манастир. Такав случај је потврђен у манастиру Дечани, где се у припрати налази више репрезентативних властеоских гробова из средине и друге половине 14. века.[240] Међутим, уколико позне сахране у гробовима 7 и 11 припишемо покојницима властеоског рода, остаје неразјашњено питање које је везано за фунерарне целине двојне гробнице и аркосолијума, који су, како је истакнуто, непотпуно истражени. Неке одговоре на ова отворена питања могла би нам дати ревизиона археолошка истраживања, а посебно детаљне антрополошке, ДНК и друге анализе које би пружиле ближа сазнања о пореклу и међусобном сродству покојника у односу на владарску породицу Немањића.[241]

Црква Светог Николе

Храм посвећен Светом Николи налази се у југоисточном делу манастирског комплекса, недалеко од Источне капије. У односу на затечени рељеф студеничке порте, црква је подигнута на једној од нижих тачака. На том простору су се вековима сакупљале атмосферске воде, које су се сливале са виших терена западног дела порте. Услед тога, црква је до нашег времена доспела у значајној мери засута насипима и угрожена подземним водама. У покушају да се реши питање влаге, у ранијим раздобљима је засипан и простор у самој цркви, тако да се формирао насип висок око један метар. Образовањем слојева наплавина и сукцесивним насипањима, црква је изгубила своје некадашње пропорције, али тиме основни проблем одбране од дејства вода није решен. Био је то повод да управо ту започну, пре више од шест деценија, обимни радови на обнови манастирских здања у Студеници.

Приликом првих радова 1949. године, простор око цркве је делимично денивелисан, посебно са западне стране, и урађена је дренажа са укопавањем једног кружног упијајућег бунара. Приликом радова на уклањању насипа откривени су остаци зидова старе порушене припрате. Током истраживања тих зидова уочено је да су они повезани са зидовима цркве, односно да су им темељи грађени истовремено. Ово значајно откриће, међутим, тада је било погрешно протумачено и приписано је остацима неке старије грађевине.[242] Истраживача је на такав закључак навела чињеница да на очуваном западном зиду Цркве Светог Николе, који је у једном познијем раздобљу добрим делом президан, нису били уочљиви трагови некадашње припрате. Недалеко од откривених зидова, испод слојева насипа и наплавина, на дубини од око 70 цм откривене су две средњовековне надгробне плоче које су указивале на некадашњу раван тла уз цркву. Након израде дренаже, откривени остаци су затрпани, будући да тада нису постојали услови ни за њихову презентацију ни за веће денивелације околног терена.

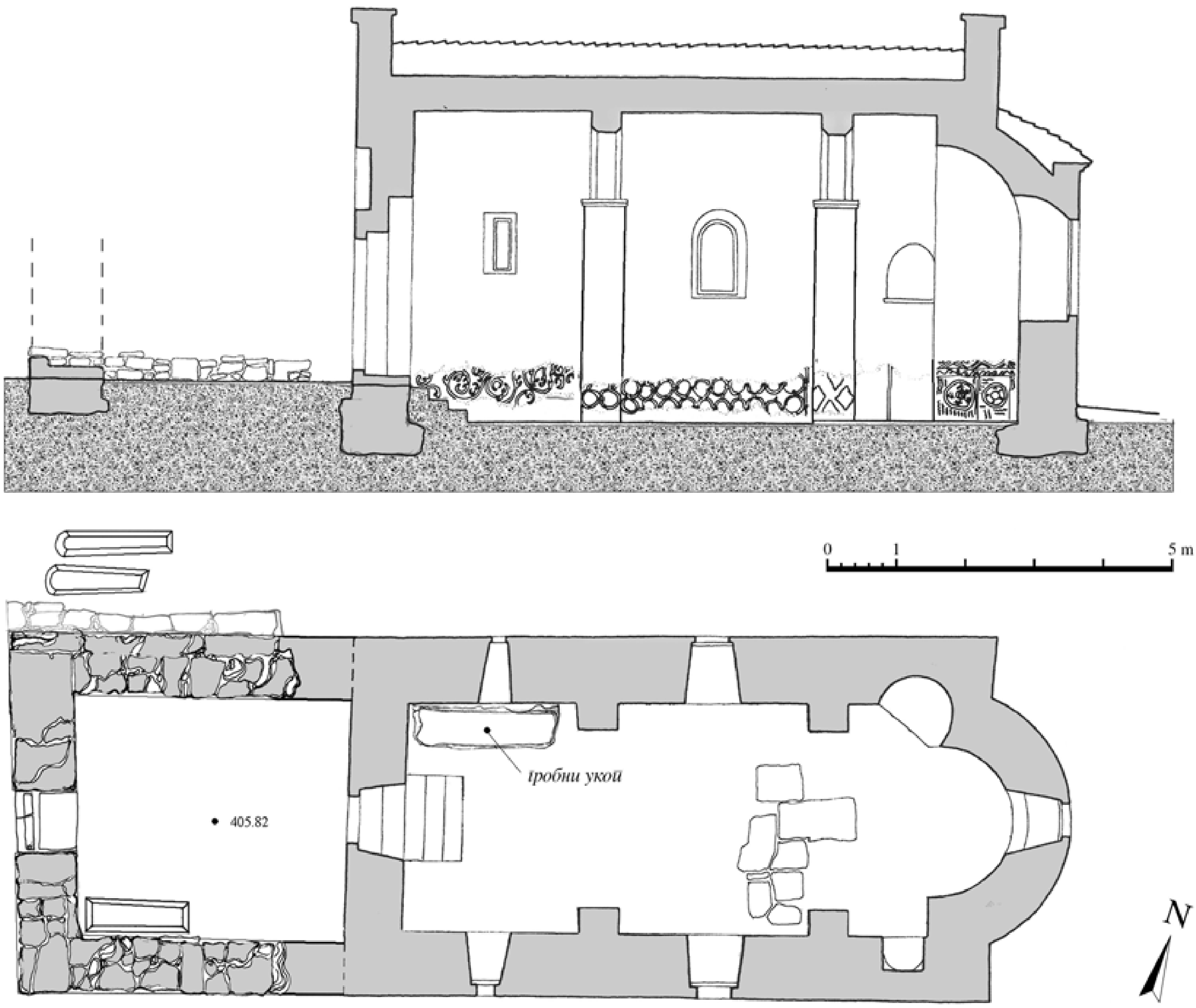

Сл. 28. Црква Свеᴛоī Николе – основа и ūодужни ūресек (Р 1:100)

Овим радовима, како се убрзо показало, проблем сливања вода и влажења зидова није био решен. У току радова 1952–1956. године, ради ојачавања зидова у којима су биле видљиве пукотине, ископан је ров уз темеље цркве и у њему изливен бетонски прстен.[243] Том приликом је порушен део темеља припрате, тако да је пресечена некадашња веза та два дела грађевине. С обзиром на то да је проблем влаге и даље остао нерешен, године 1968. предузети су обимни радови на уклањању насипа и наплавина те на конзервацији цркве у целини. Денивелисан је цео околни терен и израђен нов систем дренаже, а ископавања су обављена и у унутрашњости храма. Након тога су изведени обимни конзерваторски радови на обнови зидова, крова као и реконструкцији прозора.[244] Поменуте интервенције, вршене у три наврата, пружиле су нека нова

240 Поповић, Д. 1992, 112–113.

241 Земни остаци Ане – Анастасије чувају се у кивоту испред олтара. Према усменој информацији др Ж. Микића, кости осталих покојника враћене су у гробове у којима су биле нађене и у њима су сахрањене.

242 Дамјановић 1949, 66–68.

243 Ненадовић 1957, 92–93.

244 Радан-Јовин 1969а, 75–80; Радан-Јовин 1979, 38, 44.

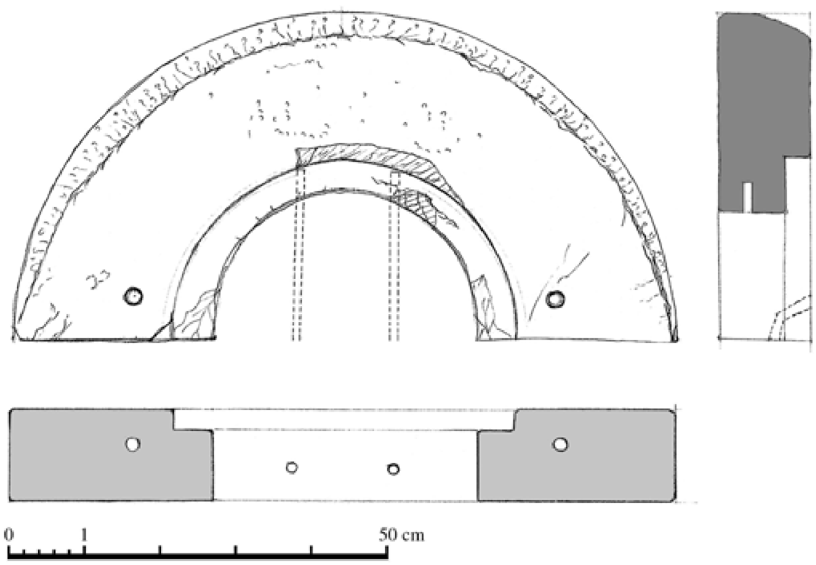

Сл. 29. Црква Свеѿоī Николе – мермерни наѿрозорник, изīлед са ӣресецима (Р 1:10)

сазнања, која су допринела да се ово здање обнови и презентује приближно у свом некадашњем изгледу.[245]

Црква Светог Николе је једнобродна грађевина издужене правоугаоне основе, са полукружном апсидом на истоку и припратом, сада порушеном, са западне стране (сл. 28). Главни део храма – наос – подељен је унутрашњим пиластрима на три травеја. Свод је полуобличаст, ојачан луцима ослоњеним на пиластре. Зидови су грађени од ломљеног, притесаног камена у неправилном слогу, док су сводови, ојачавајући лукови и пиластри зидани тесаницима сиге. Црква је споља првобитно била малтерисана. У унутрашњости цркве сачувани су остаци живописа, а трагови фресака откривени су и на преосталим зидовима припрате. На основу досадашњих истраживања, првенствено анализе живописа, црква је датована у прву половину 13. века.[246]

Темељи цркве са припратом су уједначене дубине, око 50 цм, и били су грађени једновремено. Укопани су са некадашње равни тла, која је била у паду од запада ка истоку, што се прати и у нивоу дна темеља. Темељи су зидани грубо, без обраде лица, уливањем масе ломљеног камена и малтера у темељну јаму. Њихова ширина је неуједначена и креће се између 1,10 м и 1,40 м. У надземном делу, зидови су широки 90 цм (око 3 стопе).

Услед сукцесивног насипања, у цркви су постојала четири нивоа подова. Најмлађи под, о коме немамо података, уклоњен је приликом радова 1952–1956. године до равни пода III. Овај под, рађен од опека, у време истраживања није ближе датован.[247] Може се посредно закључити да је настао у време једне од већих обнова цркве, вероватно после земљотреса почетком 17. века. Испод равни овог пода откривен је слој шута у коме је било фрагмената живописа, делова камених свећњака и мермерних плоча. О тзв. поду II нема података. Испод њега је откривен и ниво најстаријег пода I, који је, изгледа, био од мермерних плоча. Неке од тих плоча су откривене *in situ*. У односу на под III, првобитна раван пода у цркви била је нижа за око 0,60 м.[248] На зидовима између равни та два пода пронађени су добро очувани остаци фреско сликаног сокла.[249]

Од некадашње припрате откривени су остаци зидова, сачувани у висини од око два реда камена, као и мермерни праг западног улаза. На јужном крају прага види се кружно лежиште за осовину једнокрилних врата. У слоју шута над подом уочени су трагови угљенисаног дрвета, што би указивало на то да је припрата пре рушења горела. У односу на њен под, раван пода у цркви је била нижа за око 0,40 м, што значи да се у храм силазило преко три степеника. Овакво решење било је условљено прилагођавањем затеченој конфигурацији терена, који је, као што је већ речено, био у паду према истоку.

Сви исходи досадашњих истраживања јасно показују да Црква Светог Николе није очувана у свом изворном облику. Стање затечено у корпусу ове грађевине настало је као резултат једне темељне обнове која је, по свему судећи, извршена у првим деценијама 17. века, након разарања у познатом земљотресу. Тада су уклоњени остаци порушене припрате, а западни зид садашњег храма је добрим делом президан, тако да су ишчезли надземни тра-

гови некадашње везе наоса са припратом.[250] Вероватно је у то време у унутрашњости цркве, преко насипа који носи трагове рушења, постављен поменути под од опека. Приликом ове, или можда неке друге обнове, прозори олтарске апсиде и средишњег травеја су преправљени, делом зазидани и том приликом су добили нове мермерне оквире рађене од сполија. Њихов првобитни изглед се могао сагледати према очуваним отисцима оригиналних делова. Оквир прозора су чинили мермерни допрозорници, над којима је стајао лучни горњи део. На основу тих података, прозори су реконструисани.[251] Један оригинални полукружно обликован натпрозорник је накнадно откривен недалеко од цркве приликом ревизионих истраживања.[252] Судећи према очуваним траговима на том натпрозорнику, прозор је имао гвоздену решетку и био је затворен транзеном са окулусима (сл. 29).

Уз северни зид западног травеја, у нивоу дна темеља, откривен је гроб мушког покојника, без прилога. У објављеној теренској документацији нема података о евентуалном постојању гробне конструкције, па би се могло закључити да се ради о слободном укопу. Такође, није утврђено ни са ког нивоа је извршена сахрана. Будући да је покојник лежао на дубини од око 50 цм у односу на ниво првобитног пода, није искључено да је укопавање гроба извршено управо са те равни. Остаје непознато ко је у овој цркви могао бити сахрањен. Била је то сигурно личност с високим угледом и с посебним заслугама за манастир, а можда је то био и ктитор овога храма. Но, без обзира на ове претпоставке, које би и даље требало размотрати, поуздано се може закључити да овај гроб одговара старијем сахрањивању, које је вероватно обављено убрзо након подизања цркве, а сасвим сигурно знатно пре постављања пода од опека (сл. 30).

У Цркви Светог Николе је постојао још један гроб. Уз јужни зид порушене припрате откривена је у равни пода одлично очувана плоча од белог мермера, клесана у виду ниске зарубљене пирамиде. На њеној горњој површини налази се фино исклесан натпис у три реда, у коме се помиње јеромонах Антоније. Према палеографским одликама натписа, плоча је датована у почетак 15. века,[253] али није искључено да може бити и нешто старија. Испитивања гроба испод те плоче нису вршена.

На простору око Цркве Светог Николе постојала је и некропола, која није посебно истраживана. Приликом укопавања дренажних канала и израде хидроизолације откривено је 15 гробова. Само за неке од тих укопа постоји теренска документација или публикован извештај. Свакако

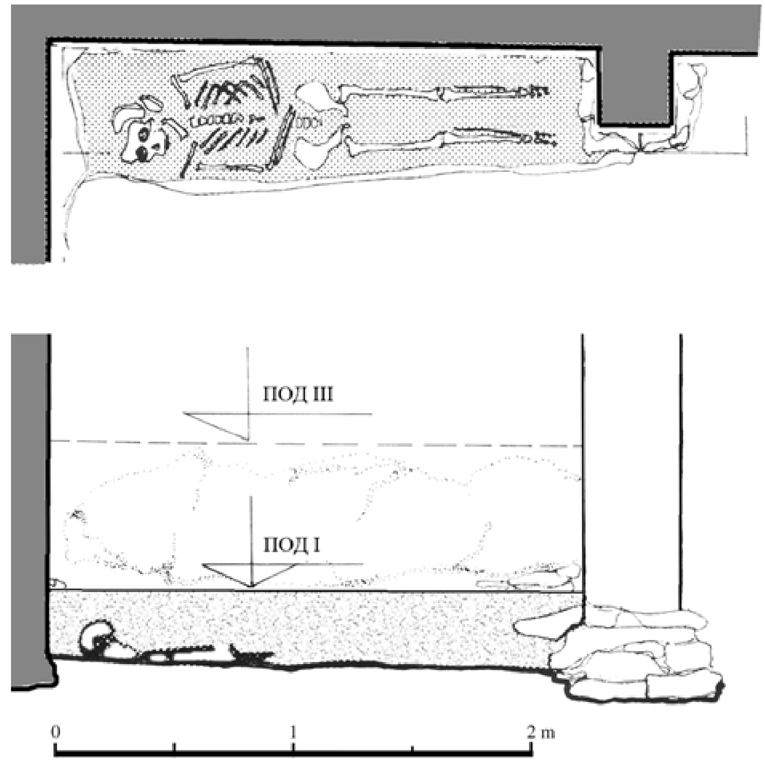

Сл. 30. Црква Свеϊоī Николе – īроб у зайадном ϊравеју (йрема М. Радан-Јовин)

245 О архитектури Цркве Светог Николе, са старијом литературом, в.: Чанак-Медић, Кандић 1995, 191–204.

246 Кашанин и други 1986, 80–84; Бабић, Кораћ, Ћирковић 1986, 58–59.

247 Чанак-Медић, Кандић 1995, 202, сл. 11.

248 Ради израде хидроизолације и дренаже, читав простор у цркви ископан је до равни дна темеља, а затим је цела унутрашњост засута туцаником до равни пода, који је био рађен од ломљених камених плоча на подлози од кречног малтера. Судећи по огољеним темељним зонама, раван овог новог пода била је за око 20–30 цм нижа од оригиналног, што је тешко објаснити. Овај под, постављен 1969. године, замењен је новим мермерним подом, на истој спуштеној коти, након увођења подног грејања 1991. године.

249 Радан-Јовин 1969а, 76.

250 Радан-Јовин 1979, 38–39.

251 Радан-Јовин, Јанковић, Теморински 1988, 56.

252 Натпрозорник је откривен приликом ревизионих ископавања 2013. године у насипном слоју у просторији 2 Грађевине X. Према његовим мерама, првобитна ширина прозорског отвора износила је 36 цм, за разлику од реконструисаних прозора чија је ширина 44 цм.

253 Поповић, Д. 1988, 499–500.

најзанимљивији је гроб 13, укопан око 2,5 м јужно од цркве. Гроб је био обележен у равни тла плочом која представља један од најрепрезентативнијих надгробних споменика са студеничке некрополе. Плоча је клесана од сивог мермера и има благо закошене ивице. У њеном средишњем делу је натпис, у четири реда, у коме се помиње *раба божија Анастасија*. Декорација плоче је употпуњена клесаним мотивима есхатолошке, симболичне садржине. Осмолисна розета, исклесана изнад натписа, веома је слична розети са олтарске трифоре Богородичине цркве, док је у доњем делу плоче урезано Дрво живота на степеничастом постољу. Према одликама натписа и клесане декорације, плоча је датована у 13. век.[254] Испод ове плоче, на дубини од 1,60 м, откривен је гроб покојнице која је била сахрањена у дрвеном ковчегу, што се могло закључити на основу трагова дасака и гвоздених клинова, дугачких 5–6 цм. Гроб је раније био отваран, вероватно ради пљачке, тако да је скелет покојнице био делимично дислоциран. Нису нађени трагови гробних прилога нити је вршена антрополошка анализа. У време када је откривен, гроб је, без ваљаних аргумената, приписан Ани – Анастасији, Немањиној супрузи.[255] Ову погрешну атрибуцију су касније, уз извесне резерве, преузели и неки други аутори.[256] Било је и мишљења да и сама плоча потиче са Анастасијиног гроба из Богородичине цркве и да је касније пренета у припрату Цркве Светог Николе.[257] Та претпоставка је коначно одбачена након открића раније описаног гроба из унутрашње припрате Богородичине цркве.

Од осталих гробова са простора око цркве ваља поменути два укопа откривена уз северни зид припрате, о којима нема теренске документације. Оба су, како изгледа, била плитко укопана и обележена фино клесаним надгробним плочама без натписа.[258] Антрополошка анализа није вршена, али се на основу гробних прилога може закључити да су у питању били женски гробови. У једном од њих, који је означен као гроб А, нађена је једна већа лунуласта наушница од позлаћеног сребра, украшена урезаним биљним орнаментом, а према очуваним траговима имала је и девет ситних бисера (кат. бр. 235). Из истог гроба потиче и 12 малих сребрних пуцета, која су се налазила дуж грудне кости покојнице (кат. бр. 237). У суседном, такође женском, гробу Б откривен је пар мањих лунуластих наушница (кат. бр. 236). Скромни гробни прилози постојали су у још два гроба, збирно обележена као „гроб 1–2“, али без одређене ближе локације. У питању су два сребрена пуцета и један привесак у виду шестокраке звезде са крстом у средишту (кат. бр. 238–240). У гробу 3, који се налазио уз Цркву Светог Николе, али није ближе лоциран, такође је откривена једна тордирана наушница (кат. бр. 241). Под ознаком истог гроба, међу материјалом из 1968. године води се и један примерак турског бронзаног новца са краја 18. века (кат. бр. 478), али је отворено питање колико је поуздана ознака коју тај налаз носи. Судећи према прилозима из гробова А и Б, може се закључити да су ту биле сахрањене жене имућнијег рода, највероватније властелинке. Према типолошким одликама наушница и сребрене дугмади, ове сахране се оквирно могу датовати у 15. век. Том раздобљу би одговарале и две надгробне плоче, сада постављене уз северни зид припрате, за које немамо податке да ли су се налазиле над поменутим женским гробовима или у њиховој непосредној близини. На слично време укопа „гроба 1–2“ указивали би примерци сребрених пуцета, а посебно онај са филигранским украсом.

На овој некрополи, само делимично откопаваној, покојници су најчешће сахрањивани у гробним конструкцијама од танких плоча локалног шкриљастог камена. Има и примера слободних укопа, где је покојник покриван само дрвеном даском. Трагови дрвених ковчега уочени су само код поменутог гроба 13. Уз темељ северног зида цркве је приликом радова 1952–1956. године откривена гробна конструкција сачињена од две веће, правоугаоно клесане, танке плоче које су изнад покојника постављене у виду крова на две воде[259] (сл. 49).

Сазнања до којих се дошло у току напред описаних радова указала су на изворне облике Цркве Светог Николе, али нису допринела њеном прецизнијем датовању. Открића гробова указују на постојање посебне некрополе која се образовала уз ову цркву. Будући да је она само малим делом истражена, тешко је доносити одређене закључке, али се могу наговестити проблеми које тек треба решавати. Карактер гроба у западном травеју цркве остаје недовољно разјашњен, будући да не знамо да ли би се могао протумачити као ктиторска сахрана. Уколико је реч о ктитору, отворено је питање, као што је већ истакнуто, о идентитету и статусу сахрањене личности. Тешко је и претпоставити ко је могао стећи право да у комплексу најзначајније задужбине оснивача владајуће династије подигне своју малу и релативно скромну задужбину. То, уосталом, задире и у суштинско питање подизања Цркве Светог Николе, датоване у прву половину 13. века, као и њеног места и значења у оквиру студеничког комплекса. У случају да ипак потиче из познијег времена, не треба искључити могућност да заправо представља властеоску задужбину или ктиторско дело неког од сродника династије.

На основу досадашњих открића, о карактеру некрополе уз Цркву Светог Николе, коју сматрамо засебном целином у оквиру порте манастира, могу се изнети и нека нова запажања. То се нарочито односи на женске гробове у којима су, без сумње, биле сахрањене властелинке, а не монахиње, како је то раније сматрано.[260] У том погледу је посебно значајан гроб 13, са натписом у коме се помиње *раба божија Анастасија*. Садржина натписа никако не може бити ваљан доказ да је покојница била монахиња. Налаз из самог укопа, који указује да је гроб пљачкан – што представља једино до сада евидентирано сведочанство те врсте у Студеници – такође не наводи на закључак да је у питању била монашка сахрана. Томе у првом реду противуречи чињеница да је покојница била сахрањена са накитом, што је, без сумње, и био повод за скрнављење тог гроба. За већину осталих гробова не постоје подаци о томе да ли су били лаички или монашки. За сада би се могло само претпоставити да се око Цркве Светог Николе сахрањивала и властела која су, по свему судећи, имала посебне заслуге за манастир.

Краљева црква – храм Јоакима и Ане

Црква Јоакима и Ане, задужбина краља Стефана Уроша II Милутина – позната као Краљева црква – представља уз Богородичину цркву најбоље сачувано студеничко здање и спада међу ретке тачно датоване храмове средњовековне Србије. Тај податак садржан је у натпису исклесаном на мермерној траци која је уграђена под кровним венцем дуж спољне стране апсиде, из кога се сазнаје да је црква подигнута 1314. године, када је манастиром управљао архимандрит и протосинђел Јован.[261]

Краљева црква је релативно мала грађевина, димензија 9,50 м x 7,00 м. Основа јој је, приближно, у облику квадрата коме је на источној страни додат олтарски простор. Наос је надвишен куполом ослоњеном на четири угаона пиластра. Мермерна пластична декорација фасада је ограничена само на стубиће бифора, који су у целости сачувани.

Археолошка истраживања Краљеве цркве нису извођена, али су приликом конзерваторских интервенција вршена

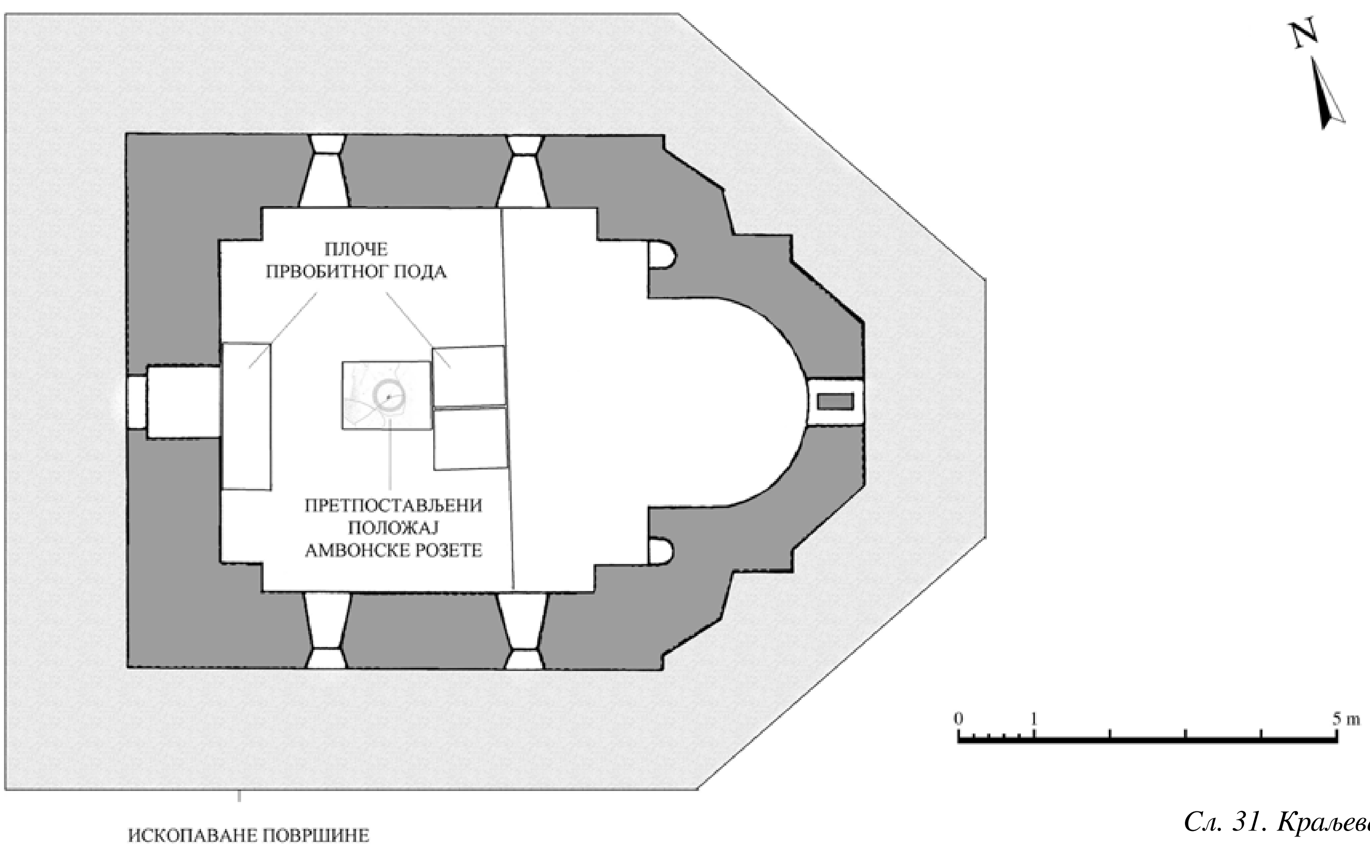

Сл. 31. Краљева црква – основа са остацима првобитног пода (Р 1:100)

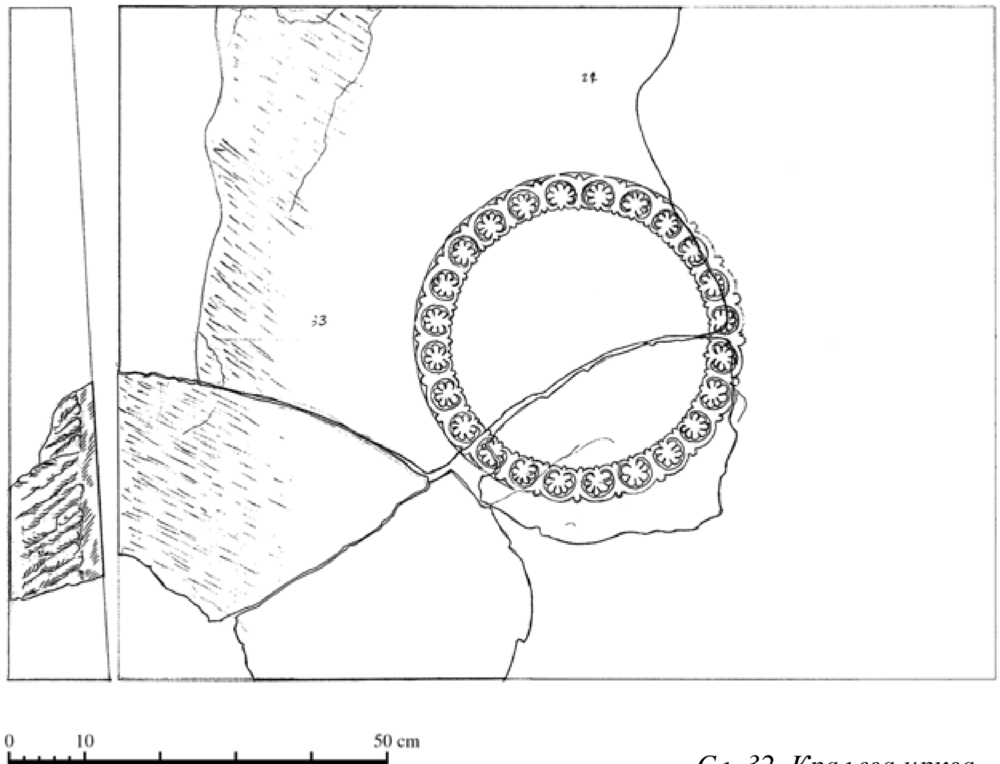

Сл. 32. Краљева црква – фрагменти амвонске розете (Р 1:10)

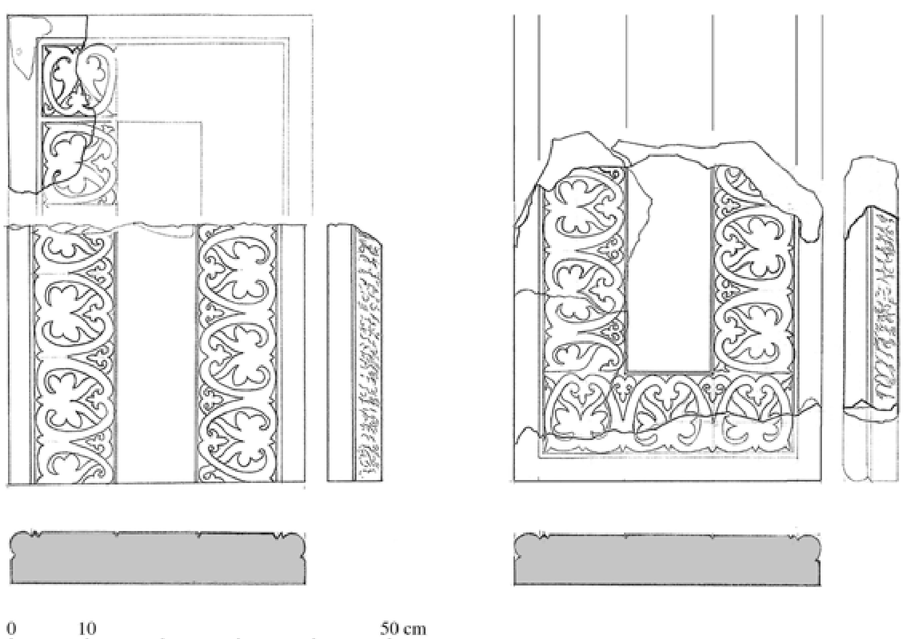

Сл. 33. Краљева црква – фрагменти парапетних плоча олтарске преграде (Р 1:10)

ископавања око њених темеља, а изведене су и денивелације околног простора (сл. 31). У годинама пред Други светски рат, темељ цркве је са спољне стране ојачан бетонским прстеном.[262] Касније, у време радова 1952–1956. године, осим поправке крова, вршена је и денивелација терена око цркве. Услед високих насипа у западном делу порте, у цркву се силазило преко три степеника. На простору са њене западне стране уклоњени су слојеви насипа, висине око 50 цм, али није забележено да ли је том приликом било неких налаза.[263] Радови на санирању влаге настављени су 1967. године поновним откопавањима темеља ради израде хидроизолације.

Приликом наведених конзерваторских радова ископан је терен са спољне стране цркве до испод дна темеља, у укупној ширини од преко једног метра. Са унутрашње стране, ископ је вршен дуж темеља зидова у рову ширине 50 цм. Током ових радова је утврђено да су темељи цркве веома плитко укопани и да су доста немарно грађени. Њихова дубина се креће између 20 цм и 25 цм.[264] Нема података о саставу земљишта уз темеље, те се може само претпоставити да су они били укопани у здравицу. Такође, није забележено да је током ових копања било неких налаза. Средишњи простор цркве није истраживан, тако да нема података о томе да ли је у њој вршено сахрањивање. Будући да није било трагова гробних укопа уз бочне зидове, могуће је да их нема ни у осталом делу цркве. Садашњи под у цркви, рађен од мермерних плоча, већим делом је новијег порекла. Може се претпоставити да само три веће плоче, клесане од белог мермера, припадају првобитном поду. У средишњем делу некадашњег пода налазила се већа мермерна плоча са амвонском розетом, чији су делови нађени дислоцирани недалеко од трема Малог конака II.[265] Плоча је ширине 0,90 м и претпостављене првобитне дужине од око 1,15 м. У њеном средишњем делу налази се розета пречника 0,43 м, са украсом који чини кружница, у чијој су спољној траци плитко уклесане 24 седмолатичне палмете (сл. 32). Према врсти мермера и начину клесања, она се не разликује од раније поменутих плоча за које верујемо да су чиниле део првобитног пода. Од некадашње олтарске преграде из Краљеве цркве откривено је, приликом ранијих ископавања, пет фрагмената који би могли да представљају делове две једнаке парапетне плоче од белог мермера. Плоче су широке 0,39 м, док им се висина може само претпоставити. Средишње равно поље им је уоквирено траком, плитко урезаном, коју испуњава врежа палмета, док су рубови завршени торусом (сл. 33).

Поменути фрагменти амвонске розете и парапетних плоча, за које је већ раније закључено да потичу из Краљеве цркве, имају рељефни украс који је стилски сродан пластици Хиландара и Бањске.[266] Та сличност се уочава у мотивима и техници клесања, али по финоћи израде студенички примерци унеколико заостају. Судећи према наведеним аналогијама, удубљене површине парапетних плоча могле су бити испуњене пастом, што би одговарало широј појави у византијској пластици 13–14. века.

Црква Светог Јована Претече

Остаци овог храма налазе се у јужном делу студеничке порте, између Краљеве цркве и Цркве Светог Николе. О положају цркве у оквиру манастирског комплекса и о њеној храмовној посвети, једино сведочанство пре откопавања очуваних остатака представљао је приказ на помињаном студеничком бакрорезу из 1733. године. Остаци зидова Цркве Светог Јована пронађени су и истражени 1954. године.[267] Након тога су откривени зидови делом надзидани, а после затрпавања презентовани на затеченој равни тла. Приликом радова 1968–1969. године на денивелацији јужног дела порте, зидови цркве су поново откривени, али је ниво терена спуштен на нижу коту од оригиналне, тако да су остали откривени и делови темеља. Ревизиона археолошка истраживања су обављена 2012.

254 Поповић, Д. 1988, 498–499.
255 Радан-Јовин 1979, 40–42.
256 Кашанин и други 1986, 82; Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 56.
257 Николић 1988, 40–42.
258 Инвентар надгробних плоча бр. 30 и 31; в. прилог Д. Поповић на стр. 381–393.
259 Ненадовић 1957, 61, сл. 81.
260 Наводимо извештај истраживача о гробу А, са потпуно погрешним закључком: *Сахрањена је као монахиња, али са накитом. Дуж грудне кости и испод прекрштених руку нађене су сребрене бобице, које су биле нашивене дуж изреза на хаљини, а са десне стране лепо израђена минђуша од позлаћеног сребра*, в.: Радан-Јовин 1969а, 77.
261 Томовић, Г. 1974, 46–47.
262 Радан-Јовин 1979, 50.
263 Ненадовић 1957, 93.
264 Радан-Јовин 1979, 50–53 и нап. 39.
265 Ђурић, С. 1988, 113, кат. бр 7.
266 Шупут 1976, 43–54.
267 Ненадовић 1957, 85–87.

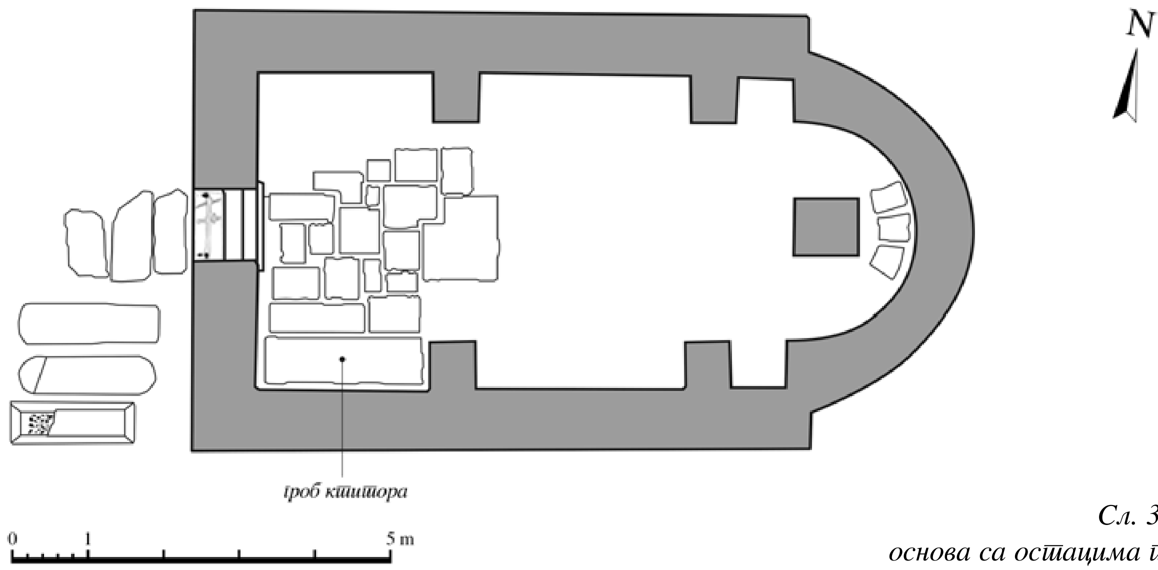

Сл. 34. Црква Светог Јована – основа са остацима првобитног пода (Р 1:100)

године, а након њих је простор у цркви насут до равни некадашњег пода.

На месту овог порушеног здања су 1954. године откривени последњи остаци разграђених зидова, највећим делом засути малтерним шутом у коме је било доста фреско-малтера и уломака кровних опека. На основу слојева и садржаја шута могло се закључити да су зидови рушени ради вађења камена. У шуту је било остатака гари и угљенисаног дрвета.

Црква Светог Јована је грађена на простору који је у паду од запада према истоку. Приликом њеног заснивања, изабрано место је изравнато тако што је затечени терен са западне стране засечен и спуштен за више од пола метра. Црква је у основи једнобродна грађевина, са полукружном апсидом и без припрате (сл. 34). Са два пара унутрашњих пиластара наос је био подељен на три травеја, од којих је источни изразито краћи, што представља решење карактеристично и за основу Цркве Светог Николе. У средишњем травеју, углови пиластара затварају квадратни простор, па се може претпоставити да је тај део цркве био надвишен куполом.[268]

Од зидова су углавном преостали темељи, док је надземни део веома слабо сачуван – у олтарској апсиди око једног до два реда камена, а у западном делу до висине од око 50 цм. Темељи цркве били су зидани ломљеним притесаним каменом и кречним малтером, без нарочито зиданог лица. То указује да су темељи грађени уливањем зидне масе у темељни ров, као што је то био случај са укопаним делом темеља Богородичине цркве, као и суседне Цркве Светог Николе. Темељи су укопани до дубине од 0,90 м и са унутрашње стране проширени за око 0,20 м. Дебљина зидова се у надземном делу кретала између 0,75 м и 0,80 м. Судећи по боље сачуваним зидовима западног травеја, били су грађени тесаницима сиге сложеним у редове, у комбинацији са ломљеним притесаним каменом. Изнад темеља је постојала дрвена затега – сантрач у виду греде, у пресеку димензија 0,22 м х 0,26 м. У шуту испред апсиде откривен је у целости сачуван натпрозорник олтарске бифоре, чији луци у средини имају један виши део преломљен у темену (сл. 35). Слична бифора се, вероватно, налазила и на западној фасади.[269] Спољни зидови цркве, судећи према очуваним остацима, били су дерсовани, док се на њиховим унутрашњим површинама налазио живопис.

Улаз у цркву, ширине 0,90 м, налазио се у оквиру западног зида. Нема података о томе како је био обрађен портал, будући да је остао очуван само мермерни праг на чијим се бочним странама налазе лежишта за вертикалне осовине двокрилних вратница. Пошто је терен уз поменути зид био нешто виши, у цркву се силазило преко два степеника. Остаци пода цркве сачували су се углавном у западном травеју. Под је био рађен од клесаних плоча сивог мермера, квадратног или правоугаоног облика.[270] Плоче су лежале на подлози од кречног малтера у којој је било и отисака повађених делова пода. У олтарској апсиди је сачуван доњи део зидане часне трпезе, димензија у основи 0,75 м х 0,75 м, као и три мермерне плоче некадашњег пода.

Уз јужни зид западног травеја пронађена је гробница, која је у току радова на откривању цркве само делимично

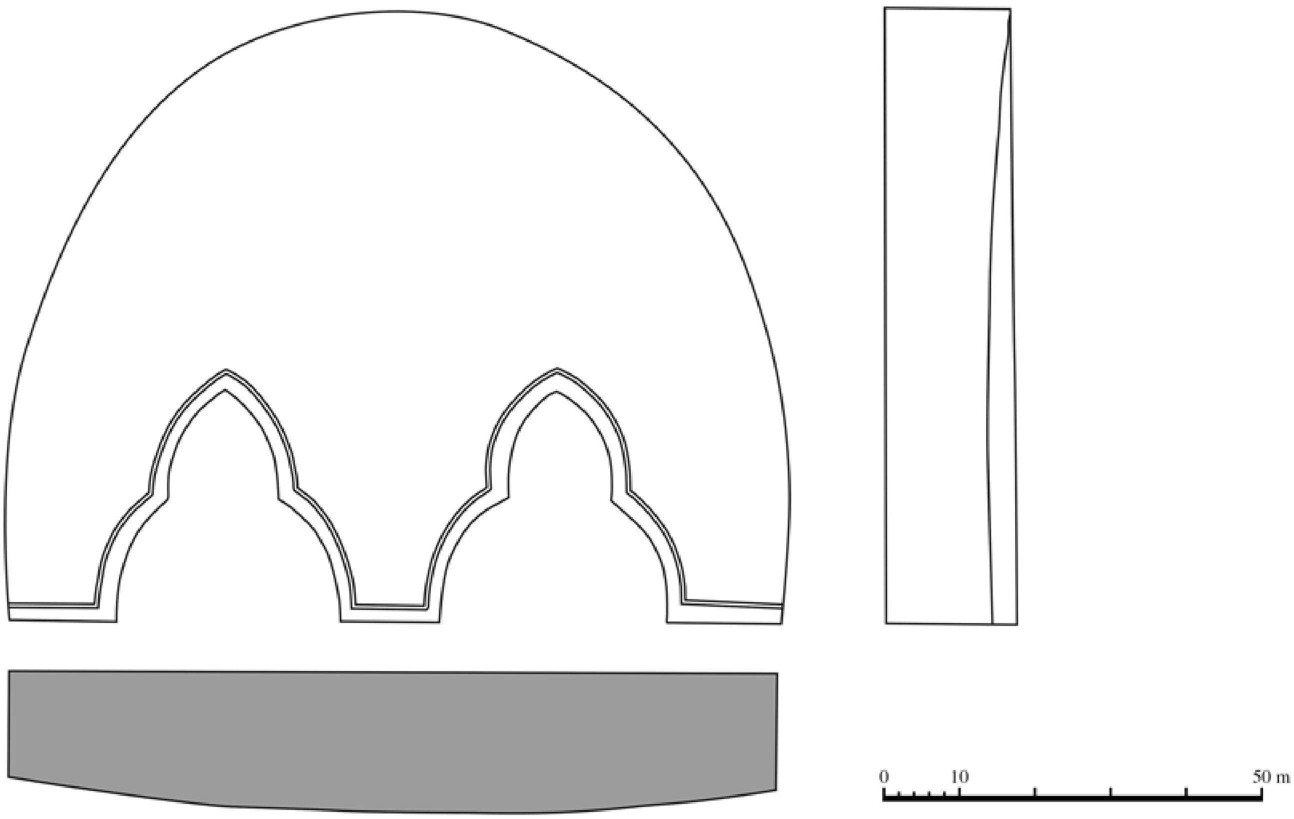

Сл. 35. Црква Светог Јована – мермерни натпрозорник олтарске бифоре (Р 1:10)

откопана.[271] Приликом ревизионих археолошких ископавања 2012. године, ова гробница је у целини истражена. Тада се могло уочити да је грађена истовремено са црквом. Јужну и источну страну гробнице чине одговарајући темељи зидова цркве, који су ту зидани са обрађеним и дерсованим лицем. На исти начин је грађен и северни зид гробнице, у чијој структури има тесаника сиге. Другачије је решена само западна бочна страна гробнице, устројена од две вертикално постављене камене плоче. Дно гробнице, које је чинила заравњена трошна серпентинска стена, налазило се на дубини од око једног метра у односу на раван некадашњег пода (сл. 36).

У гробници, у којој је без сумње био сахрањен ктитор цркве, откривен је непоремећен скелет покојника, без гробних прилога. Покојник је био положен на леђима, са рукама прекрштеним на грудима. Под главом је имао једну већу камену плочу. Његова дужина *in situ* износила је око 1,70 м. Према резултатима антрополошке анализе, скелет је припадао особи мушког пола, телесне висине 1,72–1,75 м и старости 35–45 година.[272] Будући да је гробница већ раније делимично истраживана, није познато како је била затворена са горње стране. У равни пода била је обележена великом мермерном надгробном плочом без натписа, димензија 2,00 м x 0,63 м x 0,15 м.[273]

268 Баришић 2002, 74–78.

269 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 56.

270 Остаци овог пода су демонтирани пре затрпавања откривених остатака цркве 1954. године, а плоче уграђене на простору испред спољне припрате Богородичине цркве, в.: Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 58.

271 Ненадовић 1957, 86–87.

272 Миладиновић-Радмиловић, Јанковић, Ракочевић 2013, 74.

273 После ископавања 1954. године, плоча је пренета у западни део порте и уграђена је у баштенски сто. Том приликом су јој, по свему судећи, оклесани углови. Будући да је, захваљујући познатим димензијама, ова надгробна плоча препозната, она је после завршене антрополошке анализе и поновне сахране покојника у августу 2013. враћена и поново постављена на своје некадашње место.

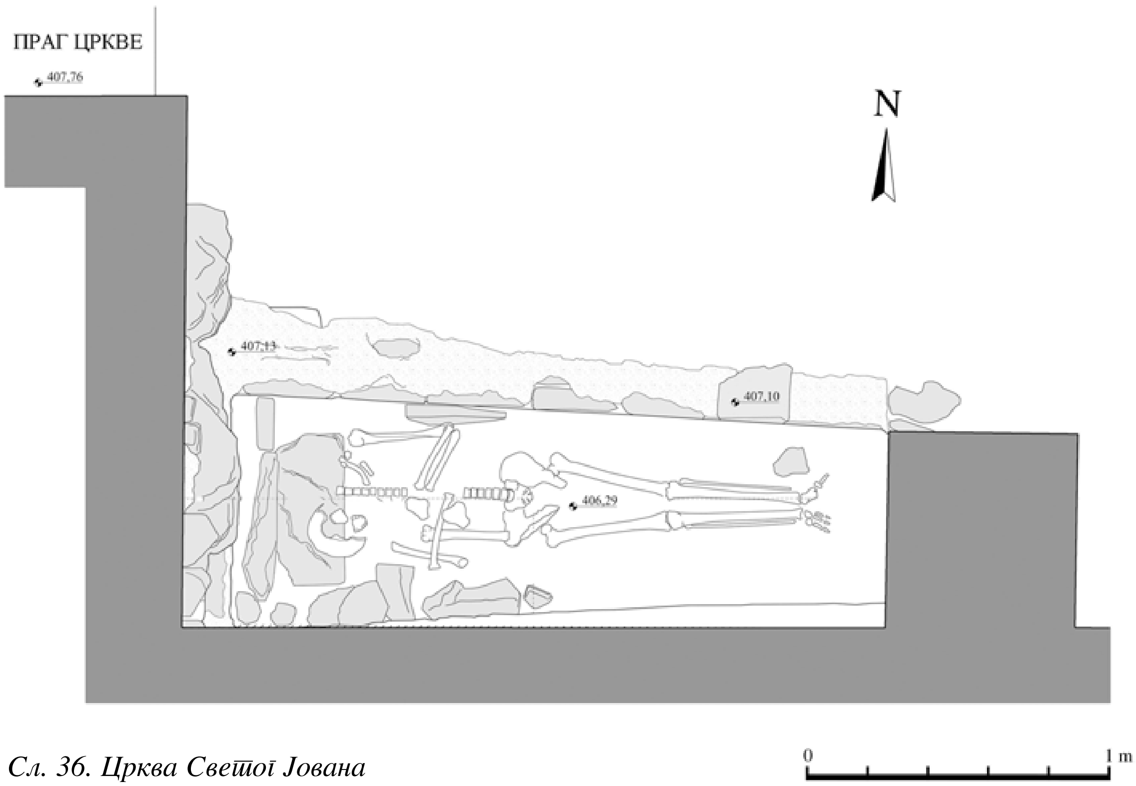

*Сл. 36. Црква Свет̄ог̄ Јована
– г̄роб кт̄ит̄ора уз јужни зид (Р 1:25)*

Нема података о томе да ли је око цркве вршено сахрањивање, изузимајући површину испред њеног западног зида. На том простору је, поред две скромније обрађене плоче, откривена и једна боље клесана мермерна плоча са косо засеченим странама. На њеној горњој површини налази се натпис, исклесан у шест редова, који помиње јеромонаха Арсенија. Према стилизацији слова са израженом склоношћу ка калиграфским решењима, натпис је датован у прве деценије 15. века.[274] Нешто северније од ове плоче, године 1969. ископан је гроб омеђен вертикално постављеним плочама. Покојник је лежао на леђима, са рукама прекрштеним у пределу стомака. Уз тај скелет, чија је дужина износила око 1,60 м, није било гробних прилога. Истом приликом је ископан и гроб једног слободно укопаног покојника код југозападног угла цркве.[275]

О времену грађења Цркве Светог Јована, мишљења досадашњих истраживача нису у потпуном сагласју. На основу анализе плана уочена је њена сличност са оближњом, студеничком Црквом Светог Николе, као и са црквама сличних основа у Баљевцу, Шумнику и Брвенику. Будући да су истраживачи ове цркве определили у 13. век, изнета је претпоставка да би се и студеничка Црква Светог Јована могла слично датовати. С друге стране, натпрозорник бифоре, који без сумње потиче са ове цркве, указивао би на нешто позније датовање.[276] Најближа су му аналогија бифоре Цркве Светог Николе код Ушћа, а сличност са овом грађевином испољава се и у дебљини и начину грађења темеља и зидова, као и у положају дрвеног серклажа.[277] Наведене чињенице би указивале на то да су обе цркве грађене у истом раздобљу и да су, можда, дело исте групе неимара. Заступљени тип бифора, моделованих под утицајем готике, представља појаву која се у рашком градитељству датује у прву половину 14. века.[278] За разлику од времена настанка које се може определити у трећу или четврту деценију 14. века – а свакако у време након изградње Краљеве цркве – остаје отворено питање ко је могао бити њен ктитор.

Црква Светог Јована Претече подигнута је, без сумње, као задужбина и гробни храм неке значајне личности. То право је могао стећи само неко ко је био у сродству с владајућом династијом Немањића или неко њој веома близак. У сваком случају, ово сложено и занимљиво питање свакако заслужује даља испитивања.

О даљој судбини Цркве Светог Јована мало се зна. Према стању њених темеља и преосталих зидова, без трагова пукотина, могло би се претпоставити да она није претрпела већа оштећења приликом земљотреса почетком 17. века. Крајем тог столећа је још увек била здање под кровом, како је и приказана на цртежу из 1689. године. Шта се касније збивало са овом црквом, тешко је рећи. Она је приказана, како је већ истакнуто, и на познатом бакрорезу Студенице из 1733. године, али не знамо да ли је тада већ била у рушевном стању. У деценијама које су уследиле, ова мала студеничка црква је разграђена. Грађа из њених разрушених зидова коришћена је, највероватније, за обнову неких других студеничких здања. Више блокова сиге са остацима фреско-малтера нађено је заједно са шутом у испуни изнад сводова спољне припрате. С разлогом се може помишљати на то да ова грађа потиче од порушених зидова Цркве Светог Јована.[279]

Параклис Светог Димитрија

Простор уз Источни обимни бедем, на коме се налазе остаци Параклиса Светог Димитрија, истраживан је током 1982–1984. године.[280] У оквиру сондажних археолошких ископавања 1982. године, откривена је у сонди 2/82 спољна страна јужног зида овог здања. Две године касније, у целини су откопани и истражени остаци мале цркве – параклиса, чија је храмовна посвета Светом Димитрију идентификована према приказу са бакрореза Студенице из 1733. године. Током те исте, као и наредне године испитан је и простор јужно од параклиса, све до Грађевине VIII.[281] На истраживаном простору уочена је сложена стратиграфска ситуација, са слојевима и културним хоризонтима који су се уз Источни бедем образовали пре подизања Параклиса Светог Димитрија, али и у познијим раздобљима.

Сл. 37. Црква Светог Јована – гробна конструкција уз јужни зид, у току истраживања 2012. године

Обимни бедем са источне стране, како су показала поменута истраживања, грађен је на исти начин као и на другим деоницама манастирског обзиђа. Заснован је на серпентинској стени, тако да има релативно плитак темељни део, дубине око 50 цм, који се овде местимично спушта и до 90 цм, пратећи стеновито тло. Уз унутрашње лице бедема, изнад нивоа грађења, откривен је моћан слој гари и угљенисаног дрвета, дебљине око 40–50 цм, у коме је, осим уломака керамике, било и комада гвоздене згуре и животињских костију.[282] У овом слоју, који би се могао датовати у 13–14. век, препозната су, на основу анализе материјала, приближно два нивоа – старији, који би одговарао *хоризонту II* и млађи – *хоризонту III-а.* У време млађег хоризонта, на простору уз бедем постојала је, изгледа, једна већа дрвена зграда. Млађи ниво пожара, то јест спаљивање овог здања, истовремено је са разарањима обимног бедема, који је на овом простору порушен са унутрашње стране до висине од 1,20 м, док му је спољно лице преостало у висини од свега три реда камена.[283] Ово разарање, које је уочено и на другим деловима манастирског комплекса, датовано је у време првих турских продора, у раздобље на прелазу из 14. у 15. век. Из поменутог слоја пожара у оквиру млађег нивоа, поред уломака керамике и стакла датованих у то време,[284] потиче и један сасвим изузетан налаз (сл. 38). У питању је један полиедар, боље речи четрнаестострани блок клесан од белог мермера, димензија 12,5 цм х 12,5 цм, који је са доње стране прелазио у ваљкаст, сада заломљен стубић. На горњој страни има уклесан шестокраки крст са скраћеницама: *И(су)с Х(ристо)с Ц(ар) С(лаве)*, а на бочним странама *Стефан краљ четврти.* Налаз је детаљно обрађен и аргументовано идентификован као део владарског трона краља Стефана Душана, који се налазио у наосу Богородичине цркве.[285] За наша разматрања су од посебног значаја услови налаза, који нису сасвим прецизно означени. Објављен је податак да је „у укопу под темељима (параклиса) нађен, поломљен и нагорео, мермерни полиедар“.[286] У каталогу археолошких налаза из Студенице је као место налаза наведен „укоп испод надземног дела цр. Св. Димитрија“,[287] док се приликом детаљног публиковања овог налаза погрешно наводи да потиче из слоја 17. века.[288] Тачан суд о месту налаза није могућ, будући

Сл. 38. Параклис Светог Димитрија – фрагмент мермерног трона краља Стефана Душана из Богородичине цркве, у слоју испод зидова параклиса

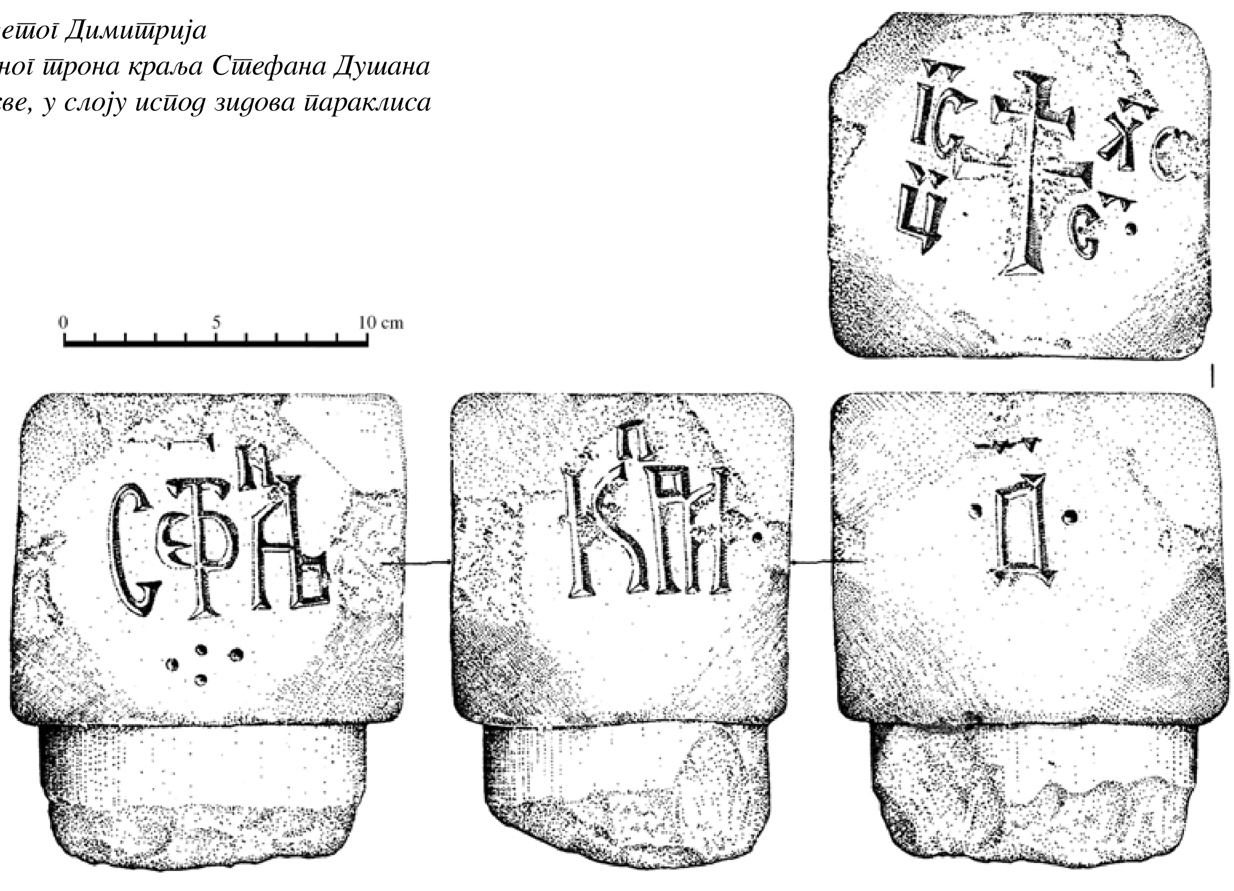

да нема пратеће теренске документације. Сматрамо ипак да нећемо погрешити ако закључимо да поменути мермерни полиедар потиче из слоја у који су укопани темељи Параклиса Светог Димитрија.

Обнова опустошеног манастира уследила је, по свему судећи, веома брзо након првог великог разарања, и то највероватније у првим деценијама 15. века, што смо у стратиграфском смислу обележили као *хоризонт III-b*. У току тих радова обновљено је порушено бедемско обзиђе, о чему је раније било речи. Обновљени део бедема је лошије грађен од првобитног. У лицу зидног платна уочава се употреба различитих врста камена. Истовремено са обновом Источног бедема, како су показали резултати археолошких истраживања, изграђен је нов параклис, који се бочним зидовима наслања на његово унутрашње лице (сл. 39). Параклис је био правоугаоне основе и релативно скромних димензија. Имао је унутрашњу површину од око 17 м², дужину бочних страна око 5,00 м и западну фасаду ширине 4,30 м. Својом источном страном био је прислоњен уз обновљени бедем, у који је уграђена полукружна олтарска ниша, зидана тесаницима сиге. Зидови параклиса, ширине 85–90 цм, или око 3 стопе, били су грађени ломљеним притесаним каменом у неправилном слогу. Веома грубо грађени темељи били су укопани у слој гари и деструкције из *хоризоната II* и *III-a*. Приликом анализе откривених зидова уочене су две грађевинске фазе – старија, из времена грађења и млађа, која одговара радикалној обнови изведеној после земљотреса почетком 17. века.

Старији ниво пода, на коти 402.30, затварао је затечени слој деструкције са гари и угљенисаним дрветом. Његови остаци нису откривени, али раван на којој је лежао одређивао је слој набијене земље са траговима малтерне подлоге, као и почетак темеља зидова. У односу на поменути ниво, парапет олтарске нише био је доста издигнут – око 1,40 м, што наводи на помисао да се пред њим, можда, налазила и нека дрвена подна конструкција. Унутрашњост параклиса била је живописана, о чему сведоче мале површине сликаног сокла, засуте приликом позније обнове, као и доста фрагмената фреско-малтера из шута. Са западне стране параклиса постојала је првобитно призидана припрата. Њени остаци леже испод зидова млађе обнове, те су стога само делимично истражени. Готово у целини је откривен само западни зид, а уочен је и део северног бочног зида који се ослањао на северозападни угао параклиса, без међусобне конструктивне везе. Исте су ширине као и зидови параклиса, али су уместо малтера имали блатно везиво.

Приликом земљотреса на почетку 17. века параклис је био тешко оштећен, а вероватно и делом порушен. Значајне пукотине видљиве су на оба бочна зида, али је западни зид, изгледа, у већој мери био разрушен. У првим деценијама 17. века параклис је радикално обновљен. Том приликом је унутрашњост у великој мери засута, као и прилазни простор са западне стране. Ниво пода обновљеног параклиса подигнут је за око 70 цм, односно до коте 403.05. Нови под је био поплочан квадратним опекама на подлози од зеленкасте набијене глине. На месту где је лежала греда олтарске преграде, у под су биле уграђене, као сполије, три старије мермерне надгробне плоче. У насипу, испод млађег пода откривено је доста уломака фреско-малтера. Крупнији комади, са ликовима светитеља, деловима композиција, одеће и руку, били су сакупљени и сахрањени у североисточном углу параклиса. У угловима су откривени и укопи за дрвене диреке скела, коришћених у току радова на обнови. У једном од тих укопа откривена је калотаста, светлозелено глеђосана здела, која је датована у крај 16. или почетак 17. века[289] (кат. бр. 85).

Обимни радови обнове изведени су и на западном зиду. Улаз са прагом на коти 403.25, чији су остаци откривени, одговара овом млађем нивоу пода. Сам праг је био

274 Поповић, Д. 1988, 500; в.: прилог Д. Поповић на стр. 381–393.

275 Оба гроба су откривена приликом укопавања дренажних канала. Обележена су само на једној теренској скици из 1969. године, без детаљнијих података.

276 Ђурић, С. 1988, 100.

277 Нешковић 1968, 95–98.

278 Кашанин и други 1986, 84.

279 Радан-Јовин 1988, 194–197, као и на основу личног увида. Више десетина блокова сиге из шута над сводовима припрате, са остацима живописа, депоновано је у студеничком лапидаријуму, али још увек нису били предмет научне обраде.

280 Јанковић 1984, 162–163; Janković 1985, 100–101.

281 Истражена површина обележена је као сонда 3–3а/84–85. Налази из ове сонде су сачувани, али нису публиковани, будући да недостаје и целокупна археолошка теренска документација.

282 Јанковић 1986а, 18–19.

283 Јанковић 1984, 162.

284 Јанковић 1986а, 18, сл. 4/3 и 6/1–2.

285 Радујко 2010, 67–81.

286 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 65.

287 Пејовић 1988, 76, кат. бр. 31.

288 Радујко 2010, 70–71.

289 Јанковић 1986а, 18, сл. 5/5.

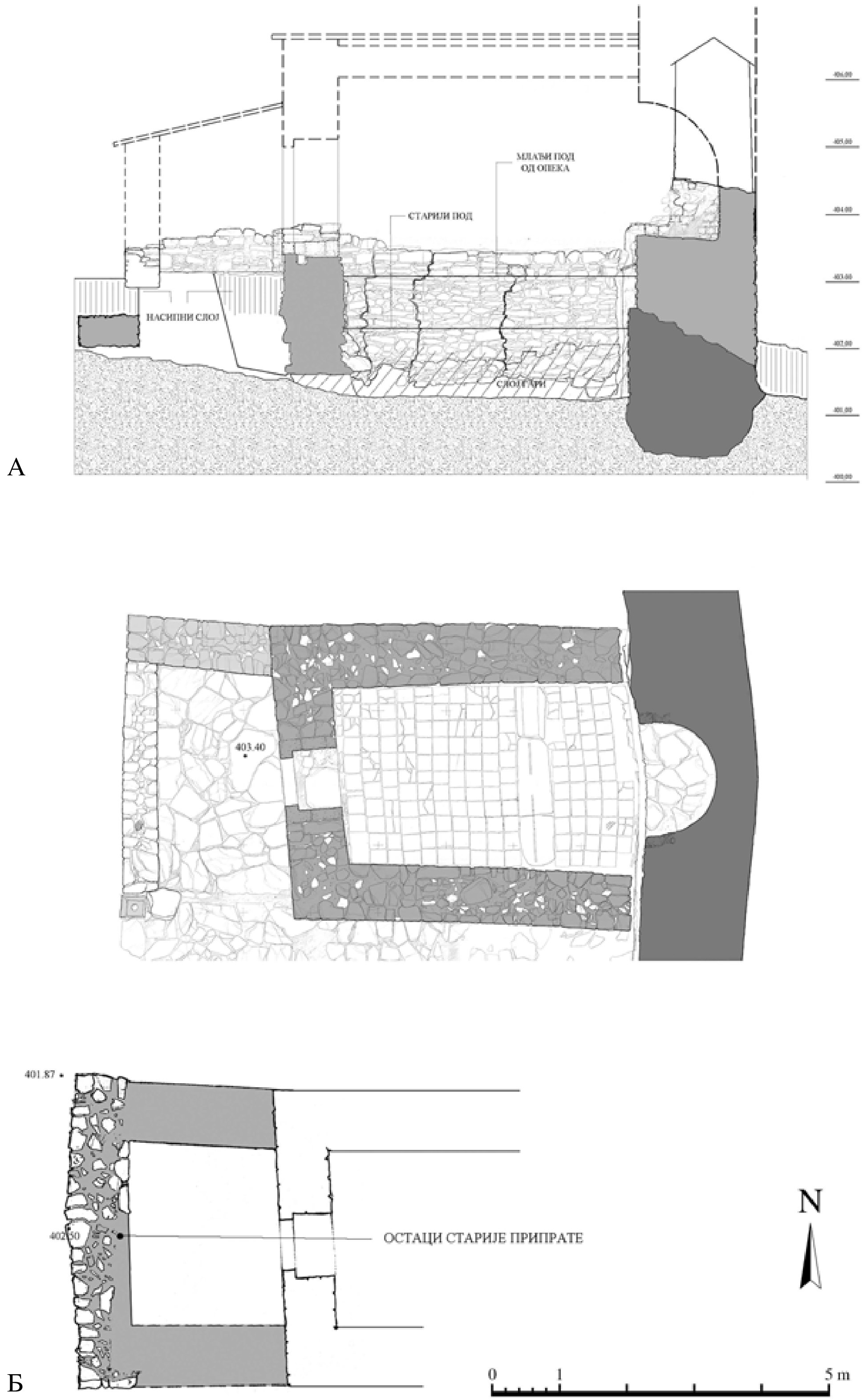

Сл. 39. Параклис Светог Димитрија – А) основа и подужни пресек, Б) детаљ основе старије припрате

Сл. 40. Параклис Светог Димитрија – изглед после делимичне обнове 2011. године

клесан од мермера и са његове унутрашње стране налази се лежиште дрвене греде, у којој се могло налазити лежиште за вертикалну осовину вратница. Бочне стране улаза, укључујући и довратнике, биле су обрађене тесаницима сиге. Овај налаз наводи на закључак да је приликом обнове читав западни зид президан, будући да у његовој структури нема трагова старијег портала који би одговарао првобитном поду. Може се претпоставити да су истом приликом президани и бочни зидови у горњим зонама. Запажено је такође да се у структури оба ова зида, изнад нивелете млађег пода налазила по једна дрвена греда – сантрач, која је била повезана са попречном, основном гредом иконостаса. У оквиру бедема задржана је стара олтарска ниша, чији је парапет сада био свега 60 цм изнад равни новог пода. Нема података о томе да ли је унутрашњост обновљеног параклиса била поново осликана.[290]

На насутом простору испред обновљеног западног зида поново је призидана припрата, или боље рећи трем, који је са северне стране био затворен пуним зидом, док је западну страну вероватно чинио само зидани парапет. Ови зидови су знатно немарније грађени, са веома слабим малтером. На месту где се северни зид трема ослањао на угао цркве уочени су трагови фреско-малтера, који указују да је и западна фасада била осликана.[291] Прилаз том

290 Изнето мишљење истраживача да је приликом обнове „апсидална ниша зазидана и црква поново живописана“, остаје неутемељено, па самим тим и неприхватљиво, будући да није засновано на конкретним налазима. Зазиђивање олтарске нише је у супротности са даљом култном функцијом обновљеног параклиса, в.: Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 58.

291 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 58–59.

призиданом трему налазио се са јужне стране, која је остала отворена. Трем, али и читава површина јужно од параклиса били су поплочани неправилним плочама серпентинског шкриљца. На правцу западног зида трема па све до угла Грађевине VIII откривене су базе за дрвене диреке, што указује да се цео простор јужно од параклиса једно време налазио под неком врстом пространог трема (сл. 40).

На основу свега изложеног, млађа фаза, то јест обнова параклиса, поуздано се може датовати у прву половину 17. века. Обновљени параклис је вероватно поново пострадао крајем истог столећа. У каквом стању се налазио 1733. године, тешко је рећи, јер приказ на студеничком бакрорезу не одражава његов стварни изглед. Нећемо погрешити ако претпоставимо да је био напуштен и у рушевинама. У току 18. века извршена је обнова, која је археолошки добро документована. Преградње и доградње које су извршене указују да је некадашњи параклис преуређен за становање. Олтарска ниша је зазидана, а у северозападном углу су откривени остаци пећи са лончићима. Са јужне стране је дограђена скромна грађевина од лаког материјала, са неколико малих просторија. У једној од њих постојало је и велико огњиште. Овај стамбени комплекс је у целини уништен у пожару крајем 18. века или, што је још вероватније, приликом једне од последњих турских похара 1806. године. Како су показали резултати истраживања, у овом пожару су, заједно са параклисом, изгореле и просторије призидане са јужне стране. У том, могло би се рећи најмлађем, археолошком хоризонту нађени су бројни метални налази – неколико потковица, ножеви, два кантара, окови врата, клинови и сл. Откривен је и један фрагментовани крчаг, глеђосан и украшен техником позног сграфита.[292] Након тог пустошења, у источном делу манастирске порте није више ништа грађено.

МАНАСТИРСКА ПОРТА И НЕКРОПОЛА

У оквиру вишедеценијских радова у Студеници, простор порте са манастирском некрополом није посебно истраживан. У западном и јужном делу порте вршени су обимни денивелациони радови, али углавном до првобитних нивелета терена, тако да су слојеви испод тих равни прокопавани само ради статичког ојачања манастирских храмова, уградњи дренажа или других радова на изради инфраструктуре. Резултати којима располажемо су стога парцијални, што се посебно односи на податке о сахрањивању у простору студеничке порте. Приликом тих ранијих радова, а нарочито денивелација, није рађена текућа теренска документација, тако да су неки подаци трајно изгубљени.

Терен на коме је заснована Студеница, већ је истакнуто, био је у паду према истоку, што је отежавало унутрашње уређење, а делом и утицало на обликовање манастирских здања. Ради добијања неопходног равног простора нису вршени претходни, већи нивелациони радови. Стога је уређен релативно равнији, западни део порте, према коме је одређена раван пода Богородичине цркве и, уз изградњу подзида, насут простор око њених зидова. Према источном, знатно нижем, делу порте постојали су такође подзиди, чији су трагови уочени у току досадашњих радова. Јужни део порте био је, по свему судећи, регулисан у два нивоа. Испред јужног вестибула Богородичине цркве откривен је део подзида који се, вероватно, пружао према Цркви Светог Јована и здањима ослоњеним на јужни део манастирског обзиђа. Откривени део овог подзида ослањао се на лице подзида цркве испред поменутог вестибула, без међусобне грађевинске везе.[293] Нема поузданих података о датовању овог подзида, који се пружао у правцу југа, али се не би могла искључити могућност да је припадао првобитном уређењу порте. Сличан подзид је постојао и у северном делу порте. Подзиђивао је простор испред улаза у Грађевину II и пружао се даље према северном вестибулу Богородичине цркве. На основу откривених остатака могло се закључити да је првобитно био грађен ломљеним каменом, уз употребу јаког кречног малтера. У једној познијој фази, над зарушеним старијим делом била је изведена обнова у сухозиду.[294]

Остаци поплочаних стаза пронађени су само у западном делу порте, на простору испред цркве. Приликом радова 1953. године откривена је камена стаза која је водила од цркве према Западној капији. Како стоји у публикованом извештају, *стаза је широка 1,60 м и поплочана је исто тако дугим плочама, а широким 35–50 цм. Негде су оне и закошене по ивицама. Стаза не иде до врата спољне припрате већ престаје на 4 метра испред ње, а исто тако се губи према Трпезарији, односно кули*. Друга, нешто шира стаза откривена је између портала спољне припрате и улаза у Трпезарију.[295] У западном делу порте, испред спољне припрате, пронађено је и више танких мермерних надгробних плоча које су, у виду својеврсног поплочања, лежале на некадашњој равни тла. Нажалост, те плоче су приликом ранијих конзерваторских радова уклањане и померане, тако да је изгубљена веза са гробовима које су оне обележавале.

Као што је већ речено, манастирска некропола није истраживана, али су приближно утврђени простори у студеничкој порти где је вршено сахрањивање. Приликом радова на статичкој санацији Богородичине цркве, укључујући спољну припрату, вршен је ископ уз фасаде западног дела храма. Једна зидана гробница, у којој су некада били сахрањени најстарији игумани манастира, откривена је уз спољно лице западног траведа. На карактер ове гробнице указују два надгробна натписа која су изнад ње уклесана у мермерну фасаду цркве. У питању су најстарији студенички надгробни натписи – са краја 12. и почетка 13. века. У једном натпису се помиње Игњатије, први игуман, а у другом Дионисије, бивши први игуман. Положај ове гробнице, коју само зид одваја од гроба ктитора Светог Симеона Немање, сведочи о изузетној почасти која је указана првим старешинама студеничког манастира.[296] Поред те гробнице, уз северни и јужни зид цркве, ближе призиданој припрати откривене су још две гробнице, а на том простору је било и скромнијих гробних конструкција, рађених од танких камених плоча. О резултатима ових ископавања нема теренске документације, тако да недостају ближи подаци о налазима, броју покојника и густини сахрањивања на истраживаном простору. Објављен је само податак да су *приликом нових сахрана кости раније укопаних биле сакупљане у раке које су их пресецале*.[297]

Према расположивим подацима, који су често веома фрагментарни, могло би се закључити да је сахрањивање вршено у западном делу порте и јужно од Богородичине цркве, према Краљевој цркви и око овог храма. Уз Цркву Светог Јована гробови су евидентирани само са њене западне стране, док је око Цркве Светог Николе, како изгледа, постојала посебна некропола, о чему је већ било речи. У северном делу порте првобитно није вршено сахрањивање. На површинама које су систематски истражене у периоду 1989–1990. и 2010–2013. године откривено је укупно осам гробова, без прилога. У питању су релативно позне сахране, из раздобља када су некадашња манастирска здања на том простору већ била порушена и засута шутом и насипима. Два гроба су била укопана у простор порушене Грађевине I, од којих један у зидну масу њеног јужног зида. Један гроб је откривен у Грађевини II, у насипу који се формирао након рушења Грађевине II-а, након првих деценија 17. века. Три гроба су откривена изнад засутих остатака Грађевине V, а два у слојевима испред Грађевине VII, за које смо претпоставили да су насути ради формирања манастирске баште током 17. века. Посматрани у целини, свих осам гробова представљају издвојену појаву у односу на манастирску некрополу у порти. Према стратиграфији слојева, њихови укопи би се најраније могли датовати у другу половину 17. века или, још вероватније, у 18. век.

Чак и делимични резултати истраживања пружају могућност да се стекне основни увид у начин сахрањивања и врсте гробних конструкција у студеничкој порти. Од зиданих гробних конструкција, не рачунајући сахране у црквама, познати су примери само три раније поменуте гробнице, откривене уз темеље са фасадних страна Богородичиног храма. Знатно чешћи тип је гробна конструкција од вертикално сложених плоча локалног зеленог серпентинита (сл. 41/1). Тако формирана гробна комора је обично покривена са једним до два слоја сличних плоча. Тело покојника је полагано на заравњено дно раке, које није било поплочано. Тај тип гробне конструкције карактеристичан је за средњовековне, али и позније сахране на некрополама Западног Балкана. Посматрано у дијахроној равни, такав начин обликовања гробне коморе може се квалификовати као шира појава, својствена свим подручјима на којима има плочастог камена. Сасвим особену конструкцију имао је раније поменути гроб укопан уз северни зид Цркве Светог Николе, коју су чиниле две веће камене плоче постављене у виду крова на две воде (сл. 41/2).

За разлику од камених гробних конструкција, које су у Студеници због обиља плочастог камена представљале најједноставнији вид обраде гробне раке, сахране у дрвеним ковчезима, или само уз употребу дрвених талпи, знатно су ређе. Пример сложеније сахране, где је у камени оквир раке покојник полаган у дрвеном ковчегу, за сада је на студеничкој некрополи познат само у случају гроба „рабе божије Анастасије“, крај Цркве Светог Николе. Најзад, као и на свакој другој некрополи, и овде су постојали слободни укопи у земљу као најпростији вид сахране.

Гробови некрополе у студеничкој порти најчешће су били обележени надгробним плочама. Та појава се може пратити од најранијих средњовековних укопа па све до друге половине 19. века, када на овом простору постепено

292 Јанковић 1986а, 18.

293 Археолошка ископавања 1969. године, руководилац А. Јуришић, није објављено. Податак је наведен према анализи фотографија.

294 Систематска археолошка истраживања 2011–2012. године.

295 Ненадовић 1957, 50.

296 Поповић, Д. 1988, 497–498, са старијом литературом.

297 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 48–49.

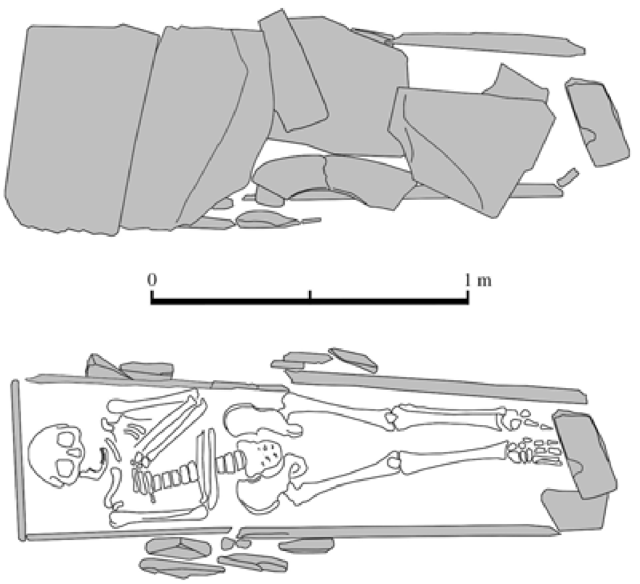

1

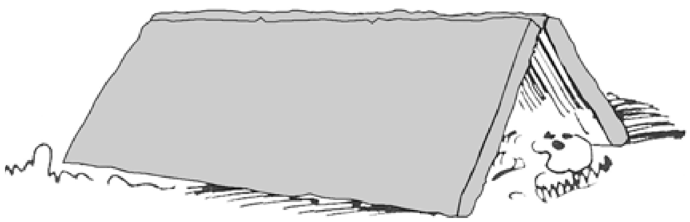

2

Сл. 41. Студеничка некропола –
1) гробна конструкција из северног дела порте;
2) гроб уза зид Цркве Светог Николе (према С. Ненадовићу)

престаје сахрањивање. Средњовековни гробови, готово по правилу, обележавани су фино клесаним плочама од радочелског мермера. Током досадашњих истраживања је откривено преко педесет плоча из раздобља 13–15. века, од којих су неке биле са натписима.[298] Већина средњовековних плоча је откривена дислоцирана, или је померена приликом конзерваторских радова. Неке фрагментоване, као и целе плоче биле су уграђиване као сполије у позније конструкције. Слично је чињено и у каснијим епохама. Примера ради – приликом радова на обнови Студенице 1839. године, готово све надгробне плоче затечене у порти прикупљене су, делом преклесане и уграђене као грађевински материјал у кровне венце Богородичине цркве. Велика већина плоча потицала је из друге половине или са самог краја 18. века. Међу њима је надгробна плоча игумана Руфима († 1768), заслужног за обнову манастира, која је приликом обнове преклесана и уграђена у под Богородичине цркве. Имајући у виду све наведене примере, могло би се закључити да у Студеници, како у средњем веку тако и доцније, није било изражено поштовање према старијим гробним укопима.

Досадашња истраживања нису пружила довољно података о студеничкој монашкој некрополи, ако се изузме врста гробних рака. Стога се ово питање мора разматрати компаративно и на ширим основама. О сахранама монаха у манастирима на подручју аутокефалне Српске цркве још увек се не зна довољно. Ако се упореде познате чињенице о средњовековним монашким сахранама, превасходно на подручју византијског света, може се уочити да се српска фунерарна пракса у том погледу знатно разликује од византијске. У Студеничком типику, који је регулисао живот у већини српских манастира, нема правила о манастирском гробљу. Постоји поглавље о томе *како појати панахиде и држати помене*, где се даје упутство о самој ритуалној радњи и молитвама, али се не помиње простор за сахрањивање.[299]

На то да у српским манастирима нису постојала чврста правила о монашким сахранама, указују и резултати досадашњих истраживања.[300] Монашке некрополе су се најчешће налазиле око главне манастирске цркве. У Студеници, као што је већ речено, то је углавном био простор испред западне фасаде цркве и у јужном делу порте, док су се уз сам храм, по свему судећи, првобитно сахрањивали само игумани. Овај обичај је, како изгледа, био поштован и касније, будући да је на том простору 1570. године посведочена и сахрана игумана Симеона.[301]

О средњовековним монашким некрополама изван манастирског обзиђа нема поузданих података. Судећи по знатно познијим изворима, њихово постојање уз велике средњовековне манастире не би требало искључити. Тако је на бакрорезу Студенице из 1733. године, са јужне стране, изван обимног зида, приказана некропола са гробном црквом Свих Светих, од које више нема трагова.[302] У манастирима средњовековне Србије до сада није утврђено постојање гробних храмова нити костурница. Такође, није посведочена ни пракса, уобичајена на Светој Гори, да се након одређеног броја година прекопавају монашки гробови ради преноса земних остатака и њихове секундарне сахране у заједничкој костурници.

Приликом истраживања неких манастирских целина је уочено да на монашким некрополама око главне цркве нису сахрањивани само монаси. Поузданија закључивања о тој појави још увек нису могућа с обзиром на то да

ниједна манастирска некропола до сада није у већем обиму истражена. Нешто поузданије податке о структури сахрањених у манастирима пружа епиграфска грађа са ретких очуваних надгробних плоча из раздобља 14–15. века. Тако се на натписима са уломака надгробних плоча у Сопоћанима, Градцу и Кончулићу, уз ретке изузетке, углавном помињу сахрањени монаси.[303]

Нешто сложенија слика сахрана уочена је у оквиру манастирског комплекса у Студеници. Ако је судити по сачуваним натписима, за бројне досад откривене надгробне плоче са те некрополе може се поуздано тврдити да су обележавале средњовековне монашке гробове.[304] Нешто другачију слику пружају гробови око Цркве Светог Николе у југоисточном делу порте, где су откривена, видели смо, три гроба у којима су биле сахрањене властелинке. Појава лаичких гробова на манастирским монашким некрополама представљала је, по свему судећи, одређену привилегију која се само по изузетку додељивала. У византијским манастирским типицима из 11–12. века постоје изричите одредбе да се на манастирским некрополама могу сахрањивати искључиво монаси дотичних манастира. Међутим, о томе да су постојали изузеци од тог, доста строгог, правила речито сведочи једна одредба Типика манастира Богородице Космосотире, где ктитор исказује апсолутну забрану лаичких сахрана, уз одређени изузетак: *…осим у случају да неко у замену за сахрану у манастиру дарује многу покретну и непокретну имовину.*[305] Према томе, „апсолутна“ забрана се очигледно није протезала на оне представнике моћне властеле који су били у могућности да великодушно надокнаде „покретним и непокретним добрима“ привилегију да се сахране на освећеном манастирском простору. Када су владарске задужбине у питању, такву привилегију могао је да додели и владар-ктитор као и његови наследници.

Овакав поредак, уз поменуте изузетке, поштован је и у Студеници, највероватније све до турских освајања у 15. веку. Да ли је то правило о искључиво монашким сахранама поштовано и касније, сада је тешко рећи. У 18. веку, судећи према сачуваним натписима на деловима надгробних плоча, сахрањивање лаика у студеничкој порти постало је уобичајена појава.[306] Може се само претпоставити да су то били велики приложници и личности које су помагале обнову манастира. Изглед њихових надгробних плоча указује да су припадали имућном сталежу становништва. Та пракса је настављена све до друге половине 19. века. Тада се у натписима на надгробним плочама појављују и личности из структура оновремене власти, а постоје сведочанства и о сахранама чланова њихових породица, па чак и деце. На простору са јужне стране Богородичине цркве откривен је гроб дечака, старог око 6 година, који је био сахрањен у ковчегу од дебелих борових дасака. Над покојником је био покров од танког материјала везеног срмом, док му је уз леви бок била мала сабља обложена тканином,[307] као и бакарни новац од 3 крајцара, кован 1812. године (кат. бр. 436).

ЗДАЊА МАНАСТИРСКОГ НАСЕЉА

Манастирска Трпезарија

У оквиру првобитног манастирског комплекса у Студеници, свакако најзначајније здање после Богородичине цркве била је Трпезарија. Она је подигнута на традиционалном месту, западно од главног храма и припада најстаријим здањима те врсте у српској средњовековној архитектури. Током истраживања која су вршена у другој половини 20. века није се дошло до поузданих података о њеном првобитном изгледу, али је откривено да је студеничка Трпезарија дограђивана, рушена и обнављана, а да је њена архитектура претрпела знатне измене. У време када су започети конзерваторско-рестаураторски радови, 1952. године, на простору старе трпезарије затечено је једноспратно полупорушено здање, сложене структуре. Уз пространи средишњи део постојало је једно крило са северне стране, такође са одајама на спрату, до којих се стизало спољним степеништем, док је са јужне стране била призидана манастирска пушница. Простор са источне стране био је у великој мери засут, тако да се у приземну етажу пространог средишњег дела силазило преко три степеника.

О истраживачким и конзерваторско-рестаураторским радовима писано је у више наврата,[308] а објављени су и

298 В.: прилог Д. Поповић, стр. 381–393.
299 Popović, M. 2013, 174–190, са изворима и литературом.
300 Поповић, С. 1994, 76–77.
301 Поповић, Д. 1988, 497–498.
302 Цар 1988, 276.
303 Popović, M. 2013, 184, са наведеним примерима.
304 Поповић, Д. 1988, 492–504.
305 Popović, M. 2013, 184, нап. 54.
306 Јовановић 1970, 273–274.
307 Јанковић 1986а, 10, сл. 3/1–3/3.
308 Поповић, С. 1994, 242–250, са старијом литературом.

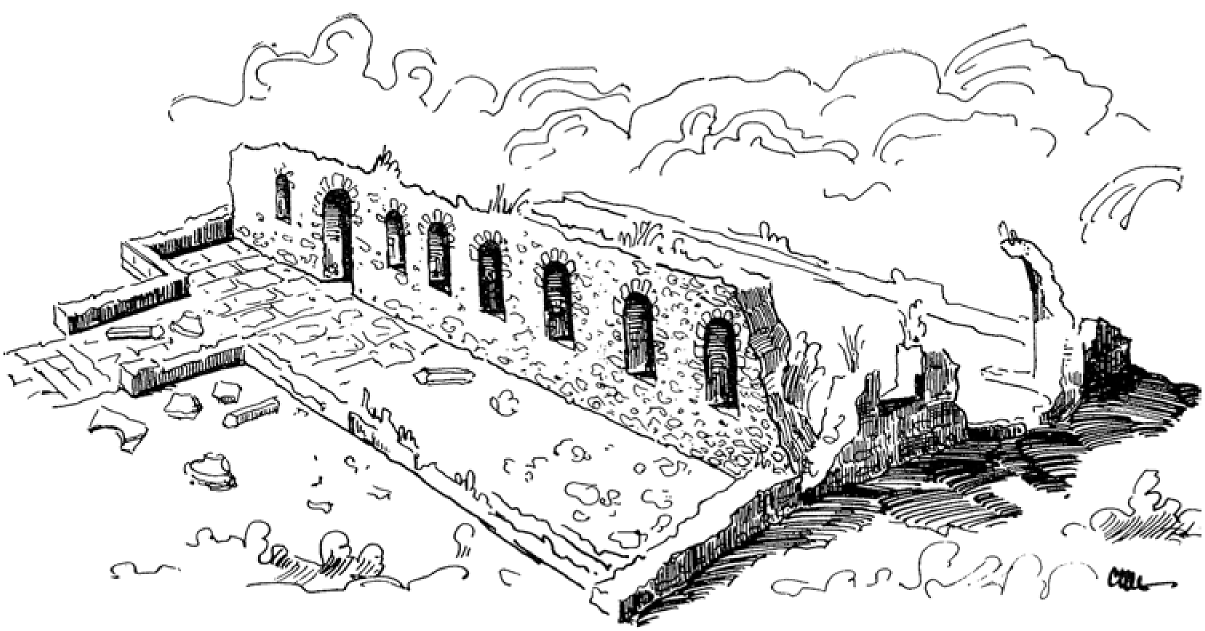

Сл. 42. Трпезарија – остаци првобитних зидова (према С. Ненадовићу, 1954. године)

детаљни извештаји о захватима који су извођени током шесте и осме деценије 20. века.[309] Исходе до којих се дошло истраживачи су у неким значајним појединостима различито тумачили, често уз доношење спорних или недовољно утемељених закључака. Став каснијих истраживача према овим закључцима био је такође веома различит – од преузимања резултата без посебних преиспитивања до критичког приступа, уз изношење сопствених мишљења о појединим аспектима ових сложених питања.[310] После окончаних систематских археолошких истраживања у Студеници испоставља се као неопходна рекапитулација досадашњих сазнања о Трпезарији. У првом плану је свакако потреба да се, у светлу нових резултата о етапама грађења и обнова манастирског комплекса у целини, издвоје и хронолошки одреде грађевинске фазе у постојећем корпусу Трпезарије.

Радови на простору некадашње Трпезарије започети су 1953. године рушењем каснијих надградњи и доградњи, са циљем да се открију остаци оригиналних зидова. У главном средишњем делу, који је заправо представљао простор првобитне Трпезарије, у боље очуваном стању откривен је једино источни зид, док су у оквиру северног зида пронађени остаци апсиде са малим очуваним делом почетка њене конхе (сл. 42). Над остацима некадашњег обимног бедема откривени су трагови познијих обнова, са спољне стране засути са 2,50–3,00 м наплавине и шута.

Већ на почетку истраживачких радова је установљено да део грађевине који се раније сматрао северним крилом представља заправо посебно, хронолошки млађе спратно здање са засведеном приземном просторијом. Ова грађевина, коју смо означили као Мали конак I, према првобитној замисли конзерватора била је предвиђена за рушење. Након поменутих нових сазнања, она је реконструисана и сачувана.[311] Са јужне стране, порушена је новија засведена манастирска пушница, као и одговарајући зид који је био подигнут над темељним остацима јужног бочног зида Трпезарије.

Након рушења поменутих познијих надградњи, на простору према цркви уклоњен је слој насипа, висине око 60 цм, до равни некадашње нивелете порте. Том приликом су испред источног, фасадног зида Трпезарије откривени остаци трема са урушеним уломцима његове камене пластике. На основу ових очуваних остатака је истраживач, арх. С. Ненадовић закључио да откривени остаци зидова Трпезарије и трагови трема представљају две етапе грађења које су чиниле јединствену целину првобитног здања са краја 12. века. На основу података откривених на терену изведена је слободна реконструкција Трпезарије и делимична обнова, пре би се могло рећи презентација дела мермерне колонаде трема.[312]

Две деценије касније, током 1973–1974. године, на здању Трпезарије вршена су ревизиона истраживања и нак-

надне конзерваторске интервенције. Приликом радова на заштити од влаге, уз спољну страну источног зида Трпезарије уочено је да испод презентованог нивоа прага и пода у трему постоји дубљи праг, који одговара нижој равни тла. Био је то повод да се предузму ревизиона ископавања. У унутрашњости Трпезарије, испод равни пода постављеног 1955. године, откривен је старији ниво поплочања, заједно са остацима некадашњих зиданих столова и клупа. Након истраживања, на основу добијених података извршена је њихова реконструкција. На простору испред источног зида, после уклањања пода из времена претходне реконструкције, утврђено је да су остаци трема плитко утемељени и да не одговарају времену грађења Трпезарије. Овај неспоран стратиграфски податак, анализиран уз нетачно тумачење познатих ликовних извора, посебно бакрореза Студенице из 1733. године, довео је у заблуду истраживача арх. М. Радан-Јовин и навео је на погрешан закључак да је трем испред Трпезарије грађен од сполија и да је настао као резултат једне позне обнове која је датована у 18. век.[313] То је, нажалост, имало за последицу рушење трема – и то не само његових реконструисаних делова већ и оригиналних остатака.[314]

Нове недоумице око етапа грађења и њиховог датовања појавиле су се и након археолошких ископавања уз спољну страну северног зида Трпезарије. Откривено је да апсида није грађена једновремено са поменутим зидом и да је била плиће утемељена. Такође је поменуто да њен темељ лежи преко једне јаме испуњене материјалом с краја 14. и из прве половине 15. века, па је на основу тога изведен закључак да је Трпезарија добила апсиду тек након неке позније обнове у раздобљу турске власти.[315]

На основу анализе досадашњих резултата истраживања, раније изнетих мишљења и доступне теренске документације, као и сазнања до којих се дошло у току систематских археолошких ископавања, неопходно је поново размотрити етапе грађења и обнова Трпезарије. У ту сврху, добро би било подсетити се и на неке већ публиковане податке о архитектури овог манастирског здања.

Трпезарија у Студеници је представљала једно од најстаријих и најзначајнијих манастирских здања. Грађена је у време заснивања манастира, по свему судећи, истовремено са Богородичином црквом. Подигнута је, као што је било и уобичајено, западно од цркве, недалеко од главне манастирске капије. Откривени остаци из ове најстарије фазе грађења омогућавају да се стекне основни увид у њен првобитни изглед. Трпезарија је заснована као здање издужене правоугаоне основе, ослоњено на оградни бедем, који је у исто време био у функцији њеног западног зида (сл. 43). Други подужни зид, према порти, очуван у висини од преко 3,50 м, имао је низ лучно засведених прозора и улаз на јужном крају, приближно на правцу главног портала цркве. Бочни зидови, како је поуздано утврђено, у конструктивној су вези са обимним бедемом, али су нешто плиће утемељени.[316] Постоји, такође, јасна конструктивна веза и са источним зидом, што све поуздано указује на истовремену градњу обимног бедема и Трпезарије. Ту чињеницу потврђује и једнак опус зидања, са претежном употребом зеленог плочастог камена. За разлику од источног зида који је релативно добро сачуван, бочни зидови су пронађени у скромнијим остацима. Од јужног бочног зида откривени су само остаци темеља, тако да је остало непознато да ли су у његовом оквиру постојала врата према јужном анексу. Могло се само закључити да са зидом јужног анекса није постојала грађевинска веза. Са те стране, источни зид Трпезарије имао је јасно дефинисан и добро очуван југоисточни угао.

Првобитни изглед северног бочног зида сада је тешко прецизно сагледати. Бочни делови овог зида јасно су дефинисани: северозападни је у грађевинској вези са бедемом, а североисточни је повезан са фасадним, источним зидом. У оквиру средишњег дела зида сада се налази пространа полукружна апсида. Приликом археолошких истраживања 1982. године утврђено је да између апсиде и северног зида не постоји конструктивна веза и да је њен темељ знатно плићи. У сондама 3/82 и 7/82, које су биле постављене према спољном лицу северног зида Трпезарије, откривена су три већа трапа, односно кружне јаме испуњене материјалом са краја 14. и из прве половине 15. века.[317] У расположивој археолошкој документацији нису приказани

309 Ненадовић 1957, 48–57; Радан-Јовин 1979, 70–81.

310 Бабић, Кораћ, Ћирковић 1988, 49–51; Чанак-Медић, Тодић 2011, 34–37.

311 Ненадовић 1957, 53 и 75.

312 Ненадовић 1957, 48–75.

313 Радан-Јовин 1979, 77–81; Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 49–51.

314 На предлог арх. М. Радан-Јовин, Комисија за праћење радова у Студеници је донела одлуку о рушењу трема. О овом проблему, в.: Ненадовић 1981, 316–323.

315 Јанковић 1984, 161, нап. 10; Јанковић 1986а, 14; Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 51.

316 Чанак-Медић 1986а, 40; Поповић, С. 1994, 245, нап. 18.

317 Јанковић 1984, 161; Јанковић 1986а, 14.

положаји тих јама нити просторни однос према апсиди, али је публикован податак да је преко средњег трапа утемељен источни зид грађевине која је претходила изградњи Малог конака I.[318] Поменути зид, који се датује у време након првих деценија 15. века, наслања се на спољно лице дозидане апсиде, што се може сматрати као поуздан *terminus ante quem* њене изградње. Овај податак ипак не решава питање времена грађења апсиде, већ хронолошки распон ограничава на раздобље од краја 12. па до 14. века, искључујући могућност познијег датовања. Податак да апсида није конструктивно везана и да је плиће утемељена указује убедљиво на њену каснију доградњу. Уколико је апсида накнадно подигнута, отворено је питање како је првобитно изгледао средишњи део северног зида, од кога је могао остати очуван само темељ. Постоји могућност да је Трпезарија у средишњем делу северног зида првобитно имала само полукружну нишу. На такву претпоставку указује значајна дебљина овог зида од 1,40 м, или мало

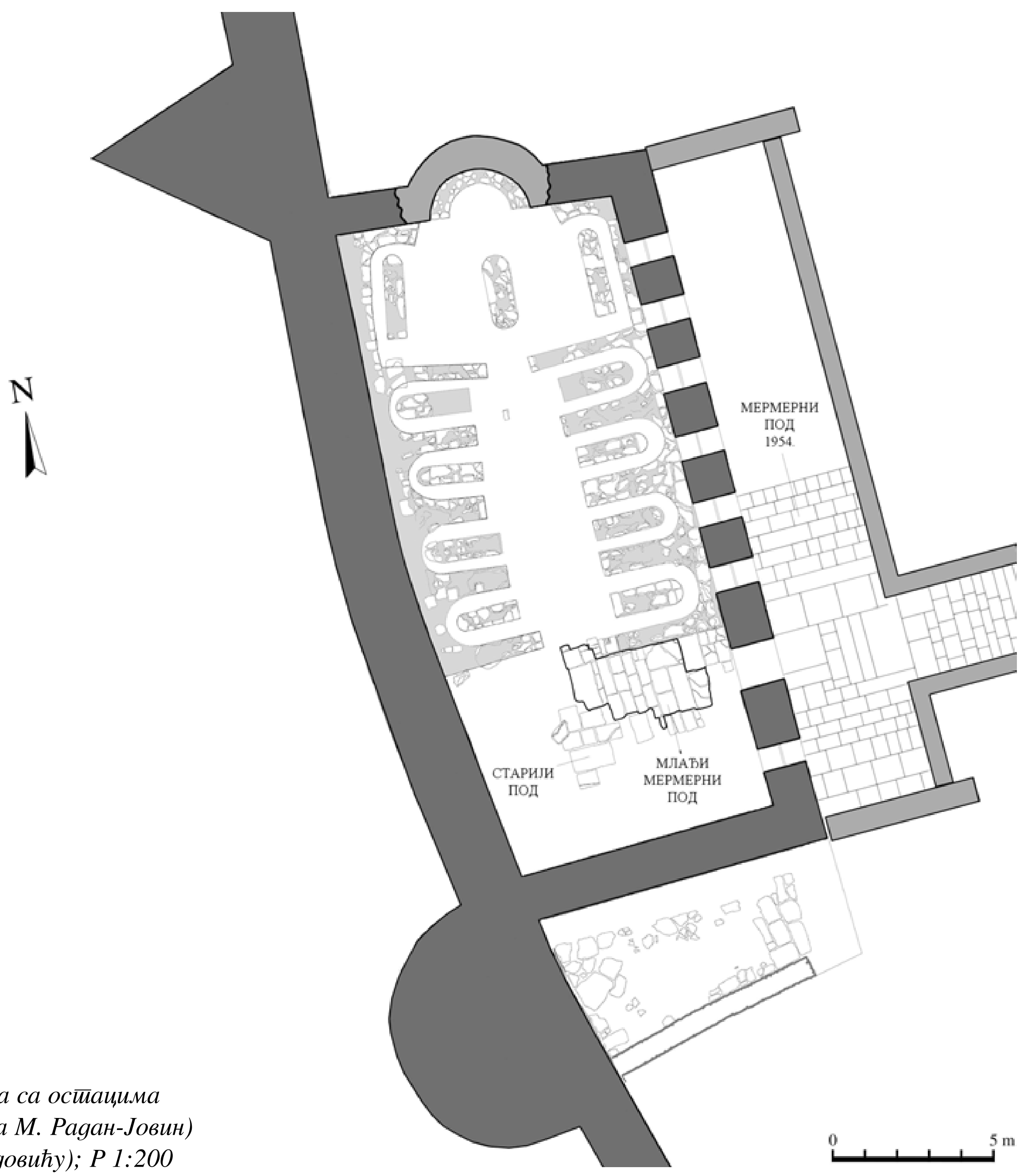

Сл. 43. Трпезарија – основа са остацима унутрашњег уређаја (према М. Радан-Јовин) и тремом (према С. Ненадовићу); Р 1:200

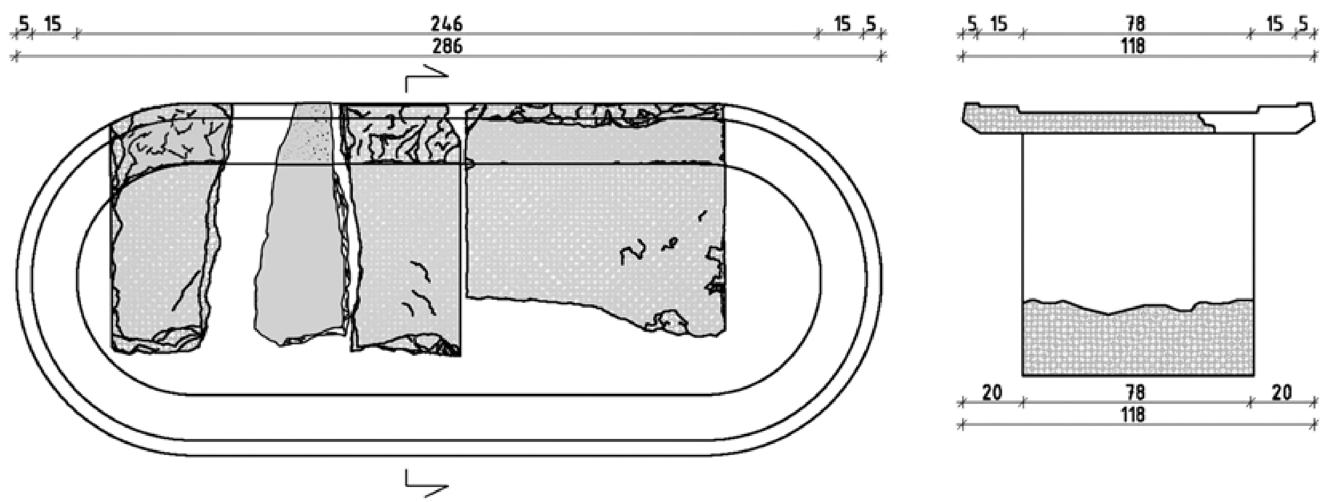

Сл. 44. Трпезарија – фрагменти игуманског стола (Р 1:25)

мање од пет стопа. Слично решење примењено је и на нешто старијој трпезарији манастира Ђурђеви Ступови, док се касније јавља знатно ређе.[319]

У унутрашњости Трпезарије је приликом ревизионих истраживања откривена раван првобитног пода, од плоча зеленог шкриљастог камена (под I), који је лежао над здравицом. Остаци овог првобитног поплочања остали су очувани само на простору око улазног дела. Непосредно над њим су постојали и трагови поплочавања мермерним плочама (под II).[320] У нивоу са тим мермерним подом, северно од улаза, пронађени су зидани трагови постоља за једанаест столова и седишта, који су били очувани у висини од једног до два реда камена, односно око 0,25 м. Само изузетно, на неколико места, седишта су била очувана до пуне висине. Столови и седишта били су грађени ломљеним каменом и малтерисани су, али нису бојени. Може се претпоставити да је горња површина седишта била обрађена дрветом. Столови су над зиданим делом имали мермерне плоче са профилисаним рубом. Једини остаци плоча из студеничке трпезарије откривени су уграђени као сполије у гробне конструкције из друге половине 15. века, о чему је већ било речи (сл. 44). У делу Трпезарије где су откривени трагови зиданих столова и седишта није било очуваних остатака пода, већ су се само местимично могле уочити површине малтерне подлоге.[321]

Распоред столова је недвосмислено одражавао утврђену хијерархију седења у манастирској Трпезарији, која је била прописана Типиком.[322] У оси студеничке Трпезарије, испред апсиде, налазио се игумански сто, уз који није било трагова зиданих седишта. Паралелно са њим налазила су се два слична стола која су имала зидана седишта, и то само уз западни и источни зид. У апсиди, иза игуманског стола, налазило се призидано седиште у виду синтрона, које се према начину грађења није разликовало од других остатака седишта. Осталих осам столова, са одговарајућим зиданим клупама намењеним манастирском братству, било је постављено управно на подужне зидове – по четири са сваке стране.

У мањем делу Трпезарије, јужно од улаза, није било трагова ових зиданих конструкција. Тешко је замислити намену коју је имао тај простор, будући да нема података о томе да ли је са те стране постојала веза са јужним анексом, где се, како се претпоставља, налазила кухиња.[323] Није искључено да је ту стајао покретни намештај који је служио за одлагање хране или држање посуђа, како је то и било уобичајено у византијским манастирским трпезаријама.[324]

О висини првобитног здања Трпезарије нема сачуваних података на откривеним остацима. Једини детаљ који је помогао да се касније приступи, условно речено, реконструкцији овога здања био је очуван почетак лука, тачније,

318 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 51.
319 Поповић, С. 1994, 246.
320 Радан-Јовин 1979, 72, цртеж 29.
321 У расположивој документацији нема података о траговима пода у овом делу Трпезарије. О поменутим остацима може се судити само на основу фотографија.
322 Поповић, С. 1994, 104–107.
323 Радан-Јовин 1979, 76.
324 Поповић, С. 1994, 447.

раван над којом је почињала конха апсиде. О висини подужних зидова Трпезарије добијен је посредан податак на основу анализе првобитне висине бедема, о чему је већ било речи. Будући да је Трпезарија грађена истовремено са обимним бедемом, који замењује њен западни зид, можемо претпоставити да се њена таваница налазила у равни шетне стазе бедема. У том случају, кровна конструкција Трпезарије је једном страном била ослоњена на парапет за зупцима. Према овој претпоставци, висина просторије од пода до таванице износила би око 5 м. Над таваницом се могла налазити само гредна конструкција двоводног крова, који је, највероватније, био покривен оловним плочама, мада не треба искључити ни покривач од кровних опека (сл. 124).

Студеничка Трпезарија, како су показала ранија истраживања, није могла бити засведена. Велики распон, од око девет метара, подразумевао би ојачавајуће лукове ослоњене на пиластре. Такво решење би и иначе било неуобичајено у оновременом градитељству манастирских здања на подручју земаља византијског културног круга. Осим тога, над главним приземним делом студеничке Трпезарије тешко би се могао замислити спрат, како су то закључивали неки ранији истраживачи.[325] На очуваним остацима зидова нема трагова који би поткрепили такву претпоставку. Противуречила би јој и чињеница да би евентуална спратна конструкција, у односу на претпостављену висину приземне трпезаријске сале, знатно надвишавала обимни бедем и сва околна манастирска здања. Преправљена грађевина на овом простору добила је спрат тек после једне позне обнове, о чему ће даље бити речи.

Читав унутрашњи простор Трпезарије био је осликан, али су од некадашњег живописа остали само трагови. На основу аналогија, може се претпоставити да је у средишту сликаног програма била композиција Тајне вечере. Један посредан податак нас наводи на помисао да је у Трпезарији био насликан и лик ктитора – Светог Симеона Немање.[326] У прозорима су преостали фрагменти сликаних орнамената, веома слични онима на спољном луку Западне капије, који потичу из времена краља Радослава. Незнатни трагови откривени на спољним зидовима указују да су и фасаде Трпезарије у то време биле украшене фрескама. У овој најстаријој фази, испред источног фасадног зида Трпезарије није постојао трем. На том простору, у равни првобитног терена, није било никаквих зиданих трагова, нити су уочени остаци који би указивали на неку дрвену конструкцију.

Уз зид Трпезарије према главној капији сачували су се последњи трагови њеног јужног анекса. Ова просторија, за коју је претпостављено да је служила као нека врста кухиње, имала је под од плоча зеленог шкриљастог камена, у истој равни са првобитним подом у Трпезарији.[327] Просторија је била призидана уз јужни зид Трпезарије, са којим није била у конструктивној вези, а ослањала се и на део источног лица бедема. Остали зидови су ишчезли приликом каснијих градњи, тако да им се трасе могу само наслутити. Приликом постављања некадашњег пода у овој призиданој просторији – вероватно истовременој са подом у Трпезарији, терен је изнивелисан тако да је огољен део темеља бедема у висини 20–25 цм.

Посматран у целини, основни корпус Трпезарије подигнут је у току прве етапе грађења манастира, односно у последњој деценији 12. века. У то време, у оквиру северног зида вероватно није постојала апсида, већ само полукружна ниша. Знатно сложеније питање, на које је сада тешко дати поуздан одговор, односи се на тачно датовање зиданог трпезаријског намештаја. У време када су откривени, остаци зиданих столова и седишта протумачени су као део првобитног уређаја Трпезарије,[328] што је касније постало општеприхваћено мишљење.[329] Ови зидани остаци би стратиграфски могли одговарати првобитном поду, али не треба искључити ни могућност њиховог повезивања са нешто млађим подом од мермерних плоча. Уза зидане трагове столова и клупа, као што је већ речено, није било очуваних остатака тих подова који би омогућили да се јасније утврди њихов међусобни однос. Откопавања у Трпезарији нису вршена уз примену одговарајуће археолошке методологије праћења и документовања свих слојева, што би омогућило да се прецизније утврди поступност градње и наслојавања. Ипак, пажљивом анализом доступних фотографија могло се уочити да је постојала малтерна супструкција пода, која није документована. Такође, постоје слојеви гари, као и ниво једног млађег пода постављеног након прве велике деструкције овог здања – што је само узгред поменуто у извештају истраживача, али није забележено у теренској документацији. С обзиром на то да наведене чињенице не дозвољавају доношење коначних закључака, морамо се ограничити само на претпоставке. У том смислу, зидани намештај у Трпезарији не би се смео поуздано приписати првој етапи грађења, као што се то до сада чинило, већ би га, са више вероватноће, требало определити у наредну, млађу фазу обнове и доградње овог манастирског здања.

У наредној етапи, која је уследила готово читаво столеће касније, студеничка Трпезарија је темељно обновљена, са циљем да добије знатно репрезентативнији изглед. Још

приликом првих радова на откривању првобитне Трпезарије, испред њене источне фасаде откопани су остаци зидова и поплочања, који стратиграфски и хронолошки одговарају каснијој етапи грађења. У питању су остаци трема, ширине 3,80 м, који се пружао читавом дужином грађевине. Од овог подужног зида, заправо стилобата који је био плитко укопан, остао је углавном траг само темеља. У нешто бољем стању откривен је део трема при његовом јужном крају, где је местимично био очуван у готово пуној висини. У надземном делу, овај стилобат је имао ширину од 55 цм и висину од 72 цм у односу на раван пода. Споља је био грађен мермерним квадерима, а према унутрашњости трема мањим тесаницима сиге. Горња страна стилобата била је завршена венцем од мермерних плоча, које су га покривале по читавој ширини. Део трема у оси улаза у Трпезарију био је наглашен са два истурена крака стилобата. Бочне стране трема затварали су пуни зидови, за које се сматра да су у висину ишли до равни крова. За разлику од стилобата, грађени су притесаним каменом и облуцима. Зидови су се ослањали на углове Трпезарије, без међусобне конструктивне везе. У односу на источно лице стилобата трема, они су били истурени у виду пиластара и са те стране обрађени тесаницима сиге. Под у трему је рађен од клесаних и углачаних, овећих мермерних плоча, дебљине око 8 цм. Остаци овог пода били су очувани на улазном делу и са јужне стране, док их на северној половини трема није било (сл. 43). Подне плоче су лежале на насипу, са доста отпадака од обраде мермерних квадера, који је био заливен кречним малтером и ситним туцаником. Дебљина овог слоја подлоге износила је око 10 цм, а под у трему, заједно са мермерним плочама, имао је дебљину од око 18–20 цм.[330]

У шуту и насипу којима је био засут простор испред источног зида Трпезарије откривено је мноштво мермерних уломака, који су већином потицали од стубова и стубаца дозиданог трема (сл. 45 и 46). Фрагменти који су припадали његовој некадашњој конструкцији налажени су, осим на делу уз источни зид Трпезарије, још и у насипним слојевима на северном и северозападном делу порте. Прве анализе ових фрагмената, уз њихове делимичне реконструкције, извршио је арх. С. Ненадовић, који је на основу њих изнео своје виђење некадашњег изгледа трема Трпезарије.[331] У току новијих археолошких истраживања откривено је још неколико мермерних фрагмената који допуњују досадашња сазнања, али такође указују и на потребу да се детаљније проуче сви налази пластике са овог монументалног здања.[332]

У том мноштву уломака било је могуће препознати две врсте високих база. Једне имају облик зарубљеног конуса са кружном плинтом при дну и торусом истог облика на горњој равни, док су друге са високом призматичном плинтом на коју је смештен знатно ужи горњи појас, састављен од једног торуса и трохилуса. На базама које је било могуће реконструисати према нађеним деловима уочена су лежишта осмоугаоних стабала стубова. Међу откривеним уломцима, поред ових осмоугаоних, било је и делова стубова кружног пресека. Према Ненадовићевим анализама, претпостављена је њихова висина од око 1,90–2,00 м. Над овим стубовима налазили су се капители једноставног кубичног облика, са глатким листовима који се повијају под угловима квадратне завршне плоче. Откривени су уломци пет таквих капитела истих димензија, који се међусобно разликују само по детаљу профилације завршне плоче. Према својим димензијама и стилским одликама, поменути налази стубова, база и капитела представљају делове исте целине.

Од стубаца трема откривено је више мермерних уломака база и плоча са завршним венцем. Међу овим налазима било је могуће препознати седам база стубаца клесаних у виду квадратних мермерних плоча, које су све биле једнаке дебљине од 11 цм. Над основном плинтом имале су сличне профиле, који су уоквиравали горњу површину на коју је налегао зидани стубац, квадратног пресека и димензија око 35 цм х 35 цм. Над овим ступцима су се налазиле мермерне плоче, такође монолитне, чије су стране биле клесане у виду профилисаног венца. Међу откривеним уломцима издвојене су четири плоче, које су према димензијама одговарале тим ступцима. Оне су једнаких дебљина, од 12 цм, али им се клесани украс на венцу разликује.

325 Ненадовић 1957, 67–68; Радан-Јовин 1979, 75–76; Кашанин и други 1986, 40–41; Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 50.

326 Теодосије, 166.

327 Радан-Јовин 1979, 76.

328 Радан-Јовин 1979, 70–77; Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 49–51.

329 Чанак-Медић 1986а, 41; Поповић, С. 1994, 245–249.

330 Ненадовић 1957, 50–57.

331 Ненадовић 1957, 71–72, сл. 89–90.

332 У току систематских археолошких ископавања у Студеници после 1989. године откривено је осам уломака пластике, од којих су три фрагменти мермерних осмоугаоних стубова трема из слоја деструкције у Грађевини I, који се датује у прву половину 15. века.

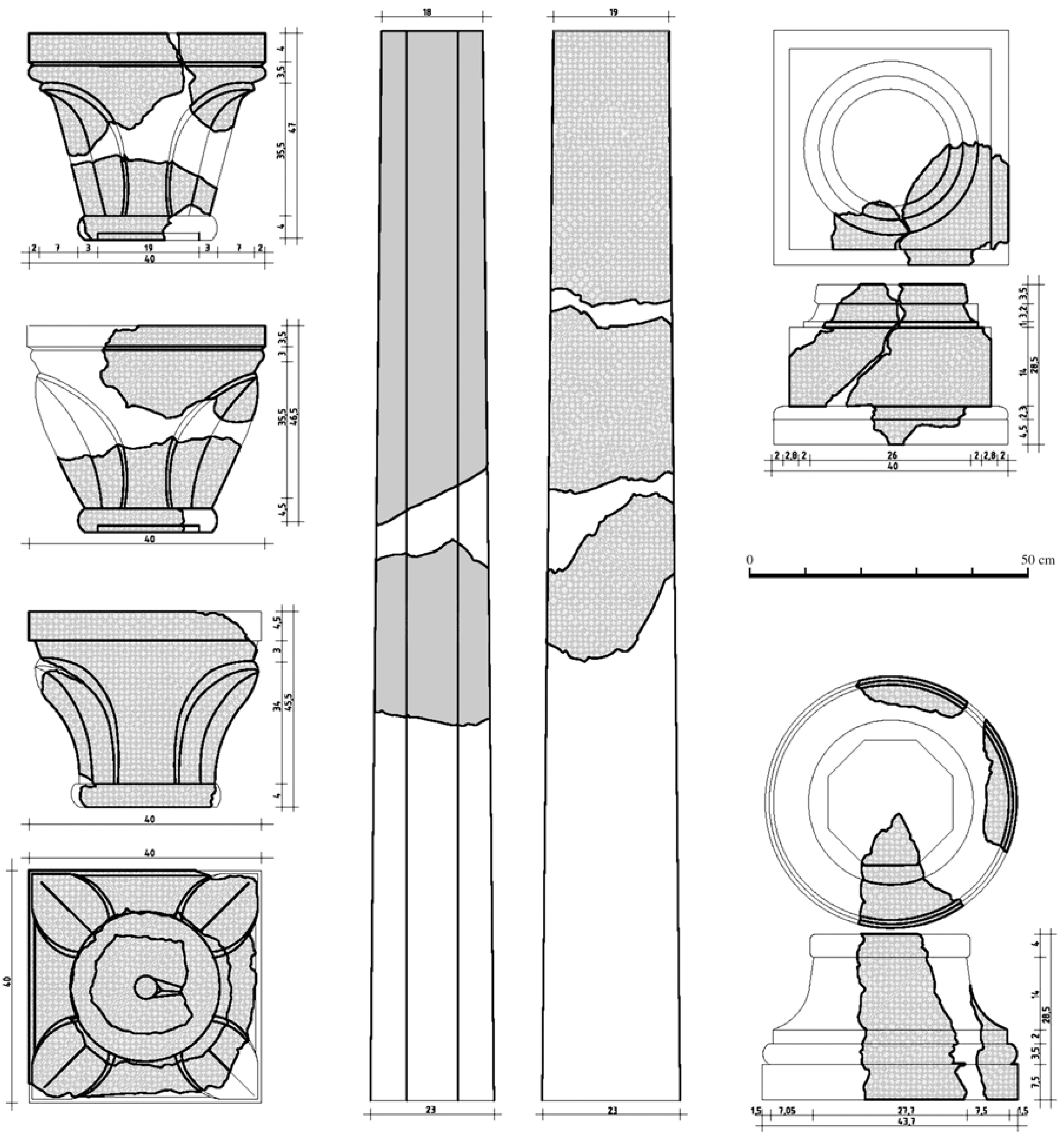

Сл. 45. Трӣезарија – делови сӣубова, каӣиӣела и сӣоӣа са ӣрема (Р 1:10)

На две боље очуване плоче, испод двоструког абакуса, налази се кима са акантусом у различитим обрадама. Овај мотив се у готово једнакој стилизацији јавља на порталу и бифорама западне фасаде Богородичине цркве. На једном фрагменту је испод абакуса кима са разлисталом врежом акантуса. Посебно занимљив је четврти фрагмент, са јајастом кимом и низом астрагала у стилизацији веома блиској античким узорима.[333] На јајастом орнаменту су уочени и трагови тамноплаве боје.

Целини мермерне пластике са порушеног трема одговарају и два лука исклесана у правоугаоним мермерним плочама, једнаких димензија,[334] које су на горњој површини имале трагове металних можданика заливених оловом, помоћу којих су биле спојене. На основу облика ових плоча могло се закључити да су једном страном биле међусобно спојене и ослоњене на капител стуба, док су се на супротним странама највероватније повезивале са конструкцијом зиданих стубаца.

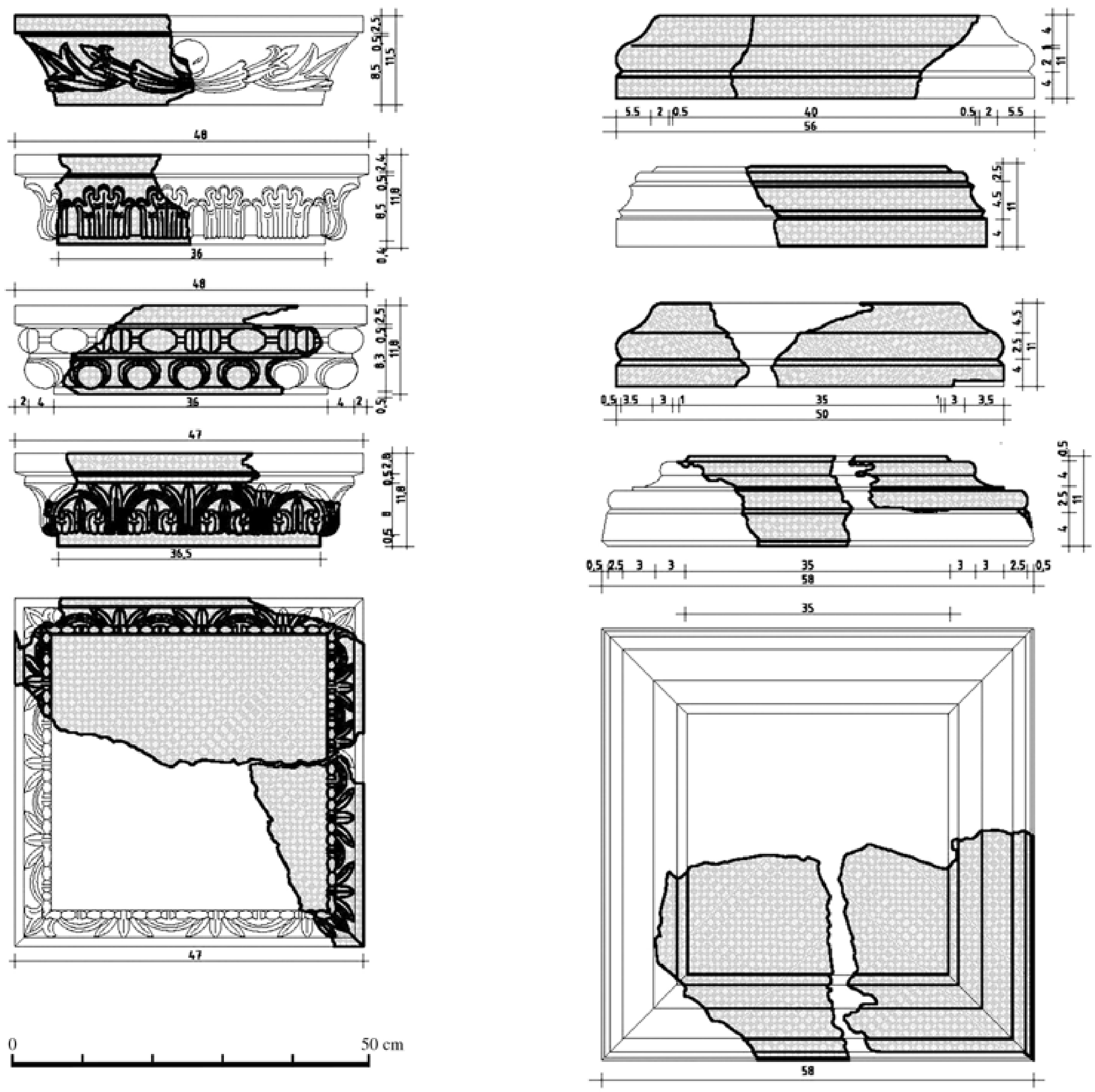

Сл. 46. Трпезарија – мермерни фрагменти стопа и венаца са стубаца трема (Р 1:10)

Сви мермерни фрагменти о којима је напред било речи потичу, без сумње, од првобитне колонаде трема, као што је то већ раније било претпостављено. Резултати новијих археолошких истраживања су показали да се неке претпоставке о њиховом секундарном положају пред Трпезаријом морају одбацити. Свако повезивање остатака овог трема са Великим келијама је, како се сада може видети, без озбиљне аргументације. Откривени остаци грађевине уз северни бедем, која се може идентификовати са „Великим келијама“ познатим из традиције, јасно указују да то здање никада није имало трем нити је било украшено мермерном пластиком. Приказ на бакрорезу Студенице, сада је поуздано доказано, представља имагинарну слику Великих келија, те се у том сегменту не може сматрати поузда-

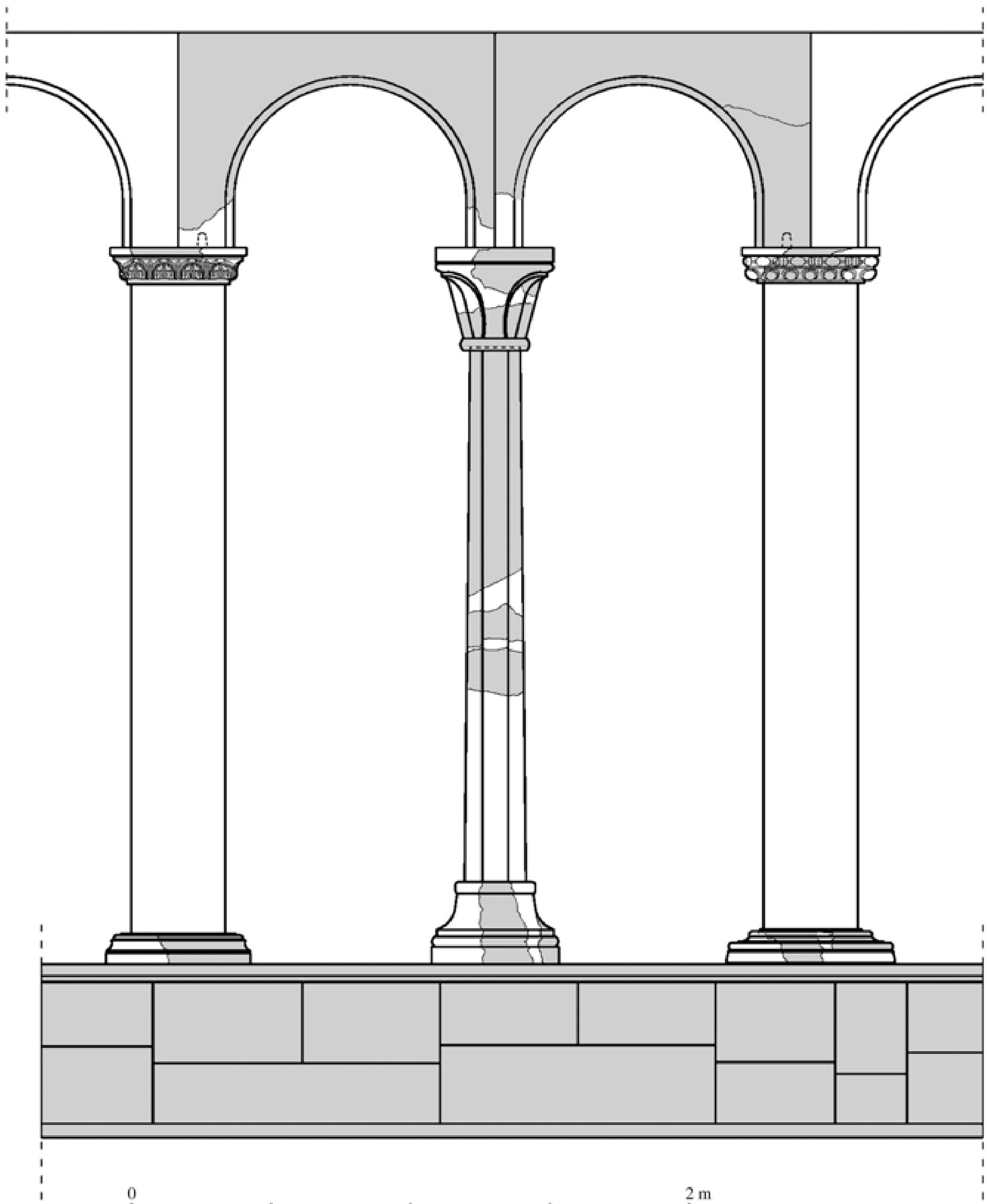

Сл. 47. Трӣезарија – деѿаљ колонаде ѿрема, ӣрафичка реконсѿрукција (Р 1:25)

ним извором. То указује на потребу да се преиспитају и други закључци о манастирској Трпезарији, који су се темељили на овом непоузданом извору.[335] Будући да је сада читав манастирски комплекс археолошки испитан, такође је поуздано утврђено да у оквиру студеничког обзиђа није постојао ниједан други објекат са зиданим мермерним тремом. Стога, такође, треба одбацити и претпоставке да су делови са неког другог манастирског здања уграђени као сполије у трем пред Трпезаријом.[336]

Разложне сумње у то да се сви напред поменути фрагменти припишу конструкцији трема биле су утемељене на великој сличности, готово идентичности, мотива акантуса на плочама завршних венаца стубаца са пластиком Богородичине цркве. За С. Ненадовића, који је сматрао да су их радили исти клесари, то је био један од кључних доказа за датовање трема Трпезарије у време грађења манастирског католикона. Након открића да доградња трема стратиграфски припада млађој етапи, уследио је покушај да се поменутим уломцима одреди место у оквиру целине Богородичине цркве. Као једина могућност понуђена је претпоставка да фрагменти потичу са стубаца и венца замишљеног аркосолијума над Немањиним гробом у западном травеју.[337] То гледиште би се, међутим, тешко могло поткрепити убедљивим доказима. Противурече му, с једне стране, однос сачуваних уломака и решења укупне замисли и конструкције гроба Симеона Немање, а, с друге стране, решења сепулкралних целина у свим потоњим гробним храмовима српских владара.[338]

На основу откривених остатака мермерне пластике, само делимично се може замислити некадашњи изглед дограђеног монументалног трема студеничке Трпезарије. Над стилобатом, који се могао јасно дефинисати, налазила се колонада, сачињена од стубова и стубаца. Појединачни изглед ових носача се највећим делом може реконструисати на основу откривених фрагмената, али нема података о њиховом распореду. С. Ненадовић је у својој идеалној реконструкцији замислио да су се између зиданих стубаца налазила по два мермерна стуба са капителима, у виду трифора. Такав распоред се као могућност не би могао оспорити, будући да се јавља и на западним подручјима, у области Приморја, а сличних примера има и у византијској архитектури.[339] Ипак, судећи по расположивим налазима, можда би ову колонаду пре требало замислити као низ бифора између зиданих стубаца (сл. 47). На такву могућност указују поменути налази плоча са луковима, које се по својим мерама готово идеално слажу са капителима и ступцима. Над овом колонадом се без сумње налазила дрвена кровна конструкција која је била повезана са источним зидом Трпезарије.

За разлику од сегмената трема, који се могу доста поуздано реконструисати, његов целовит изглед је знатно теже замислити. Нема података о томе како је изгледао улазни део, за који је С. Ненадовић претпоставио да је био конструисан у виду засведеног вестибула, по узору на бочне улазе Богородичине цркве. За ову претпоставку није било материјалних трагова, а и замишљени свод би тешко могао да се конструише над плитко утемељеним стилобатом и претпостављеном конструкцијом стубаца и стубова. Мишљења смо, стога, да ово питање мора остати отворено, јер више не постоји могућност за евентуална допунска истраживања будући да су сви остаци некадашње конструкције трема до дна темеља разграђени.

Мермерна пластика трема, о којој је било речи, представља јединствену стилску целину, која би се оквирно могла датовати у прве деценије 14. века. На то указује појава високих база, једноставних призматичних капитела, као и профилација стабла стубова. Ова пластика има релативно блиске аналогије, и то не само на подручју Приморја већ и у нама ближем градитељству на подручју централног Балкана и грчких земаља. У том смислу, најближу аналогију представљају стубови пећке спољне припрате, грађене у време архиепископа Данила II. Слични стубови су се, изгледа, налазили и у конструкцији трема тамошње трпезарије.[340] Блиску паралелу представљају и стубови колонаде на спрату спољне припрате Свете Софије у Охриду, из 1314. године.[341] Истоветни елементи се понављају и у структури храмова Солуна и Арте са краја 13. и из прве половине 14. века.[342] За поменуте плоче са завршним венцем стубаца може се претпоставити да су клесане према старијим узорима са Богородичине цркве. За клесани украс на фрагменту венца са јајастом кимом и низом астрагала,

333 Фрагмент је откривен у темељу Грађевине IV, из прве половине 19. века, где је био уграђен као сполија. Инв. бр. Р-7/2010.

334 Обе плоче су једнаких димензија: 1,14 м x 0,77 м, дебљине 12,5 цм и пречника лука од 0,84 м.

335 Радан-Јовин 1979, 77–81.

336 Чанак-Медић 1986а, 42–43.

337 Чанак-Медић 1986б, 167–172; Ђурић, С. 1988, 100.

338 Поповић, Д. 1986, 155–166; Поповић, Д. 1992, 24–121.

339 В.: Ćurčić 2010, 528–610.

340 Чанак-Медић 1986а, 42; Чанак-Медић 1995, цртежи 57 и 124а.

341 Ćurčić 2010, 573–574, fig. 659.

342 Ćurčić 2010, 545–578.

који опонаша антички узор, за сада нам нису познате ближе аналогије. Расута пластика Бањске, која још увек није систематски обрађена, као и непроучена архитектура овог манастирског комплекса, без сумње пружају могућност за даља трагања. То питање, као и нека друга која се тичу мермерне пластике и конструкције студеничког трема, остају, дакле, за даља проучавања.

Не залазећи у појединости које треба да буду предмет будућих испитивања, доградња монументалног трема студеничке Трпезарије, на основу напред изложеног, могла би се сасвим поуздано датовати у прве деценије 14. века, односно у време радова на великој обнови овог здања. Тада је старија ниша у средини северног зида замењена пространом полукружном апсидом. Без обзира на то што недостају поузданији археолошки подаци, њено датовање у прве деценије 14. века не би требало да буде спорно. За даља разматрања је веома важна чињеница да је синтрон у апсиди грађен на једнак начин и, несумњиво, у исто време са зиданим намештајем Трпезарије.

Са доградњом апсиде морају се, стога, повезати и радови на преуређењу унутрашњости Трпезарије. Већ је раније истакнуто да се непосредно изнад првобитног пода од плоча зеленог шкриљца налазе остаци другог пода, који чине обрађене мермерне плоче. Судећи по малим очуваним површинама, тај млађи под је био сличан поду у дограђеном трему. Међусобна висинска разлика између ових подова износила је око 32 цм, што би значило да се после те обнове у Трпезарију силазило преко два степеника.[343] Разложно је претпоставити да је са овим другим мермерним подом истовремен унутрашњи уређај Трпезарије са зиданим столовима и седиштима. Без археолошке документације, као што је већ истакнуто, тешко је доћи до поузданог закључка. Ово питање се стога мора посматрати у ширем контексту целокупних радова на реконструкцији студеничке Трпезарије, као и других истовремених радова у Студеници.

Уз све непознанице и сва отворена питања која проистичу из сложених околности везаних за конструктивни склоп и археолошку стратиграфију студеничке Трпезарије, постојећа сазнања би водила закључку да је ово репрезентативно здање темељно обновљено и дограђено највероватније у доба краља Милутина. У прилог таквом гледишту говорио би укупан контекст везан за краљеву ктиторску делатност у Студеници, што представља важно питање на које ћемо се нешто даље посебно осврнути (сл. 48).

Према резултатима досадашњих истраживања, студеничка Трпезарија је, заједно са осталим манастирским здањима, тешко пострадала приликом првих турских продора, на прелазу из 14. у 15. век. У том рушилачком походу су сигурно најпре пострадали најосетљивији делови овог здања – мермерни трем и зидани намештај. Мермерни уломци са трема налажени су најчешће расути, у нивоу изнад ове деструкције, у слоју који се образовао најкасније током првих деценија 15. века. Као што је већ раније истакнуто, делови разбијених мермерних плоча, преостали после разарања, били су уграђени као сполије у гробне конструкције из друге половине 15. века, у спољној припрати Богородичине цркве. Рушењима је било изложено и само здање Трпезарије. Обимни бедем, односно њен западни зид, том приликом је, изгледа, најтеже пострадао. Од овог зидног платна преостао је само нижи део висине до 1,5 м. Источни зид као и, вероватно, северни бочни зид са апсидом чини се да су претрпели мање штете.

Обнова опустошеног манастира уследила је, изгледа, већ у првим деценијама 15. века. Шта је том приликом поново изграђено, не може се пратити у појединостима. Главна пажња је, највероватније, била посвећена поновном подизању обимног бедема. У оквиру тих радова обновљена је и манастирска Трпезарија, али у знатно скромнијем виду. Тешко је рећи како је ово здање изгледало након поменуте обнове, али је сасвим извесно да некадашњи монументални трем није реконструисан. Отворено је питање да ли је на његовом месту подигнута нека лакша конструкција од дрвета. Остало је забележено да се приликом радова 1953–1954. године испред источног зида Трпезарије наилазило на „мноштво камених база“ за дрвене диреке, али њихови положаји нису документовани.[344] Једино поуздано сведочанство о овој обнови представљали су остаци новог поплочања Трпезарије – у стратиграфском смислу, пода III. До нивоа новог пода били су заравњени остаци зиданих столова, чија је горња површина укључена у ново поплочање, док су међупростори засути шутом.[345] За поплочавање су коришћене неке старије мермерне подне плоче, али и сполије, тачније, старије надгробне плоче. У овај под био је уграђен и један уломак парапетне плоче са клесаним украсом палмета из некадашње олтарске преграде у Краљевој цркви.[346] У оквиру пода су биле уграђене и четири камене базе за дрвене диреке, постављене по средишњој оси, на које је била ослоњена греда – подвлака дрвене таванице обновљене Трпезарије. За две од тих база били су употребљени старији, ниски мермерни свећњаци, наопако окренути (сл. 49). Отворено је питање да ли су ти свећњаци уграђени као сполије већ приликом постављања пода III, или су ту мо-

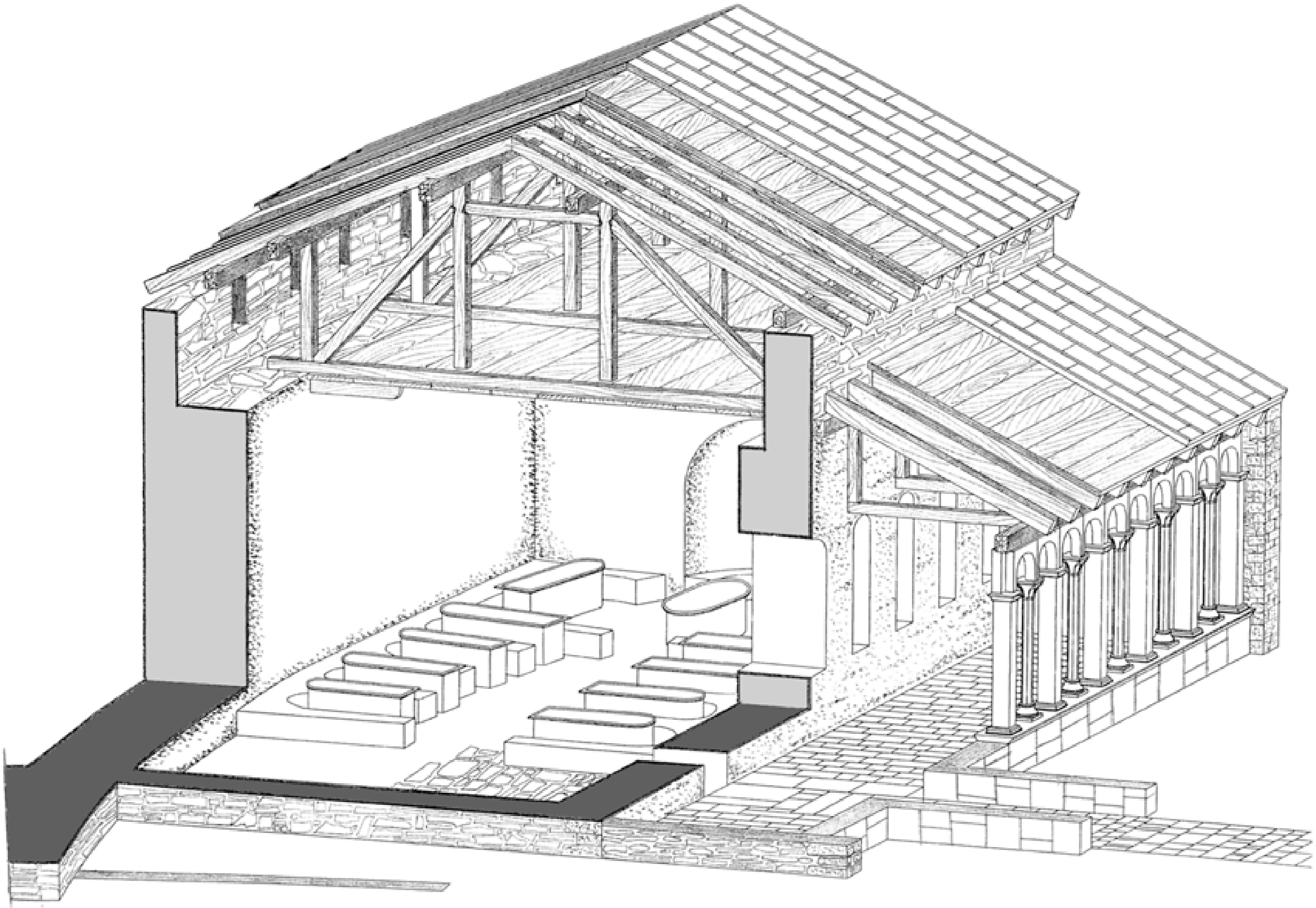

Сл. 48. Трпезарија после реконструкције у другој деценији 14. века – замишљени изглед са пресеком

жда доспели приликом једне касније обнове. Слична дилема се односи и на два банка – зидана седишта прислоњена уз подужне зидове Трпезарије. Њихов тачан стратиграфски однос према млађим подовима је на основу расположиве документације сада тешко утврдити. Може се само претпоставити да су седишта истовремена са подом III и да су призидана уз бочне зидове, као нека врста замене за старији зидани намештај Трпезарије. Будући да су се поменута зидана седишта налазила у затеченом корпусу овог здања пре почетка радова 1953. године,[347] није искључено да су могла настати и касније. Нема података о томе у каквом стању су затечена, али, пошто се у време извођења радова сматрало да припадају првобитном уређају Трпезарије, обновљена су и презентована.[348]

Није познато каква је била даља судбина студеничке Трпезарије током 15. и 16. века. Посредно би се могло закључити да је, уз остала манастирска здања, и Трпезарија била оштећена у земљотресу почетком 17. века. Да ли је након њега обнављана па поново рушена, остаје у домену претпоставки. Ако је судити према приказу на цртежу из 1689. године, на простору некадашње Трпезарије су се крајем 17. века налазиле само рушевине. У поређењу са каснијим приказом на бакрорезу Студенице из 1733. године, могло би се закључити да је на том простору извршена нека обнова, што је већ у више наврата коментарисано.[349] Сматрамо, међутим, да се поменути приказ пре може

343 Радан-Јовин 1979, 72–74, цртеж 29.
344 Ненадовић 1957, 54.
345 Радан-Јовин 1979, 76.
346 Ненадовић 1957, 57, сл. 65 и 114.
347 Ненадовић 1981, 316–318, сл 7.
348 Ненадовић, 1957, 69, сл. 87; Радан-Јовин 1979, 85, сл. 51.
349 Ненадовић 1957, 48; Радан-Јовин 1979, 77–81.

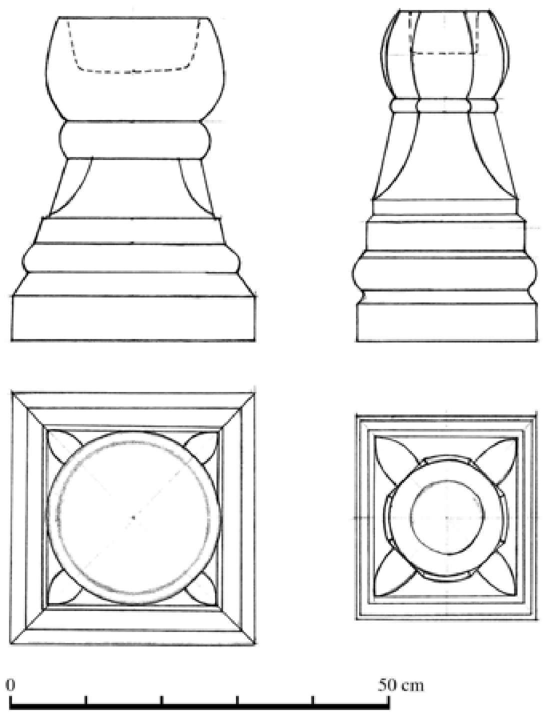

Сл. 49. Трпезарија – мермерни свећњаци из позније обнове (Р 1:10)

сматрати имагинарном сликом него стварним изгледом обновљене Трпезарије. Уколико ово прихватимо, онда се обнова, или боље рећи подизање нове грађевине над остацима зидова некадашње Трпезарије, не би могла датовати пре средине 18. века. У току шесте и седме деценије тог столећа, у време манастирских старешина Константина и Руфима, у Студеници се, како изгледа, доста градило.[350] Манастирски „град“, односно обзиђе, обнављано је 1758. године,[351] а нешто касније, 1765. године, завршени су радови на препокривању цркве и изградњи два конака у северозападном делу порте[352] (Мали конак I и II). Може се претпоставити да је управо у то време подигнута и нова спратна грађевина над зидовима порушене Трпезарије, чији је преостали део уклоњен приликом конзерваторских радова 1952–1956. године. Не залазећи у појединости, указаћемо само на нека запажања. У питању је, по свему судећи, била истовремена градња са здањем уз северни зид Трпезарије, које смо означили као Мали конак I. Приземни део, некадашњи простор Трпезарије, задржао је карактер дворане са релативно ниском таваницом и низом дрвених стубова по средишњој оси. Некадашња апсида је била порушена и на том делу новог зида су формирана врата за прилаз засведеном подруму Малог конака I. На спрату су се налазиле стамбене просторије, које су такође биле повезане са овим здањем уз северни зид. За прилаз тим просторијама постојало је унутрашње степениште, подигнуто у западном углу некадашње Трпезарије. Испред источног зида налазио се, по свему судећи, двоетажни дрвени трем преко кога се такође могло комуницирати са просторијама на спрату.[353]

Са јужне стране некадашње Трпезарије подигнута је манастирска пушница, чији је приземни део био засведен. У конструкцији овог свода могле су се уочити две фазе грађења. Приликом рушења призидане пушнице, у њеним зидовима је откривено више уломака мермерне пластике који су били уграђени као сполије. Међу њима је био и део поменуте плоче са натписом о обнови „града“ из 1758. године,[354] што указује на то да је пушница призидана у једној од познијих обнова манастира, највероватније у првој половини 19. века.

Мали конак I

Северно од Трпезарије, на простору где се сада налази здање из 18. века, означено као Мали конак I, постоје остаци две раније грађевине (сл. 50). За старију грађевину се може доста поуздано претпоставити да је чинила део првобитног манастирског комплекса. Први трагови ранијих здања, која су претходила садашњој грађевини, откривени су приликом радова на обнови Трпезарије 1953–1954. године.[355] Археолошка истраживања у подруму Малог конака I и са спољне стране зидова тог објекта, која су обављена 1982–1984. године, пружила су поуздане податке о стратиграфији слојева и хронологији грађења уз обимни бедем, северно од Трпезарије.[356]

Од првобитне грађевине су на овом простору откривени веома скромни остаци, који су недовољни за целовито сагледавање њеног некадашњег изгледа. Са јужне бочне стране грађевина је била ослоњена на зид Трпезарије, а са западне на унутрашње лице обимног бедема. Сопствене зидове је имала само са бочне северне стране и са источне, према цркви. Њихови скромно очувани остаци нису детаљније истраживани нити документовани пре него што је простор на коме су се налазили прекривен савременим плочником.[357] Део источног зида, откривен приликом радова 1953–1955. године, ослањао се на североисточни угао Трпезарије, али без међусобне конструктивне везе.[358] Са супротне стране, откривен је угао са северним бочни зидом, чији остаци залазе под Мали конак II.[359]

Поменути остаци, ма колико фрагментарни, пружају могућност да се приближно одреде димензије првобитне грађевине испод Малог конака I. Слично Трпезарији, грађевина је била широка приближно 9 м, док јој је дужина износила око 16,5 м. Имала је плитко утемељене зидове, ширине 80 цм, грађене ломљеним каменом са слабим малтерним везивом.

Првобитни под у грађевини чинио је слој малтера дебљине око 10 цм. Нема података о томе у којој мери је овај под био очуван, али је забележено да се над њим налазио слој набијене мрке глине, чија је горња површина била јако нагорела. Поменути слој глине је свакако представљао једну од познијих обнова пода. Са тог нивоа, на делу према северном зиду Трпезарије, укопане су три веће цилиндричне јаме, постављене у низу, које су биле дубоке 2,00 м, док им је пречник у равни пода износио око 1,40 м. У питању су, без сумње, били трапови, што указује на могућност да је ова првобитна грађевина, поред осталог, служила као складиште хране. То би такође указивало на њену функционалну повезаност са здањем Трпезарије.

Првобитна грађевина је пострадала у веома јаком пожару, заједно са осталим студеничким здањима, приликом једне од првих турских похара у годинама после Косовске битке. У слоју пожара и рушења над подом, уз гар и угљенисано дрво, откривено је доста растопљеног олова. Материјалом из овог слоја деструкције била су испуњена и сва три поменута трапа. У трапу према југоисточном углу грађевине откривено је мноштво фрагмената фресака, који према својим стилским одликама одговарају остацима живописа у прозорима Трпезарије. У трапу према супротном, југозападном углу, као и у средњем, откривена је угљенисана дрвена здела,[360] затим фрагменти стакла,[361] као и доста уломака изгореле грнчарије, међу којима је било и фрагмената трпезне керамике. Међу тим налазима се посебно издваја један бокал са сграфито орнаментом розета и спирала (кат. бр. 41), као и део стаклене чаше украшене пластичним ребрима (кат. бр. 114). Посматран у целини, материјал из трапова као и из слоја пожара је подударан са налазима из слојева деструкције са других делова студеничког комплекса, који се датују у последњу деценију 14. и почетак 15. века, односно у завршно раздобље студеничког *хоризонта III-а*.

Убрзо након поменутог разарања уследила је обимна обнова манастирских здања. Том приликом је, као што смо већ истакли, обновљена Трпезарија, са чије северне стране је изграђена нова грађевина са приземном етажом и спратом (сл. 50). Као претходна, и она је била ослоњена на обимни бедем, који је обнављан истовремено са грађењем новог здања. Остаци првобитног бедема у овом сектору остали су очувани у висини 1–1,50 м. Обновљени, односно надзидани бедем није се у техници грађења битно разликовао од старијег, али се према врху делимично сужавао. Његово унутрашње лице било је такође прилагођено новом здању – уграђивањем лежишта за греде међуспратне конструкције, као и једне полукружне нише. Захваљујући остацима источног зида, који су делом откривени и документовани у дужини од око 17 м, неправилну правоугаону основу ове млађе грађевине могуће је доста тачно одредити. Источни фасадни зид био је једним својим крајем наслоњен на апсиду Трпезарије, док се други зид прати до Малог конака II, под који залази.[362] Према видљивим траговима, пресецао га је бочни зид здања из 1765. године, али се наставак источног зида може пратити још само око један метар. На овом делу, где је стена веома плитка, трагови источног зида, као и оног бочног, са североисточне стране, у целини су ишчезли. Имајући у виду могућ положај бочног зида, може се претпоставити некадашња дужина млађе грађевине од 17–18 м. То би, уз просечну ширину од око 5 м, указивало да је њен простор у приземљу обухватао површину од око 80 м².

Источни зид млађе грађевине, чији су надземни остаци већим делом били сачувани до висине од око 50 цм, имао је темељ укопан до дубине од око 80 цм. Део темеља овог

350 Шакота 1988, 72–74.
351 Ђурић, С. 1988, 118, кат. бр. 48.
352 Ненадовић 1957, 93–95; Шакота 1988, 74.
353 Ненадовић 1957, 54.
354 Ненадовић 1957, 53, сл. 63 и 82.
355 Ненадовић 1957, 50 и 53.
356 Јанковић 1984, 160–161; Јанковић 1986а, 14.
357 Поплочавање простора испред Трпезарије, Малог конака I, Малог конака II, као и савремене Звонаре изведено је 1985. године, без претходних археолошких истраживања, постављањем камених плоча на бетонској подлози.
358 Ненадовић 1957, 50.
359 Допунска археолошка истраживања 2014. године.
360 Јанковић 1984, 161. Међу сачуваним археолошким налазима из овог слоја недостају остаци ове угљенисане дрвене зделе.
361 Пејовић 1988, кат. бр. 50 и 52, сл. 55.
362 Остаци овог зида све до Малог конака II откривени су и презентовани у току радова 1956. године, о чему сведоче сачуване фотографије. Порушени су приликом денивелације простора испред садашње Звонаре и постављања новог плочника 1985. године.

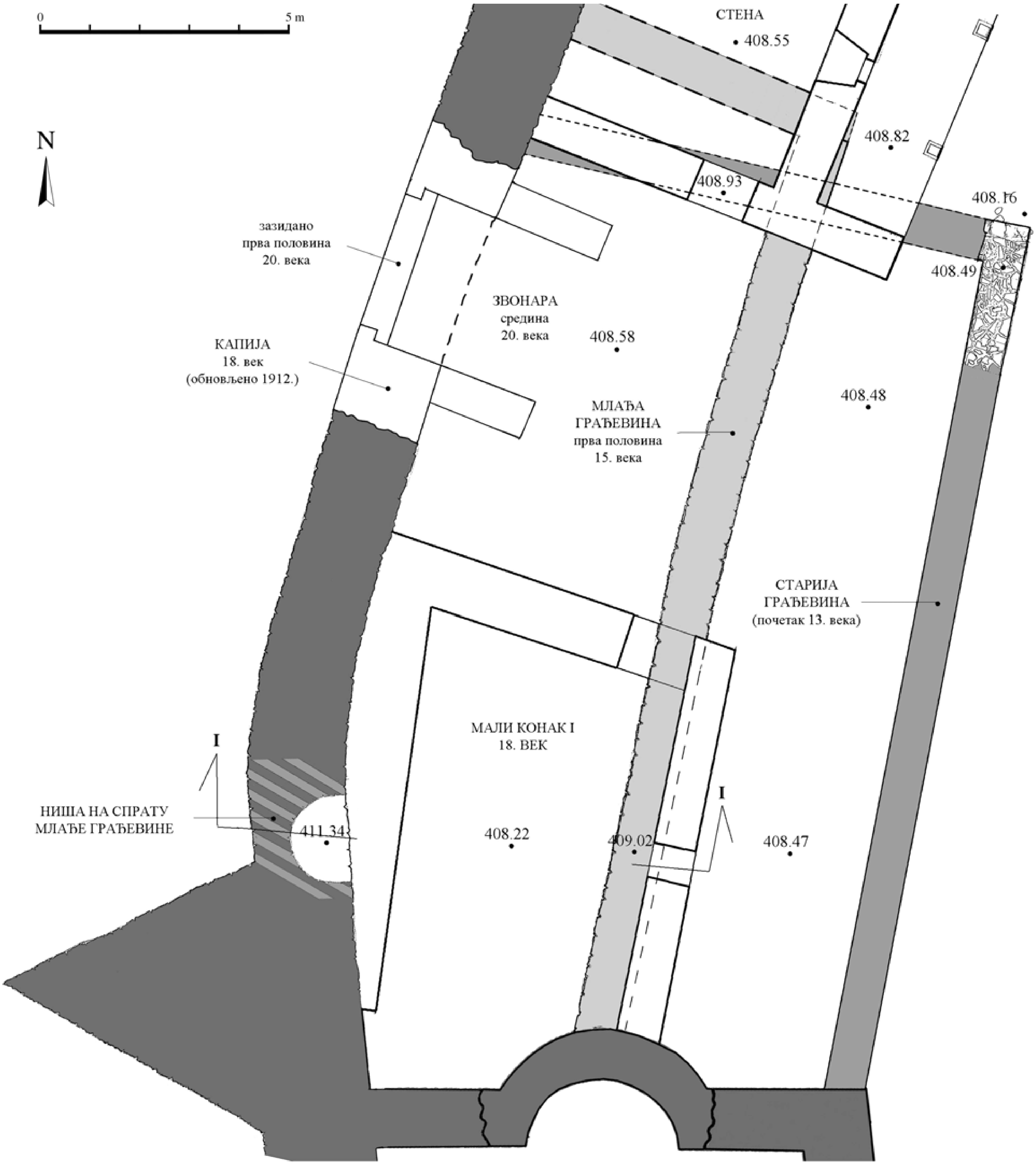
0
5 m
N
СТЕНА
408.55
408.82
408.93
408.16
408.49
зазидано
прва половина
20. века
ЗВОНАРА
средина
20. века
408.58
КАПИЈА
18. век
(обновљено 1912.)
408.48
МЛАЂА
ГРАЂЕВИНА
прва половина
15. века
СТАРИЈА
ГРАЂЕВИНА
(почетак 13. века)
МАЛИ КОНАК I
18. ВЕК
I
НИША НА СПРАТУ
МЛАЂЕ ГРАЂЕВИНЕ
411.34
408.22
409.02
408.47

Сл. 50. Мали конак I са остацима старије и млађе грађевине – основа и попречни пресек (Р 1:100)

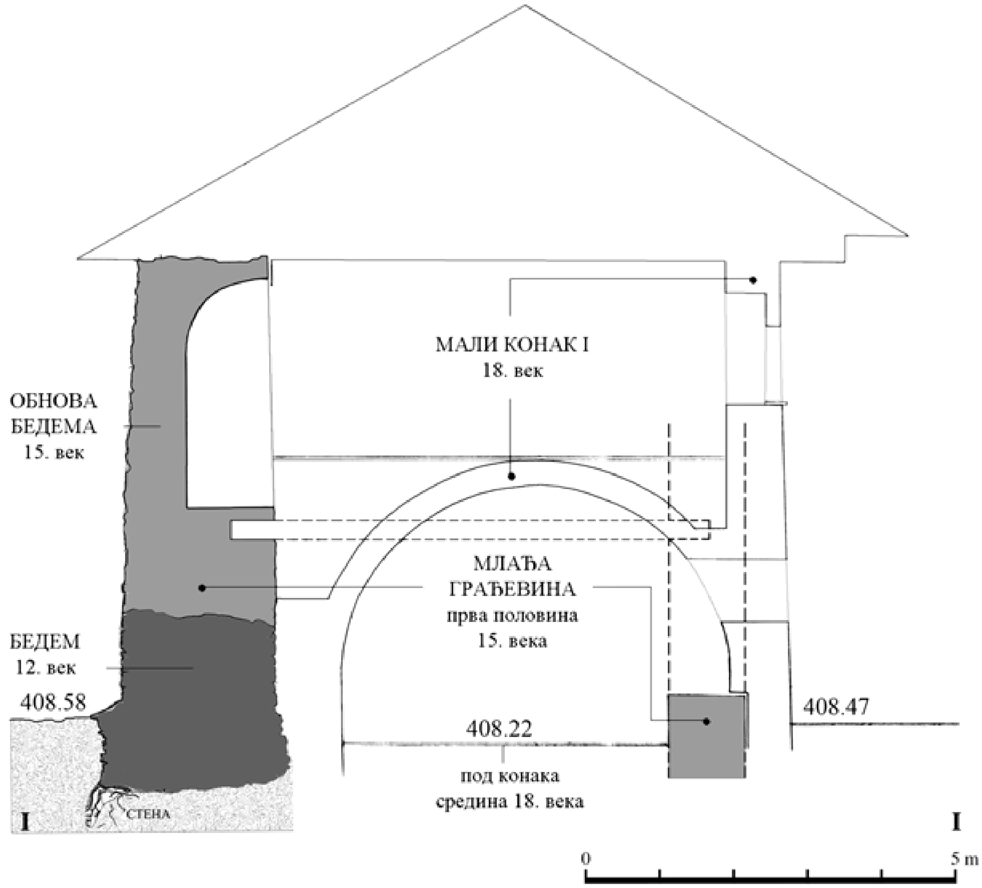

зида, ближе апсиди Трпезарије, лежи преко средњег од три раније поменута стара затрпана трапа.[363] Зид је грађен ломљеним притесаним каменом и јаким кречним малтером, а широк је око једног метра. Због каснијих градњи, тачан ниво пода у приземној просторији није сачуван. На простору испред новоподигнутог источног зида откривена је малтерисана површина која лежи директно на старијем слоју деструкције. Под тим слојем малтера, који одговара времену грађења поменутог зида, откривен је новац угарског краља Сигисмунда (1386–1437),[364] кован после 1400. године (кат. бр. 421). Овај налаз би се могао сматрати као поуздан *terminus post quem* за подизање млађе грађевине, што би одговарало раздобљу *хоризонта III-b*.

Изнад приземља је млађа грађевина имала и спрат, од кога су преостали само остаци у зидној маси обновљеног бедема. На ограниченим површинама доступним за истраживања, будући да су највећим делом заклоњене конструкцијом конака из 18. века, уочено је лежиште једне масивне греде међуспратне конструкције, димензија у пресеку 0,30 м x 0,40 м. Горњи ниво ове конструкције, у односу на претпостављену раван пода у приземљу, био је на висини од око 2,80 м. У истом нивоу, у обновљеном делу бедема налази се и под полукружне нише који је поплочан каменим плочама (сл. 51). Ова ниша је у целости сачувана. Уграђена је у зидну масу бедема и у горњем делу је засведена полукалотом. Дубока је 1,10 м, ширина у лицу зида јој је око 1,70 м, а у односу на раван пода, до темена лука има висину од 2,90 м.

Фрагментарна очуваност остатака млађе грађевине не пружа могућност да се целовитије сагледа њен некадашњи изглед. Са њене источне стране, разложно је претпоставити постојање дрвеног трема, иако о евентуалним траговима такве конструкције нема података.[365] Ширина претпостављеног трема могла је износити око три метра, уколико су дрвени диреци, уместо на камене базе, били ослоњени

363 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 51.

364 Јанковић 1986б, 14.

365 Део испред Малог конака I денивелисан је 1953–1954. године, а потом и 1985. године приликом савременог уређења овог простора. О овим радовима нема расположиве документације.

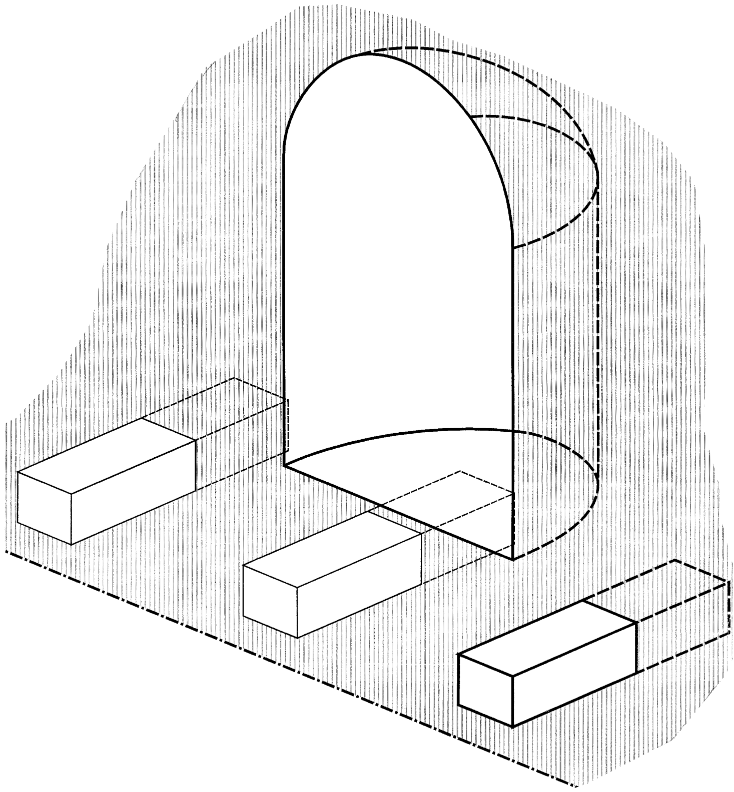

Сл. 51. Мали конак I – детаљ нише параклиса у обновљеном бедему, на спрату млађе грађевине

на остатке источног зида старије грађевине. Преко овог трема се највероватније приступало просторијама на спрату, где се, поред других одаја, налазио и један параклис. О овом сакралном простору у оквиру млађе грађевине, која је највероватније служила као манастирски конак, нема расположивих података. У некадашњој манастирској традицији, која је најбоље одсликана на познатом студеничком бакрорезу из 1733. године, изгубило се сећање на овај параклис, тако да није позната ни његова храмовна посвета.

О времену грађења млађе грађевине уз северни зид Трпезарије, у првим деценијама 15. века, сведоче већ изложени археолошки подаци. О њеној даљој судбини нема поузданих података. Може се претпоставити да је грађевина пострадала пре краја 17. века, можда у време великог студеничког земљотреса почетком тог столећа. Налази из једне јаме, као и из слоја са материјалом који се може датовати у 17. век указују да су њене рушевине у то време коришћене као отпадни простор.[366]

До новог грађења на делу северно од Трпезарије дошло је тек средином 18. века, када је подигнут садашњи Мали конак I. Ово здање, неправилне правоугаоне основе, било је мање од претходних грађевина на том простору. Просторија у приземљу је засведена полуобличастим сводом, који се са западне стране ослањао на зид призидан уз унутрашње лице бедема. Са супротне, источне стране био је подигнут нови зид, који делом лежи на старијим остацима одговарајућег зида млађе грађевине. Улаз у ову приземну просторију налази се у оквиру новог северног бочног зида. Са јужне стране, нови конак је ослоњен на зид Трпезарије где је претходно порушена апсида. На њеном месту постојала су врата која су ову засведену просторију повезивала са некадашњим простором Трпезарије. У горњој етажи је сачуван део бедема са раније поменутом полукружном нишом, који је повезан са новоподигнутим зидовима. Под на спрату, начињен од камених плоча, лежао је над сводом и насипом уз подужне зидове. У овом насипу, испод равни пода, била је уграђена овећа полукружна скривница.[367]

Мали конак I настао је највероватније у шестој деценији 18. века, у време обимних радова на обнови Студенице. Грађен је, по свему судећи, истовремено са суседним здањем подигнутим над остацима старе Трпезарије, са којим је био повезан у једну целину, не само у приземљу већ и на спрату. Приликом конзерваторско-рестаураторских радова 1952–1956. године Мали конак I, првобитно предвиђен за рушење, обновљен је као посебно здање.[368] Касније је просторија на спрату уређена за излагање манастирске ризнице, док је засведена просторија у приземљу опремљена за продавницу сувенира.

Мали конак II

О простору североисточно од Малог конака I, где се сада налазе Звонара, изнад зазидане капије уграђене у обимни бедем у 18. веку, затим суседни Мали конак II, као и део уз унутрашње лице Северног бедема, располаже се са веома мало археолошких података. Добар део површина на том простору покривен је савременим плочником и санитарним објектом, који су подигнути 1985. године, без претходно обављених археолошких истраживања. С друге стране, на простору поменутих објеката из 18. века уништени су готово у целини старији остаци. Истраживања на површинама где је то било могуће, обављена 2012. и 2013. године, дала су веома ограничене резултате, који не пружају поузданија сазнања о старијим здањима у том делу

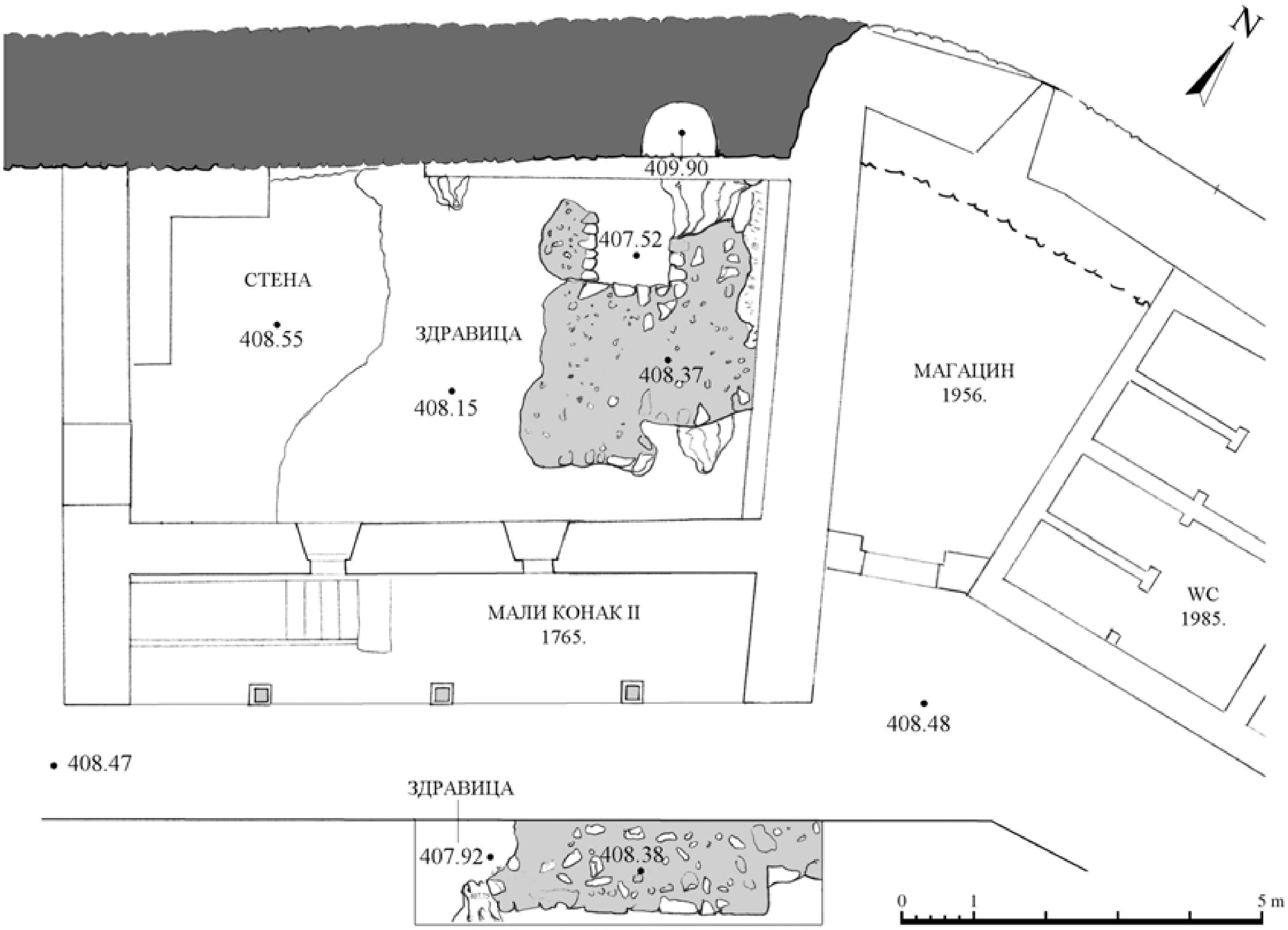

Сл. 52. Мали конак II – основа са траговима старијих зидова (Р 1:100)

манастирског комплекса, већ углавном допуњују податке о најмлађој, сада постојећој грађевини.

Мали конак II је подигнут 1765. године трудом архимандрита Константина и игумана Руфима, како се сазнаје из познатог натписа уграђеног у спратни део тог здања.[369] Затечени терен уз бедем, где се, како изгледа, првобитно налазио један повишени гребен, био је пре подизања нове грађевине денивелисан и изравнат са западним делом порте. Конак је, као и остала манастирска здања, подигнут уз обимни бедем. Има приземље и спрат, испред којих се налази двоетажни дрвени трем са степеништем за прилаз одајама на горњој етажи. Приземна просторија је, као и код суседног Малог конака I, засведена полуобличастим сводом, чије је лежиште било делом усечено у унутрашње лице бедема, а делом ослоњено на прислоњени зид. Са супротне као и с бочних страна, нови зидови, грађени притесаним ломљеним каменом, били су веома плитко утемељени и ослоњени непосредно на стену, која највећим делом лежи на свега 10 цм испод нивоа пода или је са њим у истој равни. У односу на првобитни ниво терена уз бедем, овај под је нижи за 40–50 цм. То се могло уочити на једном сегменту где је остао видљив темељ са почетком лица првобитног обимног бедема, на коти 408.95. Улаз у ову просторију налази се у оквиру северозападног бочног зида. У његов праг, као сполија, уграђен је један полуобрађени мермерни блок, чија профилација

366 Јанковић 1986а, 14–18.
367 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 60–61.
368 Ненадовић 1957, 50–54.
369 Ненадовић 1957, 93–94, сл. 119.

подсећа на прагове Богородичине цркве. У питању је, по свему судећи, незавршени део мермерне пластике преостао после грађења главног манастирског храма.[370]

На горњу површину свода и на насип са подужних страна ослоњена је дрвена конструкција пода спратних одаја. У овај насип, између лица бедема и свода, испод равни пода је уграђена скривница, која је повезана са затеченом, старијом полукружном нишом у лицу обимног бедема. Ова ниша, висине око 1,60 м, засведена је полукалотом грађеном од тесаника сиге, који се у лицу свода појављују у алтернацији са по две опеке. Дубина нише је 0,80 м, а ширина у лицу бедема 1,10 м. Њена унутрашњост је равно поплочана и налази се на коти 409.90. С обзиром на то да даља истраживања нису била могућа, остало је отворено питање када је ова полукружна ниша уграђена у зидну масу бедема (сл. 53). Не може се искључити могућност да можда припада и првобитном бедему, мада нам изгледа вероватније да је настала приликом његове обнове, почетком 15. века.

На истраженом простору у приземној засведеној просторији, као и испред Малог конака II, откривени су трагови зидне масе и остаци малтера на стени. С обзиром на фрагментарну очуваност, није било могуће да се ближе одреди основа првобитне грађевине која се налазила уз обимни бедем. Откривен је само траг лица зида у висини од једног до два реда камена над стеном, очуван у дужини од око 3,90 м. Зид се пружао паралелно са унутрашњом страном бедема, на удаљености око 10,50 м, што приближно одговара ширини Трпезарије и првобитне грађевине са њене северне стране.

Величину и изглед основе манастирског здања које се налазило на месту Малог конака II није могуће утврдити на основу поменутих расположивих података. Има се утисак да је затечено стеновито тло уз бедем било изравнато изливањем зидне масе по целој површини, у габариту основе будуће грађевине, која је, по свему судећи, припадала првобитном манастирском комплексу. У оквиру тог здања, или његове позније обнове, налазио се у приземном делу параклис коме би одговарала поменута полукружна ниша очувана у зидној маси бедема. У односу на претпостављену раван пода, ова, слободно можемо рећи олтарска, ниша била је издигнута за око један метар. О самом параклису, чији су последњи остаци ишчезли или заклоњени још средином 18. века приликом грађења садашњег конака, нема података на студеничком бакрорезу из 1733. године, тако да нам остаје непозната и његова храмовна посвета.

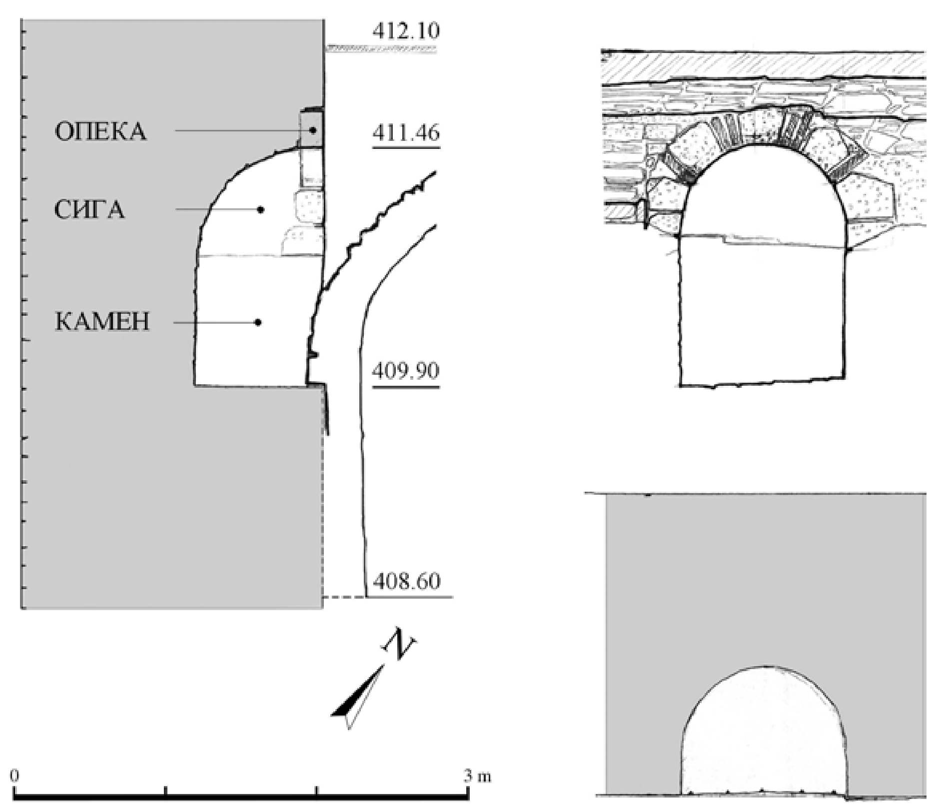

Сл. 53. Мали конак II – ниша старијег параклиса у бедему, основа, пресек и изглед (Р 1:50)

Грађевина II

Археолошка истраживања на простору уз Северни бедем, где су се према манастирској традицији налазиле *Велике келије*, започета су у оквиру квадратне мреже, будући да на затеченој површини порте није било видљивих трагова старијих здања. Простор је обележен на основу ранијих сазнања о остацима масивних зидова који су уочени приликом прекопавања порте 1952–1956. године, што је потврђено и приликом прелиминарних археолошких сондирања 1970. године.[371] Откопна површина, дужине 40 м и ширине 16 м, обухватала је 32 квадрата, димензија 5 м x 4 м, односно око 640 м². Истраживања на овом простору започета су 1995. године, али су, услед дужег прекида, окончана тек 2010–2011. године.[372]

У оквиру прве етапе радова, на читавом простору уклоњени су рецентни насипи, чија је просечна дебљина износила око један метар. У питању су слојеви земље који су ту насипани приликом ранијих конзерваторских радова, са циљем да се северни део порте што више изравна. Оригинални ниво терена у овом делу порте, као што је већ раније истакнуто, био је у знатном паду од цркве према северном обимном бедему, па је тај простор, како су показала даља истраживања, након рушења првобитних објеката у више наврата насипан и нивелисан. Примера ради, разлика затеченог нивоа терена у односу на првобитни ниво је уз унутрашње лице Северног бедема износила местимично и 3,50 м.

Након уклањања новијих насипа запажене су контуре два већа, солидно зидана објекта, која су технички означена као *Грађевина II* и *Грађевина III*, о којима ће даље бити речи. У оквиру остатака Грађевине II уочена је сложена стратиграфска ситуација, са неколико хронолошки јасно издвојених хоризоната, као и одговарајућих остатака објеката, који су на том простору грађени све до првих деценија 19. века. Имајући то у виду, наше даље излагање ћемо наставити разматрањем трагова најстаријег слоја, затим остатака саме Грађевине II и, најзад, каснијих објеката који су грађени у оквиру њених рушевина – Грађевине II-а, манастирске воденице и једног познијег објекта који је означен као Грађевина IV.

На првобитној равни терена, на простору који обухвата Грађевина II, укључујући и њену непосредну околину, откривени су местимично трагови старијег слоја непосредно над здравицом, од које се он по својој структури веома мало разликовао. У археолошком смислу, поменути слој је био готово стерилан, будући да је на целој истраженој површини нађено само неколико ситнијих уломака керамике који би се могли определити у 6. век. Над овим слојем или у његовој равни откривен је ниво грађења обимног бедема у виду слоја малтера дебљине око 10 цм, који је, пратећи затечени ниво тла, био у благом паду од запада ка истоку.[373] Сам темељ бедема, чија је просечна дубина на овој деоници око 1,40 м, био је укопан у здравицу.

Након изградње бедема, уз његово унутрашње лице заснована је Грађевина II, као једно од највећих манастирских здања. Пре њене изградње је затечени терен био делом изнивелисан тако што је засечена падина са јужне и западне стране. Откривени остаци релативно добро очуваних масивних зидова одговарају приземној делимично укопаној етажи овог пространог здања.

Грађевина II је била правоугаоне, релативно неправилне основе, са површином унутрашњег простора од око 290 м² и спољних димензија: дужине 30–32 м и ширине око 10 м (сл. 54). Једном својом дужом страном ослоњена је на Северни обимни бедем. Са остале три стране имала је сопствене зидове, дебљине између 1,10 м и 1,35 м, односно 3,5–4,5 стопе. Зидови су јој били грађени различитим врстама камена у неправилном слогу. Поред плочастих локалних шкриљаца, који су најзаступљенији, јавља се ломљени полупритесани камен, а местимично има и речних облутака. У структури зидова постојале су хоризонталне дрвене затеге од тесаних греда (сл. 55). На појединим местима, где је то било могуће, уочено је да су углавном коришћене гредице правоугаоног пресека, димензија око 15 цм x 20 цм. Ове затеге су се, као што је то и уобичајено, састојале од по три подужно постављене паралелне греде, међусобно повезане попречним гредицама на неједнаким растојањима – од 1,50 м до 2,90 м. Хоризонтални низови ових дрвених затега уочени су на међусобним висинским растојањима од 1,10 м до 1,30 м.[374] Лица зидова била су широко дерсована белим кречним малтером, истог квалитета са оним из структуре зидне масе. Површине са добро

370 Раније изнето мишљење да је у питању праг неког „од најлуксузнијих здања у манастиру Немањиног времена" мора се, после окончаних систематских археолошких ископавања, одбацити, в.: Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 60–61.

371 Сонде II/70 и VII/70. Ископавања А. Јуришић, није објављено.

372 Поповић, М. 1998, 53–56; Поповић, М. 2011, 83–85, сл. 1.

373 Ниво грађења се прати од коте 401.95 у кв. II/1 до коте 400.76 у кв. VI/1.

374 Подаци о траговима дрвених затега допуњени су приликом конзерваторских радова 2012. године.

Сл. 54. Грађевина II – основа (Р 1:200)

очуваном првобитном обрадом лица зидова уочене су на деловима са јужне спољне стране, који су убрзо након грађења били засути слојем насипа.

Новоподигнути зидови Грађевине II били су веома плитко утемељени, са свега једним до два реда камена. Укопани су у делимично денивелисан терен, тако да прате те затечене равни. Код јужног зида је дно темеља у паду од запада ка истоку за читавих 1,50 м (коте 403.00 до 401.50). Код бочног западног зида, од југа ка северу, та разлика је још изразитија и износи готово читав метар. Имајући то у виду, може се поуздано закључити да ни под у овој полуукопаној етажи није био у једној равни, већ у паду према источном зиду. Поуздани остаци нивоа некадашњег пода откривени су само на мањим површинама, и то у југоисточном делу грађевине. Издвајају се само као набијени слој земље, без трагова посебног подног застора. У његовој равни је откривено неколико мањих кружних јама, које својим распоредом не одсликавају неку ранију структуру. У североисточном углу, са равни пода била је укопана једна бачваста јама, пречника око 1,20 м и дубине 2,15 м, која је највероватније служила као трап. При њеном укопавању је пробијен малтерни слој из времена грађења бедема, који је лежао непосредно испод нивоа пода. Некадашња раван пода може се посредно одредити у односу на темеље околних зидова. Посматрана у целини, била је у знатном паду од кота 403.10–402.50, са западне стране до кота 401.40–401.20, уз источни зид. Са спољне фасадне стране јужног зида, првобитну раван терена одређује слој малтера, дебљине 5–10 цм, који представља ниво грађења. Малтер је откривен дуж већег дела фасадног зида, на коти око 402.00, што указује да је под у приземној просторији Грађевине II био нижи од околног терена за више од пола метра.

У равни која одговара нивоу некадашњег пода, у квадрату II/2 откривена је једна плоча од зеленог шкриљца са кружним удубљењем у средишту, која представља, без сумње, базу за дрвени дирек. По свом положају, ова база лежи на правцу средишње подужне осе, подједнако удаљене од бедема и јужног зида приземне етаже. Услед бројних познијих укопа којима је уништен највећи део првобитне равни пода, ова база је једина преостала на свом првобитном месту. На истом правцу је откривен отисак једне плоче, сличних димензија, која је највероватније имала исту функцију, док је међу масом камена у оближњем укопу код некадашњег улаза нађен фрагмент плоче од зеленог шкриљца, који би такође могао да буде део једне базе за дирек. Поменути налази, ма колико били фрагментарни,

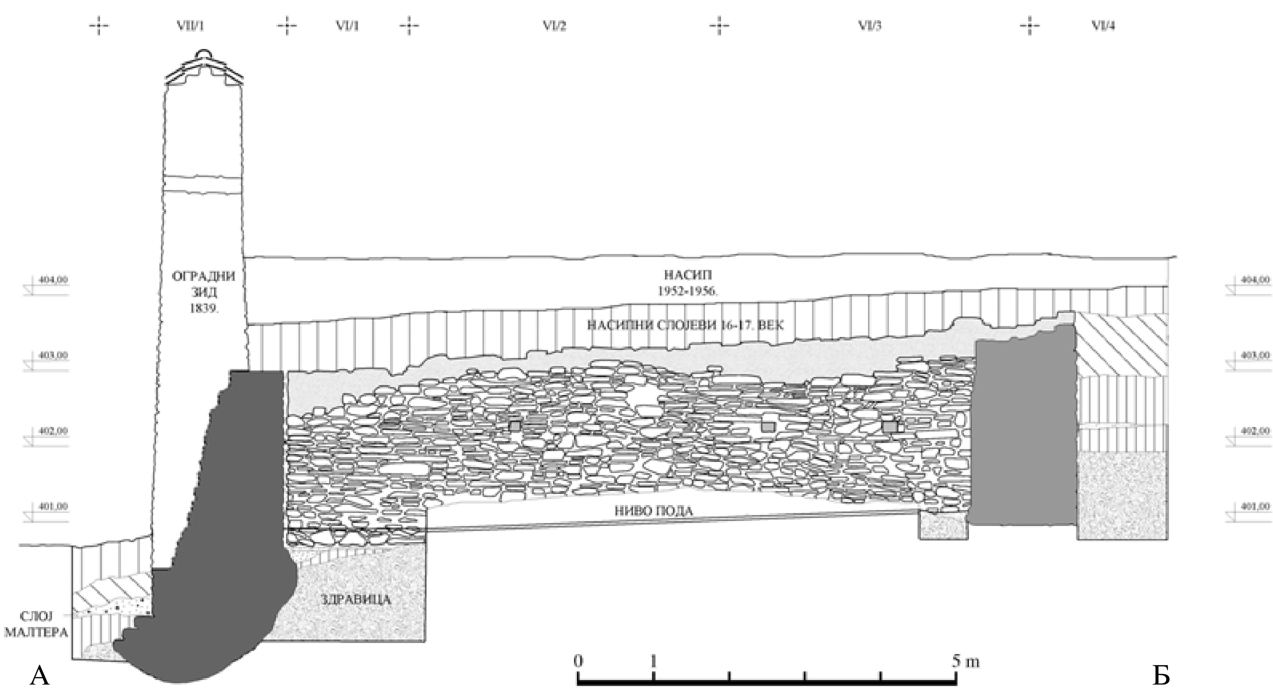

Сл. 55. Грађевина II – унутрашњи изглед источног зида са пресеком (Р 1:100)

омогућавају да се у оквиру средишње осе овог простора замисли низ од четири дрвена дирека.

Откривени зидови приземне етаже Грађевине II, засути познијим слојевима и насипима, релативно су добро очувани (сл. 56/1–2). У односу на некадашњу раван пода, њихова висина се креће између 1,80 м и 2,20 м, а код западног бочног зида и до 3 м. У оквиру јужног зида очувани су остаци веома пространог улаза, првобитно широког око шест метара, чије су бочне стране биле озидане фино клесаним квадерима сиге. Нешто даље, у јужном зиду ближе југозападном углу ове приземне етаже, очувани су и остаци једног прозора особене конструкције, чији је отвор био косо уграђен у зидну масу, тако да му је унутрашњи парапет за 0,60–0,80 м нижи од оног са спољне стране. Овакав облик прозора био је прилагођен разликама у нивоима терена са унутрашње и спољне стране зида. Остало је отворено питање како је та висинска разлика била савладана на улазу у грађевину, будући да остаци степеница на том простору одговарају познијој етапи грађења, о којој ће даље бити речи.

Грађевина II припада најстаријим здањима првобитног комплекса манастира Студенице. Подигнута је непосредно након изградње обимног бедема уз који је прислоњена, али, за разлику од Трпезарије, без међусобне грађевинске везе. На овакав закључак наводи стратиграфска анализа нивоа грађења и укопавања њихових темеља, који су засновани са исте равни тла. На делу уз бедем, малтерни слој нивоа грађења лежи на свега десетак центиметара испод местимично очуваних равни пода у приземној етажи. С друге стране, однос према суседним објектима – грађевинама I и III, као што ћемо из даљег излагања видети, јасно указује да је Грађевина II најстарије здање на овом простору. Имајући све то у виду, нећемо погрешити ако закључимо да је она грађена током последње деценије 12. века или, можда, на самом почетку наредног столећа и да у стратиграфском смислу одговара студеничком *хоризонту II*.

Очувани остаци зидова и открића до којих се дошло у току археолошких истраживања не пружају довољно података о првобитном изгледу овога здања. У том смислу, могуће је изложити само неке претпоставке. Према анализама могућих висина у односу на бедем, над приземљем Грађевине II могла је постојати, највероватније, само још једна етажа. Као што показују откривени остаци, Грађевина II је имала масивне обимне зидове у приземљу, а вероватно и у равни спрата. Осим бедема, на који се ослањала са своје северне стране, поуздано би се могло закључити да су и њени бочни калкански зидови у пуној висини били грађени каменом. Најтеже је замислити како је изгледала

Сл. 56. Грађевина II – општи изгледи: 1. у току ископавања 2011. године; 2. после делимичне обнове (фото из 2014.)

њена јужна фасада (сл. 57) окренута према цркви.[375] Са те стране нису пронађени трагови трема, али се не може искључити могућност да је постојала слична дрвена конструкција прилагођена улазу и комуникацији са одајама на спрату. Уколико као ослонац нису коришћени дрвени диреци, од којих нема видних трагова, у равни спрата је могао постојати покривени трем над дрвеним конзолама. Отворено је питање да ли је јужни зид са одговарајућим отворима прозора и врата био у целини грађен каменом. У обиљу камене грађе из шута, у рушевинама овог здања није било обрађених камених блокова који би указивали на такву могућност.

За разлику од обимних зидова, унутрашња конструкција Грађевине II била је у целини грађена дрветом. Над приземљем је постојала дрвена међуспратна конструкција. С обзиром на велики распон, она је, осим на подужне зидове, била ослоњена и на средишњу греду – подвлаку над поменутим низом дрвених дирека. Зидови одаја на спрату, укључујући и таваницу, били су од дрвета. Као и у случају Трпезарије, може се претпоставити да је двоводна кровна конструкција била једном својом страном ослоњена на круниште са зупцима и да је наткривала шетну стазу.

Грађевина II, са задњом страном прислоњеном уз бедемску ограду и с фасадом окренутом ка југу, заузимала је, у односу на степен осунчаности манастирског комплекса, најповољнији положај за становање. То се превасходно односи на горњу етажу, која је била уређена као стамбени простор. Њен полуукопан приземни део био је знатно неподеснији за коришћење. Може се претпоставити да је то био складишни простор, али о правој функцији ове етаже није могуће донети поуздан суд. Тешко је закључити чему је служио неуобичајено широк улаз од око шест метара. Такође, остаје нејасно и то како је улаз првобитно изгледао, пошто су старији трагови уништени приликом касније преградње. Том приликом су изгубљени подаци о томе на који начин се силазило у приземну просторију, будући да је терен са спољне стране за преко 0,70 м био виши од пода. Посебан проблем, за који такође не знамо како је био решен, представљало је сливање површинских вода од средишњег дела порте према овом улазу. Са спољне стране јужног зида Грађевине II, изнад првобитне равни терена, констатован је слој наплавине, дебљине око 0,50 м, који се, судећи према налазима уломака керамике, образовао у 13–14. веку. Имајући све наведено у виду, може се помишљати на то да приземна просторија овог здања и није имала неку посебну практичну намену, већ се највероватније налазила у функцији супструкције стамбеног простора на спрату. Можда би се тако могао објаснити нераван, то јест неизнивелисан унутрашњи простор, као и изостанак уређеног подног застора.

Као што је већ напред истакнуто, откривени зидови Грађевине II могу се сасвим поуздано препознати као остаци *Великих келија*, које бележи манастирска традиција. У питању је била монументална грађевина – палата, која се величином, солидном градњом, а свакако и богатим уну-

трашњим уређењем разликовала од уобичајених манастирских конака са монашким келијама. Све то указује и на њену посебну намену. Разложно је стога претпоставити да је била намењена смештају највиших гостију, првенствено владара-ктитора приликом њихових повремених боравака у манастиру.[376]

О времену напуштања и рушења првобитне Грађевине II, до одређених података дошло се у току археолошких истраживања. У приземној етажи, над површинама на којима раван пода није била поремећена познијим укопима, откривен је слој који се највећим делом састојао од мрке до црвенкастомрке земље, хомогене структуре, са доста камена, која је по саставу веома слична здравици. Из поменутог слоја, који је највероватније настао као наплавина, потиче веома мало археолошких налаза. То су углавном ретки уломци керамичких посуда, без јаснијих типолошких одлика. Над овим нивоом је откривен слој гари и угљенисаног дрвета, који је у квадратима VI/1–3 према источном зиду био доста интензиван, местимично дебљине и 10 цм. Танак ниво гари откривен је и са спољне стране јужног зида, изнад раније поменутог слоја наплавине. У тим слојевима гари готово да и није било археолошких налаза, што отежава њихово поузданије датовање. У питању је, без сумње, траг пожара у коме су изгореле дрвене конструкције Грађевине II, док су масивни камени зидови већим делом остали сачувани. Услед недостатка археолошких налаза, могуће је извршити само оквирно датовање пожара. Уколико ово здање није изгорело раније, можда већ током друге половине 14. века, као највероватнија остаје претпоставка да је реч о истом пожару који је уништио и

Сл. 57. Грађевина II – изглед јужног фасадног зида после делимичне обнове 2012. године

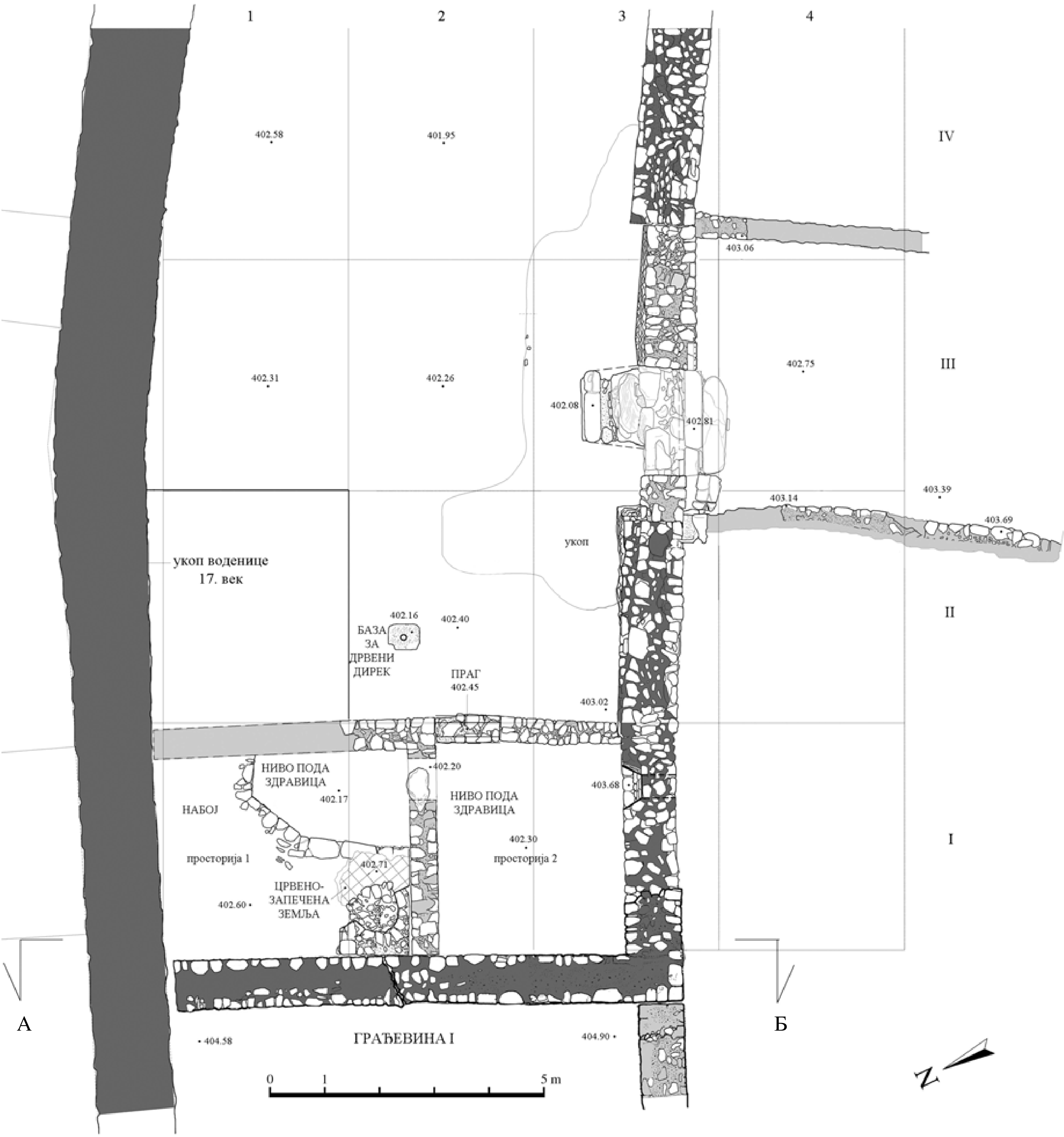

Сл. 58. Грађевина II-а – основа (Р 1:100)

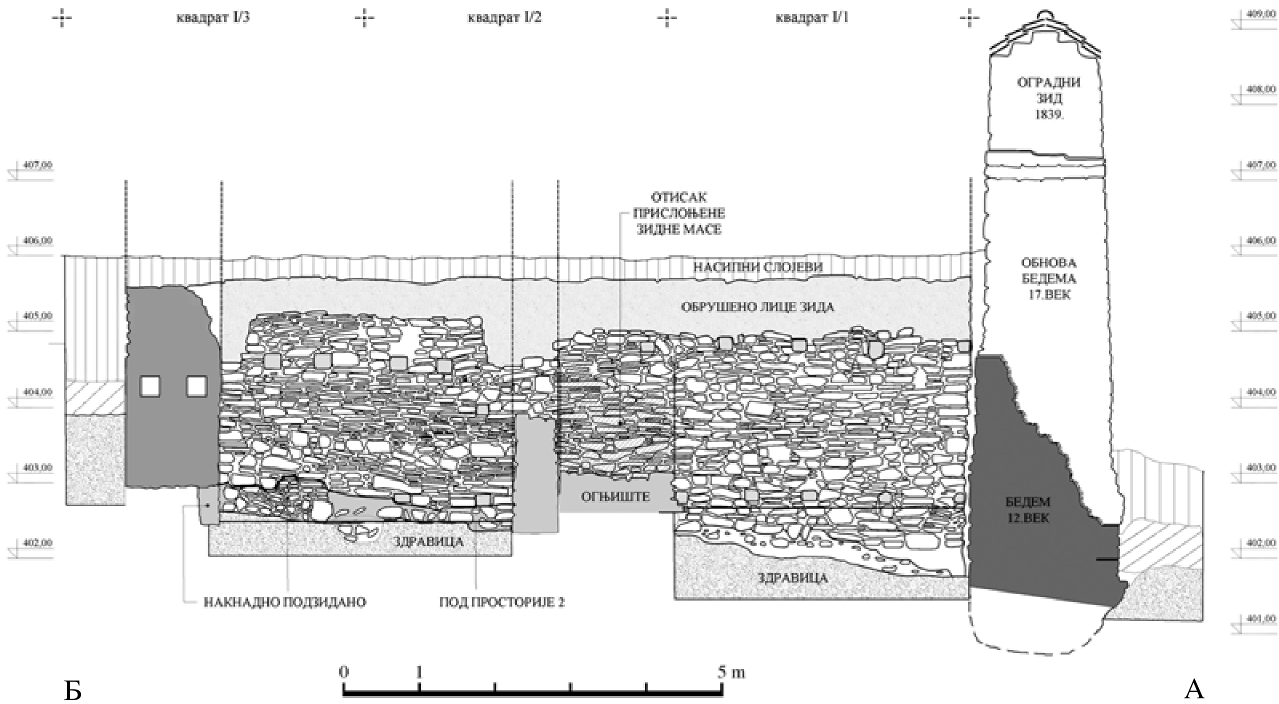

Сл. 59. Грађевина II-а – изглед унутрашњег лица западног зида (Р 1:100)

друга манастирска здања крајем 14. или почетком 15. века, то јест на крају раздобља које смо означили као *хоризонт III-а.* Овај закључак потврђују и налази из наредног *хоризонта III-b*, који дају сасвим поуздан *terminus ante quem* за рушење Грађевине II, односно студеничких *Великих келија.* Ово старо, монументално здање није више обнављано у свом некадашњем виду. Простор Грађевине II, омеђен преосталим масивним зидовима, трајао је у наредним столећима као посебно ограђен део порте, са одговарајућим мањим објектима. Његово преуређење је започето истовремено са првим радовима на обнови опустошене Студенице, најкасније средином прве половине 15. века.

Грађевина II-а

У западном делу некадашње приземне етаже подигнуто је ново, знатно мање и скромније здање, које смо означили као Грађевину II-а. Пре подизања овог објекта, затечени терен у некадашњем југозападном углу је изравнат, тачније, денивелисан за преко пола метра. Будући да су због плитких темеља старији зидови били поткопани, извршено је њихово подзиђивање по дубини од 30 до 50 цм. У земљи иза овог подзида откривени су уломци једног крчага са сграфито орнаментом у виду шестолатичне розете, која на нашем подручју представља карактеристичан декоративни мотив на трпезној керамици са краја 14. века, а нарочито у првим деценијама 15. века.[377] Овај налаз, поуздано хронолошки одређен, пружа могућност да се тачније датују радови на подизању Грађевине II-а. С друге стране, у оквиру остатака зидова, а посебно у слојевима деструкције који су детаљно археолошки истражени, дошло се до читавог низа података о некадашњој конструкцији ове грађевине, затим о њеној могућој намени као и о времену уништења.

Ново здање, које је имало приземље и спрат, уграђено је у простор између Северног бедема и старијих зидова са западне и јужне стране, који су након поменуте денивелације подзидани (сл. 58 и 59). Ново, фасадно зидно платно подигнуто је са источне стране. У оквиру ових зидова је

375 Раније претпоставке о постојању зиданог мермерног трема испред овог здања и о обради његове јужне фасаде морају се, након окончаних археолошких ископавања, у целини одбацити, в.: Радан-Јовин 1979, 77–81; Бабић, Кораћ, Ћирковић 1986, 50–52; Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 51–53.

376 Бабић, Кораћ, Ћирковић 1986, 52. О ктиторској резиденцији у манастиру, в.: Поповић, С. 1994, 120–121.

377 Minić, Vukadin 2007, 68–92 и 170–173.

образована правоугаона основа, унутрашње ширине 4,20–4,50 м и дужине 10,00 м, колико је била широка и старија грађевина. Једним преградним зидом је унутрашњи простор, укупне површине 42 м², подељен на две просторије, које су биле међусобно повезане вратима.[378] Нови зидови, сачувани до висина између 1,50 м и 0,60 м, грађени су ломљеним, притесаним каменом, са слабим кречним малтером. Део источног зида у просторији 1 је порушен приликом позније градње манастирске воденице. Улаз у приземну етажу, ширине 1,40 м, налазио се у оквиру источног зида просторије 2. О евентуалним прозорима на сачуваним остацима нема трагова. У просторији 2 је раван пода на заравњеној здравици (кота 402.30), чија је горња површина делом запечена у време пожара који је уништио ово здање. У већем делу суседне просторије, под је био повишен за око 40 цм, што је заправо представљало неку врсту подзиданог банка. На тој повишеној равни налазио се камин са полукружним ложиштем, који је био призидан у југозападном углу просторије (сл. 60).

Над приземном етажом постојале су две сличне одаје на спрату. При зидању Грађевине II-а, у лице старијег западног зида уклесана су лежишта за греде нове међуспратне конструкције, која се са супротне стране ослањала на новоподигнут источни зид. Горњи ниво ових греда налазио се на око 2,20 м изнад равни пода у приземљу. Значајно је истаћи да, судећи према положају лежишта поменутих греда, ни под на спрату није био у истој равни – изнад просторије 1 био је виши за приближну висину банка у приземљу. Налази из слоја деструкције указују да су се изнад међуспратних греда налазиле масивне талпе,

Сл. 60. Грађевина II-а – просторија 1 са камином, после делимичне обнове

преко којих је био нанет слој блата. На том слоју блата или набоја лежале су квадратне подне опеке.[379] У истом слоју деструкције било је доста блокова ћерпича, који су се у пожару испекли,[380] а уочени су и тесаници сиге са траговима кречења. Ови налази наводе на закључак да су неки зидови на спрату били грађени у комбинацији дрвета и ћерпича. То би се најпре могло односити на новоподигнуте зидове као и на преградни и источни фасадни зид. Оквире прозорских отвора су највероватније чинили блокови обрађене сиге. У северозападном углу одаје на спрату, изнад просторије 2, налазила се зидана пећ, од које је откривено око 50 фрагментованих зелено глеђосаних пећњака. Сви су међусобно веома слични и припадају типу високих коничних пећњака са релативно уским ободом (кат. бр. 99а). У истој скупини нађен је и један пећњак особеног облика, који је са горње стране купасто завршен (кат. бр. 99с). У овом слоју деструкције, уз фрагменте пећњака, откривени су и обрушени комади изгорелог лепа, односно фрагменти некадашње блатне конструкције пећи. Ти делови, који су се налазили између низова пећњака, били су украшени печатним орнаментом (сл. 61). На основу анализе очуваних делова, помоћу аналогија, могуће је замислити основни облик ове пећи. Над четвртастим постаментом, у оквиру кога је било ложиште, стајао је полигонални, највероватније осмоугаони горњи део са низовима од по два пећњака са сваке од осам страна. На калотасто обликованом врху налазио се поменути завршни пећњак особеног облика.

Испред источне стране Грађевине II-а постојао је двоетажни дрвени трем. Један од дирека трема био је ослоњен на старију базу, у виду масивне плоче шкриљца, која је, будући да је добила исту намену и у млађој конструкцији новог здања, једина остала сачувана на свом првобитном месту. Може се претпоставити да се, са јужне стране, преко овога трема непосредно прилазило одајама на спрату, при чему није морала постојати директна комуникација са просторијама у приземљу (сл. 62).

Над Грађевином II-а налазио се једноводни кров покривен ћерамидом. У рушевинама које су преостале после пожара, као и на околном простору, откривено је обиље уломака ових кровних опека. Кровна конструкција је једном својом страном била наслоњена на старији западни зид, који је тада, како изгледа, још увек био сачуван у својој пуној висини. Под истим кровом могао је бити и дрвени трем.

Истовремено са подизањем Грађевине II-а прилагођен је новим потребама и преостали простор приземне етаже

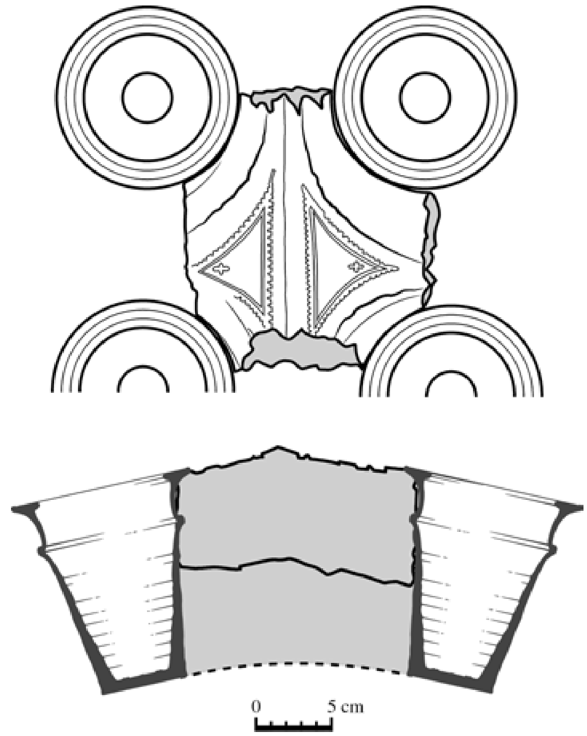

Сл. 61. Грађевина II-а – детаљ урушеног дела пећи са пећњацима

старијег здања. Омеђен остацима масивних зидова, он је представљао, изгледа, посебну целину која је била издвојена од осталог дела порте. Да би се то постигло, делимично је зазидан некадашњи, неуобичајено простран, улаз (сл. 63). Уградњом новог масивног зазида који је био утемељен у истој равни са старијим јужним зидом, улаз је сведен на трећину некадашње ширине. У зидну масу зазида уграђен је, као сполија, један мермерни допрозорник, за који је каснијом анализом утврђено да потиче са прозора у Грађевини III, о чему ће даље још бити речи. Овај сужени улаз није имао посебно грађене довратнике, али је сигурно био затваран двокрилним вратницама. На дрвену конструкцију која се ту налазила могао би да укаже један релативно узан уклесани жлеб који се налази уз праг.

378 Просторија са северне стране уз бедем означена је као *просторија 1*, а са јужне као *просторија 2*.

379 Према боље очуваним фрагментованим примерцима, уочено је да су биле најчешће димензија 22 цм x 22 цм x 5 цм или 24 цм x 24 цм x 5 цм.

380 Сви боље очувани примерци били су димензија: 38 цм x 18 цм x 13 цм или 37 цм x 17 цм x 12 цм.

Сл. 62. Грађевина II-а – изгледи после делимичне обнове: 1. источна страна; 2. просторија 2

У оквиру поменутог зазида подигнуто је и ново степениште, које је било грађено од секундарно употребљених надгробних плоча, на супструкцији од тесаника сиге. Према типолошким одликама, првенствено према облику, ове плоче би се могле оквирно датовати у 13–14. век. Оне по свој прилици потичу са манастирске некрополе која се налазила јужно и западно од Богородичине цркве, на шта посебно указује натпис на једној од тих плоча у коме се помиње *јеромонах Тома*.[381]

Отворено је питање коју је функцију имао ограђен простор некадашње приземне просторије старије грађевине. Ту је над слојем раније деструкције откривен културни слој, дебљине 0,30–0,40 м, са малобројним археолошким материјалом, углавном уломцима керамике из 16. века. Приликом археолошких ископавања није било могуће уочити трагове евентуалних конструкција из времена образовања слоја, што не искључује постојање неких дрвених надстрешница. Сличну структуру налаза имали су и раније поменути укопи, којима су у знатној мери уништени старији слојеви са нивоом првобитног пода. Неки од тих укопа су највећим делом били испуњени каменом, али не и малтерним шутом. Међу овом каменом испуном откривен је већи уломак саркофага од белог мермера, који је, судећи по траговима ружичастог малтера, и пре него што је доспео у укоп био већ негде уграђен као сполија.[382] Из једног нижег слоја укопа, засутог каменом у кв. III/3, такође потиче део полигоналног мермерног стуба, који би према димензијама одговарао колонади трема Трпезарије.[383] Значајно је истаћи да су, у стратиграфском смислу, ови налази из укопа највећим делом били затворени слојем који се образовао током 16. века.

Подизање Грађевине II-а и преуређење рушевина старије грађевине, које је веома добро документовано налазима до којих се дошло у току истраживања, може се сасвим поуздано датовати у прву половину 15. века, односно определити у *хоризонт III-b*. Образовање културног слоја у оквиру поменутог ограђеног простора, који је са овим здањем изгледа чинио посебну целину у оквиру студеничке порте, одговарао би наредном хоризонту, *хоризонту IV*. У том раздобљу – у средини или другој половини 16. века – у просторији на спрату Грађевине II-а начињена је пећ са зелено глеђосаним пећњацима.

Као што је напред наговештено, ово млађе здање у оквиру зидова некадашњих *Великих келија* пострадало је у пожару, истовременом или временски веома блиском са великим земљотресом који је почетком 17. века опустошио Студеницу. То страдање је веома добро датовано налазима шест примерака новца (кат. бр. 422–423, 425, 430, 440 и 443) који су откривени у равни пода испод слоја деструкције у просторији 2, као и у одговарајућем нивоу испред трема. Најстарији новац је кован 1507. године, док три најмлађа примерка, која припадају ковању угарског краља Матије II (1609–1619), потичу из друге деценије 17. века.

Осим поменутих налаза новца у нивоу над подом, као и у слоју урушене грађе, готово да и није било уломака

Сл. 63. Грађевина II-а – делимично зазидан улаз Грађевине II са степеништем, унутрашња и спољна страна после ископавања

керамичких посуда, али је зато откривено више комада грађевинског метала и неколико алатки. Највише је било гвоздених клинова различитих величина, затим неколико мањих кламфи и баглама.[384] Значајну целину представља неколико алатки за обраду дрвета, односно дрворезбарење – длето, брадва, шестари, нож за ренде и др.,[385] од којих је већина нађена на поду над банком у просторији 1. Посебно значајан налаз представљају фрагменти једног бронзаног висећег канделабра, откривени у просторији 2 међу обрушеном грађом из одаје са спрата, где су се затекли у тренутку пожара. Откривена је бронзана фигура голуба са које су полазиле две гране са свећама (кат. бр. 200, сл. 148–149). Од некадашње целине, уз неколико фрагмената грана, сачуване су и четири кружне окапнице (кат. бр. 201–201). У питању су остаци једног монументалног канделабра, по свему судећи из Богородичине цркве, који је вероватно уништен приликом неке похаре манастира током првог столећа османске власти. Откривени делови представљају, без сумње, његове последње сачуване остатке. У истом слоју деструкције пронађена је и једна гвоздена решетка, квадратног облика, на чијим угловима се налазе држачи за по две свеће, као и остаци ланаца за качење (кат. бр. 368, сл. 159). Овај предмет неуобичајеног облика служио је највероватније као нека врста висећег свећњака у једној од одаја на спрату.

О функцији Грађевине II-а у комплексу студеничког манастира током 15. и 16. века могу се изнети само одређене претпоставке (сл. 64). У питању је, очигледно, била сложена целина која је могла имати двојаку намену. У приземним просторијама су се, по свој прилици, налазиле радионице. У времену које је претходило уништењу, у просторији 1 радио је неко ко се бавио дрворезбарењем. Повишен под над банком и угаони камин су вероватно били прилагођени некој посебној намени. У вези с приземним просторијама био је сигурно и ограђен простор испред Грађевине II-а. Шире посматрано, он је вероватно имао неку економску функцију. Уколико претпоставимо постојање извесних дрвених конструкција, што не би требало искључити с обзиром да најмлађи ниво *хоризонта IV* затвара танак слој гари са траговима угљенисаног дрвета, ту треба замислити надстрешнице или здања лаке грађе која су могла бити део манастирске економије. Ипак, ове разложне претпоставке не пружају могућност да се објасне раније поменути пространи укопи са веома

381 В.: прилог Д. Поповић на стр. 381–393, сл. 1.

382 Инв. бр. Р 20.

383 На фрагменту постоји накнадно урезан цртеж непознатог значења, инв. бр. Р 26.

384 Клинови: кат. бр. 330–331; кламфе: кат. бр. 336, 339–340; багламе: 345, 347, 351.

385 Длета: кат. бр. 303 и 307; брадва: кат. бр. 299; шестари: кат. бр. 304–305; алатке за фино дуборезбарење: кат. бр. 315–317; висак: кат. бр. 320.

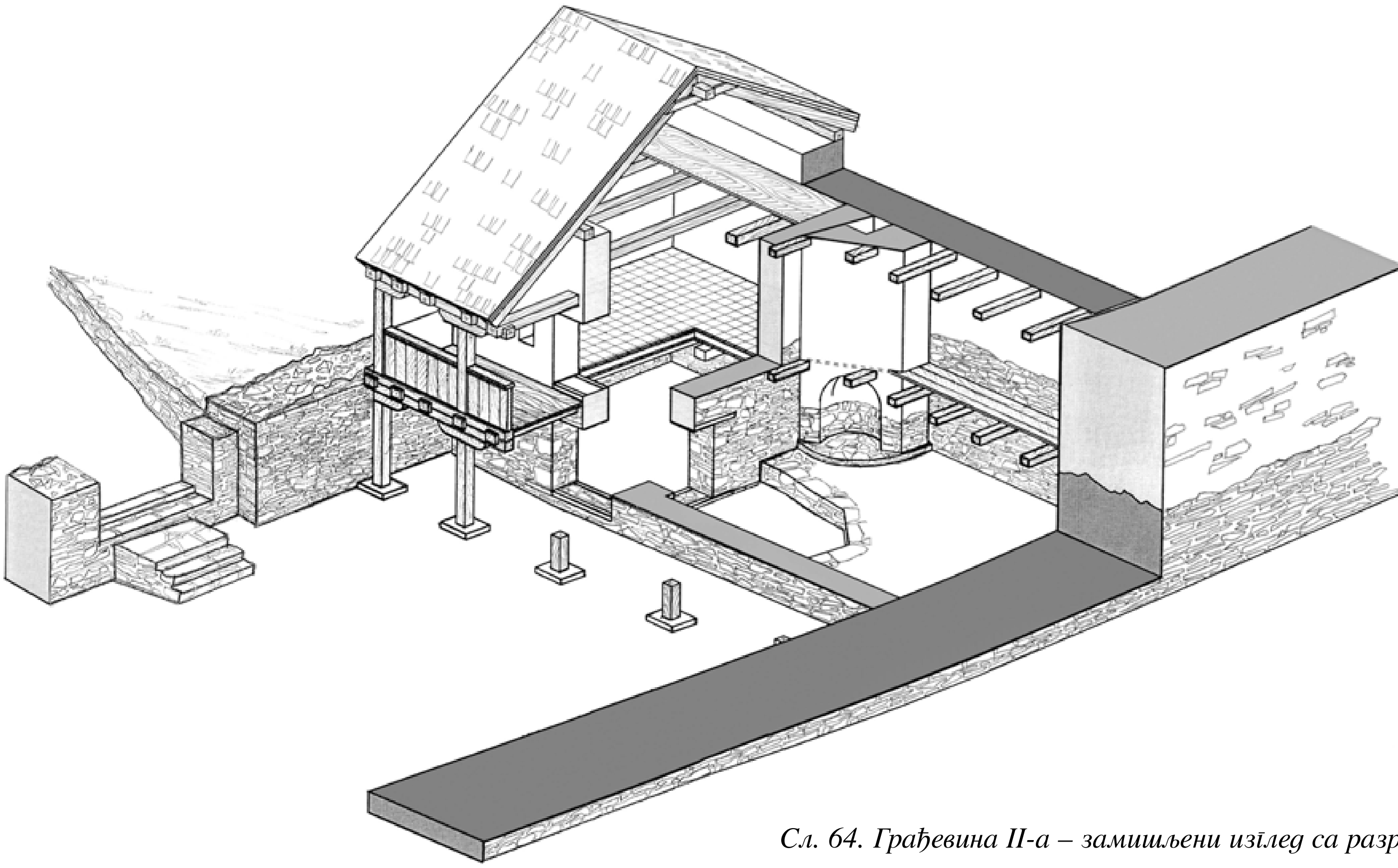

Сл. 64. Грађевина II-а – замишљени изглед са разрезом

мало археолошких налаза, који стратиграфски одговарају *хоризонту IV*. Посебно је нејасна велика количина камена којим је већина укопа испуњена, а нарочито онај у кв. II–IV/3.

За разлику од приземног дела, на спрату Грађевине II-а налазиле су се одаје за становање. Њима се могло прићи директно са јужне стране, и то преко трема и одговарајуће дрвене конструкције. Као што је већ истакнуто, оне највероватније нису биле функционално повезане са просторијама у приземљу. Судећи по солидној градњи, као и унутрашњој опреми, те просторије су се унеколико разликовале од уобичајених монашких келија. Можда би се смело претпоставити да је горња етажа, након скромних обнова манастира у првим столећима османске власти, служила као игуменарија.

После великог пожара који је уништио ово здање и разарања у земљотресу, простор некадашње Грађевине II је интензивно засипан, док су неки од преосталих зидова делом и разграђивани. Овај процес, који је започео још у првим деценијама 17. века, настављен је и током наредног столећа. На простору уз унутрашње лице Северног бедема, насипни слојеви су с временом досегли висину од 1,40–1,60 м, док се дебљина слојева којима је био засут некадашњи јужни зид кретала између 0,80 м и 1,00 м. Простор над засутим старијим остацима добио је у овом раздобљу нове намене.

Познији објекти над рушевинама Грађевине II

Манастирска воденица. – Ово ново студеничко здање подигнуто је над помињаним слојевима насипа, уз обновљени део Северног бедема, и то пре краја 17. века. На познатом цртежу Студенице из 1689. године може се уочити воденички јаз који протиче кроз порту северозападно од Богородичине цркве и истиче кроз отвор на Северном обимном бедему. Воденица је приказана и на нешто млађем бакрорезу Студенице из 1733. године. Ова ликовна сведочанства потврђена су у току археолошких ископавања. Некадашња манастирска воденица имала је правоугаону основу, димензија 6,80 м x 4,60 м (сл. 65). Својим северним зидом била је ослоњена на унутрашње лице бедема, а улаз јој се налазио са супротне, јужне стране. У

северној половини се налазио укопан простор где је стајало воденичко коло. Овај део, унутрашњих димензија 3,60 м x 2,50 м, био је грађен ломљеним каменом и речним облуцима са белим кречним малтером, док му је раван пода била обрађена у виду калдрме. У западном зиду се налазио лучни отвор, обрађен сводарима сиге, кроз који је улазила вода из воденичког јаза. У равни дна овог отвора, са обе стране лица зида, налазиле су се дрвене греде – сантрачи, од којих су остали јасни трагови у зидној маси. Сличан засведен отвор, кроз који је истицала вода, налазио се у северном зиду. Отвор се настављао на засведен канал, истих димензија, који је пролазио кроз Северни бедем. Уз тај бедем био је призидан одговарајући зид воденице, без међусобне грађевинске везе. Део бедема у чијој се структури налази овај канал припада једној од познијих обнова овог зидног платна, које је управо на том делу било порушено до темеља. Приликом анализе старијих, суседних деоница овог бедема могло се запазити да је до рушења дошло приликом земљотреса у првим деценијама 17. века. Поменути канал је грађен истовремено са обновом бедема, што би значило да је у том раздобљу подигнута и воденица. Надземни део воденице, који је као супструкцију имао камени зид са блатним везивом, био је изгледа грађен од дрвета. Камени делови овог зида, местимично очуваног до 0,50 м, деформисани су услед слабе градње, а са источне стране су уочени само у траговима. Под у јужном приземном делу био је од набијене земље, а изнад укопаног простора са северне стране састојао се од дрвених талпи.[386]

Уза западни зид воденице откривени су остаци некадашњег јаза, који је био укопан у слојеве насипа и шута на засутом простору порушене Грађевине II-а. У испуни јаза, на најдубљем делу укопаном и до 2,5 м, откривени су искључиво новији налази – уломци стаклених боца, чаша, порцеланских тањира и сл., и то не старији од краја 19. века. Сличан састав слоја уочен је и изнад пода воденице, који је датован српским новчићем из 1883. године. Ови налази сасвим поуздано воде ка закључку да је манастирска воденица порушена негде на прелазу из 19. у 20. столеће. Време њеног настанка, као што је напред наведено, такође је могло доста поуздано да се утврди. Неспорно је да се крајем 17. века на овом месту налазила воденица, али је отворено питање да ли из истог времена потичу и сви откривени остаци зидова. Током два столећа свог постојања, манастир је често пустошен, па је и воденица сигурно у више наврата рушена и обнављана. Надземни остаци зидова, односно камена супструкција над којом је стајала дрвена грађа, сигурно су познијег порекла. Старијој конструкцији, највероватније првобитној, одговарали би солидније грађени зидови укопаног дела на коме се налазило воденично витло.

Сл. 65. Воденица у простору порушене Грађевине II – основа и пресек са изгледом западног зида (Р 1:100)

Грађевина IV. – На простору некадашњих *Великих келија*, источно од манастирске воденице, налазило се још једно позније здање, које смо означили као Грађевину IV,[387] подигнуто на слојевима насипа и шута који су се на овом простору формирали током 17. и 18. века. Грађевина је била ослоњена на остатке Северног обимног бедема, као и оградног зида који је над њима подигнут 1839. године.

386 Поповић, М. 1998, 53–56.
387 Поповић, М. 2011, 83–84.

Сл. 66. Грађевина IV у простору порушене Грађевине II – основа (Р 1:100)

Са источне и јужне стране имала је сопствене зидове који су образовали правоугаону основу, ширине 5,5 м и дужине око 12 м (сл. 66 и 67). Са своје западне стране, ова зграда се, изгледа, ослањала на манастирску воденицу. Међусобни однос та два здања није сасвим јасан, будући да нису откривени никакви трагови западног бочног зида Грађевине IV. Њени зидови са источне и јужне стране, ширине 0,70 м, грађени су каменом са веома чврстим малтером. Били су укопани у старије слојеве до дубине од око 0,60 м. У надземном делу су очувани само местимично, у висини два до три реда камена. Унутрашњи простор био је преграђен на две просторије зидом, који је већим делом изведен од дрвета. На површинама старијег бедема и оградног зида, на које се ова грађевина ослањала, остале су очуване знатне малтерисане површине, које би одговарале њеном некадашњем унутрашњем простору. Судећи по откривеним остацима, у источној просторији грађевине је постојао дрвени под од гредица, преко којих су лежале дрвене талпе. Грађевина IV, несумњиво подигнута убрзо након 1839. године, чини се да није била дуго у употреби. Након њеног рушења и разградње, формиран је нивелациони слој тамномрке земље са налазима етно-керамике и других предмета, који би одговарали другој половини 19. и првим деценијама 20. века. У квадратима II/1–2–VI/1–2, дебљина овог слоја се кретала између 0,50 м и 0,70 м, односно, досезала је до површине на којој су започета археолошка истраживања.

Грађевина I

Систематска археолошка истраживања 1989. године започета су у северном делу манастирске порте. Као што је већ раније истакнуто, на простору уз Северни обимни бедем постављена је привремена квадратна мрежа, на површини која је обухватала око 350 м².[388] На том простору, под остацима порушених манастирских економских зграда из новијег времена, као и знатним слојевима рецентних насипа, откривени су остаци Грађевине I, а са њене западне стране део суседне грађевине VI.[389] Читав простор у оквиру поменутих квадрата је том приликом истражен, од затечених равни терена па делом до здравице. Дебљина културних слојева и насипа износила је местимично и до 2,50 м, не рачунајући нивелациони слој испод првобитног пода.[390] На овом простору је уочено више јасно издвојених културних слојева, као и грађевинских фаза објеката, што ће у даљем излагању бити изложено хронолошким редом.

Сл. 67. Грађевина IV – изглед после ископавања 2010. године

Најстарију грађевинску фазу на овом простору представљају остаци првобитног обимног бедема. Део уз његово унутрашње лице истражен је до некадашњег нивоа терена, односно равни са које је почето грађење овог зидног платна (сл. 20). Затечени терен уз трасу бедема био је у знатном паду од запада (кота 404.20) ка истоку (кота 401.95). На том нивоу је запажен танак слој гари над здравицом, у коју је укопан темељ бедема. Према начину грађења, ова деоница се не разликује од осталих делова првобитног бедема. Површина зидног платна била је дерсована. Остаци овог малтерног слоја на лицу зида су местимично сачувани на површинама до равни пода Грађевине I, које су рано биле засуте насипом. У оквиру поменуте деонице бедема, као што је већ раније речено, налазила се потерна, од које је остао, испод зидне масе познијих обнова, само траг западне бочне стране у висини једног до два реда камена. Првобитна ширина потерне износила је приближно 1,60–1,70 м. Откривен је и остатак прага на коти 405.10, који је за око 15 цм био виши у односу на под Грађевине I. Под у потерни био је од светложутог набоја, који се јасно прати све до спољне стране бедема. Ту је откривен и део некадашње стазе којом се из правца северозапада прилазило страном падине. У односу на затечени терен са унутрашње стране, поменути ниво пода потерне је издигнут за 1,10 м, што указује да је већ приликом грађења бедема било предвиђено насипање простора са његове унутрашње стране.

388 Мрежу су чинили квадрати, димензија 5 м x 5 м, означени латинским словима од A до L.

389 У току ископавања 1989–1990. била је означена као Југозападна грађевина.

390 Поповић, М. 1990, 83–85; Поповић, М. 1991, 44–46.

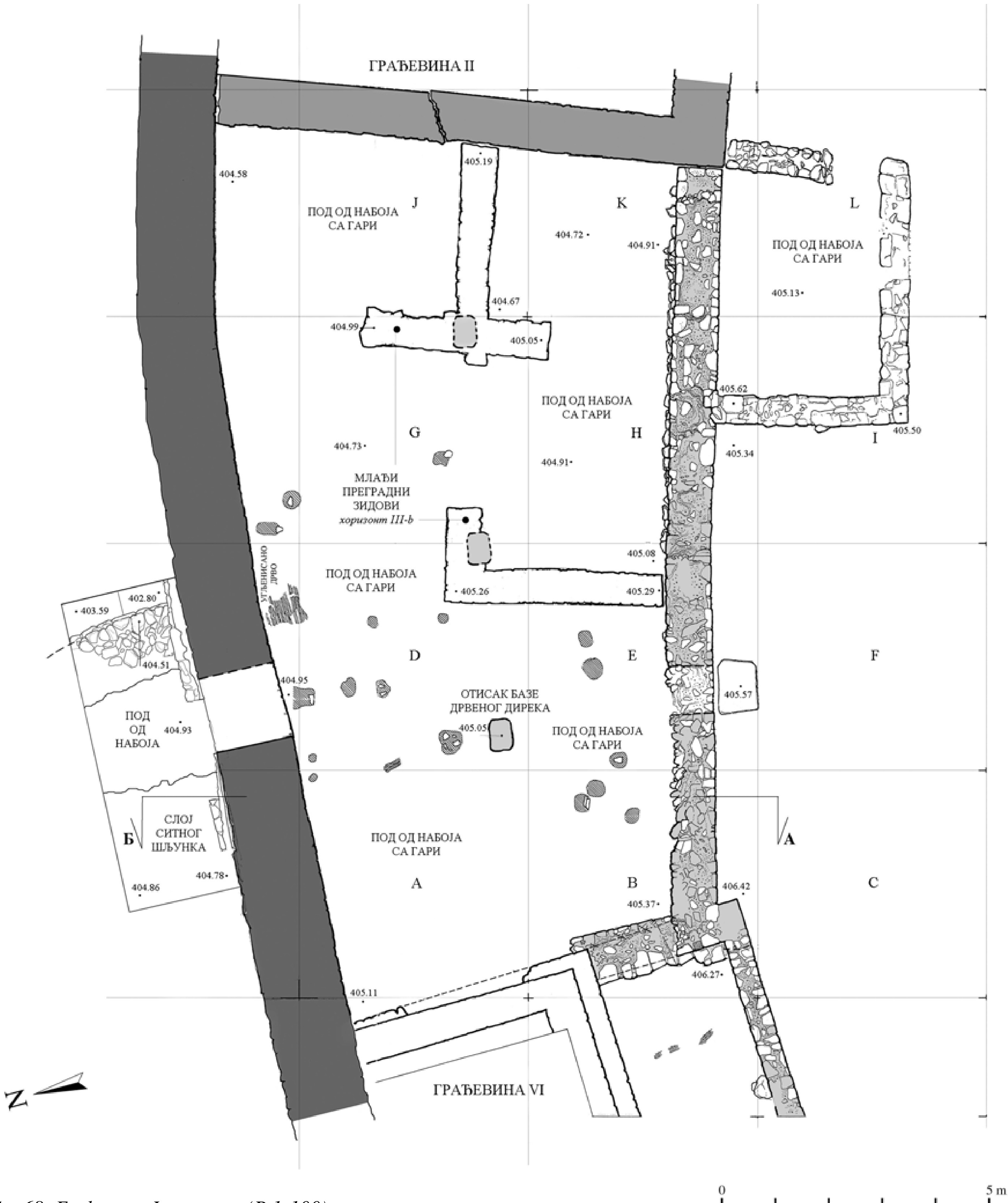

Сл. 68. Грађевина I – основа (Р 1:100)

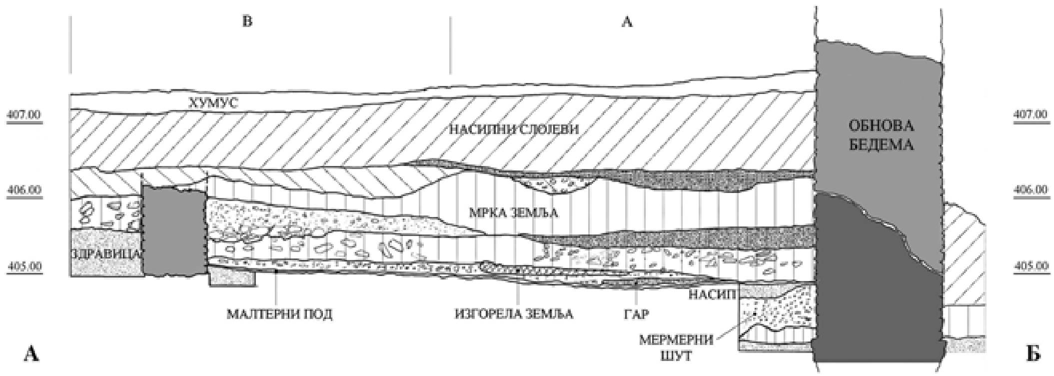

Сл. 69. Грађевина I – ӣресек А–В са ӣрофилом слојева (Р 1:100)

На том простору подигнута је Грађевина I, неправилне трапезасте основе, средње дужине 18 м и ширине око 9 м. Са северне стране, била је ослоњена на унутрашње лице бедема, а према истоку на бочни зид новоподигнуте Грађевине II (сл. 68). Сопствене зидове има само са западне и јужне стране. Они су грађени слично зидовима суседног здања – ломљеним каменом у неправилном слогу, али без међусобне грађевинске везе. Ширина им је износила око један метар.

На основу детаљне анализе откривених остатака било је могуће да се уочи како је текао процес грађења. Плитко утемељени зидови Грађевине I засновани су на затеченој равни терена, која је од југозапада па према североисточном углу уз бедем била у паду за око 4 м. Тек пошто су подигнути нови зидови, приступило се нивелисању унутрашњег простора грађевине, због чега је у њеном западном делу терен спуштен за преко један метар. Услед тога су делом били огољени темељи новоизграђених зидова, а у југозападном углу је ниво новог пода био спуштен чак и ниже од дна темеља зида. За разлику од западног дела, унутрашњи простор источног дела грађевине насут је за око два метра (сл. 69). Претежни део овог насипа сачињавала је, поред земље и камена, велика количина мермерног шута, у коме је, уз ситне уломке и мермерну прашину, нађен и незавршен део једног венца полукружног профила. У питању је, без сумње, отпад са градилишта Богородичине цркве, који је настао при клесању квадера и обради мермерне пластике.[391] У овом слоју насипа је као једини археолошки налаз пронађена једна мала тамноплава тесера, која потиче са неке мозаичке иконе (кат. бр. 162). Изнад насипа, као и на осталом изнивелисаном простору откривен је првобитни под Грађевине I, рађен од набоја, просечне дебљине од око 10 цм. Раван овог пода није уједначена и креће се између кота 405.20 и 404.70. Његов ниво је у истој равни са прагом потерне. Има се утисак да се набој пода грађевине настављао кроз потерну и даље, на подзидани претпростор са спољне стране бедема. Остаци улаза у Грађевину I са супротне, јужне стране нису очувани, тако да се његов положај у оквиру зида према порти може само наслутити. Улаз се вероватно налазио на делу зида који је откривен порушен, до равни пода. Уз његово спољно лице налазила се једна већа, правоугаоно оклесана, плоча од зеленог шкриљастог камена, која је могла стајати испред улаза. Овај претпостављени положај улаза лежи у истој оси са потерном у бедему.[392]

У набоју пода откривен је отисак једне правилно клесане камене базе, димензија 0,40 м x 0,65 м, која је лежала тачно у правцу средишње, подужне осе грађевине. Може се замислити да су даље, према истоку, постојале још две сличне базе, чији остаци нису откривени будући да се над тим положајима налазе познији зидови. Овај претпостављени низ база указује на постојање низа дрвених дирека са гредом подвлаке, на коју су се ослањале попречне гредице таванице или међуспратне конструкције.

У време док се Грађевина I још налазила у функцији, пре коначног рушења, уз њен јужни зид дограђена је мања

391 Закључак је заснован на резултатима анализа узорака из насипа, које је вршио проф. др Н. Билбија.

392 Поменута плоча, димензија 1,10 м x 0,80 м, откривена је у сонди I у току ископавања 1970. године, и тада је померена са свог првобитног места. Некадашњи положај ове плоче утврђен је приликом ископавања 1990. године. Приликом конзерваторских радова, она је враћена на своје првобитно место.

правоугаона просторија са улазом на истоку. Западни зид те просторије конструктивно је везан са јужним зидом грађевине, док се источни наслања на угао суседне Грађевине II. Има се утисак да је уочена грађевинска веза остварена тек касније, приликом грађења зида просторије, тако да то не би указивало на истовремени настанак. Поменути зидови се међусобно разликују према начину зидања и дубини темеља. Код призидане просторије, темељи су веома плитки и у зидовима се јавља претежно крупнији камен. Овде такође није било трагова пода од набоја, већ се у том нивоу јавља набијен слој земље мрке боје.

Положај Грађевине I, однос њених зидова према Северном бедему и Грађевини II, као и структура нивелационог насипа испод равни пода – пружају довољно елемената за поуздано датовање овог здања. Јасно се уочава да је њеном грађењу претходило подизање бедема и Грађевине II, односно објеката са којима је чинила део јединствене замисли. Приликом грађења Потерне у бедему, ниво прага је одређен према будућем поду овог здања. С друге стране, посредно се могло закључити да је истовремено са грађењем Богородичине цркве зидана и Грађевина II. На то указује насип мермерног шута са градилишта главног манастирског храма, који је наслоњен на спољно лице њеног западног зида. Чињеница да је до овог насипања дошло тек након подизања Грађевине I, а пре израде њеног пода, јасно указује да су обе грађевине, заједно са обимним бедемом на који су ослоњене, настале у истом раздобљу, тачније у првој етапи подизања манастирског комплекса. У стратиграфском смислу, био би то најстарији ниво *хоризонта II*, који се оквирно може датовати у последњу деценију 12. века.

Сл. 70. Грађевина I – изглед западног дела после ископавања 1990. године

Откривени остаци пружају ограничене могућности за реконструкцију изгледа и утврђивање некадашње функције Грађевине I. На основу положаја према обимном бедему и по конструкцији зидова тешко је закључити да ли је у питању било релативно скромно приземно здање или је оно имало и спрат. Мада се постојање спрата не би могло искључити, склони смо мишљењу да је ту постојала само једна етажа, са подом од набоја у равни тла. Највероватније је била наткривена једноводним кровом, ослоњеним на лице обимног бедема, испод равни шетне стазе. Кровни покривач је, по свему судећи, чинила дрвена шиндра, будући да на истраженом простору, у старијим слојевима, није било трагова кровних опека нити покривних камених плоча.

Мада не располажемо поузданим подацима, можемо претпоставити да је ово скромно грађено здање служило као складиште намирница за потребе манастира. Та функција је могла да буде повезана и са резиденцијалном улогом коју је имала Грађевина II, односно здање *Великих келија.* Тако би се могло објаснити постојање Потерне, која је имала улогу спољног улаза у Грађевину I. То је омогућавало да се несметано добављају и складиште намирнице са манастирске економије, без ремећења реда на главној манастирској капији.

Грађевина I је уништена заједно са другим манастирским здањима у веома јаком пожару, о коме сведочи запечена подница са доста гари и угљенисаног дрвета. Налази уломака керамике из овог слоја деструкције указују на крај 14. или почетак 15. века, односно, на време када је цео манастир пострадао у једној од првих турских похара. Истовремено са спаљивањем Грађевине I, разорен је и обимни бедем са Потерном, и то готово до равни њеног пода.

Сл. 71. Грађевина I – изглед источног дела са остацима млађих зидова

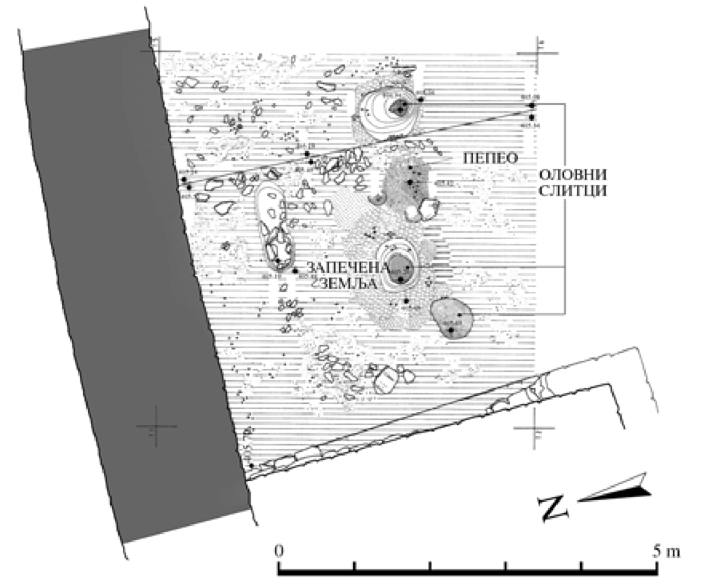

Сл. 72. Грађевина I – простор са траговима ливења олова у кв. А
Сл. 73. Грађевина I – јама са оловним слитком

Након тог разарања, Грађевина I није у целини обновљена, али је део њеног простора остао још извесно време у употреби. У оквиру радова на обнови опустошеног и разрушеног манастира, током првих деценија 15. века, поново је подигнуто зидно платно Северног бедема, заједно са новом потерном, која је у односу на стару померена за око 60 цм према истоку. Том приликом је источни део некадашње грађевине подељен каменим зидовима, са блатним везивом, на три просторије, међусобно повезане широким пролазима (сл. 71). Ови зидови су грађени без темеља и леже на слоју гари изнад првобитног пода. У новим преграђеним просторијама, које су највероватније коришћене краће време, нема трагова пода. О њиховој намени је тешко говорити. На простору према бедему могле су се налазити штале. Остале две просторије са јужне стране могле су служити и за неке друге намене.

За разлику од источног дела, западни део некадашње грађевине коришћен је након разарања као отпадни простор. О томе сведочи културни слој са бројним налазима керамике, чија је дебљина на делу према бедему, у ква-

драту А, износила око 60 цм (сл. 70). Његова горња површина је затворена слојем запечене земље и пепела, као и траговима који указују да је ту топљено олово. На то упућују, поред опиљака отопине, и коничне јаме, са полукружно моделованим дном, у које је сипано растопљено олово ради формирања слитака. Јаме, кружног облика, пречника 50–60 цм и дубине између 20 цм и 30 цм, сужавале су се према дну (сл. 72 и 73). У две јаме откривени су оловни слитци *in situ.* Један од њих је био правилно изливен, а имао је пречник око 27 цм и висину око 8 цм. Изнад нивоа тих јама и запечене земље и даље се, у висини од око 10 цм, прати слој који одговара отпадном простору и који се, по свом садржају, не разликује од нижих слојева.

Налази керамике из слоја деструкције као и млађег наслојавања у западном делу грађевине, посебно у квадратима А и В, представљају према својим типолошким одликама једну целину, која одговара *хоризонту III-b.* Из садржаја овог сложеног слоја са више прослојака потичу уломци око 50 посуда, који претежно одговарају типовима трпезне керамике. Уз три зелено глеђосане зделе и један мањи крчаг, ту су откривени фрагменти још око 20 глеђосаних лонаца. Међу уломцима кухињске керамике било је могуће препознати делове око 10 неглеђосаних лонаца, затим два вршника као и једног поклопца. Из овог слоја потичу и фрагменти шест грубих, руком рађених црепуља. Међу ретким металним налазима из слоја пожара над подом издвајају се делови окова иконе, тачније, две траке од бронзаног посребреног лима са утиснутим орнаментом (кат. бр. 209–210), као и један бронзани потков игуманског штапа (кат. бр. 206). Други, сличан потков нађен је у стратиграфски одговарајућем слоју, недалеко од претходног, у јужном анексу некадашње грађевине (кат. бр. 207). Заједно са напред наведеним налазима, из слојева над самим нивоом рушења и пожара откривена су три мермерна уломка осмоугаоних стубова и фрагмент капитела, који потичу са колонаде трема Трпезарије.

Над поменутим слојевима, чији би се најмлађи ниво могао датовати у средину 15. века, образовали су се насипи који указују да је у том раздобљу простор Грађевине I коначно био напуштен. Насипне слојеве, са мало археолошких налаза, углавном карактерише мрка земља са доста ситног камена. Из млађег нивоа поменутог насипа, местимично дебљине и до једног метра, потиче примерак новца султана Селима II из шесте или седме деценије 16. века (кат. бр. 449), као и уломци турске керамике који одговарају *хоризонту IV*. Осим тога, из слојева којима је затворен ниво *хоризонта III-b*, у источном делу некадашње грађевине, потичу налази седам коштаних писаљки, различитих величина (кат. бр. 165–167, 169–172), који се могу датовати у крај 15. или 16. век.

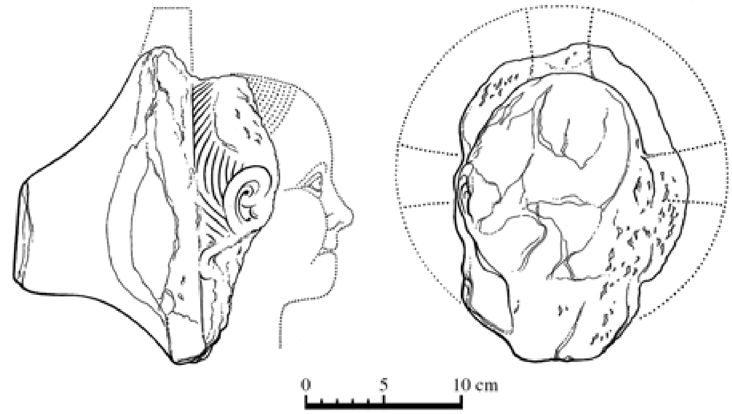

Сл. 74. Грађевина I – глава Христа са западног портала Богородичине цркве, из слоја 17. века (Р 1:10)

У наредном раздобљу, које би одговарало нашем *хоризонту V*, обављени су велики радови на обнови дела Северног бедема. До великих оштећења на овом простору дошло је, по свему судећи, приликом земљотреса почетком 17. века. То је имало за последицу нагињање обимног бедема према падини са северне стране, при чему је обрушен његов велики део. Тада је дошло и до извесног померања бочног, западног зида Грађевине II, на шта указује једна јасно уочљива пукотина. И остаци јужног зида Грађевине I су се тада обрушили ка порти. Обновљени део бедема утемељен је на старијим остацима, али је и укопан у затечене слојеве насипа, тако да му ново лице почиње изнад тадашње равни тла. Уз обновљени бедем били су, изгледа, подигнути неки дрвени објекти који су изгорели најкасније средином 17. века. Изнад тог слоја млађег пожара, који је датован налазом новца Фердинанда II из 1627. године (кат. бр. 428), поново су формирани насипи са доста шута. Из тих насипних слојева потиче 11 уломака мермерних стубића бифора, кружног и полигоналног пресека, као и неколико ситних фрагмената са малих капитела из Богородичине цркве.[393] Нарочито значајан налаз представља оштећена мермерна глава Христа са западног портала Богородичине цркве (сл. 74). Откривена је у слоју насипа који се на овом простору образовао током прве

393 Инвентар камене пластике: бр. 2–11, 15, 19/89–90.

половине 17. века, након поменуте обнове дела Северног обимног бедема.[394]

У насипном слоју који се формирао у другој половини 17, а вероватно и током првих деценија 18. века откривена су два гроба. Један је био делом укопан у јужни зид порушене Грађевине I. Покојник је био сахрањен у гробној конструкцији од камених плоча, у коју је била уграђена, као сполија, и једна старија надгробна плоча. Уз скелет старијег мушког покојника није било прилога. Нешто северније, у квадрату H, откривен је још један укоп, сличан претходној гробној конструкцији, у коме је био сахрањен покојник без гробних прилога. У питању су свакако монашки гробови, највероватније из друге половине 18. века, укопани изван традиционалног простора некрополе са западне и јужне стране Богородичине цркве.

Грађевине VI и VI-а (остаци пирга?)

Остаци овог здања, које се налази у продужетку Грађевине I према западу, само су делимично истражени, пошто се на том простору налазе зидови познијих здања, као и објекти савремене инфраструктуре.[395] На простору који је био доступан за истраживања, током 1989–1990. године обављена су прва археолошка ископавања, а теренски подаци су допуњени приликом радова 2012. године.[396]

Грађевина VI је подигнута западно од Грађевине I, са којом је зидана истовремено. Као и суседна, била је прислоњена уз унутрашње лице обимног бедема, који јој је замењивао северни зид. Бочни зид према истоку био је заједнички за обе грађевине. Остао је очуван у дужини од око 3,80 м. Његови даљи остаци према бедему могу се само наслутити по траговима темељних укопа у здравици. Услед разлике у нивоима терена, који је у значајном паду од запада према истоку, поменути бочни зид, дебљине око 1,10 м, грађен је у свом доњем делу до висине од 0,80–0,90 м, као подзид са источним лицем према Грађевини I. Даље у висину, зид нешто мање ширине је грађен са оба лица. Остаци јужног зида, који је са претходним у грађевинској вези, као и са одговарајућим зидом Грађевине I, откривени су у укупној дужини од 7,5 м, где се на западном крају равно завршавају. Овај зид, чија ширина не прелази 0,50 м, грађен је солидно, ломљеним притесаним каменом у неправилном слогу. На површинама унутрашњег лица сачувано је врло фино дерсовање. Зид је утемељен на здравици, без укопавања темеља. На једном месту зид прелази преко малог стеновитог гребена који излази из равни здравице. Уз раван завршетак, можда угао, у структури зидне масе откривен је добро очуван отисак једне вертикалне греде, димензија 22 цм х 20 цм, која је била врло правилно отесана. Будући да је овај зид залазио под бетонирану и каменом поплочану стазу, истраживања су била ограничена на уски просек са праћењем само оба лица зида. Ту се могло наслутити да се раван завршетак зида заправо наставља и иде даље, под правим углом, ка обимном бедему. То би значило да је Грађевина VI по оси запад–исток имала дужину од 7,50 м и ширину од 8,30 м. С обзиром на парцијална истраживања, ову претпоставку треба ипак примити са резервом. У истраженом југоисточном делу грађевине откривени су остаци пода од набоја непосредно над здравицом (кота 406.50), који је у односу на под суседне Грађевине I био издигнут за око један метар. Над добро очуваним подом откривен је слој гари и угљенисаног дрвета, као и уломци глеђосане керамике. По својој структури и садржају, он је истоветан са сличним слојем који је откривен над подом у суседној Грађевини I (сл. 75).

На основу откривених остатака, о некадашњем изгледу и првобитној функцији Грађевине VI не могу се доносити поузданији закључци. Она је подигнута истовремено са суседном Грађевином I, са којом је чинила грађевинску целину, што значи да је представљала део првобитног студеничког комплекса. Пострадала је заједно са другим манастирским здањима крајем 14. века или почетком наредног столећа. Истовремено са пожаром који је уништио ово здање, пострадао је и део Северног обимног бедема на који је оно било ослоњено. Остаци овог зидног платна, откривени у незнатној висини изнад темеља, били су порушени до испод равни некадашњег пода у Грађевини VI.

Грађевина VI-а (манастирски пирг)

У оквиру радова на обнови, који су уследили убрзо након поменутог пустошења а свакако већ током прве четвртине 15. века, на месту порушене Грађевине VI подигнуто је ново здање – Грађевина VI-а, за коју можемо претпоставити да се налазила у оквиру реконструисаног манастирског обзиђа. Истражена јој је, и то само делимично, источна половина, али се њена некадашња основа може доста поуздано претпоставити. То је била грађевина која је ослоњена на обновљени бедем или је са њим истовремено грађена као део реконструисаног зидног платна. Имала је неправилну правоугаону основу, са унутрашњим простором ширине између 4,00 м и 4,30 м и дужине око 7 м. Источни зид, ширине 1,15 м, био је заснован на траси некадашњег бочног зида грађевина I и VI, чији су остаци том приликом

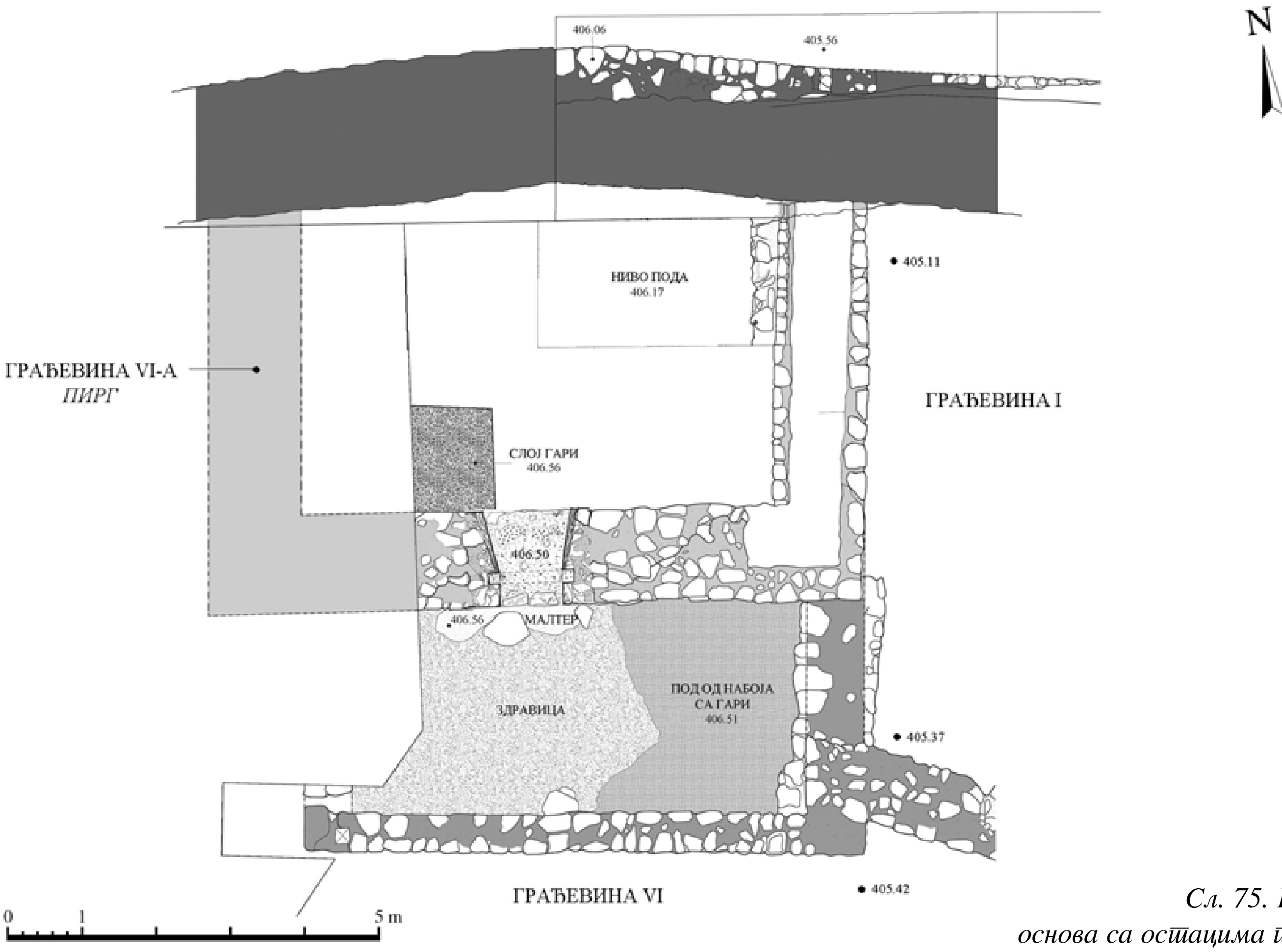

Сл. 75. Грађевина VI – основа са остацима пирга (Р 1:100)

разграђени до темеља. Јужни зид Грађевине VI-а откривен је у дужини од око 6 метара. Даље према западу, зид залази под поплочан простор, као и савремени санитарни објекат. Ширине 1,30 м, зид је грађен масивно, у неправилном слогу, ломљеним притесаним каменом и плочастим шкриљцем. У његовом средишњем делу налазила су се врата, која су након рушења овог здања зазидана ломљеним каменом са блатним везивом. У структури овог зазида откривен је један оштећен мермерни капител, који потиче са једне од бифора Богородичине цркве (сл. 76). После уклањања зазида се, према очуваним отисцима, могло уочити да је овај улаз имао дрвени праг који је, у односу на спољну раван зида, повучен за око 30 цм. Над прагом су се налазили такође дрвени довратници, делом уграђени у зид бочних страна улаза. Ширина улаза у равни са спољним лицем износила је око 80 цм. Иза дрвеног оквира портала пролаз се ширио према унутрашњости пирга, где му је ширина износила 1,20 м (сл. 77).

Обимнија истраживања унутрашњости Грађевине VI-а нису била могућа, будући да је на том простору укопана једна већа савремена кречана, тако да је знатан део културног слоја уништен. На преосталом слободном простору отворене су две мање сонде. Остаци пода откривени су на заравњеној здравици, а на том истом нивоу био је утемељен

394 Поповић, М. 1990, 83–85, сл. 1.

395 Над претпостављеним западним делом грађевине налази се санитарни објект са тоалетима, око кога су бетониране и поплочане површине. Објект је подигнут 1985. године од стране Републичког завода за заштиту споменика културе, при чему терен није претходно био археолошки истражен. Такође, исте године укопана је кречана у слојеве над североисточним делом некадашње Грађевине VI.

396 У време када је откривена, означена је као Северозападна грађевина. Након допунских ископавања, према редоследу истраживања, означена је као Грађевина VI.

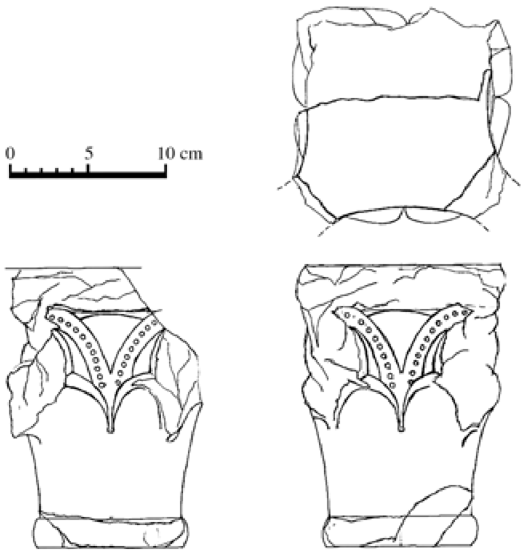

Сл. 76. Грађевина VI – кайишел са Боīородичине цркве, из зазида улаза у йирī
Сл. 77. Грађевина VI – дешаљ улаза у йирī (фошо из 2014.)

новоподигнути јужни зид (кота око 406.40). Изнад овог новијег пода, који је био готово у истој равни са подом старије грађевине, констатован је слој гари са остацима масивних угљенисаних греда (кота 406.56), затворен слојем нивелације над којим је такође био ниво са траговима пожара. Изнад ове равни, унутрашњи простор грађевине испуњен је насипом – слојем мрке земље квалитета здравице, који се прати од висине очуване круне зида. У поменутим слојевима, на ограниченим површинама које су истражене било је веома мало археолошких налаза, што отежава њихово датовање. Остаци западне стране Грађевине VI-а нису откривени. Уколико су делом и очувани, налазе се испод познијих зидова. Над раније поменутим остацима првобитног бедема, који су порушени готово до равни темеља, нису преостали трагови позније обнове. Кота до које су очувани нижа је од равни пода како старије грађевине, тако и ове позније.

Услед делимичне истражености, као и слабе очуваности зидова, о Грађевини VI-а могу се изнети само одређене претпоставке. Њен положај указује да се налазила у

саставу обновљеног дела обимног бедема. Масивни зидови, који затварају релативно мали унутрашњи простор, а затим и остаци угљенисаних греда које сигурно потичу од урушених међуспратних конструкција наводе на закључак да је реч о солидно грађеном здању са више етажа. Имајући то у виду, сматрамо да нећемо погрешити ако закључимо да је у питању била унутрашња кула у саставу обимног бедема, односно манастирски пирг.

У поређењу са пирговима других средњовековних манастира, поменуто студеничко здање било је видно мање. Оно је могло имати у основи спољне димензије од највише 9,5 м х 7 м, и висину 8–9 м, што би значило да су над приземљем постојале још две етаже. Улаз је био у равни порте, што није било уобичајено за ову врсту манастирских здања. Та одступања од уобичајених форми и димензија манастирских пиргова могу се, можда, објаснити околностима које су пратиле обнову Студенице у деценијама које су претходиле коначном турском освајању. Потреба да се манастир заштити од пљачки, које су пратиле ратовања и турске продоре, налагала је брза и скромна решења, прилагођена реалним могућностима.

Нема поузданих података о томе када је претпостављени студенички пирг страдао у пожарима. То је могло да буде средином 15. века, али и касније. Спаљена грађевина је, изгледа, дуго била напуштена. У том раздобљу је зазидан њен некадашњи улаз, а након тога је делом засут и њен унутрашњи простор. Рушевине њених зидова коначно су пострадале у земљотресу почетком 17. века. На то указују истражени остаци зидова, код којих су уочене одређене деформације. Југоисточни угао, иначе преостао у висини од око једног метра, откривен је у знатном нагибу, који показује правац његовог обрушавања ка југу. Може се претпоставити да је том приликом порушен и велики део Северног обимног бедема, што је већ уочено у секторима грађевина I и II. Са тим сегментом бедема сигурно је обрушен и северни део пирга.

Позније грађевине

На простору порушеног пирга, односно Грађевине VI-a, делимично над њеним очуваним зидовима, подигнуто је ново здање, које смо означили као Грађевину VI-b. Од ове грађевине, правоугаоне основе, ширине око 5 м, откривен је део северног зида, утемељен на насипу којим су биле засуте рушевине старијих фортификација. Дно зида је укопано и у слој пожара на поду Грађевине VI-a. Над овим темељом, надземно лице зида, грађено плочастим зеленим каменом, почиње на коти 407.05. Од Грађевине VI-b откривен је и део источног зида, једнаког опуса градње. У спољном лицу садашњег оградног зида уочљива је једна вертикална спојница, која би могла да представља североисточни угао Грађевине VI-b. У овој грађевини је постојао под од набијене земље, чији су трагови само местимично очувани. Услед недостатка археолошких налаза није могуће да се грађевина, која је служила као манастирски конак, прецизније временски одреди. Подигнута је сигурно после првих деценија 17. века, а пострадала је, вероватно, крајем истог столећа, или можда коју деценију касније, приликом једног од пустошења Студенице у време аустро-турских ратова.

Над њеним рушевинама је, највероватније средином 18. века, подигнут нов конак, означен као Грађевина VI-c, који је имао исту основу као и претходна грађевина. Нови зидови, ширине око 0,70 м, леже директно на оним старијим, што је јасно уочљиво на јужном зиду и углу са источним зидом. Овај конак, који је са предње стране имао дрвени двоетажни трем, временом обнављан, остао је очуван све до средине 20. века. Порушен је приликом конзерваторско-рестаураторских радова у Студеници 1954. године.[397] Приликом његовог рушења откривена је, скривена у зиду, метална буклија са оставом од преко 970 златника, од којих већина потиче са краја 18. века.[398] Судећи према најмлађим примерцима, могло би се закључити да је остава ту похрањена највероватније у време Првог српског устанка.

Грађевине III и III-a

У продужетку Грађевине II, даље ка истоку, пронађени су остаци слично грађеног здања, означеног као Грађевина III, који су истраживани током 2010–2011, а ископавања су довршена 2012. године.[399] У првој етапи, откривени су очувани делови зидова до равни пода од камених плоча. Даља испитивања старијих културних слојева, до здравице, настављена су у северном делу грађевине, где остаци поменутог пода нису били очувани. Откривена је сложена стратиграфска ситуација, са најстаријим нивоом из времена грађења бедема, затим остацима једног старијег здања, као и познијим наслојавањима, закључно са слојем коначног рушења и засипања простора Грађевине III.

397 Ненадовић 1957, 93–95, сл. 120.
398 В.: прилог В. Иванишевића на стр. 378–380.
399 Поповић, М. 2011, 83–85.

Најстаријем стратиграфском хоризонту одговара изградња обимног манастирског бедема. Откривен је горњи ниво темељне стопе (кота 400.41), укопане у здравицу, која је у односу на лице зида проширена за око 20 цм. Уочено је, као и на другим истраженим местима, да је темељ грађен уливањем зидне масе претежно ситног камена, са доста малтера, у претходно укопан коритасти ров. Изнад темеља је пронађено веома добро очувано унутрашње лице бедема, грађено од плочастог камена сложеног у редове (сл. 13). На нижим деловима лица бедема очуван је и слој

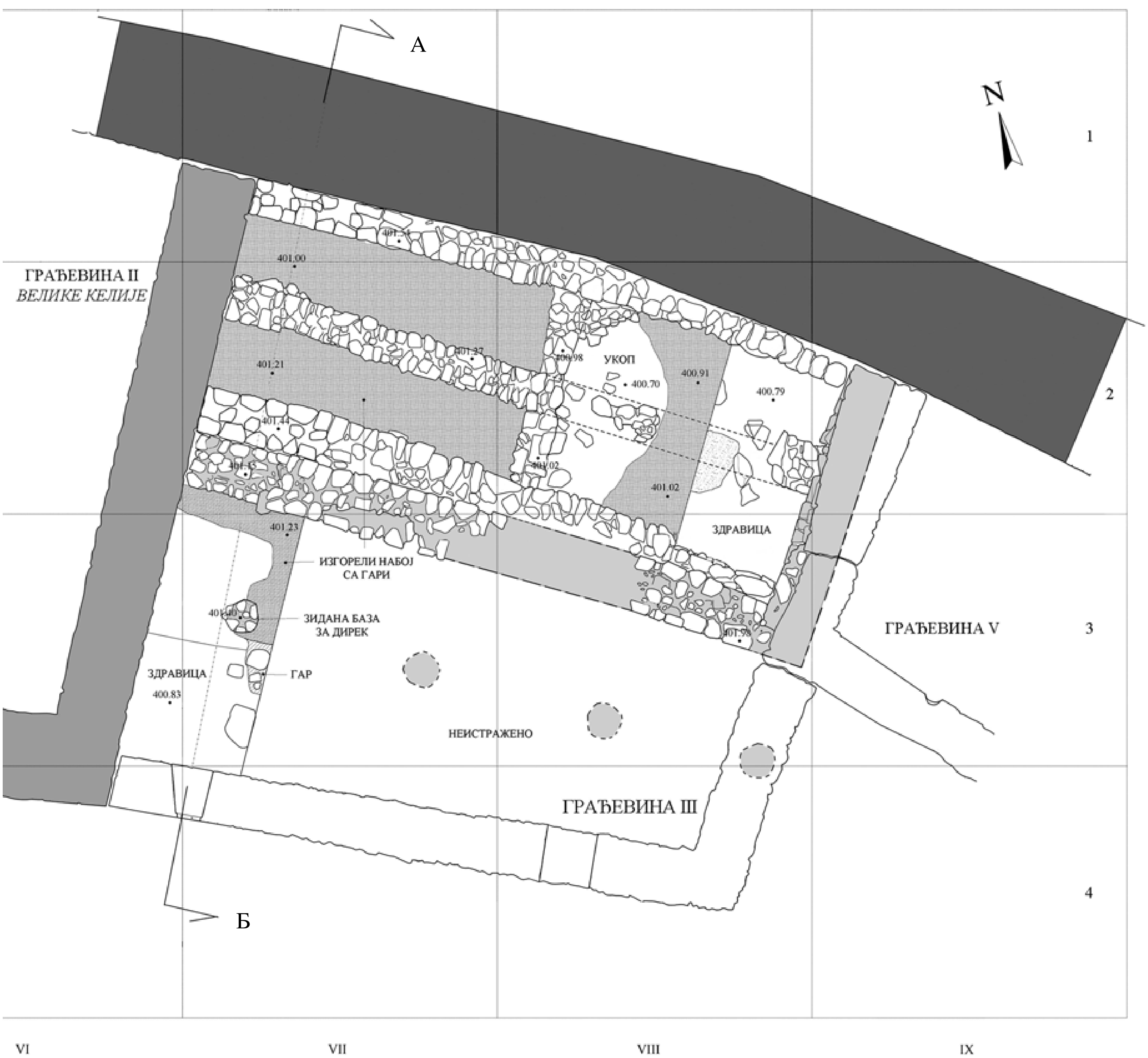

Сл. 78. Грађевина III-а – основа (Р 1:100)

првобитног дерсовања. У слоју над здравицом, у равни почетка темеља, јасно је уочен танак ниво гари, који прелази преко испуста темељне стопе (400.50–400.60). На једном делу, слој гари прелази у изгорели набој, који такође лежи непосредно преко темељне стопе и наслојава се на прва два реда камена у лицу бедема (горња површина на коти 400.67). Из овог слоја гари и набоја потичу налази средњовековне керамике (12–13. век). Местимично очуване површине под набојем, затворене слојем гари, поуздано су сведочанство да је у време непосредно након изградње бедема, односно у раздобљу које стратиграфски одговара *хоризонту II*, на том простору постојао неки мањи дрвени објекат који је доста рано пострадао у пожару.

Грађевина III-а

У наредном слоју, над траговима поменутог пожара откривени су остаци једног здања са зидовима грађеним ломљеним каменом, са веома мало малтера. Судећи по траговима очуваним у структури зида, као везиво је, изгледа, коришћено и блато. Ово здање, означено као Грађевина III-а, било је правоугаоне основе, унутрашњих димензија 9,5 м x 4,2 м. Са северне стране је било ослоњено на бедем, са западне на источни зид Грађевине II (сл. 78 и 79), док је сопствене зидове имало према југу и истоку. Јужни зид, ширине 0,90 м, или око 3 стопе, очуван је у висини од око 80 цм, односно до равни пода позније грађевине (кота 401.90), у чијој структури се местимично уочава. Од источног зида је видљиво само унутрашње лице, пошто је над њим утемељен одговарајући зид поменуте позније грађевине. У оквиру Грађевине III-а уочене су неколике преправке, то јест обнове. Над првобитним подом од набоја (средња кота око 401.10), чија је горња површина била запечена, пронађени су трагови гари, који указују да је грађевина у овом најстаријем нивоу делимично или у целости страдала у пожару. Приликом прве обнове, њен унутрашњи простор био је подељен на две готово једнаке просторије. Нови преградни зид грађен је каменом са блатним везивом. Био је плитко утемељен и делом укопан у изгорелу подницу.

У једној млађој фази, над овом подницом су подигнута три подужна сухозида у висини до два реда камена, од којих је средњи делио просторију по дужини, док су остала два била призидана уз унутрашње лице бедема и јужни зид (сл. 80). Те нове сухозидане конструкције, како се дало претпоставити, служиле су као супструкција на коју је био ослоњен издигнут под од дрвених талпи. Над овим остацима је такође било трагова гари и угљенисаног дрвета, што сведочи о једном познијем пожару након којег Грађевина III-а више није обнављана.

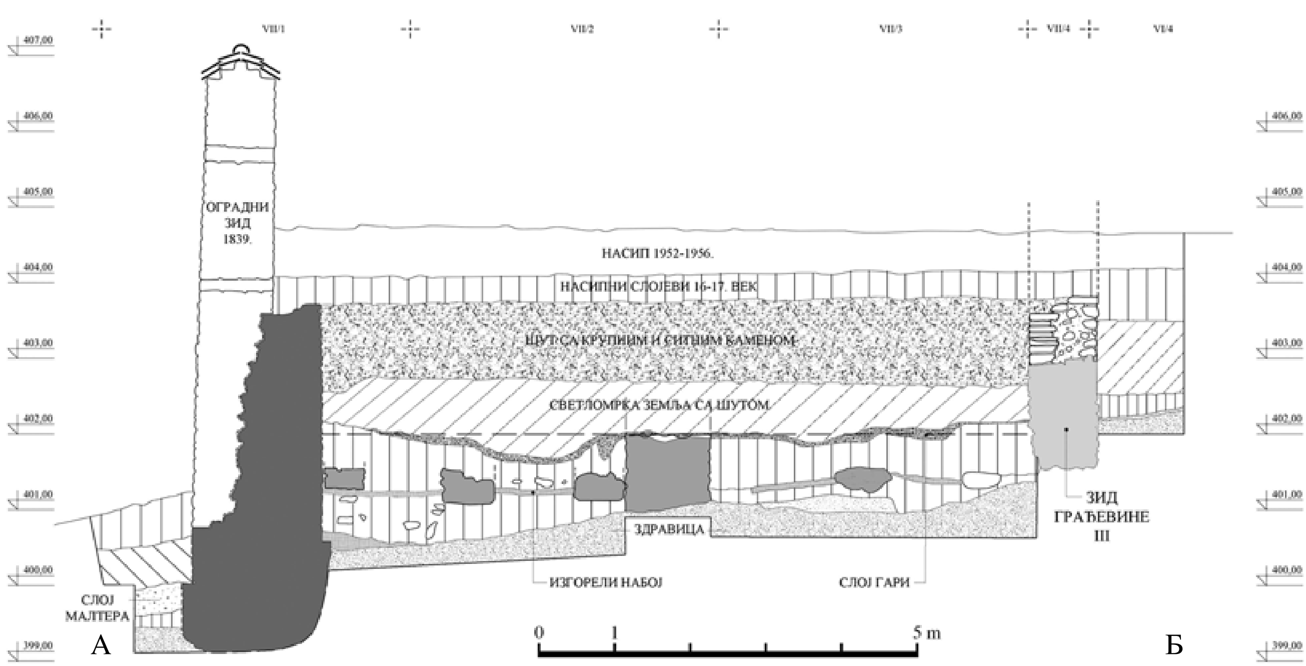

Сл. 79. Грађевина III-а – пресек А–Б са профилом слојева

Испред јужног зида Грађевине III-а постојао је, изгледа, и дрвени трем. На простору ширине око 2 м, који би одговарао трему, откривен је слој изгорелог набоја, односно запечене земље са траговима гари. Ови остаци, који чине део исте целине са подом у грађевини, поуздано сведоче о једном од пожара у коме је пострадало ово здање. На рубу поменуте површине под набојем, у оквиру простора који је истражен, откривена је мања, кружно зидана групација камена повезаног малтером. У питању је, по свему судећи, зидана база за дрвени дирек трема (кота 401.65).

Откривени остаци Грађевине III-а пружају могућност да се у главним цртама претпостави њен некадашњи изглед. То је највероватније било једноспратно здање, већим делом грађено од дрвета. Може се претпоставити да су само нижи делови у приземљу имали камене зидове, на које су се ослањале дрвене конструкције. Испред грађевине, у нивоу обе етаже налазио се трем, ширине око два метра. Био је ослоњен на дрвене диреке и преко њега се, вероватно, стизало до просторија на спрату. Првобитни под у приземним просторијама, као што је већ речено, био је од набоја. Приликом једне позније обнове, нови под је подигнут на подзидану дрвену конструкцију. То је, изгледа, било урађено како би се просторије у равни тла заштитиле од влаге. Положај Грађевине III-а, ослоњене на бедем

Сл. 80. Грађевина III-а – изīлед ūосле искоūавања 2012. īодине

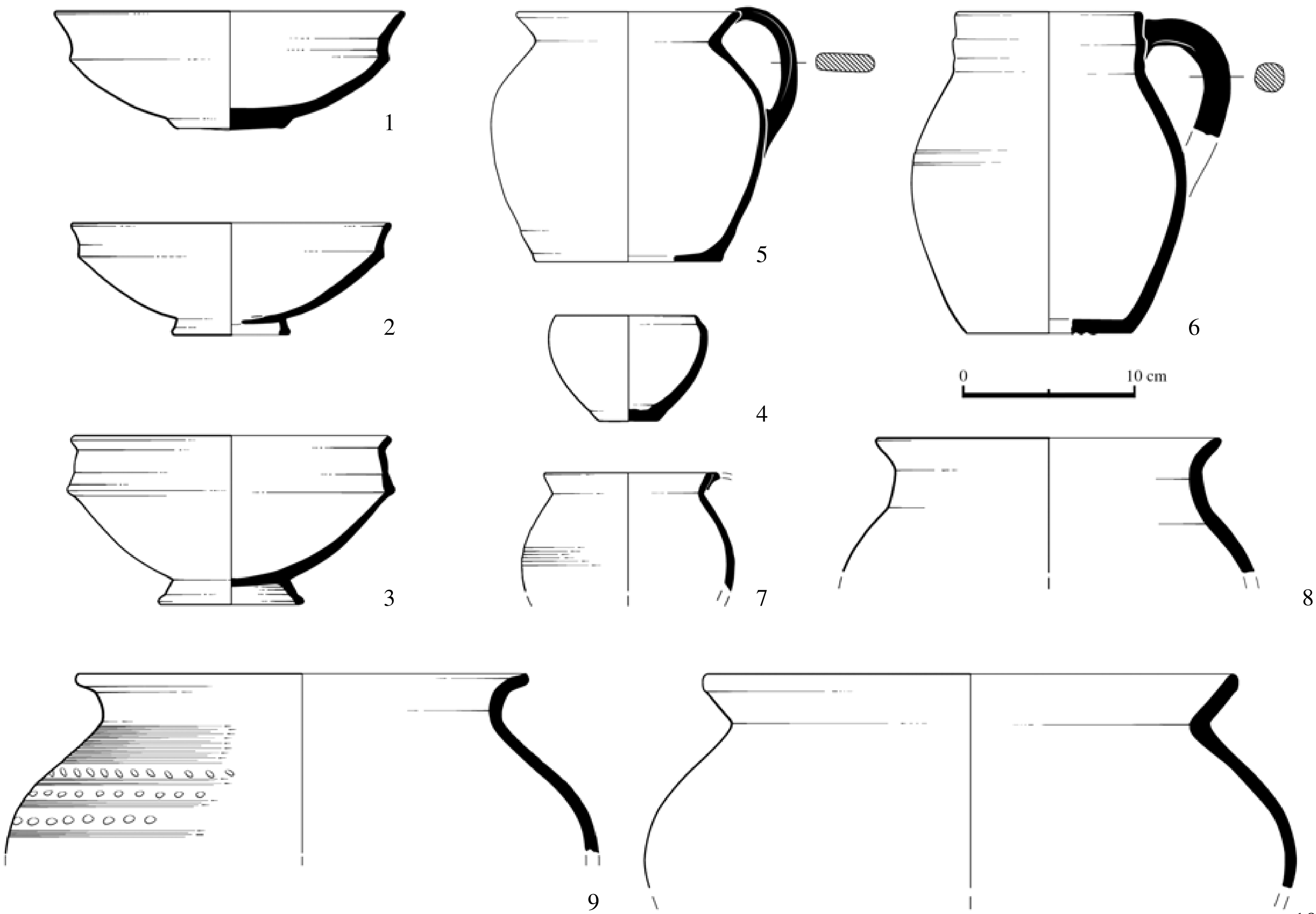

Сл. 81. Грађевина III-а – керамика из слоја над подом: зделе: 1. тип I/14; 2. тип I/8; 3. тип I/7; 4. тип I/15; лонци: 5. тип II/7; 6. тип II/1; 7. тип II/15; 8. тип II/6; 9. тип II/16; 10. тип II/19; Р 1:4

у најнижем делу порте, био је изразито неповољан због сливања површинских вода. Може се претпоставити да је приземна етажа приликом већих непогода била изложена плављењу, те би се поменуто издизање пода могло протумачити као покушај да се тај проблем реши.

На истраженом простору Грађевине III-а могла су се уочити два стратиграфски јасно издвојена слоја. У старијем слоју, који одговара обновама као и коначном рушењу ове грађевине, најбројнији су, као што је то и уобичајено, уломци керамике (сл. 81). Откривено је око 200 фрагмената, међу којима је било могуће препознати и типолошки одредити делове пет здела и десет лонаца. Остали керамички материјал се састојао од мањих уломака крчага или бокала, као и тањира, чији се облици нису могли ближе одредити. Међу типовима лонаца су углавном заступљени они средње величине (II/1, II/6, II/7, II/15), али има и већих (II/16, II/19). Њихове основне одлике су сличне. Рађени су од глине са додатком песка. Боја печења је неуједначена, углавном од тамноцрвене до кестењасте. Само на једном лонцу из ове скупине постоји украс на делу испод обода, који се састоји од наизменичних снопова водоравних уреза и убода изведених прстима. Према начину израде и фактури, лонцима је слична и једна мала здела или чаша са изливником (I/15). Остале зделе, од којих су три типолошки одређене као трпезне посуде (I/7, I/8, I/14), по фактури и начину печења разликују се од лонаца.

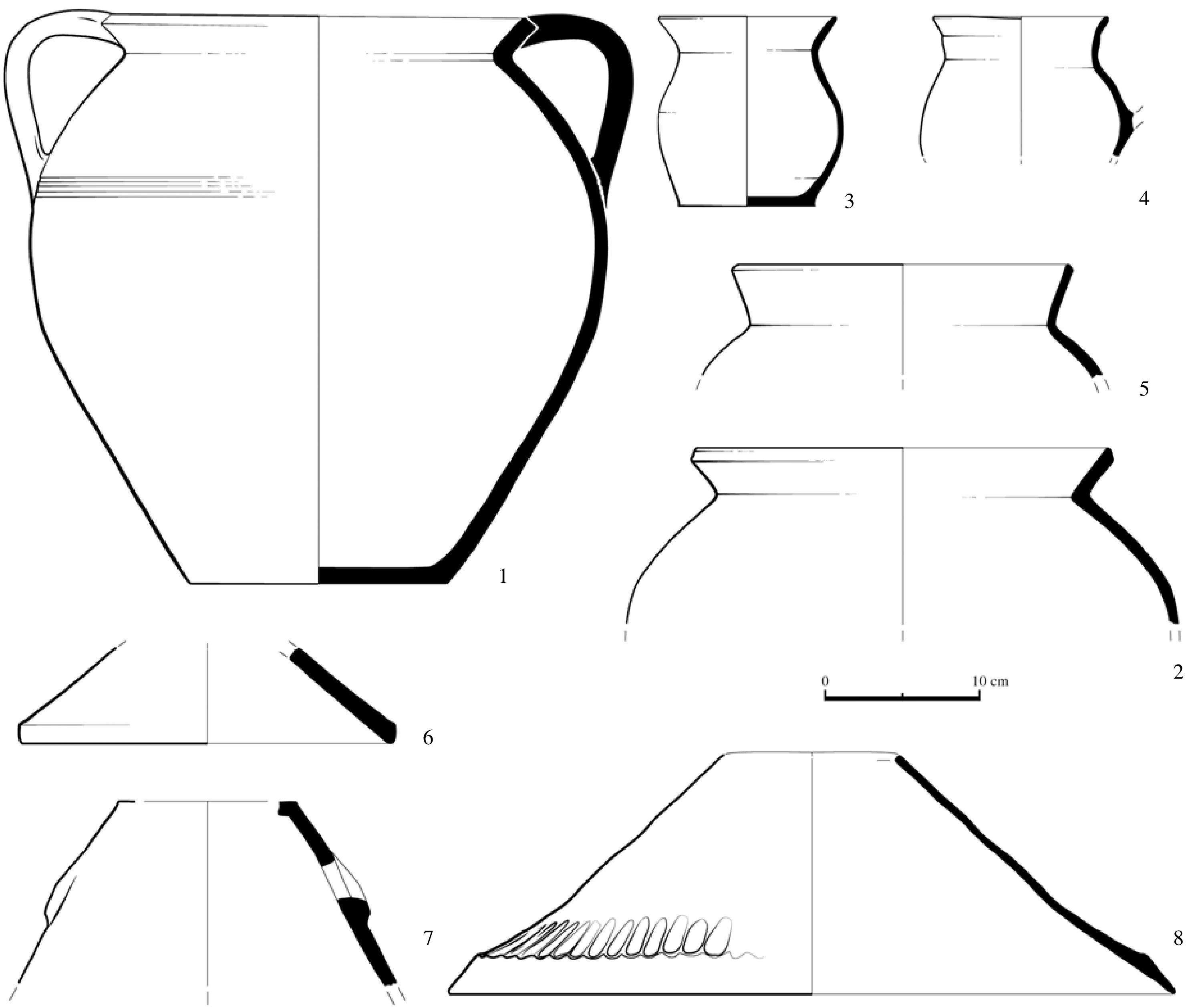

Сл. 82. Грађевина III-а – керамика из слоја рушења: лонци: 1–2. тип II/19; 3. тип II/6; 4. тип II/8; 5. тип II/2; вршници: 6–7. тип VIII/1; 8. тип VIII/2; Р 1:4

Млађи слој се образовао над рушевинама грађевине III-а, које су једно време служиле као отпадни простор (сл. 82). У том слоју, укључујући и један већи укоп у источној просторији некадашњег здања, откривено је мноштво уломака керамике (преко 750 комада), као и доста животињских костију.[400] Приликом обраде су издвојени и типолошки одређени делови 14 посуда, углавном лонаца и црепуља. Ти лонци се, према заступљеним облицима (II/2, II/6, II/8) и осталим одликама, не разликују од оних напред описаних из слоја деструкције. По својим знатним димензијама се посебно издваја један фрагментовани лонац (II/19) из поменутог укопа. Од осталих облика огњишне керамике, из овог слоја потичу делови црепуља и два типа вршника (VII/2, VII/4). Откривено је и више фрагме-

ната трпезне керамике, чији облици нису могли поуздано да се одреде. У питању су делови зелено глеђосаних здела, затим тањира са сграфито декорацијом, као и бокала или крчага, бело сликаних, са зеленом и жутом глеђи.

Керамички налази из поменута два слоја, који стратиграфски одговарају студеничком *хоризонту II*, међусобно су веома слични. По својим типолошким одликама, они углавном одговарају 13. веку, можда ближе другој половини тог столећа. Ипак, они се донекле и разликују, пре свега по заступљеним врстама посуђа. Тако су у старијем слоју огњишни лонци неглеђосани (II/1, II/6, II/7, II/15), док у млађем слоју има и глеђосаних, уз присуство посуда за печење, црепуља и вршника (II/6, II/2, II/8, VII/1, VII/4). Оно што, међутим, представља заједничку одлику ове две керамичке целине јесте присуство великих лонаца (II/19, II/16). Такође, три зделе из старијег нивоа (I/7, I/8, I/14) знатно су квалитетније израде и по технолошким одликама различите не само од огњишних посуда тог нивоа већ и од посуђа из млађег нивоа, како огњишног тако и трпезног. То наводи на помисао да су посуде тамо доспеле из неког грнчарског центра са дугом традицијом у изради глеђосаног посуђа. С друге стране, уломци трпезне керамике из млађег нивоа (међу којима је и део једног тањира са сграфито декорацијом), грубље фактуре и дебљих зидова, одговарају репертоару трпезне керамике нешто познијег раздобља. Та чињеница, ипак, сама по себи не упућује на знатну хронолошку разлику.

Грађевина III-а била је подигнута уз унутрашње лице Северног обимног бедема, на месту неког старијег дрвеног објекта скромних димензија који је, судећи према откривеним траговима, изгорео у пожару. Са њене западне стране, у време када је грађена, већ је постојала Грађевина II, уз коју је прислоњена. Будући да су бедем као и ово суседно велико здање били изграђени пре заснивања Грађевине III-а, њен настанак би се најраније могао датовати у прве деценије 13. века. Археолошки материјал из млађег слоја, којим су засуте њене рушевине, указује на то да је до њеног рушења дошло најкасније у току друге половине истог столећа.

Грађевина III

Ново здање прислоњено уз бедем, које је означено као Грађевина III, засновано је над засутим рушевинама поменуте старије грађевине, уз делимично засецање затечене падине са јужне стране. Грађевина је имала неправилну, приближно квадратну основу, димензија 10 м х 10 м, са површином унутрашњег простора од око 86 м². Као и старије здање на овом простору, једном својом страном била је ослоњена на Северни бедем, а другом на Грађевину II, са којом је једнаке ширине (сл. 83). Нови зидови су подигнути са јужне и источне стране. Били су грађени ломљеним притесаним каменом и плочастим шкриљцем у неправилном слогу, веома сличним опусу зидова суседне Грађевине II, са којом је нови јужни зид био и у истој равни. Ширина зидова Грађевине III није уједначена и креће се између 85 цм и 95 цм, а њихови темељи су били укопани до дубине од око пола метра. Део источног зида је једним делом утемељен на остацима одговарајућег зида старије грађевине. У оквиру тог, бочног источног, зида налазила су се пространа врата, ширине око 1,90 м, која су касније, приликом грађења суседне Грађевине V, зазидана.

У структури новог јужног зида, ближе југозападном углу, откривени су остаци једног прозора чији је мермерни потпрозорник очуван *in situ*, док су урушени делови откривени дислоцирани или у шуту, што је омогућило да се реконструише његов некадашњи изглед.[401] Према сачуваном отиску у малтеру, на потпрозорнику је препознат допрозорник који је био уграђен као сполија у зазиду на улазу у приземну просторију Грађевине II. Према овом налазу, поуздано је реконструисан спољни правоугаони мермерни оквир. Са унутрашње стране, прозор је имао полуобличасти свод грађен у алтернацији сводара, сиге и танких опека. Урушени делови овог свода откривени су у слоју шута над подом грађевине. У мермерном оквиру су остали и трагови гвоздене решетке, а у десном углу потпрозорника удубљење за вертикалну осовину дрвеног капка. Парапет овог прозора је у односу на раван пода био издигнут за око један метар (сл. 86 и 129).

У оквиру јужног зида, даље према југоисточном углу, постоје остаци још једног отвора, за који је тешко утврдити да ли је представљао прозор или је имао функцију врата. У основи овог отвора, ширине око 0,80 м, сачувано је лежиште само једне дрвене греде, димензија у пресеку 12 цм х 12 цм, док су му стране биле обрађене само ломљеним притесаним каменом. Има се утисак да је поменути отвор накнадно пробијен и да је могао служити као улаз у приземну етажу грађевине након зазиђивања врата у источном зиду. Ову претпоставку, међутим, доводи у питање ниво

400 В.: прилог Н. Марковића на стр. 395–403.

401 Приликом конзерваторско-рестаураторских радова 2012. године, овај прозор је у целини реконструисан према остацима откривеним у току археолошких истраживања.

прага овог отвора, који је, у односу на некадашњу раван терена са спољне стране, био издигнут за 40 цм, а према поду у грађевини за око 80 цм. На основу података које пружају очувани остаци, тешко је доћи до поузданог закључка, те стога ово питање за сада мора остати отворено.

Под Грађевине III је рађен од плоча локалног зеленог шкриљастог камена, на танкој малтерној подлози. Остао је добро очуван у југоисточном делу приземне просторије, док су на осталим површинама преостали само трагови његове малтерне подлоге (сл. 85). У равни пода, ближе

Сл. 83. Грађевина III – основа (Р 1:100)

Сл. 84. Грађевина III – ойшйи изглед йосле ископавања 2011. године

источном зиду, била је уклопљена заравњена површина јужног зида старије грађевине. У средишту просторије, у конструкцији пода, остала је очувана јама, димензија 25 цм х 30 цм, са отиском тесаног дирека. Овај централни дрвени стуб није почивао на каменој бази, како се могло очекивати, већ је био укопан до дубине од око 40 цм у односу на раван пода, утемељен на остацима старијег зида и учвршћен са бочних страна окомито постављеним комадима плочастог камена. Приближно на правцу тог средишњег стуба, у малтерној подлози пода уз јужни зид откривен је правилан правоугаони отисак обрађеног каменог блока или плоче, димензија 40 цм х 50 цм, чија је намена остала нејасна.

У југоисточном углу приземне просторије грађевине III откривени су трагови темеља призидане полукружне конструкције, која, највероватније, представља последњи остатак зидане супструкције угаоног камина који се налазио у одаји на спрату. Поменута конструкција је, изгледа, разграђена пре коначног рушења овог здања, будући да су њени заравњени остаци откривени у нивоу пода. Не би се могла искључити ни могућност да је након израде темеља обустављено даље грађење супструкције камина.

Некадашњу раван тла око Грађевине III одређује танак малтерни слој који је био доста компактан и знатно проширен дуж источног зида, где је у благом паду према обимном бедему. На овом простору нису откривени поуздани трагови који би указивали на постојање дрвеног трема. Испред јужног зида, на удаљености од око 2,5 м откривене су, у низу, три јаме за дрвене диреке, пречника 20–25 цм. Диреци би могли припадати некој мањој дрвеној конструкцији, чију је функцију тешко објаснити. Овај усамљени налаз тешко би се могао повезати са евентуалним траговима трема. Над поменутим слојем малтера испред грађевине, тачније над подницом, формирао се културни слој неједнаке дебљине, од 20–30 цм уз јужни зид до 60 цм уз трасу бедема. Тај део између источног зида и бедема, судећи према структури слоја, служио је једно време као отпадни простор, о чему ће касније бити речи.

Над очуваним остацима пода у грађевини откривен је слој гари и угљенисаног дрвета, који потиче од изгорелих дрвених конструкција горње етаже. У овом слоју је било ретких уломака керамике, који се према својим типолошким одликама не разликују од сличних налаза из околних грађевина. У питању је слој који се образовао на прелазу из 14. у 15. век, у време раније помињане велике турске похаре, када је и ово здање спаљено. После тог пожара, Грађевина III више није обнављана, нити су на том простору касније подизани манастирски објекти. Остаци порушене грађевине су с временом разграђивани. Са знатног дела пода су убрзо након пожара уклоњене подне плоче,

Сл. 85. Грађевина III – југоисточни угао са остацима пода

а истом приликом је и поменути мермерни допрозорник доспео као грађа у обновљени зид суседног здања. Рушевине камених зидова, међутим, биле су још дуго очуване, док је унутрашњи простор грађевине с временом засут. У овом слоју, са доста шута, који је готово без археолошких налаза, мешају се ретки уломци средњовековне керамике са онима из ранотурског раздобља. До коначног рушења преосталих зидова дошло је, по свему судећи, у време земљотреса почетком 17. века. Тада се у унутрашњости некадашње грађевине образовао слој искључиво од обрушеног камена и малтера, дебљине око једног метра, у коме је било и великих обрушених блокова зидне масе. Према положају ових рушевина, могло се закључити да се источни зид урушио у унутрашњи простор грађевине, док је велики блок са њеног југоисточног угла пао ка падини. Преостали део зида на углу грађевине, услед поменутог рушења, остао је у нагибу.

После рушења о којима је било речи, највероватније током прве половине 17. века, на простору уз бедем је формиран насипни слој мрке и чисте, готово стерилне земље, са веома ретким уломцима керамике, како средњовековне, тако и оне из турског раздобља. Дебљина овог слоја над самом порушеном грађевином не прелази 30 цм (горња површина на коти око 404.00), али на простору падине испред њене јужне стране износи и до 1,5 м. Изнад тог нивоа, до затечене равни терена (кота 404.70) налазио се слој из 19. века, као и нивелациони насип из 1952–1956. године.

Сл. 86. Грађевина III – југозападни угао са прозором, изглед после делимичне обнове 2012. године

На основу напред изложених и сасвим јасних стратиграфских података, настанак Грађевине III може се определити у крај 13. или у сам почетак 14. века, можда најпре у рано раздобље *хоризонта III-а*. Било је то, као што је већ истакнуто, спратно здање ослоњено на Северни бедем, као и бочни зид Грађевине II. Грађевина је имала спољне камене зидове у пуној висини, до равни крова, док су јој унутрашње конструкције биле од дрвета. Греде међуспратне конструкције су се ослањале на бочне зидове и централну греду – подвлаку, која је почивала на средишњем дрвеном диреку. Отворено је питање да ли је на спрату постојала само једна просторија, или је тај простор био подељен на више одаја дрвеним преградним зидовима. Може се само претпоставити да се у југоисточном углу на спрату налазио зидани камин.

Откривени остаци зидова не пружају могућност да се на основу њих, у нивоу горње етаже, поуздано одреди међусобни однос Грађевине II и Грађевине III (сл. 87). Према положају, начину грађења и облику основе, могло би се претпоставити да Грађевина III представља заправо доградњу суседног здања, односно *Великих келија*. У том случају би се могло помишљати и на то да је њихова међу-

Сл. 87. Грађевине II и III – јужна фасада после делимичне обнове 2012. године

собна веза у равни спрата вероватно била остварена преко трема ослоњеног на дрвене конзоле, за који је претпостављено да је постојао у корпусу Грађевине II.

Грађевине V и VII – Североисточни конак

Остаци ова два средњовековна здања откривени су уз североисточни и источни део обимног бедема, на простору између Грађевине III и познијег Параклиса Светог Димитрија. Археолошка истраживања, која су вршена током 2011–2013. године, обухватила су, осим самих грађевина, и део порте испред тих здања у ширини од 5 до 7 метара. У односу на некадашњу конфигурацију терена, који је према северу и североистоку био у паду, ово је био најнижи део унутар манастирског обзиђа. У оквиру културних слојева, чија је дебљина уз обимни бедем, у односу на затечену раван терена, износила од 3,5 м до око 2 м даље према истоку, издвојено је неколико стратиграфских целина, које ћемо изложити хронолошким редом.

Најстарији остаци на овом сектору одговарају времену грађења обимног бедема, то јест студеничком *хоризонту II*. На истраживаном простору, од овог зидног платна очувани су темељи и нижи надземни делови, без трагова познијих обнова, који су преостали само местимично, до висине од 0,70 м. Непосредно над тим остацима утемељен је садашњи оградни зид манастира, подигнут 1839. године.

Темељ бедема је укопан у релативно танак слој здравице и заснован непосредно на стени, која се јавља на котама од 400.00 до 400.50. Услед тога, дубина утемељења је веома неуједначена. Уз горњу нивелету темеља су местимично уочени танки слојеви малтера, који дефинишу раван тла у време грађења бедема. На једном делу, уз лице бедема, у квадратима XI/4–5, непосредно над темељом, откривен је танак ниво набоја, односно остатак пода са траговима гари и мањих комада угљенисаног дрвета. Поменути слој, који лежи непосредно над здравицом, само је местимично очуван, будући да је највећим делом поремећен приликом подизања каснијих грађевина. Због тога није могуће прецизно закључити о каквом се објекту ради, нити ближе одредити облик његове основе. Може се само претпоставити да је у питању било неко, по свему судећи, мање дрвено здање прислоњено уз унутрашње лице новоподигнутог бедема. Након пожара, на том простору се образовао танак културни слој, осим на делу према Грађевини III, где је нешто дебљи. Из овог слоја углавном потичу мањи уломци, и то искључиво огњишне керамике. Од облика, заступљено је неколико типова лонаца (II/6, II/9, II/11) и један вршник (тип VII/1). Према својим основним одликама, те посуде одговарају налазима из Грађевине III-а. Ово наслојавање би се оквирно могло датовати у 13. век или у *хоризонт II*, односно у раздобље пре подизања првих зиданих објеката у том делу манастирског комплекса.

На празном простору уз унутрашње лице североисточне, а делом и источне деонице обимног бедема, као прво зидано здање подигнута је Грађевина VII (сл. 88 и 89). Била је издужене правоугаоне основе, дужине око 19 м и ширине 3,80–4,00 м, са унутрашњим простором подељеним на две једнаке просторије. Њени зидови, дебљине 0,70–0,80 м, грађени су над веома плитким темељима. Углавном је укопан само један ред камена преко претходно изливеног, релативно танког слоја малтера. Зидани су доста немарно, ломљеним каменом у неправилном слогу. То се посебно уочава код преградног зида који је једним својим крајем ослоњен на унутрашње лице фасадног, западног зида, без међусобне грађевинске везе. Са супротне стране је зид оштећен, тако да је остало отворено питање да ли се наслањао на бедем или су ту можда постојала мала врата између просторија, ширине око 0,50 м. Нешто правилнији опус зидања уочава се само код северног бочног зида, који је остао нешто боље очуван. Код осталих зидова се висина откривених остатака креће између 0,30 цм и 0,50 цм. Од јужног бочног зида, који је у целости порушен, откривен је само траг некадашње трасе, плитко укопан у здравицу. Услед слабе очуваности зидова, трагови улаза у просторије нису откривени. Налазили су се, без сумње, у оквиру подужног западног зида и били су отворени према порти.

У обе просторије Грађевине VII откривени су остаци пода од набоја, који је у јужном делу грађевине лежао непосредно над здравицом. Ближе северном бочном зиду, нови под је лежао над танким културним слојем и старијом подницом од набоја, о чему је напред већ било речи. У оквиру пода, уз некадашње унутрашње лице бедема откривени су правилно распоређени укопи за вертикалне дрвене диреке, и то по два у обе просторије. Остаци сличних кружних јама откривени су и уз унутрашње лице подужног западног зида грађевине. У питању су лежишта дрвених стубова који су, судећи по очуваним отисцима, имали у пречнику између 25 цм и 30 цм. У неким јамама су откривени вертикално постављени плочасти комади камена којима су укопани делови дрвених стубова били учвршћени. У једној од тих јама укопаних у здравицу откривен је сребрени венецијански новац – матапан из друге трећине 13. века (кат. бр. 411). Над поменутим стубовима се

Сл. 88. Грађевина VII – основа (Р 1:100)

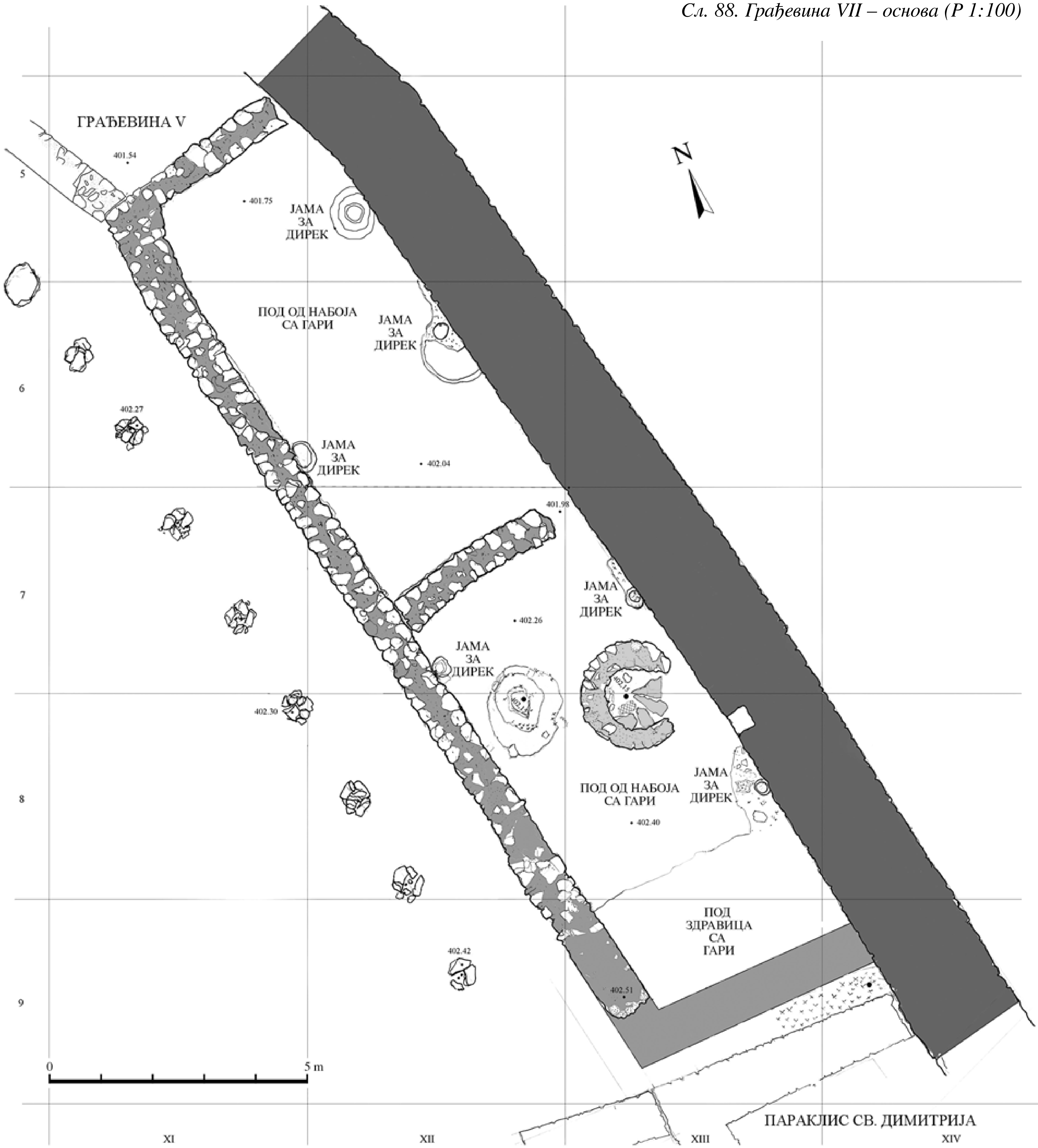

Сл. 89. Грађевина VII – изглед у току ископавања 2013. године

налазила хоризонтална греда, на коју је била ослоњена међуспратна конструкција.

У средишњем делу просторије откривена је делимично очувана, зидана кружна конструкција, пречника око два метра, која је имала само спољно лице, док јој је унутрашњи простор био испуњен каменом, земљом и шутом, без малтерног везива. Међу том грађом је откривен, као сполија, оштећен мермерни блок са уклесаним коничним реципијентом, који је са наспрамних бочних страна имао перфорације за провлачење врпци. Судећи по тим детаљима, он је свакако био предвиђен за качење, те стога не треба искључити могућност да је реципијент првобитно служио као висећа светиљка – кандило (кат. бр. 397, сл. 90).

Намена поменуте кружне зидане конструкције, која је након рушења грађевине била разграђена готово до равни пода, остала је недовољно јасна. У приземним деловима студеничких здања, слично грађени остаци препознати су као супструкције камина просторија на спрату, које су обично уграђене у неки од углова или су једном страном прислоњене уза зид. Сличну функцију је, можда, имала и поменута кружна конструкција, али се, због помањкања ближих аналогија, у том смислу ништа поуздано не може закључити. Испред западног зида грађевине, приближно на одстојању од око 1,5 м, откривен је низ мањих, кружно сложених групација камена на које су били ослоњени дрвени диреци трема. Ове, могло би се рећи, камене базе за дрвену конструкцију стубова сачињавао је само један слој полуукопаног камена. Откривено их је осам на међусобним растојањима од око 2 метра.[402]

402 Остаци ових супструкција – база за диреке трема откривени су оквиру допунских истраживања пред конзерваторске радове 2014. године.

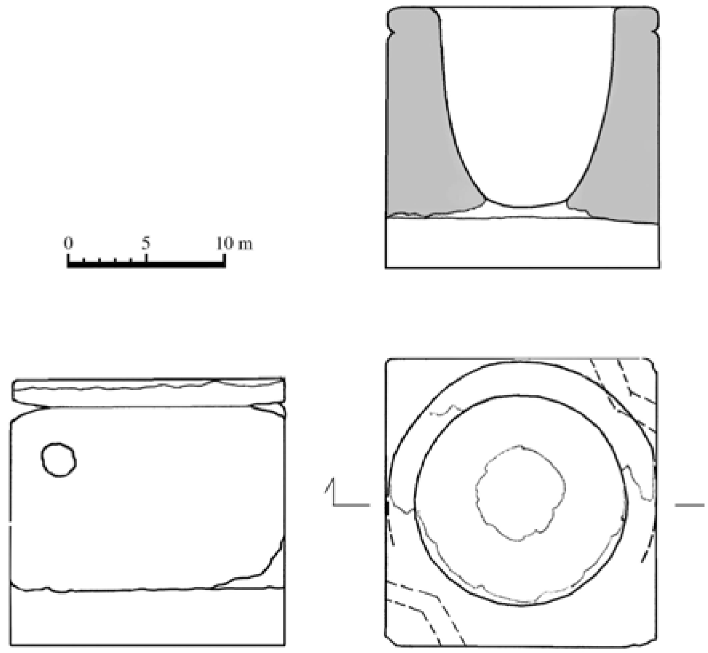

Сл. 90. Грађевина VII – мермерна свештиљка – кандило? из слоја рушења (Р 1:10)

Изнад пода је у обе просторије Грађевине VII откривен моћан слој гари са комадима угљенисаног дрвета, као и комадима изгорелог лепа са отисцима плетера, што потиче од урушених изгорелих конструкција горње етаже. На подници од набоја, која је запечена приликом тог пожара, уз остале археолошке налазе, о којима ће даље бити речи, откривен је сребрени динар који припада једној од новчаних емисија кнеза Лазара (кат. бр. 417). У поменутом пожару је ово здање у целости изгорело и више није било обнављано.

Грађевина VII је представљала спратно здање, које је својом источном страном било ослоњено на унутрашње лице обимног бедема. У доњој етажи је имала камене зидове, доста немарно грађене. Над тим приземним делом налазио се спрат који је, по свему судећи, био од дрвене грађе. Међуспратна конструкција изнад обе приземне просторије није се ослањала на подужне зидове, односно бедем, већ на прислоњене хоризонталне греде које су почивале на дрвеним дирецима. Испред предњег дела грађевине, према порти, у нивоу обе етаже налазио се дрвени трем (сл. 126).

У једној познијој фази, на простору између грађевина III и VII подигнуто је ново здање, које је у току археолошких истраживања означено као Грађевина V. Ово здање, као и суседно, било је прислоњено на унутрашње лице обимног бедема, а са бочних страна на одговарајуће зидове суседних грађевина. Осим тога, са северозападне стране, део источног зида Грађевине III је прерађен тако што је ранији улаз у то здање зазидан. На тај зазид, уз скретање под правим углом, наставља се новоподигнути југозападни зид. Тако омеђена, Грађевина V је имала неправилну правоугаону, боље рећи трапезасту основу, дужине око 14,50 м и ширине између 3,40 м и 4,20 м. Њен унутрашњи простор био је подељен на две просторије зидом који се једним крајем наслањао на унутрашње лице југозападног зида а другим на обимни бедем (сл. 91 и 92). Дебљина новоподигнутог зида према порти износила је око 70 цм, док је преградни зид био нешто ужи, око 60 цм. Оба зида су била грађена у неправилном слогу, ломљеним каменом који је био повезан белим кречним малтером. Откривени су и трагови првобитних улаза у обе просторије. У просторију 1 су водила врата, ширине 1,20 м, која су имала дрвени праг, димензија у пресеку 20 цм x 20 цм, од кога је остао добро очуван отисак. Слична врата, са отиском дрвеног прага, откривена су и на улазу у просторију 2. Судећи према налазима грубо отесаних блокова сиге из шута и остатака који су откривени у самој структури југозападног зида, могло се закључити да су они били уграђени у спољне углове оба улаза. Просторија 2 је имала и једна накнадно пробијена врата, са грубо обрађеним бочним странама (сл. 128/Б). Судећи према очуваним отисцима, врата су имала дрвени праг над којим су били такође дрвени довратници у равни са спољним зидом. Судећи по слоју гари и деструкције којим је засут, овај отвор је сасвим сигурно постојао пре спаљивања грађевине.

У просторији 1, прислоњен уз угао између обимног бедема и преградног зида, налазио се зидани постамент за камин на спрату. У суседној просторији 2 је такође постојало слично, али нешто мање постројење, које је било ослоњено на унутрашње лице бедема и са предње стране полукружно обликовано (сл. 93). Подови у обе просторије били су рађени танким слојем набоја са више премаза, који се приликом пожара запекао. У просторији 1, под је веома нераван и очигледно је постављен над затеченим тереном, без претходне нивелације. У просторији 2, над релативно равним подом откривен је слој пожара са траговима обрушених и угљенисаних дрвених конструкција (кота 401.54). Уочен је остатак преграде, од две насатично постављене паралелне талпе, која је делила првобитну просторију на два једнака дела. Међупростор између талпи

Сл. 91. Грађевина V – основа (Р 1:100)

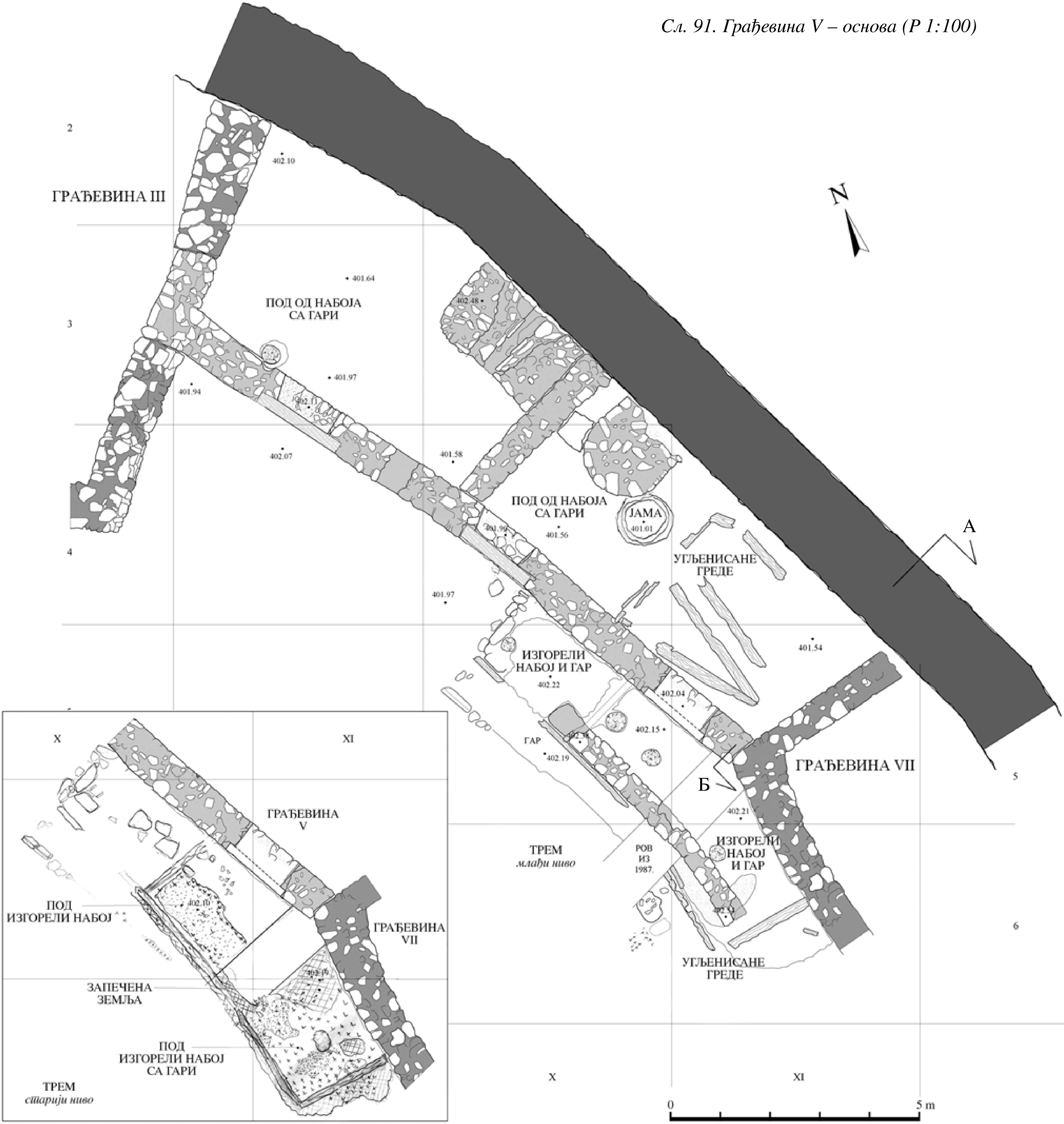

Сл. 92. Грађевина V – йресек А–Б са изгледом исйточної зида и йрофилом слојева (Р 1:100)

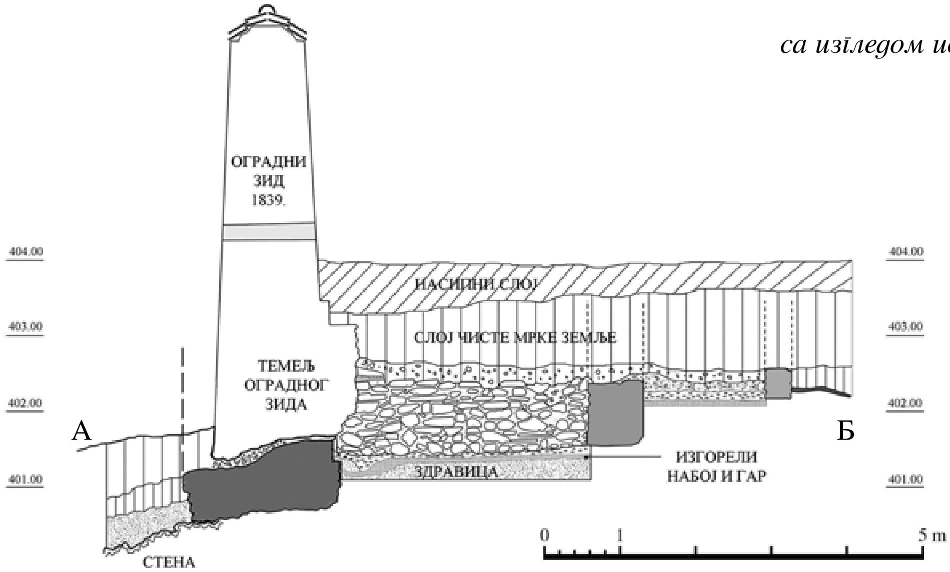

Сл. 93. Грађевина V – ойшйи изглед (фойо из 2012. године)

био је попуњен насипом глиновите земље, а читава конструкција је имала ширину око 0,30 м (сл. 127). На унутрашњем лицу јужног зида уочен је уклесан жлеб у који су биле убачене поменуте талпе. Сличан усек је вероватно постојао и на унутрашњем лицу бедема, који је на том делу остао веома ниско сачуван. У слоју гари откривени су и трагови греда управно постављених на ову преграду као и јужни бочни зид, који сигурно потичу са урушене међуспратне конструкције. Преграђивање просторије 2 представљало је, вероватно, познију интервенцију, приликом које су могла бити пробијена и поменута врата у оквиру јужног зида.

Као што је већ напоменуто, Грађевина V је подигнута на затеченој равни терена, без претходне нивелације. Њени темељи су плитко укопани и не прелазе дубину од два до три реда камена. Под од набоја у просторији 2 лежи на танком старијем слоју, а местимично и непосредно над здравицом. У просторији 1, испод пода, уочена је нешто сложенија стратиграфска ситуација. На том простору је приликом подизања Грађевине III формирана малтерна подница са спољне стране источног зида овог здања, и то у нивоу који одговара горњој равни темеља. У углу између поменутог зида и обимног бедема, над тим нивоом малтера је образован слој, дебљине између 40 цм и 50 цм, који има одлике наслојавања на отпадном простору. Тај слој је касније прекривен слојевима набоја, односно подом просторије, који је рађен без претходне нивелације. Приликом подизања Грађевине V, њен југозападни зид је делом укопан у тај слој и заснован у равни поменуте малтерне поднице.

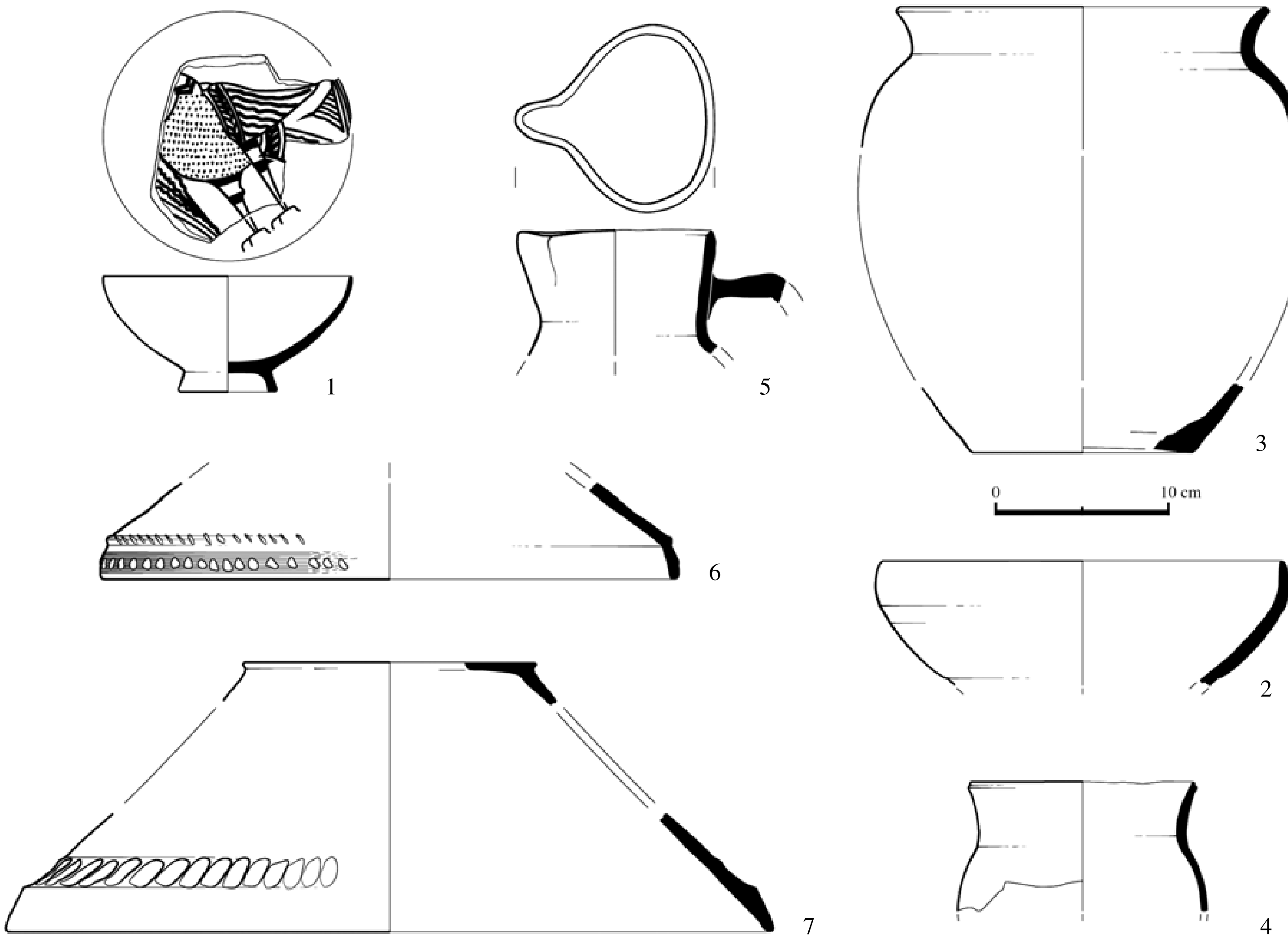

Сл. 94. Грађевина V – керамика са отпадног простора испод равни пода: зделе: 1. тип I/16; 2. тип I/1; лонци: 3. тип II/4; 4. тип II/20; бокал: 5. тип VIII/3; вршници: 6. тип VIII/5; 7. тип VIII/1; Р 1:4

Овај затворени слој, који би одговарао студеничком *хоризонту III-а*, образовао се у раздобљу између подизања Грађевине III и позније Грађевине V, односно током прве половине 14. века (сл. 94). У слоју је, уз друге археолошке налазе, пронађено и мноштво животињских костију.[403] Од археолошких налаза, као што је уобичајено, најбројнији су делови керамичких посуда. Откривено је укупно око 570 уломака, који претежно одговарају огњишној керамици. Међу типолошким облицима које је било могуће препознати, најбројнији су уломци неглеђосаних лонаца (типови II/4, II/7 и II/20), грубље песковите фактуре и боје печења од црвенкасте до кестењасте. Осим лонаца, у значајном броју су били заступљени и вршници. Међу откривеним фрагментима су издвојени делови више од 15 тих посуда, сврстаних углавном у два основна типа – VII/1 и VII/5. Уломци бокала и крчага су знатно ређи. У укупној маси налаза керамике са овог простора, фрагменти глеђосаних трпезних посуда заступљени су са свега 5%. Од облика су то углавном зделе, од којих су четири могле бити

403 В.: прилог Н. Марковића на стр. 395–403.
404 В.: прилог С. Стаменковић на стр. 361–373.
405 Од укупне дужине дрвене просторије испод трема од 8 м, уз Грађевину V је било ослоњено око 5 м, а уз суседну Грађевину VII око 3 м.

Сл. 95. Грађевине V и VII – општи изглед после ископавања 2013. године

типолошки одређене, а затим фрагмент једне буклије, мада има и уломака који су припадали глеђосаним лончима. Међу овим ретким примерцима трпезне керамике издваја се једна жуто глеђосана здела са сграфито цртежом голубице (тип I/16). У питању је, без сумње, примерак луксузне трпезне керамике. Осим керамике, било је неколико фрагмената стаклених чаша (кат. бр. 110, 114 и 119), као и део једног окулуса.[404] Од осталих налаза ваља поменути једну добро очувану малу свиралу израђену од шупље зечје кости (кат. бр. 185).

Према облику основе и начину грађења, Грађевина V је веома слична Грађевини VII. Било је то такође спратно здање, са приземљем грађеним у камену и спратним делом који је, по свему судећи, био у целости од дрвене грађе. Греде међуспратних конструкција, као што је то и уобичајено, биле су ослоњене на камене зидове, а делом уграђене у унутрашње лице обимног бедема. Обе просторије, судећи према очуваним зиданим супструкцијама, имале су камине на спрату. Изнад просторије 1, пространи камин се могао налазити у источном углу. У суседној просторији то није била уобичајена угаона конструкција, већ зидана структура прислоњена уз унутрашње лице бедема, који је служио као североисточни зид грађевине. У једној млађој фази, унутрашњост просторије 2 била је преграђена на две одаје, зидом од дрвених талпи о коме је већ било речи. Може се претпоставити да су том приликом извршене и извесне преправке у спратном делу грађевине. На то би указивао положај откривених урушених остатака греда међуспратне конструкције, које су након те преградње биле једним својим крајем ослоњене на нову дрвену преграду а другим на јужни бочни зид.

Испред Грађевине V налазио се дрвени трем, који је својим јужним крајем био повезан са одговарајућим тремом суседне Грађевине VII (сл. 95). У склопу овог трема се првобитно налазила једна дрвена просторија, чији су изгорели остаци откривени у равни тла. Једним својим делом, она се прислањала уз фасадни зид обе поменуте грађевине. Просторија је била грађена од хоризонтално сложених облица, које су образовале правоугаону основу, дужине 8 м и ширине око 2 м, колика је била и ширина трема.[405] Имала је под од набоја, који се приликом пожара запекао. Не може се поуздано закључити да ли је та просторија грађена истовремено са тремом Грађевине V или је призидана касније. Склони смо мишљењу да је у питању накнадна доградња, која би могла бити истовремена са преграђивањем просторије 2 и пробијањем нових врата у фасадном зиду. На могућност такве претпоставке би указивала и чињеница да су та нова врата директно повезивала дрвену просторију под тремом са преграђеном одајом у приземљу Грађевине V.

Након пожара који је уништио призидану дрвену просторију, а вероватно и већи део трема испред обе грађевине, уследила је обнова. Над спаљеним остацима је подигнут зид паралелан са фасадом грађевина V и VII, на удаљености од око 1,50 м. Зид је захватао део испред обе грађевине у дужини од 5,50 м. Грађен је од камена, без темеља и,

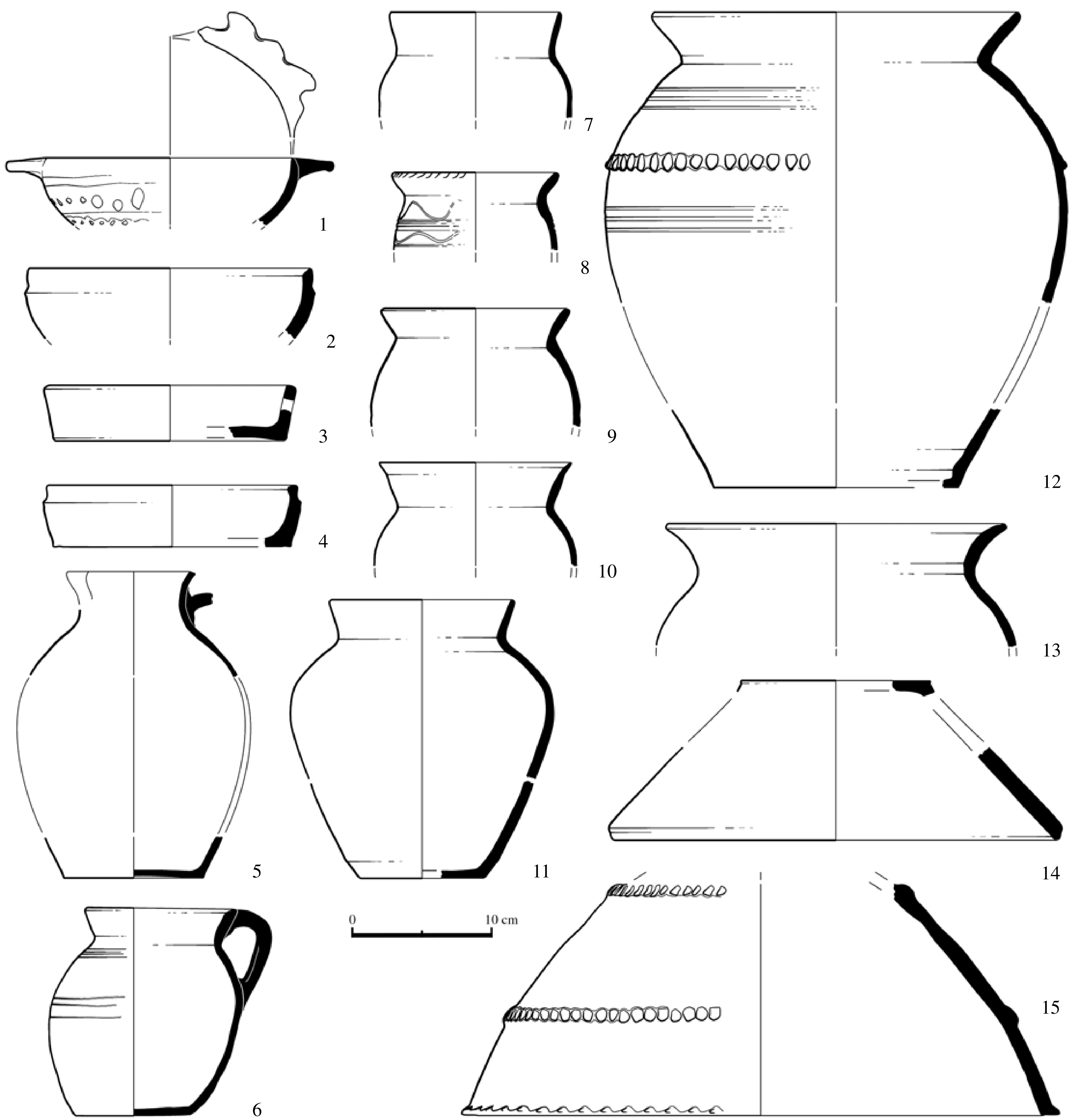

Сл. 96. Грађевина VII – керамика из слоја над подом: зделе: 1–2. тип I/1; тањири: 3–4. тип V/7; бокали: 5. тип VIII/3; лонци: 6. тип II/2; 7. тип II/20; 8–9. тип II/9; 10. тип II/4; 11–12. тип II/15; 13. тип II/13; вршници: 14. тип VII/1; 15. тип VII/3; Р 1:4

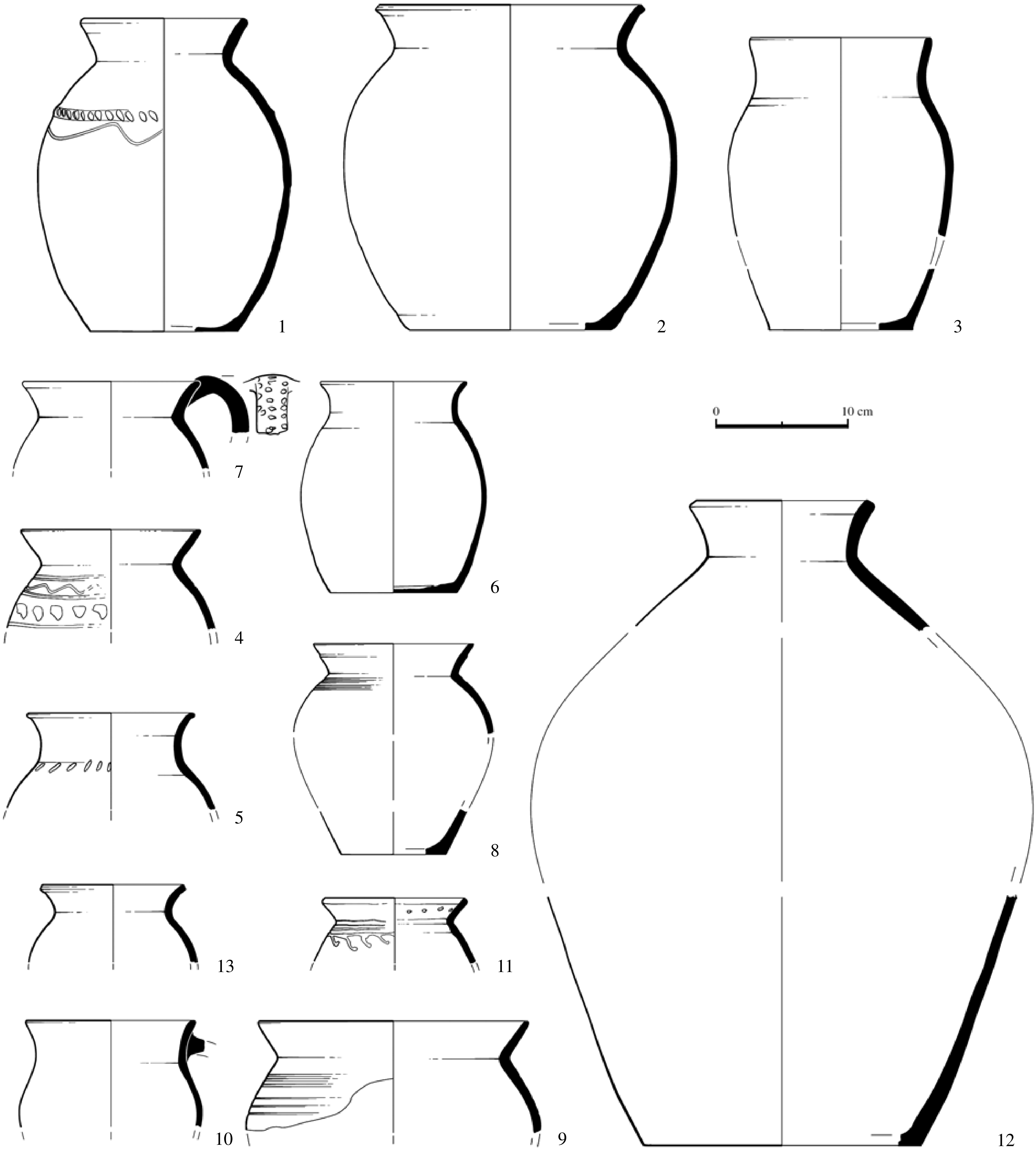
1
2
3
7
0
10 cm
6
4
5
8
13
11
10
9
12

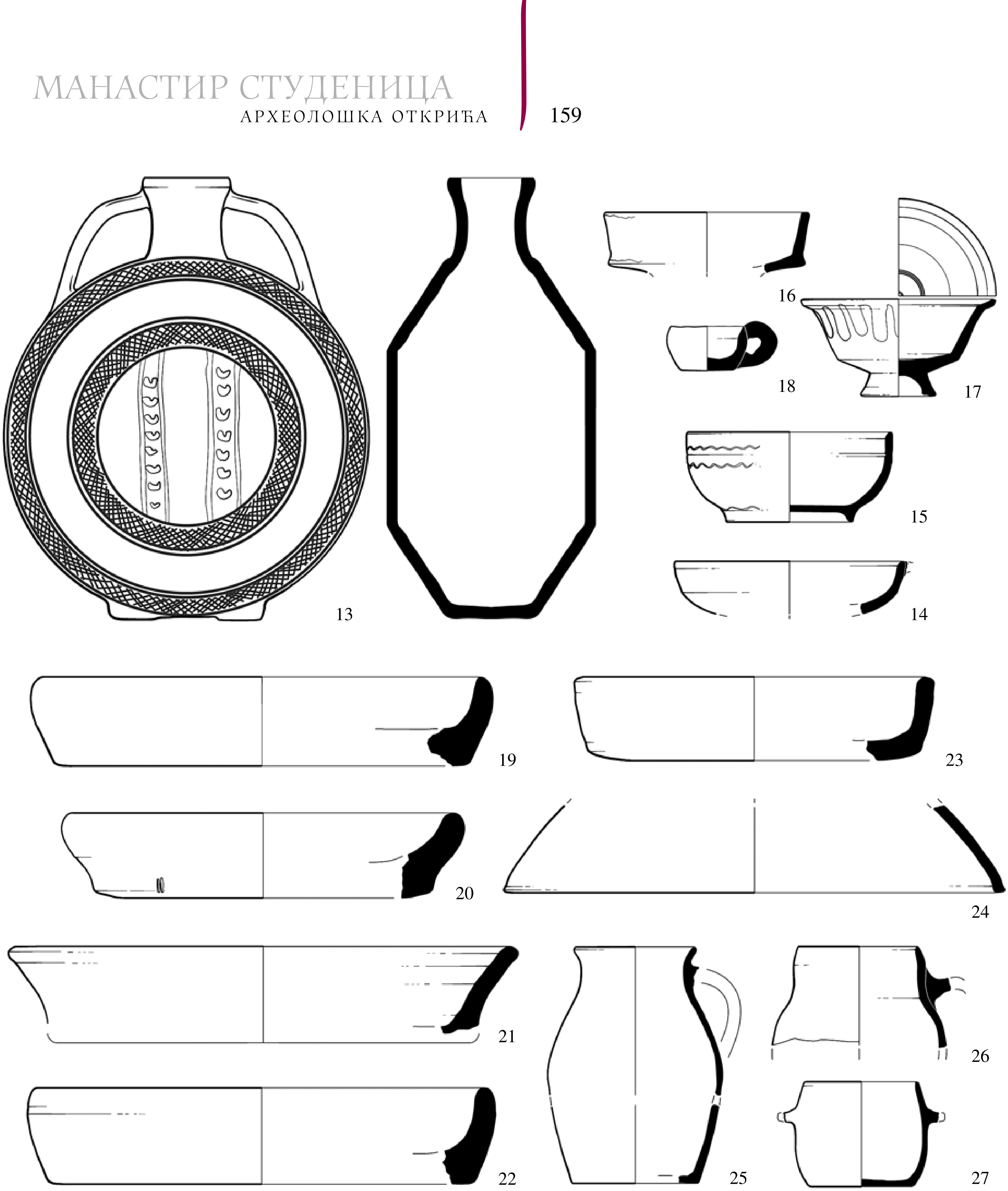

Сл. 97. Грађевина V – керамика из слоја над подом: лонци: 1. тип II/15; 2. тип II/4; 3. тип II/20; 4. тип II/2; 5–6. тип II/6; 7–9. тип II/7; 10. тип II/8; 11. тип II/9; 12. тип II/18; буклија: 13. тип IX/2; зделе: 14. тип I/1; 15. тип I/17; 16. тип I/18; 17. тип I/22; шоља: 18. тип XIII/6; црепуље: 19. тип VI/6; 20. тип VI/2; 21–22. тип VI/1; црепуља – сач: 23. тип VI/5; вршник: 24. тип VII/4; бокали: 25–26; чаша: 27. тип XIII/4; Р 1:4

по свој прилици, налазио се у конструкцији обновљеног трема. Може се претпоставити да је на тај зид било ослоњено степениште за излаз на горњи део трема, преко кога се прилазило одајама на спрату.

Изнад подова у обе просторије Грађевине V, као и у суседној Грађевини VII, откривен је слој пожара са гари и угљенисаним дрветом, настао приликом спаљивања оба поменута здања, што хронолошки поуздано одређује раније поменути налаз новца кнеза Лазара. Овај ниво је затворен слојем од око 20–30 цм тамномрке земље, који је лежао преко остатака порушених грађевина и њихових разграђених зидова. Оба та слоја, која се по саставу археолошког материјала не разликују, образовала су се у релативно кратком времену. У стратиграфском смислу, могу се посматрати као јединствени слој деструкције који је образован током последње деценије 14. или почетком 15. века, односно, у прелазном раздобљу трајања *хоризонта III-a* и *хоризонта III-b*.

У поменутом слоју рушења Грађевине VII је откривено преко 1500 уломака керамике, за које је процењено да чине делове око 50 посуда (сл. 96). У већем броју заступљена је огњишна керамика, и то првенствено лонци, од којих је било могуће издвојити и типолошки одредити око 20 посуда (типови II/, II/4, II/6, II/9, II/13, II/15 и II/20). Осим тога, издвојени су и уломци шест црепуља (тип VI/2), пет вршника (типови VII/1 и VII/3), као и један поклопац (тип IV/1). У односу на огњишну керамику, трпезне посуде су заступљене са мање од 5%. Ту су углавном уломци од око десет зелено и жуто глеђосаних здела, од којих су неке и типолошки одређене (типови I/1 и I/18), затим делови бело сликаних, зелено и жуто глеђосаних крчага, чији облик, услед фрагментарне очуваности, није било могуће

Сл. 98. Грађевине V и VII (Североисточни конак) – општи изглед после делимичне обнове 2014. године

ближе одредити. Примерцима трпезне керамике из ове целине одговарају и ситни уломци једне глеђосане буклије, осликане белом и смеђом бојом. Од осталих налаза из овог слоја ваља поменути један нож (кат. бр 290) и делове две стаклене чаше (кат. бр. 115–116).

Археолошки налази из слоја деструкције изнад пода у суседној Грађевини V не разликују се битно од горепописаних налаза из Грађевине VII (сл. 97). Откривено је око 1300 фрагмената, међу којима је углавном заступљена огњишна керамика. Осим црепуља и вршника, најбројнији су лонци, и то истих типова као и у претходној скупини. Својом величином се издваја један лонац са уским вратом (тип II/18). Има и фрагмената лонаца са дршком (тип II/7), од којих су неки били глеђосани. Трпезна керамика је заступљена са око 8%. И ту су најчешће зделе (типови I/1, I/17, I/18 и I/22), углавном жуто глеђосане. На једном фрагменту постоји и траг сграфито орнамента. Посебно значајан налаз из овог слоја представља једна фрагментована буклија, са једноставном сграфито декорацијом у виду трака са мрежастим и полумесечастим мотивима, наглашеним зеленом бојом. Од осталих налаза, са пода потичу огњишне вериге (кат. бр. 328), затим остаци ножа са коштаном дршком (кат. бр. 287), као и мноштво гвоздених клинова.

На истраженом простору испред грађевина V и VII уочена је слична стратиграфска ситуација. Изнад здравице, која је у паду према североистоку, откривен је танак културни слој из времена настанка и живота поменутих здања. У том слоју, испред трема Грађевине VII, уз ретке ситне уломке керамике откривен је сребрени динар, који одговара једној од ранијих емисија новца краља Стефана Уроша II (кат. бр. 416). Нешто даље, непосредно над здравицом, нађена је оловна ампула за свето миро, са ликом Светог Димитрија у медаљону (кат. бр. 199). Овај старији слој, посебно на делу који би одговарао простору тремова, затвара ниво пожара и рушења поменутих грађевина. Од археолошких налаза, овде су заступљени искључиво фрагменти керамике. Откривено их је преко седам стотина, а међу њима је било могуће издвојити делове око 30 посуда. Осим огњишних неглеђосаних лонаца (типови II/4, II/13, II/20), заступљени су и лонци са једноставним, белосликаним мотивима и зелено глеђосаном површином (типови II/1 и II/2). Од осталих облика, јављају се уломци црепуља, вршника, као и поклопаца (типови IV/1 и IV/4). Међу трпезном керамиком су заступљене зделе (типови I/1 и I/9) и мањи уломци глеђосаних крчага. Траг сграфито орнамента уочава се само на неколико фрагмената.

На основу анализе остатака архитектуре и налаза из пратећих културних слојева било је могуће да се сасвим поуздано одреди хронологија настанка, затим међусобни однос и функција грађевина V и VII у оквиру манастирског комплекса, као и време њиховог уништења. Као што је већ истакнуто, прво зидано здање на простору уз североисточни део обимног бедема била је Грађевина VII, која је подигнута на старијем слоју, највероватније током друге половине 13. века. На то би указивали поменути нумизматички налази – новац млетачког дужда Јакопа Тијепола (1229–1249), из слоја над којим је подигнута Грађевина VII, као и сребрени динар краља Стефана Уроша II (1282–1321), из најстаријег наслојавања испред овог здања. Даље према западу, у исто време или можда нешто касније, уз бедем је подигнута Грађевина III. Простор између ова два здања остао је извесно време неизграђен. У том раздобљу је дошло до наслојавања отпадног материјала у углу између бедема и Грађевине III. Садржај тог слоја одговара студеничком *хоризонту III-а*, што би значило да је наслојавање на том простору вршено извесно време, највероватније током првих деценија 14. века.

Подизањем Грађевине V је попуњен празан простор између поменутих обližњих здања. То се догодило након формирања слоја, преко кога је засновано ново здање. Нећемо погрешити ако претпоставимо да се то могло десити само коју деценију после подизања Грађевине VII, што значи током прве половине 14. века. На релативно кратко раздобље између грађења та два здања указивао би њихов начин зидања, као и њихов међусобни однос (сл. 98). У том смислу, намеће се закључак да Грађевина V заправо представља доградњу нешто старије Грађевине VII. На то би указивали једнако просторно решење, исти начин грађења, као и чињеница да су здања међусобно била повезана тремом. Дограђено здање, које се с разлогом може означити као *Североисточни конак*, имало је у приземљу четири велике просторије, површина између 26 м² и 35 м², које су могле служити превасходно као складишни простор, али су сигурно имале и друге намене.[406] Чини нам се да за становање нису биле подесне. Стамбени простор са монашким келијама налазио се на спрату конака. Тај део здања, сигурно у целини грађен од дрвета, био је подељен на више одаја, а њима се прилазило са дрвеног трема, који се пружао читавом дужином новог конака. У неким од тих просторија постојали су, изгледа, и зидани камини.

406 Поповић, С. 1994, 282–283.

Подизањем Грађевине VII и доградњом Грађевине V, нови *Североисточни конак* уобличен је, највероватније, пре средине 14. века. У наредном раздобљу су на том здању вршене одређене измене и обнове. Као што је већ истакнуто, могло се уочити да су трем, а вероватно и део грађевине пострадали у неком од пожара. Приликом обнове, једна од приземних просторија подељена је дрвеном преградом и повезана са простором испред трема новим вратима. Да ли су приликом поменутог пожара гореле и келије на спрату, остаје непознато.

Спаљивање *Североисточног конака* односно грађевина V и VII, заједно с другим манастирским здањима, уследило је током последње деценије 14. века приликом прве велике турске похаре Студенице, што је поуздано датовано већ поменутим налазом новца кнеза Лазара. Тај пожар су пратила и велика разарања, нарочито обимног бедема. Приликом обнове манастира која је потом уследила, са рушевина дуж североисточног дела некадашњег обимног бедема одношен је камен и разграђивани су преостали зидови.

На простору грађевина V и VII, изнад слоја деструкције, нема трагова познијихградњи. На читавом том простору истражен је слој дебљине око једног метра, који се највећим делом састојао од чисте мрке земље, готово без археолошких налаза. Може се претпоставити да је до насипања поменутог простора дошло најкасније током 17. века, када је у том делу порте образована манастирска башта. Изнад тог нивоа утврђени су слојеви са налазима керамике и материјала из 19. века, као и рецентни насип који је настао у време конзерваторских радова 1952–1956. године, а који се прати до затечене равни терена на коти 404.20.

Источне грађевине

Простор са унутрашње стране обимног бедема од Источне капије до Параклиса Светог Димитрија ископаван је током 1970. и 1971. године.[407] Тада су пронађени остаци објекта, који је означен као „капела Светог Ђорђа“, док је са северне стране посебан део обележен као „крстасто засведена просторија“.[408] Откривени остаци зидова су наредне године конзервирани и делимично реконструисани, без јасно уочених и разграничених етапа грађења, што је утицало на нетачно изведену презентацију. С друге стране, о овим радовима не постоји одговарајућа теренска документација.[409] Археолошка ископавања површине у правцу севера, укључујући остатке Параклиса Светог Димитрија, настављена су током 1982–1984. године. О тим истраживањима такође нема расположиве документације,[410] а резултати до којих се дошло саопштени су само делимично.[411]

У оквиру програма систематских археолошких ископавања, на овом простору су 2013. године обављени ревизиони радови, са циљем да се детаљно документују раније откривени остаци и истраже преостали делови културних слојева на површинама где је то било могуће. Ова истраживања су проширена и на ближи део порте, то јест на делове квадрата XII–XIII/11–12, где су откривени остаци још једног здања – означеног као Грађевина XI.

На истраживаном простору, уз унутрашње лице Источног обимног бедема уочена је сложена стратиграфска ситуација са остацима различитих објеката који су ту подизани у раздобљу од почетка 13. па до краја 17. века. На основу расположивих података, који су, нажалост, остали непотпуни због недостатка документације о ранијим ископавањима, било је могуће издвојити основне етапе грађења:

– Најстарији трагови зидова припадају једном стамбеном здању, које смо означили као *Источни конак.* У истој стратиграфској равни су и остаци означени као Грађевина XI, која је могла бити у непосредној вези са овим конаком.

– Над порушеним остацима овог старијег здања леже зидови објекта нејасне намене, који је у време откривања препознат као „капела“,[412] па потом као Немањина келија,[413] да би касније био идентификован као „параклис Светог Ђорђа“, који је приказан на познатом бакрорезу Студенице из 1733. године.[414]

– У последњој фази грађења, на простору уз Источни бедем, уз делимично коришћење старијих зидова, подигнута је Грађевина VIII, код које су се могле издвојити две етапе коришћења.

Источни конак

Остаци овог здања очувани су углавном у траговима порушених зидова, што отежава да се поуздано сагледа некадашња основа (сл. 99). Конак је био подигнут, тачније прислоњен уз унутрашње лице бедема, што је случај и с другим студеничким здањима. Имао је издужену правоугаону основу, ширине 4,25 м, док се некадашња дужина може само претпоставити. Простор у приземном делу био је подељен једним попречним зидом на две просторије. Јужна просторија, од које су остали нешто боље очувани трагови, могла је имати дужину од око 8 метара. Под претпоставком да је истих димензија била и знатно слабије сачувана северна просторија, укупна спољна дужина Источног конака износила би око 17 м. На такав закључак би посредно указивала чињеница да испод Параклиса Светог

Димитрија, над здравицом, није било трагова који би припадали овом здању. На основу очуваних остатака могло се закључити да су зидови Источног конака, дебљине од око 0,80 м, били солидно грађени ломљеним, притесаним и плочастим каменом, уз употребу чврстог, белог кречног малтера. Темељни делови зидова, у којима има и уломака танких опека, били су укопани у здравицу до дубине између 35 цм и 40 цм. У јужној просторији су откривени остаци пода од малтера, који је лежао непосредно над здравицом, а који је био у благом паду према северу, што је одговарало првобитној равни терена уз бедем. Над подом, у ревизионим сондама, у оквиру јужне просторије (кота 403.45) откривени су трагови слоја гари, који је, изгледа, у целини уклоњен приликом ранијих ископавања. Над првобитним тереном уз бедем, у сондама 2/82 и 3/84–85, над могућом равни пода у северном делу конака откривен је моћан слој гари, дебљине око 40 цм, који се пружао и даље, испод Параклиса Светог Димитрија.

Испред западног зида Конака, према порти, на удаљености од 2,50 м откривени су остаци паралелног зида, који је остао само фрагментарно очуван у дужини од око 7 метара. Био је грубо грађен каменом са блатним везивом и имао је ширину од 60 цм. Над њим је делимично утемељен западни зид млађе Грађевине VIII, што је онемогућило даље истраживање односа тог зида према Источном конаку. На основу посредних сазнања може се претпоставити да је зид представљао супструкцију, односно стилобат дрвеног трема испред овог здања. Ниво терена између поменутих зидова, у простору претпостављеног трема, приближно одговара равни пода у јужној просторији. Културни слојеви који су се над том равни налазили уклоњени су, нажалост, приликом ранијих ископавања. Са спољне стране поменутог зида са блатним везивом истражени су непоремећени слојеви до равни здравице. У том нивоу је откривен слој запечене земље (кота 403.77), који је 30–40 цм изнад равни раније поменутих подова, што би одговарало нивоу тла испред претпостављеног трема. Изнад тог слоја је лежао моћан слој гари, са доста ситног угљенисаног дрвета. На неким боље очуваним угљенисаним фрагментима остали су трагови дуборезног украса, који се некада вероватно налазио на дрвеним дирецима и гредама трема (сл. 100). Веома пажљиво и прецизно резан, дуборез је сигурно прекривао велике делове дрвених конструкција. Састојао се од уских хоризонталних трака испуњених низом ситних троуглова, као и ширих фризова са унутрашњом поделом на различите комбинације троугаоних поља испуњених косим шрафурама.

У слоју гари, која сведочи о великом пожару у коме је пострадао Источни конак, уз релативно ситне уломке керамике откривен је и један чанкасти бронзани новац (кат. бр. 408), кован за владе цара Алексија III Анђела (1195–1203). У слоју овог пожара, са северне стране конака, уз доста комада угљенисаног дрвета и грумења згуре нађени су и уломци керамике који су датовани у крај 12. и прве четири деценије наредног столећа. Поред уобичајених примерака огњишне керамике, пронађен је и фрагмент трпезног плитког тањира на ниској стопи, који је био зелено глеђосан и са сграфито украсом.[415]

На основу расположивих, мада непотпуних археолошких података, Источни конак би се могао датовати у време грађења првих манастирских здања у Студеници. Он је подигнут као спратно здање са тремом, вероватно убрзо после изградње обимног бедема, са којим није био у грађевинској вези. Приземни део је имао солидно грађене и, у поређењу с другим студеничким здањима, добро утемељене зидове. Горња етажа је, вероватно, била у целини од дрвене грађе. Источни конак је имао, изгледа, богато украшен трем са дуборезним украсом. Посматран у целини, конак је у време свог настанка представљао добро грађено, репрезентативно здање. Отворено је питање да ли је можда имао и неку посебну намену. У сваком случају, Источни конак није био дугог века. Судећи по пронађеним остацима, читава грађевина је изгорела у великом пожару, а након њега више није обнављана. Према налазима из раније поменутог слоја деструкције, време овог пожара се сасвим поуздано може ограничити на прву трећину 13. века.

407 У односу на квадратну мрежу постављену за систематска археолошка ископавања, у питању су површине у оквиру квадрата XIII–XIV/13–15.

408 Радан-Јовин 1979, 9–11, цртеж 5; Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 58.

409 Ископавања је вршила А. Јуришић. О овим радовима постоји само дневник ископавања за 1970. годину и неколико фотографија из 1970–1972. године.

410 Постоје само техничка документација за сонду 2/82 и архитектонски снимци остатака Параклиса Светог Димитрија.

411 Јанковић 1986, 18–19; Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 58–59.

412 Радан-Јовин 1979, 9–11.

413 Кораћ 1983, 27–30.

414 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 58.

415 Јанковић 1986, 19, сл. 7/1; Пејовић 1988, 73, кат. бр. 29.

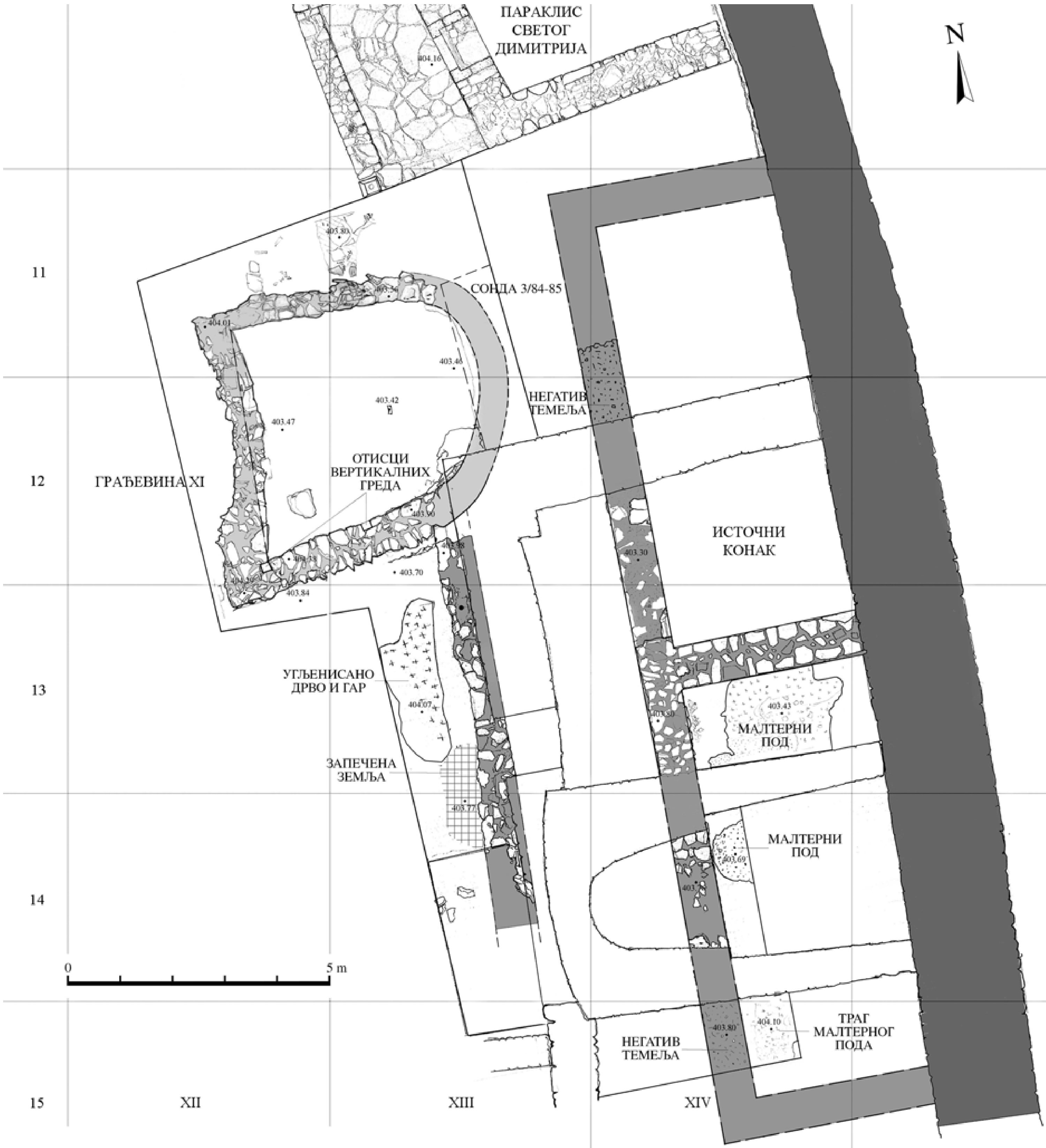

Сл. 99. Источни конак и Грађевина XI – основа (Р 1:100)

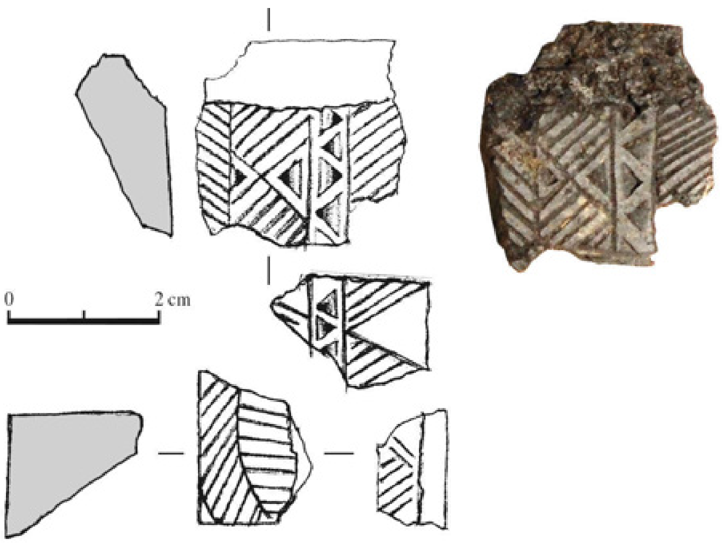

Сл. 100. Источни конак – фраīменти уīљенисаноī дрвета са дуборезним орнаментом (Р 1:1)

Према нашим сазнањима, на основу увида у културну стратиграфију готово читавог манастирског комплекса, у том пожару је пострадало само поменуто здање уз Источни бедем. Код других истражених средњовековних грађевина студеничког комплекса нема трагова разарања која би се могла датовати у ово рано раздобље живота манастира. Имајући то у виду, треба одбацити закључак ранијих истраживача да је Студеница доживела своје прво пустошење већ у четвртој деценији 13. века, у време продора Монгола.[416] То мишљење, без утемељења у изворној историјској грађи, заснивало се на првим резултатима археолошких истраживања из 1982–1983. године, добијеним са релативно мале површине уз Источни бедем и без ширег увида у стратиграфију студеничких културних слојева.

Грађевина XI

Остаци овог објекта пронађени су непосредно испред Источног конака, у простору квадрата XII–XIII/11–12. Откривени трагови зидова, грађени каменом са блатним везивом, већим делом су укопани у здравицу, тако да имају лице само према унутрашњем простору (сл. 101). Очувани су у висини од три до четири реда камена. Ниво пода, у равни засечене и изнивелисане здравице, без посебне обраде, откривен је на коти 403.40. Одређивао га је сасвим танак слој тамније земље, што показује да унутрашњи простор ове грађевине није био дуго у употреби. Услед притиска земље, западни зид је доста деформисан. Источни завршетак грађевине недостаје, будући да је залазио у простор сонде 3/84–85, одакле је приликом тадашњих ископавања вероватно уклоњен.

Откривена грађевина је готово квадратне основе, површине унутрашњег простора од око 12 м². Са источне стране је имала плитак апсидални завршетак, од кога су остали јасни трагови кривине у склопу северног и јужног зида. Укопани остаци зидова, грађени у виду подзида, представљали су супструкцију за надземну дрвену конструкцију. У њиховој структури је, изгледа, постојала и дрвена арматура, чији се трагови доста тешко уочавају. У оквиру боље очуваног, јужног зида откривени су отисци два вертикална, добро отесана дрвена дирека, димензија у пресеку 20 цм x 20 цм. Један дирек се налазио у углу са западним зидом, док је други стајао у равни са унутрашњим лицем зида.

На основу откривених остатака је тешко закључити каква је била функција овог здања неуобичајене основе. У односу на положај и оријентацију источног апсидалног дела, могло би се помишљати на капелу – брвнару. Отворено је питање какав би смисао имао један такав објекат у репрезентативном окружењу студеничког манастира. То питање је непосредно повезано са односом Грађевине XI према Источном конаку, као и с њеним датовањем. Уочено је да се почетак апсидалног дела са јужне стране спаја са каменом супструкцијом трема Источног конака. Међутим, то запажање се не би смело прихватити без резерве, пошто је реч о слично грађеним структурама са блатним везивом. Готово је немогуће закључити да ли се радило о једној целини или о две различите структуре грађене на једнак начин. Свако закључивање у том правцу отежава и чињеница да је управо над местом тог могућег споја утемељен угао позније Грађевине VIII, тако да даља истраживања нису могућа.

У покушају изналажења одговора на ова питања, треба размотрити и друге чињенице до којих се дошло у току археолошких ископавања. Као прво, изнад равни пода у Грађевини XI није било ни гари нити трагова пожара. То би значило да је ово здање могло већ бити порушено и засуто у време пожара у Источном конаку, или да је подигнуто тек након рушења овог здања, што нам се чини мање вероватним. Унутрашњост Грађевине XI, над подом који је на готово истој коти као и подови у приземним просторијама Источног конака, била је засута са много

416 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 64–65.

камена и релативно чистом земљом, по структури сличној здравици. Поменути слој се није могао поуздано датовати, будући да је ретке уломке средњовековне керамике тешко хронолошки и типолошки ближе одредити. У млађем слоју, који се налазио изнад тих остатака, откривен је угарски новац (кат. бр. 420), кован за владе угарског краља Сигисмунда (1387–1437).

Сводећи ово разматрање, можемо веома условно изнети претпоставку да је здање које смо означили као Грађевину XI представљало малу капелу – брвнару, подигнуту у време првих грађевинских радова у новооснованом манастиру, највероватније у време грађења манастирског обзида. По окончању тих радова, ово мало дрвено здање је порушено, по свему судећи, пре подизања Источног конака.

Параклис Светог Ђорђа

Након рушења Источног конака, простор уз унутрашњу страну источног зидног платна остао је већим делом неизграђен. Зидови овог здања су убрзо после пожара готово у целости разграђени, и то на појединим местима све до дна темеља. Нешто боље су били очувани само остаци некадашњег преградног зида између просторија. На једном месту у јужном делу порушеног конака, где су истраживања била могућа, над слојем првобитног пожара су откривена још два нивоа изгореле земље, са одговарајућим слојевима гари. Ови слојеви наводе на закључак да су на простору изгорелог конака и пре подизања здања, о коме ће даље бити речи, постојали неки мањи дрвени објекти, који су такође пострадали у пожару.

Грађевина која је након откривања названа Параклис Светог Ђорђа[417] била је самостално здање, споља правоугаоне основе, димензија 6,50 м x 4,50 м (сл. 102), које је са уже источне стране прислоњено уз унутрашње лице обимног бедема. На супротној страни, у јаку зидану структуру уписана је полукружна апсида, која је споља наговештена благим лучним закривљењем западног зида. Солидно грађени бочни зидови, дебљине 0,80 цм, прелазе на западној

Сл. 101. Грађевина XI – ойшйи изглед йосле искойавања

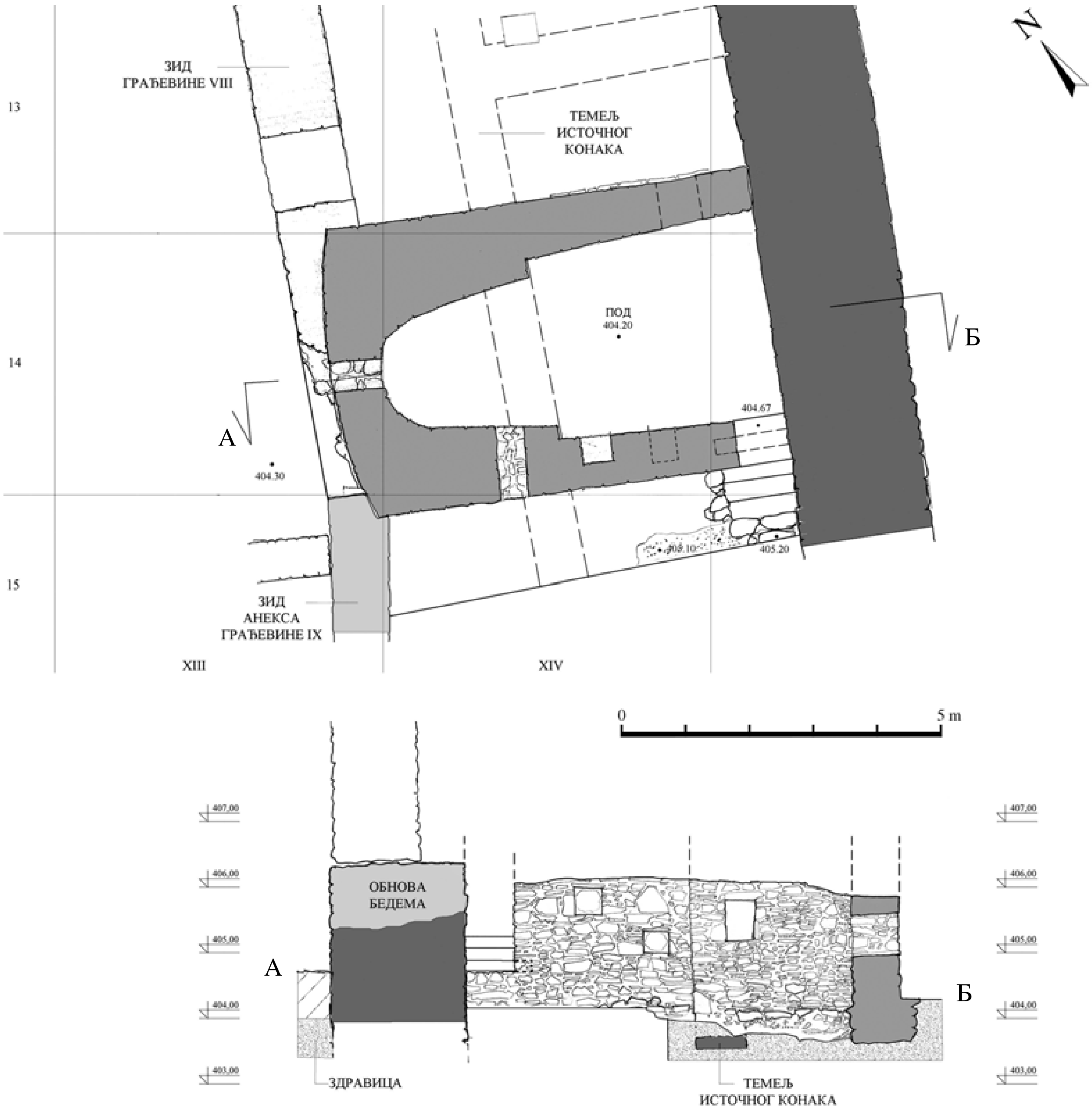

Сл. 102. Параклис Свеӣоī Ђорђа – основа и ӣодужни ӣресек са изīледом јужноī зида (Р 1:100)

страни у снажну зидну масу око уписане апсиде. Грађени су доста правилно, у мешаном слогу претежно плочастог камена и речних облутака, са јаким белим кречним малтером. Зидови са унутрашње и спољне стране имају широко дерсоване спојнице и, сасвим поуздано, никада нису били малтерисани. Неправилно грађени темељи, у виду једноставног набачаја камена, укопани су у слој деструкције Источног конака (сл. 103). Ниво тла уз спољну страну новоподигнутог јужног зида био је на коти 404.60, што је за око пола метра изнад равни пода старије грађевине. Са

417 Назив параклиса, према храмовној посвети коју сматрамо хипотетичном, задржан је само као технички термин.

супротне, северне стране, та разлика између старијег и млађег нивоа изгледа да није прелазила 20 цм. Под у параклису чинио је релативно танак слој малтера на коти 404.20.

Јужни и западни зид параклиса су откривени релативно добро очувани, до висина између 1,50 м и 1,90 м, док је северни зид у једној познијој фази, у време подизања Грађевине VIII, био порушен готово до равни темеља.[418] Један улаз у параклис, ширине 80 цм, налазио се у оквиру јужног зида, уз унутрашње лице бедема. У основи тог улаза остао је очуван отисак масивне греде прага. Отворено је питање да ли су се слична врата налазила и у оквиру супротног зида. Судећи према садашњем стању, та врата се у целини налазе у оквиру реконструисаног дела зида. Будући да нема изворне теренске документације, није познато да ли је ова реконструкција изведена на основу пронађених остатака. На сачуваним фотографијама из времена ископавања, трагови ових врата се на откривеним остацима северног зида не могу уочити. У оквиру јужног зида се налазе две нише, квадратног облика, постављене на различитим висинама, као и прозор у његовом апсидалном делу. Још један прозор исте конструкције постоји и у темену апсиде.

На југозападни угао параклиса наслања се фасадни зид источног крила Грађевине IX, о којој ће бити говора у даљем излагању. Приликом ове доградње, ниво тла уз спољну страну јужног зида повишен је за око 50 цм, односно до равни пода нове грађевине. Да би се омогућила комуникација са старијим параклисом, испред његовог јужног улаза у насип су уграђена три степеника. Откривени остаци зидова параклиса представљају само приземни део овог солидно грађеног здања, над којим се свакако налазила и зидана спратна конструкција. Обликом своје

Сл. 103. Параклис Светог Ђорђа – општи изглед 2014. године

Сл. 104. Параклис Светог Ђорђа – замишљени изглед са разрезом

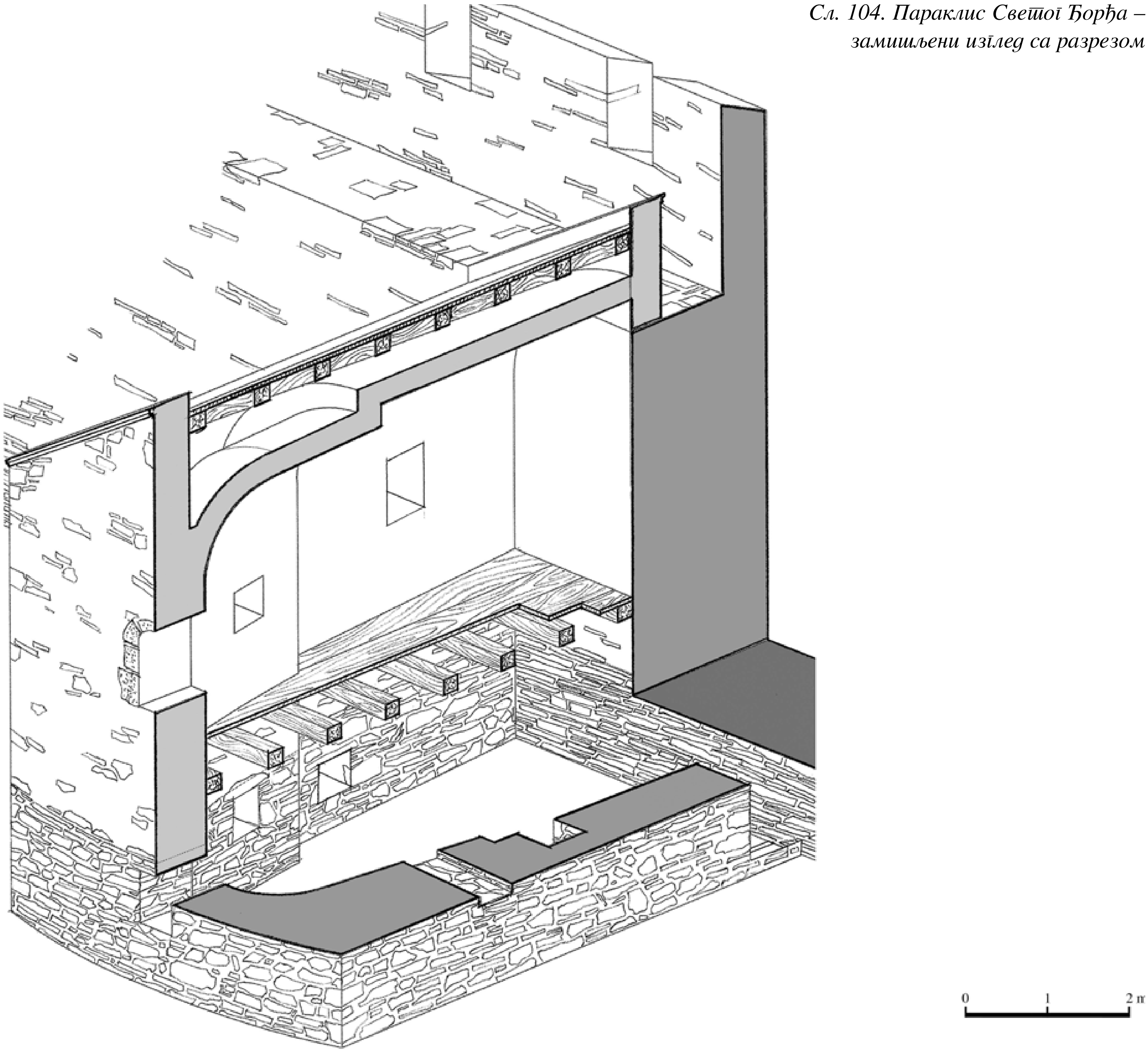

основе она је сигурно понављала просторно решење приземља. Будући да нема података о тој горњој конструкцији, једино би се могло закључити да је део апсиде на спрату био засведен полукалотом. Приземље и спрат су били одељени дрвеном међуспратном конструкцијом. Нема трагова који би упућивали на претпоставку да се над спратом налазио свод, мада се ни та могућност не би смела одбацити (сл. 104).

Време грађења овог параклиса може се доста поуздано одредити на основу стратиграфије археолошких слојева као и односа према познијој грађевини са јужне стране. Рушење Источног конака, које смо датовали у прву трећину

418 Приликом конзерваторских радова 1972. године овај зид је реконструисан до висине супротног јужног зида. Овом интервенцијом је негиран корпус млађе Грађевине VIII.

13. века, представљало би сигуран *terminus post quem* за грађење параклиса, а уколико се узму у обзир и извесна познија наслојавања на том простору, оно се не би могло определити пре средине тог столећа. Подизање грађевине ослоњене на јужни зид параклиса, које смо оквирно датовали у прве две деценије 14. века, представљало би горњу границу за настанак овог здања. Имајући све то у виду, сматрамо да нећемо погрешити ако настанак параклиса датујемо у средину, евентуално у другу половину 13. века.

За разлику од доста поузданог датовања, функција овог здања је скопчана са доста недоумица. У време када су откривени остаци његових зидова, изнета је претпоставка да је у питању капела поред капије, подигнута међу првим манастирским грађевинама, а указано је и на необичну појединост – постављање апсиде према западу.[419] На основу првог теренског извештаја, В. Кораћ је предложио сасвим другачије решење. Он је закључио, на основу аналогија са Свете Горе, да би у питању могла бити Немањина студеничка келија окренута према олтару цркве.[420] Ово тумачење се морало одбацити, будући да је претпостављена келија подигнута неколико деценија након смрти ктитора Студенице.

У покушају приближавања решењу, мора се поћи од неких, може се рећи, сасвим поузданих чињеница. Грађевина уз Источни бедем, о којој је овде реч, сасвим сигурно је грађена као издвојено сакрално здање. Откривени приземни остаци највероватније нису имали примарну богослужбену функцију. Главни сакрални простор, односно параклис, налазио се на спратном делу здања. За наше питање је важно истаћи да је у време грађења то било самостално здање, ужом страном прислоњено уз унутрашње лице бедема, које је замењивало источни зид. Тек неколико деценија касније, приликом подизања Грађевине IX, оно је укључено у корпус тог новог монументалног здања, са којим дели своју каснију судбину.

Приликом разматрања питања везаних за параклис код Источне капије, основне недоумице изазивала је његова неуобичајена оријентација, са олтаром према западу, што ће свакако бити предмет даљих расправа. Када је реч о параклисима у оквиру манастирских конака, положај њихове олтарске нише прилагођаван је општој оријентацији грађевине у целини. На то указују неки раније изнети студенички примери. У Малом конаку I, пространа олтарска ниша старијег параклиса уграђена је у зидну масу обимног бедема и окренута према западу. Сличан случај је и са остатком старијег параклиса у Малом конаку II, где је олтарска ниша, уграђена у бедем, окренута према северу. Код Параклиса Светог Димитрија, захваљујући његовом положају, ниша уграђена у бедем је правилно постављена према истоку. Ваља истаћи, међутим, да су у сва три наведена студеничка примера олтарске нише грађене истовремено са обнављањем одговарајућих делова порушеног обимног бедема, током прве половине 15. века. Наведени примери показују да је у Студеници постојала извесна слобода када су у питању оријентације параклиса, али та чињеница ипак не решава наш проблем. Параклис код Источне капије, према своме положају у односу на осу исток–запад, могао је да има олтар окренут ка истоку, било у ниши уграђеној у лице бедема или у зиданој апсиди прислоњеној на бедемско платно.

Улаз у параклис, односно богослужбени простор на спрату, могао се налазити само са јужне стране, као и сачувани улаз у приземну етажу. Тај положај улаза био је вероватно условљен и односом према Источној капији манастира, која је у време подизања параклиса, по свој прилици, још увек била у функцији.

Грађевина VIII

Параклис, са млађом суседном грађевином у коју је био уклопљен, пострадао је заједно са осталим манастирским здањима приликом првог великог турског пустошења Студенице на прелазу из 14. у 15. век. Због каснијих преградњи, тешко је закључити до које мере су били порушени његови солидно грађени зидови. Посредно би се могло закључити да је приземни део овог здања остао углавном сачуван. У знатно већој мери је том приликом разрушен Источни бедем на који се ово здање ослањало. На том простору је од старог зидног платна углавном преостао само најнижи део, и то до висине од око једног метра. Нема података о томе колико је дуго тај део манастирског комплекса остао у рушевинама. Приликом ископавања 1970–1971. године уклоњени су сви археолошки слојеви, без одговарајуће теренске документације, тако да су изгубљени и они подаци до којих се тада још увек могло доћи.[421]

У једној познијој фази, на развалинама порушеног параклиса, као и на простору са северне стране подигнут је објекат који смо означили као Грађевину VIII. О том објекту се може говорити само на основу остатака зидова, презентованих након конзерваторских радова 1972. године, оскудних података из теренског дневника и неких сачуваних фотографија из времена ископавања. Ти подаци нису довољни за подробнију анализу Грађевине VIII и за утврђивање времена њеног настанка. Према тексту дневника

се може закључити да су регистроване две грађевинске фазе, од којих је млађа у целини уклоњена приликом конзерваторских радова.

Обнова бедема над очуваним остацима је претходила радовима на подизању Грађевине VIII. Ново здање, као и она старија на овом простору, прислоњено је уз бедемско платно. Било је правоугаоне основе, спољних димензија 10,70 м x 7,20 м (сл. 105). Уз јужну страну нове грађевине уклопљени су остаци параклиса, и то јужни зид и део уписане апсиде, док је северни зид порушен до равни темеља. У новоподигнути западни зид уклопљени су преостали делови апсиде, испред које је дограђено ново спољно лице. Са северне стране је подигнут нови зид, на чијем се споју са суседним западним зидом налазио угаони пиластар. Зидови су били солидно грађени ломљеним притесаним каменом у неправилном слогу. Утемељени су на старијим слојевима, а местимично су укопани и до равни здравице. Западни зид належе једним својим делом на остатке супструкције трема некадашњег Источног конака.

Улаз ширине од око једног метра, од кога је преостао само отисак дрвеног прага, налазио се у оквиру западног зида. У североисточном делу грађевине налазила се велика оџаклија, од које су очувана четири зидана ступца са почетком лукова на које се ослањала калота, вероватно зидана тесаницима сиге (сл. 106). Приликом обнове бедема подигнут је нов пиластар, који је чинио део исте зидне масе са источним лицем обновљеног зидног платна, а по својим димензијама, био је сличан ступцима оџаклије и одговарао је конструкцији новог здања. Темељ овог пиластра био је прислоњен уз лице првобитног бедемског платна. Под који би одговарао Грађевини VIII уклоњен је приликом ранијих археолошких ископавања. Био је, како изгледа, рађен од дебљег слоја малтера и налазио се приближно на коти 404.00. У јужном делу грађевине, у простору некадашње апсиде параклиса у којем није било трагова пода, откривен је дебео слој изгореле земље. Део тог слоја је уклоњен приликом археолошких ископавања 1970. године.

Приликом ревизионих истраживања остатака Грађевине VIII није било археолошких налаза, будући да су, као што је већ истакнуто, културни слојеви раније скинути. Такође је био уклоњен и насип испред њеног западног зида. Стога су ископавања на овом простору била ограничена на старије слојеве, о којима је већ било речи, и на ниво порте, који одговара времену подизања Грађевине VIII. У том релативно танком слоју, уз уломке керамике из 16–17. века откривен је и један примерак сребреног новца кованог 1665. године за владе краља Луја XIV (кат. бр. 445).

О времену настанка Грађевине VIII и о њеној некадашњој функцији и конструкцији располажемо само оскудним знањима. Грађевина је представљала издвојену целину на простору између Параклиса Светог Димитрија и Источне капије и по свему судећи је већ од 15. века поново добила своју некадашњу функцију. Било је то једнопросторно здање са великом оџаклијом. Појава угаоног пиластра, као и оног који је био у конструктивној вези са обновљеним делом бедема, указивала би на постојање прислоњених лукова, али је отворено питање којој су конструкцији ти лукови могли припадати. Нема елемената за претпоставку да је приземни део грађевине био засведен, а такође је неизвесно и постојање спрата над читавом доњом етажом. Уколико је постојао, спратни део је могао бити ограничен само на јужни крај грађевине, будући да се са северне стране налазила засведена оџаклија.

Грађевина VIII, са великим засведеним огњиштем, највише би према свом просторном решењу одговарала типу манастирске кухиње. Сви познати примери из средњовековних манастирских целина указују на ту намену.[422] У Студеници, међутим, таква идентификација Грађевине VIII се не би могла безрезервно прихватити, будући да је био у питању издвојен објекат, на супротном крају манастирског комплекса у односу на Трпезарију. За претпоставку да је имала неку другу намену, односно да је служила као радионица, ковачница или нешто слично, недостају археолошки налази.

Питање датовања ове грађевине такође остаје у великој мери отворено. Нема елемената за претпоставку да је она подигнута приликом велике обнове опустошеног манастира, у првим деценијама 15. века. Источна страна манастирског обзиђа је, изгледа, остала дуго у рушевинама. У поменутом раздобљу, као што је већ раније наведено, на том простору је подигнут само Параклис Светог Димитрија. О обнови или подизању других грађевина нема поузданих сведочанстава. Рушевине некадашњег Параклиса Светог Ђорђа, са суседним делом бедема, сигурно нису обнављане све до подизања Грађевине VIII. С обзиром на то да се за њено тачније датовање не располаже ваљаним археолошким подацима, оно се мора ограничити на шире

419 Радан-Јовин 1979, 9–11.

420 Кораћ 1983, 27–30.

421 Археолошка ископавања под руководством А. Јуришић, резултати нису објављени.

422 Поповић, С. 1994, 277.

Сл. 105. Грађевина VIII – основа и пресек са изгледом северног зида

Сл. 106. Грађевина VIII – ойшйи изглед 2014. године

раздобље, односно раздобље које би одговарало 16. веку и првој половини 17. века. Поменути налаз новца из 1665. године може се сматрати сигурним сведочанством да је Грађевина VIII тада већ постојала.

Није могуће поуздано утврдити када је ова грађевина пострадала. То се могло догодити у време великог студеничког земљотреса почетком 17. века, а није искључено да је до рушења дошло и нешто касније, приликом турских пустошења крајем тог столећа. Пре поменутог разарања, судећи према подацима из Теренског дневника и са неких од сачуваних фотографија, грађевина је, изгледа, била делимично преправљена. На то указују остаци једног несолидно грађеног зида којим је био преграђен њен унутрашњи простор. Како се могло уочити, овај познији зид је приближно пратио трасу старијег, порушеног северног зида Параклиса. У тексту Теренског дневника за 1970. годину описани су слојеви рушења у јужном делу грађевине, односно у апсидалном простору некадашњег Параклиса. У нижем нивоу, чија дубина није означена, откривени су остаци пода „над дебљим слојем малтерне субструкције са ситним ломљеним каменом“, који је био прекривен са доста пепела.[423] Следећи слој над пепелом чинила је велика количина изгореле, црвено запечене земље, са бројним зелено глеђосаним пећњацима. Осим тога, ту је било обрушених квадера сиге, танких квадратних опека, као и комада угљенисаног дрвета, а у горњим деловима слоја налазила се велика количина уломака ћерамиде.[424] У питању су сасвим јасна сведочанства о веома јаком пожару, који, међутим, није оставио трагове на очуваним приземним деловима зидова. Судећи по наведеном

423 Теренски дневник археолошких истраживања, 10. октобар 1970.
424 Исто, 25–30. септембар 1970.

опису, овај слој је веома сличан урушеним остацима са спрата спаљене Грађевине II-а. Могло би се помишљати на могућност да се и ту нешто слично догодило. У том случају, остаци интензивног пожара би потицали са обрушене горње етаже, што би био посредан доказ да је Грађевина VIII бар на једном свом делу била спратно здање. На могућност ближег временског одређивања тог пожара указује упоредна анализа налаза већег броја пећњака из грађевина II-а и VIII, који су типолошки исти а и по изгледу веома слични. Наведена аналогија наводи на помисао да би се пожар у коме је страдала Грађевина VIII могао датовати у 17. век.

Грађевине IX и X – Југоисточна палата

Простор уз унутрашње лице југоисточног дела обимног бедема, укључујући и Источну капију, истраживан је у више наврата. Приликом изградње дренажног система 1968. године и радова на денивелацији дела порте око мале Цркве Светог Николе, уочени су остаци зидова који су на делу према унутрашњем лицу бедема били засути слојевима шута и насипа у висини од 1,50–2,00 м. Ради откривања остатака објекта који се ту налазио, предузета су откопавања под руководством архитекте-конзерватора, без учешћа археолога. Са обрушеним каменом и шутом, уклоњени су и археолошки слојеви до испод равни подова некадашњег здања на простору уз бедем. У исто време, приликом уграђивања колектора за кишну канализацију, прокопани су и порушени трагови зидова на правцу Источне капије, а делимично и остаци тог некадашњег улаза у манастир.[425] Наредне године су предузета мања археолошка истраживања, али без значајнијих резултата, будући да су културни слојеви већ били уништени.[426] Након тих радова, очувани остаци грађевине, тада означене као „Немањин конак“, конзервирани су и делимично обновљени. Без анализе археолошких налаза и увида у стратиграфију културних слојева, ово здање је датовано у прву етапу грађења манастира.[427] Ради допунских истраживања су 1987. године отворене четири сонде, у којима је констатовано да испод равни пода „Немањиног конака“ постоји и старији културни слој.[428] У оквиру завршне етапе систематских археолошких истраживања, на простору уз унутрашњу страну југоисточног дела манастирског обимног бедема, извршена су 2013. године ревизиона ископавања старијих слојева испод нивоа некадашњих подова, односно затечене равни терена.[429] Раније откривени остаци објеката су означени радним називима као Грађевина IX и Грађевина X, мада су заправо у питању остаци једног великог, монументалног здања грађеног у две или три етапе.

На основу резултата ревизионих ископавања, као и подробне анализе конзервираних остатака зидова, издвојено је неколико основних грађевинских фаза, које су проучене у оквиру расположивих података. Детаљније анализе грађевина на овом простору нису углавном биле могуће, што због недостатка података изгубљених приликом откопавања 1968. године, што немогућности целовитог увида у археолошке налазе.[430] Стога ће и нека наша закључивања нужно остати у домену оних хипотетичних. Најстарији слој на истраживаном простору, који обухвата површину од око 350 м², одговара времену грађења манастирског обимног бедема.[431] Темељ бедема, као и на другим истраженим деловима, укопан је у здравицу. У односу на затечену раван терена, дубина му износи 0,70–0,80 м. Темељ је грађен уливањем зидне масе ситног камена, са доста малтера, у укопани ров коритастог пресека. У надземном делу, бедем има ширину између 1,80 м и 1,90 м. Грађен је, као и на другим деоницама, у мешаном слогу плочастог серпентинита и ломљеног притесаног камена. Преовлађује плочасти камен, који на појединим деловима представља и искључиву грађу. Ту се, вероватно услед природе материјала, уочава тежња ка правилнијем зидном слогу. На истраживаном простору је првобитни бедем неједнако очуван – на делу према Источној капији и у оквиру Грађевине IX је преостао у висинама између 0,50 м и 1,50 м, док је у Грађевини X нешто боље очуван, местимично и до висине од 2 м.

Са унутрашње стране бедема, над здравицом, откривен је слој растресеног кречног малтера жуте боје, са агрегатом крупног песка, који сасвим поуздано одређује ниво тла порте у време грађења обимног зидног платна.[432] На појединим местима, у истој равни има и појединачних камених плоча. У оквиру овог слоја, уз бедем, у квадрату XIV/18, на коти 404.96, откривена је конструкција у виду плитке коничне јаме, пречника око 3,30 м. Ова јама, судећи према очуваним траговима, коришћена је за припремање кречног малтера (сл. 14).

Изнад првобитног нивоа терена, уз југоисточни део обимног бедема па до равни тла затечене 2013. године, истражен је културни слој који се образовао током првог столећа живота манастира, односно пре подизања грађевина IX и X. У том раздобљу, на простору уз бедем није било солидније грађених здања. У непосредној близини некадашње Источне капије, у квадрату XV/17, откривени су остаци делимично укопане пећи, димензија 1,10 м x

0,60 м. Пећ је била конструисана од насатично постављених камених плоча, са ложиштем на северној страни. Под пећи, засут дебелим слојем пепела, откривен је на коти 404.73. На простору око пећи било је трагова пода од набоја и малтера, над којим је лежао слој гари и угљенисаног дрвета. Судећи према овом налазу, може се претпоставити да се пећ налазила у оквиру неког мањег дрвеног објекта који је страдао у пожару. Трагови отворених ватришта су налажени над малтерним нивоом грађења бедема и у простору познијих грађевина IX и X. Ту је откривено и више кружних јама за укопавање дрвених дирека, које, по свему судећи, представљају остатке старијих дрвених објеката. Распоред јама, од којих се неке сигурно налазе и испод познијих зидова, не пружа могућност да се ближе одреде облик и величина тих конструкција.

Најстарији културни слој уз бедем, са остацима ватришта и дрвених конструкција, у доброј мери је уништен познијим градњама и укопима. На боље очуваним површинама, његова дебљина се креће између 40 цм и 60 цм. Међу археолошким налазима су најбројнији уломци керамике. Откривено их је око 300, међу којима је било могуће издвојити делове преко 20 посуда, претежно свакодневне огњишне керамике. Заступљени су лонци, са око осам примерака (типови: II/7, II/9, II/19, II/20 и II/21), затим вршници (четири посуде VII/1), црепуље (VI/1, VI/2) и један поклопац (IV/3). Било је више ситних фрагмената бокала, као и здела, од којих је само две зелено глеђосане било могуће типолошки определити (типови I/23 и I/24). У овом слоју, непосредно изнад нивоа грађења бедема, у квадрату XIII/21 откривена је мала рељефна икона Богородице са Христом, рађена од једне врсте стеатита (кат. бр. 198, сл. 143). Из стратиграфски истог слоја, у простору позније Грађевине X откривен је један двореди коштани чешаљ (кат. бр. 197) и два раније поменута примерка бронзаног чанкастог новца, која су кована као латинске имитације скифата, највероватније у првој деценији 13. века. На основу ових налаза, најстарији слој, који се образовао уз бедем изнад нивоа грађења, може се сасвим поуздано датовати у 13. век, односно у студенички *хоризонт II*.

У наредном раздобљу, на простору уз југоисточни и јужни део манастирског обзиђа су подигнута два пространа манастирска здања, која су означена, како је напред већ истакнуто, као грађевине IX и X. Пре подизања ових здања или истовремено с њиховим грађењем зазидана је Источна капија. Анализа положаја новоподигнутих зидова искључује могућност да је зазиђивање било само делимично, то јест да је на том простору остала мања потерна.[433] Тешко је закључити који су били разлози за затварање источног прилаза манастиру. На ово нерешено питање вратићемо се и касније, у оквиру закључних разматрања.

Новоподигнута Грађевина IX је представљала сложену целину сачињену од основног корпуса и северног анекса, у који је био укључен и нешто старији Параклис Светог Ђорђа (сл. 107). Главни део Грађевине IX је издужене, релативно правилне правоугаоне основе, ширине између 6,70 м и 7,20 м и дужине око 27 м, са површином унутрашњег простора око 175 м². Ово пространо здање је једном својом страном било ослоњено на унутрашње лице бедема. Солидно грађени темељи, ширине око 1,10 м, били су укопани у старији слој и утемељени на здравици, тако да им се дубина креће између 50 цм и 60 цм. Надземни делови зидова били су нешто ужи, са увученим лицем по око 10 цм са обе стране у односу на ширину темеља.[434]

425 Овим радовима је као надлежни конзерватор руководила арх. М. Радан-Јовин. О откривеним остацима, као и о онима који су порушени, нема теренске документације.

426 Приликом истраживања којима је руководила А. Јуришић, отворено је пет мањих сонди, а откривени зидови су детаљно очишћени. О овим радовима постоје само оскудни подаци у Теренском дневнику за 1969. годину и неколико фотографија.

427 Радан-Јовин 1969а, 77–79; Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 54.

428 У западном делу Грађевине IX су отворене сонде 2/87 и 4/87, а у просторији 1 Грађевине X сонде 7/87 и 8/87. О овим истраживањима нема доступне теренске документације. Радовима је руководила археолог М. Јанковић.

429 У простору грађевина IX и X отворено је 10 контролних сонди на свим површинама на којима је било очуваних старијих културних слојева.

430 Приликом радова 1968. и 1969. године, покретни археолошки налази (уломци керамике, метал и сл.) нису прикупљани нити о њима постоји било каква теренска евиденција.

431 Ревизионим ископавањима је обухваћена у целости или делимично површина квадрата: IX/26–27; X/25–27; XI/23–25; XII/20–24; XIII/17–23; XIV/15–20 и XV/15–18.

432 У квадратима XIV/18–20, ниво грађења уз бедем је на котама 404.50–404.70, а према северозападу се пење до коте 405.05.

433 Поповић, С. 1994, 287.

434 Већа ширина темеља у односу на надземни део зида навела је истраживача, М. Јанковић, на погрешан закључак да су у питању две грађевинске фазе. Темељни део зида је издвојен као остатак старије грађевине из времена грађења манастира, и доведен у везу са траговима пећи. На основу тога је изнета и претпоставка да су се у приземљу овог, наводно старијег здања налазиле манастирске радионице са пећима за керамику. Наведено према: Поповић, С. 1994, 287, напомене 182, 183, 186 и 188.

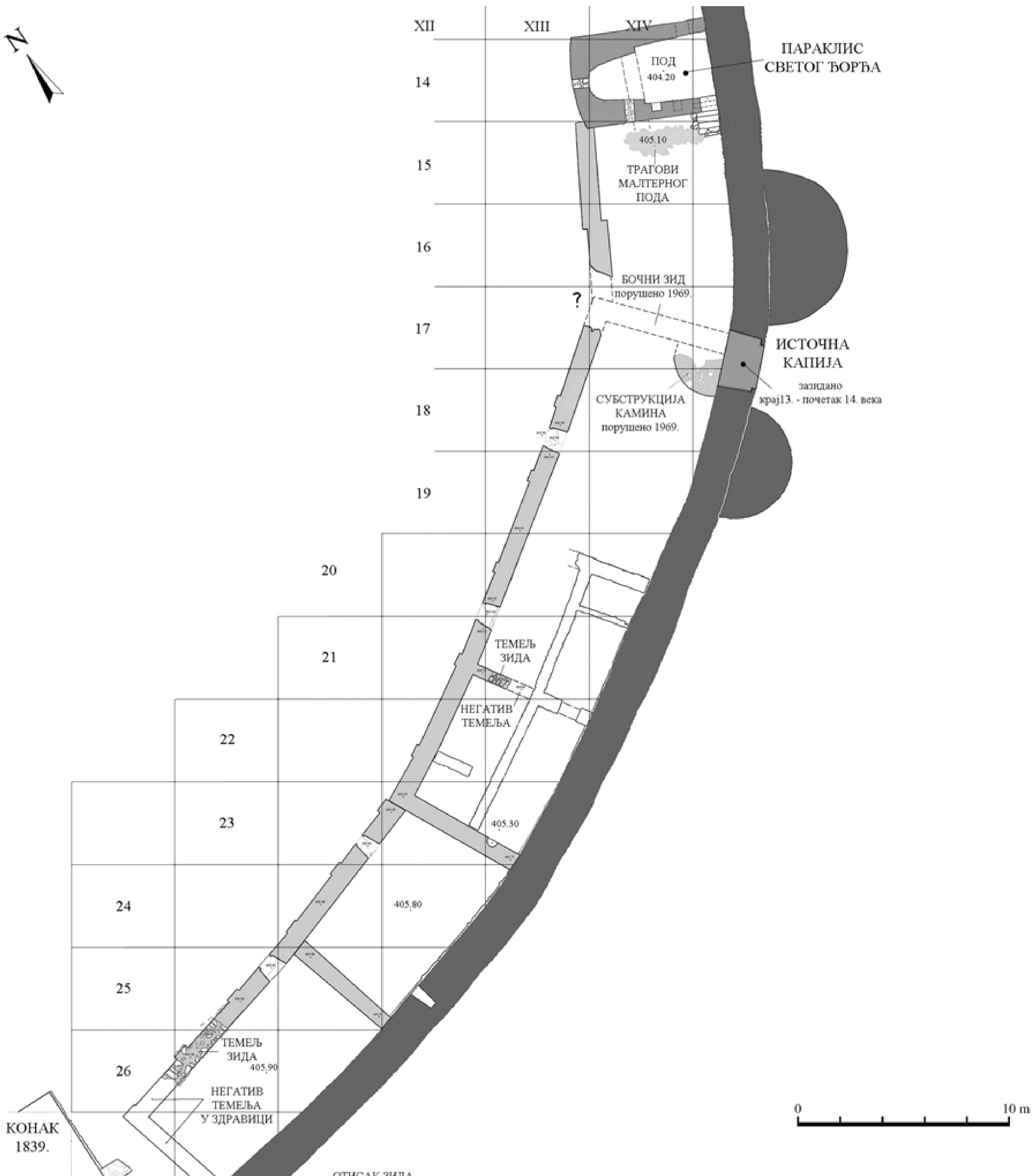

Сл. 107. Грађевине IX и X (Јуīоисшочна йалаша) – основа

Сл. 108. Грађевина IX – изглед остатака фасадног зида са једним од портала (фото из 2014. године)

Релативно су слабо очувани, углавном до висине од 50–60 цм, а само местимично до 90 цм. Остаци северног бочног зида су у целини разграђени 1968. године, приликом укопавања већ поменутог колектора кишне канализације, тако да му се положај само посредно може одредити. Главни фасадни зид према порти рашчлањен је пиластрима на низ поља неједнаке дужине.[435] Спољно лице му је грађено фино клесаним квадерима мермера и сиге, уоквиреним танким опекама, чији су се хоризонтални редови смењивали са редовима камена (сл. 108). Унутрашње лице овог зида, по свој прилици предвиђено за малтерисање, грађено је само притесаним каменом. За разлику од фасадног зида, јужни бочни зид, који је са њим истовремено грађен, имао је оба лица рађена у ћелијастом слогу камених тесаника и танких опека. Једним својим крајем је ослоњен на бедемско платно, без међусобне конструктивне везе. У оквиру унутрашњег лица тог зида очувани су остаци полукружне нише, која се налазила на око 80 цм изнад некадашње равни пода (сл. 109). За улаз у приземље су постојала двоја врата, са мермерним довратницима, која су имала једнокрилне вратнице на вертикалној осовини. У унутрашњости грађевине је постојао само један преградни зид, грађен каменом, којим је приземни део овог здања био подељен на две неједнаке просторије. Његови остаци, само делимично очувани, у конструктивној су вези са главним фасадним зидом. У већој, северној просторији је постојала полукружно грађена супструкција за камин, који се налазио у источном углу одаје на спрату. Супструкција је била прислоњена уз зазидани део Источне капије и унутрашње лице бочног зида грађевине.[436]

Трагови пода у равни приземља Грађевине IX нису више очувани. Они су највећим делом уклоњени у току откопавања овог здања 1968. године. Приликом сондажних ископавања, која су вршена наредне године, уочена

435 Под овим пиластрима постоје одговарајућа проширења темеља, што поуздано потврђује да темељ и надземни део чине исту и једновремену градњу, упореди: Поповић, С. 1994, 286.

436 Супструкција камина је заједно са бочним зидом Грађевине IX разграђена током 1968–1969. године. Њени остаци су приказани на објављеној основи „конака“, в.: Радан-Јовин 1969, 77, сл. 7.

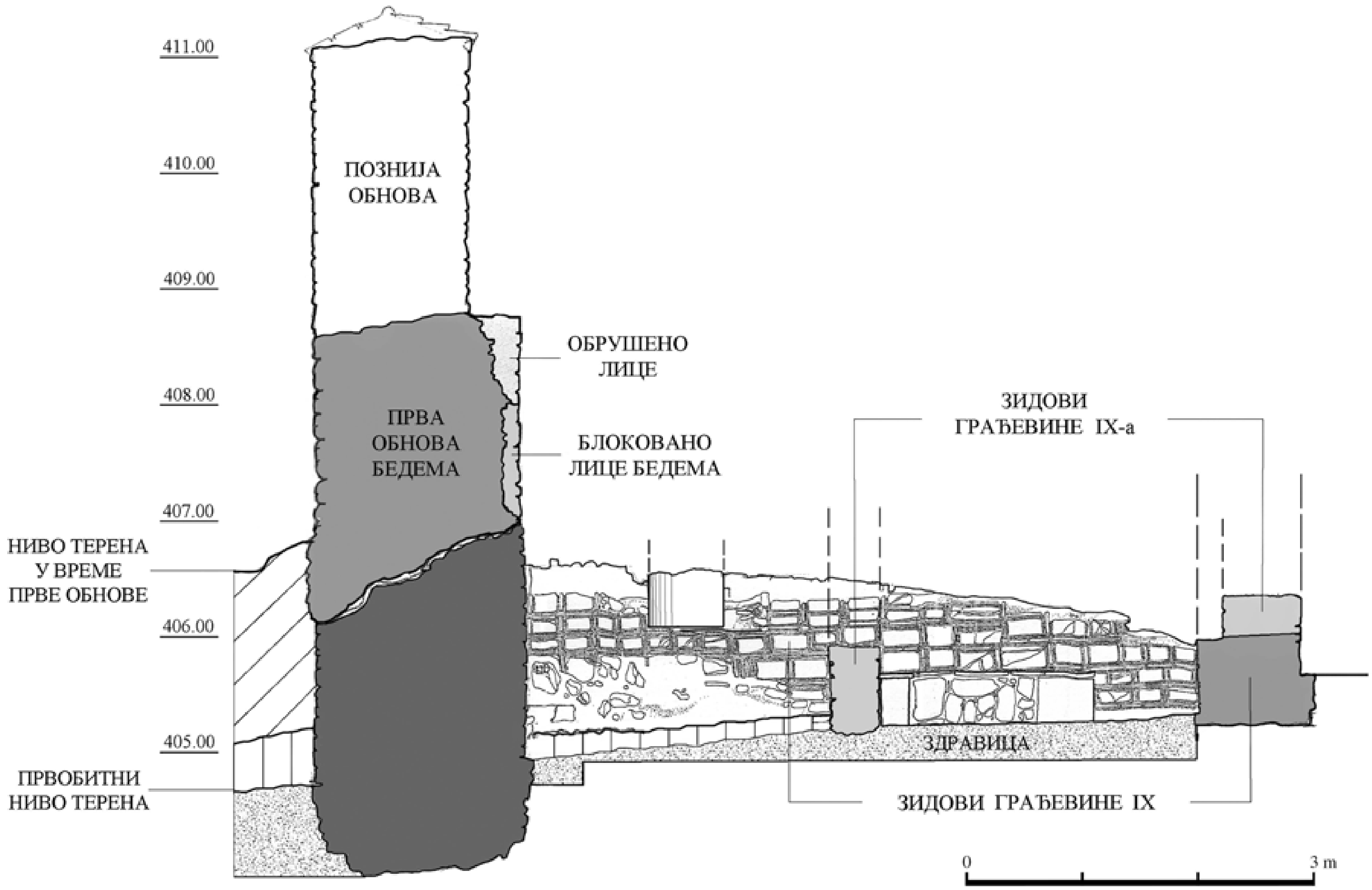

Сл. 109. Грађевина IX – ӣресек II–II, са изīледом унуӯрашњеī лица бочноī заӣадноī зида

су два нивоа пода, и то један рађен од локалног плочастог шкриљца, а други од комада мермерних плоча. Нема података о томе у каквом су међусобном односу била та два пода.[437]

Са северне стране главног дела Грађевине IX налазио се анекс, од кога је откривен само темељ фасадног зида, ослоњеног једним својим крајем на угао старијег Параклиса Светог Ђорђа. Остаје непознато како је тачно изгледала веза са главном фасадом грађевине, будући да је тај део порушен приликом укопавања раније поменутог колектора. Отворено је питање да ли је између та два зида постојала конструктивна веза, односно, да ли су они грађени истовремено, као део исте целине, или је у питању познија доградња. У покушају разрешења овог проблема, могућа је једино анализа њихових темеља, где се уочава сличан начин грађења и дубина утемељења. Није познато како је био изведен надземни део фасадног зида анекса, пошто његови остаци нису остали очувани – што се може закључити на основу расположивих фотографија из времена ископавања. Остало је такође отворено питање и то како је овај анекс био повезан са осталим делом грађевине и да ли су постојала врата према порти. Приликом конзерваторских радова, фасадни зид анекса је реконструисан без ваљаних података, мермерним квадерима и опекама у опусу који опонаша одговарајући зид Грађевине IX. У унутрашњости анекса су откривени остаци малтерног пода на коти 405.10, што приближно одговара некадашњој равни поплочања у обе просторије Грађевине IX.[438] Приликом нивелисања приземља у анексу, у циљу постављања пода, простор уз јужни зид Параклиса Светог Ђорђа насут је за око 50 цм, а у тај насип, ради прилаза његовој приземној просторији, уграђена су два степеника повезана с новим подом у анексу. Након доградње поменутог анекса, који се ослањао на јужни зид

Сл. 110. Грађевина X – део фасадног зида са порталом, делимична графичка реконструкција

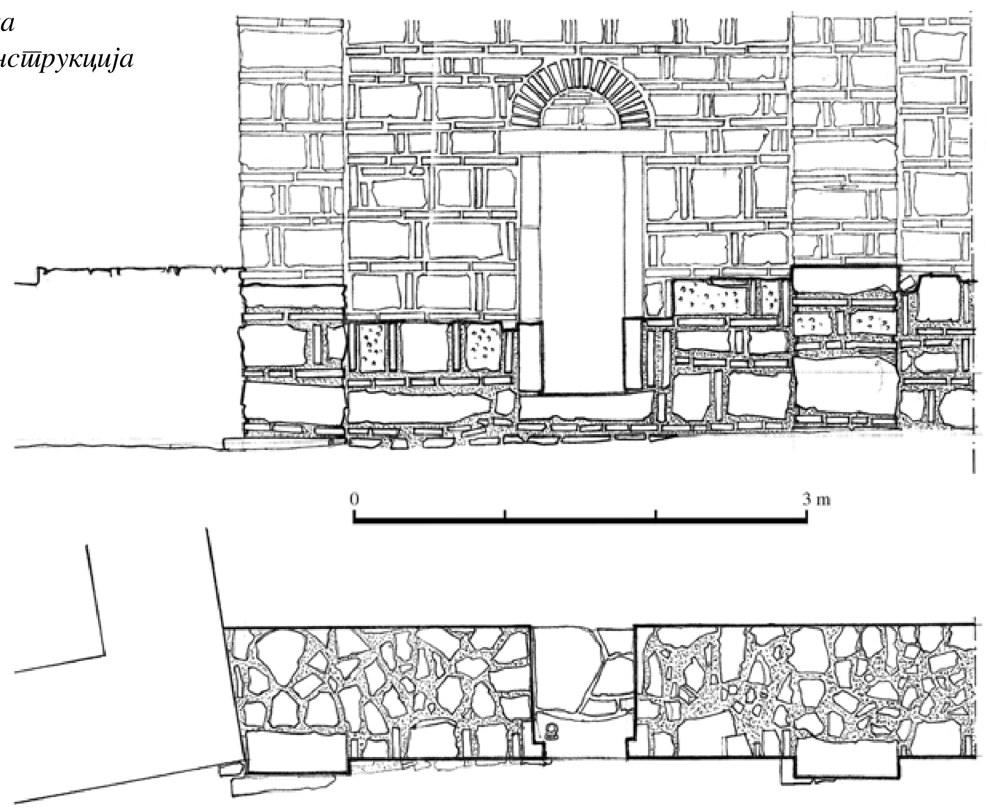

старијег параклиса, био је затворен директни улаз у ово сакрално здање, тако да је прилаз приземном делу, као и претпостављеном богослужбеном простору на спрату био могућ само кроз овај дограђени део Грађевине IX. То би указивало да је старији, затечени параклис укључен у новоподигнуто здање како својим физичким структурама, тако и функционално.

На супротном крају овог комплекса, даље према западу, подигнута је Грађевина X. Она је била ослоњена на унутрашње лице обимног бедема и на бочни зид суседне Грађевине IX, док су јој нови зидови били изграђени према порти и са њене краће западне стране. Од тог бочног зида сада више нема очуваних остатака.[439] Његова некадашња траса, међутим, може се сасвим тачно одредити према отиску малтера на месту где се ослањао на унутрашње лице бедема. Посматрана у целини, Грађевина X је, као и суседна, била издужене правоугаоне основе, ширине између 5,5 м и 6,5 м а дужине око 20 м. Имала је унутрашњи простор површине око 107 м². Њен новоподигнути фасадни зид представља заправо продужетак истог зида Грађевине IX. Подударан им је правац пружања а и грађени су на исти начин, тесаницима мермера и сиге у декоративном слогу, комбинованом са танким опекама (сл. 110). На исти начин су, уским мермерним довратницима, обрађена и оба улаза у приземље Грађевине X. Унутрашњи простор овог здања је једним преградним зидом подељен на две готово једнаке просторије. Остаци тог зида, очувани само у темељу, били су једним крајем ослоњени на бедем а другим на унутрашње лице фасадног зида, али без међусобне грађевинске везе. Без обзира на ову чињеницу, судећи по начину зидања темеља као и његовом положају, може се поуздано закључити да преградни зид припада првобитном корпусу Грађевине X. Приликом ревизионих истраживања, у унутрашњости грађевине нису откривени трагови некадашњег пода. Његов претпостављени ниво био је

437 Теренски дневник ископавања за 12. 8. 1969. године, стр. 4.

438 Раван првобитног пода може се сасвим поуздано одредити према котама прелаза темеља у надземни део грађевине. Према тим подацима, кота пода у западном делу грађевине била је 405.40, а у источном делу, ближе анексу, око 405.15.

439 На насипу изнад остатака западног дела грађевине налазило се мало монашко гробље. После пресељења тог гробља 2003. године, у организацији манастирске управе, насип са овог простора је уклоњен помоћу механизације. Том приликом су вероватно порушени и последњи трагови овог зида.

виши за 40–50 цм у односу на под у суседном здању. У северној просторији Грађевине X, под је лежао над старијим слојем из 13. века, док је у јужној просторији вероватно био постављен непосредно над изнивелисаном равни здравице. Приликом те нивелације и изравнавања простора, у њеном западном делу био је, како изгледа, огољен и део темеља бедема.

О некадашњем изгледу и конструктивном склопу грађевина IX и X, очувани остаци као и сазнања до којих се дошло у току ревизионих археолошких ископавања пружају само уопштену слику. На првом месту ваља истаћи да су оба ова здања зидана на исти начин и да заправо представљају две, хронолошки веома блиске, фазе грађења. Има се утисак да је првобитно била предвиђена изградња само Грађевине IX као самосталног објекта. Вероватно је већ у току радова првобитна замисао била измењена и приступило се изградњи Грађевине X у намери да се подигне знатно већи објекат. То је и остварено, будући да је ново велико здање, посматрано у целини, представљало јединствену грађевину, са унутрашњим простором од преко 280 м². Реч је о спратном здању, монументалних фасада, обрађених каменим тесаницима и танким опекама у декоративном ћелијастом слогу. Све унутрашње конструкције биле су грађене од дрвета. Међуспратне греде су могле бити ослоњене на подужни фасадни зид и унутрашње лице бедема. Због мањег распона, оне се вероватно нису ослањале на греду подвлаке, што искључује постојање средишњег низа дирека. О функцији просторија у приземљу нема поузданих података, тако да се о томе може просуђивати само на основу познатих аналогија. Стамбене одаје, међусобно одељене дрвеним преградним зидовима, налазиле су се на спрату. У једној од тих просторија је постојао угаони камин, чији су остаци супструкције откривени у приземљу.

Судећи по аналогијама, може се претпоставити да су обе грађевине дуж фасадне стране према порти имале двоетажни дрвени трем са одговарајућим степеништем, али трагови овакве конструкције нису откривени. Простор испред тих грађевина је денивелисан приликом радова 1968. године, те није искључено да су тада уклоњене и камене базе за дрвене диреке. Поуздано се може закључити само то да овде није било трагова евентуалних зиданих конструкција трема.

За разлику од грађевина IX и X, које су грађене истовремено и на једнак начин, проблем северног анекса је нешто сложенији. Као прво, поставља се питање, на које се не може дати поуздан одговор, да ли је овај део здања истовремен са новом грађевином, као део јединствене целине, или је накнадно уграђен у међупростор према старијем параклису. Поуздан одговор на то питање је тешко дати будући да се не располаже подацима о изгледу фасадног зида анекса, као и о његовој вези са одговарајућим углом Грађевине IX. Приликом ревизионих истраживања је могло да се уочи само то да им је једнака раван пода у приземљу и да су им слично грађени темељи. Ова раван пода се континуирано прати од северног дела анекса (кота 405.10) до просторије 2 у Грађевини X (кота 405.90). На основу изнетих, као и неких других расположивих података нам се чини да нећемо погрешити ако претпоставимо да северни анекс првобитно није био предвиђен, али да је ипак подигнут убрзо након грађевина IX и X, са којима је био повезан ако не непосредно, онда сигурно преко трема на спрату. У овај анекс, као што је већ истакнуто, укључен је и старији Параклис Светог Ђорђа.

Поменуте грађевине уз унутрашње лице североисточног дела манастирског бедема представљале су, без сумње, јединствену целину. Оне су чиниле репрезентативно здање са параклисом на спрату, које бисмо могли назвати *Југоисточном палатом*. Таква здања су постојала и у другим српским манастирима, где су се под тим појмом подразумевале монументално обликоване грађевине које су се у функционалном смислу разликовале од монашких конака. Оне су могле служити за смештај значајних личности кад су боравиле у манастиру – на првом месту владара, затим представника високог клира, као и истакнуте властеле која је имала одређених заслуга за манастир.[440] Будући да је у Студеници постојала посебна ктиторска резиденција – *полата царска*, коју смо препознали у „Великим келијама" односно остацима Грађевине II, Југоисточна палата је могла служити за боравак како студеничког игумана, тако и других важних гостију.

О времену грађења здања која чине целину Југоисточне палате изношена су до сада различита мишљења. У време када су откопани, зидови грађени квадерима и танким опекама су приписани најстаријој фази живота студеничког манастира и означени као остаци „Немањиног конака".[441] Ни касније, након допунских ископавања 1987. године, тадашњи истраживачи Студенице нису променили ово мишљење.[442] У међувремену, на основу анализе начина зидања, изнета је оправдана претпоставка да би се Југозападна палата могла датовати у прве деценије 14. века,[443] коју су потврдили и исходи ревизионих археолошких истраживања. Темељи здања Југоисточне палате су укопани, као што је већ истакнуто, у поуздано датован културни

слој из 13. века. У стратиграфском смислу, време њиховог грађења би одговарало 14. веку, што се подудара и са стилском анализом откривених остатака архитектуре. Фасаде рашчлањене пиластрима и зидање правилним каменим тесаницима, у комбинацији са хоризонталним редовима танких опека, појављују се на подручју српских земаља на прелазу из 13. у 14. век. Такав начин грађења и рашчлањавања фасада посведочен је на остацима палате у Скопском граду, грађене управо у том раздобљу,[444] као и на низу других, нешто познијих грађевина.[445] Имајући све то у виду, сложени комплекс Југоисточне палате може се сасвим поуздано определити у студенички *хоризонт III-a*. Ово репрезентативно здање је, по свему судећи, подигнуто према ктиторској замисли краља Стефана Уроша II Милутина. Грађено је, највероватније, истовремено са Црквом Светих Јоакима и Ане, као и обновом манастирске Трпезарије током последње деценије краљеве владавине. Ова палата се по својој функцији вероватно није разликовала од сличног здања – *Краљевог ксенона*, које је у цариградском манастиру Светог Јована у Петри подигао краљ Милутин за коначиште угледних гостију и болницу.[446]

Југоисточна палата је порушена заједно са другим манастирским здањима у време прве велике турске похаре у годинама после Косовске битке. Слој ове деструкције није констатован приликом ревизионих археолошких ископавања зато што је, заједно са некадашњим подовима, уклоњен приликом првих радова 1968. године. Палата је највероватније најпре спаљена, а потом су јој разграђивани зидови. Том приликом је у великој мери порушен и обимни бедем. Преостали су само најнижи делови, до висине између 50 цм и 100 цм у односу на некадашњи ниво пода у приземним просторијама Палате. У вези са слојем деструкције је и неколико плитких јама укопаних у старији слој, испод некадашње равни пода порушеног здања. Из ових јама углавном потичу уломци керамике, међу којима је и један фрагментовани крчаг са сграфито орнаментом (кат. бр. 51а). У једном од укопа је откривен сребрени динар деспота Стефана Лазаревића (1389–1427) (кат. бр. 418), што омогућава да се ти укопи, настали после разарања Југоисточне палате, определе у студенички *хоризонт III-b*.

Грађевина IX-a

Нема података о томе колико је дуго југоисточни део манастирског комплекса био разграђен. У том раздобљу, које је хронолошки тешко тачно одредити, са спољне стране зидног платна и над његовим рушевинама образовао се слој наплавина и земље са доста шута, висине преко 1,50 м у односу на првобитну раван терена. Приликом обнове, над порушеним остацима првобитног бедема подигнуто је у истој ширини ново зидно платно, делом укопано у затечене слојеве са спољне стране. Оно је било солидно зидано, али је, за разлику од старијег, ту слог нешто неправилнији, са видно мањом употребом плочастог зеленог серпентинита. На свим до сада истраживаним површинама, овај обновљени бедем је грађен над старијим, очуваним остацима првобитне бедемске трасе. Изузетак представља само једна мања деоница која је уочена у квадрату IX/26, односно у некадашњем простору Грађевине X. Ту је старији бедем, у дужини од око 2 м, био порушен готово до темеља, док је на суседним деоницама остао очуван до висине од око 1 м. Тај међупростор је био засут шутом над слојем изгореле земље, који је делом прелазио преко порушене зидне масе старијег бедема. При дну тог слоја шута откривена је, као што је већ наведено, једна сребрна акча, кована за владе султана Мехмеда II (1451–1481). За наша разматрања је значајна чињеница да је зидна маса обновљеног бедема прешла преко овог оштећења и затворила поменути слој. То наводи на закључак да би поменути налаз новца могао представљати сигуран *terminus post quem* за обнову бедема.

Истовремено са обнављањем бедема, над старијим остацима у јужном делу некадашње Грађевине IX подигнуто је ново здање, које смо означили као Грађевину IX-a. Остаци зидова на овом простору откопани су 1968. године, заједно са одговарајућим културним слојем, који том приликом није археолошки истражен, што знатно отежава датовање ове етапе обнове студеничког манастирског комплекса. Грађевина IX-a била је правоугаоне основе, дужине 14,70 м и ширине између 6,50 м и 7,00 м, са унутрашњим простором површине око 70 м². Као и претходна здања на том простору, она је била ослоњена на унутрашње лице обновљеног бедема (сл. 111/а–в). Јужни бочни зид, као и главни зид према порти грађени су на остацима старијих, одговарајућих зидова Грађевине IX, а по новој

440 Поповић, С. 1994, 120–123.

441 Радан-Јовин 1969а, 78–79; Радан-Јовин 1979, 9, нап. 16.

442 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 54.

443 Бабић, Кораћ, Ћирковић 1988, 100; Ненадовић 1986, 125; Чанак-Медић 1988, 518.

444 Остаци палате дужине око 43 м и ширине 6,5 м, са фасадом рашчлањеном низом пиластара, в.: Микулчић 1982, 124, сл. 66.

445 Ненадовић 1986, 124–126.

446 Марковић 2013, 150.

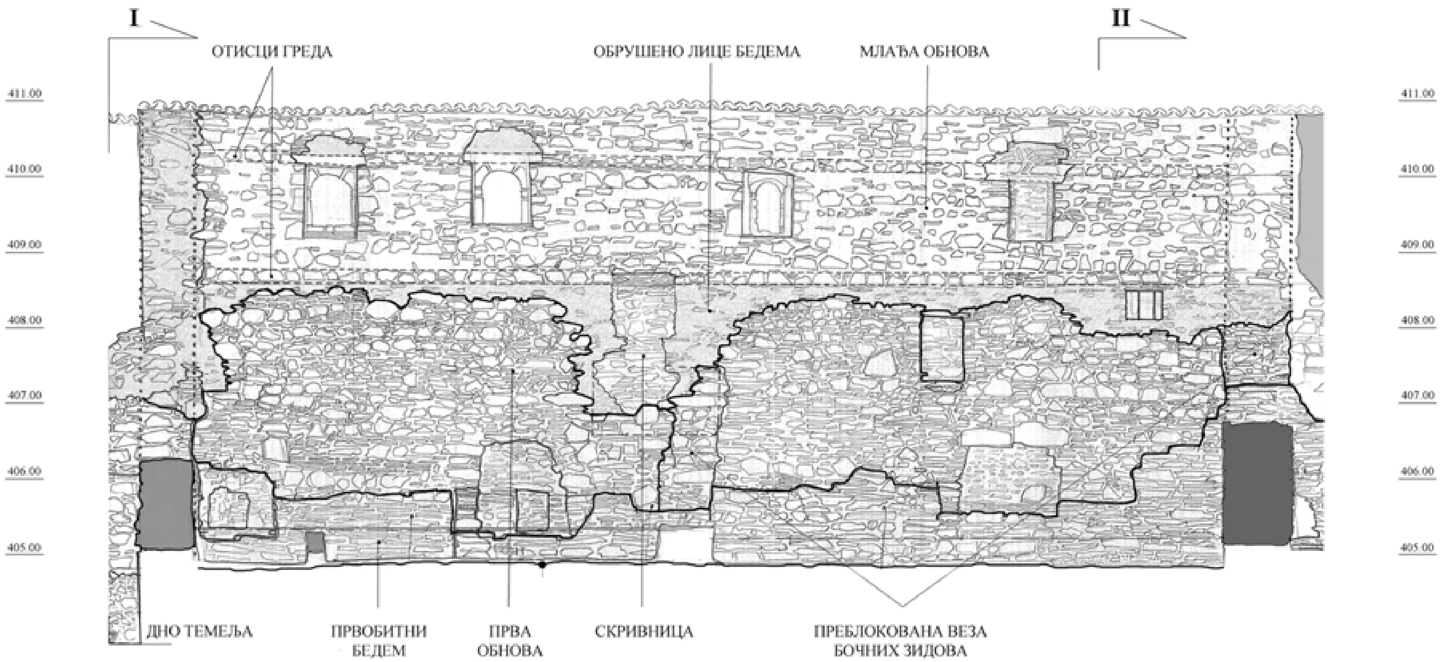
I
II
ОТИСЦИ ГРЕДА
ОБРУШЕНО ЛИЦЕ БЕДЕМА
МЛАЂА ОБНОВА
411.00
410.00
409.00
408.00
407.00
406.00
405.00
ДНО ТЕМЕЉА
ПРВОБИТНИ БЕДЕМ
ПРВА ОБНОВА
СКРИВНИЦА
ПРЕБЛОКОВАНА ВЕЗА БОЧНИХ ЗИДОВА

б

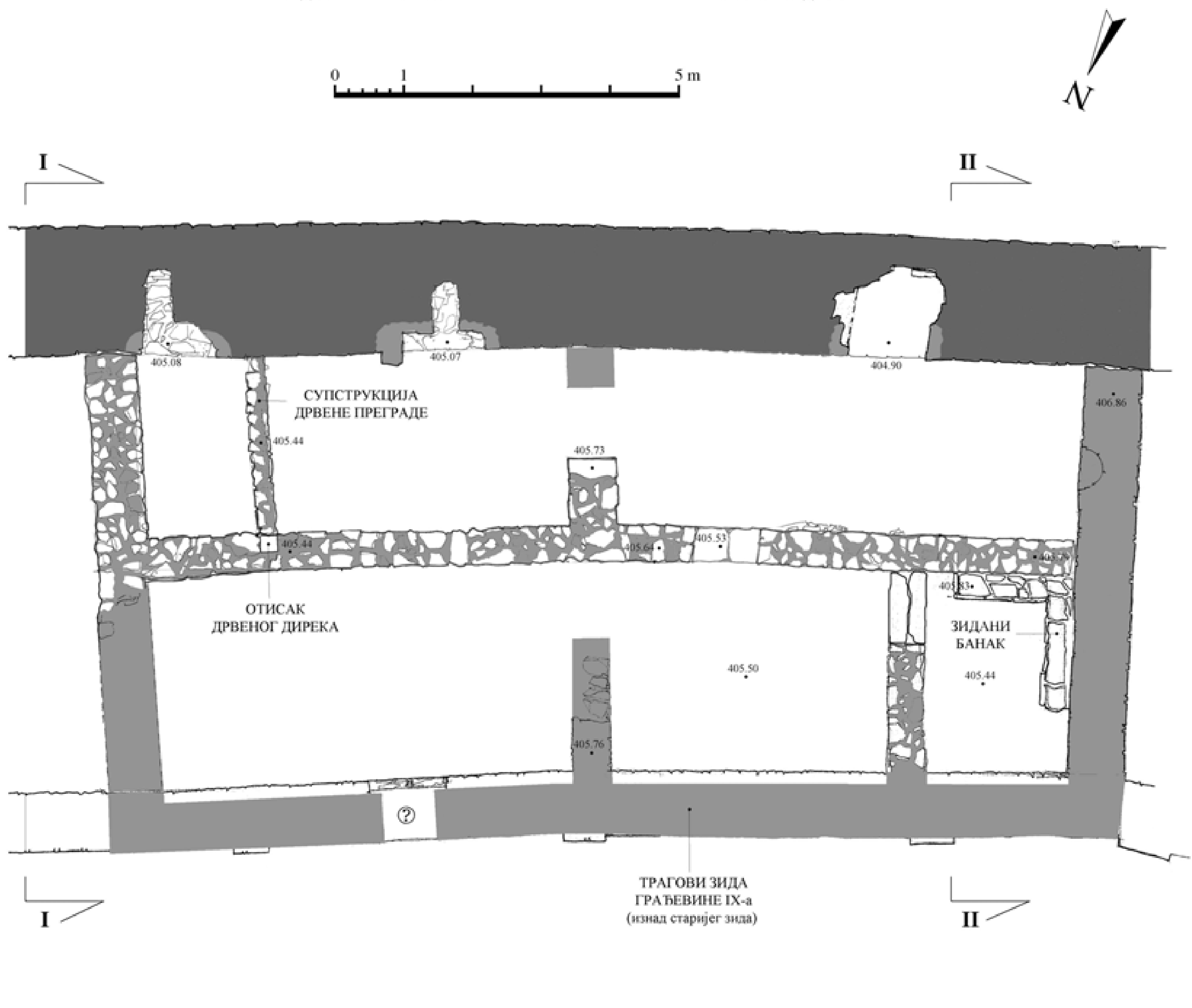
0
1
5 m
N
I
II
405.08
405.07
404.90
СУПСТРУКЦИЈА ДРВЕНЕ ПРЕГРАДЕ
405.44
406.86
405.73
405.44
405.53
ОТИСАК ДРВЕНОГ ДИРЕКА
ЗИДАНИ БАНАК
405.50
405.44
405.76
ТРАГОВИ ЗИДА ГРАЂЕВИНЕ IX-а (изнад старијег зида)

а

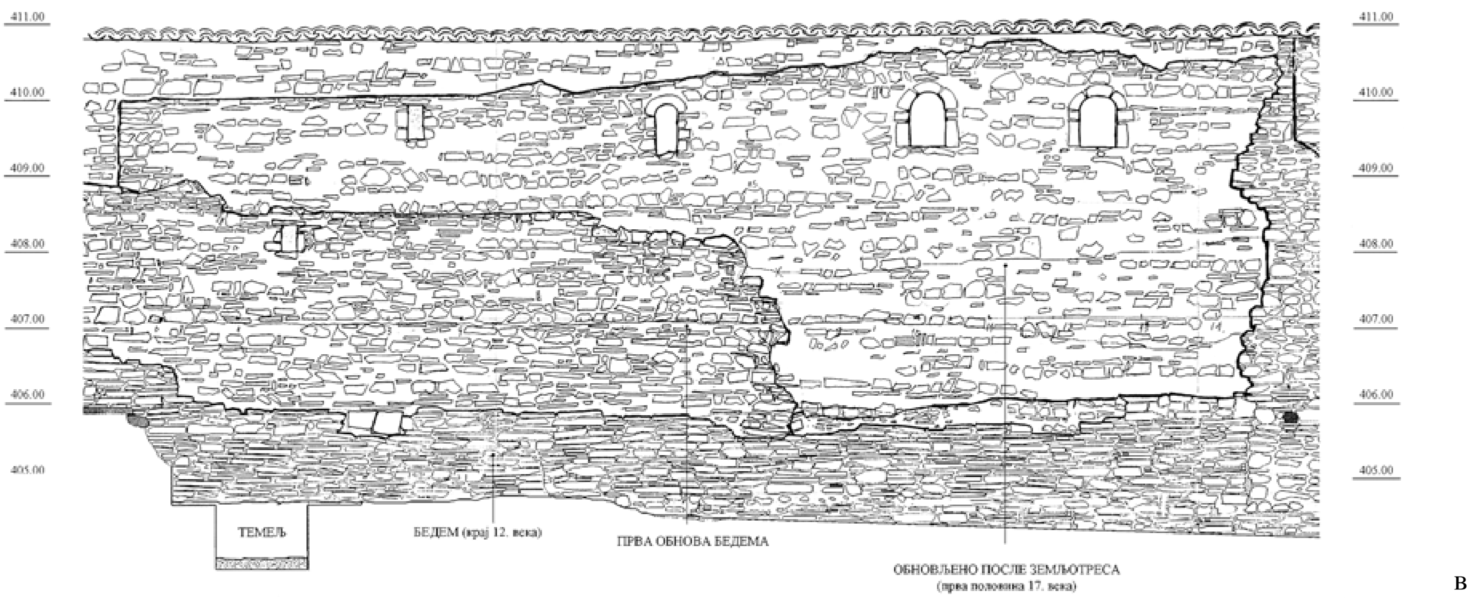

Сл. 111. Грађевина IX-а – основа и изгледи бедема са унутрашње и спољне стране (Р 1:100)

траси грађен је северни бочни зид (сл. 112). Оба бочна зида су имала једнаку дебљину, од око 80 цм, док је зид према порти био за око 20 цм ужи у односу на старије фасадно платно. За разлику од старије грађевине, чији су се зидови само прислањали на бедем, бочни зидови Грађевине IX-а, укључујући и један унутрашњи преградни зид, били су у конструктивној вези са обновљеним зидним платном. Унутрашњост нове грађевине била је подужним и попречним зидом подељена на четири основна простора, приближно једнаких површина. У једном од тих простора, у североисточном углу је постојала и посебна мања одаја, издвојена дрвеном преградом која је била ослоњена на зидану темељну супструкцију. Тој прегради је припадао и вертикални дрвени дирек, који се, судећи према очуваном отиску, налазио у конструкцији подужног преградног зида. У супротном углу грађевине постојала је издвојена просторија са зиданим банком за седење. Има се утисак да је ова одаја накнадно одвојена каменим преградним зидом са вратима, ширине око један метар, која су имала и камени праг.

Од зидова Грађевине IX-а су очувани углавном остаци темеља, грубо грађени ломљеним каменом. Са северне стране, уз сам бедем, остали су високо очувани трагови бочног калкана. Делови млађих зидова, који су се налазили над остацима оних старијих, порушени су приликом радова 1968. године.[447] Улаз у Грађевину IX-а могао се налазити на месту где су постојала врата у старијем фасадном зиду. На том делу, који је, нажалост, неким каснијим укопом у великој мери оштећен, нису уочени трагови млађе етапе грађења. Једина очувана врата са прагом налазе се у оквиру подужног преградног зида. У оквиру попречних зидова су постојали пролази, али без конструкције врата. Остаци пода грађевине нису констатовани приликом ревизионих истраживања. Може се само претпоставити да је под Грађевине IX-а, у односу на ниво прага, био на коти око 405.50.

Приликом обнове, у зидну масу бедема биле су уграђене три ниске нише, које су се налазиле у равни пода приземних просторија Грађевине IX-а, а делимично и испод тог нивоа. Будући да су готово у целости биле укопане у зидну масу старијег бедема, унутрашњи простор им је остао необрађен. У тим нишама нема трагова који би указивали на њихову некадашњу намену.

Лице обновљеног бедема прати се до висине од око 3 м, где се уочава отисак једне подужне дрвене греде која је

447 Теренски дневник археолошких истраживања, 9. 8. 1969.

Сл. 112. Грађевина IX-а – пресек I–I, са изгледом спољног лица источног бочног зида

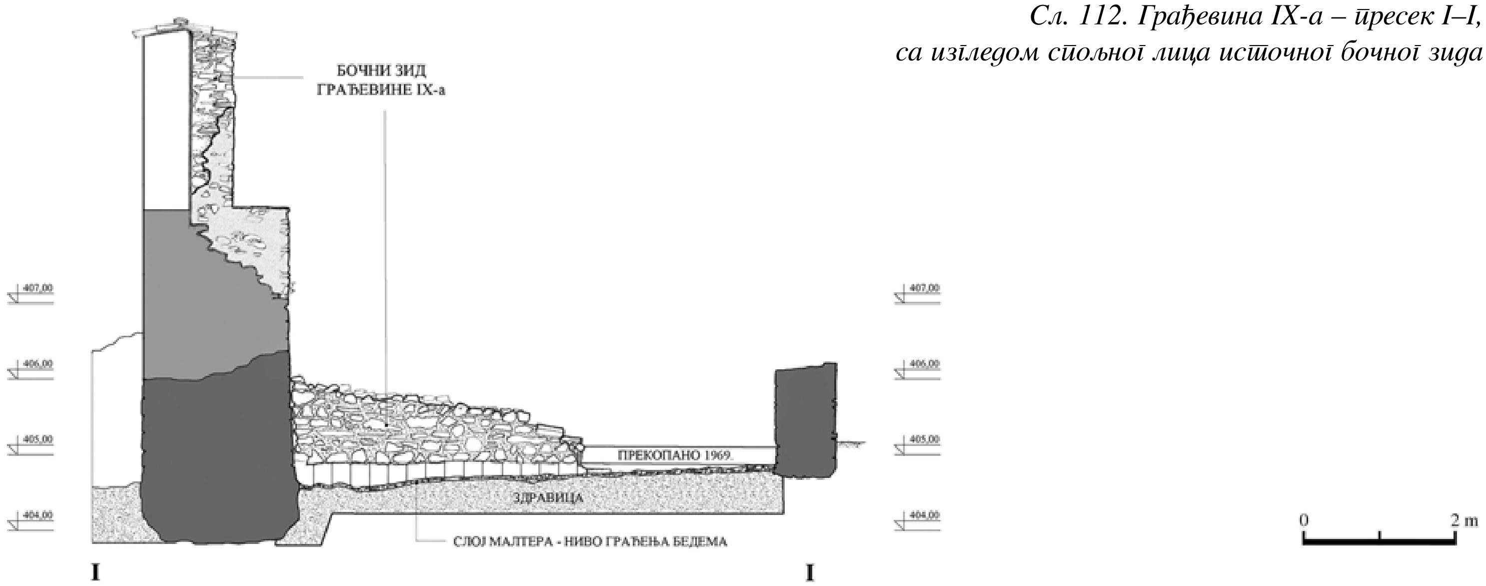

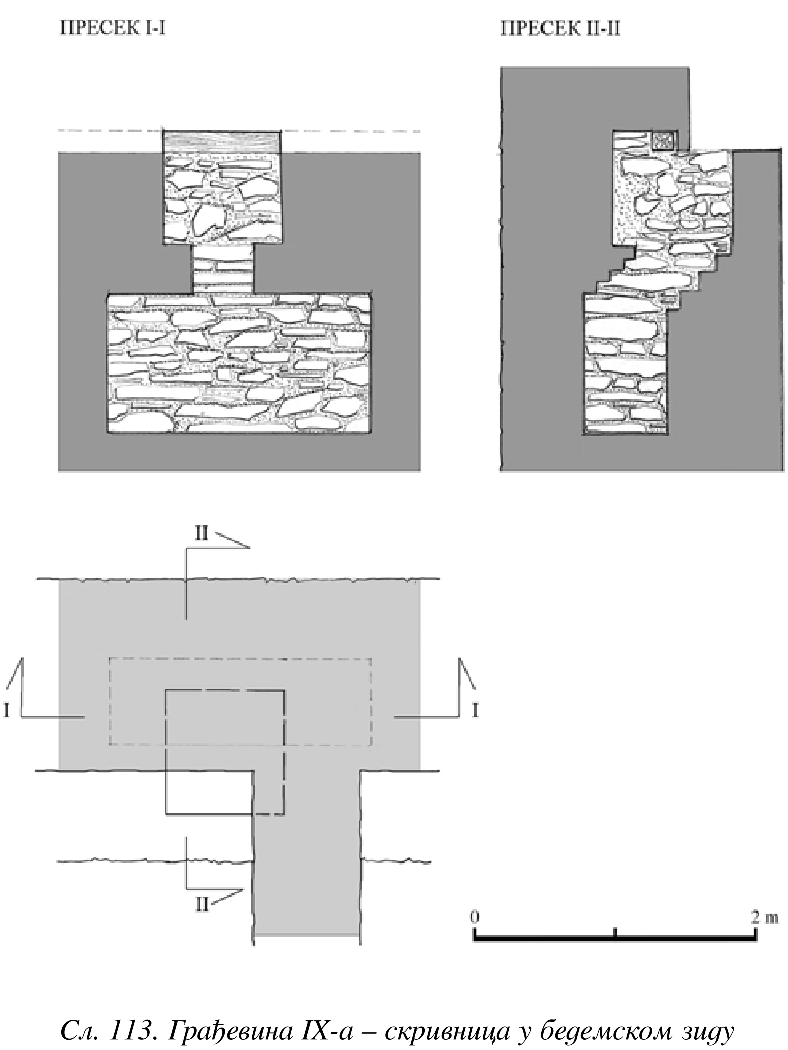

Сл. 113. Грађевина IX-а – скривница у бедемском зиду

лежала у нивоу где се бедемско платно сужава. Та висина би приближно одговарала приземној просторији над којом се налазио и спрат. Првобитни изглед и конструкција одаја на спрату могу се само претпоставити, будући да очувани остаци, са четири прозора, одговарају једној млађој етапи грађења. У структури обновљеног бедема, уз некадашњи спој са преградним зидом у Грађевини IX-а откривени су остаци једне простране двоетажне скривнице (сл. 113). На основу положаја и очуваних делова, могло би се закључити да се она налазила у углу просторије на спрату, где је у равни пода постојао мали скривени отвор, димензија 50 цм x 30 цм. Нешто даље, на делу који одговара јужној просторији у приземљу, у лицу бедема постоји већа правоугаона ниша. Она се налазила на око два метра изнад претпостављене равни пода и стране су јој биле обрађене ситним тесаницима сиге.

Откривени остаци Грађевине IX-а, иако оскудни (сл. 114), дозвољавају да се у основним цртама претпостави њен некадашњи изглед. У том смислу, од посебног је значаја раније помињани цртеж Студенице са краја 17. века, на коме је ово здање јасно приказано као спратна грађевина под двоводним кровом. У питању је сасвим поуздано сведочанство о изгледу основног корпуса грађевине. Има се утисак да је између бочних зидова, а испред подужног зида, првобитно постојао широк трем, чији су дрвени стубови били ослоњени на остатке старијег фасадног зида са пиластрима. У том случају би главни део грађевине представљао простор између подужног зида и бедема, где су се у приземљу налазиле две просторије, а на спрату, како

изгледа, четири мање келије. Приземни део трема је у једној познијој фази вероватно био затворен. Према поменутом цртежу са краја 17. века, изгледа да је и трем на спрату у то време био затворен зидом са четири прозора.

За тачно датовање Грађевине IX-а нема довољно сигурних података, те се стога морамо ослонити и на нека посредна закључивања. Обнова југоисточног дела обимног бедема, са којом је Грађевина IX-а у конструктивној вези, као што је већ показано, није могла уследити пре краја 15. века. Имајући то у виду, настанак овог здања би се најпре могао датовати у другу половину 16. века, односно у раздобље када је Студеница сасвим сигурно обнављана. Неколико деценија касније, почетком 17. века, ово здање је, изгледа, тешко пострадало. На основу анализе преосталих структура југоисточног дела бедема, ближе Источној капији, могло се уочити да је приликом поменутог тектонског поремећаја дошло до нагињања надзиданог, односно обновљеног дела бедема, при чему се зидна маса по средини његове структуре расцепила тако да се спољни део обрушио готово до нивоа тла. Унутрашње лице бедема до равни спрата остало је том приликом неоштећено, али је Грађевина IX-а сигурно великим делом била порушена. До обнове је могло доћи током 17. века, будући да је на том месту крајем тог столећа постојало здање под кровом. У обновљеном зиду спрата, који је у равни са спољним лицем бедема, налазе се четири добро очувана мања прозора, обрађена тесаницима сиге. Њихов положај одговара распореду раније претпостављених одаја на горњој етажи овог здања.

Сл. 114. Грађевина IX-а
– ошшти изглед у шоку радова 2013. године

Из времена једне од обнова које су вршене током 16. и 17. века су вероватно и остаци једног мањег објекта на простору између Грађевине IX-а и некадашње Источне капије, од кога су остали очувани трагови прозора и једне потерне у оквиру обимног бедема. Није познато како је то призидано здање изгледало ни да ли је било у вези са суседном грађевином, будући да о томе нема археолошких података.

Коначно разарање Грађевине IX-а могло би се датовати у 18. век или, можда, чак у време Првог српског устанка. Приликом ограђивања манастира 1839. године, преостали зидови овог здања су изгледа разграђени, док је бедем са познијим надградњама укључен у нову ограду. Тада је извршена и обнова некадашњег зидног платна, укључујући и његово унутрашње лице. Том приликом су уклоњени остаци бочних зидова, а површине бедема су обновљене, односно преблоковане.

Југозападни конаци

У току археолошких ископавања у Студеници, површине уз јужни и југозападни део обимног бедема остале су неистражене. На том простору се налазе старији манастирски конак, подигнут за владе кнеза Милоша Обреновића 1839. године, и млађи конак, грађен уочи балканских ратова 1912. године. Ова два здања темељно су реконструисана, и то млађи конак 1970. а старији 1976. године. Уочено је да се у структури тих грађевина налазе и високо очувани остаци старијих објеката[448] (сл. 115–116), чији зидови нису детаљно документовани, али је забележено запажање

448 Радан-Јовин 1979, 155–170, сл. 106.

о траговима најмање два пожара.[449] Ове радове су пратила и мања археолошка истраживања.

На простору западног крила млађег конака отворено је 1970. године шест ламела, вероватно сонди, али на основу сачуване документације је тешко закључити до каквих се сазнања том приликом дошло.[450] Према оскудној документацији се једино могло уочити да су старији објекти на том простору страдали у пожарима. На цртежу Студенице са краја 17. века, са унутрашње стране Западне капије па даље уз бедем према југозападу постојала је једна већа једноспратна грађевина, која је највероватније пострадала у време аустро-турских ратова. Пре подизања новог конака 1912. године, на том простору се налазила бондручна грађевина, која је могла потицати из 18. века или из првих деценија 19. века.

Приликом радова на обнови конака из 1839. године, у трему је 1976. године отворена једна сонда, димензија 8 м х 2 м. Испод високог слоја шута и насипа откривени су остаци зида паралелног са обимним бедемом, код кога су уочене две фазе грађења.[451] Истом објекту, можда, одговарају и остаци откривени испод темеља источног бочног зида конака из 1839. године. У питању је део зида који се пружао приближно паралелно са обимним бедемом, на растојању од око 4,50 м. Својим солидно грађеним темељом, ширине око 80 цм, био је укопан у здравицу. У равни пода око тог зида је површина изгореле земље са слојем гари, за који се може претпоставити да је припадао првобитном конаку ослоњеном на унутрашње лице Јужног бедема који је пострадао у неком пожару. Испред тог зида је сигурно постојао дрвени трем, коме би можда припадао остатак зида у раније поменутој сонди. Уколико прихватимо ову претпоставку, онда је ширина трема могла износити око 1,80 м а ширина целог конака преко 6 метара. Ово првобитно здање је сигурно у више наврата било рушено и обнављано. Из времена када је 1839. године започињала велика обнова Студенице остало је забележено да су на простору уз Јужни бедем постојали очувани зидови неке старије спаљене грађевине, за коју се веровало да је некада била *царски дворац*.[452]

У недостатку поузданих археолошких сазнања са простора уз јужни и југозападни део обимног бедема, где се налазе садашњи манастирски конаци, од посебног су значаја подаци из једне стратиграфске сонде у близини Западне капије, уз северни зид конака из 1912. године.[453] У најстаријем слоју над здравицом откривени су трагови објекта подигнутог на равни тла која одговара времену грађења бедема. Откривени су само остаци његовог северног бочног зида према пролазу капије, док му највећи део залази под млађи манастирски конак. Ово првобитно здање пострадало је у пожару крајем 14. или почетком 15. века, како се може закључити према налазима керамике из слоја деструкције. Након првог рушења уследила је обнова. Над поменутим слојем рушења откривени су остаци грађевине, можда подигнуте већ у 15. веку, за коју је претпостављено да је страдала у земљотресу почетком 17. века. Следећој грађевинској фази на овом простору припадали би остаци једног већег конака којим је била затворена и некадашња Западна капија. Та грађевина је подигнута највероватније у оквиру радова на обнови манастира после земљотреса, сигурно пре краја 17. века, пошто је

Сл. 115. Остаци старијих зидова у структури Конака из 1839. године (према М. Радан-Јовин)

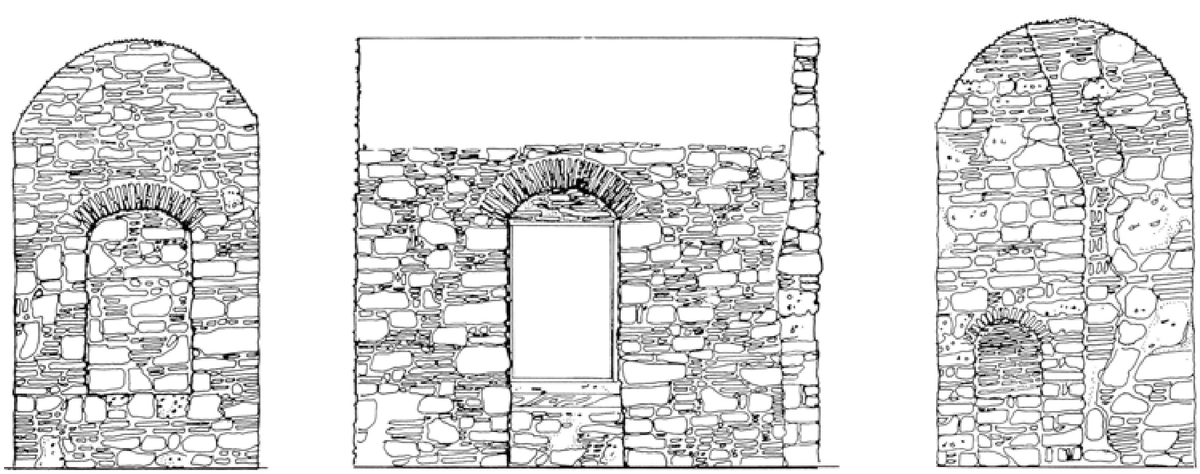

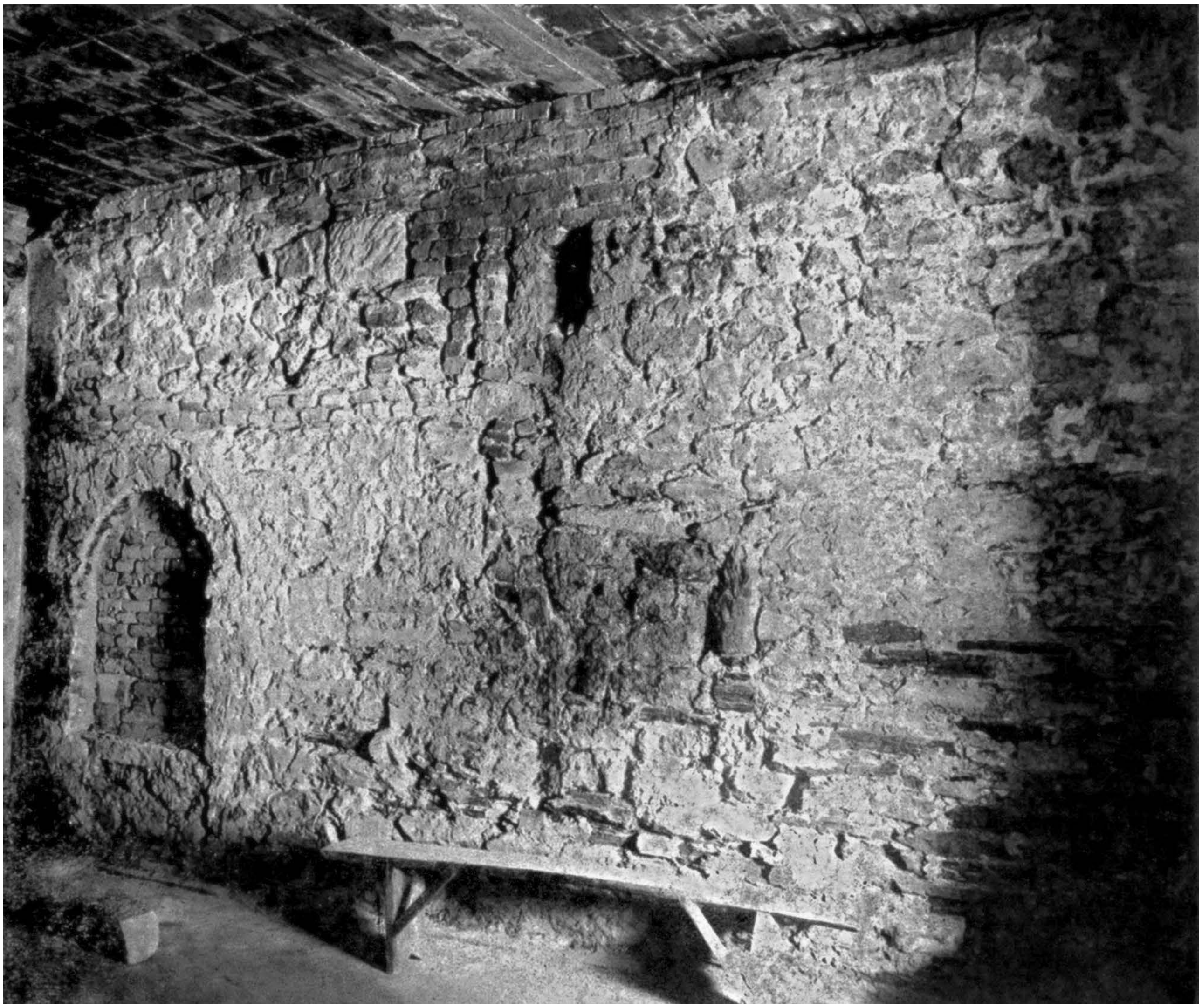

Сл. 116. Изīлед сūаријеī зида са лучним ӣорūалом у Конаку из 1912. īодине

приказана на раније помињаном цртежу Студенице из 1689. године. Није познато шта се с том грађевином касније дешавало. Вероватно је само обнављана, све до коначног рушења 1912. године, будући да је тада изгледала готово исто као и два столећа раније.[454]

Манастирски водовод и бунари

О снабдевању водом манастирског комплекса у Студеници у средњем веку и у каснијим раздобљима располаже се са веома мало археолошких података. Положај Студенице на благој падини Радочела, са блиским извориштима и потоком на западној страни, представљао је значајну предност у погледу довода воде до манастирских здања. С друге стране, тло манастирске порте са подземним водотоковима било је подесно за укопавање бунара. Ове природне

449 Радан-Јовин 1979, 167; Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988, 61–62.

450 Ископавања 1970. године вршила је А. Јуришић. Нема прописне археолошке документације о овим радовима. Постоји само неколико незавршених и нејасних ручних скица.

451 Mrkobrad 1976, 124–126.

452 Дурковић-Јакшић 1986, 292.

453 Јанковић 1986а, 18.

454 Радан-Јовин 1979, 161, сл. 104.

Сл. 117. Мермерна водоводна инсталација – део конструкције (Р 1:20)

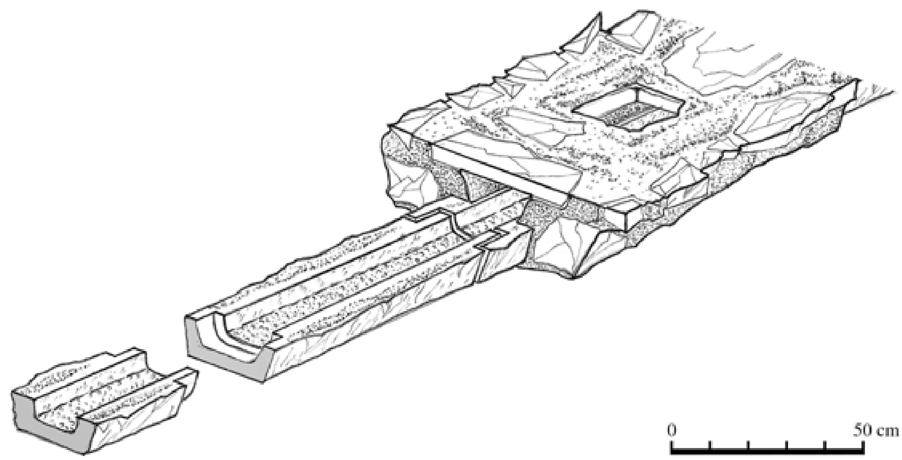

погодности су без сумње обилато коришћене, без обзира на чињеницу да о томе постоје веома скромни материјални остаци.

У току систематских археолошких ископавања у оквиру манастирског обзиђа нису откривени остаци цевовода нити појединачни налази керамичких цеви који би могли да укажу на постојање мреже водоводних инсталација. Приликом ранијих радова, међутим, откривени су изван манастира остаци водовода, чија се траса прати дуж падине брега јужно од манастира до удаљености од једног километра.[455] Конструкција му је била од великих мермерних плоча, спајаних на преклоп, у које је уклесан канал полукружног пресека, ширине око 12 цм.[456] Руб канала је са обе стране био повишен танким плочама, тако да је његова укупна дубина износила око 10 цм. Горња површина канала је поклопљена низом танких плоча. Ова основна структура је на појединим местима била подзидана, односно, имала је темеље од ломљеног камена укопане до дубине између 40 цм и 50 цм. Мермерна конструкција канала била је повезана, а потом и комплетно обложена ружичастим водонепропустивим малтером са додацима млевених опека (сл. 117).

Ова водоводна инсталација је улазила у оквир манастира кроз бедем са јужне стране, непосредно уз кулу III. Продор кроз бедем се налазио на око 40 цм изнад равни темеља, што указује да је простор уз спољно лице Јужног бедема у време укопавања водовода био у знатној мери већ засут наплавинама. У време када су у бедему откривени, ови остаци су датовани у прво раздобље грађења манастира и означени су као *Немањин водовод*.[457] На такво датовање је утицало мишљење, које је касније одбачено као погрешно, да је студенички обимни бедем знатно старији од заснивања манастира. Будући да је на основу новијих сазнања, о којима је већ било речи, поуздано доказано да је манастирско обзиђе грађено истовремено са Богородичином црквом, и раније датовање овог водовода ваља кориговати. Сасвим је сигурно да то није била инсталација која је снабдевала манастир водом у време Стефана Немање, а вероватно и његових првих наследника. О томе када је водовод изграђен и уграђен у Јужни бедем тешко је закључити само на основу чињенице да поменуто засипање неспорно сведочи о одређеном протоку времена. У том смислу можемо претпоставити да је поменута, веома солидно зидана конструкција нове водоводне линије могла бити грађена у другој половини 13. века или током 14. века, али свакако пре последњих деценија тога столећа. Можда нећемо погрешити уколико изградњу овог водовода доведемо у везу са великим радовима на обнови и доградњи Студенице за владе краља Стефана Уроша II, односно у другој деценији 14. века.

За разлику од трасе водовода која је од изворишта на падини Радочела па до обимног бедема углавном доста поуздано утврђена, нема података о њеном даљем правцу пружања према источницима у оквиру самог манастира. На познатом бакрорезу Студенице из 1733. године приказана је у северном делу порте, недалеко од воденичког јаза, једна зидана чесма.[458] Овај изворни податак се може сматрати поузданим сведочанством само о постојању манастирске чесме, док би приказан положај требало примити са резервом. С обзиром на положај где је траса водовода улазила у оквир манастира, могућа је претпоставка да се чесма налазила на простору југозападно од Богородичине цркве или, можда, ближе Трпезарији. У натпису са краја 18. века, који се налазио на једној чесми у порти,

помиње се као „ктитор обнове г-ђа Сока, супруга хаџи Јове Вуковића".[459]

Поменути стари водовод, грађен од мермерних плоча, остао је изгледа веома дуго у употреби. Он је после пустошења манастира сигурно обнављан више пута. Сачуван је податак да су стари оштећени студенички водовод обновили сами монаси 1832. године. Тада је вода доведена „до кухиње и у порту на неколико места".[460]

Осим поменутог водовода, у оквиру студеничког комплекса су постојали и бунари. Засути остаци једног бунара, сасвим особене конструкције, откривени су приликом конзерваторских радова 1954. године на простору између Богородичине цркве и Трпезарије.[461] Бунар је у основи квадратног облика, димензија 80 цм х 80 цм, а његове зидове чине грубо обрађене мермерне плоче, насатично постављене, дебљине 5–7 цм и висине између 46 цм и 48 цм. Вертикалне ивице плоча су косо засечене тако да се међусобно разупиру (сл. 118). Након откривања, бунар је испражњен до дубине од три метра где се том приликом појавила вода. У насипу земље и шута којим је бунар био засут откривена су два уломка округлих мермерних стубова са трема Трпезарије, као и фрагмент стубића бифоре.[462] О другим археолошким налазима из тог насипа нису сачувани подаци.

За датовање овог бунара нема поузданих археолошких података. Будући да су ту касније вршене конзерваторске интервенције, може се само претпоставити да је бунар укопан у здравицу са првобитне равни тла у порти. Уколико би ова претпоставка била тачна, његово грађење би се могло определити у прву етапу радова на подизању манастира, односно у студенички *хоризонт II*. Неуобичајена конструкција бунара четвртасте основе, за коју нису познате ближе аналогије, могла је у том случају бити особено остварење неког од врсних неимара који су градили Богородичину цркву.

У јужном делу студеничке порте, између Краљеве цркве и Цркве Светог Јована, налази се бунар који је још увек у употреби. Он је кружне основе, пречника 1,20 м и дубине око 5,5 м.[463] Уобичајене је конструкције, са усуво сложеним ломљеним каменом, те се према начину грађења не може ближе датовати. Нема ни других података који би указивали на то када је овај бунар укопан и озидан. У време конзерваторских радова средином 20. века је озидан сантрач и израђена купаста дрвена кровна конструкција бунара.

У време обнове манастира у 17. веку, у порту је кроз некадашњу Западну капију спроведен јаз према новоподигнутој воденици, који је приказан на познатом цртежу Студенице из 1689. године. Поред своје основне намене, вода из јаза се могла користити и за друге манастирске потребе. Будући да се тада у северном делу порте већ налазила манастирска башта, а можда и део економије, ова вода је могла служити за њено заливање, као и за напајање стоке.

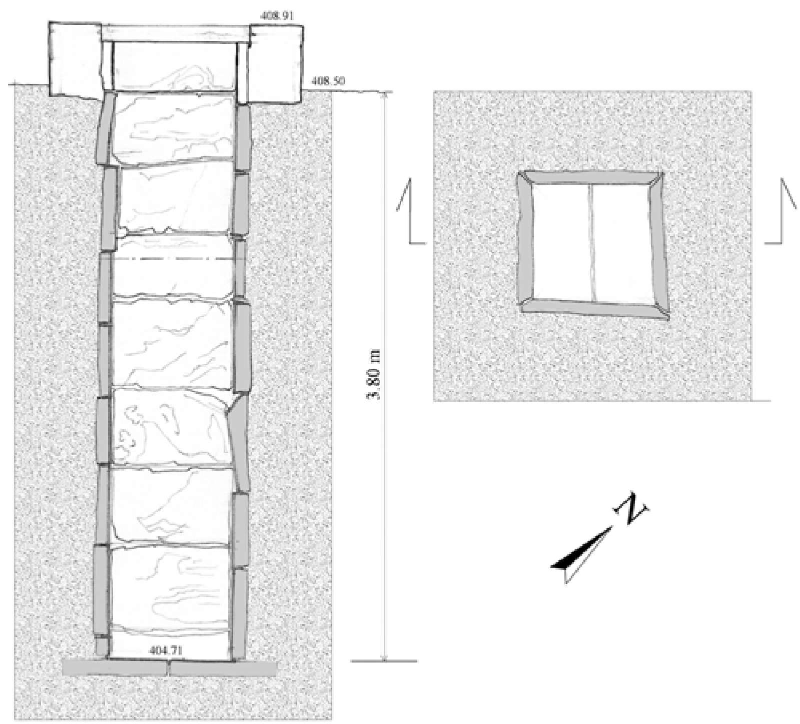

Сл. 118. Бунар испред Трпезарије – основа и пресек (Р 1:50)

455 Радан-Јовин 1969а, 66.

456 Једна од ових плоча, која је откривена приликом заштитних ископавања 2006. године, била је дугачка 1,80 м и широка око 0,35 м, в.: Миљковић 2006, 64.

457 Радан-Јовин 1969а, 66.

458 Шакота 1988, 223, сл. 15.

459 Наведено према: Дурковић-Јакшић 1986, 284, нап. 48.

460 Дурковић-Јакшић 1986, 283–284.

461 Ненадовић 1957, 89.

462 Ненадовић 1957, 67.

463 Висина воде у бунару је промењива у зависности од обима падавина у току године. На дну има доста камења, али нема података о томе да ли је и до које мере бунар засут у свом доњем делу.

ЈАМЕ, УКОПИ И ОТПАДНИ ПРОСТОРИ

У свакодневном животу манастирских заједница, као уосталом и свих других насеобина, одлагање отпада је представљало одређени проблем који се могао решавати на различите начине. Од културног нивоа житеља и степена уређености насеобине зависио је поступак уклањања свакодневног отпада. То је појава која се прати од најстаријих времена, када још није постојала потреба да се отпад уклања са простора на коме се живело, па све до уређених људских заједница антике и средњег века, а да не говоримо о савременом добу. У смислу степена уређености, манастири се, готово по правилу, издвајају као својеврсна категорија која је битно различита од истовремених урбаних или руралних насеља. За разлику од поменутих насеобина, где се отпад спонтано расејава или евентуално депонује на одређене просторе, у средњовековним манастирским комплексима је то питање било знатно темељније регулисано. Сам храм и порта која га окружује, као својеврстан сакрални простор, у мирним раздобљима се редовно чисте, уз уклањање отпада и његово депоновање на одређене просторе изван манастира.[464] То се у великој мери односило и на остала манастирска здања. До одступања од тих утврђених правила је долазило у немирним временима, када је, услед рушења, похара и пљачки, устаљени живот манастирске заједнице био поремећен. Ту општу закономерност су потврдила и досадашња археолошка истраживања у Студеници, и то не само у оквиру самог манастирског комплекса већ и на спољним просторима уз обимни бедем.

На истраженим површинама у оквиру манастирског обзиђа скоро да и није било правих отпадних јама којима је то била првобитна намена. Готово по правилу, то су укопани трапови за депоновање одређених врста намирница, који су своју изворну намену изгубили тек у време рушења објеката, када су засути, односно испуњени отпадним материјалом.

Три таква трапа – јаме, о којима је већ било речи, била су укопана уз северни зид Трпезарије, у приземљу првобитног здања на месту садашњег Малог конака I. У питању су укопи цилиндричног облика, пречника просечно 1,40 м и дубине око 2 м. Сва три трапа су засута у време разарања Студеничког манастира на прелазу из 14. у 15. век.[465] У једном од тих трапова, ближем источном зиду поменутог здања, откривено је мноштво ситних фрагмената фресака који, по свему судећи, потичу са зидова Трпезарије. У остала два трапа је откривено мноштво уломака изгореле грнчарије, као и фрагмената стакла. Међу тим налазима је био и раније поменути бокал са сграфито орнаментом,[466] као и једна дрвена угљенисана здела.

Један сличан трап је откривен у североисточном углу Грађевине II. Он је укопан у здравицу са равни пода овог здања и то уз темељ обимног бедема. Био је бачвастог облика, пречника око 1,30 м и дубине 1,52 м. Слично претходним траповима, и овај је био засут у истом раздобљу, то јест у време разарања Грађевине II. У испуни трапа је углавном била земља са доста гари и релативно мало уломака средњовековне керамике.

Слична два трапа откривена су и у Грађевини V. У просторији 1 овога здања откривена је кружна јама, пречника 1,20 м и дубине око 0,60 м, која је првобитно, без сумње, коришћена као трап. Налазила се уз бедем и била је укопана са равни пода у старије слојеве и здравицу. У испуни јаме је било доста малтерног шута и гари, али с релативно мало уломака средњовековне керамике, и један фрагмент стакла. У средишњем делу суседне просторије ове грађевине налазио се други трап, пречника око 1 м и дубине 0,65 м, такође укопан са равни пода. Био је испуњен, као и претходни, малтерним шутом и гари, али без археолошких налаза.

Поменути трапови, како су показали исходи археолошких ископавања, представљали су пре првог великог разарања студеничког манастира једине укопе те врсте на просторима у оквиру обимног бедема. У наредном раздобљу, до првих обнова, рушевине неких пострадалих здања коришћене су као отпадни простори. Као што је већ напред изложено, такав случај је био са порушеном Грађевином I, чија је читава западна половина, вероватно током целе прве половине 15. века, а можда и касније, коришћена као отпадни простор. Слично је било и са рушевинама грађевина V и VII, којима су остаци камених зидова разграђивани уз засипање отпадним материјалом. Судећи према структури овог слоја, који се образовао над нивоом пожара у коме су страдала поменута здања, то је изгледа био краткотрајан процес. Налази уломака керамике из слоја деструкције и тог нешто познијег наслојавања се готово уопште не разликују, што би такође указивало искључиво на раздобље прве половине 15. века, односно у стратиграфском смислу на студенички *хоризонт III-b*. Одлагање отпадног материјала је вршено и у рушевинама Грађевине IX. Ту је, ниже од равни некадашњег пода, откривен један површински простран али релативно плитак укоп. Међу бројним уломцима керамике било је и делова трпезних посуда, од којих су неки са сграфито орнаментом.

Из овог укопа потиче и раније поменути налаз једног сребреног динара деспота Стефана Лазаревића, што даје поуздану хронолошку одредницу за датовање не само овог укопа већ и раније помињаних отпадних простора са аналогним налазима.

Особену појаву када је у питању средњовековно раздобље, које обухвата слојеве *хоризонаша II* и *III*, представља отпадни простор између источног зида Грађевине III и обимног бедема, где је касније подигнута Грађевина V. О налазима археолошког материјала са тог простора је већ било речи. Уз бројне уломке керамике, откривено је и мноштво животињских костију, што указује да је ту у једном релативно кратком раздобљу, током првих деценија 14. века, одлаган отпадни материјал. Та појава унеколико одступа од нашег виђења уређеног манастирског комплекса заснованог на чињеници да на истраженим просторима у оквиру студеничког обзиђа није било других сличних примера.

Јаме и укопи из познијих раздобља, којих је било у простору Грађевине II али и у оквиру рушевина неких других средњовековних здања, за ову прилику нису посебно обрађивани. Задржаћемо се само на неким примерима из 18. и прве половине 19. века. Ту на првом месту треба поменути пространу, релативно плитку јаму у квадратима IX–X/4–5, која је обухватала површину од 30 m² до 35 m². Била је укопана, највероватније, у првим деценијама 19. века на простору некадашње манастирске баште, која је обухватала цео североисточни део разграђеног студеничког комплекса. У једном мањем делу овог укопа откривено је доста ситних фрагмената фресака које су потицале из Богородичине цркве, и то од старијег слоја живописа. Остали део је био засут готово искључиво животињским костима уз веома мало фрагмената керамике.[467] У време укопавања ове јаме, очигледно намењене одлагању отпада, манастир је био разграђен. Са североисточне стране није било оградног зида, тако да се могао стећи утисак да се тај део некадашње порте налазио изван тадашњег манастирског комплекса. Међутим, и поред ове чињенице, њен положај у средишту тадашње манастирске баште и релативно близу Богородичине цркве се тешко може поуздано објаснити.

Сличан укоп, који би се такође могао датовати у прву половину 19. века, констатован је у квадратима II–III/6–7, северно од Богородичине цркве. Био је неправилног, приближно елипсастог облика и обухватао је површину од преко 20 m². У истраженом сегменту, где му је дубина износила и до два метра, могло се уочити да је већим делом био укопан у здравицу. У испуни овог укопа, као и у претходном случају, било је мноштво животињских костију и релативно мало уломака керамичких посуда.

За разлику од поменутих отпадних простора, две веће јаме које су биле укопане недалеко од северног зида спољне припрате Богородичине цркве имале су сасвим друго значење. У целости су биле испуњене великом количином фрагмената фресака. Како је забележено у извештају арх. С. Ненадовића, из тих јама је *изнешо око десеш ручних колица малих комада малшера са осшацима боје*.[468] Ови доста уситњени фрагменти, како је закључено, потицали су од фресака из спољне припрате. Приликом теренске обраде, *издвојен је осшашак једне лейе главе, неколико делова лица, више делова руку, неколико комада орнаменаша, међу којима су најбоље очувани комади једноглавих орлова са раширеним крилима у круговима. Издвојено је и боје са йозађа, фрагменаша одела свешишеља и нимбуса*.[469] У цитираном извештају је изнета претпоставка да су остаци живописа са зидова спољне припрате обијени у време великих радова на обнови Студенице 1839–1840. године. После обијања, шут од фреско-малтера је прикупљен и похрањен у поменуте две јаме, које су за ту прилику биле посебно ископане.[470]

О пракси сахрањивања оштећених култних предмета, односно свега што је било у вези са богослужењем, сведочи једна јама укопана уз угао јужног вестибула и наоса Богородичине цркве. О изгледу те јаме, истражене 1985. године, нема теренске документације, али је њен садржај углавном познат. Међу сачуваним предметима се налазе уломци две дрвене иконе и већи део бронзаног крста са ћелијастим емајлом, који би се могли датовати у 18. век.[471] У истој јами је нађен и део копче за књигу, део кадионице, поклопац бронзаног ибрика и један доста излизан бакарни венецијански новац од два солда, кован у последњој деценији 17. века (кат. бр. 415).[472] Без детаљнијих теренских података, на основу садржаја јаме се може претпоставити да је укопана крајем 18. или у првим деценијама 19. века.

464 В.: Поповић, С. 1994, 379.
465 Јанковић 1984, 161; Јанковић 1986а, 14.
466 Пејовић 1988, 77, кат. бр. 52, сл. 53.
467 В.: прилог Н. Марковића на стр. 395–403.
468 Ненадовић 1957, 80.
469 Ненадовић 1957, 80–81.
470 Јуришић 1981, 73.
471 Пејовић 1988, 92, кат. бр. 149–151, сл. 83–84.
472 Пејовић 1988, 93, кат. бр. 165–168, сл. 86–88.

Отпадни укопи изван манастирског обзиђа

На простору уз спољно лице југоисточног дела обимног бедема, од јужне куле Источне капије па даље према западу, откривен је низ укопа који, посматрано у целини, представљају јединствен отпадни простор. Део ближе капији, дужине око 15 м а ширине између 2,5 м и 3 м, ископаван је 1987. године. Истраживана површина је том приликом била углавном обухваћена сондом 3/87, док је знатно мањи део уз саму кулу био издвојен и означен као сонда 10/87. Из тих сонди су сачувани комплетни археолошки налази, али без пратеће теренске документације.[473] У наставку овог истраженог простора, даље уз бедем, отворена је 2011. године нова откопна површина, димензија 13 м x 3 м, подељена на две сонде (сонде 1/2011–2/2011). На основу резултата добијених у току поменутих новијих ископавања могао је да се стекне поуздан увид у стратиграфију овог отпадног простора у целини или, боље рећи, у његову структуру. Као прво, уочено је да археолошки налази са целе истражене површине представљају јединствену целину. На то је такође указивао облик укопа дуж бедема као и наслојавање уз спољно лице овог зидног платна. Осим тога, уочено је да се овај укопани отпадни простор протеже и даље према западу и троугаоној кули I, на делу који није обухваћен нашим истраживањима.[474]

Према сазнањима до којих се дошло у току археолошких ископавања 2011. године добијени су поуздани подаци о етапама образовања и коришћења укопа у целини, и поред чињенице да за део који је ископаван 1987. године нема теренске документације.[475] У том смислу је уочено неколико нивоа наслојавања, који су посебно добро документовани у сондама 1 и 2/2011. Најстарији археолошки ниво над здравицом представљају трагови грађења бедема. Они су посведочени слојем растреситог малтера, који се прати у ширини од око 30–35 цм дуж спољне стране бедема, у равни над којом темељ прелази у спољно лице зидног платна. На истраживаном простору уз бедем, након поменуте изградње образовао се слој готово стерилне земље, по структури сличан здравици. То наслојавање није битно изменило првобитну конфигурацију тла уз јужни део манастирског обзиђа, где се падина брега благо спушта према спољном лицу бедема. Тај простор између Источне капије и троугаоне куле I, који је делом представљао природну увалу, по својој конфигурацији је био погодан за одлагање отпада изван манастира. Како изгледа, затечени терен на делу уз бедем је у ширини од 2–3 м био претходно и продубљен, при чему су местимично огољени темељи зидног платна. На овој денивелисаној површини је укопан низ отпадних јама, које чине доњи ниво укопа. Приликом ископавања 1987. године истражено је пет јама, о којима се не располаже детаљнијим подацима, осим да су се налазиле у низу и да су биле укопане уз бедем. У сонди 1/2011 откривена је још једна јама, која би одговарала том низу. Пречник јој је износио око 0,80 м, док јој је дубина, од око 1,20 м, приближно одређена. Остало је нејасно да ли је она укопана када је већ почело наслојавање у укопу или представља рани ниво његовог коришћења. Исти проблем се поставља и за јаме ископане 1987. године, за које немамо податке о дубинама. Јама из сонде 1/2011 била је укопана уз бедем, а делом је залазила и под његов темељ. У односу на дно темеља, она је била дубља за преко 0,50 м.[476]

Над поменутим јамама се након њиховог попуњавања образовао уз бедем отпадни насипни слој, чија је дебљина у сондама из 2011. године досезала до једног метра. На простору који је истраживан 1987. године могла би се такође претпоставити слична дебљина отпадног слоја. У сонди 2/2011, ниво отпадног наслојавања био је затворен малтерним шутом са доста плочастог камена. Овај слој потиче највероватније од порушених делова обимног бедема и сигурно одговара времену првог турског пустошења Студенице у раздобљу после Косовске битке. У суседној сонди, сонди 1/2011, у том нивоу су откривени остаци једног зида, дебљине око 0,70 м, грађеног каменом са блатним везивом. Простор између трагова тог зида и бедема, ширине око 1,60 м, имао је под од већих камених плоча и малтера. Остаци ове конструкције леже над слојевима отпадног простора и у стратиграфском смислу их затварају. Услед фрагментарне очуваности, тешко је закључити какав се објекат ту налазио, а откривени остаци не пружају довољно елемената ни за поузданије датовање. Није нам познато каква је била стратиграфска ситуација над слојевима отпадног простора у сондама истраживаним 1987. године, али, судећи према археолошким налазима, она се вероватно није битно разликовала од оне у сондама 1 и 2/2011.

У најмлађем нивоу сонде 1/2011 откривено је мање призидано постројење правоугаоне основе, димензија 3,40 м x 2,40 м, са зидовима, ширине 0,70 м, грађеним ломљеним каменом. На фронталном зиду се налази квадратни отвор са истуреном плочом изливника, који је са унутрашње стране био засведен. У питању је призидана конструкција намењена за нужник – латрину, која за ту сврху, међутим, никада није била употребљена. Цела унутрашњост је била испуњена шутом од рушења како саме конструкције, тако и обимног бедема. Од археолошког материјала,

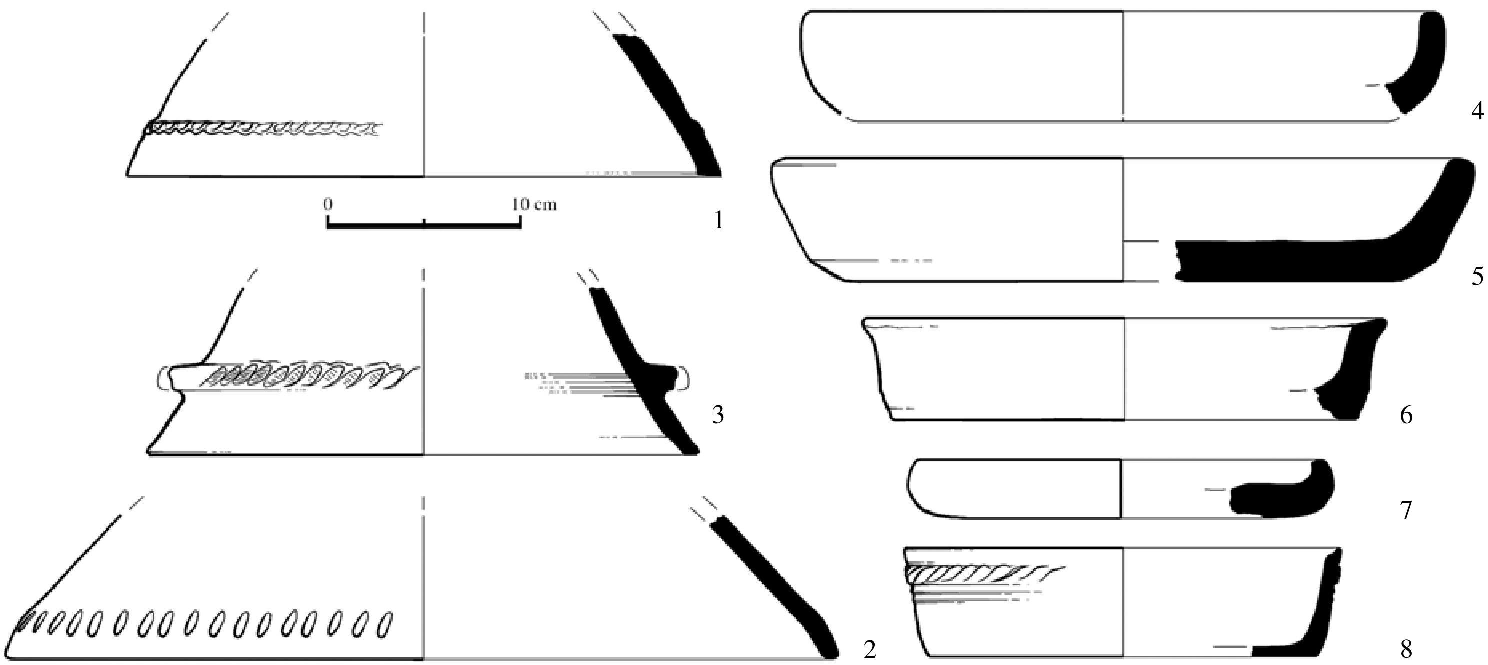

Сл. 119. Керамика из укопа уз југоисточни део обимног бедема – вршници: 1–2. тип VII/1; 3. тип VII/2; црепуље: 4. тип VI/1; 5. тип VI/2; 6. тип VI/3; 7. тип VI/4; ђувеч: 8. тип VI/5; Р 1:4

у том шуту је нађена само једна фрагментована буклија (кат. бр. 99). Овом конструкцијом је пресечен раније поменути зид са блатним везивом, а делом су уништени и слојеви у укопу. Према анализи откривених остатака, призидани нужник уз спољно лице требало је да одговара неком конаку са унутрашње стране бедема. На том простору се, међутим, налазе само остаци Грађевине X, без трагова познијих градњи. Може се само претпоставити да је у 16. или 17. веку постојала намера да се уз Грађевину IX-а подигне још један конак, али будући да она није остварена, започета конструкција нужника је остала незавршена и касније делимично порушена.[477]

У оквиру отпадног простора уз југоисточни део манастирског обзиђа, укључујући и раније поменуте јаме, откривено је мноштво археолошких налаза. Уз бројне уломке керамике, нађени су фрагменти стаклених посуда, неколико мањих предмета од метала, као и доста животињских костију. У оквиру овог укопа, у сонди 3/87 је откривен један венецијански сребрени грош, кован почетком друге половине 13. века (кат. бр. 414). Сви ти налази, посматрани као стратиграфски затворена целина, у хронолошком смислу одговарају студеничком *хоризонту III*, односно раздобљу 14. и прве половине 15. века.

У оквиру археолошког материјала из укопа сигурно најзначајнију, а такође и најбројнију скупину налаза представљају уломци керамичких посуда. Откривено је око 12.000 фрагмената керамике међу којима је у току обраде идентификовано нешто више од 450 посуда. Према количини откривених фрагмената, то је сигурно један од највећих археолошких скупних налаза са подручја средњовековних

473 За значајне информације о току ископавања на овом простору 1987. године, захвалност дугујемо Емилији Пејовић, тада члану археолошке екипе којом је руководила Милица Јанковић.

474 Тај простор, површине од око 45 м², остављен је у затеченом стању да би се пружила могућност за евентуална ревизиона ископавања у будућности.

475 Са ископавања 1987. године сачувани су комплетни археолошки налази, што је у великој мери омогућило да се, уз остало, изврши и стратиграфска анализа иако је недостајала теренска документација.

476 Ниво грађења бедема у сонди 1/2011 откривен је на коти 404.96, а дно темеља на 404.62. Дно јаме било је на коти 403.94.

477 Сличне нужнике, призидане уз спољно лице обимног бедема, имале су и неке друге позније манастирске грађевине. Ове конструкције су порушене и уклоњене приликом конзерваторских радова 1952–1956. године, в.: Ненадовић 1957, 14, сл. 4.

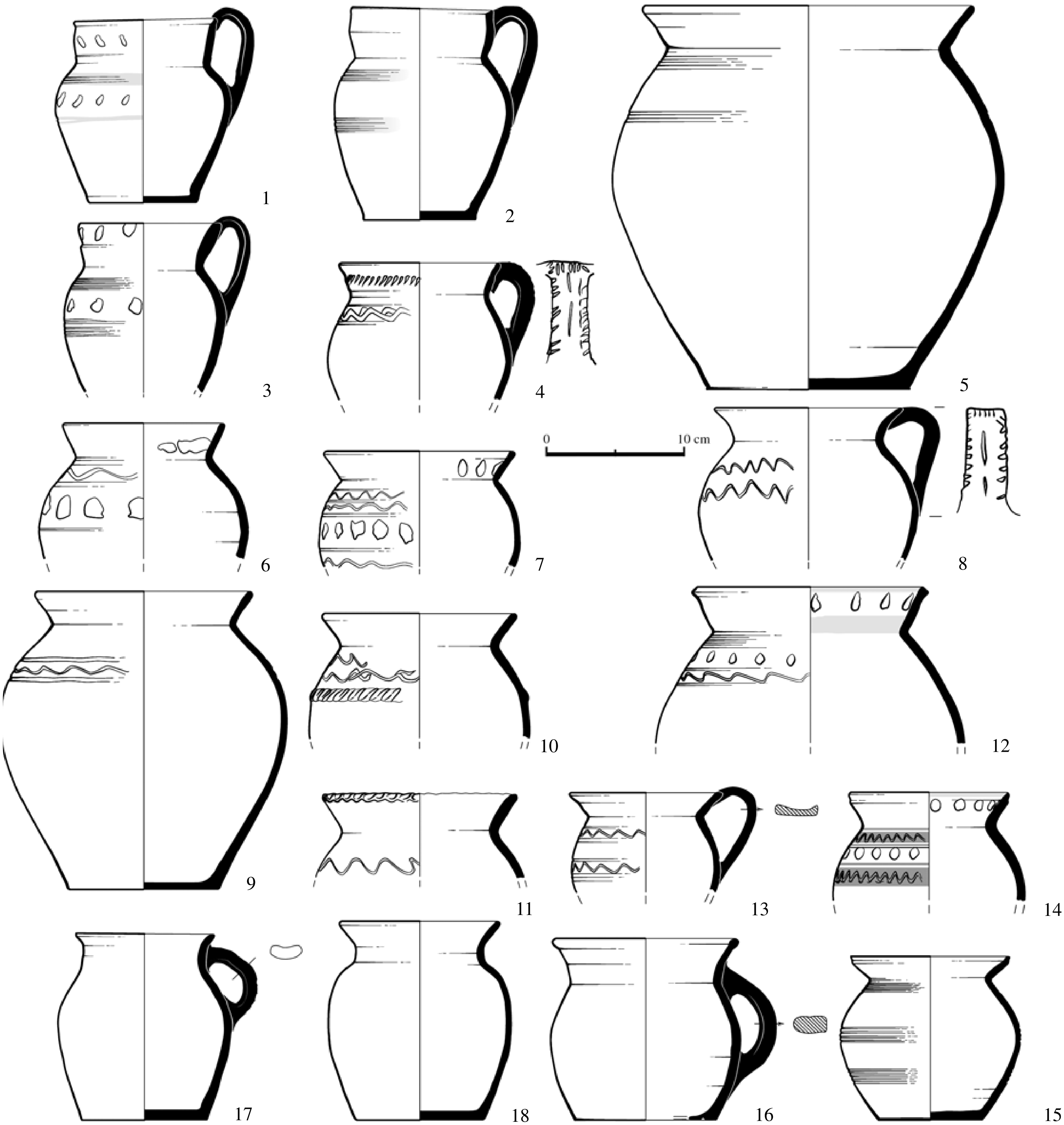

Сл. 120. Керамика из укопа уз југоисточни део обимног бедема – лонци: 1–4. тип II/1; 5–8. тип II/2; 9–12. тип II/7; 13–15. тип II/5; 16–18. тип II/6; Р 1:4

српских земаља. Када је Студеница у питању, керамички материјал из поменутог отпадног укопа представља готово половину свих налаза те врсте са досадашњих археолошких ископавања у овом манастиру. Међу откривеним фрагментима преовлађују делови кухињских посуда, које су коришћене на огњишту, док су остаци трпезног посуђа заступљени у нешто мањем броју.

У скупини огњишне керамике јављају се у великом броју уломци црепуља. У питању су руком обликоване посуде дебелих зидова и грубе фактуре, рађене од глине са примесама крупног песка и ситних каменчића (сл. 119/4–8). Према облицима је било могуће издвојити четири основна типа утилитарних форми, која се међусобно разликују само у детаљима обраде бочних страна. У мноштву

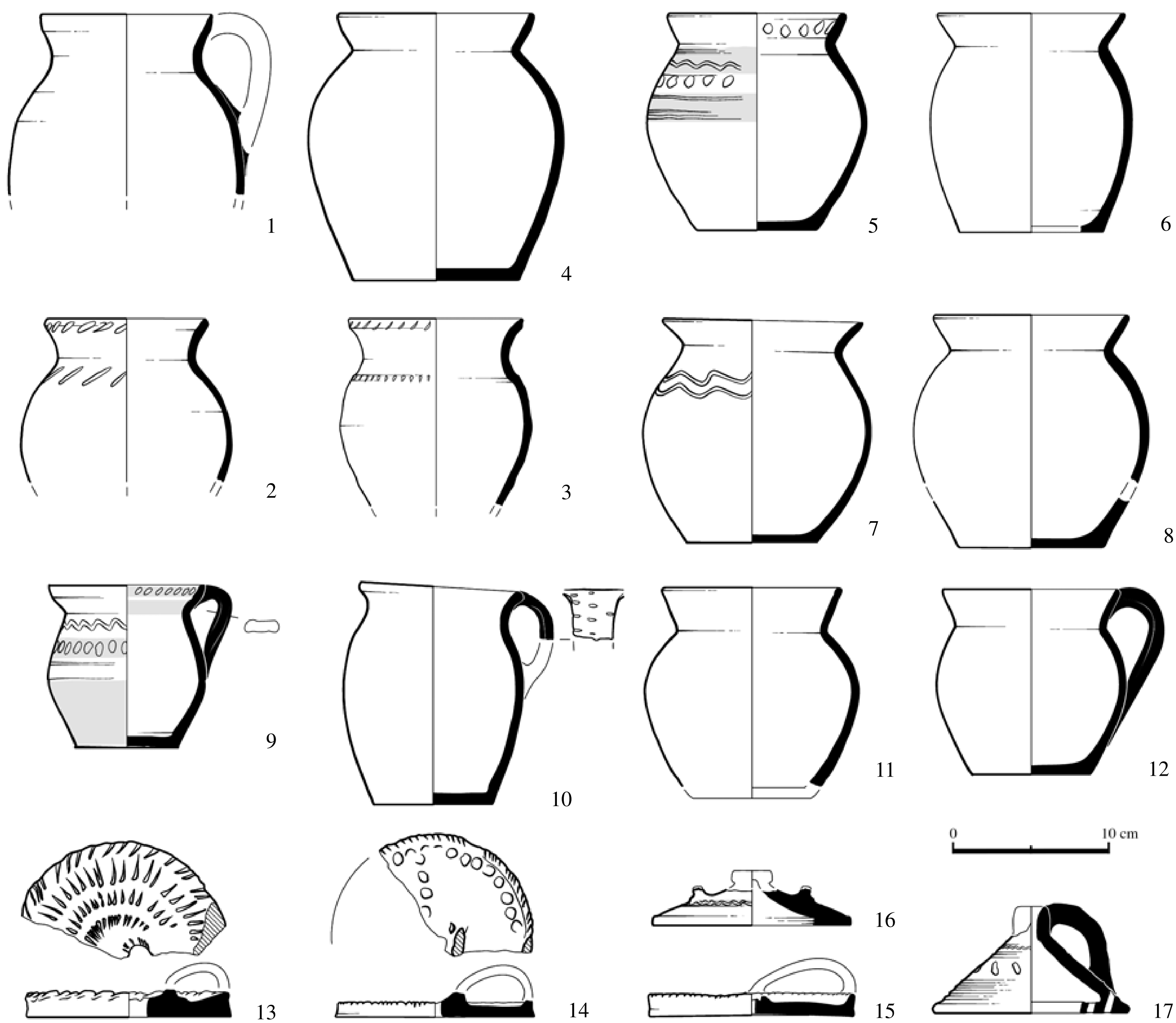

Сл. 121. Керамика из укопа уз југоисточни део обимног бедема – лонци: 1–3. тип II/8; 4–6. тип II/9; 7. тип II/10; 8–9. тип II/11; 10. тип II/14; 11–12. тип II/4; поклопци: 13–15. тип IV/1; 16. тип IV/3; 17. тип IV/2; Р 1:4

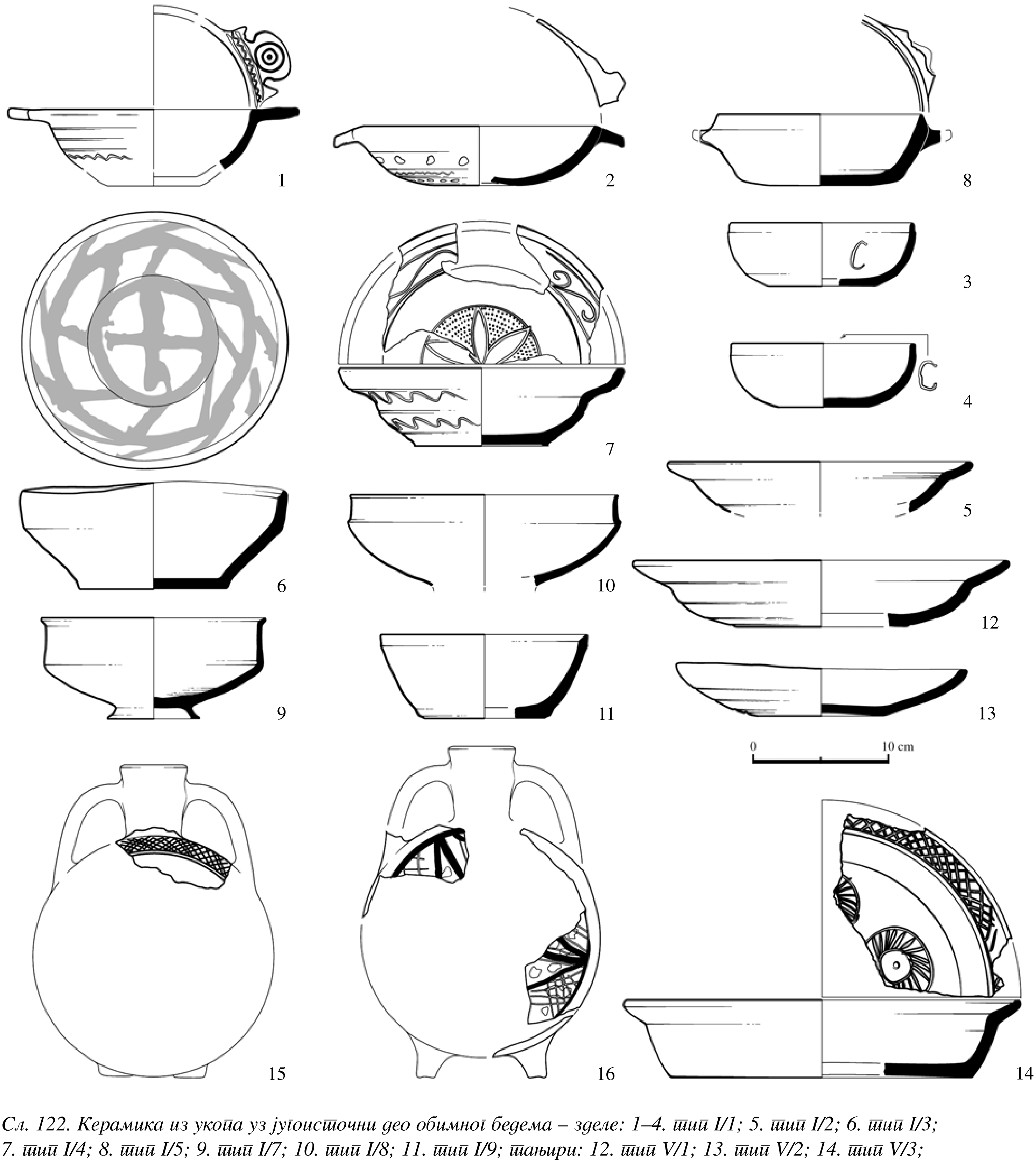

Сл. 122. Керамика из укоӣа уз јуīоисӣочни део обимноī бедема – зделе: 1–4. ӣиӣ I/1; 5. ӣиӣ I/2; 6. ӣиӣ I/3; 7. ӣиӣ I/4; 8. ӣиӣ I/5; 9. ӣиӣ I/7; 10. ӣиӣ I/8; 11. ӣиӣ I/9; ӣањири: 12. ӣиӣ V/1; 13. ӣиӣ V/2; 14. ӣиӣ V/3; буклије: 15–16. ӣиӣ IX/1; Р 1:4

фрагмената, често аморфних, није било могуће издвојити делове појединих посуда нити поуздано утврдити њихов некадашњи број. Према процени која се само условно може прихватити, тај број је могао износити од 100 до 150 посуда. За разлику од црепуља, вршници су били заступљени у знатно мањем броју. Они се одликују бољом фактуром и солиднијом израдом. Према откривеним фрагментима, могло се закључити да је вршника било сигурно преко 20 примерака, који су разврстани у три основна типа коничног (VII/1–2) и калотастог (VII/3) облика. У доњем делу, ближе ободу, код већине примерака се налази аплицирана пластична трака или низ изведен отисцима прста (сл. 119/1–3). Не може се искључити могућност да неки од мањих фрагмената обода из ове скупине можда потичу и од великих коничних здела, које су по облицима сличне вршницима.

Као што је то и уобичајено, међу обрађеним налазима уломака керамике су најбројнији лонци, који највећим делом представљају огњишне посуде, али се могу појавити и као трпезно посуђе. Према фактури и начину израде, у том смислу их је тешко разликовати. На то би најпре указивали трагови начина употребе. Рађени су, на витлу, од пречишћене глине са примесама песка. Претежно су средњих величина, висине између 10 цм и 16 цм. Већи примерци, висине до 20 цм или 25 цм, знатно су ређи. Из мноштва уломака откривених у укопу било је могуће издвојити и типолошки определити око 100 посуда, од којих је око 40% било глеђосано. Заступљено је више типова, који су разврстани према детаљима профилације (сл. 120–121). Код неглеђосаних лонаца, готово трећина њих одговара типу II/9, а са по више примерака су заступљени и типови II/6–II/8. Остали облици се јављају у нешто мањем броју.[478] Неке од ових посуда имају испод обода, на горњем делу трбуха, урезан орнамент у виду хоризонталних и таласастих линија, понекад у различитим комбинацијама са низовима убода или отисака нокта. На појединим лонцима се уз урезани орнамент појављују и бело сликани детаљи у виду кружних мрља.

Међу глеђосаним лонцима су најчешће заступљена два основна типа: тип II/1 – са једном тракастом дршком и тип II/2 – са нешто више искошеним ободом.[479] Орнамент на горњем делу ових посуда, сличан оном на неглеђосаним лонцима, често је допуњен низовима мрља и водоравних линија. Глазура, у виду жуте, маслинастозелене и светлозелене глеђи, наношена је у сасвим танком слоју и ограничена је у већини случајева на унутрашњост посуде, а споља само на њену горњу половину.

У функционалној вези са лонцима су и поклопци, који су међу налазима уломака керамике из укопа веома ретки. Издвојена су само два основна облика: калотасти поклопац са дугметастом дршком и раван поклопац дискоидне форме, који је такође имао тракасту дршку. Овај дискоидни тип је, готово по правилу, имао пластични нарецкан украс по ободу, а често и по горњој површини (сл. 121/13–16).

Репертоар трпезних посуда из укопа обухвата углавном зделе, а знатно ређе тањире и крчаге. Посуде које би се могле определити као бокали су доста ретке, док се керамичке чаше или пехари појављују у веома малом броју примерака. Међу трпезним керамичким посуђем су најбројнији уломци здела, међу којима је било могуће издвојити и типолошки одредити делове од око 36 посуда, које су разврстане у неколико основних облика (сл. 122/1–11). Осим њих, за доста фрагмената здела није било могуће типолошки одредити облик, нити поуздано утврдити да ли су у питању биле зделе или тањири сличних форми. Зделе калотастог облика – тип I/1, са 23 поуздано опредељене посуде, најбројније су. Међу зделама овог типа јавља се и варијанта са наспрамно постављеним хоризонталним језичастим дршкама. Осим тог најбројнијег типа, у знатно мањем броју јављају се коничне зделе са равним дном (тип I/3) и биконичне зделе на ниској прстенастој стопи (тип I/7). Остали облици здела су углавном заступљени појединачним примерцима. Све зделе су добре фактуре и боје печења од црвене до мрке. Глеђосане су са унутрашње стране, а добрим делом и са спољне. Преко белог премаза имају жуту, светлозелену или зелену глазуру. Један боље очуван примерак (тип I/3) имао је испод светлозелене глазуре орнамент сликан зеленом бојом. Неки примерци су били украшени и сграфито орнаментом. Фрагментована калотаста здела – тип I/4, на равном дну са унутрашње стране имала је урезану осмолатичну розету испод тамнозелене и жуте глазуре.

За разлику од здела, тањири су међу трпезним посудама знатно ређи (сл. 122/12–14). Код фрагментованих примерака их је често веома тешко разликовати од здела, те је стога поуздано опредељено само неколико примерака.

478 Међу неглеђосаним лонцима је најбројнији тип II/9 – са16 посуда. Остали типови су II/6–II/8 – сваки са по 6–8 посуда, и II/1 и II/2 – са по 4 посуде.

479 У типове глеђосаних лонаца II/1 и II/2 издвојена је 31 посуда. Са знатно мањим бројем заступљени су типови II/7–II/9 – укупно 7 посуда, док међу глеђосаним лонцима углавном нема осталих типова.

Сл. 123. Керамика из укопа уз југоисточни део обимног бедема – крчази: 1–4. тип III/1; 5. тип III/3; 6. тип III/4; 7. тип III/5; 8. тип III/8; 9. тип III/10; 10–11. тип III/7; 12. тип III/9; бокали: 13. тип VIII/2; 14. тип VIII/1; чаше: 15. тип XIII/2; 16–17. тип XIII/1; Р 1:4

Орнаментика и површинска глазура им се понавља као и код здела. Особеном обрадом се издваја један тањир широког хоризонталног обода, коничног тела и равног дна, који је испод зелене глазуре имао урезане медаљоне на дну и траку од укрштених линија по ободу.

Другој значајној скупини трпезне керамике припадају крчази. Међу откривеним уломцима било је могуће издвојити и типолошки одредити око 15 ових посуда, углавном сличних облика. Већину њих одликује цилиндрични врат са тролисним или кружним ободом (сл. 123/1–12). Особеног облика је крчаг са посебно моделованим цевастим изливником (тип III/9), који је завршен малим тролисним отвором. Посебан изливник има и крчаг са кратким широким вратом (тип III/5), који је по својој основној форми близак бокалима. Готово сви крчази из ове целине су глеђосани – преко белог премаза је наношена бледожута, жутозелена или зелена глазура. Већина њих је украшена сликаним или сграфито орнаментом, у комбинацији урезаних мотива са бојеним детаљима. У сграфито техници су изведене најчешће розете у различитим стилизацијама. Уз крчаге се, као функционално блиске трпезне посуде, јављају и буклије, које су као облик изузетно ретке. Међу налазима из укопа су издвојени фрагменти само две буклије, чија се спољна глеђосана површина, са сликаним као и урезаним орнаментом, не разликује од сличног украса на крчазима (сл. 122/15–16).

Као скромнији вид трпезних посуда, и то доста редак у скупини налаза из укопа, заступљени су бокали (сл. 123/13–14). Они су знатно скромније израде и слични су лонцима, од којих се издвајају посебно моделованим ободом са изливником. За разлику од крчага, бокали готово по правилу нису били глеђосани и нешто су грубље фактуре. У мноштву уломака керамике, делови бокала се услед поменуте сличности са лонцима тешко препознају, што онемогућава тачније утврђивање њиховог броја у односу на остале облике керамичких посуда.

Осим уломака керамичког посуђа и бројних животињских костију, остали археолошки налази из овог пространог укопа су доста ретки. У нешто значајнијем броју су откривени ситни фрагменти стаклених посуда, углавном чаша и боца. Само у појединим случајевима су делови њихових облика могли да се препознају. Издвојено је пет примерака чаша, сличних општих облика, са купасто увученим дном на чијем спољном рубу се налази назубљена трака (кат. бр. 111–113). Две чаше су на благо цилиндричном телу имале аплициране пластичне капи, док је једна била украшена хоризонталним стакленим нитима. Од једне чаше је остао очуван горњи део са вертикалним рељефним ребрима и високим ободом (кат. бр. 114). Уз ове чаше треба поменути и фрагменте две посуде калотастог реципијента (кат. бр. 137–138), за које је тешко закључити да ли су у питању биле мање зделе или можда плитке чаше. Слаба очуваност фрагмената стаклених боца не пружа могућност да им се поузданије одреде облици. Неки уломци указују на лоптасту форму реципијента (кат. бр. 122). Овом облику би могли одговарати делови четири уска цилиндрична врата (кат. бр. 125, 127–128, 130). Међу фрагментима стакла из укопа могла је да се препозна и једна двоконусна боца, од које је сачувано само унутрашње дискоидно сужење које је раздвајало доњи и горњи део боце. Могло се уочити да у укопу није било фрагмената стаклених светиљки, а углавном ни прозорског стакла, са изузетком неколико уломака окулуса (кат. бр. 143 и 148).

Од металних налаза, у укопу је нађено неколико гвоздених потковa за обућу, који се према облику могу издвојити у два основна типа – тип елипсоидног облика са повврнутим крајевима (кат. бр. 252–254) и тип плочасте полукружне форме (кат. бр. 256). Опреми коњаника припадају гвоздена мамуза са лучно повијеним крацима, такозване готичке форме, нађена на дну укопа (кат. бр. 278), и једна узенгија (кат. бр. 276), за коју нису сасвим поуздано утврђени услови налаза. Наиме, у расположивој документацији је означено само да она потиче из укопа, али не и из којег слоја.[480] Према типолошким одликама, може се претпоставити да потиче из 16. или 17. века, односно из познијег раздобља у односу на затворену стратиграфску и хронолошку целину археолошких налаза из укопа. Остали метални налази из ове целине заступљени су још само са неколико гвоздених клинова, дужине 6–10 цм, и делом једне багламе.

Као што је напред истакнуто, према анализи археолошких налаза о којима је већ било речи, засипање поменутог укопа отпадним материјалом може се оквирно временски определити у 14. век и у прву половину 15. века. Осим типолошких одлика самих налаза, првенствено керамичких посуда, на такво датовање указује и раније поменут венецијански сребрени грош из друге половине 13. века. О интензитету коришћења овог отпадног простора током више деценија тешко је доносити поузданије закључке. Има се само утисак да су последње деценије 14. века биле раздобље у коме је вршено интензивније наслојавање на том простору. Структура археолошких налаза показује

480 Пејовић 1988, кат. бр. 56.

да су ту искључиво одлагане крхотине кухињског и трпезног посуђа као и отпаци хране. Другог отпадног материјала у укопу, осим ретких изузетака, готово да и нема.

Тешко је рећи да ли је са спољне стране студеничког обзиђа било још сличних отпадних укопа, будући да су наша сазнања о томе непотпуна. Цео простор уз бедеме са јужне и западне стране откопан је без археолошког надзора и евидентирања података о евентуалним налазима. На делимично истраженим просторима уз источно зидно платно, као и на већем делу површина уз Северни бедем, где су вршена археолошка ископавања, није се наишло на сличне укопе. Једини, релативно мали отпадни укоп, заправо јама, пречника око 80 цм, откривена је у сонди 5/2013, односно у простору квадрата IX/2. Била је укопана са спољне стране зидног платна, до нивоа стене на којој је бедем утемељен. У односу на некадашњу раван тла била је дубока око 50 цм. У испуни јаме се од археолошког материјала налазила искључиво керамика. Међу откривеним уломцима је било могуће издвојити и типолошки одредити делове око 25 посуда. Од огњишних посуда су издвојене две црепуље и преко десет лонаца. Већина њих је неглеђосана. У тој скупини су издвојена четири лонца типа II/4 и по два типа II/2 и II/6. Глеђосана су била само два лонца типа II/1. Трпезна керамика је заступљена са осам сличних, готово једнаких здела са светлозеленом и жутомрком глазуром. На двема од тих здела налази се ћирилско слово С, урезано пре печења. Осим наведених здела, трпезној керамици из јаме одговарају и уломци глеђосаних крчага чији облик није било могуће ближе одредити. Према својим типолошким одликама, поменуте посуде одговарају скупини студеничке керамике из друге половине 14. и првих деценија 15. века.

МАТЕРИЈАЛИ И ТЕХНИКЕ ГРАЂЕЊА МАНАСТИРСКИХ ЗДАЊА

У току вишедеценијских радова у Студеници прикупљено је обиље података о начину грађења и материјалима који су коришћени за подизање манастирских здања. То се посебно односи на Богородичину цркву у целини и на остале храмове овог комплекса, који су у том смислу детаљно проучени.[481] Ова сазнања су у значајној мери допуњена током систематских археолошких истраживања остатака грађевина уз унутрашње лице обимног бедема са северне, источне и делом јужне стране, што ће бити предмет наших даљих разматрања. У питању су објекти и конструкције подизани у ширем временском распону од 12. до краја 17. века, који се у примењеним материјалима и начину грађења готово не разликују.

У свим етапама грађења Студенице је основни материјал био камен, иначе широко заступљен у средњовековном градитељству на подручју српских земаља, средњовековне Србије. Коришћен је као главно градиво за бедеме утврђења, манастирске цркве, трпезарије, као и значајније стамбене грађевине.[482] У структури студеничких здања су заступљене различите врсте камена локалног порекла. То су превасходно блокови ломљеног, необрађеног или мало притесаног камена. У питању су, уз више врста кречњака и пешчара, и мање количине речних облутака. У значајној мери је коришћен мало притесани плочасти зелени камен, који је широко заступљен у најстаријим деловима обимног бедема као и зидовима првобитних здања. Међу ломљеним каменом има доста блокова сивог и белог мермера, који су у зидове студеничких здања уграђивани као и други необрађен камен. Употреба обрађених мермерних блокова била је готово искључиво ограничена на зидове, подове и клесану пластику Богородичине цркве, као и оквире прозора и подове других студеничких храмова. Од мермера су биле клесане колонада дограђеног трема испред Трпезарије и плоче столова у ентеријеру овог манастирског здања. Код стамбених грађевина у комплексу, клесани мермерни блокови се појављују само у слогу декоративно грађеног фасадног зида Југоисточне палате. Сасвим изузетан пример представља мермерни оквир прозора у Грађевини III.

Обрађена сига, или седра, представљала је значајно градиво у структури студеничких сакралних здања. Тесаницима сиге грађена је и кула – звоник над Западном капијом. Код осталих студеничких стамбених здања је употреба сиге била ограничена само на обраду појединих довратника (грађевине II и V), натпрозорних лукова (Трпезарија и Грађевина III) и ретких лучних конструкција попут остатака оџаклије у Грађевини VIII. О минималној употреби сиге у структури зидова профаних студеничких грађевина сведоче и веома ретки налази те грађе у слојевима шута. За разлику од мермера и других врста камена коришћених за грађење манастирских здања, који потичу, као што је већ истакнуто, из каменолома у ближој околини Студенице, сига је доношена из неког удаљенијег мајдана, највероватније са подручја западно од манастира.

За разлику од камена, са изузетком Богородичине цркве,[483] опеке су веома ретке у структури зидова студеничких здања. Јединствен пример у том смислу представља

Југоисточна палата из првих деценија 14. века. Декоративни слог фасадног платна овог здања, уз камене квадере, чине и опеке. У другим и ретким случајевима јављају се у комбинацији са тесаницима сиге, и то, према очуваним налазима, само у конструкцији свода прозора Грађевине III и конхе полукружне нише старијег параклиса, уграђене у обновљени бедем, сада у структури Малог конака II. У оба случаја се између блокова сиге налазе уграђене по две опеке. Осим наведених примера, у очуваним остацима зидова осталих средњовековних студеничких здања нема уграђених опека нити њихових фрагмената. На основу те чињенице се не би могао донети коначан закључак, будући да су уломци танких опека, истина веома ретко, ипак налажени у културним слојевима или нивоима шута. У питању су углавном ситнији комади, док целих опека није било. Најбројнији налаз потиче из отпадног укопа уз спољно лице југоисточног бедема. На том простору је откривено око 40 претежно мањих фрагмената танких опека, чија се дебљина кретала између 3,7 цм и 4,5 цм. Само код два већа уломка је било могуће измерити пуну ширину опеке од 22 цм. Неколико фрагмената танких опека, сличних онима из укопа, налажено је и у слојевима деструкције у грађевинама V и VII. У Грађевини III, у шуту над подом је откривен само један већи фрагмент опеке, очуване дужине од око 30 цм. Редак пример представљају остаци једног ватришта поплочаног уломцима танких опека и каменим плочама, из слоја 13. века крај унутрашњег лица обимног бедема у простору Грађевине IX. На крају, уз податке о уломцима опека треба поменути и део античке тегуле са пода Грађевине XI. У питању је, по свему судећи, фрагмент који је у контекст средњовековног слоја доспео из касноантичког *хоризонта I*.

Приликом истраживања средњовековних слојева који одговарају студеничким *хоризонтима II* и *III*, налаза кровних опека готово да и није било. Изузетак представљају само уломци два већа, благо лучно повијена црепа из слоја деструкције са краја 14. века, који, будући да представљају усамљен налаз, сигурно нису чинили део неког кровног покривача (сл. 124). Из познијих слојева, који би одговарали раздобљу 16–18. века, налази кровних опека су знатно бројнији. У питању су познати облици ћерамида, који су остали у употреби све до краја 19. века.

Налази подних опека су ограничени само на три целине, и то из раздобља 15–17. века, док их у ранијим средњовековним слојевима нема. У Грађевини II-а, у обрушеној конструкцији просторије на спрату, откривено је мноштво подних опека, димензија 24 цм х 24 цм х 5 цм. Сличан налаз је забележен и приликом ископавања остатака Грађевине VIII, у простору шутом засутог старијег Параклиса Светог Ђорђа.[484] И у том случају су у питању биле обрушене опеке са пода неке од просторија на спрату. Истим типом танких опека поплочан је и Параклис Светог Димитрија после обнове у првој половини 17. века.

У средњовековном градитељству, у областима које су биле богате шумама, дрво је представљало важан, а често и најзначајнији грађевински материјал. Оно је коришћено, у виду облица, тесаних греда или дебљих дасака – талпи, за конструкције зидова и преграда, затим стубова или дирека, као и за грађење кровова. Нажалост, услед пропадљивости ове врсте материјала, располаже се са веома мало трагова дрвених конструкција. У току археолошких истраживања у Студеници су на само неколико мањих микролокација откривени остаци угљенисаног дрвета који указују на изглед некадашњих спаљених конструкција. Знатно су бројнији посредни трагови у виду отисака дрвене грађе у остацима зиданих конструкција – арматурама или сантрачима у структури зидова и бедема, затим отисцима довратника, као и лежиштима греда међуспратне конструкције. Значајне податке за ова наша разматрања пружају укопи као и стопе за дрвене стубове. Међу угљенисаним остацима спаљених конструкција, у појединим случајевима је било могуће препознати и врсте употребљеног дрвета. Анализирани узорци указују углавном на борову и храстову грађу, или церову, док је употреба буковине уочена на само неколико места.

О начину грађења објеката студеничког комплекса, изузимајући добро очувана сакрална здања, археолошка истраживања су пружила читав низ нових података о заступљеним конструктивним решењима и о изгледу некадашњих грађевина манастирског насеља. И поред чињенице да нам је много тога још увек непознато, ова сазнања ипак пружају могућност да се средњовековна студеничка стамбена здања сагледају у основним цртама.

Студенички манастир – главна задужбина Стефана Немање, као што је напред већ детаљно изложено – био је опасан јаким бедемом, односно фортификацијама које

481 Ненадовић 1957, 9–48; Радан-Јовин 1979, 115–130; Чанак-Медић, Бошковић 1986, 95–99; Чанак-Медић, Кандић 1995, 195–197; Бабић 1987, 27–35, са старијом литературом.

482 Поповић, С. 1994, 323–324.

483 О опекама из зидова Богородичине цркве в.: Ненадовић 1957, 30–33, сл. 28–29; Ристић 1986, 149–194.

484 Податак из Дневника археолошких ископавања 1970. године.

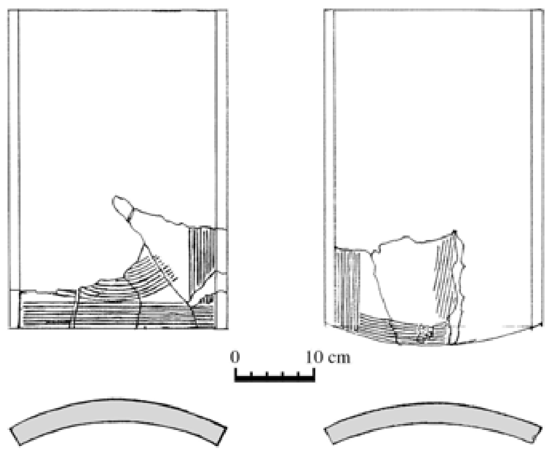

Сл. 124. Фраīменши кровних оџека (Р 1:10)

би пре одговарале значајном утврђењу него оградном зиду манастирског комплекса. Бедем, релативно слабо утемељен, био је у свом надземном делу веома солидно зидан локалним, претежно плочастим каменом и малтером са дрвеним арматурама у унутрашњој структури. Опус зидања, као што је већ раније истакнуто, различит је у односу на поједине делове бедема, што је, изгледа, превасходно зависило од врста уграђеног камена. Деонице грађене плочастим каменом, које обухватају већи део бедемског платна, зидане су правилније, са јасно уочљивим слогом који прати редове. И на деловима на којима се у мешаном слогу, уз плочасти, јавља и ломљени, притесани камен, осећа се тежња ка правилнијем зидању са праћењем редова. Тамо где су делови бедема грађени искључиво необрађеним ломљеним каменом, слог у лицу бедема је неправилан. На деоницама које су обнављане после разарања манастира на прелазу из 14. у 15. век грађено је искључиво у неправилном слогу (сл. 125). За разлику од првобитног бедема, који је у односу на врсте уграђеног камена доста уједначен, у обновљеним зидним платнима се јављају измешане различите врсте ломљеног камена уз готово потпуни изостанак плочастог шкриљца, који је раније чинио преовлађујућу врсту камена.

На горњој површини бедема, на висини од око 5,5 м, првобитно се налазила шетна стаза и круниште са зупцима. О изгледу горњег дела бедема нису остали сачувани трагови, те се о њему може само посредно закључивати. Део шетне стазе је вероватно био наткривен крововима здања која су се налазила уз бедем, што се готово сасвим извесно могло закључити на делу бедема у сектору Трпезарије. Постојање кровних конструкција над шетном стазом, на деоницама где није било објеката са унутрашње стране бедема, може се само претпоставити. Такође, чини нам се да нећемо погрешити ако закључимо да су платформе над полукружним кулама уз обе капије готово сигурно имале своје купасте кровове. Ови закључци о некадашњем могућем изгледу бедема могу се ограничити искључиво на раздобље студеничког *хоризонша II* и делом *хоризонша III*, односно на 13. и 14. век. О томе како је изгледао обимни бедем након обнова у раздобљу 15–17. века тешко је просудити на основу очуваних остатака. Једино би се могло претпоставити да на његовој горњој површини више није било шетне стазе са зупцима.

Профана стамбена манастирска здања, а касније и параклиси, грађена су уз унутрашње лице обимног бедема. Њихови остаци, мада различито очувани, пружају неке основне податке који указују на сличан начин грађења. Сва та здања, као што је већ више пута истакнуто, једном страном су била ослоњена на бедем, док су са остале три стране имала сопствене камене зидове. Са изузетком Југоисточне палате, чија је фасадна страна декоративно обрађена у комбинацији камених тесаника и опека, зидови осталих здања били су грађени локалним ломљеним притесаним каменом у неправилном слогу. Све те грађевине су, вероватно, осим приземља, имале и просторије на спрату, чије су таванице могле досезати до шетне стазе бедема. Нема поузданих података о томе како су изгледали односно грађени зидови горње етаже. Према количини обрушене грађе у шуту, поуздано се могло закључити да је Грађевина III имала и на спрату обимне зидове грађене каменом. И суседна Грађевина II је сигурно имала бочне камене зидове у пуној висини спрата, док је отворено питање како је изгледао њен фасадни зид према цркви и да ли је и он, бар делимично, био од камене грађе. Код скромније зиданих здања – грађевина I, V и VII, готово је сигурно да су зидови на спрату били од лакших материјала, првенствено од дрвета. Слично је било и са Грађевином II-а која је користила старије зидове, док је нови зид, грађен каменом у приземном делу, био подигнут само са источне стране. Судећи према налазима из шута, спратни део тог зида је био од блокова непечене опеке – ћерпича. О Југоисточној палати, која се по начину грађења разликовала од осталих студеничких здања, располаже се са веома мало археолошких података.[485] Декоративно грађени остаци зидова у приземљу, у слогу камених тесаника и опека, указују да је то монументално здање, по свему судећи, имало слично обрађене и зидове на спрату.

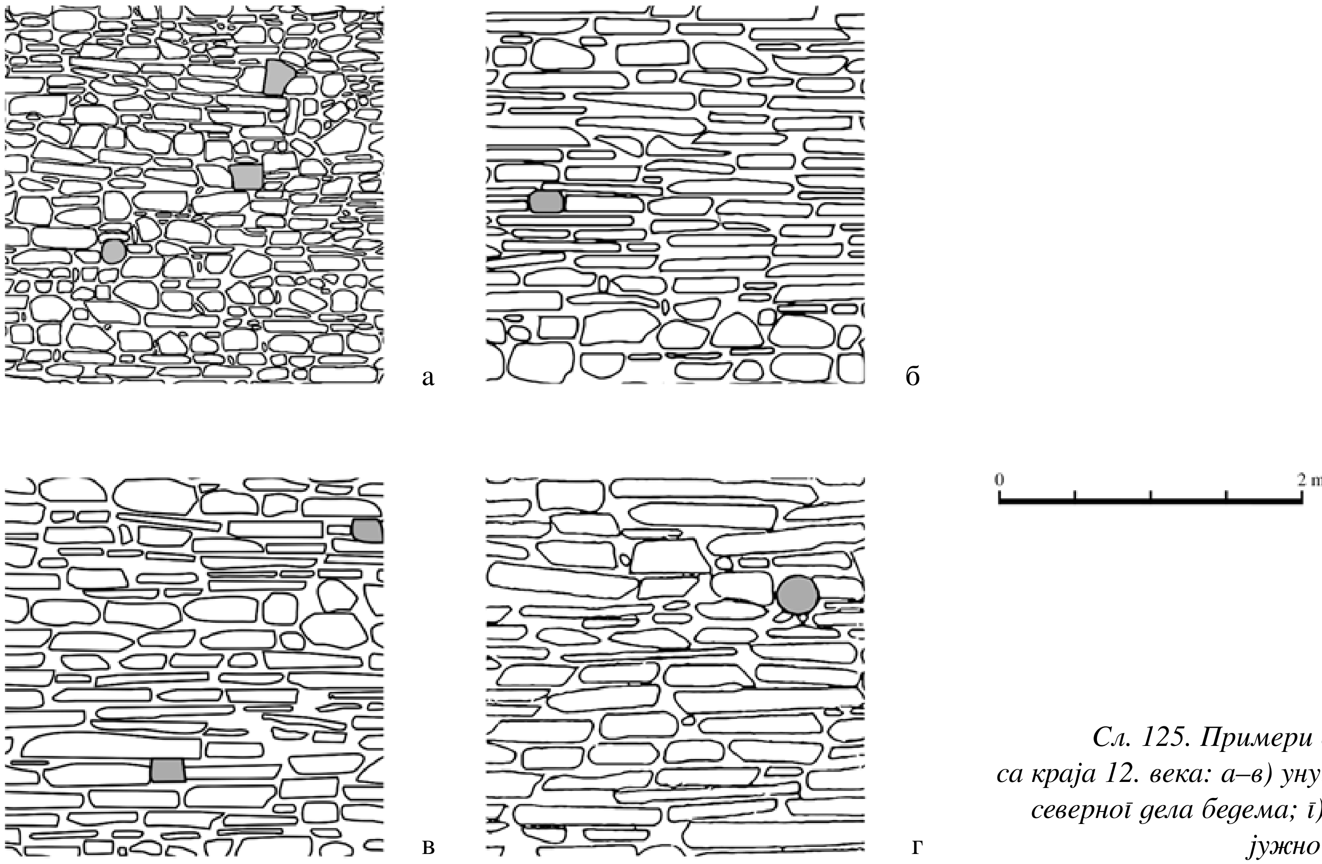

Сл. 125. Примери оџуса зидања са краја 12. века: а–в) унуџрашње лице северноī дела бедема; ī) сџољно лице јужноī дела бедема

Унутрашња структура студеничких стамбених здања са оквирним каменим зидовима, о којима је напред било речи, била је од дрвене грађе. Ту на првом месту треба поменути међуспратне конструкције, будући да ниједно студеничко средњовековно здање у приземљу није било засведено. Масивне греде ових конструкција су по правилу биле ослоњене на подужне зидове, односно на бедем и фасадно зидно платно, док су код ширих зграда ослањане и на подужну греду подвлаке која је почивала на низу дрвених дирека. Трагови низа од три стопе – базе за ове диреке откривени су по средини приземне просторије у Грађевини I. У суседној Грађевини II постојао је низ од четири дирека. Ту је откривена само једна добро очувана база у виду плоче од зеленог шкриљастог камена са кружним удубљењем за дрвени чеп, док су од осталих преостали отисци у малтерној подлози. У Грађевини III је подвлака била ослоњена само на средишњи дирек, димензија 25 цм x 25 цм, који није имао стопу, већ је био укопан и утемељен на остацима старијег зида испод равни пода. За разлику од уобичајеног начина грађења међуспратне конструкције ослоњене на подужне зидове, у Грађевини VII, како су показали откривени трагови, било је примењено другачије решење. Ту су се уз унутрашње лице бедема као и подужног зида налазила у обе просторије по два дирека која су носила хоризонталне греде као ослонац за међуспратну конструкцију (сл. 126).

Над међуспратним гредама су се налазиле масивне тесане дрвене даске – талпе. Отворено је питање како је изгледала конструкција пода изнад тих талпи. Једини поуздан археолошки податак, о коме је већ било речи, потиче из Грађевине II-а. Ту је над овом дрвеном конструкцијом постојао слој набоја на коме су лежале подне опеке. У другим грађевинама из раздобља пре краја 14. века је вероватно постојала једноставнија подна конструкција, будући да нису уочени трагови подних опека.

Подови у приземним просторијама већине студеничких здања били су првобитно углавном рађени од танког

485 Приликом откопавања остатака овог објекта 1968. године нису забележени подаци о структури шута, који би били веома значајни за ова наша разматрања.

слоја малтера, чија дебљина обично не прелази 5 цм. Будући да је у питању био трошан материјал, они су обнављани и то најчешће слојевима глине или набојем. Грађевина III, за разлику од осталих, имала је под од танких неправилних шкриљастих плоча које су полагане на танку малтерну подлогу. По свом типу, овај под је веома сличан првобитном поплочању манастирске Трпезарије. Остао је забележен податак да су се и у приземним просторијама Грађевине IX налазили остаци два нивоа камених подова, који су приликом откопавања овог здања уклоњени.[486]

Преградни зидови већине просторија у стамбеним манастирским здањима, посебно оних на спрату, били су, као и све остале унутрашње конструкције, најчешће од дрвене грађе. Од једне такве преграде, накнадно уграђене у источну просторију Грађевине V, остали су угљенисани остаци у слоју деструкције на поду. Према очуваним траговима, могло се уочити да се она састојала од два низа насатично постављених талпи, између којих се налазио слој земље. Ова конструкција је једним својим крајем била уграђена у накнадно уклесан жлеб у лицу зида (сл. 127). Сличан жлеб је вероватно постојао и са супротне стране у лицу бедема, које није очувано. О структури неких преградних зидова који би одговарали просторијама на спрату може се судити само према ретким налазима из шута. У слоју деструкције, у Грађевини VII, међу остацима изгорелог лепа било је комада у чијој структури су остали очувани отисци плетера. Нешто даље, у сонди 2/82, у сличном слоју је откривен леп са отисцима танких летви, преко кога су били трагови малтера. Такође, постоје и налази блокова малтера са отисцима танких дрвених облица, које су вероватно чиниле део конструкције неког преградног зида. Међу урушеном грађом у Грађевини II-a, као што је већ напоменуто, било је блокова ћерпича са тра-

Сл. 126. Дрвене конструкције у Грађевини VII, делимична графичка реконструкција

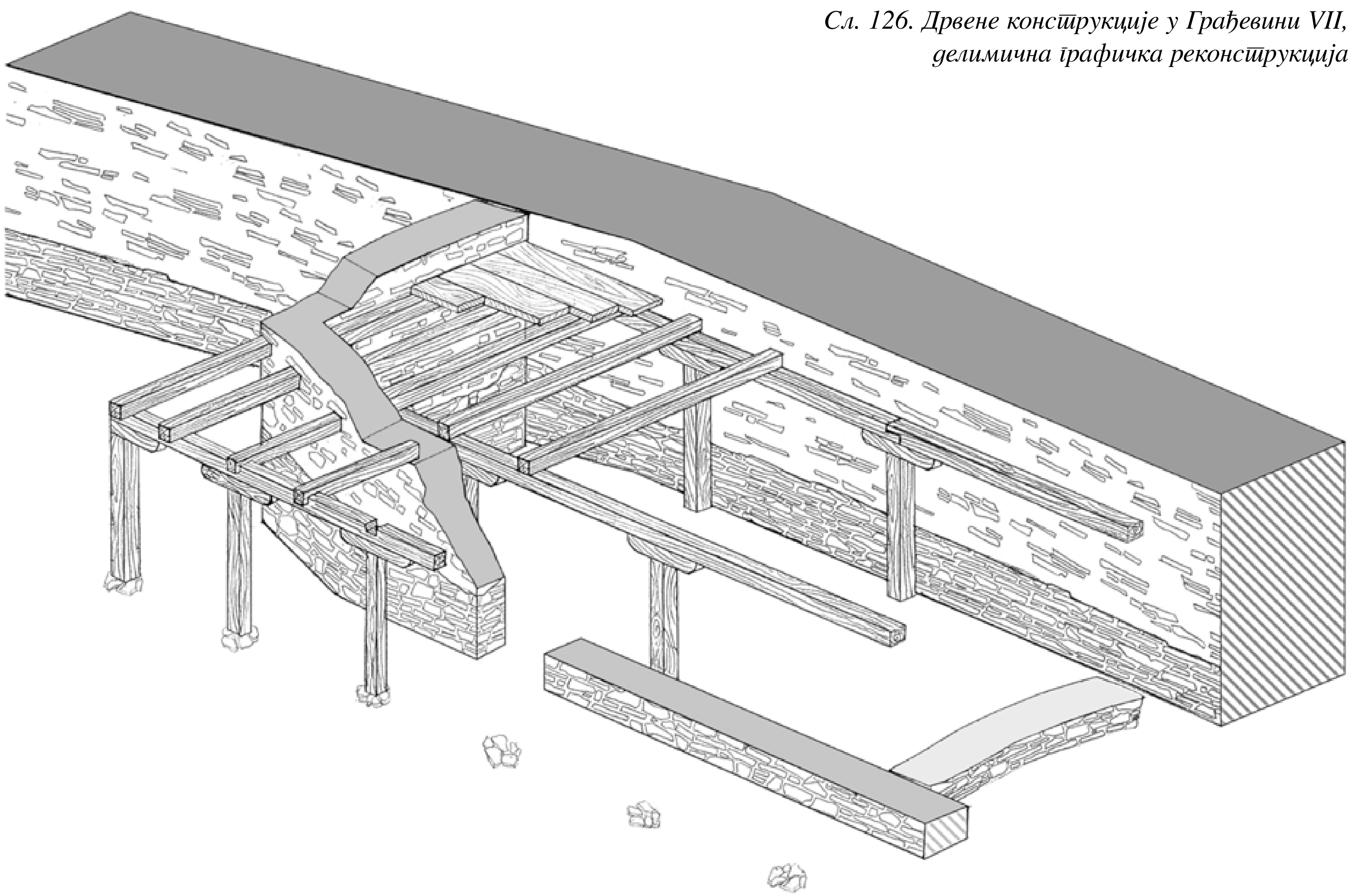

говима малтерисања и кречења, који су се налазили у структури зидова на спрату.

Важан део конструкције грађевина које су окруживале Богородичину цркву представљали су тремови. Нажалост, трагови тих конструкција су веома слабо очувани, а није искључено да приликом ранијих археолошких истраживања нису ни били уочени. У Студеници, са изузетком Трпезарије, друга здања нису имала мермерне нити зидане тремове, већ искључиво дрвене. То су по правилу биле двоетажне конструкције са степеништима, преко којих се прилазило просторијама на спрату. Најбоље очувани трагови трема су откривени испред Грађевине VII. У питању су остаци усуво сложених камених супструкција на које су ослањани дрвени стубови, а које су се налазиле у низу на међусобним размацима од по око два метра. У односу на фасадни зид, овај низ је био удаљен око 1,5 м, колико је износила и ширина трема. Трем са слично грађеном супструкцијом за дрвене диреке, која се састојала од кружно сложеног камена заливеног малтером, налазио се и испред Грађевине III-а. У току археолошких ископавања се очекивало да остаци трема буду откривени и на простору испред грађевина II и III, али је и поред пажљивог истраживања резултат изостао. Под претпоставком да је дуж фасадног зидног платна и ту постојао трем, што сматрамо готово извесним, таква конструкција је могла бити грађена и на дрвеним конзолама. Ту могућност наговештава и конфигурација терена, који је у знатном нагибу од југа према овим здањима. На такав трем се могло прилазити неком врстом дрвене рампе са вишег дела прилазног терена. Трем на дрвеним стубовима је сигурно постојао и испред репрезентативно грађене Југоисточне палате, али његови трагови нису уочени приликом денивелације тог простора 1968. године.

О декоративној обради конструкција репрезентативних дрвених здања, и то не само у Студеници већ и шире на подручју средњовековне Србије, постоје оскудна и углавном посредна сазнања, заснована на проучавању етнографске грађе. У том смислу нам се изузетно значајним чини један налаз из слоја пожара, датованог у прву половину 13. века, у коме је пострадала грађевина означена као Источни конак. Међу фрагментима угљенисаног дрвета нађени су и неки на којима су остали трагови дуборезних орнамената (сл. 100). Према месту налаза, ови фрагменти би се без сумње могли препознати као спаљени део конструкције трема. Систем очуваних орнамената је веома сличан мотивима уобичајеним за дуборезно украшавање дрвених површина, који су се очували готово до наших

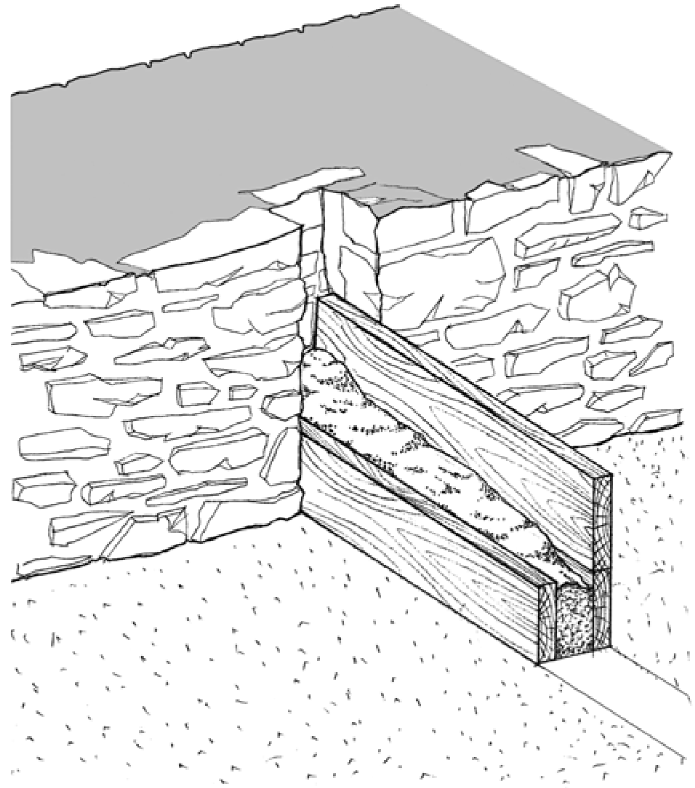

Сл. 127. Дрвени ӣреīрадни зид у Грађевини V, īрафичка реконсӣрукција деӣаља консӣрукције (Р 1:20)

дана. Овај поуздан материјални остатак пружа могућност да се замисли изглед и декоративна обрада не само трема студеничког Источног конака већ и других репрезентативних средњовековних профаних грађевина.

О крововима студеничких стамбених здања нема сачуваних поузданих података. У том смислу су могућа само нека уопштена разматрања заснована на резултатима ранијих истраживања манастирских целина на подручју средњовековне Србије.[487] Кровови су рађени од дрвене грађе, а њихов облик и њихова конструкција су зависили од корпуса објеката и распона простора који су покривали. Конструкција им је ослањана на подужне зидове и бедемско платно, а такође и на дрвену конструкцију трема, која се по правилу налазила под истим кровом са основним делом грађевине. Код грађевина већег распона односно

486 Дневник археолошких истраживања из 1969. године, налаз није документован.

487 Поповић, С. 1994, 345–350.

веће ширине, као што је случај са студеничким грађевинама I–III, вероватно је и на горњој етажи, слично приземљу, постојао средишњи низ дрвених стубова са подвлаком на коју се ослањала конструкција таванице и крова. О врстама кровног покривача су археолошка истраживања пружила само посредне податке. Употреба олова, као најбољег и најскупљег кровног покривача, у Студеници је искључиво била ограничена на сакрална здања и манастирску Трпезарију, уз коју је у слоју деструкције било доста трагова топљеног олова. Осим поменутог простора уз Трпезарију, остали налази топљеног олова су готово искључиво ограничени на простор порушене Грађевине I. Ту је, како смо претпоставили, претапано олово које је скинуто са Богородичине цркве приликом једне од турских похара током прве половине 15. века. Цреп и танке камене плоче, како су показали резултати археолошких истраживања, нису у Студеници коришћени као кровни покривач током средњовековног раздобља. Налази фрагмената кровних опека –ћерамида ограничени су искључиво на слојеве из раздобља 17–18. века. По свом облику и димензијама, као што је већ раније истакнуто, оне се не разликују од сличних кровних опека које су у Студеници биле у употреби све до првих деценија 20. века.

Имајући у виду сазнања до којих се дошло у току вишегодишњих археолошких истраживања, за покривање студеничких стамбених здања током средњег века, као што се могло видети, нису коришћени олово, камене плоче као ни кровна опека. То је поуздан, али посредан податак – да је у том раздобљу, али и касније, као кровни покривач готово искључиво коришћена дрвена шиндра. Ова врста кровног покривача, прилагођена климатским условима и расположивим ресурсима, била је на централном балканском подручју широко заступљена од раних раздобља средњег века па све до наших дана.

На употребу дрвене шиндре, која није могла да остави уочљиве археолошке трагове, указују посредна сведочанства. За релативно бројне налазе мањих гвоздених клинова из слојева рушења и пожара могло би се претпоставити да највећим делом потичу из урушених структура дрвеног кровног покривача.

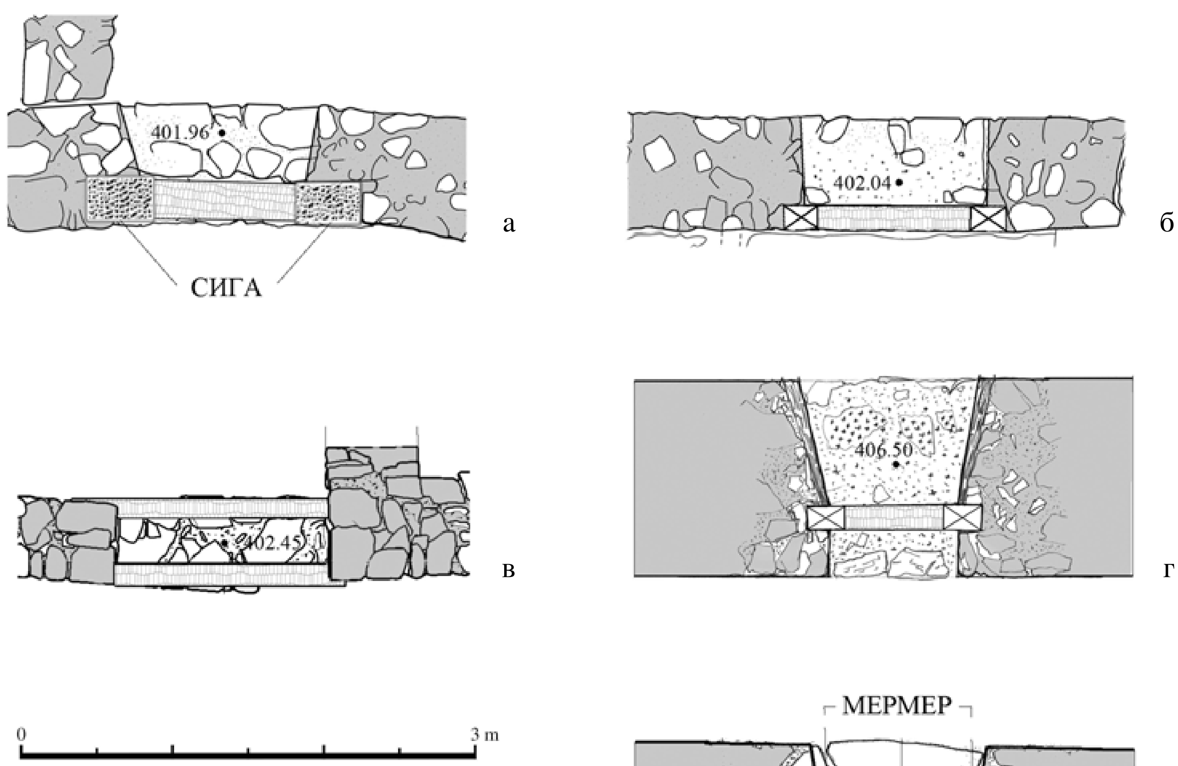

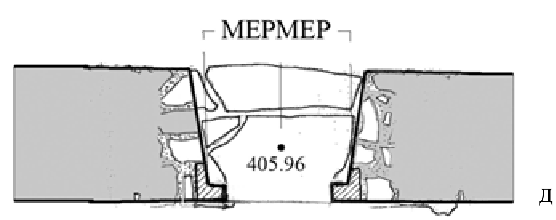

Сл. 128. Улази у студеничка здања, детаљи конструкција: а–б) Грађевина V; в) Грађевина II-а; г) Пирг; д) Грађевина X

Археолошка истраживања су о изгледу прозора и врата студеничких стамбених здања пружила нека, истина доста ограничена, сазнања, и то искључиво она која се односе на приземне делове грађевина. Њихова обрада је била у директној зависности од значаја и општег изгледа грађевине. У том смислу, могуће је издвојити неколико типова улаза са дрвеним праговима, који су по начину зидања веома слични. Оба улаза у Грађевину V имала су масивне прагове над којима су, са фасадне стране, постојали равни довратници од тесаника сиге. Може се претпоставити да је горња страна била архитравно завршена дрвеним гредицама. У том простору се налазио дрвени оквир са једнокрилним вратницама. Слично је био конструисан и улаз у Грађевину II-а (сл. 128/а–в). Улаз у манастирски пирг имао је дрвени праг (15 цм x 15 цм), повучен у односу на спољну раван зида, над којим су били такође дрвени довратници (25 цм x 15 цм) уграђени делом у зид бочних страна улаза (сл. 128/г). Слично је обликован и накнадно пробијен улаз у источну просторију Грађевине V, чија је дрвена конструкција била у равни са спољним лицем зида. Ту су се над масивним прагом налазили дрвени довратници који су делом били уграђени у структуру зида.

Други, знатно репрезентативнији тип улаза имале су приземне просторије Југоисточне палате, што је било у складу са општим изгледом тог здања. За разлику од претходних примера, сва четири улаза у ово здање имала су прагове и релативно уске, профилисане довратнике клесане од белог мермера. На овим довратницима је сигурно постојао клесани архитрав, док је унутрашњи део улаза вероватно био засведен танким опекама. Улаз је затваран једнокрилним дрвеним вратницама на вертикалној осовини, од које је сачувано кружно удубљење у прагу једног од улаза (сл. 128/д).

О прозорима стамбених студеничких средњовековних здања зна се знатно мање. У току археолошких истраживања, у целом комплексу су откривени остаци само два прозора, и то у структури масивнијих и нешто боље очуваних остатака зидова грађевина II и III. У оквиру јужног зида Грађевине II, недалеко од њеног југозападног угла, откривени су трагови једног прозора особене конструкције, чији изглед у целини није могао да се сагледа. Овај прозор је био косо уграђен у структуру зида тако да му је унутрашњи парапет био нижи за преко 60 цм у односу на претпостављени положај онога са спољне стране. Ова специфична конструкција прозора била је прилагођена његовом положају у оквиру полуукопане приземне просторије, односно висинској разлици између нивоа пода и равни терена са спољне стране. Други прозор, нешто боље очуван, налазио се у оквиру фасадног зида Грађевине III (сл. 129). Његов изглед и конструкција су у целини могли да се реконструишу на основу откривених остатака. У равни са спољним лицем је једноставно клесан правоугаони мермерни оквир. Са унутрашње стране, прозор је имао полуобличасти свод грађен у алтернацији сводара сиге и танких опека. У мермерном оквиру се налазила гвоздена решетка, чији су трагови, у виду удубљења за кружне шипке, очувани са бочних страна. Прозор је са унутрашње стране био затваран дрвеним капком. У углу потпрозорника постоји лежиште за његову вертикалну осовину, а на средини елипсоидно удубљење за постављање засуна. Слични прозори су вероватно постојали и у оквиру фасадног зида Југоисточне палате, али њихови трагови нису очувани. Како су изгледали прозори на осталим, скромније грађеним, манастирским здањима – није познато.

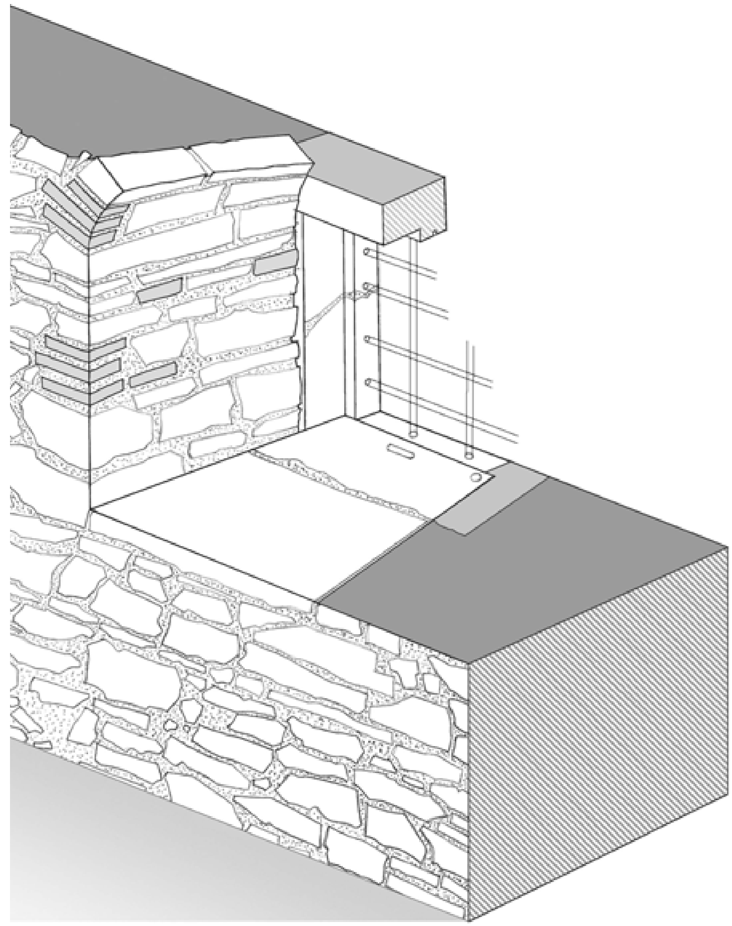

Сл. 129. Прозор у Грађевини III, детаљ конструкције

Сл. 130. Део камене стазе према Грађевини VIII (17. век)

Може се само претпоставити да су, слично улазима, имали оквире од дрвених тесаних греда.

О унутрашњем уређају и функционалним решењима ентеријера профаних студеничких здања зна се веома мало. Једини елемент о коме би се у том смислу могло говорити на основу исхода археолошких истраживања јесу камини или огњишта која су се налазила у просторијама на спрату, као и зидане пећи у млађим објектима. Од тих постројења су остале масивне зидане супструкције које су биле грађене све до равни пода стамбених одаја на спрату. Оне су подизане из практичних разлога – да се на њиховој горњој површини безбедно ложи ватра, без опасности да се угрози дрвена међуспратна конструкција. Таква решења су примерена средњовековним резиденцијалним здањима, а позната су из досадашњих истраживања у Магличу,[488] Малом граду – замку Смедеревског града[489] и Вршачком замку,[490] где се по правилу налазе у угаоним деловима просторија. Слично грађене угаоне полукружне супструкције су постојале на спрату изнад западне просторије студеничке Грађевине V, затим у једној просторији Грађевине IX, а трагови сличног постројења били су и у Грађевини III. Осим ових конструкција које су једнако грађене као и наведени примери са других локалитета, у Студеници су откривени остаци још два слична постројења за чије положаје нам нису познате ближе паралеле. У источној просторији Грађевине V је откривена масивна полукружна конструкција која, за разлику од претходних, није била призидана уз угао, већ је прислоњена уз бедем, што би значило да је у одаји на спрату постојао камин који је постављен готово уз средишњи део њеног подужног зида. У суседној Грађевини VII су откривени остаци сличне кружно зидане конструкције, који вероватно потичу од суп-

струкције неке сличне врсте огњишта које није било прислоњено уза зид, већ се налазило у средишту просторије.

Сви остаци супструкција камина у студеничким здањима, о којима је напред било речи, оквирно се могу датовати у 14. век. У каснијим обновама или у познијим грађевинама таквих примера више нема. За ово млађе раздобље је карактеристична појава пећи зиданих од блатног везива и керамичких елемената – пећњака.[491] У оквиру истражених површина и остатака грађевина откривени су остаци три такве пећи. Једна од њих се налазила у просторији на спрату Грађевине II-а. Међу урушеном грађом, у слојевима пожара који је ово здање уништио у првим деценијама 17. века, откривено је више десетина високих коничних зелено глеђосаних пећњака (кат. бр. 99/а), заједно са комадима блатног везива на којима је било трагова печатних орнамената. Према откривеним остацима, било је могуће у основним цртама замислити некадашњи изглед те пећи. Над четвртастим постаментом са ложиштем стајао је горњи полигонални део, калотасто завршен посебно обликованим пећњаком (кат. бр. 99/в). Остаци сличне пећи, која би се према облику пећњака могла датовати у 17–18. век, откривени су у слоју рушења Грађевине VIII.[492] Остаци још једне зидане пећи постојали су и у рушевинама Параклиса Светог Димитрија. Датовани су оквирно у 18. век, односно у раздобље када је ово некадашње сакрално здање било преправљено у стамбени објект.[493]

О некадашњем уређењу порте и о евентуалним прилазним стазама које су водиле према манастирским здањима располаже се веома оскудним подацима. Трагови тих поплочања нису у току ранијих ископавања били предмет посебног интересовања истраживача. Откривени остаци, који се само помињу у неким од публикованих извештаја, нису сачувани, будући да су жртвовани потребама савременог уређења. Такође, они нису документовани ни у теренској евиденцији. Остало је забележено само то да је постојала стаза која је водила од Западне капије према улазу у Богородичину цркву и да је била поплочана мермерним плочама. На исти начин био је уређен и простор испред главног улаза у манастир. Остаци једне стазе, такође поплочане мермером, откривени су на простору између цркве и Трпезарије. У другим деловима порте нису евидентирани трагови поплочаних стаза. Није искључено да су неки евентуални остаци уклоњени приликом радова на дeнивелисању јужног дела порте 1968. године.

У току новијих археолошких истраживања је откривен добро очуван део поплочане стазе чија се траса пружала од јужног дела порте према улазу у Грађевину VIII.[494] Она је широка око један метар и била је рађена од притесаног ломљеног камена и речних облутака, без посебно обрађене подлоге. Будући да је сигурно била у непосредној вези са Грађевином VIII, може се претпоставити да потиче из 16. или 17. века (сл. 130). Трагови сличне, веома фрагментарно очуване, стазе откривени су и на правцу прилаза улазу у западну просторију Грађевине VII. Сличних стаза је вероватно било и на прилазима другим здањима студеничког манастирског насеља.

488 Popović, M. 2012, 147.
489 Popović, M. 1979, 101–112.
490 Брмболић 2009, 44–48.
491 Поповић, С. 1994, 380–381.
492 Податак из Дневника археолошких ископавања 1970. године, кат. бр. 100/б.
493 Јанковић 1986а, 18.
494 Остаци ове стазе су откривени 2014. године приликом денивелације дела порте испред Грађевине VIII.

НАЛАЗИ ИЗ АРХЕОЛОШКИХ СЛОЈЕВА

ПРЕДМЕТИ ОД КЕРАМИКЕ

Керамичко посуђе

Међу археолошким материјалом из Студенице, као што је то и уобичајено, најбројнији су налази уломака керамике. Са истражених површина из различитих хоризоната потиче око 30.000 фрагмената, од којих је највећи број функционално и типолошки опредељен. На основу откривених делова било је могуће у целини реконструисати око 80 посуда. Посматрани у односу на стратиграфију археолошких слојева, налази уломака керамике показују веома неуједначену заступљеност. Највећи број потиче из средњовековних слојева опредељених у *II и III хоризонт.* За разлику од њих, из танког слоја најстаријег хоризонта, који је претходио изградњи манастира, откривено је веома мало фрагмената, и то искључиво керамичких лонаца, који се типолошки нису могли ближе определити. Из слојева који одговарају *IV и V хоризонту*, односно обухватају раздобље од друге половине 15. до краја 17. века, налази делова керамичких посуда су знатно ређи и углавном нису ближе стратиграфски одређени. Већим делом су у питању уломци из насипних слојева и са отпадних простора који су познијим укопима у знатној мери поремећени. У затвореној целини, у Грађевини II-а као и Грађевини VIII, осим мноштва пећњака, било је веома мало уломака керамичких посуда. Налази фрагмената керамике из слојева *хоризоната VI и VII*, који обухватају раздобље 18. и првих деценија 19. века, овом приликом нису обрађивани.

Средњовековна керамика – хоризонти II и III

Слојеви који одговарају овим хоризонтима затечени су углавном добро очувани, без знатнијих трагова каснијих укопавања. Образовани су у оквиру обимних наслојавања у порушеним објектима или на отпадним просторима. Из ових целина, које су најчешће стратиграфски јасно издвојене, потиче око 22.000 уломака, што представља преко 70% од укупних налаза керамике. Захваљујући тој чињеници, било је могуће да се у оквиру збира средњовековних слојева изврше детаљније поделе уз поуздано хронолошко опредељивање. Налази из слојева старијих стратиграфских целина су издвојени у *хоризонт II*, који је оквирно датован у раздобље од краја 12. па до првих година 14. века. Као што је већ раније наведено, овом хоризонту припадају затворене стратиграфске целине откривене у Грађевини III-а и у оквиру отпадног простора у углу између оградног бедема и Грађевине III. Истом раздобљу одговара и материјал из делимично очуваног слоја са ватриштима и траговима пећи, који се образовао изнад нивоа грађења обимног бедема, на простору где је касније подигнута Грађевина IX.

Налази уломака керамичких посуда из слојева хоризонта III, захваљујући поуздано дефинисаним стратиграфским целинама, подељени су у две типолошки блиске али временски разграничене подгрупе. Прва, са најбројнијим налазима, опредељена је у *хоризонт III-а*, који у хронолошком смислу обухвата 14. век, закључно са првим великим пустошењем Студенице крајем тог столећа. Слојеви деструкције, о којима је већ било речи, посебно су по обиљу материјала били изражени у грађевинама V и VII.

Наслојавања образована током манастирске обнове у првој половини 15. века, која обухватају *хоризонт III-б*, готово се по свом садржају и одликама керамичких налаза не разликују од претходних, те су издвојена само на основу стратиграфских показатеља. Целини *хоризонта III* припадају и налази из великог укопа уз спољно лице југоисточног дела обимног бедема, о којима је напред већ било речи. Нека нам буде дозвољено да поново истакнемо да је ту откривено 12.000 фрагмената керамике, међу којима је у току обраде идентификовано нешто више од 450 посуда. То је према количини откривених фрагмената сигурно један од највећих археолошких скупних налаза са подручја средњовековних српских земаља. Када је Студеница у питању, керамички материјал из поменутог отпадног укопа представља скоро половину укупног броја налаза средњовековне керамике из комплекса манастира Студенице. Према досад извршеним анализама, коришћење овог укопа је трајало више деценија, а било је, изгледа, посебно интензивно током последње четвртине 14. века и у првим деценијама наредног столећа. Материјал из тог укопа, као и из других поменутих целина, омогућио је да се приступи детаљним разматрањима врста, функција, као и технолошких одлика керамичких посуда које су коришћене у манастирској свакодневици све до коначног турског освајања српских земаља.

Налази средњовековне керамике из Студенице, посматрани у целини, могу се на основу технолошких одлика разврстати у две основне скупине: првој би одговарале неглеђосане посуде нешто грубље израде, а другој посуде које су у целини или делимично биле глеђосане. Њихов међусобни процентуални однос, који се у појединим раздобљима у извесној мери мењао, показује да су посуде са глеђи биле заступљене у нешто већем броју од оних које нису биле глеђосане. Ова подела се углавном подудара и са функционалним значењем посуда. Неглеђосане су у највећем броју биле кухињске посуде намењене за припремање хране на огњишту или, у појединим случајевима, за складиштење намирница. С друге стране, глеђосане посуде се углавном сматрају трпезним посуђем. Међутим, у овом случају се не би могле прихватити стриктне поделе. Веома јасно је уочено да су поједине врсте глеђосаних лонаца са дршком (кат. бр. 22–23, 25 и 27) коришћене и као кухињско, односно огњишно посуђе, док би се неке од неглеђосаних посуда могле издвојити као трпезно посуђе. То се на првом месту односи на бокале, а, по свему судећи, и на неке типове лонаца на којима нису уочени трагови коришћења на огњишту.

У скупини огњишне керамике, међу налазима из целина оба средњовековна хоризонта су у великом броју заступљени уломци црепуља. У питању су, као што је већ раније истакнуто, руком обликоване посуде, дебелих зидова и грубе фактуре, рађене од глине са примесама крупног песка и ситних каменчића. Јављају се у неколико чисто утилитарних облика, који се међусобно разликују само у детаљима обраде бочних страна (кат. бр. 61–66). У мноштву фрагмената, често аморфних, није било могуће издвојити делове појединих посуда нити поуздано утврдити њихов некадашњи број. Према процени која се само условно може прихватити, тај број у истраженим студеничким средњовековним целинама би могао износити сигурно преко 200 посуда. У односу на црепуље, вршници су међу налазима из истих целина заступљени у знатно мањем броју (кат. бр. 67–71), као што је то случај и на другим средњовековним налазиштима.[495] Одликује их боља фактура и солиднија израда. Већина примерака је у доњем делу, ближе ободу, била украшена апликованим пластичним тракама или орнаментом у виду низа изведеног отиском прста.

Међу налазима уломака огњишне керамике, као што је то и уобичајено, најбројнији су лонци. Рађени су искључиво на витлу, док примитивнијих посуда, слободно моделованих руком, у студеничким средњовековним слојевима није било. Према технолошким одликама, они су веома слични. Одликује их пречишћена глина са примесама песка, а у појединим случајевима и кречњака. Боја печења им је у највећем броју случајева од кестењасте до сивосмеђе. Украс на спољној површини је доста редак и јавља се искључиво на горњој половини суда, где по правилу покрива само део ближе врату, а ретко се спушта ниже. Орнамент је извођен урезивањем у виду хоризонталних и таласастих линија, понекад у различитим комбинацијама са низовима убода или отисака нокта. Украс се у појединим случајевима јавља и на горњим видљивим површинама дршки посуда. На уломцима неколико великих лонаца се по горњој површини јавља и сложенији орнамент састављен од убода и уреза. Огњишни лонци су углавном средњих величина, висине између 10 цм и 16 цм а запремине између 1 л и 2 л. Већи примерци, висине до 20 цм или 25 цм, знатно су ређи. Неки од тих већих лонаца су сигурно коришћени и за складиштење намирница, попут лонца са две дршке из Грађевине III-а (сл. 82/1) или оног из Грађевине V (сл. 97/12). Према облицима и детаљима профилације је издвојено 20 типова лонаца, од којих је већина међусобно слична (кат. бр. 22–40). Као најчешћи

облик лонца јавља се тип II/9 (кат. бр. 29), који се одликује јајоликим телом и благо искошеним ободом. Са по више примерака заступљени су и типови II/6–II/8 (кат. бр. 26–28), док се остали облици јављају у нешто мањем броју. Студенички неглеђосани огњишни лонци, посматрани као целина, припадају великој скупини сличних посуда, датованих у шире раздобље од 12. до почетка 15. века, које уз све могуће међусобне разлике, како хронолошке тако и територијалне, сигурно припадају локалној продукцији.[496] Међутим, ближе производне центре или грнчарске радионице за сада није могуће поуздано одредити без петрографских и физичко-хемијских анализа, што би требало учинити у будућности.

Посебну скупину у оквиру кухињске керамике чине глеђосани лонци са дршком, који су, судећи према добро очуваним траговима, коришћени на огњишту. Према облику и профилацији, издвојена су три основна међусобно слична типа (кат. бр. 22–23 и 27). Њихове основне технолошке одлике сличне су неглеђосаним лонцима. Танак слој глазуре, од зелене до маслинасте боје, налази се најчешће само у унутрашњости и на горњем делу посуде. Уз урезане орнаменте, исте са онима из претходне скупине или сличне њима, овде се јавља и украс сликан белим пигментом у виду водоравних линија и низова кружних мрља. Овај тип лонаца је налажен и на другим локалитетима са подручја југозападне Србије, те се сматра да потиче из једне или више радионица Рашке области.[497]

Уз лонце се као њихови функционални делови јављају и поклопци, који су могли служити и за покривањездела. Они су међу студеничким материјалом изузетно ретки и ограничени су углавном на слојеве *хоризонта III*. Према фактури и боји печења се не разликују од кухињских лонаца. Као најчешћи облик јавља се плочасти кружни поклопац са малом тракастом дршком и са пластичним украсом по горњој површини (кат. бр. 52). Осим њега, заступљени су и типови коничног (кат. бр. 53–54) и калотастог облика (кат. бр. 55). Неки од коничних поклопаца из ове скупине били су осликани белом бојом и прекривени маслинастом глазуром преко спољне стране. Студенички типови поклопаца имају блиских аналогија са знатно бројнијим налазима ове врсте из Сталаћа, као и других територијално блиских налазишта, где су оквирно датовани у 13. и 14. век.[498]

На основу детаљније анализе огњишних посуда из оба средњовековна студеничка хоризонта, које су међусобно сличне или једнаке, могуће је уочити и извесне разлике. На првом месту треба истаћи да се из старијег *хоризонта II* располагало знатно мањом количином налаза у односу на познији *хоризонт III*, што је отежавало детаљнију анализу евентуалних разлика, првенствено у погледу кухињског посуђа. Посуде врећастог облика и широког врата, које се јављају као чест облик лонца, процентуално су нешто бројније у целинама *хоризонта II*. Такође, из слојева овог хоризонта потичу и лонци издуженог узаног тела, којих касније углавном нема. С друге стране, у *хоризонту III*, где је иначе материјал бројнији, појављују се и неки типови лонаца који се раније нису јављали. То би се односило и на поклопце, којих у старијим слојевима углавном нема.

Трпезне посуде највећим делом спадају у групу глеђосане керамике, док је посудâ без глазуре, за које се поуздано може рећи да не припадају скупини огњишне керамике, веома мало. У питању су углавном бокали са малим изливником (кат. бр. 71–74) и неколико здела (кат. бр. 14 и 17), од којих је једна могла да буде коришћена и као нека врста пехара. Истој скупини одговарала би и једна чаша, сасвим особеног облика, са две мале хоризонталне дршке (кат. бр. 81). Према фактури и боји, ове посуде су веома сличне огњишним лонцима. Што се тиче орнамената, уочљиво је украшавање дршке ситним округлим убодима и убодима ноктом.

За разлику од огњишне керамике код које се, као што се напред могло видети, не уочавају међусобне велике разлике, трпезно глеђосано посуђе показује сасвим другу слику. То се уочава не само у избору врста посуда већ и у начину израде, као и видовима украшавања. О овој, веома значајној, скупини трпезног посуђа изложићемо само кратак преглед, будући да је то предмет посебне студије у прилогу ове књиге.[499]

У слојевима *хоризонта II*, скупини трпезних глеђосаних посуда одговарају само зделе на прстенастој стопи и тањири, који се разликују према обради површина и начину украшавања (сл. 131). Из најстаријих слојева овог хоризонта потичу уломци здела са сграфито орнаментом, као и здела украшених мраморизирањем. Оба ова типа представљају византијски импорт, који у матичним областима

495 Minić, Vukadin 2007, 67–69.

496 Popović 1999, 220–233; Јуришић 1989, сл. 29–30; Јуришић 1991, 71–73; Minić, Vukadin 2007, 58–63; Popović 2012, 158–163.

497 Minić, Vukadin 2007, 63.

498 Minić, Vukadin 2007, 65–67, са наведеним аналогијама.

499 В. Бикић, Хронолошки, технолошки и стилски оквири глеђосане керамике у Србији: пример манастира Студенице, на стр. 337–354.

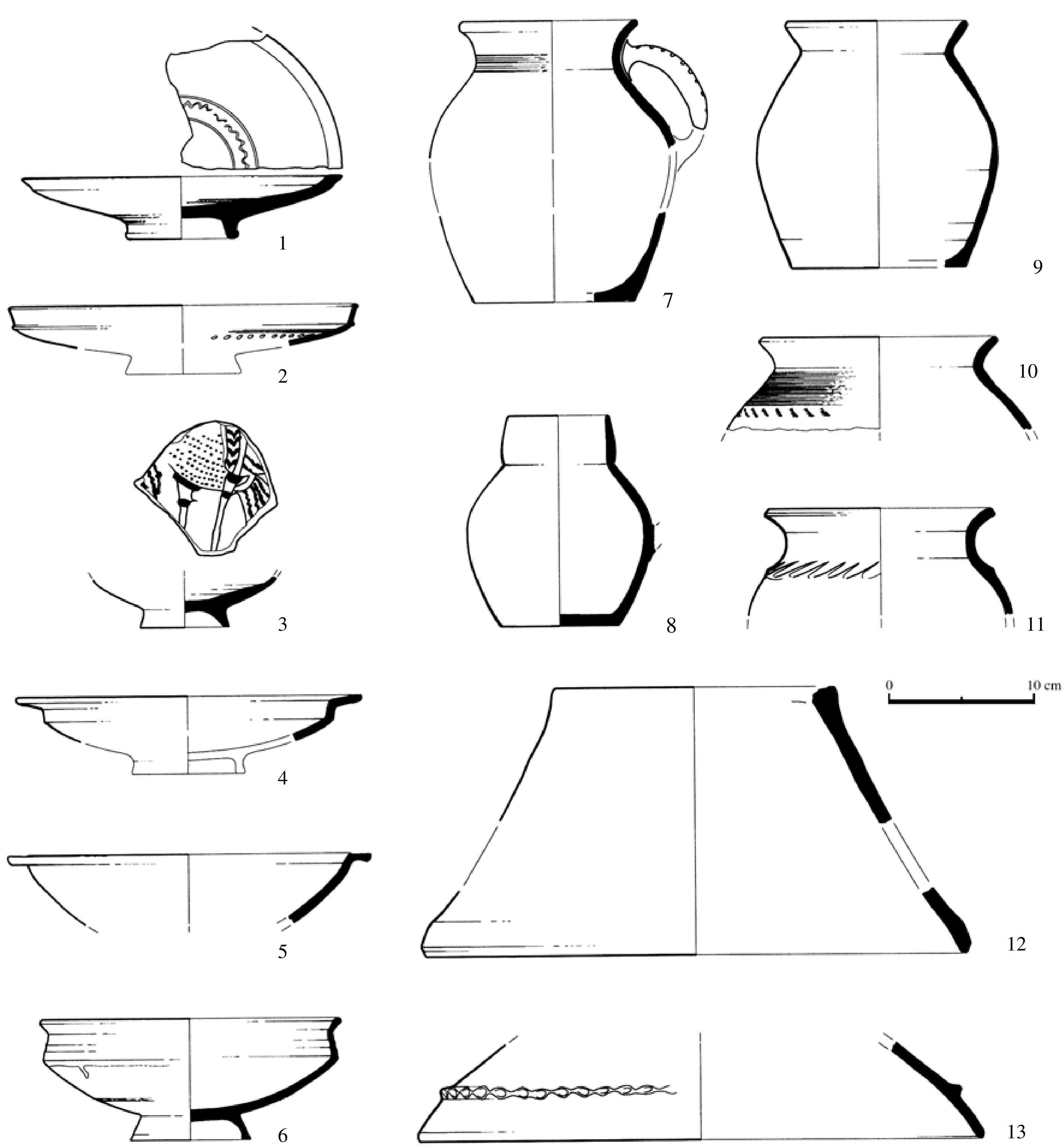

Сл. 131. Врсте керамичких посуда из хоризонта II – тањири: 1) тип V/5; 2) тип V/6; 4) тип V/4; зделе: 3, 5) тип I/23; 6) тип I/24; лонци: 7, 11) тип II/6; 9) тип II/9; 10) тип II/16; бокал: 9) тип VII/6; вршници: 12) тип VII/1; 13) тип VII/4; Р 1:4

носи карактеристике продукције 12. и прве половине 13. века. Из познијих слојева и целина, оквирно датованих у 13. век, потичу налази зелено глеђосаних коничних здела на прстенастој стопи, као и две зделе истог типа са једнаком сграфито представом голубице, који би се такође могли приписати импорту из византијских области на југу. Наведени примери глеђосаног увозног посуђа из слојева *хоризоната II и III* указују да ти продукти византијског импорта стижу у Студеницу током 13. века, и то у етапама које су посведочене и у другим областима Балкана.

Осим поменутог византијског импорта, сасвим изузетну појаву представља налаз дела зделе или тањира са сликаним украсом, који би одговарао протомајолици (кат. бр. 84а). Ова специфична врста керамике, позната у бројним варијантама, израђивана је у областима Италије током 12–13. века. Према досадашњим анализама, студенички фрагмент би се могао повезати са стилом радионица из Јужне Апулије, и то области Салента, и датовати у позни 13. век.[500]

Са првом деценијом 14. века и радовима који су изведени у време краља Стефана Уроша II, у животу манастира је дошло до извесних промена које су се, поред осталог, одразиле и на трпезно посуђе (сл. 132). За разлику од претходног раздобља, глеђосана керамика има сасвим другачије особине. Та разлика се уочава у појави више различитих облика посуда, као и у њиховој декорацији. Јављају се зделе, тањири, крчази, бокали, затим керамичке чаше, као и буклије. Посуде су рађене од фино пречишћене земље и углавном су песковите фактуре и црвене, мрке и сивомрке боје печења. У поређењу са огњишним посудама, нешто су дебљих, масивнијих зидова. Од техника украшавања заступљено је једнобојно глеђосање, сликање белом бојом испод глазуре и сграфито орнамент. Међу зделама су најбројније оне калотастог облика (кат. бр. 1), док су остали типови заступљени у мањем броју или као појединачни примерци. Међу тањирима, који су у односу на зделе знатно малобројнији, издвојена су четири међусобно слична типа (кат. бр. 56–57 и 59–60). Крчази и бокали се јављају у више различитих облика и величина, а заступљени су углавном само са по једним или два примерка. Нешто бројнији су мали крчази широког отвора са изливником (кат. бр. 41). Међу трпезне посуде за вино или неко друго пиће спадају буклије карактеристичног облика, од којих је нађено неколико примерака (кат. бр. 76–78).

За разлику од кухињског, трпезно посуђе из *хоризонта III* је знатно декоративније. Све ове посуде, готово по правилу, испод глеђи имају сликани или сграфито орнамент, док једнобојног глеђосаног посуђа има веома мало. Заступљени су линеарни и флорални мотиви, где се као карактеристичан мотив препознају гранчице и розете. У виду самосталног украса јављају се и у слободном простору уз траке са усправним, водоравним и преломљеним урезима. Поменутим мотивима, у различитим комбинацијама са бојеним сграфитом, украшавани су превасходно крчази, бокали и буклије, док је украс здела био знатно једноставнији.

Из напред изложеног сажетог разматрања о студеничком трпезном глеђосаном посуђу јасно се уочава да ова врста посуда из старијих слојева, који су издвојени у *хоризонт II*, представља импорт са подручја византијског културног круга, што није био случај са знатно бројнијим и разноврснијим налазима те врсте из слојева *хоризонта III*. Ове млађе студеничке трпезне посуде, по свом укупном изгледу и по декоративним мотивима, припадају ширем кругу касносредњовековне керамике Балкана, а у ужем смислу – регионалној занатској продукцији која је посведочена на аналогном материјалу из манастира и утврђених градова средњовековне Србије.[501] На основу налаза глеђосане трпезне керамике са поменутих налазишта, сасвим поуздано се може закључити да оне представљају производ домаћих радионица. За сада остаје отворено питање где су се налазили ти занатски центри и како је вршена дистрибуција готових производа. На примеру налаза из Студенице је могућа претпоставка да је поједино посуђе наменски рађено за овај манастир. Реч је о раније поменутим готово идентичним зделама, које са унутрашње стране, у реципијенту, имају урезано велико слово „с“ (кат. бр. 1, сл. 122/3–4, 132/1–2). Ово је засад једини пример да се истакнутом ознаком обележава да је посуда власништво манастира Студенице. На могућност да је један део посуда коришћених у манастирској свакодневици израђиван можда и у Студеници, указују и налази конструктивних елемената керамичке пећи са простора уз Источни бедем. Овај налаз, међутим, о коме не располажемо подробнијим подацима,[502] остаје засад само индиција на основу које се не би могли доносити поузданији закључци.

500 В.: рад В. Бикић на стр. 341, са наведеном референтном литературом.

501 Љубинковић 1970, Т. VI–VII; Бајаловић Хаџи-Пешић 1981, 111–121; Јуришић 1991, 73–85; Зечевић, Радичевић 2001, 23–68; Minić, Vukadin 2007, 68–103; Popović 2012, 159–164.

502 Сондажна ископавања М. Јанковић 1982–1984, о којима нема доступне теренске документације.

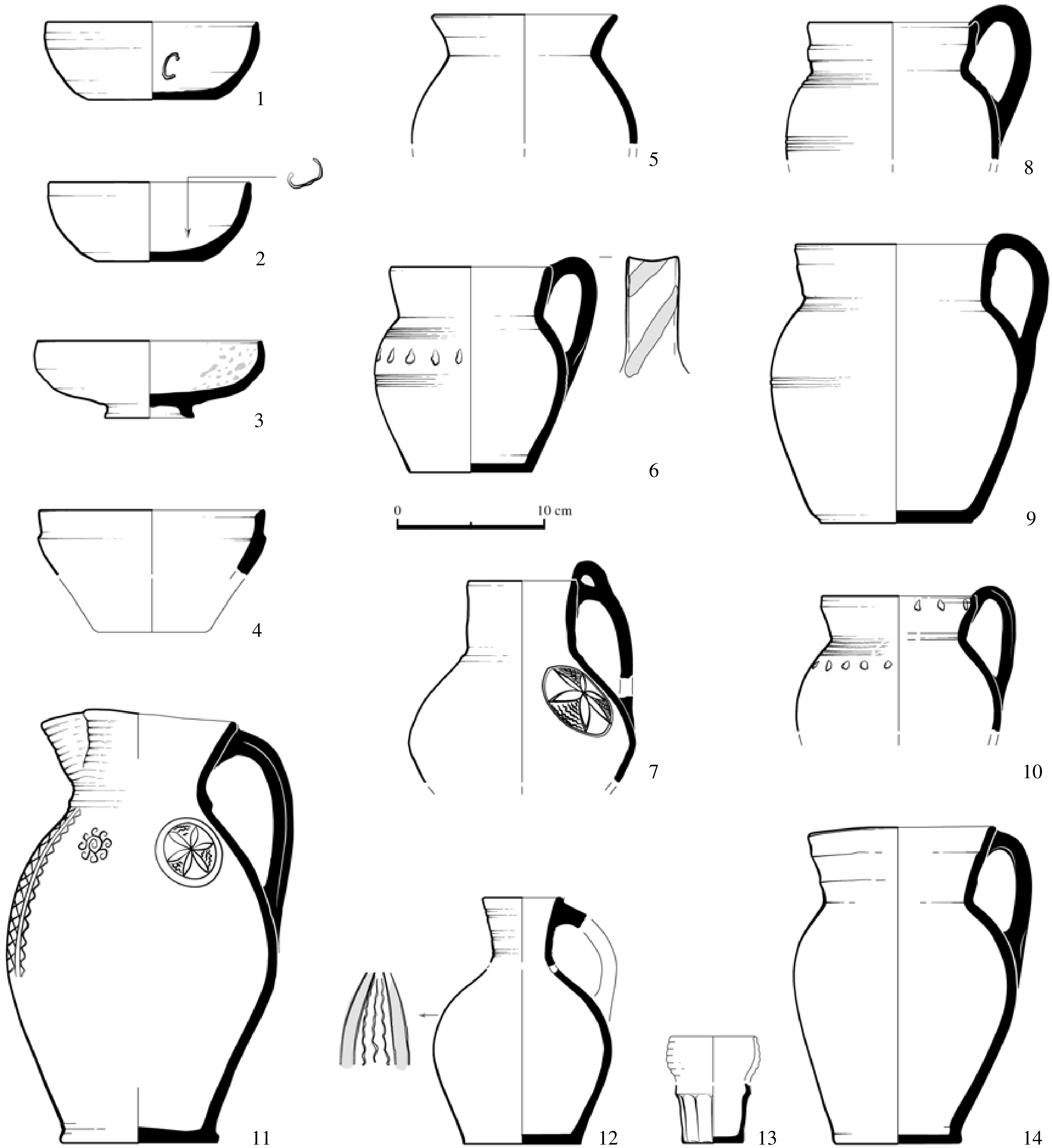

Сл. 132. Врсте керамичких посуда из хоризонта III – зделе: 1–2) тип I/1; 3) тип I/10; 4) тип I/11; лонци: 5) тип II/6; 6, 8–9) тип II/1; 10) тип II/2; крчази: 7) тип III/13; 11) тип III/1; 12) тип III/12; чаша: 13) тип XII/5; бокал: 14) тип VIII/3; Р 1:4

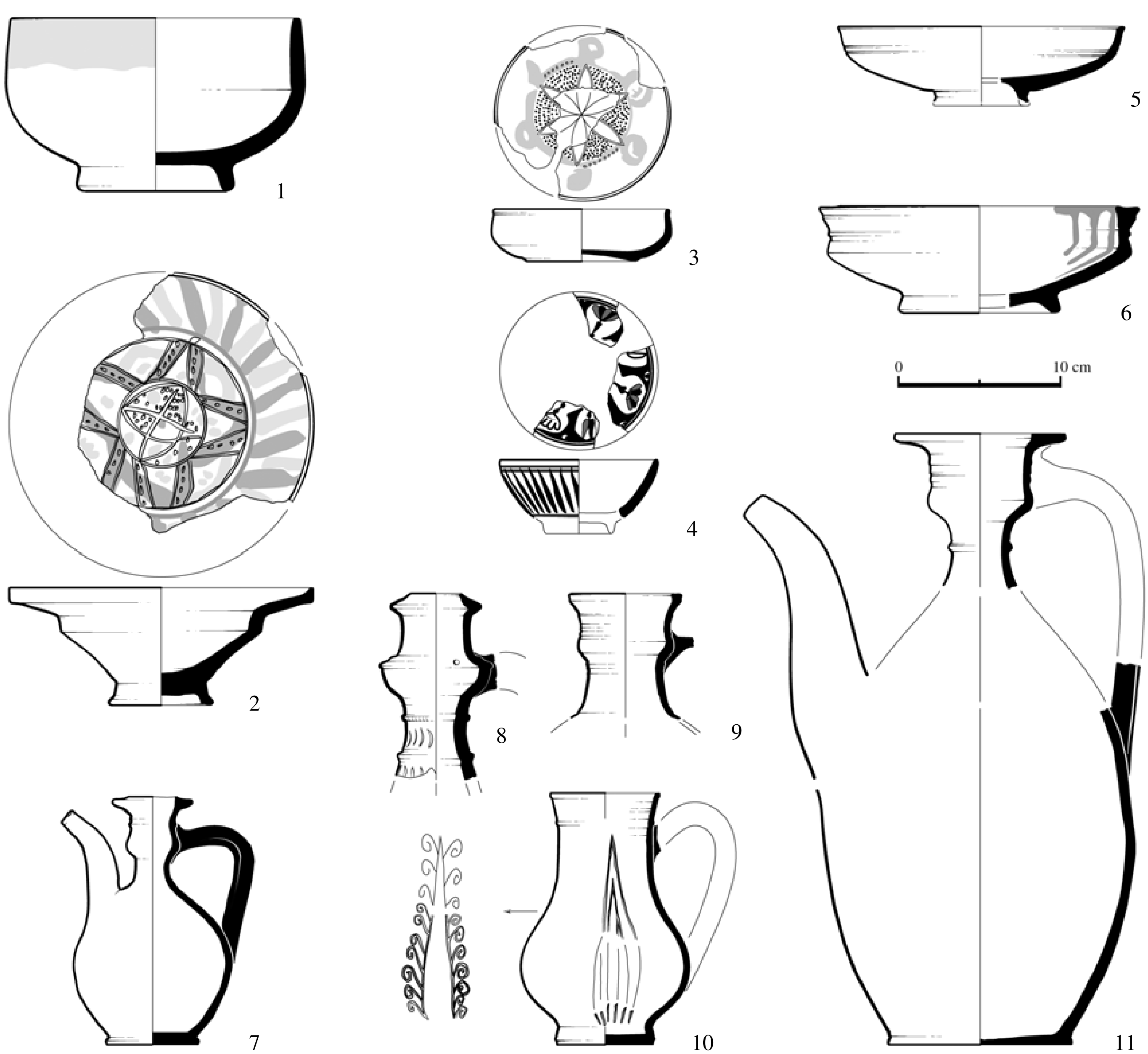

Сл. 133. Врсте керамичких посуда из хоризоната IV и V – зделе: 1) тип I/19; 2) тип I/13; 3) тип I/1; 4) тип I/21; 5) тип I/28; 6) тип I/30; тањир: 6) тип V/6; крчази: 7, 8, 9, 11) тип III/11; бокал: 10) тип VIII/4; Р 1:4

Керамика турског раздобља – хоризонти IV и V

За разлику од средњовековних слојева, слојеви хоризоната из ранијег турског раздобља, закључно са крајем 17. века, слабије су очувани и непоуздано стратиграфски одређени. Такође, они су и знатно сиромашнији када су у питању фрагменти керамичког посуђа. Основна функционална подела на огњишно, односно кухињско и трпезно посуђе остала је и у овој стратиграфској и хронолошкој целини слична ранијој. Међу кухињским посуђем, које је доста униформно, јављају се углавном лонци и црепуље. Међу лонцима је готово искључиво заступљен тип лоптастог тела и широког отвора, од глине песковите фактуре и од мрке до мркосиве боје печења, као и неукрашене спољне површине (кат. бр. 93). Црепуље су, за разлику од средњовековних,

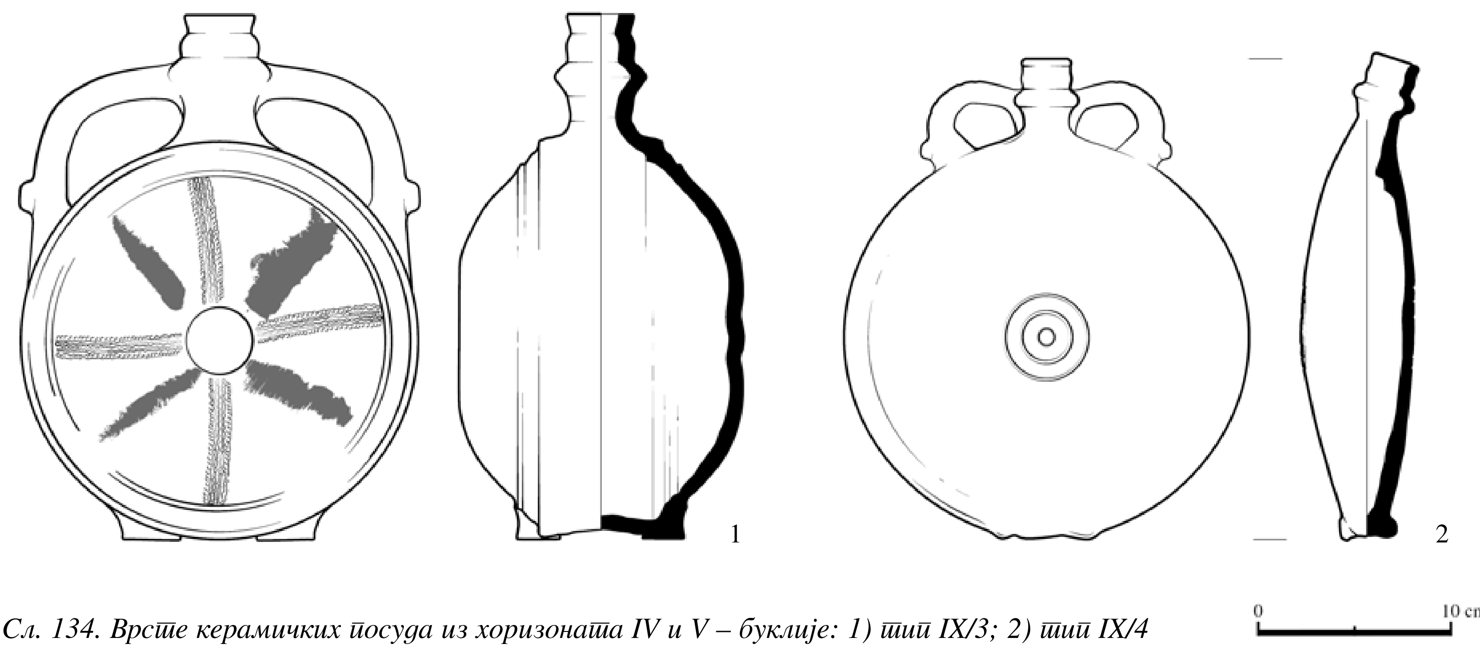

Сл. 134. Врсте керамичких посуда из хоризоната IV и V – буклије: 1) тип IX/3; 2) тип IX/4

солидније рађене. Оне су грубе песковите фактуре и најчешће су од светлоцрвене до мрке боје печења. На основу откривених уломака могло се закључити да све припадају једном типу и да су моделоване на витлу (кат. бр. 96).

Међу трпезном керамиком су заступљени облици посуда који се и најчешће појављују међу налазима из раздобља турске владавине (сл. 133). То су, по правилу, зелено глеђосане зделе различитих типова (кат. бр. 84–92). Међу овим посудама су претежно заступљене зделе на ниској стопи, облика калотастог и коничног, ређе биконичног. Поједини примерци ових облика здела имају широк раван обод. Украс на унутрашњој површини реципијента је изузетно редак. На једној здели је сачуван украс у техници колорног сграфита, осликаног зеленом и мрком бојом (сл. 133/2). На једном мањем примерку је дно реципијента украшено сграфито розетом на пунктираном позађу (сл. 133/3). За разлику од здела, у студеничким слојевима из турског раздобља тањира готово и да нема. Такође, релативно скромном количином уломака заступљени су и крчази, односно тестије (кат. бр. 95). То су углавном жуто глеђосане посуде, мада има и оних вишебојних и са сграфито декорацијом, у којој преовлађују флорални мотиви. Уломци сивих крчага, који представљају честу и уобичајену појаву током 16. и 17. века у дунавском подручју, у Студеници су изузетно ретки. Скупини трпезне керамике припадале би и буклије, које су као једина врста керамичке посуде биле ношене и на путовањима. Уз више уломака, приликом истраживања у Студеници откривене су и две целе посуде тог типа (кат. бр. 97–99, сл. 134).

Огњишна керамика, као и скромни налази трпезних посуда из слојева који су се образовали током првог раздобља турске владавине, односно до краја 17. века, производ су локалних радионица шире околине манастира или неког регионалног производног центра. Међу студеничким налазима из тог раздобља су изузетно ретки уломци посуда које су могле доспети као импорт.

Међу трпезном керамиком из слојева који се опредељују у раздобље 15–16. века издвајају се налази мајолике, претежно уломци крчага и, знатно ређе, тањира (кат. бр. 84).[503] Највећи део налаза украшен је у стилу тзв. цветне готике, са препознатљивим кобалтплаво сликаним медаљоном и декорацијом сликаном окер, зеленом и плавом бојом. Наведене одлике посуда упућују на њихово порекло у радионицама на северу Италије.[504]

Пећњаци

Осим посуђа, међу израђевинама од печене земље су и пећњаци који представљају конструктивне делове зиданих пећи (сл. 135). Њихова појава је карактеристична за рано турско раздобље и за каснија раздобља, мада се на неким нашим локалитетима појављују још од прве половине 15. века.[505] Студенички налази пећњака су ограни-

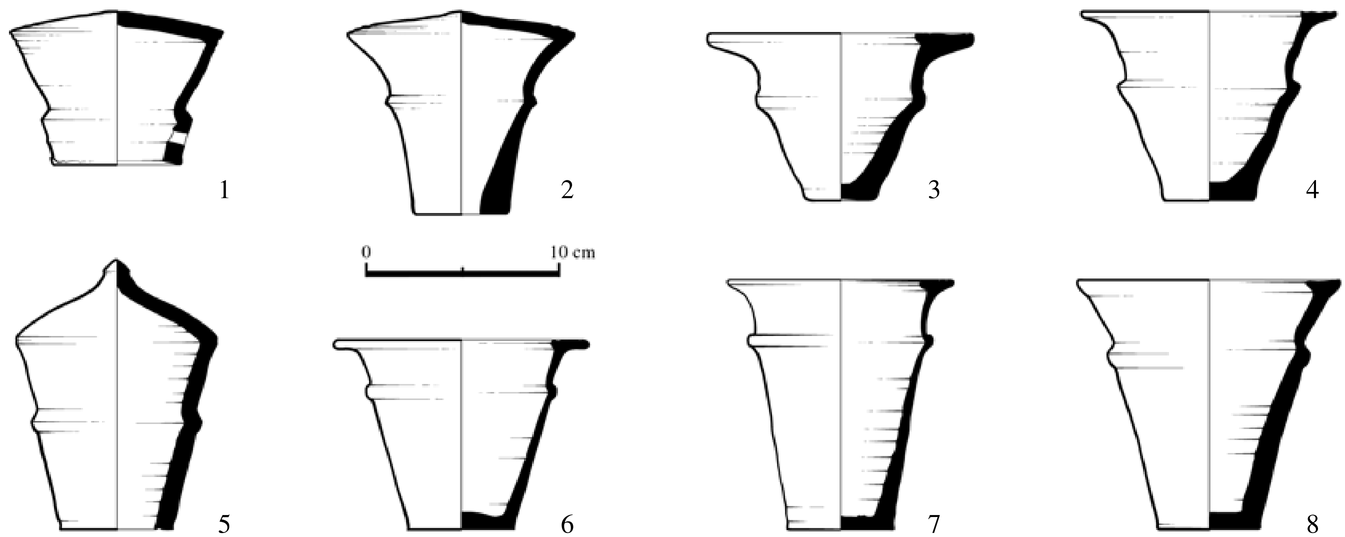

Сл. 135. Пећњаци – 1–4) из Грађевине VIII; 5–8) из Грађевине II-а

чени искључиво на три јасно дефинисане целине, док су у културним слојевима заступљени са свега неколико фрагмената. У питању су слојеви деструкције у грађевинама II-а и VIII, о чему је већ било речи, и у сасвим позним налазима из објекта на рушевинама Параклиса Светог Димитрија, који је спаљен почетком 19. века. У Грађевини II-а је откривено више десетина пећњака из конструкције пећи која се налазила на спрату тог изгорелог здања. Уз мање варијанте, сви припадају истом типу високих коничних зелено глеђосаних пећњака (кат. бр. 99-а). Поред њих је откривен и конични, са горње стране затворен пећњак, који се налазио на врху пећи. Према типолошким одликама као и условима налаза, ова скупина пећњака се поуздано може датовати у другу половину 16. века.

Друга целина потиче из порушене односно спаљене Грађевине VIII. Иако услови налаза ове скупине нису у целини познати, вероватно је и у њој била пећ која се налазила на спрату објекта. Није познато колико је пећњака приликом ископавања откривено, будући да је сачувано само десетак целих примерака.[506] У питању су нижи, зелено глеђосани конични пећњаци, са широким ободом, који су према типолошким одликама нешто млађи у односу на претходне (кат. бр. 99б). Време рушења Грађевине VIII није поуздано утврђено на основу расположивих података. Највероватнија је претпоставка да је ово здање пострадало у време великог турског пустошења Студенице крајем 17. века.

О трећој, најмлађој целини недостају подаци о условима налаза, а нису сачувани ни откривени пећњаци.[507] У једном од радова аутора ископавања је само поменута урушена пећ са пећњацима у рушевинама поменутог параклиса, али без других података.[508] Будући да је скромно грађен објекат у коме се налазила спаљен највероватније у време Првог српског устанка, ова пећ је могла бити подигнута у току 18. века, или највероватније у другој половини тога столећа.

Керамичке луле

Из слојева студеничког *хоризонта VI* потичу налази укупно пет фрагментованих лула (сл. 136). Код свих пет примерака је очуван чибук, док је реципијент у већој или мањој мери оштећен. Луле су по облику и боји различите, али одговарају старијим типовима који су били мањих димензија (кат. бр. 105–109). Најстарија међу овим налазима је, по свему судећи, мала лула сиве боје, са очуваним

503 Пејовић 1988, кат. бр. 105, 108, 145.
504 В.: B. Rackam 1940; S. Gelichi 1988, 65–104.
505 Bikić 2003, 87–91.
506 Ископавања А. Јуришић 1970. године.
507 Ископавања М. Јанковић 1984. године.
508 Јанковић 1986а, 18.

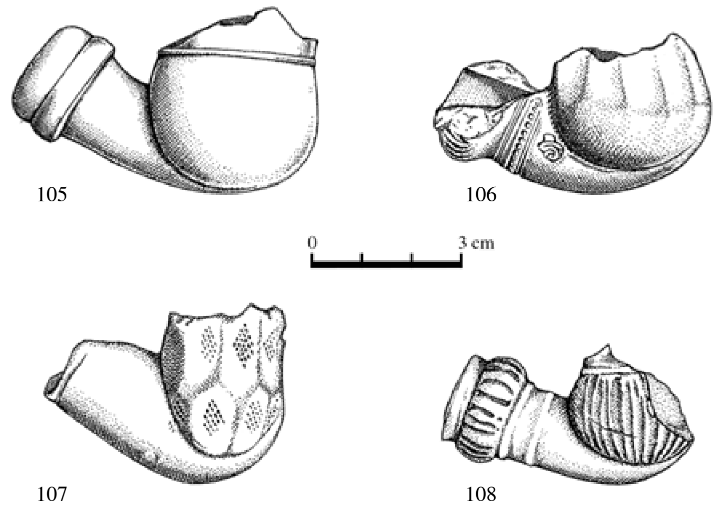

Сл. 136. Керамичке луле (Р 2:3)

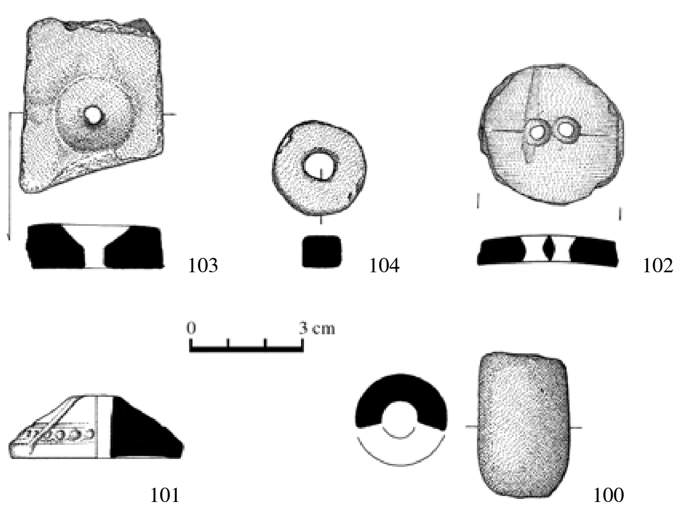

Сл. 137. Керамички пршљенци (Р 1:2)

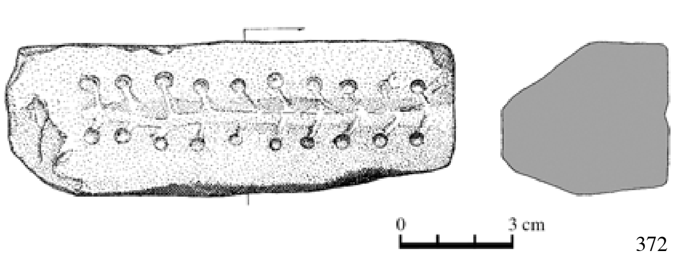

Сл. 138. Ливачки калуп од керамике (Р 1:2)

делом реципијента и проширеним завршним делом чибука у виду турбана, која би се оквирно могла датовати у крај 17. века.[509] Из истог раздобља би могла да буде и друга, нешто већа, лула мрке боје, са слично обликованим чибуком и остацима благо фацетираног реципијента. Остали примерци, према својим типолошким одликама, сигурно су млађи и могли би се оквирно датовати у 18. век.[510]

Пршљенци

Керамички пршљенци су веома ретки међу студеничким налазима (сл. 137). Откривено их је укупно пет, и сви потичу из средњовековних слојева (кат. бр. 100–104). Различитих су облика, начина израде, а сигурно и намене. Три примерка су рађена од секундарно обликованих уломака керамике. Један међу њима, релативно правилног кружног облика, у центру има две мале кружне рупе, што указује да је могао бити коришћен као дугме. Остала два су наменски рађена као пршљенци. Један је плитког калотастог облика, са пластичном декоративном траком на горњој површини. Будући да је био украшен, тешко је претпоставити која му је била некадашња намена. Слично би се могло рећи и за ваљкаст издужени пршљенак, који је на једном крају био благо конвексан, а на другом конкаван.

Керамички калуп за ливење

Усамљен налаз представља један калуп за ливење изрезан у комаду опеке, који по средини има главни каналић, од којег се одвајају мањи, завршени кружним удубљењима за изливање ситних лоптастих гранула (кат. бр. 372, сл. 138). Према слоју у коме је нађен, најпре би се могао датовати у 18. век. Отворено је питање да ли се у том раздобљу неко у манастиру бавио ливењем, будући да нема других налаза који би на то указивали. Пре би се могло претпоставити да је тај калуп донет однекуд у време када више није служио својој првобитној намени.

ПРЕДМЕТИ ОД СТАКЛА

Фрагменти стаклених посуда, затим лампи и окулуса налажени су углавном у средњовековним студеничким слојевима. Већина њих потиче из стратиграфски поуздано одређених целина, које превасходно припадају *хоризонту III*. Налази који би могли бити нешто старији јављају се у веома малом броју, и према местима налаза теже их је пре-

цизније датовати. За уломке стакла из млађег средњовековног хоризонта, односно раздобља 14. и прве половине 15. века, доста су карактеристични простори са којих потичу, а који су у непосредној вези са функционалним опредељењем одређених стаклених израђевина. Тако главнина фрагмената трпезних посуда, чаша и боца потиче из слоја деструкције у грађевинама V и VII, као и из слојева у великом укопу са отпадним материјалом крај југоисточне деонице обимног бедема. С друге стране, фрагменти стаклених светиљки – кандила су најбројнији међу налазима из Богородичине цркве. Када су у питању прозорски окулуси, њихови фрагменти су доста расути и налажени су у оквиру више целина. У значајном броју их је било из слојева познијих прекопавања у Богородичиној цркви. Уочљива је знатна бројност ових налаза у Параклису Светог Димитрија, и то из слојева у који су укопани темељи тог здања. Наслојавања на овом простору могла би се повезати са раздобљем непосредно након турског пустошења Студенице на прелазу из 14. у 15. век. Будући да је у том слоју откривен и раније поменути део мермерног владарског трона, нећемо погрешити ако претпоставимо да је на месту будућег параклиса одлаган краће време отпад настао при поменутом турском пустошењу. То отвара могућност да окулусе из ове целине припишемо разбијеним прозорима Богородичине цркве. Осим окулуса, у истим целинама било је и веома мало уломака равног стакла.

У даљем излагању изложићемо налазе стакла из Студенице само укратко, будући да су они детаљније обрађени у посебном прилогу.[511] Значајан део откривених уломака стакла потиче од трпезног посуђа (сл. 139). У овој скупини су најбројније чаше, различитих облика и обраде. Претежно су заступљене чаше коничног облика и оне заобљене цилиндричне форме, са пластичним украсом у виду аплицираних капи или стаклених нити, као и вертикалним рељефним ребрима. Оне углавном имају увучено купасто дно оивичено назубљеном траком у виду гирланде (кат. бр. 110–114). Ретки су примерци који имају купасто увучено дно оивичено цевастим рубом (кат. бр. 116–117). По свом особеном облику издваја се и једна ребраста купа на високој нози (кат. бр. 118). Од осталог трпезног посуђа, у знатно мањем броју су заступљене стаклене боце, којих је међу студеничким налазима препознато само око 10 примерака. У питању су различити облици боца чији се облик, услед фрагментарне очуваности, најчешће не може сагледати у целини. Међу откривеним уломцима препознају се боце ребрастог трбуха (кат. бр. 121–122, 128) и врâта дугог цилиндричног (кат. бр. 120а–б), левкастог (кат. бр. 126) или канелованог (кат. бр. 127). Један примерак је имао прстенасто ојачан грлић (кат. бр. 125). На једном фрагменту остао је очуван део са дискоидним сужењем између врâта и трбуха (кат. бр. 123), док је на једном другом фрагменту очувано прстенасто проширење на врату, који омогућава да се овај тип боце, према познатим аналогијама, у целости препозна.[512] Такође, треба поменути и уломак мале цилиндричне боце од кобалтноплавог стакла са фестонима (кат. бр. 130). Осим чаша и боца, међу уломцима трпезног посуђа су веома ретке и зделе. Једна је била у виду коничне посуде с равним, благо задебљаним ободом (кат. бр. 136). Остала три примерка би могла припадати зделама калотастог облика, од којих је једна имала бобичасто украшен реципијент (кат. бр. 133), док су друге две, мањих димензија, биле украшене вертикалним рељефним ребрима (кат. бр. 131 и 132).

Осим уломака трпезног стакленог посуђа, у значајном броју су налажени и фрагменти стаклених лампи – кандила (сл. 140). Углавном је заступљен тип коничних лампи извијеног прстенастог обода, са три мале дршке које спајају обод са трбухом реципијента (кат. бр. 134б–е). У мањем броју се јављају лампе уског цилиндричног дна (кат. бр. 137а–ц), затим лампе коничног облика са пресавијеним проширењем (ребром) у горњем делу трбуха (кат. бр. 138а–б). Редак облик међу студеничким материјалом је тип лампе изразито извијеног обода и уског, благо коничног тела које се сужава при дну (кат. бр. 139).

Поред стоног посуђа и лампи, велики проценат налаза стакла из средњовековних слојева у Студеници чине фрагменти окулуса (сл. 141) и равних прозорских окана (сл. 142). Препозната су два основна типа окулуса: тип са прстенастим пресавијеним рубом (кат. бр. 140–145) и тип са заобљеном, благо задебљаном ивицом (кат. бр. 146а–б). Тела студеничких окулуса су углавном равна, ретко благо извијеног обода. Према димензијама, они спадају у средње и велике, а њихови пречници се крећу у распону од 17 цм до 27 цм, док дебљина, у зависности од дела окулуса, варира од 1 мм до 6 мм. Ширина руба код студеничких окулуса износи 5–15 мм. Рађени су од стакла различитих боја: љубичасте, светлосиве, светложуте, мркожуте, затим

509 Bikić 2003, 80–81, tip XII/3.

510 Bikić 2012, 1–8, Fig. 4/6, 10, 12, 18.

511 В.: прилог С. Стаменковић, Средњовековно стакло манастира Студенице на стр. 361–373.

512 Јанковић 1986а, 18, сл. 6/1.

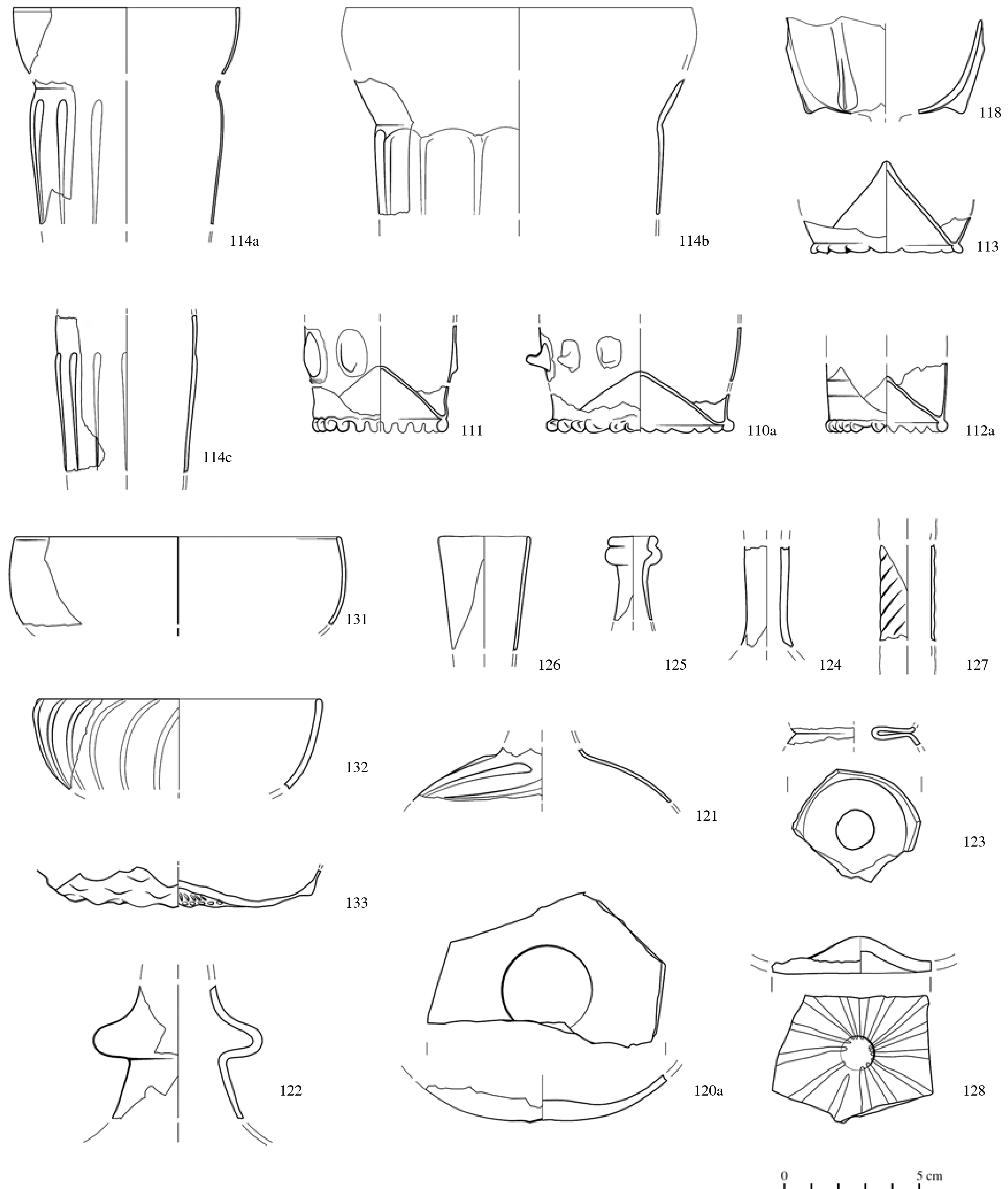

Сл. 139. Стаклене посуде – чаше, боце и зделе (Р 1:2)

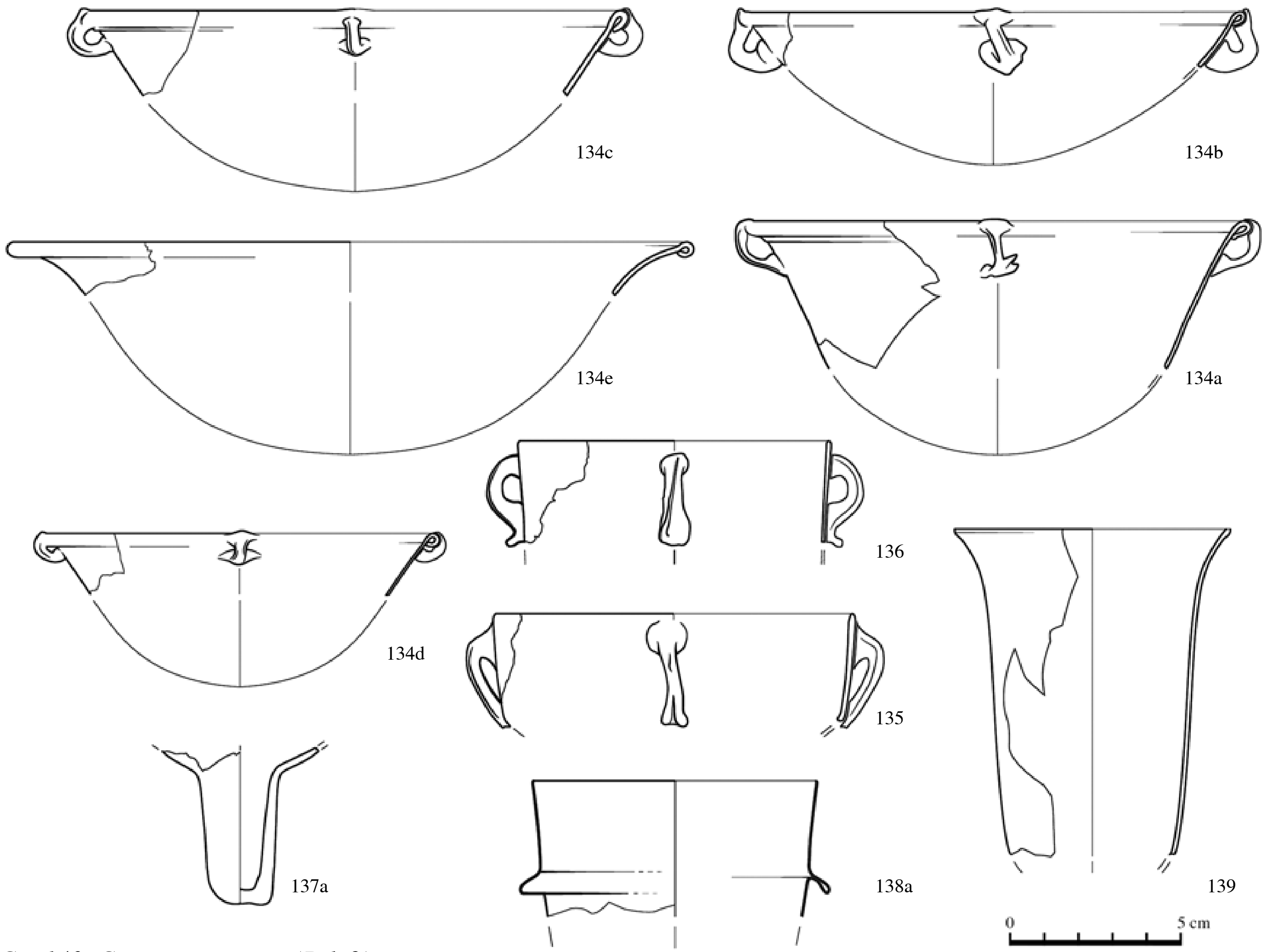

Сл. 140. Сшаклене ламйе (Р 1:2)

светло и мрко зелене, зеленоплаве, плаве у нијансама од светлоплаве до кобалтноплаве и беличасте. Уз окулусе су у Студеници налажени и уломци равног стакла за четвртаста прозорска окна, такође у различитим бојама (кат. бр. 150–158). Неколико фрагмената је са очуваним равним заобљеним ивицама.

Средњовековне стаклене посуде из Студенице, које највећим делом потичу из слојева *хоризонта III*, датоване су у 14. век и прву половину 15. века. Свакако не треба искључити могућност да су одређени примерци старији и да потичу из друге половине односно с краја 13. века, где пре свега треба имати у виду чаше са ребрима нађене испод равни пода Грађевине V. Поједини облици су вероватно нешто млађи, као што је облик лампе са уским цилиндричним дном или боце са прстенасто ојачаним грлићем. Када је реч о прозорском стаклу, мешање материјала и често нејасан стратиграфски контекст умногоме отежавају њихово прецизније датовање.

Стаклено посуђе и окулуси су у Студеницу доспевали као импорт, односно у оквиру трговачког промета са Јадранским приморјем. Мада су путеви доспећа углавном поуздано утврђени, питање производних центара је знатно сложеније. Тешко је раздвојити производе који потичу из Италије, односно Мурана, од оних који су настали у дубровачким стакларским радионицама.[513] Осим о трговачким везама са Венецијом и Дубровником, тешко је говорити о допремању стакленог материјала у Студеницу из неког

513 Хан 1981, 41.

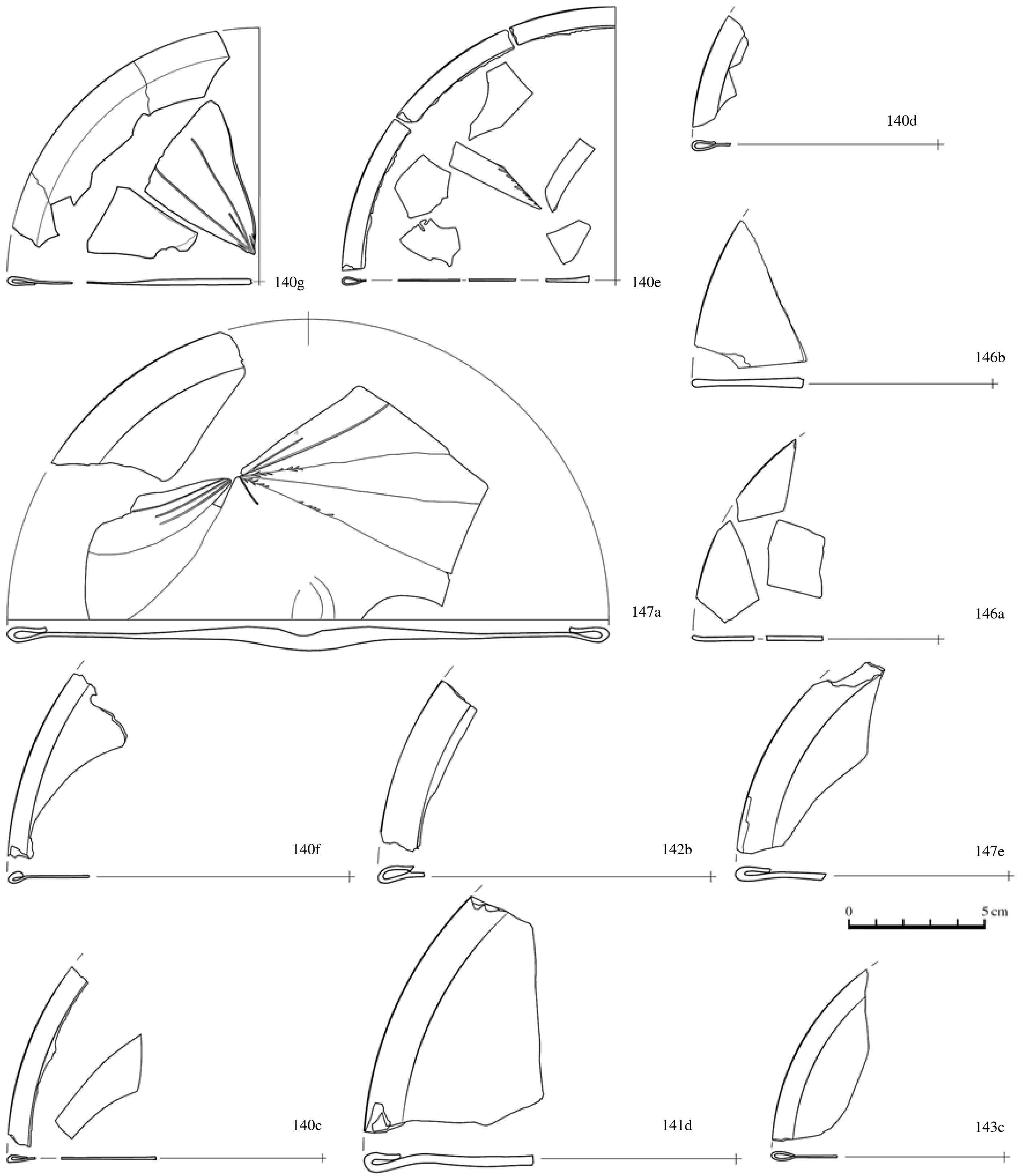

Сл. 141. Прозорско стакло – окулуси (Р 1:2)

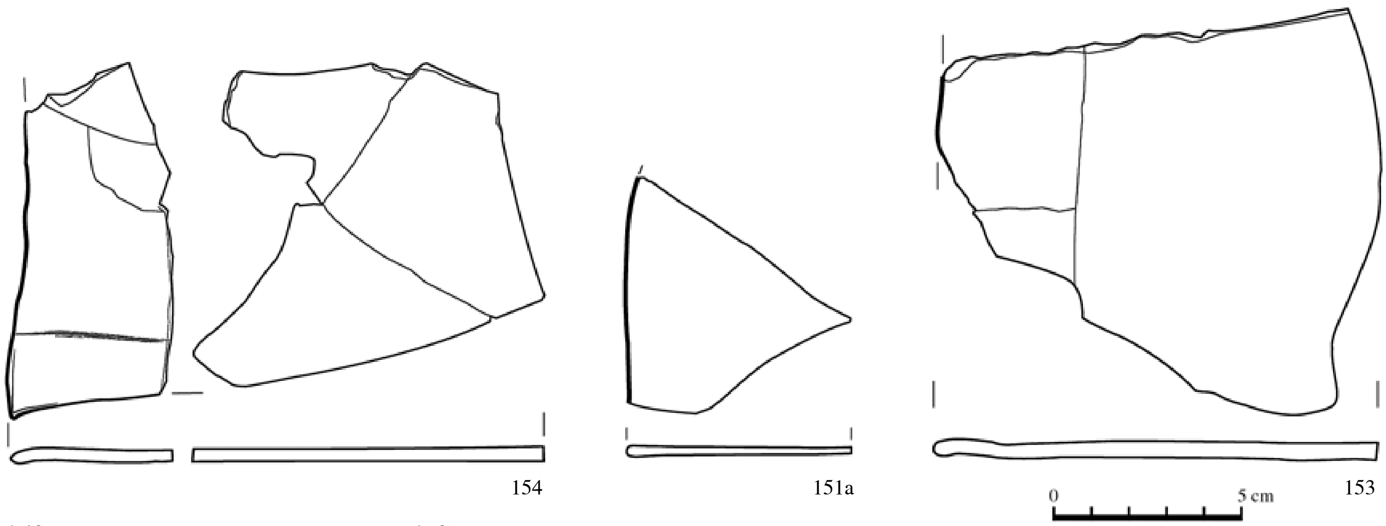

Сл. 142. Равно прозорско стакло (Р 1:2)

другог производног центра. Изузетак представља уломак боце са фестонима. У питању је један од типичних производа источних стакларских центара (Египат, Сирија), који су Средоземним морем доспевали у Коринт и Малу Азију, и вероватно даље дистрибуирани у унутрашњост Европе. Исламски утицај је потврђен и присуством две биконичне лампе, такође карактеристичним производом исламског стакларства. Међутим, иако највећим делом представљају типичне сиријске производе, њихове копије су израђиване у Венецији, да би од почетка 15. века ту био главни производни центар тог типа лампи,[514] а није искључено да су произвођене и у Дубровнику.[515]

Такође, и питање порекла прозорског стакла је веома сложено. Током 14–15. века оно је, као и већина стаклених посуда, углавном добављано из Венеције или Дубровника. Међутим, будући да је производња окулуса у Дубровнику посведочена тек у првим деценијама 15. века,[516] центар производње окулуса из Студенице, који су сигурно старији, треба без сумње тражити у Венецији.

Анализа студеничког стакленог материјала је показала низ општих карактеристика за читаво подручје централног и западног Балкана, али и појаву извесних форми у Студеници чије је присуство на овим просторима остало или незабележено или незапажено. Поређењем материјала из Студенице са стакленим налазима са других средњовековних локалитета, пре свега утврђених градова и насеља,[517] уочава се различит проценат заступљености одређених посуда. Међутим, оно што битно недостаје за детаљна разматрања јесте обрада стакленог материјала из средњовековних цркава и манастирских комплекса са подручја српских земаља. Поред изучавања типова стаклених посуда, као и просторне анализе налаза уломака прозорских окана, ради целовитијег увида у порекло и употребу стаклених производа, било да се ради о окулусима или равним плочама прозорских окана, неопходне су и анализе физичко-хемијског састава стакла.

За разлику од остатака стакленог посуђа и окулуса, друге израђевине од стаклене пасте су у Студеници изузетно ретке. Откривене су само три мале перле – две лоптасте и једна биконична, које потичу из средњовековног *хоризонта III*, док у млађим слојевима сличних налаза није било (кат. бр. 159–161). Не може се са сигурношћу ништа закључити о некадашњој намени тих стаклених перли, али је сигурно да оне нису чиниле уобичајени део накита. Може се само претпоставити да су се налазиле у оквиру плетених бројаница.

Сасвим изузетан налаз представља једна мала мозаичка тесера, неправилног четвртастог облика, рађена од стаклене пасте кобалтноплаве боје (кат. бр. 162). Откривена је у слоју шута са градилишта Богородичине цркве, којим је изнивелисан простор у Грађевини I. Према условима налаза, она сигурно потиче из последњих деценија

514 Крижанац 2001, 50–51.
515 Крижанац 2001, 50–51.
516 Хан 1972, 198, сл. 5–7.
517 Сталаћ (Minić, Vukadin 2007, 103–106), Београдска тврђава (Поповић, Бикић 2004, 93–95), Маглич (Popović 2012, 168–170) и др.

12. века. Као веома ситан налаз тесеру је тешко уочити приликом археолошких ископавања, те стога није искључена могућност да их је у поменутом слоју можда било и више и да нису уочене.[518] Но, иако је у питању само једна тесера, то је ипак поуздано сведочанство о томе да се у Студеници, у време оснивања манастира, налазила бар једна мозаичка икона. Могла је то бити икона слична хиландарској мозаичкој икони Богородице Одигитрије, која је некада припадала Симеону Немањи и пред којом је, како се верује, издахнуо студенички ктитор.[519]

ПРЕДМЕТИ КУЛТНЕ НАМЕНЕ

Предмети култне намене су међу археолошким налазима из студеничких културних слојева изузетно ретки, а могло би се чак рећи да их готово и нема. То је појава која би се у манастирима или у другим сакралним средиштима могла сматрати уобичајеном. Оштећени или одбачени делови богослужбеног мобилијара или култни предмети личне побожности монаха се у тим срединама никада не одбацују са другим отпадним материјалом, који представља основни садржај археолошких културних слојева. Уобичајено је њихово посебно укопавање, а у појединим случајевима и сахрањивање са покојницима из манастирског братства.[520] У току истраживања у Студеници, не рачунајући раније помињане јаме у којима су били сахрањени фрагменти фресака, откривен је само један, веома позни, укоп те врсте. У углу између јужног вестибила и одговарајућег зида Богородичине цркве откривена је јама у којој су се налазили делови две мање поломљене дрвене иконе, део бронзаног крста са ћелијастим емајлом, део кадионице и, вероватно, више гравираних седефних плочица са оплате неке иконе.[521] Према анализи откривених предмета, укоп ове јаме могао би се датовати у позни 18. век или у почетак 19. столећа.

За разлику од ове позне јаме, слични укопи из ранијих раздобља нису откривени. Из средњовековних студеничких слојева потичу налази само два предмета култне намене – мала камена иконица и оловна ампула за свето миро.

Мала икона од стеатита

Овај изузетан налаз је откривен у близини унутрашњег лица југоисточног дела обимног бедема, на простору где је почетком 14. века подигнута Грађевина IX. Потиче из најстаријег студеничког слоја образованог изнад нивоа грађења оградног зидног платна, у који су, стотину година касније, укопани темељи поменутог здања, односно Југоисточне палате. У питању је мала икона са незавршеном рељефном представом допојасне фигуре Богородице Одигитрије (кат. бр. 198, сл. 143). Она је правоугаоног облика, са лучно обликованом горњом страном која је делом оштећена. Њена укупна висина је 5,5 цм, док јој се дебљина креће између 6 мм и 8 мм. Рађена је од стеатита светлозелене, готово сиве боје, који је прошаран црвеномрким жилама. Будући да је, највероватније, током рада оштећена, остала је незавршена. Глава Богородице са мафирионом је фино резана и једино она је у целини обликована. Остали део фигуре је само назначен, без детаљније обраде. Лик малог Христа на њеној левој руци приказан је само у контури, тек припремљеној за даљи рад. Задња страна је била равно обрађена и благо углачана. Као оштећен и незавршен предмет, ова плочица од стеатита је доспела у слој који се образовао на отпадном простору уз обимни бедем.

Израда малих икона од стеатита започиње на подручју Византије током 10. века и, уз измене и нека различита решења, прати се све до 15. века, мада су најзначајнија дела те врсте настала током 11. и 12. века. Стеатит је као врста меког „сапунастог“ (*soapstone*) камена био веома погодан за обраду.[522] Пружао је, слично слоновачи, могућност резања и најфинијих детаља. Као материјал је био јефтинији и приступачнији, тако да је продукција иконица од стеатита постепено почела да потискује сличне радове у слоновачи. Стеатит, који се јавља у различитим нијансама боја, потицао је најчешће са налазишта у Малој Азији и Грчкој, где су се налазили и главни производни центри икона од овог материјала. На посебној цени био је чист бледозелени камен без трагова других нијанси, који је иначе био најређи. Највећи део познатих дела овог типа, за која се сматра да потичу из константинопољских атељеа, био је рађен управо од тог најфинијег стеатита. Мека структура, али и ретки већи комади сировине сасвим чисте боје условили су израду релативно малих икона, дебљине 6–8 мм. Према сачуваним примерцима, оне се обично разврставају у мале – до висине од 10 цм, које су биле и најбројније, затим оне средње величине – до 20 цм и, сасвим изузетно, оне веће – до висине од 30 цм.[523] Избор рељефних представа на иконама од стеатита је веома разнолик и прати се од појединачних светачких ликова до сложенијих иконографских композиција, што је унеколико зависило и од величине расположивих плочица.[524] У случају појединачних светачких фигура, које су најчешће код малих примерака, уочено је да су ликови светих рат-

ника, за разлику од појаве у слоновачи, знатно ређи.[525] Ове рељефне израђевине представљале су заправо портативне иконе. Сматра се да су, због фрагилности материјала, готово по правилу улагане у металне или дрвене оквире.[526] Мали примерци стеатитних икона су као предмети личне побожности, по свему судећи, ношени у виду привесака на врпци око врата. Осим икона, од стеатита су у знатно већем броју рађени и мали крстови, различитих нијанси боја, који, нажалост, колико нам је познато, нису били предмет посебних проучавања.

Са подручја централног Балкана је до сада била позната само мала рељефна икона од бледозеленог стеатита, која је откривена приликом истраживања Богородичине цркве у Куршумлији. Датована је у 12. век и сматра се да потиче из неке константинопољске радионице.[527] За разлику од иконица, мали крстови – привесци су нешто заступљенији. До сада су забележени налази из гробова уз цркве у Куршумлији и са некрополе уз некадашњи храм Светог Пантелејмона у Нишу, а вероватно их има и са неких других налазишта где није препознат материјал од кога су рађени.[528] За крстове из некрополе у Нишу вршена је датаљна геолошко-минералошка анализа, што је за наша разматрања од посебног значаја. За три анализирана примерка је утврђено да су рађена од „талк-стеатита фине крипто-кристалне структуре“.[529] Према резултатима новијих минералошких истраживања, налазишта ове врсте стеатита локализована су у широј околини Студенице и Јошаничке бање. Закључено је да нишки крстови – привесци представљају локални производ од сировина са ових подручја. Овим налазима треба прикључити и крстове – привеске из слојева 12. века у тврђави Рас, од којих су неки резани од исте врсте локалног стеатита.[530] Међу налазима целих и фрагментованих примерака постоје и два незавршена крстића – привеска, што указује на то да су рађени од локалне сировине у овом утврђењу.

Имајући у виду напред изнета општа сазнања о израђевинама од стеатита, као и конкретне податке о тој врсти материјала, може се сасвим поуздано закључити да је мала студеничка иконица рађена од стеатита са неког налазишта из шире околине Студенице и делимично обрађена у самом манастиру. Било је вероватно предвиђено да се угради у метални оквир и носи на врпци око врата. Дело је, по свему судећи, неког обдареног монаха, на шта указује обрада главе као јединог завршеног детаља. Избор иконографске представе Богородице Одигитрије, када су питању портативне иконе од стеатита, чини се да је био веома редак. Једину блиску и за сада познату аналогију студеничкој иконици представља врло слична иконица од стеатита, светле сивозелене боје, из збирке Музеја Викторија и Алберт у Лондону, која је датована у 12–13. век.[531] Према условима налаза, односно стратиграфском контексту

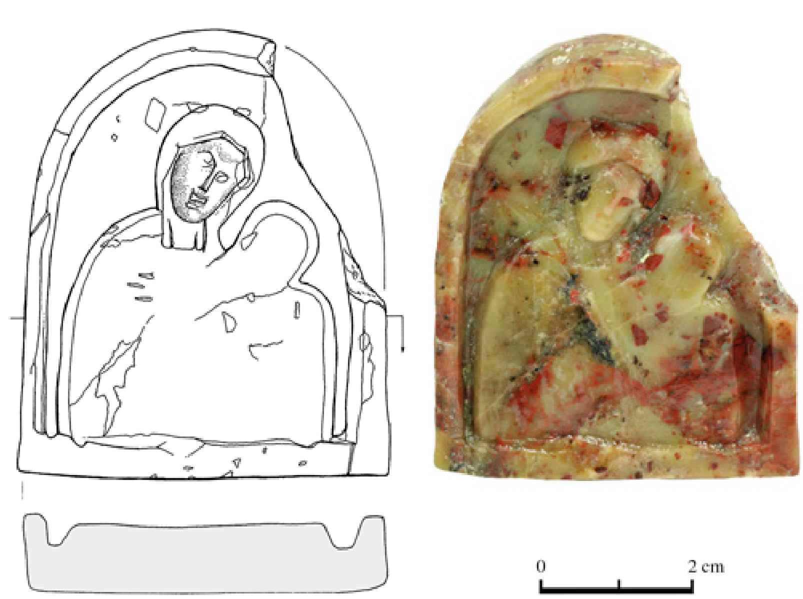

Сл. 143. Иконица од стеатита са ликом Богородице Одигитрије – кат. бр. 198 (Р 1:1)

518 У случају оваквих налаза неопходно је вршити флотацију ископане земље, што приликом радова у Грађевини I није било могуће. Будући да већи део овог насипног слоја није истраживан, остаје могућност да се на том простору у будућности евентуално дође до више сличних налаза.

519 Богдановић, Ђурић, Медаковић 1978, 60, сл. 37.

520 Љубинковић 1970, 213–214.

521 Пејовић 1988, кат. бр. 149–152, 167–168.

522 О иконама од стеатита са старијом литературом, в.: Bank 1970, 355–379; Kalavrezou-Maxeiner 1985.

523 Kalavrezou-Maxeiner 1985, 27.

524 Kalavrezou-Maxeiner 1985, 38–42.

525 Bank 1970, 362–381.

526 Kalavrezou-Maxeiner 1985, 28–31.

527 Татић-Ђурић 1966, 65–85.

528 Марјановић-Вујовић 1994, 139–143.

529 Николић, Максимовић, Бабич 1992, 169–170.

530 Popović 1999, 148–149, kat. br. 418–430, у каталошким одредницама је врста камена означена као *серпентинит* уместо *стеатит*.

531 Kalavrezou-Maxeiner 1985, 169–170, kat. br. 80.

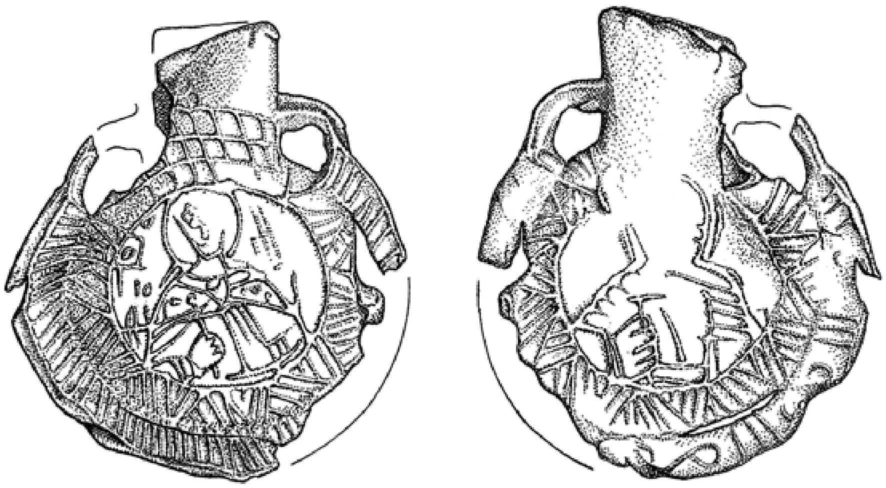

Сл. 144. Оловна ампула за свето миро – кат. бр. 199 (Р 1:1)

из кога потиче, студеничка иконица од стеатита се може оквирно датовати у крај 12. или у 13. век.

Оловна ампула за свето миро

Мала оловна ампула, оштећена и делимично деформисана, откривена је испред Грађевине V у средњовековном слоју који се образовао непосредно изнад здравице. Има облик бочице, широког левкастог врата и кружног пљоснатог реципијента, са две мале дршке наспрамно постављене на раменима (кат. бр. 199, сл. 144). Састоји се од две половине које су израђене ливењем у калупу, а затим међусобно спојене лемљењем. На обе стране реципијента налазе се кружни медаљони, уоквирени траком испуњеном троугластим орнаментом. Са једне стране у медаљону је допојасни лик Светог Димитрија са трагом делимично читљивог имена, док је на другом медаљону слична представа контуре светитељског лика, али без трагова сигнатуре или препознатљивих атрибута.

Мале посуде ампуле за свето миро су представљале распрострањен вид популарне побожности још у рановизантијском раздобљу, када су израђиване углавном од керамике. Ову врсту побожне праксе прекинуло је арабљанско освајање Свете земље, као и касније раздобље иконоклазма у Византији. Са обновом поштовања икона и реликвија јављају се поново и ампуле за свето миро, али тада најчешће рађене од олова. Према резултатима досадашњих истраживања, њихова поновна појава у 11–12. веку везује се посебно за светилишта Солуна, на првом месту за Цркву Светог Димитрија. На то указују иконографске представе на којима се по правилу налази лик солунског светитеља-заштитника, уз кога се често појављује и Света Теодора, чији је култ такође поштован у том знаменитом византијском граду.[532] Има такође примера да је уз Светог Димитрија приказиван и неки од светих ратника – Св. Ђорђе или Св. Нестор. Ампуле са светим миром су најчешће доносили монаси са ходочашћа по знаменитим светим местима за сопствену употребу као изразе личне побожности. Оне су обично ношене, слично напрсним крстовима, о врпци на врату.

За разлику од Бугарске, где је откривено више примерака оловних ампула, на подручју централног Балкана су ови налази веома ретки. Осим два примерка из Мачванске Митровице и фрагмента из тврђаве Рас,[533] и у Сталаћу је откривена једна оловна ампула[534] која представља и најближу аналогију студеничкој ампули. На основу налаза из Грчке и Бугарске, за оловне ампуле са представама солунских светитеља се углавном сматра да су израђиване током 12. века, али изгледа да је њихова израда настављена и у 13. веку. Према условима налаза је тешко утврдити када су поједини примерци настали, будући да су вероватно чувани и ношени дуже време. Студеничка ампула је као већ оштећен предмет доспела у слој који се образовао током 13. века. Она без сумње потиче из неке од солунских радионица са краја 12. или почетка 13. века, што би могло бити и време када је донета у Студеницу.

ПРЕДМЕТИ ОД КОСТИ

Предмети од кости из студеничких културних слојева могли би се према својој функционалној намени поделити у неколико група. Међу бројније скупине спадају коштана стила – писаљке и украсни делови црквеног намештаја. У

мањем броју су заступљене алатке и лични прибор, односно чешљеви, док се остали коштани предмети јављају само као појединачни примерци.

Налази коштаних писаљки су углавном груписани у источном делу Грађевине I, и то у слоју који се образовао током 15. века, након рушења тог здања. У питању су релативно кратки примерци од грубо обрађене кости (кат. бр. 165–172, сл. 145), дужине између 3,4 цм и 7 цм. Дужи примерци су били зашиљени са обе стране, а они краћи су имали шиљак само на једном крају, док им је на другом постојала нека врста кратког суженог врата, над којим се, вероватно, налазила лоптаста главица, сада фрагментована. Једина у целини сачувана писаљка тог типа (кат. бр. 173) потиче из укопа уз спољну страну југоисточног дела обимног бедема. Осим ових налаза, постоје још два примерка, нешто дужа, из сличног стратиграфског контекста у суседној Грађевини II (кат. бр. 163–164). Коштана стила су служила за записивање на дрвеним таблицама превученим воском. Обично су коришћена за вежбе писања или за бележење података привременог карактера. У доба антике су коштана стила, често веома фине обраде, сматрана предметима свакодневне употребе и била су широко заступљена, о чему сведоче чести налази те врсте.[535] За разлику од овог старијег раздобља, на средњовековним налазиштима су коштане писаљке изузетно ретке.[535a] Може се претпоставити, такође, и да су међу мноштвом другог материјала оне остале непрепознате, посебно када су у питању примерци грубе израде. У том смислу би студенички налаз по својој бројности представљао јединствен пример, који би сведочио да су у манастиру коришћене дрвене таблице превучене воском, и то највероватније за описмењавање монаха или уопште за вежбе писања. Већина ових писаљки је откривена на делу на којем је после рушења Грађевине I подигнут један скроман објекат са три просторије. Једна од њих, у југоисточном углу овог порушеног здања, могла је, сигурно неко краће време током 15. века, служити и за обуку или вежбање у писању.

Другу по бројности скупину налаза представљају украсни делови за црквени намештај (кат. бр. 174–180, сл. 146). У питању су токарени стубићи који су у низовима, као декоративни елемент у виду балустраде, уграђивани у дрвену конструкцију епископских и игуманских тронова, али и других врста црквеног намештаја. Јављају се као прикази на средњовековном живопису, али су сачувани и на ретким примерцима очуваног мобилијара из 16. и 17. века.[536] Осим тога, низовима ових декоративних токарених стубића биле су украшаване и вратнице црквених портала, о чему сведоче сачувани примери из манастира Пиве и Свете Тројице код Пљеваља. Међу археолошким материјалом има налаза појединачних токарених коштаних балустара из неких истраживаних манастирских комплекса, али углавном у непубликованој грађи. Сви бројни студенички примерци откривени су у насипним слојевима изван поузданог стратиграфског контекста, и сличне су профилације, димензија и начина обраде. Према аналогним детаљима на сачуваном црквеном мобилијару, могу се оквирно датовати у 16. век или у прву половину 17. века.

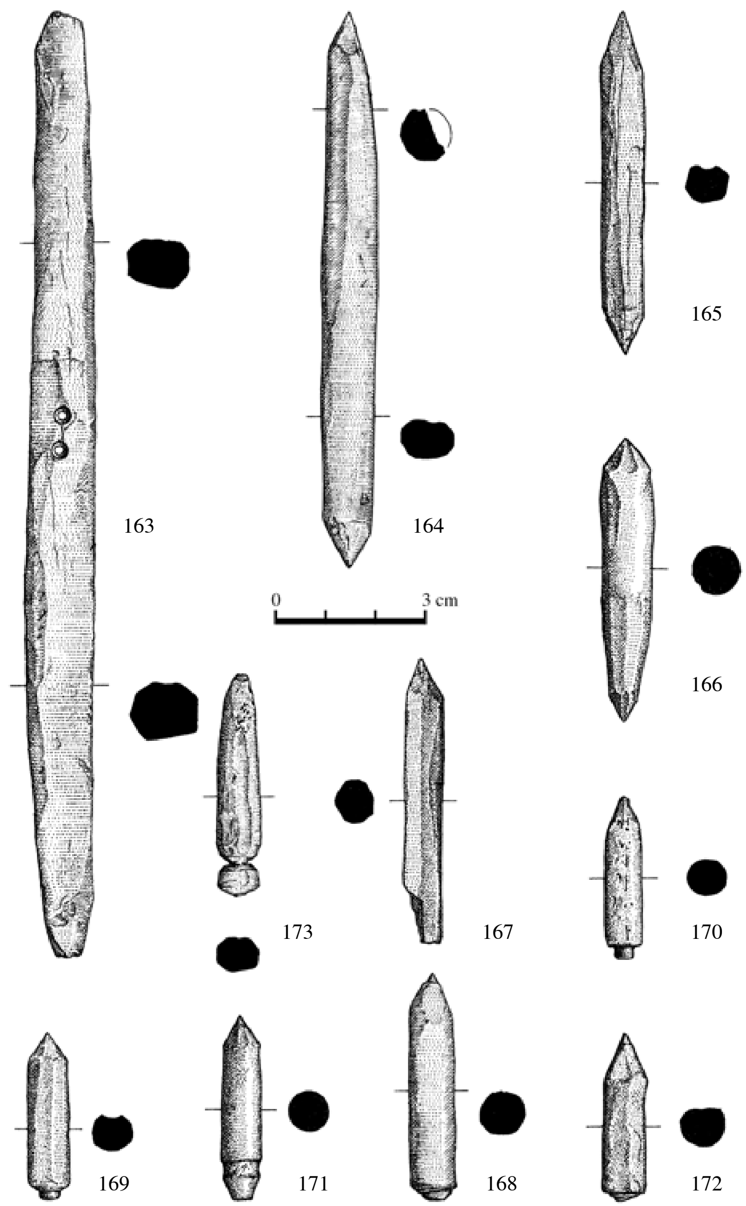

Сл. 145. Коштане писаљке (Р 2:3)

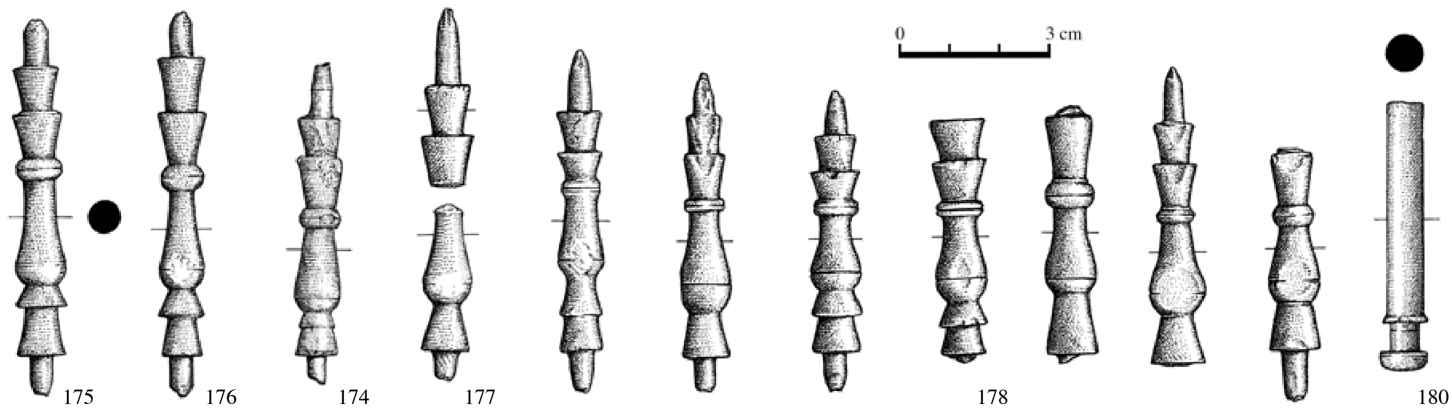

Сл. 146. Коштани украсни делови намештаја (Р 2:3)

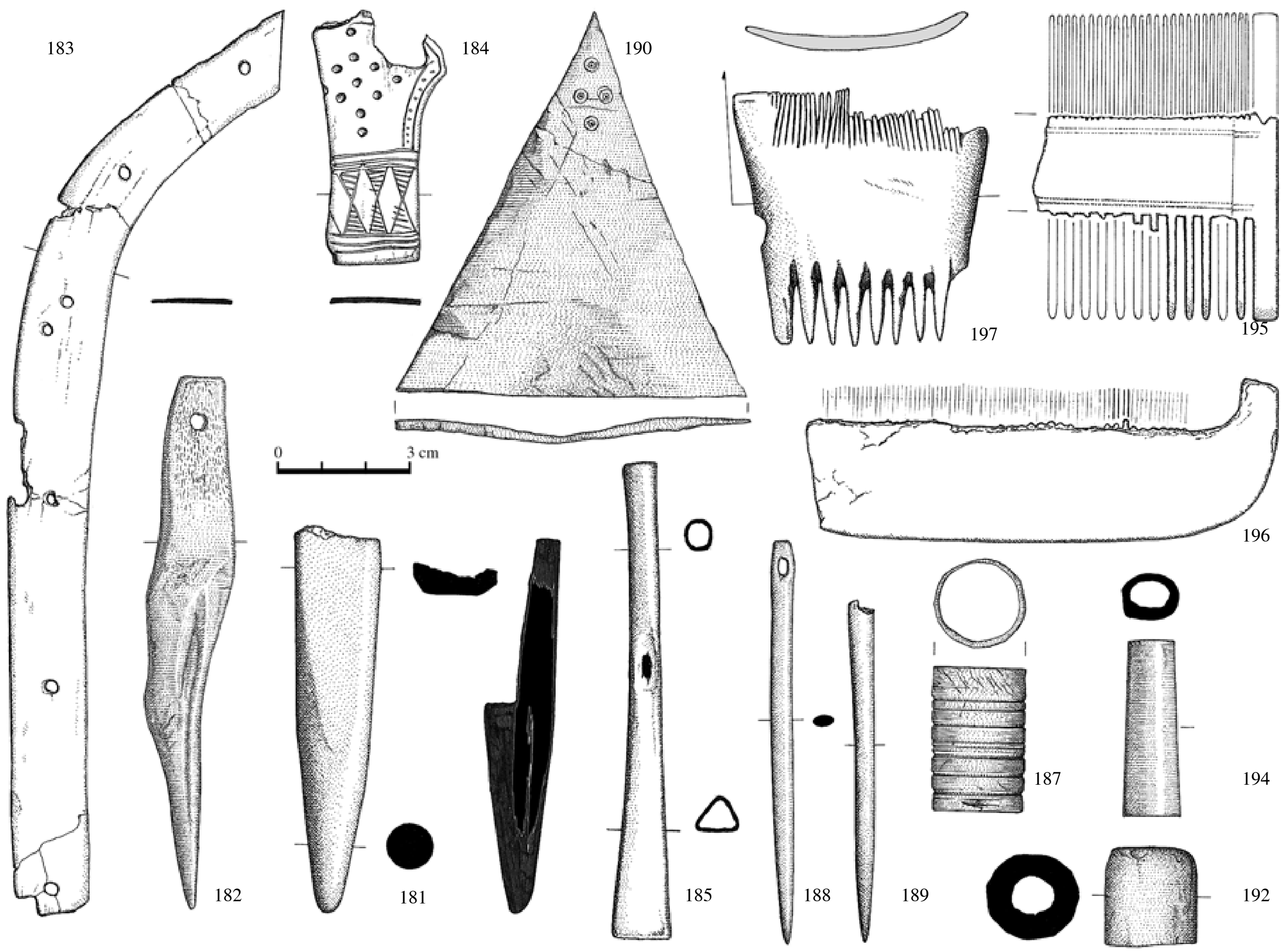

Сл. 147. Предмети од кости (Р 2:3)

Од осталих врста коштаних израђевина заступљени су углавном појединачни примерци (сл. 147). Алатке од кости су међу студеничким материјалом веома ретке. У Грађевини V су на равни пода откривене две коштане игле (кат. бр. 188–189), а из укопа са спољне југоисточне стране обимног бедема потиче налаз једног већег, грубо обрађеног шила (кат. бр. 183). Ова алатка, са малом кружном рупом на једном крају, могла је бити ношена на танкој кожној врпци. Сва та три налаза, која стратиграфски одговарају *хоризонту III*, могла би се датовати у другу половину 14. века.

Од предмета личног прибора откривена су само три коштана чешља. Најстарији од њих, готово у целости очуван, откривен је у слоју који се поуздано може датовати у рани 13. век. Трапезастог је облика, има два реда зубаца и релативно малих је димензија (кат. бр. 197). Резан је од масивног комада кости, благо лучно повијеног. Од друга два, знатно млађа чешља различитих типова, сачувани су мањи фрагменти (кат. бр. 195–196). Један је припадао уобичајеном типу дворедих чешљева чији се облик током дугог трајања није мењао од доба антике. Од другог, једноредог чешља преостао је само део дршке са траговима ситних зубаца. Оба фрагментована чешља су откривена у слоју који се током прве половине 17. века образовао над рушевинама изгореле Грађевине II-а.

Међу ређе налазе спадају делови две плочасте коштане оплате (кат. бр. 183–184). Једна, у виду уске и благо повијене траке са траговима закивака, вероватно је била апплицирана на кожну подлогу. Услед фрагментарне очуваности, тешко је претпоставити изглед целине којој је припадала. Други плочасти фрагмент оплате имао је на горњој површини урезан орнамент, али, као и у претходном случају, није могуће ближе одредити чему је припадао. За поменуте фрагменте нема поузданих стратиграфских података, тако да би се они само оквирно могли датовати у студеничке *хоризонте II и III*. Осим њих, ваља поменути и једну ваљкасту танку оплату од кости, која је била обрађена токарењем (кат. бр. 187). Њена намена није поуздано утврђена, мада се не би могла искључити могућност да је у питању део игленице. Према целини у којој је нађена може се поуздано датовати у другу половину или крај 14. века.

Јединствен налаз међу коштаним предметима сигурно представља једна мања свирала – фрула, рађена од шупље зечје кости (кат. бр. 185). Оба краја су јој равно сечена и обрађена. На средишњем, благо засеченом делу је само један мањи отвор. Ова врста једноставне свирале чисто функционалне форме, која се међу археолошким налазима прати још од античких времена, углавном се везује за сеоско становништво.[537] Студенички примерак, скромне израде, могао би се према стратиграфској целини из које потиче датовати у рани 14. век.

За разлику од коштаних предмета, израђевине од јеленских рогова су изузетно ретке. У питању су углавном кружни одсечци који су могли служити као пршљеници или делови мањих оплата. Осим ових обрађених комада, било је и налаза одсечених парожака, који, као посредно сведочанство, указују на могућност да су јеленски рогови обрађивани и у самом манастиру.

ПРЕДМЕТИ ОД БРОНЗЕ, СРЕБРА И ОЛОВА

Израђевине од бронзе и сребра су међу материјалом из студеничких културних слојева релативно ретке, као што је то случај и на другим средњовековним налазиштима. Оне су ограничене углавном на налазе ситних предмета и на гробне прилоге. Све израђевине од бронзе, а посебно од драгоцених метала сребра и злата, биле су предмет пљачки приликом сваке од честих похара манастира. Међутим, оштећени предмети од бронзе нису одбацивани, што је иначе био случај с другим отпадним материјалом, већ су чувани и касније претапани. Стога ови налази потичу највећим делом из стратиграфских целина рушења и пожара, док их у осталим културним слојевима готово и нема.

Делови висећег свећњака

У слоју пожара у коме је почетком 17. века пострадала Грађевина II-а откривени су остаци једног висећег свећњака – бронзана фигура голуба у полету са раширеним крилима, фрагменти декоративне гране и четири кружне окапнице са прстенастим ојачањем на доњој страни (кат. бр. 200–202, сл. 148). Према овим налазима је могуће сагледати део целине којој су некада припадали. Основни део шупљоливене фигуре чини тело птице на коме се са бочних страна

532 Bakirtzis 1990, 140–149, fig. 49–53.
533 Popović 1999, 250–251.
534 Минић 2003, 129–133; Minić, Vukadin 2007, 147–149.
535 Petković, S. 1995, 52, 103.
535a Parani 2003, 112.
536 Шакота 1984, 291–296; Петковић, Ср. 1974, сл. 58; Петковић, Ср. 2002, 110.
537 Petković, S. 1995, 52.

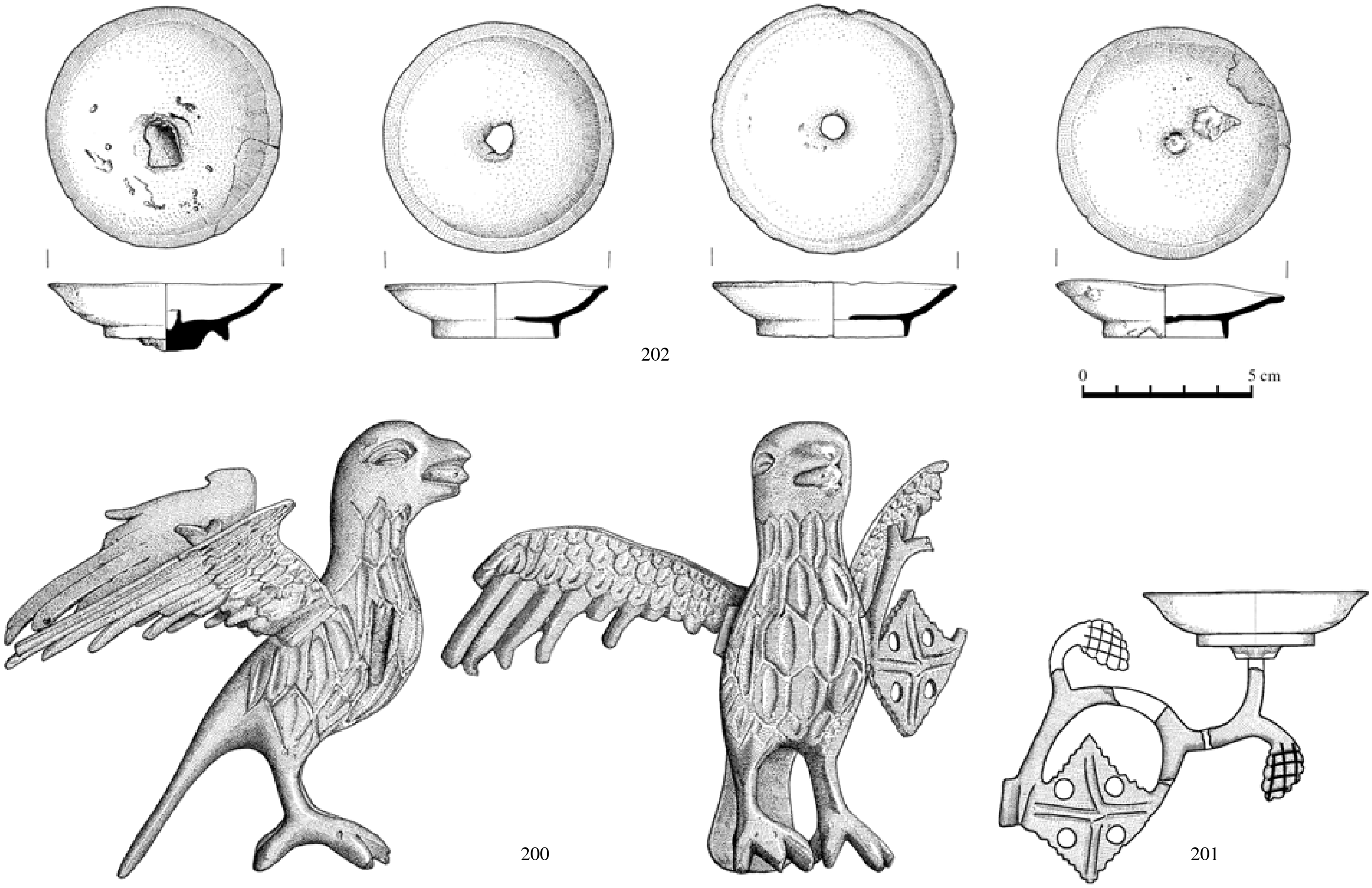

Сл. 148. Делови бронзаної висећеї свећњака – каш. бр. 200–202

налазе по два жлеба за монтирање додатних делова. Два задња жлеба служила су за уклапање посебно ливених крила. Предњи жлебови су били лежишта држача за свеће у виду декоративно обрађених бронзаних грана. Откривени фрагменти омогућавају да се доста поуздано реконструише изглед ових грана, које су могле носити само по једну свећу. У саставу гране, као декоративни позноготички елементи, налазе се четвороделни бршљанов лист и мала стилизована шишарка или жир. На завршном делу гране стајала је окапница са чашицом за свећу. На телу фигуре голуба постоје и два кружна отвора, по један са горње и доње стране, кроз које је била провучена танка гвоздена осовина. Распоред поменутих отвора указује на коси положај ове осовине, преко које је део са фигуром голуба и одговарајућим гранама за свеће био повезан са целином свећњака. Положај и изглед носеће осовине омогућавали су стицање утиска да голуб са раширеним крилима лети, односно лебди у простору.

Описани остаци из Грађевине II-а представљају само фрагмент, односно мали преостали део једне знатно веће целине – монументалног готичког висећег свећњака. На овакво стилско и оквирно хронолошко одређење указује фрагмент гране са декоративним детаљем у виду бршљановог четвороделног листа, који се у различитим стилизацијама јавља на овој врсти свећњака. Очувани примерци свећњака са готичким стилским одликама су веома ретки, и јављају се углавном у областима Холандије и северне Немачке, где су се, како се сматра, налазиле и радионице у којима су израђивани.[538] Са подручја средњовековне Србије, међутим, посведочено је постојање више висећих

готичких свећњака. У Дечанима и Сопоћанима су пронађени релативно добро очувани свећњаци овог типа.[539] Примерак сличан дечанском постојао је некада и у Цркви Светог Климента у Охриду.[540] У остацима манастирске цркве у Намасији, код Параћина, откривена је грана висећег свећњака која је према украсу и начину израде веома блиска примерку из Сопоћана.[541] Остаци сличне гране налазе се и међу непубликованим археолошким налазима из манастира Раванице. За наша разматрања је од посебног значаја сопоћански свећњак, на чијим се декоративно извијеним гранама налазе четвороделни листови који су идентични са студеничким примерком, тако да се може помишљати на то да потичу из истог производног центра. За разлику од овог орнаменталног детаља, за средишњи елемент дела свећњака из Студенице – фигуру голуба као носача свећа, колико нам је познато, нема ближих аналогија. То знатно отежава покушај да се замисли како је изгледао студенички висећи свећњак и где се у оквиру те целине налазио део који је сачуван (сл. 149).

Лампе са декоративним мотивом голуба или његовог облика јављају се у доба антике, а посебно су биле омиљене у рановизантијском раздобљу. Током 5. и 6. столећа, у складу са хришћанским учењем, голуб је сматран „символом Светог Духа“. У неким храмовима из тога времена, сребрна фигура голуба у лету висила је над олтаром, као и изнад базена крстионице.[542] У каснијим раздобљима, током средњег века, иако ово симболично значење с временом није било измењено, фигуре голуба се ређе налазе у сакралним целинама, и то углавном на подручјима Западне цркве. У том контексту би, без сумње, требало посматрати

Сл. 149. Део бронзаноī свећњака са држачима за свеће – делимична реконсīрукција

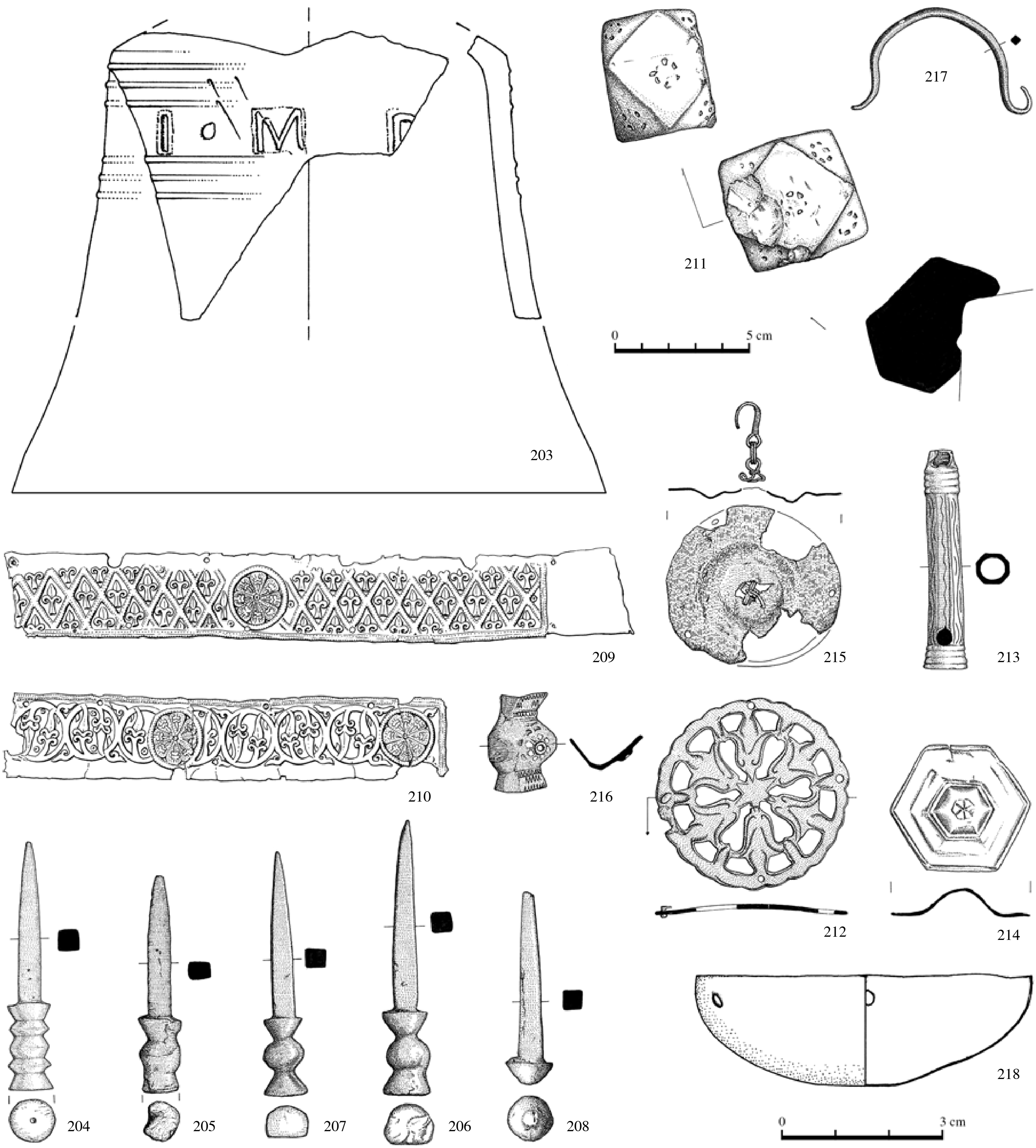

Сл. 150. Бронзани предмети – део звона (кат. бр. 203); оков иконе (кат. бр. 209–210); поткови игуманског штапа (кат. бр. 204–208); нодус (кат. бр. 211); остали предмети (Р 1:2)

и фигуре голубова које се у структури готичких висећих свећњака појављују не само у декоративном већ и у симболичном значењу.

Студенички висећи свећњак је у поређењу са сачуваним аналогним примерцима био нешто сложеније структуре. Могао је имати два или чак три реда грана са свећама. Наш фрагмент са фигуром голуба, уз још два исто моделована елемента, сигурно се налазио при врху свећњака. Овако замишљен горњи ред имао би три фигуре голуба са по две гране, односно држаче за шест свећа.[543] Исти број свећа, ако је судити према примерку из Сопоћана, могао се налазити и у нижем реду.

О пореклу студеничког свећњака, односно о производном центру из кога потиче, за сада се на основу познатих аналогија не могу доносити поузданији закључци. О дечанском примерку, за који се сматра да је настао крајем прве половине 15. века, изнето је мишљење да потиче из неке од радионица у северној Немачкој или Фландрији.[544] Слично је претпостављено и за свећњак из Сопоћана, који је датован у другу четвртину 15. века.[545] Имајући у виду раније наведену аналогију са овим примерком, може се претпоставити да је и студенички свећњак потицао из истог раздобља. О путевима којима су поменути свећњаци доспевали до српских манастира у годинама које су непосредно претходиле коначном турском освајању, тешко је донети поуздан закључак. Без сигурних изворних података, могуће су две претпоставке. Обично се сматра да је пут увоза ишао из Приморја, будући да се преко Дубровника и Котора одвијао највећи део трговачког промета. Међутим, постоји и могућност да се увоз одвијао и преко средњоевропских градова и Угарске, са којима су у том раздобљу постојале јаке политичке везе. Но, без обзира на то којим путевима су стизали, готички висећи свећњаци су током прве половине 15. века били радо виђени у српским манастирским црквама.

Део звона

Међу ретким налазима од бронзе је и део једног малог разбијеног звона, од кога је остао очуван само део горње половине (кат. бр. 203, сл. 150). Према овом фрагменту се може приближно реконструисати некадашњи изглед тог малог звона. Оно је било високо до 20 цм, колико му је могао износити и доњи пречник. На горњем делу се налазила трака са рељефним натписом на латинском језику. Будући да су остала само два слова и траг трећег, тешко је говорити о садржају тог натписа. Није искључено да се очувани део натписа – I * M (D…) – односи заправо на ознаку године 1(5…).[546] У питању је очигледно било мало приручно звоно, коришћено при богослужењима, које се није налазило на звонику, већ је било негде у порти. Уколико звоно потиче из 16. века, што се може претпоставити, отворено је питање када је разбијено ради могуће пљачке и претапања, будући да потиче из стратиграфски несигурног насипног слоја. Није искључено да се то могло десити у време велике похаре манастира крајем 17. века.

Оков иконе

У току археолошких ископавања су откривене две уске траке украсног окова иконе, које су рађене од бронзаног лима са траговима посребравања (кат. бр. 209–210, сл. 150) и биле украшене утиснутим орнаментом. Главни мотив на једној од тих трака чини низ ромбичних поља испуњених љиљанима, док су на другој траци то кружне латице са по два цвета. Оба орнамента се налазе међу декоративним мотивима окова репрезентативних икона из Цркве Богородице Перивлепте у Охриду, које потичу из 14. века.[547] Судећи према овим аналогијама, и студенички фрагменти би се могли датовати у исто време. Будући да су откривени у слоју пожара изнад пода у Грађевини I, поуздан *terminus ante quem* за њихов настанак био би крај 14. века.

Поткови игуманског штапа

Као посебна, а могло би се рећи и особена скупина издвајају се бронзани клинови са масивним трном квадратног пресека и ваљкастим профилисаним доњим делом, који се сасвим поуздано могу препознати као поткови масивног штапа – палице (сл. 150). Један примерак, који се издваја нешто бољом обрадом (кат. бр. 204), потиче из гроба

538 Бикић 2008, 210–214, са наведеном старијом литературом.
539 Тимотијевић 1986, 215–228; Бикић 2008, 207–216.
540 Радојковић 1977, 87.
541 Брмболић 1985, 88.
542 Buras, Parani 2008,17–18.
543 О симболичном значењу елемената висећих готичких свећњака, в.: Тимотијевић 1986, 215–228.
544 Тимотијевић 1986, 226.
545 Бикић 2008, 214.
546 Пејовић 1988, 84, кат. бр. 87.
547 Radojčić 1970, 171, 178–179.

у унутрашњој припрати Богородичине цркве у коме је, као што је већ напред речено, почивао Теодосије, син кнеза Вукана. Откривен је уз десно стопало скелета, што поуздано указује да је чинио део штапа са којим је покојник сахрањен. Осим тог, откривена су још четири слична бронзана поткова, од којих три потичу из слоја деструкције у Грађевини I (кат. бр. 206–207) и Грађевини II (кат. бр. 205), док је један, нешто скромније обраде, нађен у сличном стратиграфском контексту, односно у слоју пожара над подом у Грађевини VI (кат. бр. 208). Сва четири поменута примерка су из стратиграфских целина које се датују у крај 14. или у прве године 15. века.

Поменути бронзани поткови представљају једини преостали део одговарајуће масивне дрвене палице, заправо игуманског штапа који је сматран знаком достојанства манастирског старешине. За разлику од игумана, који га је имао и приликом богослужења, осталим монасима није било дозвољено поседовање и употреба таквог штапа.[548] Ова инсигнија као знак духовне власти, са симболичним значењем пастирског штапа, била је широко заступљена у црквеној јерархији. Приликом постављања за старешину новооснованог манастира Хиландара, Сава српски је 1199. године добио од цара Алексија III Анђела игумански штап.[549] И две деценије касније, 1219. године, приликом увођења у достојанство архиепископа дарована му је пригодна палица.[550] У Хиландару и у Милешеви су сачувани штапови за које се сматра да су припадали првом српском архиепископу.[551] Налаз поткова, односно остатак игуманског штапа из Теодосијевог гроба у унутрашњој припрати Богородичине цркве указивао би да је овај замонашени син кнеза Вукана био једно време старешина студеничког манастира.

Остали бронзани и оловни предмети (сл. 150 и 151)

У слојевима студеничког *хоризонта II* није било ситних бронзаних предмета, док су у *хоризонту III* ти налази изузетно ретки. У стратиграфској целини која се поуздано може датовати у прву половину 15. века откривен је један пуноливени бронзани полиедар – нодус (кат. бр. 211). У питању је украсни елемент аплициран на угао неког предмета, чији је профилисани отисак сачуван на једној његовој страни. Тешко је закључити како је изгледала целина којој је тај нодус припадао. У функционалном смислу, блиску аналогију представља позната студеничка ставротека из 1628. године, рађена од сребра са позлатом, која на угловима у срединама страна има сличне полиедарске украсе.[552] Наш бронзани нодус био је без сумње део украса неке нешто веће и скромније целине, не млађе од краја 14. века. Осим овог налаза, из истог хоризонта потичу једна мала бронзана дршка (кат. бр. 217) и фино обрађена шестоугаона апликација (кат. бр. 214).

И из познијих хоризоната, односно из целина 16–17. века, има веома мало ситних металних предмета. Из Грађевине II-а потичу две бронзане каричице (кат. бр. 232–233), за које се не може са сигурношћу тврдити да представљају комаде накита. У слоју испред овог здања је откривен један кружни привесак са мотивом крста у средишњем делу (кат. бр. 220). Већина осталих бронзаних предмета потиче из слојева 18. века. Ту ваља поменути део оплате дивита – прибора за писање (кат. бр. 216), затим делове копчи за књиге (кат. бр. 228–230), као и једну кружну апликацију са стилизованим лалама (кат. бр. 212), која је, вероватно, чинила део коњске орме.

Уз те ситне бронзане предмете треба поменути и један налаз рађен од олова. У питању је грубо ливена пломба у виду крста, чији су кракови неједнаких величина (кат. бр. 227, сл. 151). На бочном хоризонталном краку је сачуван и остатак рупице за провлачење врпце. Сличне пломбе у облику оловних крстова познате су са бројних налазишта у Подунављу, као и на подручју Бугарске и Румуније.[553] Сматра се да су коришћене за печаћење посуда у којима су транспортовани уље, вино и други производи. Појава тог облика пломби на подручју земаља византијског културног круга датује се оквирно у 10–12. век, али је уочено да се он појављује и касније. Студенички примерак би према условима налаза одговарао другој половини 14. века.

Гробни прилози

Посебну скупину ситних металних налаза представљају примерци накита из гробова са дела некрополе око Цркве Светог Николе (сл. 152). Међу гробним прилозима су, као што је већ раније наведено, лунуласте наушнице – пар сребрених, скромније обраде (кат. бр. 236) и једна нешто већа, луксузније израде (кат. бр. 235). По целој површини је украшена гравираним стилизованим мотивима. У пет кружних поља су крстолике розете, у чијем средишту се налазио по један бисер или драги камен. И на просторима између розета налазе се лежишта за бисере, који сада недостају. Шупље лунуласте наушнице су релативно честе међу гробним прилозима са некропола средњовековне Србије, а има их и међу налазима из остава.[554] Већином су скромније израде, од танког сребра, са глатком површи-

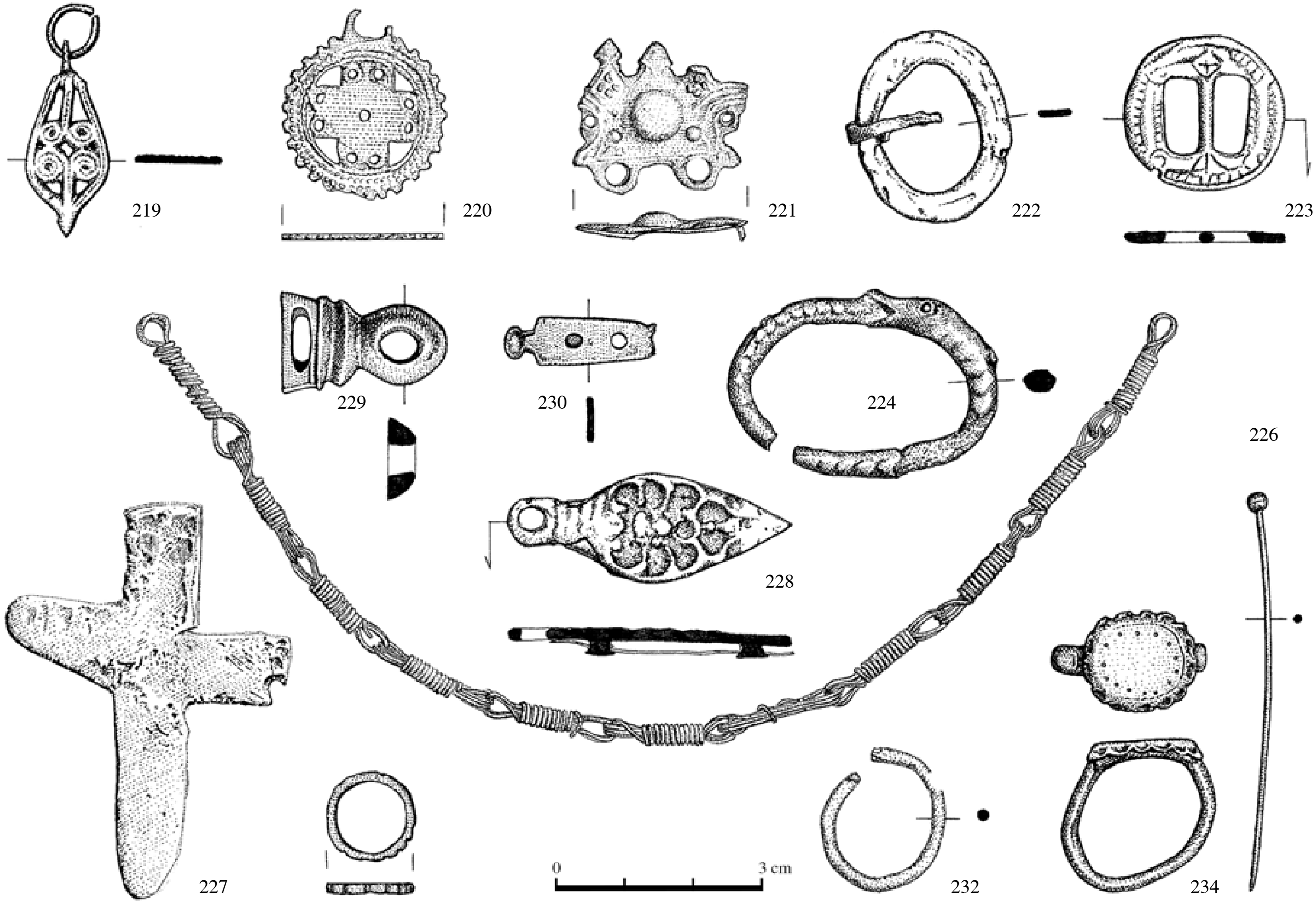

Сл. 151. Ситни предмети од бронзе и олова (Р 1:1)

ном, док су луксузнији примерци, богатије украшени или рађени од злата, знатно ређи. Углавном се датују у 15. век, а делом и у прве деценије 16. века.

У гробу са лунуластом наушницом је откривено и 12 малих лоптастих сребрених дугмади – пуцета, са високом петљом (кат. бр. 237). Осим овог скупног налаза, у једном од гробова откривена су још два пуцета, од којих се једно издваја својом особеном израдом (кат. бр. 239), за коју нам нису познате ближе аналогије. У питању је пуце у чијем се језгру налази стаклена перла са петљом за качење. Преко перле је оплата украшена ситном филигранском жицом.

Сребрена лоптаста дугмад, као део богатије ношње, представљају појаву дугог трајања. Датују се у шире временско раздобље од 14. до краја 16. века, а јављају се и касније.[555] Студенички примерци, будући да потичу из

548 О игуманском штапу в.: Б. Миљковић, Хиландарски игумански штап, у штампи.

549 Теодосије, 140 (…и даде му цар својом руком жезал, и заповеди да се овај чува у цркви и кад братија поставља игумана да овај имају поред себе уместо цара …, и као из царевих руку да штап власти).

550 Доментијан, 136 (/патријарх/ даде … овом љубимом новоосвећеном … сину своме све потребе његовог преосвећеног чина и свој најпречаснији штап…).

551 Милосављевић 2010, 265.

552 Шакота 1988, 151.

553 Марјановић-Вујовић 1977, 19–20, кат. бр. 80–83, са наведеном литературом; Minić, Vukadin 2007, 147.

554 Богосављевић 1986, 229–242; Минић 1984, 26–27; Зечевић 2006, 166–167, са наведеним аналогијама.

555 Минић 1984, 24.

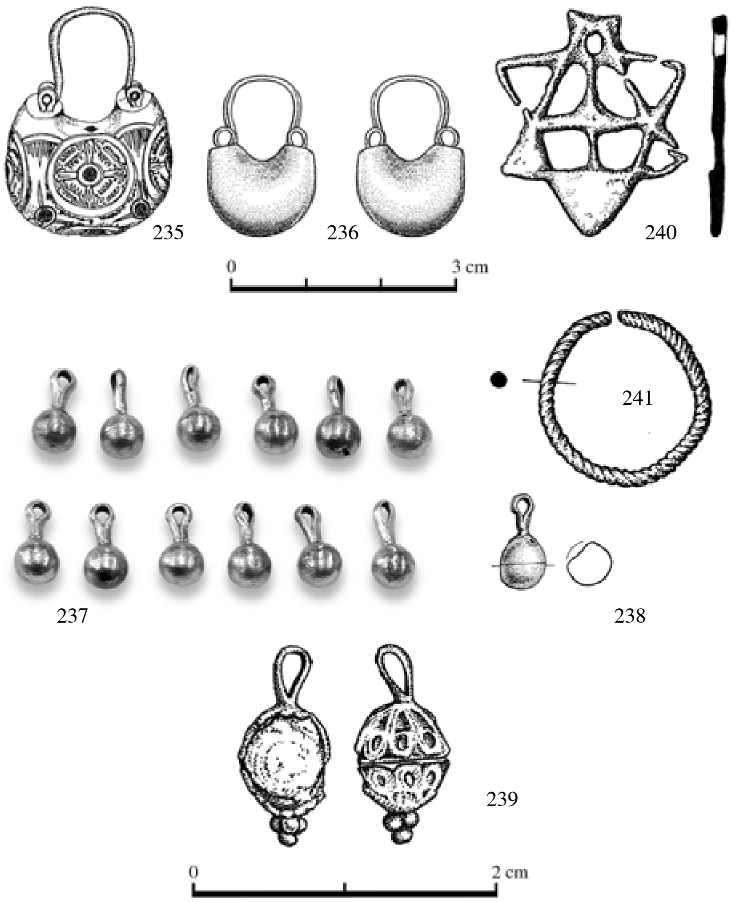

Сл. 152. Гробни ӣрилози из некроӣоле око Цркве Свеӣоī Николе – каӣ. бр. 235–241

гробних целина са лунуластим наушницама, могли би се оквирно датовати у 15. век. Међу гробним прилозима са некрополе уз Цркву Светог Николе био је и један оловни привесак у виду шестокраке звезде, са крстом у средини (кат. бр. 240). У питању је особен облик, без ближих аналогија, који би се могао датовати само у односу на остале напред поменуте гробне прилоге.

ПРЕДМЕТИ ОД ГВОЖЂА

Поткови за обућу

Поткови за обућу представљају међу израђевинама од гвожђа сигурно једну од најбројнијих скупина. У студеничким културним слојевима је откривено преко двадесет примерака, који се могу разврстати у три основна типа. Најчешћи су поткови елипсоидног облика, са повратним крајевима у виду петљи (кат. бр. 242–254, сл. 153). У нешто мањем броју су заступљени поткови полукружног облика или у виду благо преломљеног лука (кат. бр. 255–260), док су поткови са нитнама на крајевима заступљени са свега три примерка (кат. бр. 261–263). Налази поткова истих облика евидентирани су у Магличу, где су оквирно датовани у раздобље 14–16. века.[556] Слични налази са других локалитета на нашем подручју углавном нису обрађени, а често ни евидентирани. Међу археолошким материјалом са бугарских налазишта, поткови за обућу представљају бројне скупине налаза. Примера ради наводимо да их је у Червену откривено преко 50, а сличан број поткова за обућу је нађен и на Царевцу у Трнову.[557] Разврстани су у више типова, од којих је већина аналогна с нашим налазима. На оба та бугарска налазишта датовани су у 13–14. век, као и у рано раздобље турске владавине. Студенички примерци поткова за обућу, према стратиграфским целинама из којих потичу, највећим делом се могу датовати у раздобље 16–18. века. Само четири примерка, која се иначе по форми не разликују од осталих, могла би временски да се определе у прву половину 15. века. Сви примерци са нитнама на крајевима, који потичу из млађих слојева, не би се могли датовати пре средине 18. века.

Коњаничка опрема

Налази ове врсте, уобичајени у утврђењима и уопште у средњовековним насеобинским слојевима, ретки су међу материјалом из манастирских целина. Слично су показали и резултати истраживања у Студеници, где су од некадашње опреме коњаника откривени само пар узенгија, из различитих стратиграфских целина, затим једне мамузе, као и фрагмент жвала са држачем кожног ремена (сл. 154). Један од студеничких примерака је уобичајеног облика, са перфорацијом за ремен у горњем делу и ослонац за ногу у виду кружне плоче. Типолошки посматран, могао би се широко датовати, али услови налаза из слоја коме одговара ближе га временски одређују у 17–18. век (кат. бр. 277). Друга, старија узенгија представља луксузнији примерак са елементима декоративне обраде. Будући да потиче из затворене стратиграфске целине, могла би се датовати у крај 14. или у прву половину 15. века (кат. бр. 276). Из исте целине, односно укопа уз спољну страну југоисточног дела обимног бедема, потиче и једна гвоздена мамуза са повијеним краковима завршеним кружним петљама и

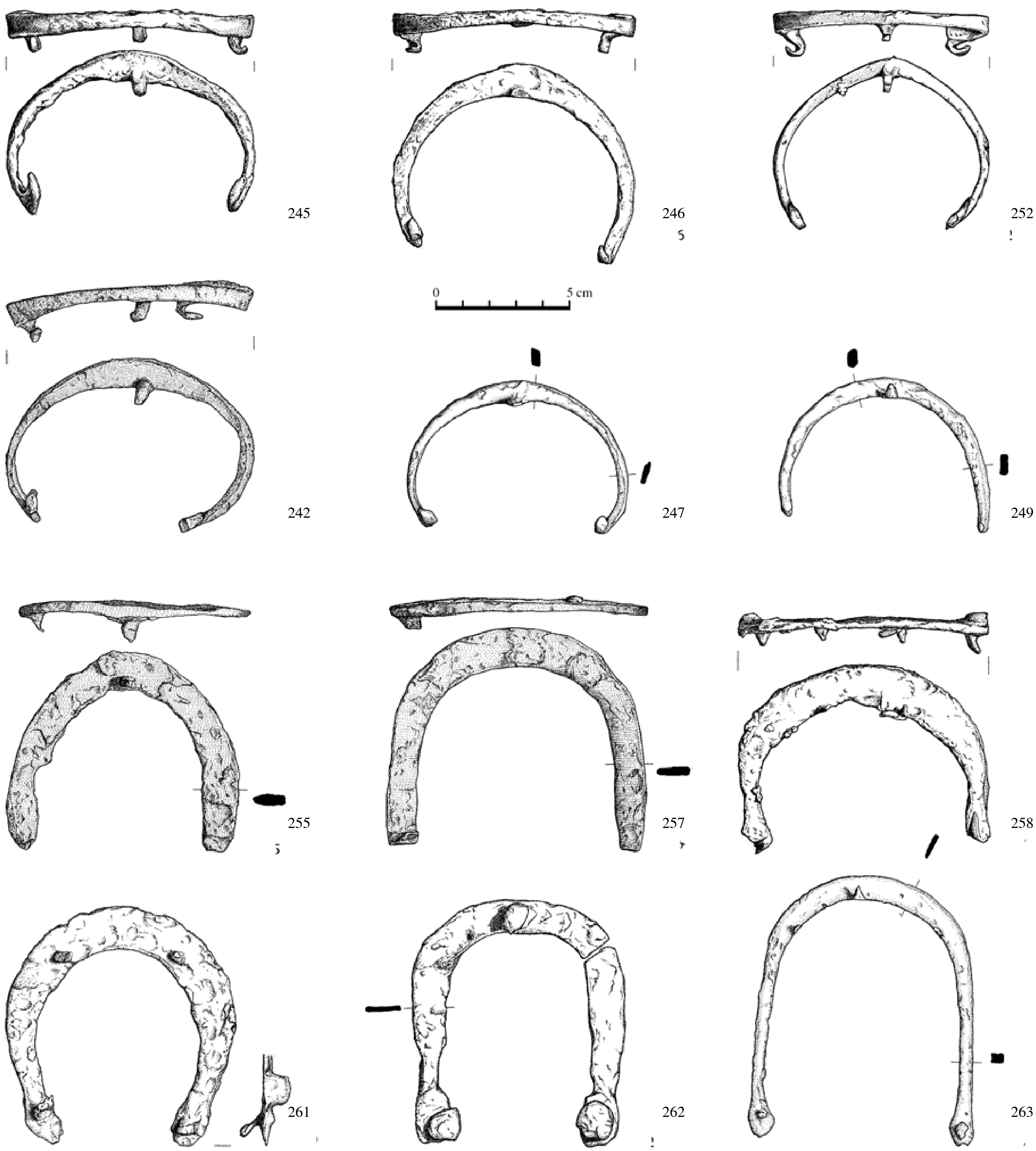

Сл. 153. Поткови за обућу (Р 1:2)

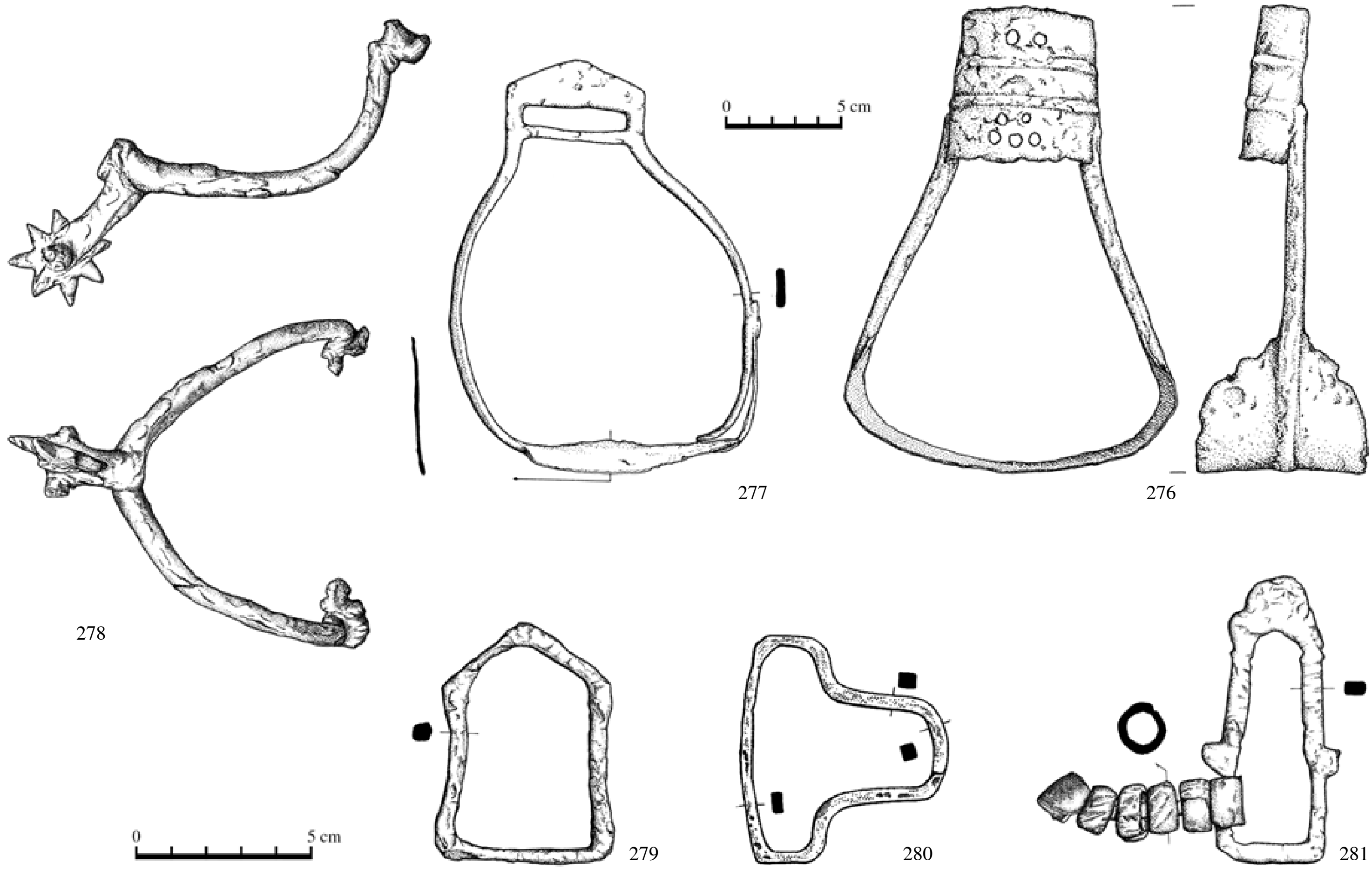

Сл. 154. Ойрема коњаника

рачвастим трном, у оквиру кога се налази мали осмозуби точкић (кат. бр. 278). Према свом облику, ова мамуза би се могла сврстати у позноготички тип који је био у широкој употреби на великом делу европског простора од 13. до почетка 15. века.[558] У том ширем хронолошком оквиру, најмлађој варијанти овога типа одговарају примерци са точкићима мањег пречника,[559] што је управо случај са студеничким примерком. Имајући у виду да је откривена на дну поменутог укопа, ова мамуза би се поуздано могла датовати у 14. век, а можда тачније у другу половину тог столећа. Аналогни примерци мамуза са овим студеничким налазом потичу из Сталаћа, где су сасвим поуздано временски опредељени у последње деценије 14. века.[560]

За разлику од ретких налаза коњаничке опреме, што одговара карактеру манастирског насеља, у млађим студеничким културним слојевима је откривено преко 20 коњских потковица, од којих је већина била у целости сачувана (сл. 155). Оне су све плочасте, углавном лучног облика, са по три четвртасте рупе за закивке на бочним странама (кат. бр. 264–273). Извесне међусобне разлике уочавају се само у начину обликовања крајева. Само два примерка са преклопљеним крајевима се у нешто већој мери разликују од претходне скупине (кат. бр. 274–275). Лучне плочасте коњске потковице се као утилитарни облик јављају у широком временском распону на читавом низу средњовековних налазишта. У тврђави Рас је откривено преко 50 потковица тог типа, које потичу из слојева 12. века и првих деценија наредног столећа. Слично је и на неким бугарским локалитетима.[561] Међу налазима из Маглича, коњске потковице су заступљене са више десетина примерака, и то како из слојева 14–15. века, тако и оних познијих из ранотурског раздобља (16. век). У Сталаћу је откривено више од 20 сличних потковица у слојевима са краја 14. и из прве деценије 15. века.[562] Студенички

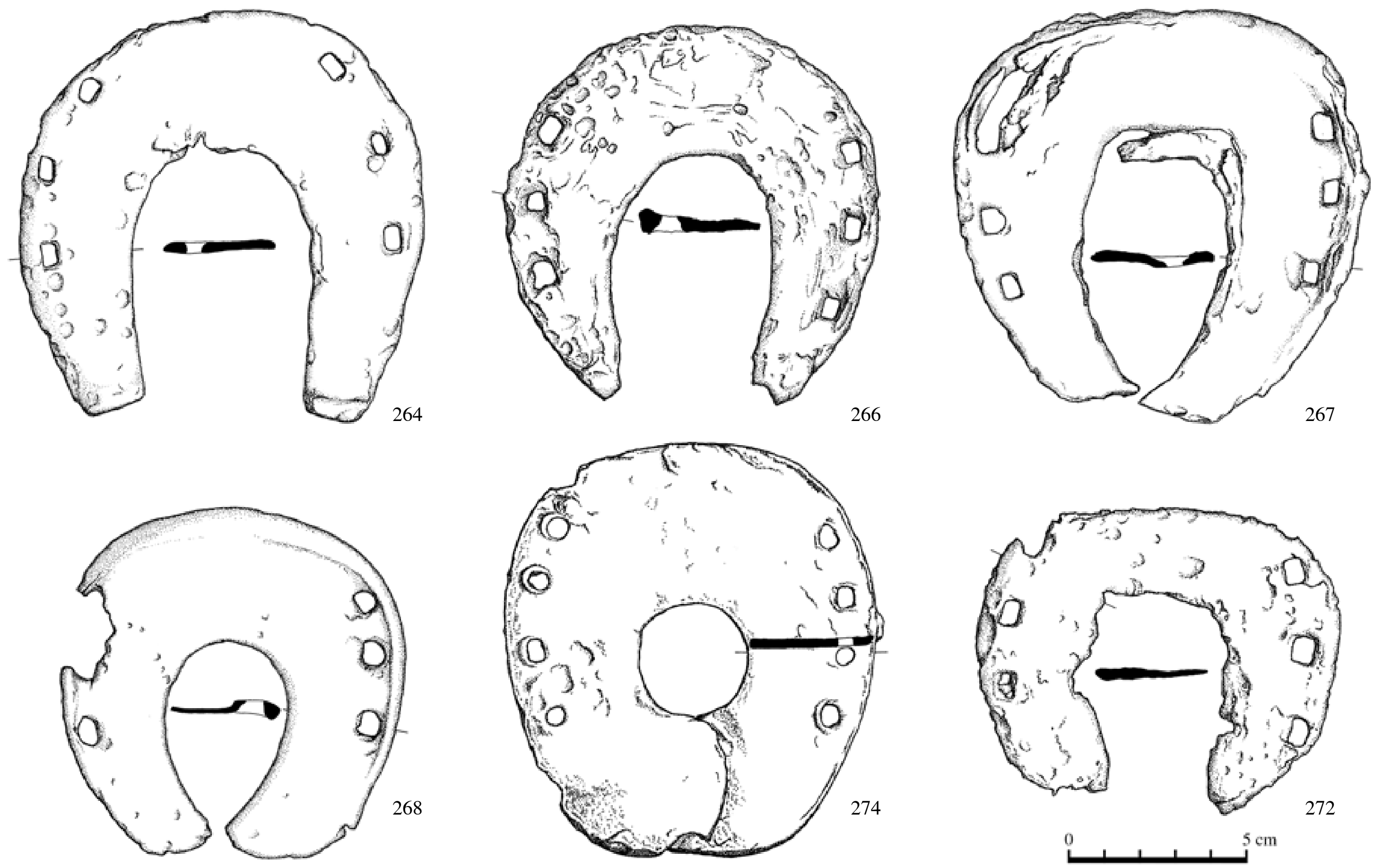

Сл. 155. Коњске потковице (Р 1:2)

примерци коњских потковица се типолошки не разликују од наведених аналогија, међутим, према условима налаза не одговарају средњовековном раздобљу. Већина њих потиче из слојева који нису старији од 17–18. века. Само неколико ретких примерака коњских потковица из поремећених стратиграфских целина могло би се, можда, датовати у нешто старије раздобље.

И поред ове претпоставке, јасно се може уочити да постоји разлика у појавности коњских потковица у односу на слојеве из предтурских раздобља са других наведених локалитета. То би могло да води ка закључку да су током средњег века у Студеници коришћени углавном непотковани коњи, што је иначе појава карактеристична за рурална подручја. Потковани коњи, како се сматра, коришћени су за дужа путовања, што би се, поред осталог, могло довести у везу с немирним временима и догађањима у Студеници током 17–18. века.

Лични прибор – ножеви и бритве

Скупина предмета који би се могли сматрати личним прибором свакодневне употребе је међу материјалом студеничких културних слојева ограничена само на ножеве и бритве, као и на један усамљен налаз виљушке (сл. 156).

Према облику сечива и начину израде дршке, међу студеничким налазима ножева издвајају се два основна

556 Popović 2012, 173–174, sl. 117.
557 Neševa 1985, 200–202; Nikolova 1974, 302–309.
558 Minić, Vukadin 2007, 124, са наведеном старијом литературом.
559 Nikolić, D. 1956, 70.
560 Minić, Vukadin 2007, 125.
561 Nikolova 1974, 311–312; Чангова 1992, 188.
562 Minić, Vukadin 2007, 126–127, sl. 81.

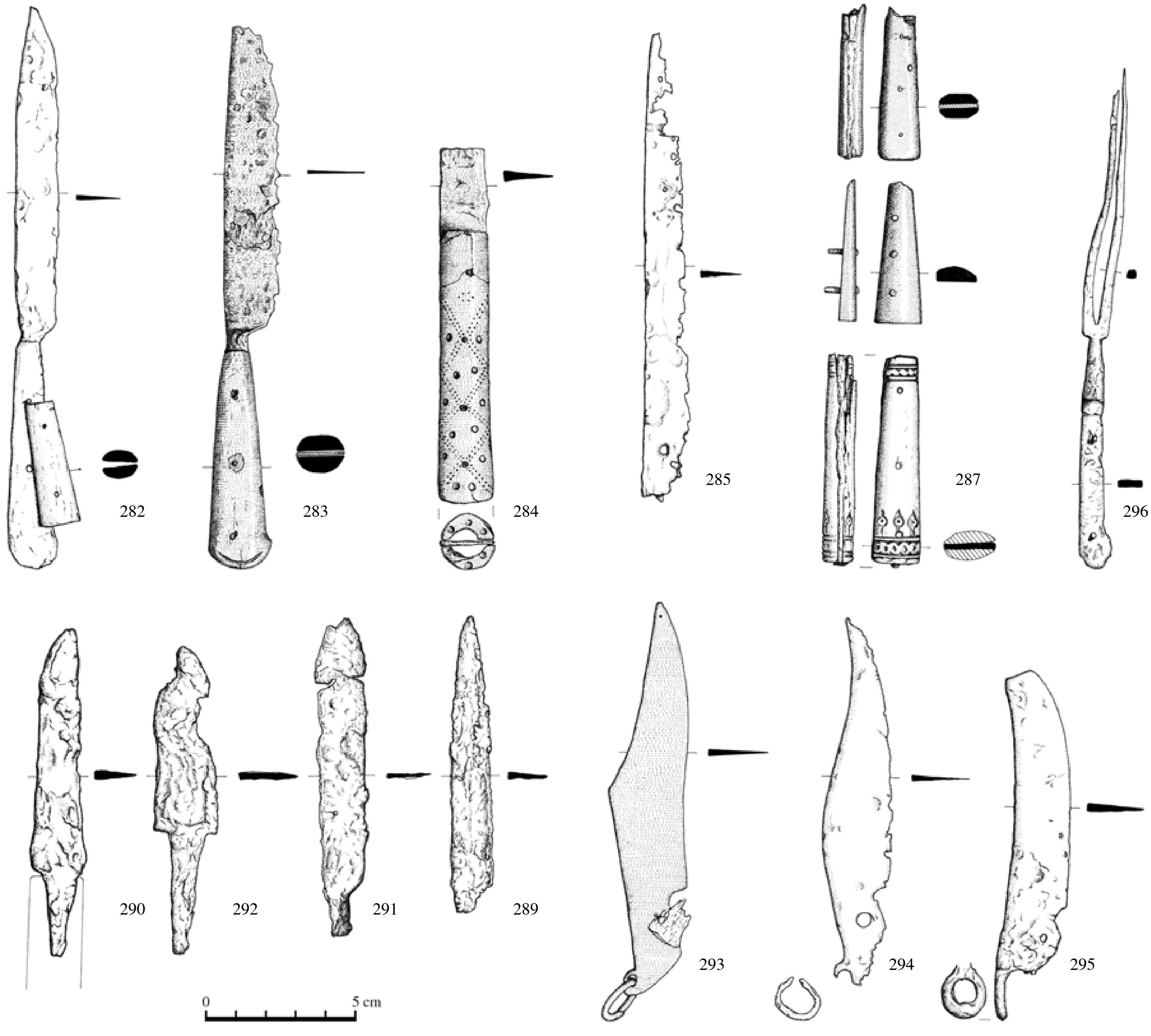

*Сл. 156. Ножеви, бр*и̅*тве и виљушка (Р 1:2)*

типа. Први, који је нешто бројнији, одликује право сечиво са оштрицом на једној страни и врхом који је по правилу зашиљен. Доњи део сечива прелази у дршку са коштаном оплатом (кат. бр. 282–288). Овај тип ножа је финије израде и може се сматрати делом трпезног прибора. Заступљен је са седам, углавном фрагментованих, примерака различитих величина, од којих су најчешће очувани само делови са коштаном оплатом. На две очуване дршке су коштане оплате биле украшене урезаним орнаментима. Више сличних ножева тог типа је откривено у тврђави Рас, у слојевима из 12. и првих деценија 13. века,[563] затим у Магличу и Сталаћу, где се датују у раздобље 14. и прве половине 15. века,[564] као и на другим средњовековним налазиштима. Наши примерци трпезних ножева потичу углавном из

слојева студеничког *хоризонта III*, односно из целина које се могу датовати у раздобље 14. и прве половине 15. века. У исто раздобље ваљало би датовати и неколико примерака за које не постоје сигурни услови налаза.

Други тип ножа, са трном за усађивање у дрвену дршку и равним или благо повијеним сечивом, заступљен је само са четири примерка (кат. бр. 289–292). Ови ножеви, који су били скромније израде, могли су се користити као свакодневни кухињски прибор, али и као алатке. Необичну појаву представља њихова малобројност у односу на остале студеничке налазе, будући да је то, када су у питању ножеви, њихов најзаступљенији облик. Примера ради, у средњовековним слојевима у тврђави Рас било их је око 50, док је у Сталаћу откривено више десетина ножева овог типа.

Редак налаз међу студеничким материјалом представљају и сечива бритви (кат. бр. 293–295). Откривено их је свега три, од којих два потичу из најмлађих целина које су датоване у раздобље позног 18. или на почетку 19. века. Треће сечиво, из непоуздано датованог насипног слоја, по свему судећи је нешто старије, али се не би могло датовати пре 16. века.

Уз ножеве и бритве, у део трпезног прибора уврстили смо и један изузетан налаз. У питању је мала виљушка са два зупца, која прелазе у дршку са коштаном оплатом. Од оплате, сада ишчезле, преостала су само два закивка, којима је била причвршћена за металну подлогу. За овај налаз, иначе изузетно редак, нису нам познате ближе аналогије. Студенички примерак виљушке потиче из насипног слоја, стратиграфски непоуздано одређеног, који је образован изнад нивоа деструкције уз унутрашње лице Источног бедема. Услови налаза не пружају могућност за ближе датовање, већ само оквирно – у раздобље 15–16. века.

Алат и кућни прибор

Алат намењен разним делатностима је чест налаз на античким и средњовековним налазиштима. Готово по правилу га одликују форме дугог трајања, које указују на намене појединих алатки, али не и на могућности датовања изван поузданог стратиграфског контекста. С друге стране, заступљеност и бројност одређених врста алата посредно су сведочанство о привредним и другим делатностима на подручју које се истражује. Међу налазима алата из студеничких културних слојева, они намењени обради дрвета су далеко најбројнији, а већина их потиче из затвореног скупног налаза у Грађевини II-а. Изван те целине су откривена само сечива две секире (кат. бр. 297–298) и једно мање длето за дрво (кат. бр. 306). Ове три алатке потичу из слојева који су се образовали у време великог рушења студеничких здања, крајем 14. или у првим деценијама 15. века (сл. 157). Сви остали примерци алата за обраду дрвета потичу из поменутог скупног налаза (сл. 158). Ту су углавном заступљене алатке за финију обраду дрвета, највероватније за дуборезбарство. Уз брадву (кат. бр. 299) и веће длето (кат. бр. 303), ту се налази и један добро очуван нож за ренде (кат. бр. 302). Четири мале алатке са закривљеним и зашиљеним врхом (кат. бр. 314–317) служиле су вероватно за обраду ситнијих детаља приликом израде дубореза. Уз ове алатке, као део помоћне опреме нађен је шестар чији су краци били и декоративно обрађени, као и део једног другог мањег шестара (кат. бр. 304–305). Опреми дрворезбара припада вероватно и део прибора, односно алатка чију намену нисмо били у могућности да одредимо (кат. бр. 318). Заједно с поменутим алаткама је откривен и један мали пљоснати висак са бочним крилцима (кат. бр. 313). Сви ти налази потичу из приземних просторија поменуте Грађевине II-а, са нивоа затвореног слојем пожара који је уништио ово здање почетком 17. века. Захваљујући налазима тих сасвим одређених алатки, може се закључити да се у приземним просторијама ове грађевине, о којој је раније било речи, налазила радионица за фину обраду дрвета.

Осим напред поменутог алата за обраду дрвета, алатке намењене другим делатностима су малобројне и јављају се само као појединачни примерци (сл. 157). Из стратиграфски неодређених целина потичу два мања чекића (кат. бр. 300–301) и један сасвим мали наковањ (кат. бр. 309), који би се према месту налаза могао оквирно датовати у 15. век. Преостале две алатке међу студеничким археолошким налазима припадају зидарском прибору. Једно длето за камен (кат. бр. 308), откривено испод пода у унутрашњој припрати, припадало је, без сумње, градитељима Богородичине цркве. Сличан случај је и са мистријом која је нађена у куполи храма приликом конзерваторских радова (кат. бр. 323). Будући да нема података о тачном месту и условима налаза, тешко је рећи да ли је у питању примерак алатке која је припадала градитељима цркве, или неком од зидара који су куполу поправљали после великог земљотреса почетком 17. века. Слична

563 Popović, M. 1999, 261–262, sl. 224.

564 Popović, M. 2012, 181, sl. 126; Minić, Vukadin 2007, 128–129, sl. 128.

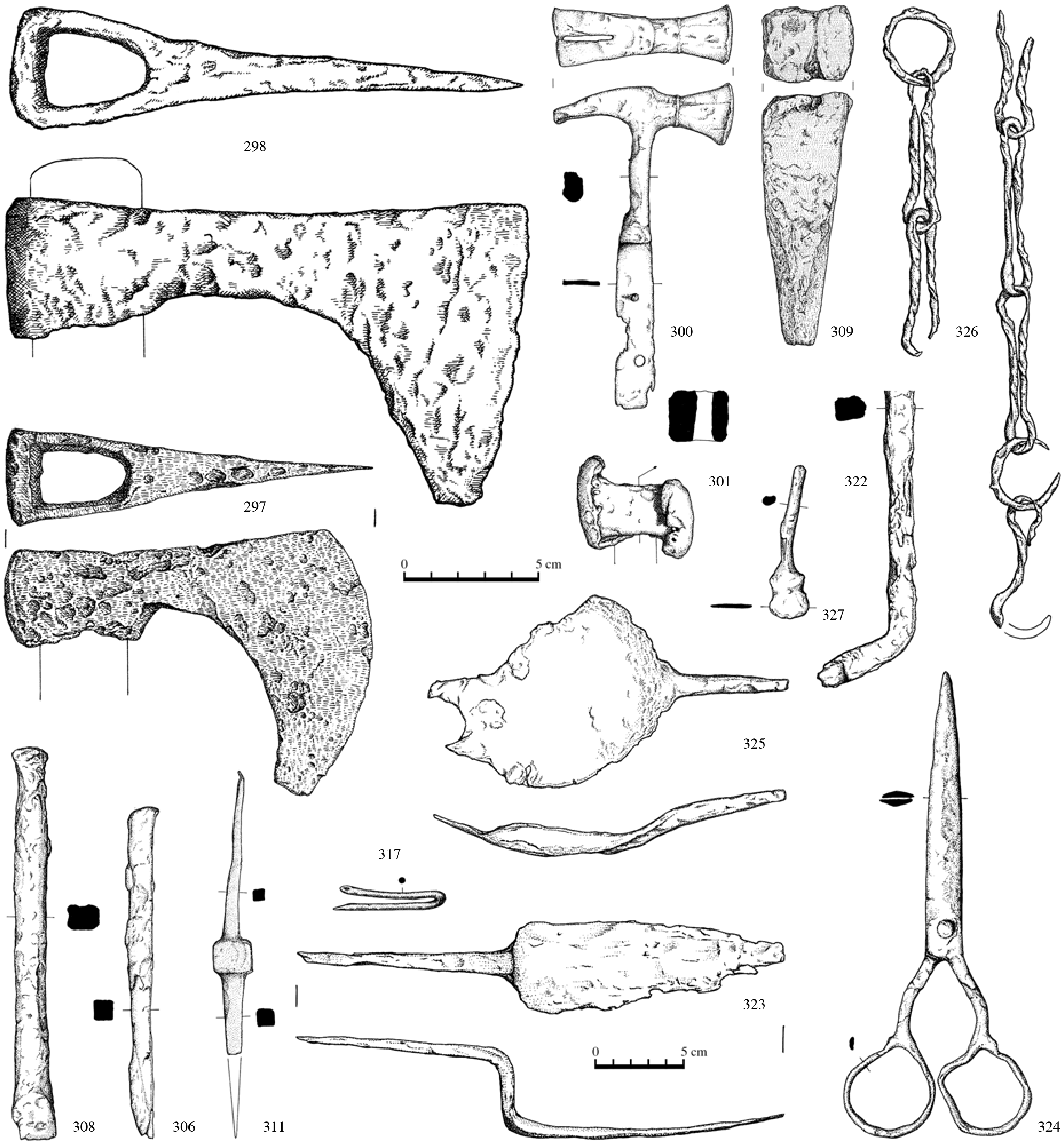

Сл. 157. Гвоздене алатке (Р 1:2); кат. бр. 323–324 и 326 (Р 1:3)

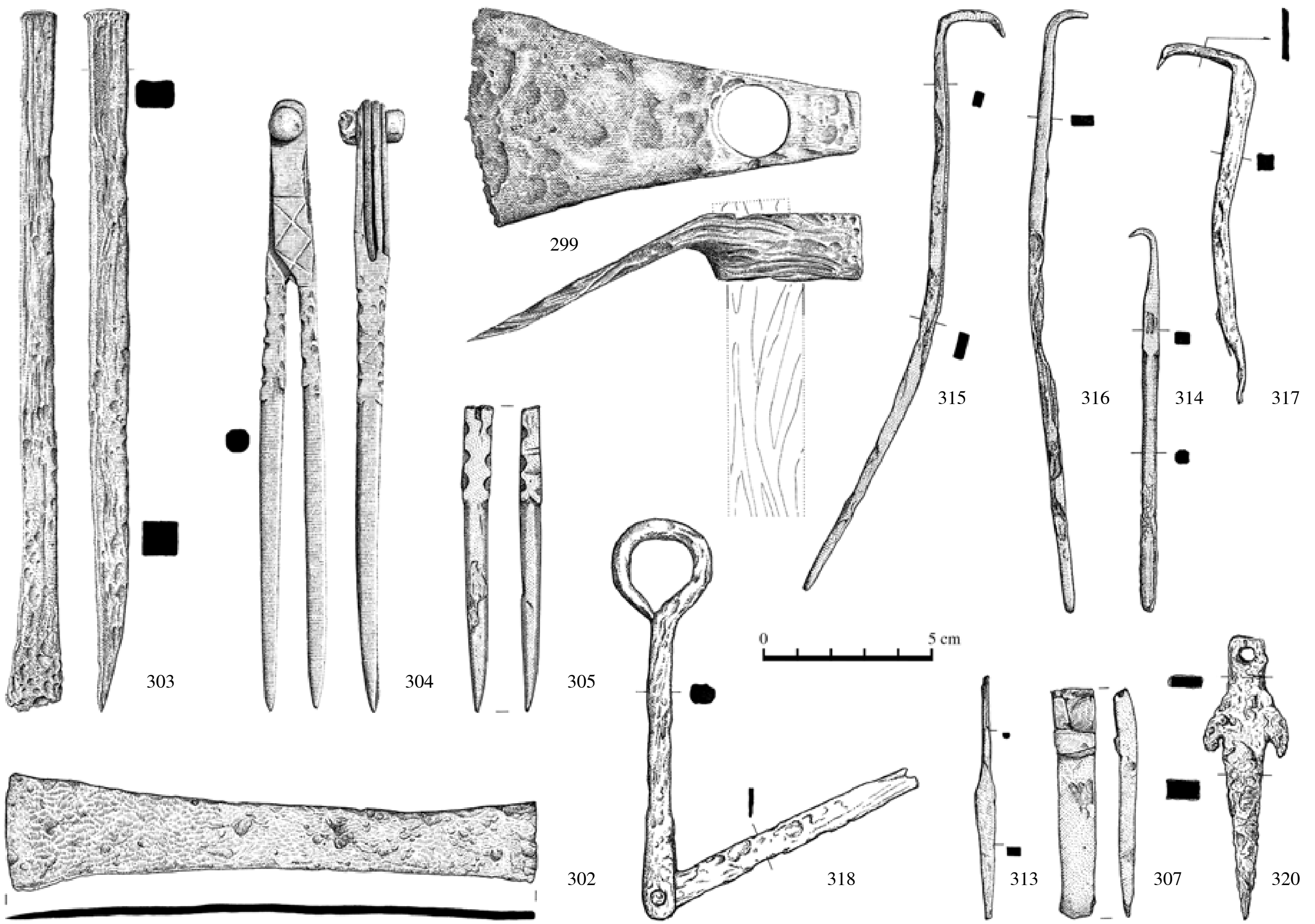

Сл. 158. Гвоздене алатке из Грађевине II-a (Р 1:2)

мистрија је откривена и приликом истраживања манастира Градац, где је опредељена у средњовековно раздобље, уз претпоставку да је служила за наношење и глачање малтера у време живописања цркве.[565]

Напред изнети преглед налаза алата из културних слојева у оквиру студеничког манастирског комплекса указивао би да је једна од занатских делатности у овој монашкој заједници била и фина обрада дрвета или, тачније речено, бављење дуборезом. С друге стране, уочљив је потпуни изостанак остатака пољопривредних алатки, као и алатки за обраду коже, које иначе представљају релативно честе налазе на средњовековним локалитетима. Ови закључци, засновани на археолошким налазима, морају се, међутим, примити са резервом приликом ширих разматрања живота монашке заједнице. Одређене привредне делатности од интереса за живот манастира сигурно се, бар када је у питању средњовековно раздобље, нису одвијале у порти и околним здањима, већ на другим локацијама у ближој околини.

Уз алатке, у студеничким културним слојевима је откривено и неколико предмета кућног прибора свакодневне употребе (сл. 157). У слоју пожара над подом, у Грађевини V су откривене огњишне вериге, веома оштећене јаком корозијом. Ланац се састојао од више сегмената, од којих је након конзервације остало свега пет (кат. бр. 326).

565 Јуришић 1989, 47–48.

Сл. 159. Гвоздена висећа светиљка из Грађевине II-а – кат. бр. 368

Крајеви ланца су били завршени кружним алкама. На једној од њих се налазила и кука за качење посуде. Из истог времена, односно прелазног раздобља између 14. и 15. века, потичу још два налаза која би се могла сматрати деловима огњишног прибора. У питању су фрагментоване гвоздене машице (кат. бр. 327) и једна већа кашика са плитким реципијентом, који прелази у трн за насађивање дрвене дршке (кат. бр 325). Прибору за шивење одговарају једне веће маказе (кат. бр. 324) и неколико ситних гвоздених игала, од којих је нешто боље сачувана само једна из Грађевине II-а (кат. бр. 312). Из једног од најмлађих културних слојева у Студеници, који се датује у крај 18. или прву деценију 19. века, потичу налази два гвоздена кантара (кат. бр. 328–329). У питању је тип кантара са полугом и клизним тегом, који се задржао у употреби све до наших дана.

Међу предмете кућне опреме могао би се уврстити и један особен налаз из слоја пожара у Грађевини II-а (кат. бр. 368, сл. 159). У питању је решетка, квадратног облика, конструисана од гвоздених трака спојених нитнама. Са њених углова полазила су четири ланца, која су се спајала са вертикалним ланцем на коме је, вероватно, висила ова необична конструкција. У њеним угловима налазила се и по једна ваљкаста чашица, која је могла служити за постављање воштаних свећа. Ова претпоставка би указивала да би то могао бити висећи гвоздени канделабар. За висећу светиљку таквог особеног облика нису нам познате аналогије. Такође, тешко је и претпоставити где се она првобитно налазила, будући да је то морао бити простор знатније висине од стамбених одаја. Готово је сигурно да то није била Грађевина II-а, већ се овај претпостављени висећи канделабар, заједно с неким другим предметима о којима је већ било речи, ту затекао у тренутку пожара. Коначан закључак о овом предмету особеног облика, како у функционалном тако и у хронолошком смислу, за сада се не може донети. Остаје само чињеница да је у пожару почетком 16. века пострадао заједно са здањем у коме се налазио.

Грађевински метал и окови

О профаним здањима студеничког комплекса и њиховом начину грађења, осим остатака зидова и угљенисаних трагова дрвета, значајна сазнања пружају и налази из културних слојева. Ту на првом месту треба поменути гвоздене клинове – кованике, који су представљали саставни део дрвених конструкција. Њихов највећи број је откривен у слојевима деструкције грађевина уз обимни бедем, а било их је и у отпадним просторима, као и слојевима изван објеката, где су знатно ређи (кат. бр. 330–335, сл. 160). У Студеници је откривено више стотина клинова, од којих су они боље очувани разврставани приликом обраде према величини, али статистичке анализе нису вршене. У највећем броју су заступљени клинови квадратног пресека, са неправилном и грубо искованом главом (тип 1). Различитих су дужина, од 5 цм па до 36–38 цм, колико имају најдужи откривени примерци. У оквиру ове скупине су најбројнији клинови чија је дужина између 8 цм и 10 цм. Кованици овога типа су бројно заступљени и на другим средњовековним налазиштима. У тврђави Рас, у односу на укупан број од око 250 клинова, овај тип кованика је заступљен са преко 40%.[566] Из утврђења у Магличу потичу налази око 100 кованика, од којих највећи број одговара овом типу и где доминирају примерци дужина између 2,5 цм и 10 цм.[567] За наша разматрања су овом приликом од посебног значаја налази из Сталаћа, који су поуздано датовани у прелазно раздобље краја 14. и прве деценије 15. века. Ту је откривено преко 300 кованика, дужина у просеку између 6,5 цм и 10 цм, не рачунајући посебан скупни налаз од преко 50 комада једнаких мањих клинова дужине 5,6 цм.[568] Осим типолошких одлика, наведени сталаћки налаз и у односу на стратиграфски контекст представља блиску паралелу студеничким кованицима,

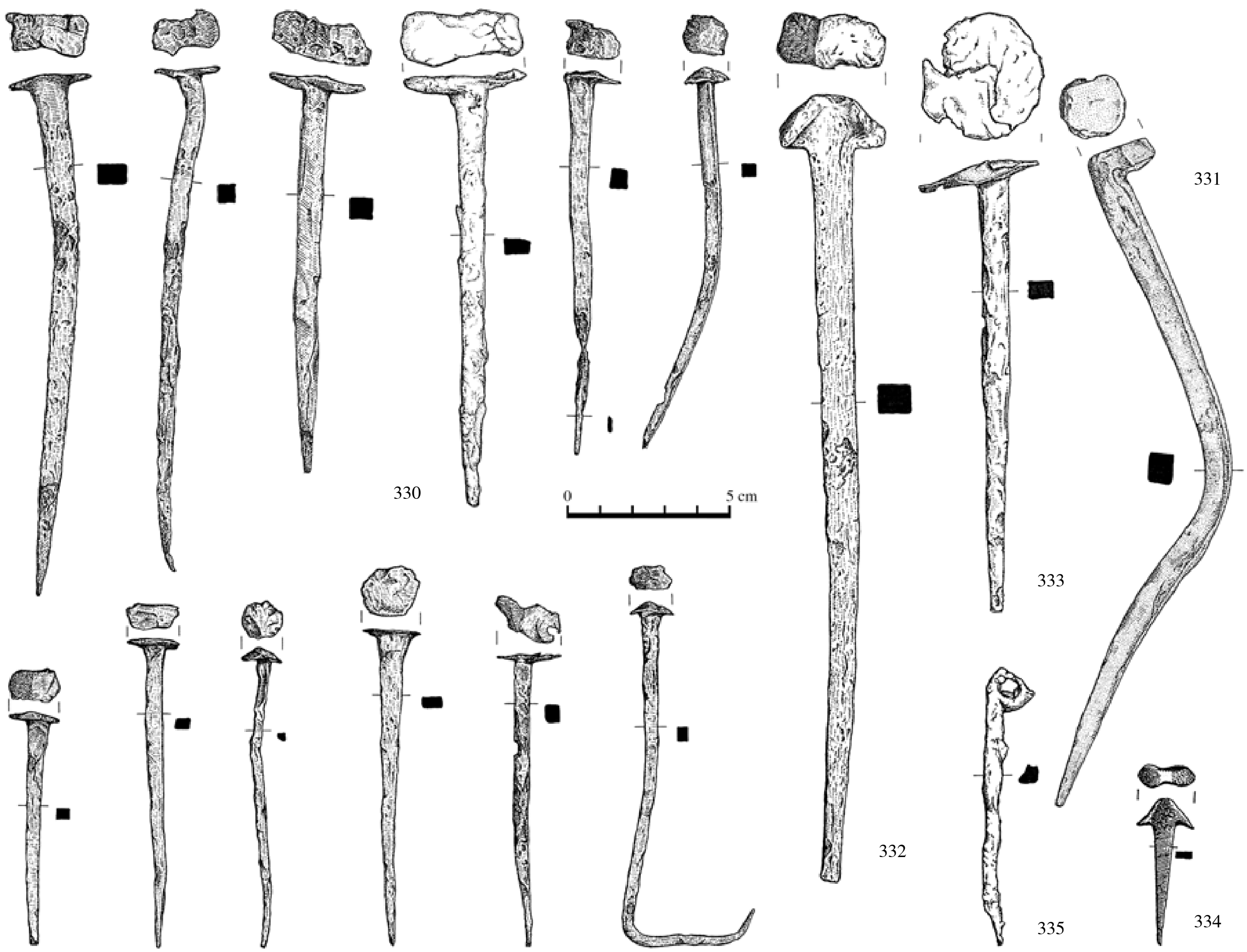

Сл. 160. Гвоздени клинови (Р 1:2)

који у значајном броју потичу из слоја деструкције, датованог у исто раздобље.

Остали типови клинова заступљени су у веома малом броју или само појединачним комадима. Међу студеничким кованицима је ретко заступљен тип клина са главом савијеном у виду куке (тип 2). У тврђави Рас је нађено више од 100 комада клинова овог типа и то у слоју деструкције само једне грађевине, која је спаљена у четвртој деценији 13. века.[569] За разлику од већине наших налазишта где овај тип клина није уобичајен, што је случај и са Студеницом, на бугарским средњовековним локалитетима он се јавља као доминантан облик кованика.[570] На крају треба поменути и тип ситних клинова са вертикално постављеном троугаоном главом (тип 5), који је служио за причвршћивање потковица, односно поткивање коња.

Осим клинова, у ову скупину налаза (сл. 161) издвојене су две гвоздене резе (342–343) и неколико баглама за

566 Popović, M. 1999, 270–272.
567 Popović, M. 2012, 186–187.
568 Minić, Vukadin 2007, 109.
569 Popović, M. 1999, 270–272, sl. 236/16–17.
570 Popović, M. 1999, 271–272.

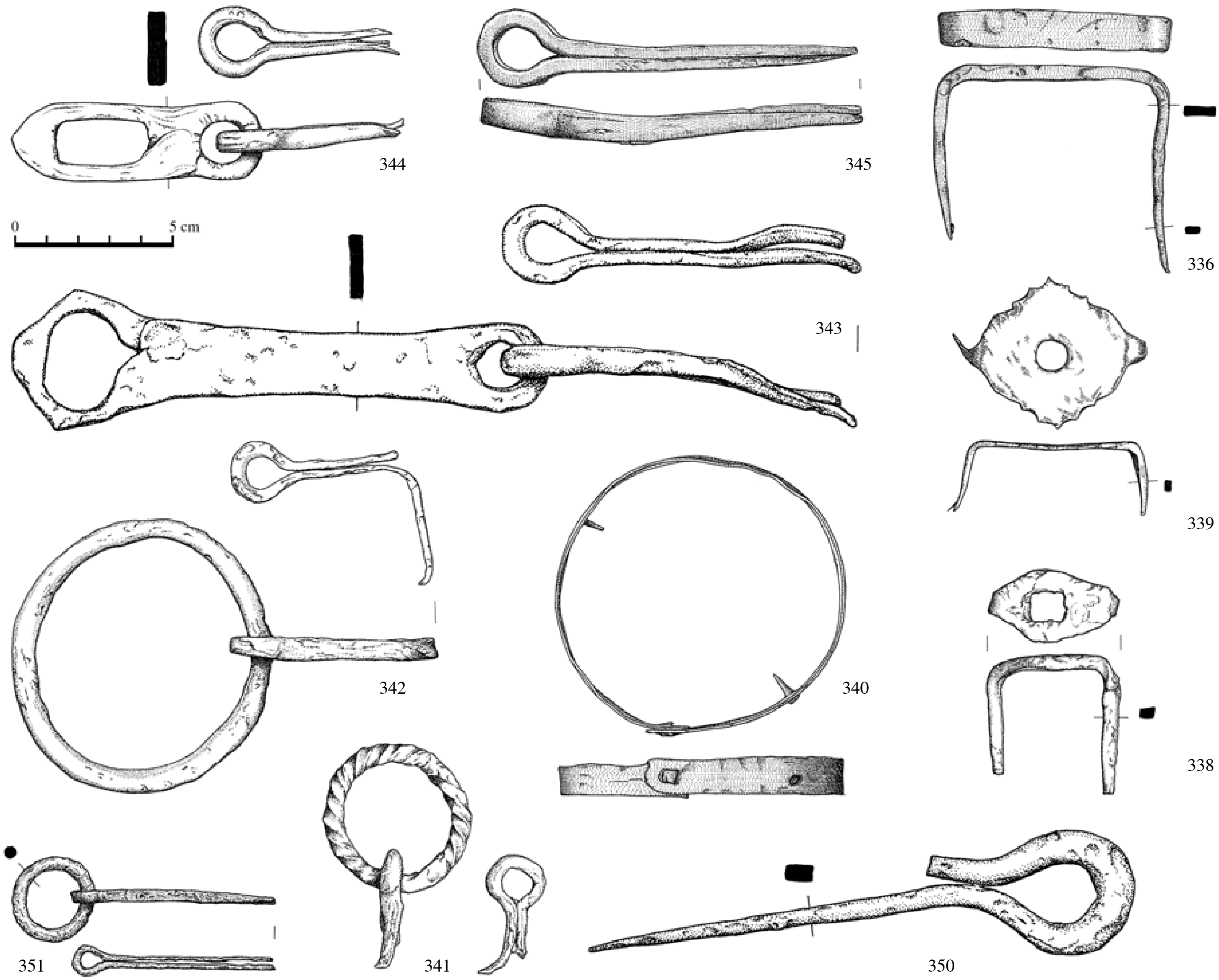

Сл. 161. Окови и оӣлаӣе (Р 1:2)

древена врата (кат. бр. 345–351). У питању су налази из слојева који се датују у раздобље од краја 16. до краја 18. века. Обе резе су уобичајеног облика, који се није битно мењао све до наших дана. Налазиле су се на дрвеним вратницама и употребљаване су заједно са багламама. Укиване су у греду довратника и служиле су за навлачење резе. Студенички налази баглама углавном одговарају наведеном датовању реза. Само једна од ових баглама, која се не разликује од осталих, потиче из старије целине која је временски опредељена у раздобље 14. или првих деценија 15. века. Аналогни примерци баглама из истог раздобља постоје међу налазима из Сталаћа[571] и Маглича.[572] За разлику од реза и баглама, које припадају грађевинској столарији, мање кламфе и ситније металне оплате највероватније потичу са делова намештаја. Откривени примерци су углавном налажени у слојевима 16–17. века. Будући да су кламфе, без обзира на величину, искључиво утилитарног облика, њихова форма се с временом није мењала, тако да се примерци, аналогни налазима из Студенице, срећу и у знатно старијим стратиграфским целинама.

Катанци и кључеви

Део система за затварање и закључавање вратница, али и делова намештаја, поглавито шкриња, чинили су катанци (сл. 162). Из археолошких слојева у Студеници потичу налази два већа катанца, која су сигурно служила за закључавање врата у некој од грађевина, као и неколико мањих катанаца (кат. бр. 352–359). Сви припадају цилиндричном типу са унутрашњим механизмом у облику клина и две бочне ламеле. На два мања катанца овога типа очувани су и остаци декоративне обраде. На једном од њих постоји тауширани орнамент у виду трака са укрштеним линијама, који је био изведен уметањем жутог метала. И на другом примерку постоји тауширани украс али у виду три танке траке жутог метала. Ови, могло би се рећи луксузни, примерци катанаца су вероватно служили за затварање

Сл. 162. Гвоздени катанци (Р 1:2)

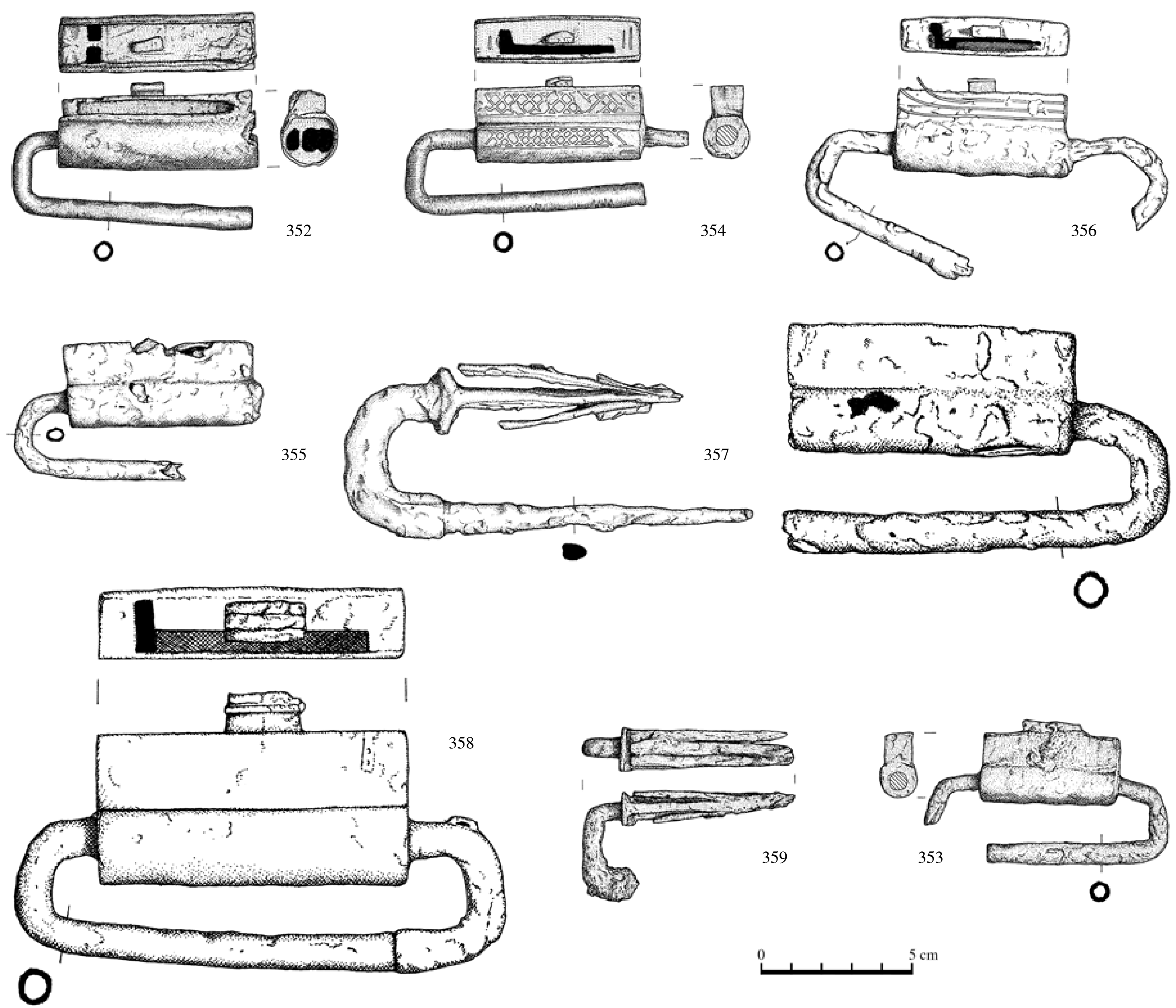

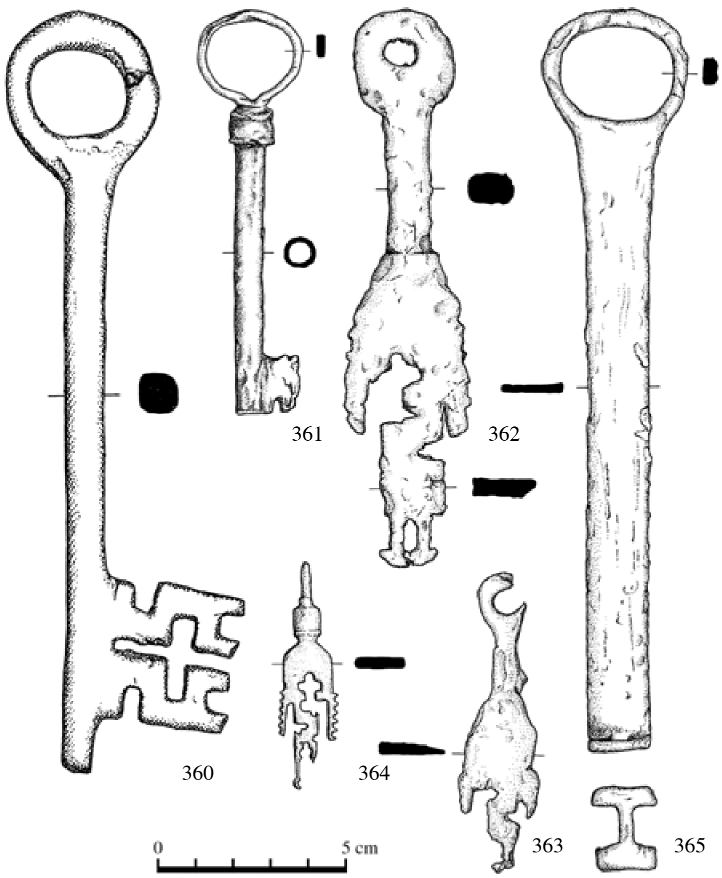

Сл. 163. Гвоздени кључеви (Р 1:2)

неке шкриње са значајнијим садржајем, можда чак и манастирске благајне. Поменути тип цилиндричног катанца, који замењује старије облике, масовније се користи од почетка 15. века и остаје у употреби и током наредних столећа.[573] Студенички налази углавном потичу из 16–17. века, а само један примерак би се према условима налаза могао датовати у 15. век. О њиховом пореклу, односно о месту производње нема поузданих података. Према вестима путописаца, Нови Пазар је током 16–17. века био један од производних центара за израду брава и катанаца.[574]

Гвоздени кључеви, код којих се могу издвојити три различита типа, доста су ретки међу студеничким налазима (сл. 163). Старијем типу одговара само један кључ (кат. бр. 365), из слоја који би се могао датовати у рани 15. век. Аналогни примерци постоје у материјалу из Сталаћа где су издвојени као тип I, који је карактеристичан за раздобље 13. до средине 15. века.[575] Нешто млађем облику, из слојева 16–17. века, одговарају три кључа са доњим плочастим делом, перфорираним према механизму браве (кат. бр. 362–364). Овај облик кључа, чија се појава прати од почетка 15. века па даље током наредна два столећа, јавља се и на другим средњовековним налазиштима. Међу сталаћким материјалом је редак,[576] док је у Магличу заступљен са два примерка.[577] Најмлађи облици кључева, са кружном осовином и профилисаним зупцима на доњем крају, нису у Студеници стратиграфски одређени и, по свему судећи, млађи су од краја 17. века.

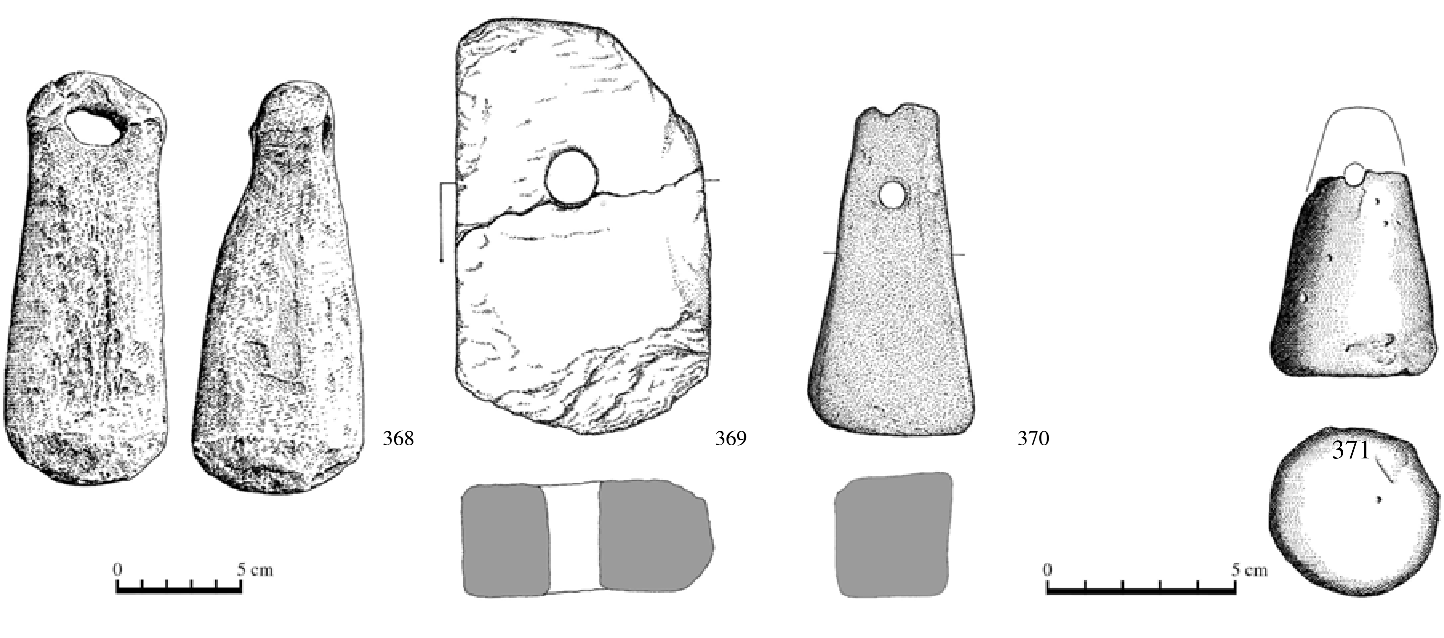

Сл. 164. Теѓови од олова, камена (Р 1:3) и керамике (Р 1:2)

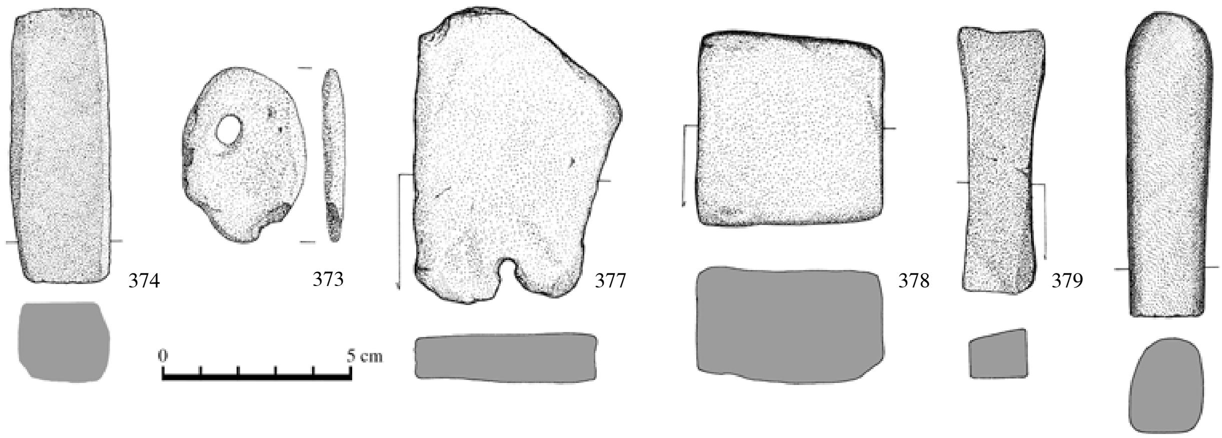

Сл. 165. Брусеви (Р 1:2)

Тегови

У овој скупини студеничких налаза су три тега од различитих материјала, датована у 17. век,[578] која потичу из исте стратиграфске целине (сл. 164). Један од ових тегова, изливен од олова, тежак је 4,2 кг (кат. бр. 369). Други тег, сличних димензија, са кружном рупом, обрађен је од комада камена и тежина му износи 1,6 кг (кат. бр. 370), док је трећи тег из ове скупине рађен од печене земље и обликован је у виду зарубљене пирамиде (кат. бр. 371). Осим њих, постоји још један оштећен купасти тег, такође од печене земље, који је откривен у простору Грађевине IX, али у слоју који није стратиграфски поуздано одређен (кат. бр. 372). Тешко је ближе одредити намену поменутих тегова од олова и камена. Ситуација није много јаснија ни кад су у питању тегови од печене земље. У насеобинским слојевима се ови налази обично доводе у везу са разбојима за ткање. Слична два тега, која међу студеничким материјалом представљају једине налазе те врсте, не указују на постојање разбоја, па су ти тегови сигурно имали неку другу, нама непознату намену.

ПРЕДМЕТИ ОД КАМЕНА

Брусеви

У студеничким културним слојевима су налажени искључиво мали брусеви, намењени оштрењу ножева и бритви, који се могу сматрати делом личне опреме (сл. 165). Откривено је укупно осам примерака различитих облика и структуре. Најчешће су у питању врсте ситнозрног пешчара, док је за један брус употребљен речни облутак одговарајуће структуре и форме (кат. бр. 374–380). Они имају углавном по две радне површине, делом истрошене од употребе. Само један брус, издуженог четвртастог облика, имао је трагове дужег коришћења са све четири стране. На два плочаста бруса су постојале и рупе за качење на кожну врпцу. Према условима налаза, већина би се могла датовати у 14–15. век. Само један брус (кат. бр. 380), нађен у најстаријем слоју, могао би се датовати у крај 12. века, односно у време грађења обимног бедема.

Камене алатке

Приликом истраживања западног травеја и унутрашње припрате Богородичине цркве, у слоју нивелације градилишним шутом и каменим отпадом испод првобитног пода, откривено је 16 камених алатки (сл. 166) и једно гвоздено длето (кат. бр. 308).[579] У овој скупини се налазе искључиво примерци градитељске опреме која је коришћена у

571 Minić, Vukadin 2007, 111–112, sl. 71.
572 Popović, M. 2012, 187–188, sl. 131.
573 Minić, Vukadin 2007, 111, са старијом литературом.
574 Винавер 1969, 172.
575 Minić, Vukadin 2007, 112, sl. 71/12.
576 Minić, Vukadin 2007, 111.
577 Popović, M. 2012, 190.
578 Јанковић 1986а, 14; Пејовић 1988, 88, кат. бр. 118–120.
579 Јанковић 1986б, 111.

383
386
381
384
388
382
391
394
389
0
5 cm

Сл. 166. Камене алатке за глачање мермера (Р 1:3)

току зидања главног манастирског храма. Све алатке имају равне радне површине, што сведочи о томе да су служиле за глачање тесаника, плоча као и свих других равних блокова мермера. У питању су заправо речни облуци, својим обликом прилагођени облику шаке. Сви потичу, без сумње, из корита оближње реке Студенице, али не одговарају истој врсти камена. Најбројнији су облуци – алатке од кварцлатита, којих у овој скупини налаза има седам. Четири алатке су од ситнозрног кварцног пешчара, док су две од студеничког белог мермера. Усамљену појаву представљају алатке од гранита и амфиболита, заступљене са по једним примерком. Већина алатки је са једном углачаном радном површином. По две радне површине, углачане и истрошене током употребе, могу се уочити на четири алатке, док само једна има три радне површине (кат. бр. 387–396).

Налази ових алатки, од којих су неке и фрагментоване, наводе на закључак да је финална обрада квадера за фасаде, као и мермерних подних плоча вршена на самом градилишту манастира. С друге стране, велика количина мермерних опиљака у слоју испод пода цркве, као и у нивелационом насипу над којим је под Грађевине I, о чему је већ било речи, поуздано сведочи да је и део клесарских радова обављан на истом том простору. То би се првенствено могло односити на клесање мермерне пластике за фасаде Богородичине цркве.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

СТУДЕНИЧКИ МАНАСТИР посвећен Богородици Благодатељици има јединствено место у свештеној топографији српских земаља и представља камен темељац српске повести. Подизање Студенице се временски поклапа са заснивањем самосталне државе Немањића, а у њеном укупном програму и уметничким дометима дошли су до пуног изражаја полет, снага и високе претензије младе династије. Од свог оснивања, Студеница је столећима зрачила као жариште духовности и просвећености, а изнад свега као средиште култа родоначелника светородне династије. Зато је она током векова успевала да одржава статус неприкосновеног обрасца, који су на различит али увек суштински начин подражавали Немањини потомци на српском престолу. Стога није претерано рећи да се кроз живот Студенице прелама судбина српског народа – од високих узлета у средњем веку, трајања у време турске власти, обнове у доба устаничке Србије, па све до наших дана.

Вековима рушена, обнављана и у великој мери запуштена, Студеница је пре више од једног столећа почела да побуђује интерес научне јавности. Основна пажња је тада, као и у потоњим деценијама, била усмерена на најзначајније и најбоље очувано манастирско здање – Богородичину цркву. Тек средином 20. столећа су обимнија архитектонска, а потом и археолошка истраживања довела до нових сазнања о настанку и етапама грађења манастира, што је отворило и читав низ питања која је тек требало разматрати. На основу откривених или само делимично истражених остатака изношене су различите претпоставке, а често и доношени закључци о времену настанка, примарној функцији и некадашњем изгледу студеничких бедема, као и неких других манастирских здања. Главне расправе сводиле су се на основно питање – да ли је Стефан Немања засновао своју најзначајнију задужбину на пустом терену, на коме раније ништа није било грађено, или је у оквиру бедема неког старијег утврђења подигнут нов манастир. Могућност да се дâ коначан одговор на ово, али и на друга значајна питања пружили су тек резултати недавно окончаних, систематских археолошких истраживања. Међутим, иако су исходи ових радова у значајној мери обогатили наша сазнања о Студеници – њеним здањима и животу у манастиру током осам векова постојања, уочени су и неки проблеми који указују на правце даљих трагања.

Резултати добијани у току археолошких истраживања су коначно потврдили казивања из животописа Стефана Немање да је ктитор, трагајући за локацијом на којој ће подићи своју задужбину и будуће почивалиште, изабрао место *које беше пусто ловиште зверова*. Била је то зараван на падини Радочела, у брдовитом пределу обраслом шумом. На месту где је манастир заснован, ако се изузму трагови касноантичких пећи за топљење гвожђа, није било старијих здања. Уз сва досадашња сазнања, остало је отворено питање шта је то навело Немању да се определи за тај некада дивљи и пуст предео, толико удаљен од главних путева. Владарско седиште великог жупана налазило се тада у Расу, удаљеном неколико дана хода од Студенице. Пут који је водио преко изворишног дела Дежевске реке па даље ка северу државе, колико нам је познато, није дотицао изабрани положај будућег манастира. Нешто ближа,

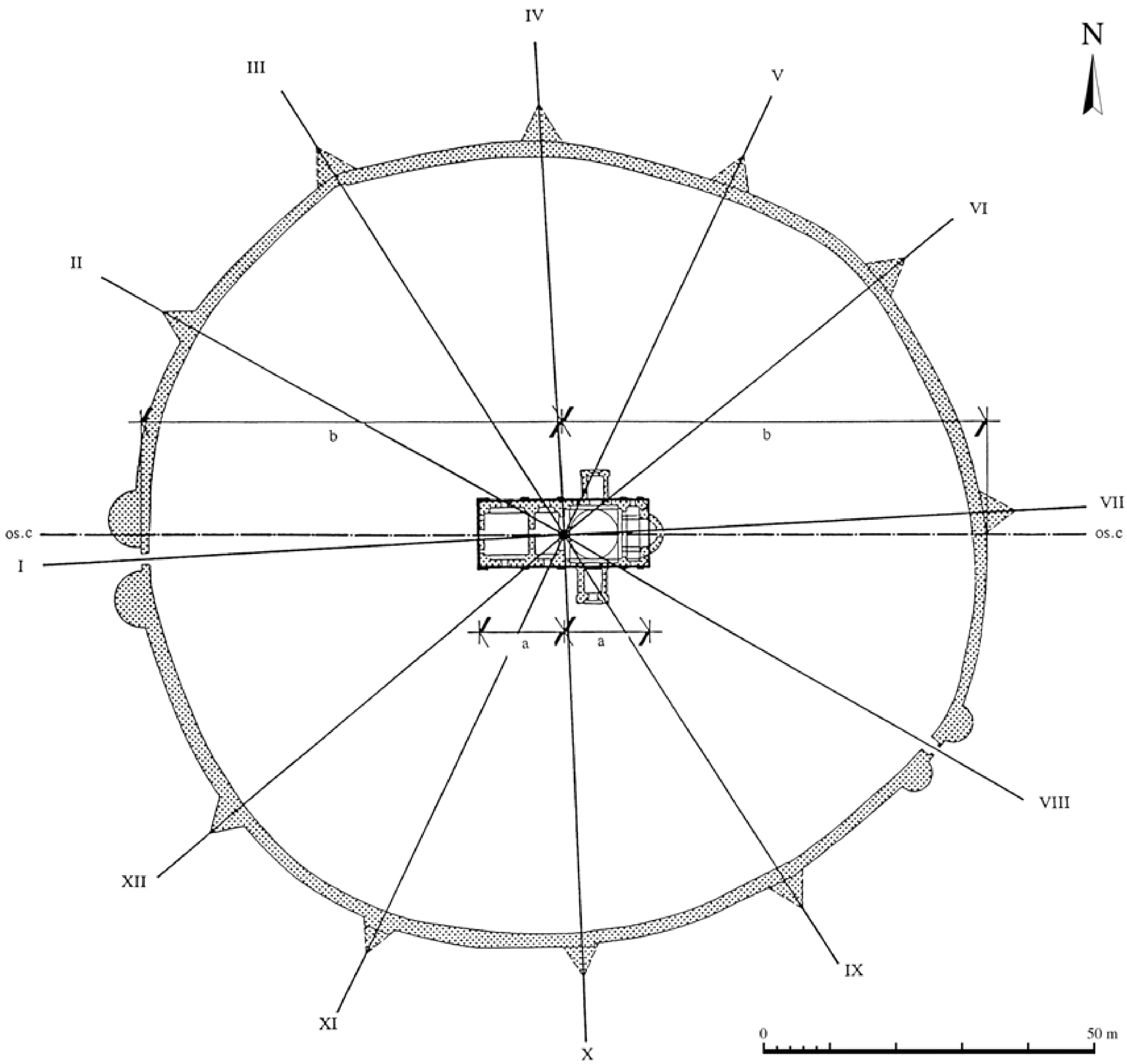

Сл. 167. Манастир Студеница – претпостављена идеална схема првобитног плана манастирског утврђења (према: Поповић, С. 1994)

стара комуникација долином Ибра према Косову била је удаљена неколико сати хода, али нема података који би указивали на интензивнију везу са тим путним правцем. С друге стране, ближа као и даља околина будућег манастира, која је, највероватније, чинила средишњи део манастирског властелинства, имала је веома мало плодне земље и није располагала знатнијим економским ресурсима. Једину природну погодност у том смислу је представљала близина реке Студенице и обиље изворске воде. Ово питање, укључујући општа разматрања просторне диспозиције владарских задужбина и најзначајних манастира средњовековне Србије, свакако тек треба детаљније да се проучи.

За разлику од наведених питања везаних за избор места Немањине задужбине, резултати археолошких истраживања су омогућили јаснији увид у првобитну замисао манастира, као и поузданије сагледавање онога што је од ње остварено у најстаријој етапи грађења манастира. На одабраној локацији, односно заравни која је у паду од југозапада ка североистоку, засновано је првобитно утврђење – манастирско обзиђе благо елипсоидне, готово кружне основе, са Богородичином црквом у средишту. Оквир обзиђа чинио је обимни бедем са капијама, ојачан са четири троугаоне куле, распоређене на једнаким међусобним растојањима од по 30 м, и то само са западне и јужне, то јест југозападне стране. На осталим деловима обзиђа, како су показали резултати истраживања, није било кула. Све четири поменуте куле су грађене у пуној зидној маси, и то истовремено са бедемом. У оквиру студеничког обимног бедема постојале су две утврђене капије: главна, Западна капија – која се налази у оси Богородичине цркве и која је била заснована у виду пролаза кроз бедем између две полукружне пунозидане куле, грађене истовремено са бедемском оградом, и Источна капија – други улаз у манастир, са супротне стране, која је у односу на поменуту осу била померена за око 30 м према југоистоку.

Посматран издвојено, студенички обимни бедем, са главним манастирским храмом у средишту, одсликава правилну, готово идеалну схему добро замишљеног утврђења, односно оквира манастирског насеља. Међутим, положај на коме је грађен манастир био је за тај тип бедемске ограде сасвим неодговарајући, нарочито ако се имају у виду слабости у односу на могућност ефикасне одбране. С друге стране, првобитни план студеничког обзиђа, како се поуздано дâ закључити, није био остварен у целини. На то би првенствено указивао неравномеран и нелогичан распоред троугаоних кула дуж бедемске ограде. Недостатак ових кула је посебно уочљив са северне и североисточне стране, где би таква постројења била од посебног значаја, и то не само за одбрану већ и као статичко ојачање бедема.

Но, без обзира на то што првобитна замисао није у целини остварена, мерна анализа очуваних остатака је омогућила да се сагледа замисао првобитног манастирског обзиђа (сл. 167). Као што је то и уобичајено, пре него што се приступило изградњи обележен је положај манастирског католикона као средишта комплекса. Размеравање целине је вршено у односу на будући храм, из центра, односно из тачке која се налази испод јужног поткуполног лука. У тој тачки су се пресецале замишљене осе које су делиле читав комплекс на 12 сегмената, а у оквиру бедема одређивале, на једнаким растојањима, положаје троугаоних кула и капија. Дуж главне осе манастира, на правцу запад–исток, налазиле су се главна капија и Богородичина црква, а на њеном источном крају била је, вероватно, предвиђена троугаона кула. На следећој оси, помереној ка југоистоку, налази се Источна капија, а са супротне, северозападне стране је кула IV. Сличне пандане са северне и североисточне стране, по свој прилици, требало је да имају и куле I, II и III на јужном и југоисточном делу бедема. Посматрано у целини, у оквиру бедемске ограде биле су замишљене две утврђене капије и десет кула, од којих је изграђено само четири.

На основу изложене анализе могло би се закључити да је првобитна замисао студеничког утврђења била дело веома ученог градитеља. Кружна основа бедемске ограде са наспрамно постављеним капијама и правилно распоређеним кулама на једнаким растојањима представљала је, у фортификационом смислу, идеално замишљену слику утврђења које би, према својим основним одликама, одговарало положају у равници. За такво правилно решење нема ближих паралела међу утврђењима 11–12. века у земљама византијског света, а такође ни међу фортификацијама које су грађене у време крсташких ратова – што представља тему за даља истраживања. С тим у вези, поставља се питање где је настао првобитни план и да ли је његов аутор уопште био у Студеници. Склони смо помисли да фортификатору који је замислио ово решење уопште нису били познати положај будућег манастира и рељеф на изабраној локацији. То би значило да је поменути план рађен негде далеко од Студенице, без увида у ситуацију на терену. Тешко је и замислити да би један градитељ са тако изванредним познавањем правила војне архитектуре могао да предложи решење које је сасвим неприлагођено терену као и непримерено функцији манастирског обзиђа. Имајући то у виду, може се претпоставити да је у Студеницу донет готов план, који је потом, можда, одабрао сам ктитор. Према тој замисли је могло да се започне грађење манастирског обзиђа, и то прво са јужне и западне стране, где су подигнуте куле, како је првобитно и било замишљено. По свему судећи, у току самог процеса грађења се одустало од реализације плана у целини, тако да је на преосталом делу обзиђа подигнут само обимни бедем са Источном капијом, али нису и првобитно планиране куле.

Студеничко утврђење, посматрано у целини, са бедемом ојачаним троугаоним кулама и капијама између полукружних кула, изгледало је као тврђава. У свести савременика је такав изглед могао да асоцира на *īрад* у војно-стратешком

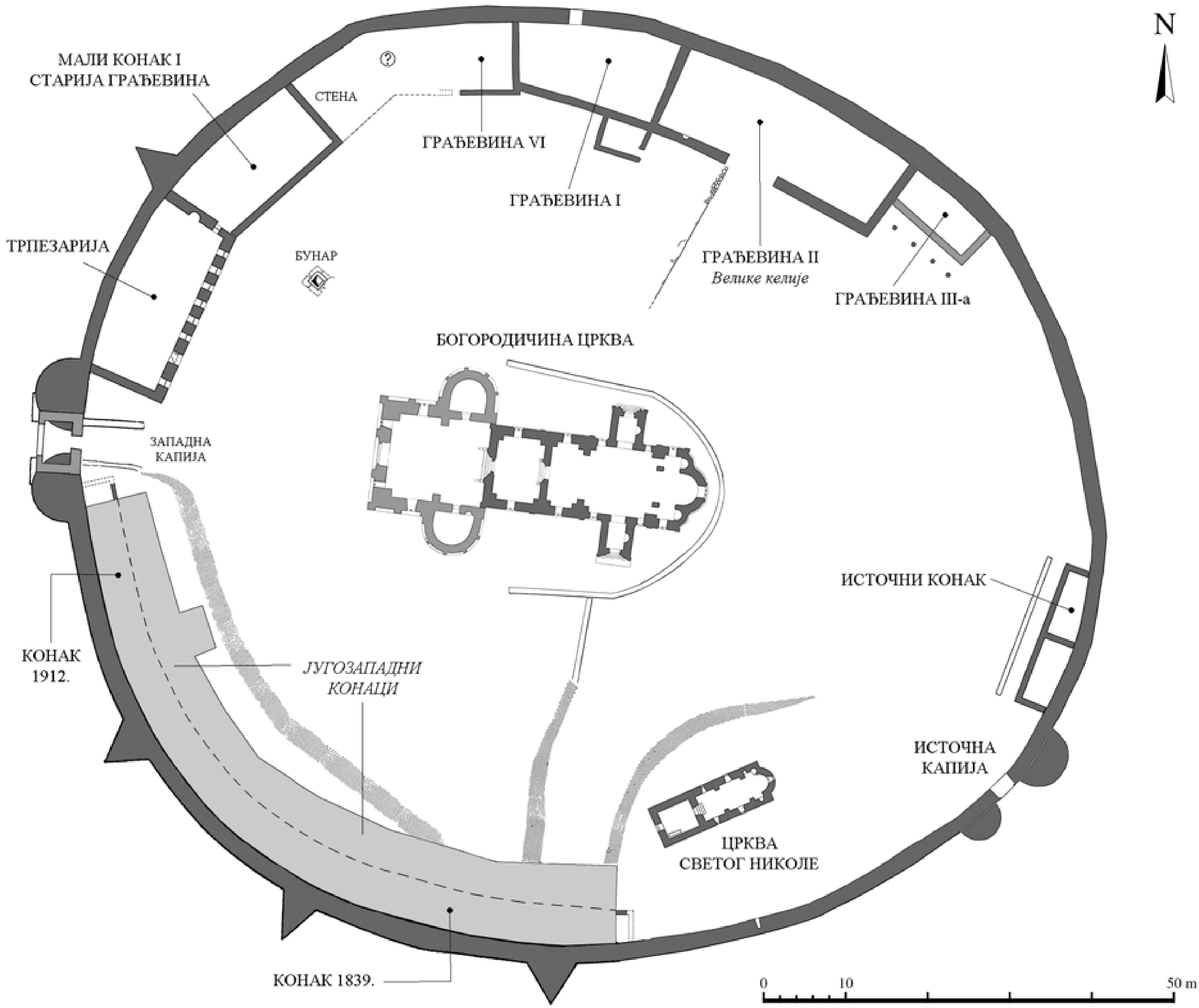

Сл. 168. Манастир Студеница у првој половини 13. века

смислу те речи. Међутим, упркос уочљивим спољним одликама, Студеница никада није имала ни функцију нити значење утврђења као упоришта одбране. Студеничко обзиђе је, без сумње, подигнуто са циљем да својим масивним зидовима огради и сачува сакралну целину – маузолеј ктитора и монашку заједницу. Тако осмишљена фортификација је монаштву нудила безбедност, а код оновремених посматрача и посетилаца изазивала је дивљење и страхопоштовање. Сакралним простором, подигнутим у славу Богородице, доминирала је манастирска црква, чија је купола надвишавала обимне бедеме и била сагледива са свих страна. У том пустом и дивљем пејзажу, монументални храм са тврђавским обзиђем је прокламовао духовни и реални смисао свога постојања. На основу наших укупних сазнања, може се помишљати и на то да је ктитор Студенице имао намеру да његова задужбина представља својим

општим изгледом слику *идеалној ірада*. Тако би се најпре могао објаснити избор решења за манастирско обзиђе које је, као што је већ речено, одговарало пре идеално замишљеном војном утврђењу него огради монашке заједнице.

За разлику од спољног изгледа, унутрашњи простор комплекса, у чијем средишту је била Богородичина црква, формиран је као типично манастирско насеље, са здањима прислоњеним уз обимни бедем. Грађење Студенице, започето средином осамдесетих година 12. века, окончано је, бар у својој првој етапи, до 1196. године, када је у њено братство ступио замонашени ктитор Симеон Немања. У том раздобљу, не дужем од једне деценије, подигнута је Богородичина црква са бедемским обзиђем, а грађена су и друга манастирска здања. Истовремено са бедемом, западно од цркве зидана је манастирска Трпезарија. Уз северну страну новоподигнутог бедема прислоњено је пространо, солидно зидано здање *Великих келија* – Грађевине II. Између те грађевине и Трпезарије, током прве етапе радова у Студеници подигнута су још најмање три нова објекта. На северни бочни зид Трпезарије је ослоњена грађевина чији остаци леже испод познијег Малог конака I. Са супротне стране, на *Велике келије* се наслањају Грађевина I и, у њеном продужетку, делимично истражена Грађевина VI. Како су показали исходи археолошких истраживања, сви ти објекти су били завршени истовремено са радовима на Богородичиној цркви. Судећи по откривеним траговима, у истом раздобљу су грађени и објекти уз југозападни и јужни део обимног бедема, чији остаци сада нису доступни за истраживања. На просторима уз бедем, са североисточне, источне и југоисточне стране, током првог столећа живота манастира углавном није било посебно грађених објеката. Изузетак представља само Источни конак у непосредној близини одговарајуће манастирске капије, који је пострадао у пожару још током прве половине 13. века. На тим неизграђеним просторима могли су постојати мањи дрвени објекти или надстрешнице са отвореним огњиштима, као и скромно грађеним укопаним пећима (сл. 168).

У целини посматрано, већ у току прве етапе грађења, окончане свакако пре краја 12. века, установљен је распоред манастирских здања који је у извесним својим решењима, и поред каснијих доградњи, одржан и током наредних столећа. Уз Богородичину цркву, најзначајније здање у студеничком комплексу била је манастирска Трпезарија, постављена крај Западне капије и улазом окренута према порталу цркве. Друго пространо и солидно грађено здање биле су *Велике келије*, за које смо претпоставили да су заправо представљале ктиторску, то јест владарску резиденцију у кругу манастира. Суседно, знатно скромније зидано здање – Грађевина I, у свом приземном делу сигурно је служила као складишни простор. На то би указивала потерна у бедему, која се налазила у равни са овом просторијом. Поменута потерна је свакако служила као економски улаз у манастир, тако да је Главна, Западна капија у том погледу била растерећена, те је имала свечани – репрезентативни карактер. О некадашњој намени здања северно од Трпезарије тешко је донети поуздан закључак. Три трапа за чување намирница, правилно укопана у под, указивала би на могућност да је ово здање у функционалном смислу било у вези са Трпезаријом. Поменуте грађевине, прислоњене уз северни и северозападни део обимног бедема, издвајале су се од осталих манастирских здања својим знатно већим димензијама, првенствено ширином унутрашњег простора од око 10 м. У том смислу, осим Трпезарије и *Великих келија*, ни здања која су се налазила између њих нису, највероватније, служила за смештај манастирског братства, већ су имала неке друге намене.

Монашком становању су била намењена знатно скромнија здања, ослоњена на јужни и југозападни део обимног бедема, чија ширина унутрашњег простора углавном није прелазила 3,5 м. На основу откривених трагова, доступних истраживачима, поуздано је утврђено да најстарији остаци ових здања потичу из прве етапе грађења манастира. Стамбену функцију је тај део манастирског комплекса задржао и приликом познијих обнова, готово до савременог доба, укључујући конаке грађене 1839. и 1912. године. Сличну намену је сигурно имао и Источни конак, који је пострадао, како смо истакли, још у раном 13. веку. Отворено је питање да ли је ово релативно мало здање, намењено монашком становању, имало можда и неку другу намену. На то би указивала чињеница да се овај конак издваја међу осталим здањима како својим положајем, тако и репрезентативним изгледом. Он је подигнут као издвојена грађевина, а његове дрвене конструкције, судећи по откривеним траговима, биле су украшене дуборезним орнаментима. Без довољно поузданих елемената тешко је износити претпоставке, али не би требало искључити могућност да је Источни конак био припремљен за обитавање замонашеног ктитора током његовог боравка у Студеници током 1196–1197. године.

Као што је познато, у време одласка Симеона Немање у Хиландар нису сви радови у Студеници били завршени. Трудом његових наследника, живописане су 1209. године Богородичина црква, манастирска Трпезарија и бочне

Сл. 169. Боīородичина црква са сūољном ūриūраūом (фоūо из 2014. īодине)

стране главног улаза. Нема података о томе да ли је у то време још нешто ново грађено. Наредна етапа подизања Студенице је обележена ктиторском делатношћу краља Стефана Радослава. На прелазу из треће у четврту деценију 13. века, дограђена је пространа спољна припрата Богородичине цркве и подигнут је звоник над кулама Западне капије (сл. 169–170). Сматра се да је у том раздобљу подигнута и Црква Светог Николе у јужном делу манастирске порте. Ово датовање је извршено на основу стилских одлика очуваних фрагмената живописа, као и неких елемената архитектуре цркве. Ископавања која су вршена у време конзерваторских радова нису у том смислу пружила никакве податке, те би се ово датовање, за сада, морало прихватити само условно. Стога остаје отворено питање ко је могао бити ктитор тог скромног храма, грубо грађених зидова, и који повод је био за његово подизање уз монументалну задужбину оснивача династије (сл. 171).

У истом раздобљу или коју деценију касније, али свакако пре почетка 14. века, у Студеници је на месту порушеног Источног конака подигнуто још једно мало сакрал-

но здање. Нови параклис, за који су ранији истраживачи претпоставили да је био посвећен Светом Ђорђу, првобитно је грађен као издвојена грађевина са апсидом на западу, док је супротном страном била ослоњена на бедем. Просторија у приземљу, ако је судити по добро очуваним остацима, највероватније није имала примарну богослужбену функцију, будући да се главни сакрални простор, односно сам параклис, вероватно налазио на спратном делу здања. Приликом разматрања питања везаних за овај параклис, основне недоумице је изазивала његова неуобичајена оријентација – са олтаром према западу, што ће свакако бити предмет и даљих расправа. Када је реч о параклисима, а посебно онима у оквиру манастирских здања, положај њихове олтарске нише је прилагођаван општој оријентацији затечених грађевинских целина, на шта указују и неки млађи студенички примери. Међутим, та чињеница ипак не решава наш проблем. Параклис о коме је реч могао је према свом положају у односу на осу исток–запад да има олтар окренут ка истоку, било у ниши уграђеној у лице бедема, било у зиданој апсиди прислоњеној на бедемско платно. Очигледно је да су на такву, могло би се рећи неуобичајену, оријентацију пресудно утицали други и нама за сада непознати чиниоци.

Када је у питању поменути студенички параклис, уочава се не само то да је грађен као издвојено здање већ и то да га одликује и особено архитектонско решење, за које нема ближих паралела на подручју српских земаља. С друге стране, ваља такође приметити да му је апсида била окренута према олтару Богородичине цркве, што највероватније не представља случајност. Нека нам буде дозвољено да у овим разматрањима изнесемо и нека размишљања која, истина, немају утемељење у налазима са терена, као ни у сачуваној историјској грађи. Претпоставили смо као реалну могућност да је Источни конак био монашко станиште Симеона Немање током његовог краткотрајног боравка у Студеници. Параклис над изгорелим рушевинама тог здања, чија нам тачна храмовна посвета није позната, био је можда грађен са циљем да својим сакралним простором обележи место где је боравио студенички ктитор – светитељ.

Током 13. века, у Студеници је настављена градитељска активност, али у мањем обиму него током претходног раздобља. На простору уз источни бочни зид *Великих келија* подигнут је, ослоњен на обимни бедем, релативно мали конак са тремом. Време грађења овог здања, које је означено као Грађевина III-а, могло би се ограничити на прву половину 13. века, будући да је поуздано утврђено да је оно порушено већ у другој половини истог столећа. Слично грађен, али знатно већи конак, означен као Грађевина VII, подигнут је уз обимни бедем нешто даље ка истоку. Према налазима до којих се дошло приликом археолошких ископавања, грађење овог здања могло би се временски определити у другу половину или, можда, у последње деценије 13. столећа. Оба ова здања, скромног изгледа, са грубим каменим зидовима у приземном делу и спратним конструкцијама од дрвета, била су очигледно намењена монашком становању. Према облицима своје архитектуре, она се нису битно разликовала од старијих монашких станова из прве етапе грађења манастира, али су била зидана знатно немарније.

У последњим деценијама 13. или на самом почетку 14. века, на месту порушене Грађевине III-а подигнута је нова грађевина, читавом ширином ослоњена на источни бочни зид *Великих келија*. Судећи према положају и начину грађења, било је то заправо само проширење овог великог здања, за које смо претпоставили да је служило као ктиторска, односно владарска резиденција у манастиру. Са том доградњом је завршено прво столеће од заснивања студеничког општежића током којег је, трудом првих ктитора, манастирско насеље углавном просторно уобличено.

Наредна значајна етапа у грађењу студеничког манастира наступила је у другој деценији 14. века, у позним годинама владавине новог ктитора из рода Немањиног, краља Стефана Уроша II Милутина. Краљева тежња да утврди легитимитет сопствене владавине и обезбеди српски престо својим потомцима била је подстицај за грађење нових и обнову старих задужбина. С друге стране, економски напредак и прилив новца из рудника сребра омогућили су краљу финансирање обимних грађевинских подухвата. Међу приоритетима су биле задужбине родоначелника династије, које су темељно обнављане, дограђиване или изнова подизане, са циљем да добију што монументалнији изглед. У време обнове Хиландара, а истовремено са грађењем краљеве задужбине у Бањској, започета је и обнова Студенице (сл. 172).

Године 1314, како сведочи сачуван ктиторски натпис, јужно од Богородичине цркве је подигнута Краљева црква, мали и веома складно грађен храм посвећен Богородичиним родитељима, светим Јоакиму и Ани. У исто време, обимни радови су изведени и на темељној обнови манастирске Трпезарије. На затеченом здању, грађеном у време заснивања Студенице, дограђена је пространа апсида уместо старије нише у северном зиду. У току ових радова, како су показала новија истраживања и детаљна анализа

Сл. 170. Западна капија са кулом – звоником (фото из 2014. године)

старије документације, дограђена су зидана седишта и столови са мермерним плочама. Досадашњем мишљењу да је реч о првобитном унутрашњем уређају Трпезарије, противрече поједина археолошка запажања. Она указују да се поменути зидани намештај у стратиграфском смислу повезује са млађим мермерним подом који је истовремен са доградњом трема.

С друге стране, у прилог таквом закључку говорила би и сазнања о светогорским утицајима на манастирску архитектуру српских земаља, који постају веома јаки управо у првим деценијама 14. века. На то би могли да укажу и аналогни уређаји са зиданим седиштима и столовима у новоподигнутим манастирским трпезаријама Хиландара, Бањске и, касније, у Дечанима. У старијим српским манастирима није уочена таква појава.

У настојању да се истакне монументалност, испред источне фасаде студеничке Трпезарије, према цркви, подигнут је репрезентативни трем са низом алтернираних стубова и стубаца клесаних од белог мермера. И поред недоумица ранијих истраживача, доградња овог трема се сасвим поуздано може повезати са ктиторском делатношћу краља Милутина у Студеници, на шта указују исто-

времене аналогије, не само са подручја Србије и из византијских области на југу већ и са Јадранског приморја. Особену појаву у оквиру ове целине представља клесани украс на једном фрагменту венца са јајастом кимом и низом астрагала, који опонаша антички узор и за сада остаје без познатих ближих аналогија.

Значајну доградњу манастирског насеља, која се може повезати са ктиторском делатношћу краља Милутина у Студеници, представљао је комплекс грађевина IX и X, подигнут уз југоисточни део манастирског обзића и некадашњу, касније зазидану Источну капију. Ове грађевине, које су једним анексом биле повезане са старијим Параклисом Светог Ђорђа, представљале су заправо јединствену целину, коју смо назвали *Југоисточна палата*. Она се међу раније грађеним студеничким здањима издвајала монументално обликованим фасадама у декоративном слогу камена и опека, испред којих су се вероватно налазили дрвени тремови. Слична репрезентативна здања – *палате*, које су постојале и у другим великим манастирима, у функционалном смислу су се унеколико разликовале од монашких конака. Оне су могле служити за смештај значајних личности за време њиховог боравка у манастиру – на првом месту владара, затим представника високог клира, као и истакнуте властеле која су имала одређених заслуга за манастир. Будући да је у Студеници постојала посебна владарска резиденција – *полата царска*, коју смо препознали у *Великим келијама*, Југоисточна палата је могла служити за боравак студеничког игумана, затим значајнијих монаха манастирске јерархије, а такође и важних гостију. Можда се по својој функцији,

Сл. 171. Црква Светог Николе (фото из 2014. године)

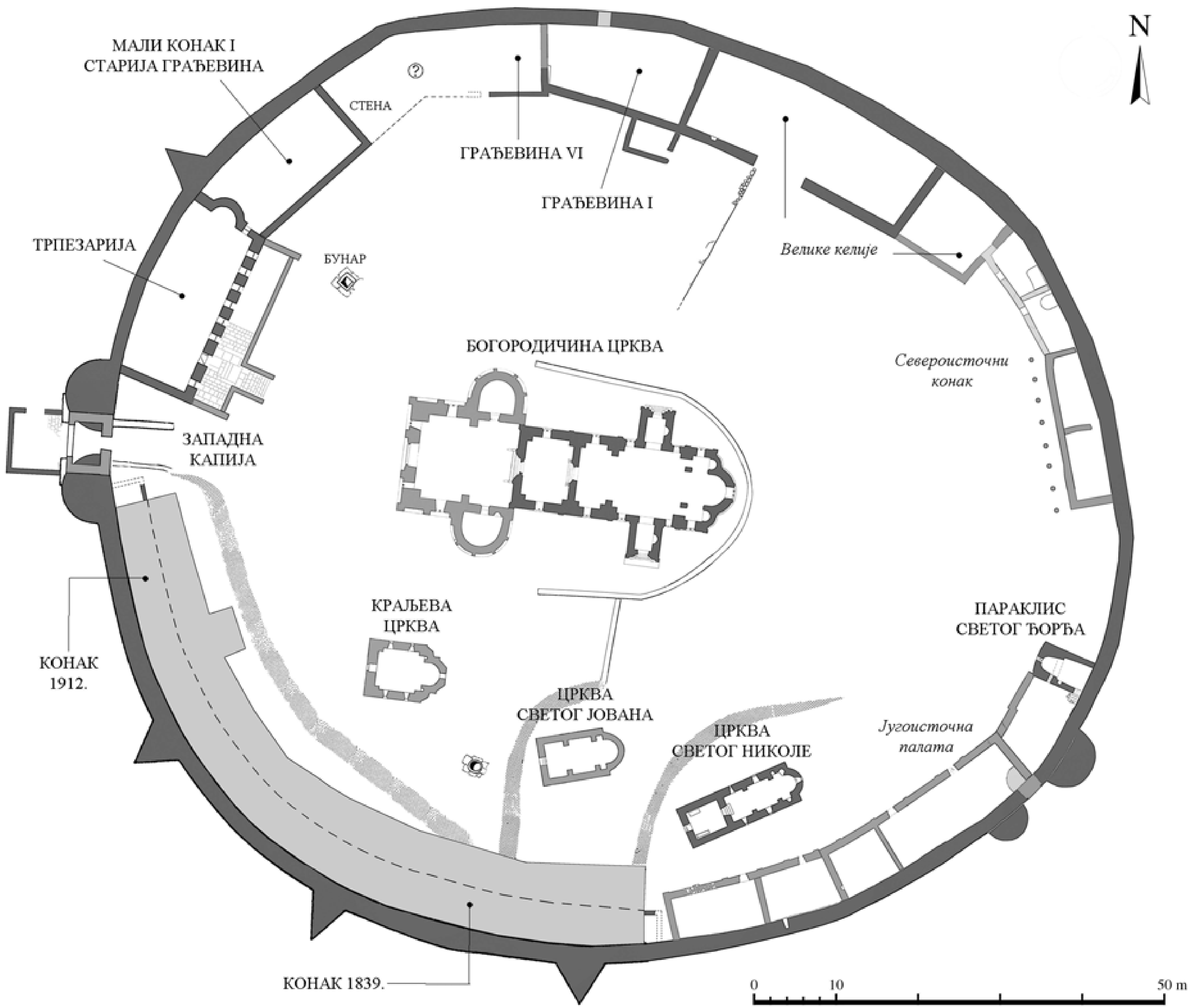

Сл. 172. Манастир Студеница средином 14. века

као што је већ истакнуто, ова палата и није разликовала од тзв. *Краљевог ксенона* који је у цариградском манастиру Светог Јована у Петри подигао краљ Милутин за коначиште угледних гостију и болницу?

Осим изградње Краљеве цркве и *Југоисточне палате*, као и темељне обнове Трпезарије, у истом раздобљу је обновљен и дограђен главни улаз у манастир. Испред Западне капије, односно приземног дела куле – звоника, дограђен је простран покривени анекс, у који су посетиоци стизали и где су могли да се припреме за улаз у сам манастирски круг. У том претпростору је, такође, могла да се дели храна намерницима и милостиња убогима, како је то било прописано манастирским Типиком.

Изложена сазнања до којих се дошло у току новијих истраживања студеничког манастирског комплекса јасно показују да је епоха краља Милутина представљала изу-

зетно важно раздобље у историји Немањине задужбине. Ту чињеницу треба посебно нагласити, тим пре ако се има у виду да је у досадашњој науци краљева ктиторска делатност у Студеници била само делимично сагледавана, између осталог и стога што је главна пажња истраживача, с добрим разлозима, била усмерена на високе уметничке домете Краљеве цркве. Ипак, након систематског археолошког испитивања преосталих остатака манастирских здања, о којима је било речи, обим и садржина градитељских захвата у овом раздобљу указују се у сасвим новом светлу. Студенички подухват, великог формата по свом опсегу, претензијама и крајњем резултату, треба сагледавати у ширем контексту ктиторске делатности краља Стефана Уроша II. У овом случају, за његов велики труд је постојао и додатни разлог – идеолошке природе. Надовезујући се на дело свог прародитеља, оснивача светородне лозе, краљ је, уобичајеним средствима владарске репрезентације, подвукао снагу и континуитет династије Немањића, као и легитимност сопствене власти.

Након поменутих великих радова изведених у последњим годинама владавине краља Милутина, у Студеници је у јужном делу порте подигнута нова једнобродна црква са ктиторском гробницом, посвећена Светом Јовану Претечи. За разлику од времена настанка, које се може определити у трећу или четврту деценију 14. века – а свакако у време након изградње Краљеве цркве, остаје отворено питање ко је могао бити њен ктитор. Ова црква је подигнута, без сумње, као задужбина и гробни храм неке значајне личности. То право је могао стећи само неко у сродству с владајућом династијом Немањића или неко њој веома близак, али поуздан одговор на ово сложено и веома занимљиво питање је за сада тешко дати.

Најкасније средином 14. века, како су показали исходи недавно завршених археолошких истраживања, на преосталом празном простору уз североисточни део бедема подигнут је нов објекат, означен као Грађевина V, који је заправо представљао доградњу постојеће Грађевине VII. Према начину грађења и функционално, та здања су чинила јединствену целину – *Североисточни конак.* Овим грађевинским захватом је након више етапа грађења и доградњи коначно уобличен студенички манастирски комплекс, само неколико деценија пре великог пустошења и рушења овог светилишта (сл. 173).

Осим о самим физичким структурама, о којима је било речи, у току археолошких истраживања се дошло и до података који обогаћују сазнања о животу манастира у 13. и 14. веку, односно током прва два столећа његовог постојања. Прво питање на које наша истраживања нису дала поуздан одговор односи се на број монаха у манастиру током тог раздобља. Величина братства је, без сумње, мењана с временом. Према исходима проучавања остатака манастирских здања и структуре археолошког културног слоја, могло би се закључити да је Студеница у 14. веку имала, изгледа, бројније монаштво у односу на претходно столеће. Такође, у том старијем раздобљу, судећи према археолошким налазима, у манастиру се знатно скромније живело. Монаси су обитавали, као што је већ у више наврата истицано, у конацима ослоњеним на обимни бедем. Била су то скромно грађена двоетажна здања са тремовима, где су се монашке келије налазиле искључиво на спрату, док су приземне просторије имале друге намене. О величини келија, чији материјални остаци нису очувани, постоје посредна сазнања. Према манастирском Типику, било је прописано да у једној келији бораве два монаха, а у изузетним случајевима, и то по благослову игумана, келију је могао користити само један монах. На основу ових сазнања је учињен покушај просторне анализе добро истраженог *Североисточног конака*. Утврђено је да се на горњој етажи тог здања могло налазити 6–8 келија, што би значило да је ту живело између 12 и 15 монаха. Нажалост, оваква разматрања нису могућа за неистражени део манастирског насеља са јужне и југозападне стране, где се, по нашем мишљењу, налазила већина монашких келија. Само условно, ослањајући се на добијени резултат анализе остатака *Североисточног конака*, може се с крајњим опрезом претпоставити да је у том неистраженом делу боравио део братства од 35 до највише 40 монаха. У ову анализу нису укључени остаци *Југоисточне палате* о чијој тачној функцији немамо поуздане податке, као ни објекти са северне и северозападне стране који су имали друге намене. У крајњем збиру се може изнети веома слободна претпоставка да је студеничко братство средином 14. века, у време највећег просперитета манастира, бројало око 60 монаха, не рачунајући оне који су се по разним послушањима налазили изван манастира.

Као што је познато, Богородичин манастир у Студеници је заснован као општежиће, што је било прописано Типиком који је регулисао начин живота и правила понашања у манастирској заједници. За наша разматрања су од посебног значаја правила која су се односила на исхрану монаха. Будући да је у питању била киновија, храна је припремана за целу манастирску заједницу, а обедовало се искључиво у Трпезарији, уз прописани богослужбени ред. Било је најстроже забрањено индивидуално припремање

хране, као и њено уношење у келије или конзумирање у њима. Међутим, резултати до којих се дошло у току археолошких истраживања нису у потпуном сагласју с наведеним и сасвим јасним одредбама, већ отварају читав низ питања, од којих већина за сада остаје без правог одговора. Студеница је имала трпезарију, подигнуту одмах након заснивања манастира, која је, без сумње, интензивно коришћена током целог средњовековног раздобља. Међутим, отворено је питање где се налазила манастирска кухиња. Покушаје да се остаци неког мањег здања између Трпезарије и Западне капије протумаче као простор где је припремана храна тешко је прихватити, будући да ту нису откривени ни остаци огњишта нити трагови употребе ватре уопште. Ни у пространој грађевини са северне стране Трпезарије, где је, можда, било складиште хране, нема остатака који би указивали да се ту налазила манастирска кухиња. У овим разматрањима би могло да се размишља и о томе да је готова храна доношена из неког објекта изван манастирског обзиђа, што би представљало неуобичајено и тешко прихватљиво решење. Стога, питање где је припремана исхрана за студеничко братство током 13–14. столећа, мора остати без одговора и отворено за даља разматрања.

Овај проблем постаје посебно сложен када се имају у виду резултати добијени током анализе уломака средњовековне керамике као и фрагментованих посуда. У том материјалу је у значајном броју заступљена огњишна или кухињска керамика. Осим делова црепуља и вршника, откривен је велики број лонаца са јасним траговима коришћења на огњишту. У питању су посуде запремине најчешће до два литра, у којима је могла да се припрема храна само за индивидуалну исхрану, и то за највише две–три особе. Ови налази су у супротности са јасним и строго прописаним одредбама манастирског Типика о заједничкој исхрани монаха. Уочено је такође да се студеничке огњишне керамичке посуде, према облицима и величини, не разликују од сличних налаза из средњовековних насеља и утврђења, где је припремање хране за појединца или мању групу житеља било уобичајено. Објашњење ове појаве измиче нашим могућностима тумачења, будући да би евентуални закључци у том смислу довели у питање један од битних видова живота у манастирској заједници.

За разлику од напред наведених питања о припремању хране и исхрани монашког братства, која остају без могућих одговора, археолошки налази пружају знатно поузданије податке о изгледу мобилијара на манастирској трпези. Студеничко трпезно посуђе, посебно из слојева 14. века, одликује се богатством облика и декоративних мотива. По правилу, то су биле посуде добре израде, са фино обрађеним и глеђосаним површинама. Заступљени су крчази и бокали за воду и вино, буклије, керамичке чаше, затим мањи глеђосани лонци, као и бројне зделе у којима је сервирана храна. Неке од здела, као што је већ истакнуто, урезаним словом **С** су обележене као део манастирског инвентара. Осим керамичког посуђа, на студеничкој трпези је било и стаклених посуда, углавном богато украшених чаша, затим боца, као и ретких здела. Ово стаклено посуђе, углавном из слојева 14. и првих деценија 15. века, представљало је луксузну и скупу робу која је увожена из Венеције или Дубровника. Уз ово посуђе од керамике и стакла, које је оставило археолошке трагове, на студеничкој трпези су се сигурно налазиле и посуде од метала, бакра, а можда и сребра, као и од дрвета. Од прибора, коришћени су ножеви финије израде, са коштаним оплатама на дршкама, а међу студеничким налазима постоји и једна виљушка. Изглед манастирске трпезе, замишљен на основу ових археолошких налаза, одговарао је високом рангу који је Студеница имала међу српским манастирима.

Када су у питању врсте намирница које су биле коришћене у исхрани манастирског братства, располажемо само једном врстом података, а то су налази животињских костију са отпадних простора и из јама. Према извршеним анализама су добијени доста поуздани подаци о врстама и начину употребе, као и заступљености намирница животињског порекла. Од домаћих животиња, као и на другим локалитетима планинских предела Југозападне Србије, највише је коришћено месо оваца и коза, а ређе говеда и свиња. У исхрани је била заступљена и живина, и то превасходно кокошке. У току постова, за манастир је набављана риба и то не само из оближњих река већ и из удаљенијих крајева. За одређене празнике је игуман био обавезан да набави морску као и дунавску рибу. О томе да је ова одредба манастирског Типика поштована, сведоче налази рибљих остатака јесетре, моруне, сома, шарана, као и других врста.

Анализа осталих налаза из слојева 13–14. века наводи на још неке закључке о детаљима из живота манастирске заједнице у Студеници. Уочено је да из тог раздобља, осим кућног прибора, уопште нема налаза алата. Очигледно је да су се разне занатске активности које су биле неопходне за живот монашке заједнице одвијале изван манастира. Међутим, треба имати у виду и могућност да су постојале и неке делатности које по својој природи нису

остављале препознатљиве трагове у археолошким културним слојевима.

О сахрањивању у Студеници немамо на располагању детаљнијих података, пошто истраживања у том смислу нису вршена. Осим ктиторских гробова у Богородичином храму, све друге сахране су обављане у оквиру порте, будући да Студеничким типиком није била предвиђена посебна монашка некропола изван манастира. Према расположивим подацима, могло се закључити да је сахрањивање вршено у западном делу порте и јужно од Богородичине цркве. Око Цркве Светог Николе је, изгледа, постојао посебан део манастирске некрополе где нису обављани само монашки укопи, будући да су ту откривени и гробови у којима су биле сахрањене властелинке. Појава лаичких гробова на манастирским монашким некрополама је представљала, по свему судећи, одређену привилегију која је само изузетно додељивана.

Раздобље просперитета Студенице окончало је велико турско пустошење и разарање манастира у годинама после Косовске битке. О овом страдању нема вести у сачуваној историјској грађи, али су археолошки подаци у том смислу веома поуздани. Слој рушења и пожара, као што је већ истакнуто, откривен је на свим истраженим просторима манастирског насеља, а поуздано је посведочен налазом новца кнеза Лазара из слоја пожара са пода у једној просторији *Североисточноī конака*. У хронолошком смислу, ово прво велико пустошење би се најпре могло датовати у последњу деценију 14. века. У истом раздобљу и на сличан начин, као што је познато, пострадали су и други велики манастири – Дечани, Бањска и призренски Свети Арханђели.

О обиму рушења манастирског насеља, како је већ истакнуто, до детаљних података дошло се у току археолошких истраживања. Порушен је обимни бедем до висине од око 1,5–2 м изнад тла. Такође, спаљена су и сва манастирска здања која су се налазила уз разорено обзиђе. Манастирска Трпезарија је том приликом темељно опустошена. Разрушен је монументални трем, као и зидани намештај

Сл. 173. Манасīир Сīуденица – осīаци северноī дела манасīирскоī насеља (фоīо из 2014. īодине)

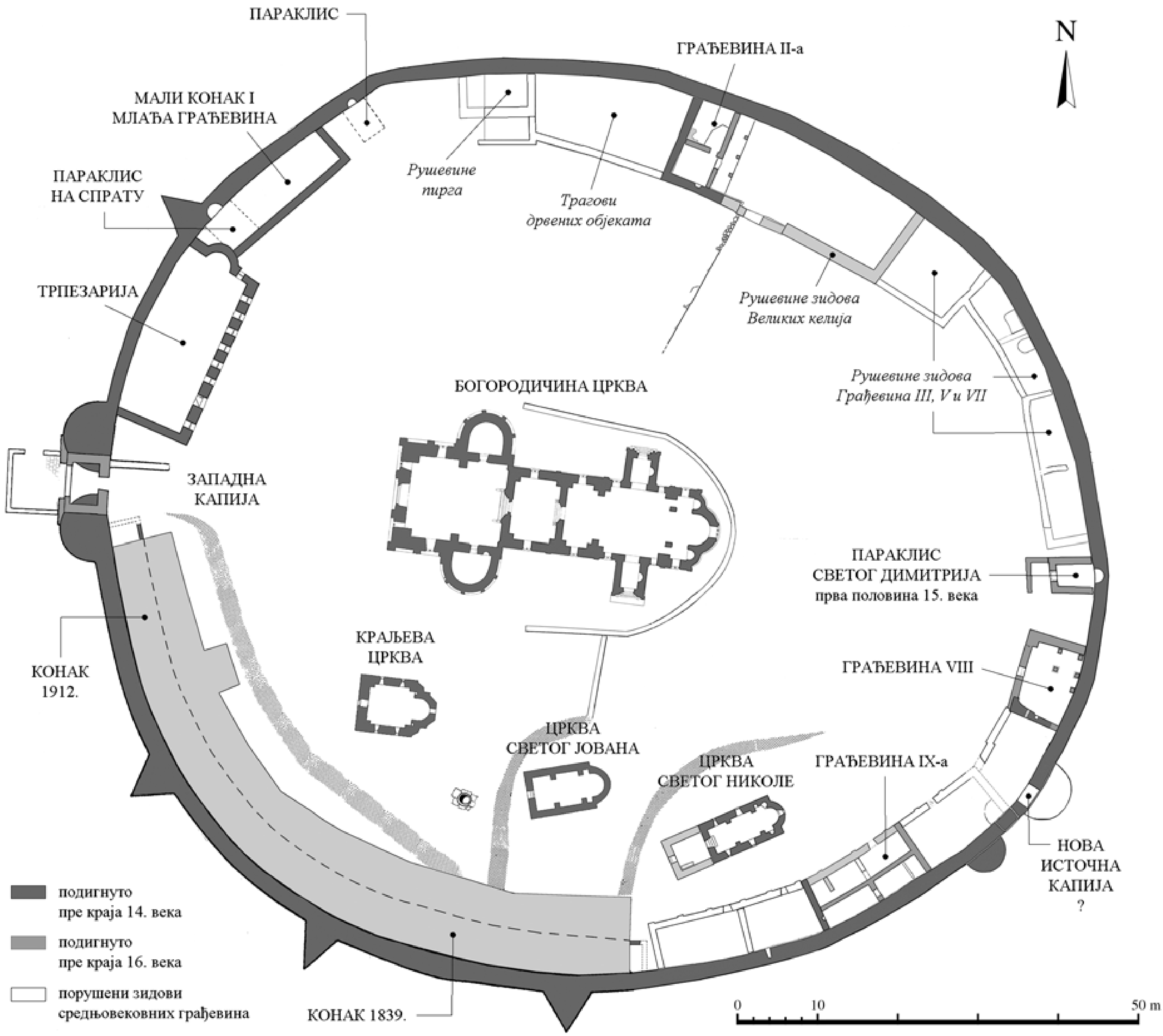

Сл. 174. Манастир Студеница крајем 16. века

са мермерним плочама. Фрагменти ових мермерних конструкција су у највећем броју налажени у стратиграфским целинама које се могу датовати у 15. век. За разлику од профаних здања, манастирски храмови су заједно са Звоником над Западном капијом били том приликом опустошени, али поштеђени рушења. Може се претпоставити да је у Богородичиној цркви страдао мермерни иконостас, да су разбијени саркофази, а вероватно и отварани гробови ради пљачке. Нешто слично се могло десити и са олтарском преградом у Краљевој цркви.

Након тог првог великог разарања, Студеница је остала разграђена, са порушеним свим здањима која су се нала-

зила уз бедеме. Током прве половине 15 века, у деценијама које су претходиле коначном турском освајању српских земаља, манастирско насеље се постепено дизало из рушевина, али о томе нема података у писаним сведочанствима. Ако је судити по радовима који су убрзо након пустошења обављени у Дечанима, трудом замонашене кнегиње Милице са синовима, може се замислити да је слично било и у Студеници. Чини нам се да нећемо погрешити ако претпоставимо да су се о обнови Немањине задужбине старали нови ктитори – деспот Стефан, а касније вероватно и његов наследник деспот Ђурђе.

О обиму и токовима те обнове, сазнања до којих се дошло у току археолошких истраживања су веома непотпуна. Тешко је утврдити како је текла реконструкција обзиђа и које су деонице порушеног бедема прве обновљене. Током каснијих рушења, са оригиналним деловима бедема страдали су и они обновљени. Без увида у целину, уочени су само делови бедемске ограде који су сигурно у то време обновљени, док њени поједини делови ни до краја 15. века нису били подигнути. Има се утисак да су током те прве етапе обнове поново грађени само они делови уз које су подизана нова манастирска здања. У том смислу се може претпоставити да је у току прве половине 15. века над рушевинама старог надзидан обимни бедем са западне, југозападне, као и дела северне стране, где је поново изграђена, у близини старе, нова потерна. У оквиру обнове овог дела обзиђа подигнута је и једна мања грађевина масивних зидова, која је вероватно служила као нека врста манастирског пирга. Може се претпоставити да је од старијих порушених објеката обновљена једино Трпезарија, али у знатно скромнијем виду. Уз Трпезарију, на месту старије грађевине, подигнуто је ново здање које је на спрату имало параклис са нишом у зидној маси обновљеног бедема. Један мањи манастирски конак – Грађевина II-а – уграђен је у западни део простора спаљених *Великих келија.* Може се претпоставити да су већ у првој етапи обнове, уз југозападни део обимног бедема, на месту разрушених старијих конака подигнути нови монашки конаци. Будући да овај простор није био доступан за истраживања, остало је отворено питање како су изгледали ти нови објекти. У једној од првих етапа обнове био је делом поново изграђен и бедем са источне стране. На том простору је подигнут нов параклис посвећен Светом Димитрију, источном страном ослоњен на бедем, са олтарском нишом која је била уграђена у структуру овог зидног платна.

Радовима који су извођени у току прве половине 15. века, Студеница је била само делимично обновљена. Она је остала још увек разграђена, с обзиром да је и обимни бедем, по свему судећи, остао на једном делу разрушен. Ове радове су пратила и нова турска пустошења. У том раздобљу је Богородичина црква остала без кровног покривача, а слична судбина је сигурно задесила и друге манастирске храмове. Скинуто олово, како сведоче поменути археолошки налази, претапано је у рушевинама Грађевине I и односено у виду слитака. Напоре да се манастир обнови у целини је вероватно осујетило коначно османско запоседање српских земаља. Без владара – наследника ктитора, осиромашени манастир, коме су одузети бројни поседи, није више имао средстава за обнову пострадалих здања. У рушевинама су остале *Велике келије*, затим суседни *Североисточни конак,* као и читава *Југоисточна палата*. С друге стране, на изостанак обнове ових великих грађевина могле су утицати и смањене потребе манастира, будући да је и број монаха у односу на раније раздобље свакако био мањи.

О томе шта се дешавало у Студеници током првог столећа турске владавине нема поузданих података. У том погледу, ни археолошка ископавања нису дала очекиване резултате. Нема поузданих сведочанстава да је у овом периоду било шта грађено. Будући да је Студеница након окончаних освајања остала дубоко у позадини оновремених ратишта, нових турских пустошења вероватно више није ни било. Међутим, изгледа да је управо у том раздобљу манастир претрпео извесна рушења, на шта указује, за сада, само један археолошки податак. Наиме, у сектору Грађевине X, на једном мањем делу где је првобитни бедем порушен до темеља, постоји и део зидне масе који је очигледно померен при тектонском поремећају. Према јасном увиду у стратиграфску ситуацију, о чему је напред било речи, ово рушење се не би могло датовати позније од краја 15. или првих деценија 16. века. Тај налаз наводи на помисао да је читаво столеће пре великог разорног земљотреса Студеница вероватно доживела још један претходни потрес. На ту могућност би могла да укаже и природа неких оштећења првобитних фресака у Богородичиној цркви. Осим живописа који је пострадао од влаге у сводовима, првобитни слој фресака на знатним површинама или недостаје или има оштећења која су могла настати приликом неког ранијег земљотреса. О овој могућности, која се сада само наслућује, поузданије закључке тек треба очекивати након детаљне анализе старијег и млађег живописа и њиховог међусобног односа.

У годинама након поновног успостављања Пећке патријаршије, студеничко братство је смогло снаге да предузме

неке радове на обнови манастира. Трудом и старањем јеромонаха Симеона, у Богородичиној цркви је 1568. године завршено осликавање површина на којима су старије фреске биле уништене или оштећене, док је унутрашња припрата у целости изнова живописана. Може се претпоставити да су у том раздобљу обављени и неки радови у оквиру манастирског насеља. Према резултатима досадашњих истраживања, то би се првенствено односило на обнову југоисточног дела манастирског обзиђа. У исто време, над делом рушевина *Југоисточне палате* подигнут је нов манастирски конак – Грађевина IX-а, зидана истовремено са обновом бедема, са којим је била у грађевинској вези. Може се претпоставити да је истовремено са обновљеним делом обзиђа подигнута и нова Источна капија, у непосредној близини некадашње. Ово сигурно нису били и једини радови, али о томе шта је још грађено у том периоду нема података (сл. 174).

Неколико деценија после овог обновитељског замаха, Студеницу је задесио снажан земљотрес. Када се десио овај разорни потрес, није поуздано утврђено. Једино се са сигурношћу зна да је Студеница пострадала пре краја треће деценије 17. века, али није искључено да се то догодило већ у првим годинама тога столећа. Према анализи стања преосталих манастирских здања, као и сазнања до којих се дошло у току археолошких истраживања, може се приближно сагледати обим рушења. У потресу је била тешко оштећена Богородичина црква, која је пукла по својој подужној оси. Највећа оштећења је претрпео монументални западни портал, а посебно рељефна представа у лунети која је, изгледа, у целини испала из свог лежишта. На сличан начин су пострадале бифоре, као и олтарска трифора, које су остале без мермерних стубића и капитела. Њихови уломци су у великом броју заступљени међу налазима из слојева 17–18. века. За разлику од Краљеве цркве, на којој нема трагова оштећења, остали студенички храмови су били делимично разрушени. Није познато до које мере је пострадала Црква Светог Јована, која је касније, у првој половини 18. века, и коначно порушена. На Цркви Светог Николе је страдала припрата, док је Параклис Светог Димитрија претрпео знатнија оштећења. На неким здањима манастирског насеља су такође уочена рушења карактеристична за тектонски поремећај. Тако је сасвим поуздано утврђено обрушавање северног дела манастирског обзиђа. Током земљотреса су пале преостале рушевине дограђеног дела *Великих келија*, као и зидови *Пирга*, који је био већ раније изгорео неком приликом. Отворено је питање, на које археолошки налази нису пружили поуздан одговор, да ли су та два здања, дуго у рушевинама, пострадала приликом првог претпостављеног земљотреса или тек почетком 17. века. У великом земљотресу је сигурно порушена стара, раније обновљена Трпезарија, као и грађевина са њене северне стране. Оба ова здања била су још увек у рушевинама крајем 17. века. Од објеката који су били само делимично оштећени, поузданим подацима се располаже само за Грађевину IX-а, где се обрушио спољни део обимног бедема. У истом раздобљу, у пожару је изгорела и Грађевина II-а. Није утврђено да ли је тај пожар био истовремен са земљотресом или се десио коју годину касније, али сигурно пре краја прве четвртине 17. века.

Након ове велике невоље, манастир се обнављао током читавог 17. века. Студеничко братство, суочено са великим материјалним тешкоћама, ослањало се на приложнике из народа и на помоћ из Русије. У границама расположивог новца, обнављани су најпре манастирски храмови – Богородичина црква, затим Параклис Светог Димитрија, који је већим делом президан, као и Црква Светог Николе, која је остала без своје некадашње припрате. Од ранијих профаних здања се то поуздано може рећи само за Грађевину IX-а, док за остале монашке конаке нема расположивих података. Над очуваним остацима је, како изгледа, у значајној мери обновљено и манастирско обзиђе. Од нових здања, уз коришћење преосталих зидова порушеног Параклиса Светог Ђорђа, подигнута је Грађевина VIII, о чијој намени је тешко просуђивати на основу расположивих података. Нарочито значајну појаву за сагледавање позније просторне структуре студеничког манастирског комплекса представљала је изградња воденице у засутом простору некадашњих *Великих келија*.

У околностима које се могу пратити још од средине 15. века, за смањени број монаха и веома ограничене економске ресурсе, ареал манастирског насеља у оквиру првобитног обзиђа превазилазио је стварне потребе. Судећи по обновама које су вршене током прва два столећа османске владавине, уочава се функционално смањивање манастирске порте и њено ограничавање на западни и јужни део некадашњег комплекса. На том простору, који је манастирско братство углавном стално користило, у више наврата су обнављани или поново подизани манастирски конаци. На осталим просторима, у северном и североисточном делу порте, стара порушена здања нису обнављана. Насипања која су започета још у 16. веку, како то показују налази из археолошких слојева, интензивно су настављена и после великог земљотреса, и то ради добијања обради-

вих површина за башту, а вероватно и смештања главног дела манастирске економије. У оквиру тог процеса треба свакако посматрати и подизање поменуте воденице током прве половине 17. века.

Просторна структура тако смањеног манастирског насеља задржана је у Студеници, без битних измена, готово до нашег времена. Од краја 17. па све до прве половине 19. века, Студеница је у више наврата рушена и обнављана. О тим збивањима су нам археолошка истраживања пружила веома мало података, за разлику од познатих сведочанстава која потичу из других извора. Стога се нећемо упуштати у даља разматрања о студеничком манастирском комплексу све до раздобља великих археолошких и конзерваторских радова током протеклих шест деценија, што би требало да буде предмет посебних разматрања.

Истражен, у највећој мери конзерваторски обрађен и са презентованим остацима некадашњих здања, студенички манастирски комплекс се поново сагледава као целина у оквирима свог првобитног обзида. Веома је карактеристично, међутим, то што се живот у манастиру, сада у складу са савременим потребама, и даље углавном одвија у југозападном делу некадашњег комплекса. На осталим просторима уз обимни бедем, остаци порушених здања су једино сведочанство о некадашњем манастирском насељу из времена када се Немањина задужбина налазила у пуном процвату.

КАТАЛОГ АРХЕОЛОШКИХ НАЛАЗА

ПРЕДМЕТИ ОД КЕРАМИКЕ[580]

Средњовековна керамика

Зделе, чиније

1. Тип I/1
Здела калотастог реципијента и равног дна; поједини примерци имају наспрамно постављене водоравне дршке.
Црвена до мркоцрвена боја печења, бели премаз, једнобојна жута и зелена глазура, поједини примерци имају једноставну сграфито декорацију.
Источна капија, сонда 3/87 – јама 1; јама 2 (3 посуде); јама 3; јама 4 (3 посуде); јама 5; сонда 3/87 – I–III о. с. – горњи ниво средњовековног слоја; IV–XVII о. с. (9 посуда); Спољна припрата, јама у сонди 7/85; Грађевина V, просторија 2, слој изнад пода; Грађевина VII, просторија 2, слој деструкције изнад пода (2 посуде); Простор испред грађевина V и VII, ниво пожара и деструкције (2 посуде); Јужни бедем, сонда 1/2011, слој светломрке земље испод нивоа шута (3 посуде); Северни сектор; квадрати II–VIII/3–4 и IX/5, тамномрка растресита земља; Јужни бедем, сонда 2/2011, укоп (око 10 посуда); Северни бедем, сонда 5/2013, укоп (8 посуда).
Датовање: 14. – прва половина 15. века.
сл. 94, 96, 97b, 122, 132

2. Тип I/2
Плитка здела–чинија калотастог облика (део).
Црвена боја печења, бели премаз, зелена глазура.
Источна капија, сонда 3/87 – јама 1.
Датовање: 14. век. *сл. 122*

3. Тип I/3
Дубока здела коничног облика, равног дна.
Црвена боја печења, бели премаз, мотив мреже сликан зеленом бојом, бледозелена глазура.
Источна капија, сонда 3/87 – јама 3; Северни сектор, квадрати III/4, VII–X/4, VI–X/5, X–XI/6, денивелација терена, коте 403.94–402.41.
Датовање: 14–15. век.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 100.

4. Тип I/4
Здела калотастог облика, широког обода, равног дна.
Црвена боја печења, бели премаз, сграфито декорација – комбинација розете у медаљону на дну посуде и линеарних украса на ободу са унутрашње стране и на спољној површини, тамнозелена и жутозелена глазура.
Источна капија, сонда 3/87 – јама 4; Грађевина III, испод равни пода (5–7 посуда).
Датовање: 14. век. *сл. 122*

5. Тип I/5
Здела коничног облика, дебелих зидова, широког дна, са две наспрамно постављене водоравне дршке.
Мрка боја печења, бели премаз, сликани мрежасти украс на унутрашњој површини, жутозелена глазура.
Источна капија, сонда 3/87 – јама 5.
Датовање: 14. век. *сл. 122*

580 Каталошке одреднице од 1 до 99, које се односе на налазе керамичких посуда, обрадила је др Весна Бикић, научни саветник Археолошког института. В.: прилог В. Бикић на стр. 337–354.

6. Тип I/6
Здела калотастог реципијента, дугог тракастог обода.
Мрка боја печења, бели премаз, бледозелена глазура.
Источна капија, сонда 3/87, I–III откопни слој.
Датовање: 14. век.

7. Тип I/7
Здела биконичног облика, на ниској прстенастој стопи.
Црвена боја печења, зелена глазура.
Источна капија, сонда 3/87, IV–XVII откопни слој; Грађевина III-а, ниво набоја.
Датовање: 13. век. *сл. 131, 122*
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 20 и 21.

8. Тип I/8
Здела калотастог облика, усправног обода.
Црвена боја печења, бели премаз, местимично нанета бледозелена глазура.
Источна капија, сонда 3/87, IV–XVII откопни слој; А: 321; Грађевина III-а, ниво набоја; Грађевина X, сонда 8/87.
Датовање: 13. век. *сл. 122, 131*
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 19.

9. Тип I/9
Дубока здела калотастог облика, равног дна.
Црвена или мрка боја печења, зелена или жута глазура преко белог премаза, поједини примерци украшени зелено сликаним водоравним тракама.
Источна капија, сонда 3/87, IV–XVII откопни слој (3 посуде); простор испред грађевина V и VII, ниво пожара и деструкције.
Датовање: 13–14. век. *сл. 121*

10. Тип I/10
Калотаста здела на ниској прстенастој стопи.
Црвена боја печења, преко белог премаза жута или зелена глазура, у појединим случајевима у комбинацији са местимичним водоравним урезима.
Источни бедем, сонда 3/84–85 (2 посуде); сонда 10/84.
Датовање: 13–14. век (?). *сл. 132*
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 68, 113 и 114.

11. Тип I/11
Дубока здела коничног облика, равног дна.
Мрка боја печења, преко белог премаза зелена глазура или мрко сликан мрежасти мотив и зелена глазура.
Источни бедем, сонда 3/84–85; Мали конак I, сонде 2/84, 5/84, јама.
Датовање: 14–16. век.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 66, сл. 31/1; 109. *сл. 132*

12. Тип I/12
Дубока здела калотастог облика, ужлебљеног обода, равног дна.
Мрка боја печења, бели премаз, зелена глазура.
Мали конак I, сонда 7/82, јама.
Датовање: 14. – почетак 15. века.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 51.

13. Тип I/14
Здела коничног облика, на прстенастој стопи (сада недостаје). Обод извијен на спољну страну.
Црвена боја печења (изнутра сива), бели премаз, зелена глазура.
Грађевина III-а, ниво набоја.
Датовање: друга половина 13. века. *сл. 81*

14. Тип I/15
Мала здела калотастог облика, са малим изливником, узаног равног дна.
Црвенкастомрка боја печења.
Грађевина III-а, ниво набоја, Грађевина V, изнад пода.
Датовање: друга половина 13. – 14. век. *сл. 81, 94*

15. Тип I/16
Здела коничног облика, на ниској стопи.
Црвена боја печења, бели премаз, сграфито декорација – представа голубице и бордура око отвора, жута глазура.
Грађевина V, просторија 1 и Грађевина VII, слој испод пода.
Датовање: 13. век. *сл. 94, 131*

16. Тип I/17
Здела калотастог облика, на ниској стопи.
Мрка боја печења, бели премаз, сграфито декорација – линеарни мотиви, зелена глазура (веома горела).
Грађевина V, просторија 2, изнад пода.
Датовање: 14. – почетак 15. века. *сл. 97б*

17. Тип I/18
Здела биконичног (?) облика, делимично сачувана.
Црвенкастомрка боја печења.
Грађевина V, просторија 2, изнад пода.
Датовање: 14. – почетак 15. века. *сл. 97б*

18. Тип I/20
Здела биконичног облика, на ниској стопи.
Црвена боја печења, бели премаз, бледозелена глазура (местимично ољуштено).
Источни сектор, сонда 10/85.
Датовање: 15. век.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 67.

19. Тип I/22
Здела коничног облика, на ниској стопи.
Црвена боја печења, бели премаз, сграфито декорација – концентрични кругови, жута глазура.
Грађевина V, просторија 2, слој гари изнад нивоа пода.
Датовање: 14. – почетак 15. века. *сл. 97б*

20. Тип I/23
Здела коничног облика, равног обода, вероватно на ниској стопи.
Мрка боја печења, бледозелена глазура.
Грађевина IX, контролне сонде 1, 3, 4 и 5, мрка земља изнад здравице.
Датовање: 13. век. *сл. 131*

21. Тип I/24
Здела биконичног облика, на ниској стопи.
Црвена боја печења, зелена глазура.
Грађевина IX, контролне сонде 8 и 9, укоп у слој изнад нивоа градње бедема.
Датовање: 13. век. *сл. 131*

Лонци

22. Тип II/1
Лонац готово усправног обода, од којег полази дршка, јајоликог тела, ширег равног дна.
Црвенкастомрка боја печења, урезани линеарни украс, сликано белом бојом, зелена глазура. Сасвим изузетно површина посуде није глеђосана.
Источна капија, сонда 3/87 – јама 3, јама 4 (3 посуде), јама 5; Грађевина VII, просторија 2, слој деструкције изнад пода; Јужни бедем, сонда 1/2011; Мали конак I, 1984, јама; Грађевина III-а, ниво набоја; Северни бедем, сонда 5/2013, укоп (2 посуде).
Датовање: 14. – рани 15. век. *сл. 120, 132*

23. Тип II/2
Лонац дугог искошеног обода, лоптастог тела широког равног дна. Поједини примерци имају тракасту дршку.
Црвенкастомрка и мркосива боја печења, урезани линеарни украс, убоди, на појединим примерцима једноставна линеарна декорација сликана белом бојом и зелена глазура.
Источна капија, сонда 3/1987 – IV–XVII о. с., јама 1, јама 2, јама 4 (8 посуда); сонда 3/87, I–III о. с. (9 посуда); сонда 3/87, IV–XVII о. с. (6 посуда); ров I/87; Грађевина III, испод равни пода, слој изнад пода (7 посуда); Грађевина V – просторија 1, изнад пода, просторија 2, изнад пода, просторија 2, слој гари изнад пода; Грађевина VII, просторија 2, слој деструкције изнад пода (2 посуде); Грађевина X, контролне сонде 1 и 2, изнад запечене земље, коте 405.43–405.14; сонда 2/2011–2012, укоп (15 посуда); Северни бедем, сонда 5/2013, укоп (2 посуде); Грађевина I, кв. B, D, E, G, H, V–VI слој – изнад равни пода.
Датовање: друга половина 13. – рани 15. век.
сл. 82, 96, 97а, 120, 132

24. Тип II/4
Лонац дугог обода, широког лоптастог тела, равног дна.
Црвенкастомрка боја печења.
Источна капија, сонда 3/87, IV–XVII (4 посуде), јама 1; Грађевина II, слој 16. века, коте 402.35–401.46; Јужни бедем, сонда 2/201, укоп (4 посуде); Грађевина V – просторија 1, изнад пода (4 посуде), просторија 1, испод пода; Грађевина VII, просторија 2, слој деструкције изнад пода; Грађевина X, контролне сонде 1 и 2, коте 405.43–405.15; Северни бедем, сонда 5/2013, укоп (4 посуде).
Датовање: друга половина 13. – рани 15. век.
сл. 94, 96, 97а, 121

25. Тип II/5
Мали лонац искошеног обода, лоптастог тела, равног дна.
Црвенкастомрка боја печења, урезани линеарни украс, сликано белом бојом, зелена глазура. Поједини примерци имају дугу тракасту дршку.
Источна капија, сонда 3/87 – јама 2; сонда 3/87, IV–XVII о. с.; Грађевина X, контролне сонде 1 и 2, коте 405.43–405.15; Северни бедем, сонда 5/2013, укоп.
Датовање: 13–14. век. *сл. 120*

26. Тип II/6
Лонац дугог, благо извијеног обода, овалног (врећастог) тела, широког равног дна.
Црвенкастомрка и мркосива боја печења.
Мали конак I, између сонди 3 и 4/82, II/6; Источни сектор, сонда 3/84–85; Источна капија, сонда 3/87 – јама 3, јама 5, сонда 3/87, I–III о. с., IV–XVII о. с. (4 посуде); Грађевина III, испод равни пода (2 посуде); Грађевина II, кв. VI/1, јама, кота 400.87–400.47; испред грађевина II и III, тамномрка растресита земља; Јужни бедем, сонда 2/2011, укоп (6 посуда); Грађевина III-а, ниво набоја; Грађевина V – просторија 1, изнад пода (2 посуде), просторија 2, слој гари изнад пода (2 посуде); Грађевина VII, просторија 1 и 2, слој деструкције изнад (5 посуда); контролна сонда (3 посуде); Северни бедем, сонда 5/2013, укоп (2 посуде).
Датовање: друга половина 13. – рани 15. век.
сл. 82, 97а, 120, 131, 132

27. Тип II/7
Лонац дугог искошеног обода, од којег полази дршка, јајоликог тела, равног дна, на појединим примерцима са прстенасто обликованом ивицом.
Црвенкастомрка и црвена боја печења, поједини примерци имају једноставну линеарну декорацију, у комбинацији са убодима или бело сликаним детаљима, такође могу бити и глеђосани.
Источна капија, сонда 3/87 – јама 2, јама 4, јама 5; сонда 3/87 – I–III о. с., IV–XVII о. с. (2 посуде); Грађевина III-а, ниво набоја; Грађевина V – просторија 1, изнад и испод пода (5 посуда), сонда 2/2011, укоп; Грађевина VII, просторија 2, слој деструкције изнад пода; Грађевина IX – контролне сонде 1, 3, 4, 5, мрка земља изнад здравице, коте 405.27–404.84; контролне сонде 8 и 9, слој изнад нивоа градње бедема, коте 405.22–404.89; Грађевина VIII, сонда 3, слој гари изнад малтерног нивоа.
Датовање: друга половина 13. – рани 15. век.
сл. 97а, 120, 131

28. Тип II/8
Лонац дужег извијеног обода, узаног јајоликог или лоптастог тела.
Мркоцрвенкаста и мркосива боја печења, једноставан украс у виду водоравних уреза и убода.
Источна капија, сонда 3/87 – јама 4, јама 5; сонда 3/87 – I–III о. с., IV–XVII о. с. (7 посуда); Грађевина III, испод пода; Грађевина VII, просторија 2, слој деструкције изнад пода; Јужни бедем, сонда 2/2011, укоп (4 посуде).
Датовање: друга половина 13. – 14. век. *сл. 82, 97а, 121*

29. Тип II/9
Лонац дугог, благо искошеног обода, јајоликог тела, равног дна.
Црвенкастомрка боја печења, на појединим примерцима урезана линеарна декорација, сасвим изузетно бело сликани детаљи и глеђосана површина.
Источна капија, сонда 3/87 – јама 1, јама 2 (2 посуде), јама 5; сонда 3/87 – I–III о. с. (3 посуде), IV–XVII о. с. (3 посуде); Јужни бедем, сонда 2/2011, укоп (7 посуда); Грађевина III-а, ниво набоја; Грађевина V – просторија 2, слој изнад пода, просторија 2, слој гари изнад пода; Грађевина VII, просторија 2, слој деструкције изнад пода (3 посуде); Грађевина IX, контролне сонде 8 и 9, слој изнад нивоаградње бедема, коте 405.22–404.89.
Датовање: друга половина 13. – 14. век. *сл. 96, 97а, 121, 131*

30. Тип II/10
Лонац дугог искошеног обода, лоптастог тела, равног дна.
Црвенкастомрка боја печења, таласасти урези.
Грађевина III-а, ниво набоја; Источна капија, сонда 3/87 – IV–XVII о. с.
Датовање: друга половина 13. – 14. век. *сл. 121*

31. Тип II/11
Лонац дужег искошеног, некад тракастог обода, кратког врата, јајоликог или лоптастог тела, широког равног дна.
Црвенкастомрка и мркосива боја печења.
Источна капија, сонда 3/87, јама 2; Грађевина III, испод равни пода; Јужни бедем, сонда 2/2011, укоп (2 посуде).
Датовање: 14. век. *сл. 121*

32. Тип II/12
Мали лонац готово усправног обода, уског овалног тела.
Мркосива боја печења.
Јужни бедем, сонда 2/2011, укоп.
Датовање: 14. век. *сл. 96*

33. Тип II/13
Лонац широког отвора, високог искошеног обода, широког овалног тела.
Црвена боја печења.
Источна капија, сонда 3/1987, IV–XVII о. с., А: 342; Јужни бедем, сонда 2/2011, укоп.
Датовање: 14. век. *сл. 96*

34. Тип II/14
Лонац благо извијеног обода од којег полази мала дршка, узаног јајоликог тела, равног дна.
Црвена боја печења, убоди на дршци.
Источна капија, сонда 3/87, јама 3.
Датовање: 14. век. *сл. 121*

35. Тип II/15
Лонац искошеног обода, лоптастог тела.
Црвенкастомрка боја печења.
Грађевина III-а, ниво набоја; грађевине V и VII, слој гари изнад пода.
Датовање: друга половина 13. – почетак 14. века. *сл. 96, 97а*

36. Тип II/16
Лонац извијеног обода, лоптастог тела.
Мрка боја печења, водоравни урези и убоди.
Источни сектор, сонда 3/84–85; Грађевина III-а, ниво набоја.
Датовање: друга половина 13. века. *сл. 131*

37. Тип II/17
Лонац кратког, скоро водоравног обода, кратког цилиндричног врата, јајоликог тела, широког равног дна.
Црвена боја печења, водоравни и таласасти урези.
Источни сектор, сонда 3/84–85.
Датовање: друга половина 13. века (?).

38. Тип II/18
Лонац дугог искошеног обода, врећастог тела.
Мрка боја печења, таласасти урези.
Грађевина V, просторија 1, слој деструкције изнад пода.
Датовање: 13–14. век (?). *сл. 97а*

39. Тип II/19
Велики лонац дугог искошеног обода, широког лоптастог тела, равног дна. Један лонац има две наспрамно постављене дршке.
Црвенкастомрка и мрка боја печења.
Грађевина III-а, слој испод равни пода и ниво набоја; Грађевина VII, слој деструкције (5 посуда); Грађевина IX, контролне сонде 8 и 9, слој изнад нивоа грађења бедема.
Датовање: 13. век. *сл. 82*

40. Тип II/20
Лонац дугог, готово усправног обода, узаног овалног тела, широког равног дна.
Мркоцрвенкаста боја печења.
Грађевина V, просторија 1, изнад и испод пода; Грађевина VII, просторија 2, слој деструкције изнад пода.
Датовање: 14. век (?). *сл. 94, 97а*

40а. Тип II/21
Велики лонац водоравног обода, широког лоптастог трбуха.
Црвена боја печења, водоравни и таласасти урези.
Грађевина IX, контролне сонде 1, 3, 4 и 5, мрка земља изнад здравице.
Датовање: 13. век (?).

Крчази

41. Тип III/1
Бокал широког отвора са изливником, јајоликог трбуха, равног дна, са широком тракастом дршком.
Црвена боја печења, бели премаз сграфито декорација – наизменичне розете у медаљонима и усправне траке са линеарним узорцима, сликање зеленом и мрком бојом, жутозелена глазура.
Мали конак I, јама–трап у сонди 7/82; Источна капија, сонда 3/87, о. с. IV–XVII (2 посуде); Јужни бедем, сонда 1/2011, слој испод шута; сонда 2/2011, укоп.
Датовање: 14. век. *сл. 123, 132*
Објављено: Јанковић 1986 а, 15, сл. 6/4; Пејовић 1988, кат. бр. 52.

42. Тип III/2
Крчаг округлог отвора, кратког врата, лоптастог тела.
Црвена боја печења, бели премаз, сликана сграфито декорација – линеарни мотиви, бледожута глазура.
Испред Грађевине II, квадрат II–VII/3–4, тамномрка растресита земља.
Датовање: 14. – рани 15. век (?).

43. Тип III/3
Крчаг овалног отвора са изливником, кратког цилиндричног врата од којег полази дршка, лоптастог тела, равног дна.
Црвенкастомрка боја печења, бело сликани линеарни мотиви, зелена глазура.
Јужни бедем, сонда 2/2011, укоп (2 посуде).
Датовање: 14. – рани 15. век. *сл. 123*

44. Тип III/4
Крчаг овалног отвора са изливником, узаног цилиндричног врата, лоптастог тела, узаног дна.
Црвенкаста боја печења, бело сликани мотиви, зелена глазура.
Јужни бедем, сонда 2/2011, укоп.
Датовање: 14. – рани 15. век. *сл. 123*

45. Тип III/5
Крчаг широког, округлог отвора, кратког врата, лоптастог трбуха, са изливником у виду писка на рамену, равног дна.
Црвенкастомрка боја печења, бело сликани мотиви, жутозелена глазура.
Јужни бедем, сонда 2/ 2011, укоп, А: 139.
Датовање: 14. – рани 15. век. *сл. 123*

46. Тип III/6
Крчаг округлог отвора, јајоликог тела, равног дна.
Црвена боја печења, местимично бели премаз, жутозелена глазура (површина прекривена калцинацијом).
Јужни бедем, сонда 2/2011, укоп.
Датовање: 14. – рани 15. век. *сл. 123*

47. Тип III/7
Крчаг малих димензија, узаног округлог отвора, са дршком тракастог пресека, средње дугог врата, лоптастог тела.
Црвена боја печења, бели премаз, сграфито декорација – водоравне траке, сликано зеленом бојом, безбојна (?) глазура, местимично ољуштена.
Источна капија, сонда 3/87, јама 1, јама 3.
Датовање: 14. – рани 15. век. *сл. 123*

48. Тип III/8
Крчаг округлог отвора, јајоликог тела, са изливником у виду писка на рамену.
Црвена боја печења, местимично бели премаз, жутозелена глазура, површина прекривена калцинацијом.
Јужни бедем, сонда 2/2011, укоп.
Датовање: 14. – рани 15. век. *сл. 123*

49. Тип III/9
Крчаг широког округлог отвора, лоптастог тела са готово усправним изливником у виду писка, равног дна.
Црвенкастомрка боја печења, бели премаз, сликана сграфито декорација – медаљони и спирале, бледозелена глазура.
Источна капија, сонда 3/87, јама 5.
Датовање: 14. – рани 15. век. *сл. 123*
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 33.

50. Тип III/10
Крчаг округлог отвора, кратког врата са широком дршком тракастог пресека, широког лоптастог тела.
Црвенкастомрка боја печења, урезани линеарни украс, на ивицама дршке убоди изведени ноктима.
Источна капија, сонда 3/1987, о. с. IV–XVII.
Датовање: 14. век. *сл. 123*

51. Тип III/12
Крчаг округлог отвора, са дршком тракастог пресека, кратког врата, лоптастог тела, ширег, равног дна.
Црвенкастомрка (?) боја печења, бели премаз, колорна сграфито декорација – усправна поља са линеарним мотивима, наглашеним зеленом бојом, бледозелена глазура; посуда је реконструисана на основу малог броја уломака.
Параклис Св. Димитрија, сонда 7/84; Источна капија, сонда 3/87, I о. с.
Датовање: 14. – рани 15. век. *сл. 132*
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 41, сл. 31/3.

51а. Тип III/13
Крчаг округлог отвора, са тракастом дршком која има отвор предвиђен за качење, биконичног тела.
Црвена боја печења, бели премаз, сграфито декорација – розета у медаљону, жута глазура.
Грађевина IX, сонда 2/87.
Датовање: крај 14. – рани 15. век. *сл. 132*

Поклопци

52. Тип IV/1
Плочаст поклопац округлог облика, са малом дршком тракастог пресека.
Црвенкастомрка и сива боја печења, на појединим примерцима убоди око ивице поклопца и дуж дршке.
Јужни бедем, сонда 2/2011, укоп (23 ком.); Источни бедем, сонда 3/84–85; Источна капија, сонда 3/87 – јама 1, јама 3, јама 4, јама 5; сонда 3/87, IV–XVII о. с.; слој изнад Грађевине V (2 ком.); Грађевина V, просторија 1, изнад пода (2 ком.); простор испред Грађевина V и VII, ниво пожара и деструкције (4 ком.); Грађевина VII, просторија 2, слој деструкције изнад пода.
Датовање: 14. – рани 15. век. *сл. 121*
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 39.

53. Тип IV/2
Поклопац коничног облика, са дугметастим испупчењем на врху на којем је отвор за струјање ваздуха; дршка овалног пресека полази од отвора и спаја се изнад ивице обода.
Црвенкастомрка боја печења, концентрични урези, линеарна декорација сликана белом бојом, маслинаста глазура преко спољне површине.
Источна капија, сонда 3/87 – I–III о. с.
Датовање: 14. – рани 15. век. *сл. 121*

542. Тип IV/3
Поклопац коничног облика са дугметастом дршком.
Мрка боја печења, урезани линеарни мотиви, осликани белом бојом, маслинаста глазура преко спољне површине.
Источни сектор, сонда 3/84–85; Источна капија, сонда 3/87 – IV–XVII о. с.; Грађевина IX, мрка земља изнад здравице (укоп ?), простор јужно од Грађевина III и V.
Датовање: 14. – рани 15. век. *сл. 121*
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 69.

55. Тип IV/4
Поклопац широког тракастог обода, калотастог облика.
Црвенкастомрка боја печења, дубоки урези дуж обода.
Простор испред грађевина V и VII, ниво пожара и деструкције (2 ком.)
Датовање: 14–15. век.

55а. Тип IV/5
Масиван поклопац заобљене доње плохе, са широком дршком.
Рађен рукама, сивомрке боје печења.
Грађевина VI-а, сонда уз обимни бедем, слој пожара и гари.
Датовање: 15. век (?).

Тањири

56. Тип V/1
Тањир широког обода, калотастог тела, равног дна.
Црвенкастомрка боја печења, бели премаз, унутрашња површина са тамнозелено сликаним тракама и жутозеленом глазуром, споља урезани концентрични урези и жута глазура.
Источна капија, сонда 3/87 – јама 2.
Датовање: 14. – рани 15. век (?). *сл. 122*

57. Тип V/2
Тањир коничног облика, равног, благо конвексног дна.
Црвенкастомрка боја печења, бели премаз, унутрашња површина осликана зеленим неправилним тракама, споља концентрични урези, бледозелена глазура.
Источна капија, сонда 3/87 – јама 2.
Датовање: 14. – рани 15. век (?). *сл. 122*

58. Тип V/3
Тањир широког обода, коничног тела, широког равног дна.
Мрка боја печења, урезани медаљони, зелена глазура.
Источна капија, сонда 3/87, IV–XVII о. с.
Датовање: 14. век (?). *сл. 122*

59. Тип V/4
Тањир водоравног обода, коничног тела, на ниској стопи.
Црвенкастомрка боја печења, зелена глазура.
Источни бедем, сонда 2/82; Грађевина I, кв. Ј, IV о. с.
Датовање: 13. век (?). *сл. 131*
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 22, сл. 30/2.

59а. Тип V/5
Плитак тањир коничног облика, на ниској стопи.
Црвена боја печења, бели премаз, сграфито декорација – медаљон са линеарним украсом.
Источни сектор, сонда 3а/84.
Датовање: 13. век. *сл. 131*
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 29.

60. Тип V/6
Тањир усправног обода, коничног трбуха (реконструисан).
Црвенкастомрка боја печења, на појединим примерцима једноставан линеарни украс сликан белом бојом и зелена глазура.
Источни бедем, сонда 2/82 (2 посуде); Источна капија, сонда 2/85.
Датовање: 13. век (?). *сл. 131*
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 24.

60a. Тип V/7
Тањир коничног облика, широког равног дна.
Црвенкастомрка боја печења, на појединим примерцима зелена глазура преко унутрашње површине.
Грађевина VII, просторија 2, слој деструкције изнад нивоа пода.
Датовање: 14. – рани 15. век. *сл. 96*

Црепуље и ђувечи

61. Тип VI/1
Црепуља усправног, на унутра повијеног обода.
Црвена боја печења.
Источни бедем, сонде 2/84 и 5/84; сонда 3/87, јама 3; Грађевина II, коте 402.35–401.46; сонда 2/2011, укоп.
Датовање: 14–15. век. *сл. 97б, 119*

62. Тип VI/2
Црепуља коничног облика.
Мркоцрвенкаста боја печења.
Источна капија, сонда 10/87, I–II о. с.; сонда 3/87, IV–XVII о. с., јама 4; Грађевина II, коте 402.35–401.40 (око 8 посуда); Грађевина V, просторије 1 и 2, изнад пода; Јужни бедем, сонда 1/2011, слој испод шута; сонда 2/2011, укоп; Северни бедем, сонда 5/2013, укоп.
Датовање: 14–15. век. *сл. 97б, 119*

63. Тип VI/3
Црепуља коничног облика, са косим стањеним ободом.
Црвенкастомрка боја печења.
Јужни бедем, сонда 2/2011, укоп.
Датовање: 14–15. век. *сл. 119*

64. Тип VI/4
Плитка црепуља, на унутра извијеног обода.
Рукама обликована, без употребе витла, мрка боја печења.
Јужни бедем, сонда 2/2011, укоп.
Датовање: 14–15. век. *сл. 119*

65. Тип VI/5
Ђувеч коничног облика.
Црвенкастомрка боја печења, водоравни урези, трака са отисцима ноктију аплицирана испод отвора.
Источна капија, сонда 3/87, јама 1; Грађевина VII, просторија 1, изнад пода.
Датовање: 14–15. век. *сл. 97б, 119*

66. Тип VI/6
Дубока црепуља (ђувеч) коничног облика.
Грађевина V, просторија 2, слој деструкције изнад пода; слој гари изнад пода.
Датовање: 14–15. век. *сл. 97б*

Вршници

67. Тип VII/1
Вршник коничног облика.
Црвенкастомрка боја печења, водоравни урези, изнад обода низ овалних удубљења утиснутих прстима.
Источна капија, сонда 3/87, I–III о. с.; Грађевина III, испод равни пода; Грађевина V, просторија 1, контролна сонда; сонда 2/2011.
Датовање: крај 13. века – рани 15. век. *сл. 82, 94, 119, 131*

68. Тип VII/2
Вршник коничног облика.
Црвена боја печења.
Грађевина III, испод равни пода; Грађевина VII, просторија 1; Јужни бедем, сонда 2/2011, укоп.
Датовање: 14. – рани 15. век. *сл. 82, 119*

69. Тип VII/3
Вршник калотастог облика.
Црвенкастомрка боја печења, на ободу и на телу пластичне траке са низом овалних удубљења утиснутих прстима.
Источна капија, сонда 3/87 – I–III о. с., IV–XVII о. с.; сонда 10/87, I–II о. с.; Грађевина VII, просторија 2.
Датовање: 14–15. век. *сл. 96*

70. Тип VII/4
Вршник коничног облика, заобљених зидова.
Црвена боја печења.
Грађевина V, просторија 2, изнад пода; Грађевина VIII, сонда 3.
Датовање: крај 13. века – рани 15. век. *сл. 97б, 131*

71. Тип VII/5
Вршник тракастог обода, коничног облика.
Црвенкастомрка боја печења, водоравни урези.
Грађевина V, просторија 1, контролна сонда.
Датовање: крај 13. века – рани 14. век. *сл. 94*

Бокали

72. Тип VIII/1
Бокал широког елипсоидног отвора са изливником, испод којег полази кратка дршка тракастог пресека, овалног тела, равног дна.
Црвенкастомрка боја печења, дршка украшена косим и округлим убодима.
Источна капија, сонда 3/87 – јама 3.
Датовање: 14. век (?). *сл. 123*

73. Тип VIII/2
Бокал елипсоидног отвора са изливником, испод којег полази кратка дршка тракастог пресека издуженог овалног тела, широког равног дна.

Црвенкастомрка боја печења, дршка украшена убодима.
Источна капија, сонда 3/87 – јама 3; Грађевина V, просторија 1, изнад пода.
Датовање: 14. – рани 15. век (?). *сл. 97б, 123*

74. Тип VIII/3
Бокал широког елипсоидног отвора са изливником, кратког врата, овалног тела, равног дна.
Црвенкастомрка боја печења.
Мали конак I, сонда 3/82; Грађевина V, просторија 1, испод пода.
Датовање: 14. – рани 15. век.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 71, сл. 33/3. *сл. 94, 96*

75. Тип VIII/4
Мали бокал округлог отвора, широког врата, лоптастог тела, узаног прстенастог дна.
Црвена боја печења, бели премаз, сграфито декорација – наизменично усправни линеарни мотиви, једноставни и са спиралама.
Спољна припрата 1985, у испуни гроба 7.
Датовање: 15. век. *сл. 133*
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 73, сл. 61.

75а. Тип VIII/5
Бокал елипсоидног отвора са изливником, лоптастог тела, равног дна.
Црвенкастомрка боја печења.
Грађевина VII, просторија 2, слој деструкције изнад пода.
Датовање: 14. – рани 15. век.

75б. Тип VIII/6
Бокал округлог отвора, лоптастог тела, равног дна.
Црвенкастомрка боја печења.
Источни сектор, сонда 3а/84.
Датовање: 13. век. *сл. 131*
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 25, сл. 30/1.

Буклије

76. Тип IX/1
Делови буклије узаног отвора.
Црвена боја печења, бели премаз, сграфито декорација – траке са мрежастим мотивом, зелена глазура.
Ров 1/87; Грађевина V, просторија 1, изнад пода; Јужни бедем, сонда 2/2011, укоп (3 посуде).
Датовање: 14. – рани 15. век. *сл. 121*

77. Тип IX/2
Буклија благо испупчених страна.
Црвена или сива боја печења, бели премаз, сграфито декорација – траке са мрежастим мотивом, зелена глазура.
Грађевина V, просторија 2, слој гари изнад пода, коте 401.68–401.58.
Датовање: 14. – рани 15. век. *сл. 97б*

78. Тип IX/3
Делови буклије.
Црвенкастомрка боја печења, бели премаз, сграфито декорација – мрежасти мотив, кругови, сликано зеленом бојом, безбојна глазура.
Грађевина I, кв. А, слој пепела од коте 405.93.
Датовање: 14. – рани 15. век.

Чаше и шоље

79. Тип XIII/1
Чаша коничног облика, равног дна.
Црвенкастомрка глина, на појединим примерцима бели премаз и зелена глазура.
Источна капија, сонда 3/87, IV–XVII о. с.
Датовање: 14. век. *сл. 123*

80. Тип XIII/2
Чаша коничног облика, у доњем делу лоптастог тела, равног дна.
Мрка боја печења, бели премаз, зелено сликани линеарни украс, жутозелена глазура.
Источни бедем, сонда 3/84–85.
Датовање: 14. – рани 15. век.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 38, сл. 48. *сл. 123*

81. Тип XIII/4
Чаша широког овалног тела, широког дна, са две наспрамно постављене језичасте дршке.
Мрка боја печења.
Грађевина V, просторија 1, изнад пода.
Датовање: 14. – рани 15. век. *сл. 97б*

82. Тип XIII/5
Чаша широког канелираног обода, коничног облика.
Светлоцрвена боја печења.
Мали конак I, сонда 1/82.
Датовање: 14. – рани 15. век. *сл. 132*

82а. Тип XIII/6
Шољица калотастог облика, широког равног дна, са тунеластом дршком. Сива боја печења.
Грађевина V, просторија 2, изнад пода.
Датовање: 14. – рани 15. век. *сл. 97б*

Остало

83. Делови увозних византијских (?) посуда.
а) Три уломка тањира фине фактуре, црвене боје печења споља, сиве изнутра, са сграфито декорацијом преко беличастог премаза, у виду наизменичних осмица и поља испуњених мотивом крљушти.
Немањина припрата 1985, сонда 2а, гроб 1.

Датовање: 12. век.
Објављено: Бајаловић Хаџи-Пешић 1997, Fig. 3/4, 5б, 178–180; Bikić 1998, 145–147, Fig. 2/2.
б) Делови тањира фине фактуре, црвене боје печења, са сграфито и бело сликаним мотивима, рибе, тачке и кругови.
Грађевина III-а, ниво набоја, А: 421; Грађевина III, испод равни пода.
Датовање: рани 13. век.

84. Делови увозних посуда од мајолике.
а) Део обода тањира или зделе фине фактуре, црвене боје печења, дебели нанос белог премаза споља и изнутра, црно сликан мотив у виду лукова, детаљи назначени смеђом глазуром и заштитна провидна окер глазура преко унутрашње површине.
Грађевина IX, контролне сонде 8 и 9, слој изнад нивоа грађења бедема (мрка земља са шутом).
Датовање: 13. век.
б) Уломак трбуха бокала од мајолике, фине фактуре, жућкастобеле боје печења, мотив медаљона са декоративним оквиром, сликан плавом и окер (смеђом) бојом.
Сонде 2 и 5/1982, јама у подруму ризнице.
Датовање: рани 15. век.
в) Ситни уломци изливника и трбуха бокала од мајолике, фине фактуре, жућкасто-беле боје печења, мотив медаљона са декоративним оквиром, сликан плавом и окер (смеђом) бојом.
Сонда 3/87, I–III о. с.; IV–XVII о. с.; јама 3.
Датовање: 15. век.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 105.
г) Ситни уломци трбуха бокала од мајолике, фине фактуре, жућкастобеле боје печења, мотив медаљона са декоративним оквиром, сликан плавом бојом.
Сонда 2/2011, укоп.
Датовање: рани 15. век.
д) Уломак тањира од мајолике, фине фактуре, жућкастобеле боје печења, мотив медаљона са декоративним оквиром, сликано плавом, окер (смеђом) и зеленом бојом.
Без података о месту налаза.
Датовање: 15. век (?).
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 124.

Керамика османског доба

Зделе и чиније

85. Тип I/13
Здела коничног облика, широког обода, на ниској стопи.
Црвена боја печења, бели премаз, украс у техници колорног сграфита – розета у медаљону, сликано зеленом и мрком бојом, безбојна глазура.
Мали конак I, јама; сонде 2/84 и 5/84.
Датовање: 16–17. век. *сл. 133*
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 107.

86. Тип I/19
Здела калотастог облика, на ниској стопи.
Црвенкастомрка боја печења, бели премаз, зелена глазура.
Параклис Св. Димитрија, сонда 7/84; Богородичина црква, унутрашња припрата 1985; Грађевина II.
Датовање: 16–18. век. *сл. 133*
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 65, 140 и 141.

87. Тип I/21
Зделица коничног облика, на ниској стопи.
Беличаста боја печења, сликање плавом бојом – цветни мотиви, безбојна глазура (фајанс).
Богородичина црква, сонда 4а/85.
Датовање: 16–17. век. *сл. 133*
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 121, сл. 35/1.

88. Тип I/25
Здела калотастог облика, на ниској стопи.
Црвена боја печења, бели премаз, зелена глазура.
Грађевина I, кв. C, C’, F, I, изнад средњовековног слоја.
Датовање: 16–17. век.

89. Тип I/26
Велика здела коничног облика, на ниској стопи.
Црвена боја печења, на ивицама стопе убоди изведени ноктима.
Испред Грађевине I, кв. C, F, I, изнад средњовековног слоја.
Датовање: 16–17. век.

90. Тип I/27
Здела калотастог облика, широког равног обода, на ниској стопи.
Црвена боја печења, бели премаз, жута или зелена глазура.
Грађевина I, кв. B, D, G, J, слој изнад средњовековног нивоа; Грађевина VII, просторија 1, јама B.
Датовање: 16–18. век.

91. Тип I/28
Плитка здела калотастог облика, равног обода, вероватно на ниској стопи.
Црвена боја печења, бели премаз, сликање мрком бојом – вероватно биљни мотиви, жута глазура (сада ољуштена).
Грађевина I, кв. B, D, G, J, слој изнад средњовековног нивоа.
Датовање: 16–18. век. *сл. 133*

92. Тип I/29
Мала здела коничног облика.
Црвена боја печења, бели премаз, зелена глазура.
Грађевина I, кв. B, D, G, J, слој изнад средњовековног нивоа.
Датовање: 16–18. век.

93. Тип I/30
Велика здела коничног облика, широког равног обода.
Црвена боја печења, бели премаз, зелена глазура.

Грађевина I, кв. B, D, G, J, слој изнад средњовековног нивоа.
Датовање: 16–18. век. *сл. 133*

Лонци

94. Тип II/3
Лонац широког отвора, лоптастог тела, широког равног дна.
Мрка боја печења.
Мали конак I, сонда 1/82; Грађевина II, слој 16. века, коте 402.35–401.46 (6–7 посуда); Грађевина II, интензиван шут; испред Грађевине II, кв. III–VII/5–7, старији насипни слој до равни средњег века.
Датовање: 16–17. век.

Крчази

95. Тип III/11
Крчаг–тестија округлог отвора, уског врата са проширењем од којег полази дршка овалног пресека, лоптастог тела, спљоштеног са предње и задње стране, узаног равног дна.
Црвена боја печења, бели премаз, сликана и сграфито декорација, безбојна глазура.
Источни сектор, сонда 2/82; Спољна припрата, Ј–З угао споља, сонда 7/85, јама.
Датовање: 16–18. век. *сл. 133*
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 144, 115.

Тањири

96. Тип V/8
Плитак тањир коничног облика, на ниској стопи.
Црвена боја печења, зелена глазура.
Источни сектор, сонда 2/82.
Датовање: 15. – рани 16. век (?).

Црепуља

97. Тип VI/7
Црепуља коничног облика.
Светлоцрвена боја печења.
Грађевина I, кв. C, F, I, изнад средњовековног слоја.
Датовање: 17–18. век.

Буклије

98а. Тип IX/3
Буклија.
Црвена боја печења, браон сликани радијални украс, жута глазура.
Мали конак I, сонда 7/82, јама.
Датовање: 18. век. *сл. 134*
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 143, сл. 80.

98б. Тип IX/4
Буклија пљоснатог тела.
Црвена боја печења, жута глазура.
Јужни бедем, сонда 3/2011, из шута у латрини.
Датовање: 17–18. век. *сл. 134*

Пећњаци *сл. 135*

99. Зелено глеђосани пећњаци, рађени од глине помешане са песком, претежно црвене боје печења.
а) високи конични пећњаци:
Грађевина II-а, просторија 2, слој пожара, 16. век.
б) ниски конични пећњаци, поједини са широким ободом:
Грађевина VIII, најмлађи хоризонт, ископавања 1970, 17–18. век.
в) завршни пећњак коничног облика:
Грађевина II-а, просторија 2, 16. век; Грађевина VIII, млађи хоризонт, 17–18. век.
Датовање: 16–18. век.

Пршљенци *сл. 137*

100. Ваљкасти издужени пршљенак, на једној ужој страни благо конвексан, а на другој конкаван. Фрагментован је подужно.
Керамика, боја печења мркосива, димензије: пречник 2,2 цм, дужина 4 цм.
Сонда 3/87, IV–XVII о. с.
Датовање: 14. век.
Аналогије: Чангова 1992, 18, сл. 4/2; Neševa 1985, 213, sl. 84; Popović 1999, 143–144, sl. 90/4.

101. Плитки калотасти фрагментовани пршљенак са доњом равном страном. Горња површина је плитко урезаним линијама подељена на четири сегмента, и по рубу има утиснуту декоративну траку.
Керамика, боја печења мрка до мркосиве, димензије: пречник 4,6 цм, висина 1,6 цм.
Грађевина VII, просторија 1, кота 402.50, ниво пожара изнад пода, С–78.
Датовање: друга половина 14. века.

102. Керамичко дугме – пршљенак (?). Кружно обрађен фрагмент керамике са две рупе у средишњем делу.
Керамика, фрагмент посуде са трагом глеђи, секундарно обрађен, боја печења светломрка, димензије: пречник 3,8 цм.
Испред Грађевине II, старији насипни слој, С–43.
Датовање: 15–16. век.

103. Фрагмент керамике трапезастог облика, накнадно пробушен на средини.
Керамика, мрка боја печења, димензије 4,2 цм x 3,3 цм.
Сонда 3/87, IV–XVII о. с.
Датовање: 14. век.

104. Плочасти кружни пршљенак са рупом у средини, врло правилно изрезан од фрагмента керамичке посуде.
Керамика, светломрка боја печења, димензије: пречник 2,3 цм, дебљина 0,9 цм.
Грађевина IX, контролна сонда 8, слој изнад нивоа грађења бедема, С–105.
Датовање: 13. век.

Луле *сл. 136*

105. Керамичка лула глатког лоптастог реципијента чији обод недостаје. Чибук је релативно кратак и завршен прстенастим задебљањима.
Керамика фине фактуре, светломрке боје.
Грађевина II, кв. III/1, кота 402.47, насипни слој, С–15.
Датовање: 18. век – почетак 19. века.

106. Керамичка лула лоптастог реципијента који је благо фацетиран, обод недостаје. На делом оштећеном чибуку утиснути орнамент и мали кружни жиг.
Керамика фине фактуре, мрке боје.
Ров I/87, насипни слој, инв. бр. 723.
Датовање: 18. век.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 122.

107. Делом оштећена керамичка лула, реципијента у облику љиљана, на коме се налази ромбоидни печатни орнамент.
Керамика фине фактуре, светлоцрвене боје.
Испред Грађевине II, кв. III–VII/5–7, студијска збирка 2011.
Датовање: 18. век.

108. Фрагментована мања керамичка лула, са делимично очуваним лоптастим реципијентом.
Керамика фине фактуре, светлосиве боје.
Испред Грађевине VIII, контролна сонда 3, из одбачене земље, С–107.
Датовање: 18. век.

109. Фрагментована керамичка лула лоптастог реципијента, на коме је утиснути орнамент.
Керамика фине фактуре, светломрке боје.
Испред Грађевине II, кв. II/5–6, кота 404.90, студијска збирка 2011.
Датовање: 18. век.

СТАКЛО[581]

Стаклене посуде *сл. 139*

Чаше

110. Чаша цилиндричног благо заобљеног тела, увученог купастог дна оивиченог назубљеном траком, украшена аплицираним пластичним капима.
а) Фрагменти трбуха и дна чаше.
Стакло зеленкасте боје, димензије: пречник дна 6 цм, висина очуваног тела чаше 1,4 цм, дебљина чаше 2 мм.
Грађевина V, просторија 1, испод равни пода, кота 401.60, С–79.
Датовање: крај 13. – прва половина 14. века.
б) Фрагмент трбуха чаше.
Стакло жућкасте боје, димензије: 2,6 цм x 2,6 цм x 2–5 мм.
Грађевина I, кв. G, изнад млађег нивоа коришћења.

111. Чаша цилиндричног благо заобљеног тела, увученог купастог дна оивиченог назубљеном траком, украшена аплицираним пластичним капима и хоризонталним стакленим нитима.
Стакло безбојно, димензије: висина очуваног тела чаше 1,7 цм, пречник дна 4,1 цм, дебљина тела са капљоликим украсом 6 мм.
Источна капија, сонда 3/87, студијска збирка 1987.
Датовање: 14. – прва половина 15. века.

112. Чаша цилиндричног благо заобљеног тела, увученог дна оивиченог назубљеном траком, украшена хоризонталним стакленим нитима.
а) Фрагмент трбуха и дна чаше.
Стакло безбојно, димензије: очувана висина реципијента 2,5 цм, пречник обода 4 цм, дебљина обода 2 мм.
Сонда 2/2011, укоп, С–63а.
Датовање: 14. век.
б) Фрагмент обода и трбуха чаше.
Стакло безбојно, нити од плавог стакла, димензије: пречник обода 12 цм, дебљина обода 2 мм.
Источна капија, сонда 3/87, студијска збирка 1987.

113. Чаша цилиндричног благо заобљеног тела, увученог купастог дна оивиченог назубљеном траком. Дно чаше је украшено радијално распоређеним плитким ребрима.
Стакло жућкасте боје, димензије највећег фрагмента: 4,8 цм x 3,5 цм x 2 мм; пречник дна 10 цм.
Сонда 2/2011, укоп, С–64.
Датовање: 14. век.

581 Каталошке одреднице од 110 до 158, које се односе на предмете од стакла, обрадила је Соња Стаменковић, истраживач-сарадник Археолошког института. В.: прилог С. Стаменковић на стр. 361–373.

114. Чаша коничног облика украшена вертикалним рељефним ребрима, високог обода који се прстенасто завршава.
а) Фрагменти обода и трбуха чаше.
Стакло безбојно, ивица обода плава, димензије: реконструисани пречник обода 7,5 цм, дебљина обода 3 мм.
Сонда 2/2011, укоп, С–65.
Датовање: 14. век.
б) Фрагмент обода и трбуха чаше.
Стакло жућкасте боје, димензије: 5,2 цм х 2,9 цм х 2 мм, дебљина са ребром 4 мм.
Мали конак I, сонда 7/82, јама, инв. бр. 53.
Датовање: крај 14. века.
Библиографија: Јанковић 1986, 14, сл. 6/3; Пејовић 1988, кат. бр. 50.
в) Фрагменти трбуха чаше.
Стакло плаве боје, димензије највећег фрагмента: 5,9 цм х 2,8 цм х 2 мм.
Грађевина V, просторија 1, испод нивоа пода, С–77.
Датовање: крај 13. века – прва половина 14. века.
г) Фрагмент трбуха чаше.
Стакло плавичасте боје, димензије: 2,3 цм х 2,1 цм х 1 мм, дебљина са ребром 4 мм.
Грађевина V, просторија 2, испод нивоа пода.
Датовање: крај 13. века – прва половина 14. века.

115. Чаша коничног облика, искошеног обода, увученог купастог дна оивиченог назубљеном траком.
а) Фрагмент дна са делом трбуха.
Стакло жућкасте боје, димензије: 2,8 цм х 2,7 цм х 1 мм; пречник дна 4 цм.
Ров I/87, квадрат II, студијска збирка 1987.
б) Фрагмент дна са делом трбуха.
Стакло жућкасте боје, димензије: 4,4 цм х 2 цм х 1 мм.
Источна капија, сонда 3/87, укоп, студијска збирка 1987.
Датовање: 14–15. век.
в) Фрагмент дна са делом трбуха.
Стакло безбојно, димензије: 4,7 цм х 3,1 цм х 1 мм; пречник дна 5 цм.
Грађевина VII, просторија 1, испуна јаме за дирек, С–100.

116. Чаша коничног облика, увученог купастог дна са прстенастим цевастим рубом.
а) Фрагмент дна са делом трбуха.
Стакло мркожуте боје, димензије: пречник дна 5,5 цм, висина дна 4,1 цм, дебљина реципијента 2 мм.
Грађевина IX, контролна сонда 8, кота 404.94, Ц–104.

117. Чаша коничног облика (?), благо ребрастог тела и дна. Дно је увучено купасто и завршава се прстенастим цевастим рубом.
а) Фрагмент дна са делом трбуха.
Стакло плавичасте боје, димензије: пречник дна 4 цм, висина очуваног тела посуде 1,55, дебљина реципијента 1 мм.
Грађевина V, просторија 2, слој гари изнад пода, кота 401.57, С–85.
Датовање: 14. век.

118. Чаша на високој ускoj нози калотастог реципијента који је украшен наглашеним вертикалним рељефним ребрима.
Стакло безбојно, очувана три фрагмента која се спајају, димензије: 4,1 цм х 3 цм х 2 мм, дебљина са ребром 1 цм.
Грађевина V, просторија 1, јама А, кота 401.32.

119. Чаша (?) црвене боје.
Димензије фрагмента: 1,9 цм х 1,9 цм х 2 мм.
Грађевина 2, квадрат II/2, кота 402.30, С–27.

Боце

120. Боца лоптастог трбуха, благо увученог дна.
а) Фрагмент дна боце.
Стакло маслинастозелене боје, димензије: 8,2 цм х 5,2 цм х 2–6 мм.
Насипни слојеви северно од Параклиса Св. Димитрија, студијска збирка 1987.
б) Фрагмент дна боце.
Стакло жућкасте боје, димензије: 5,1 х 4,9 х 3–4 мм.
Грађевина I, квадрат А и В, V–VI о. с.

121. Боца ребрастог трбуха.
Стакло безбојно, димензије највећег фрагмента: 5,2 цм х 5 цм; дебљина зида боце 1 мм, са ребром 3 мм.
Сонда 2/2011, укоп, С–63.
Датовање: 14. век.

122. Боца ребрастог трбуха (?) са прстенастим ојачањем на врату.
Стакло браон боје, димензије: висина очуваног дела боце 4,9 цм, дебљина 4 мм, пречник прстенастог проширења 6,1 цм.
Параклис Св. Димитрија; сонда 7/84, слој деструкције испод темеља, инв.бр 187.
Датовање: крај 14. века – прва половина 15. века.
Библиографија: Јанковић 1986, 18–19, сл. 6/1.

123. Боца са дискоидним сужењем између врата и трбуха.
Стакло безбојно, димензије: пречник диска 4,7 цм, пречник његовог унутрашњег отвора 1,4 цм, дебљина диска 5 мм.
Источна капија, сонда 3/87, јама 4.

124. Боца дугог цилиндричног врата.
Стакло жућкастозелене боје, димензије: висина очуваног фрагмента 3,7 цм, пречник врата 1,6 цм, дебљина 3 мм.
Источна капија, сонда 3/87, укоп.

125. Боца са прстенасто ојачаним грлићем.
Стакло безбојно, димензије: висина очуваног врата и грлића 3 цм, пречник отвора 1,8 цм.
Грађевина X, сонда 8/87, студијска збирка 1987.

126. Боца левкастог врата и равног благо задебљаног обода.
Стакло жућкасте боје, димензије: 4,2 цм x 2,9 цм x 2 мм.
Источна капија, сонда 10/87, јама 5.

127. Боца дугог цилиндричног канелованог врата.
Стакло кобалтноплаве боје, димензије: 3,4 цм x 1,9 цм x 2 мм.
Источна капија, сонда 3/87, укоп.

128. Боца увученог дна, украшена благо испупченим емајлираним ребрима.
Стакло зеленкасте боје, ребра беле боје, димензије: 5,9 цм x 4,5 цм x 5 мм; висина дна 1,3 цм.
Грађевина II, квадрат III/3, кота 401.90, C–25.

129. Боца цилиндричног тела, кратког врата, украшена белим фестонима.
Стакло кобалтноплаве боје, бели емајл, димензије: 2,2 цм x 1,2 цм x 1 мм.
Источна капија, сонда 3/87, укоп, студијска збирка 1987.

Зделе

130. Здела коничног облика, благо задебљаног увученог обода.
Стакло жућкасте боје, димензије: пречник обода 13 цм, дебљина обода 3 мм.
Богородичина црква, унутрашња припрата, гроб 1, 1985, инв. бр. 691.
Датовање: од средине 15. века до земљотреса.
Библиографија: Пејовић 1988, 84.

131. Мала здела (?) калотастог облика, благо увученог обода.
Стакло кобалтноплаве боје, димензије: пречник обода 12 цм, дебљина реципијента 2 мм.
Источна капија, сонда 3/87, укоп, студијска збирка 1987.

132. Мала здела (?) калотастог облика, украшена плитким вертикалним ребрима.
Стакло безбојно, димензије: пречник обода 10 цм, дебљина реципијента 3 мм, са ребром 4 мм.
Источна капија, сонда 3/87, укоп, студијска збирка 1987.

133. Здела (?) благо увученог дна, украшена бобичастим испупчењима која се радијално шире од средине дна ка трбуху.
Стакло плавичасте боје, димензије: 6,1 цм x 5,1цм x 1–3 мм.
Испред Грађевине II; квадрат III/4, кота 403.88, насипни слој.

Лампе *сл. 140*

134. Лампа коничног облика, извијеног прстенастог обода, са три мале дршке (?) које спајају обод са трбухом реципијента.
а) Фрагмент лампе са малом танком дршком која спаја обод са трбухом реципијента.
Стакло зеленкастомрке боје, димензије: реконструисани пречник 14 цм, дебљина обода 4 мм, дебљина дршке 2 мм.
Богородичина црква, унутрашња припрата, сонда 2а/85, инв. бр. 697.
Датовање: од средине 13. до средине 15. века.
Библиографија: Пејовић 1988, кат. бр. 46.
б) Фрагмент лампе са косо постављеном малом дршком, која спаја обод са трбухом реципијента.
Стакло жућкасте боје, димензије: реконструисани пречник 14,5 цм, дебљина обода 4 мм, дебљина дршке 4 мм.
Богородичина црква, наос, сонда 4/85, инв. бр. 687.
Датовање: од средине 13. до средине 15. века.
Библиографија: Пејовић 1988, кат. бр. 45.
в) Фрагмент лампе са очуваном малом дршком која спаја обод са трбухом реципијента.
Стакло жуте боје, димензије: реконструисани пречник 16 цм, дебљина обода 5 мм, дебљина дршке 4 мм.
Богородичина црква, унутрашња припрата, сонда 2а/85, инв. бр. 699.
Датовање: од средине 15. века до земљотреса (?).
Библиографија: Пејовић 1988, кат. бр. 85.
г) Фрагмент лампе са очуваном малом дршком која спаја обод са трбухом реципијента.
Стакло плавичасте боје, димензије: реконструисани пречник 11 цм, дебљина трбуха 1 мм, дебљина обода 4 мм, дебљина дршке 4 мм.
Грађевина I, квадрат B, дубина 1,10 м, слој гари.
д) Фрагмент лампе коничног облика, извијеног прстенастог обода.
Стакло зеленкасте боје, димензије: реконструисани пречник 19 цм, дебљина трбуха 2 мм, дебљина обода 5 мм.
Грађевина I, квадрат G, кота 407,08–406,81, I о. с.

135. Лампа коничног облика са три мале косо постављене дршке. Тело лампе се испод дршке оштро ломи и сужава.
Стакло зелене боје, димензије: реконструисани пречник 10,5 цм, дебљина обода и реципијента 2 мм, дебљина дршке и дна 4 мм.
Богородичина црква, угао јужног вестибила и наоса, инв. бр. 789.

136. Лампа коничног облика, са малом дршком испод обода која се на доњем крају извија.
Стакло зеленкасте боје, димензије: реконструисани пречник 9 цм, дебљина реципијента 1–2 мм, дебљина дршке 6 мм.
Богородичина црква, јужна капела спољне припрате, 1985, инв. бр. 684.
Датовање: од средине 13. до средине 15. века.
Библиографија: Пејовић 1988, кат. бр. 47.

137. Лампа калотастог реципијента (?), уског цилиндричног дна.
а) Фрагменти тела лампе и дна.
Стакло безбојно, димензије: очувана висина цилиндричног дна 4 цм, пречник дна 2,2 цм.
Богородичина црква, унутрашња припрата, сонда 2а, гроб 4.
б) Стакло зелене боје, димензије: висина очуваног дна 3,8 цм, пречник дна 2 цм, дебљина дна 3 мм.

Конак ризнице, сонда 2/82, II о. с. у нивоу круне јужног зида грађевине, инв. бр. 130.
Датовање 15–16. век.
в) Фрагменти тела лампе и дна.
Стакло зелене боје, димензије: висина очуваног дна 2,7 цм, пречник дна 2,4 цм, дебљина дна 3 мм.
Конак ризнице, сонда 2/82, II о. с. у нивоу круне јужног зида грађевине, инв. бр. 129.
Датовање: 15–16. век.

138. Лампа коничног облика, са прстенастим проширењем од пресавијеног стакла на трбуху.
а) Фрагменти обода и трбуха лампе са очуваним проширењем од пресавијеног стакла.
Стакло зеленкасте боје, димензије: пречник обода 8,4 цм, пречник прстенастог проширења 9 цм, дебљина посуде 0,1 мм.
Богородичина црква, унутрашња припрата, сонда 2a/85, инв. бр. 689.
Библиографија: Пејовић 1988, кат. бр. 48.
б) Фрагмент трбуха са прстенастим проширењем од пресавијеног стакла.
Стакло жућкасте боје, димензије: пречник проширења 9 цм, дебљина проширења 3 мм.
Богородичина црква, унутрашња припрата, сонда 2b/85, гробница бр. 1, из насипа.

139. Лампа издуженог благо коничног тела, извијеног обода.
Стакло безбојно, димензије: пречник обода чаше 5,7 цм, висина очуваног дела 9,3 цм, дебљина 2 мм.
Богородичина црква, унутрашња припрата, 1985, инв. бр. 690.
Датовање: средина 13. до средине 15. века (?).

Прозорско стакло

Окулуси *сл. 141*

140. Окулус од безбојног стакла, пресавијеног прстенастог обода.
а) Фрагмент обода и тела окулуса.
Димензије: реконструисани пречник 19 цм, дебљина 1 мм; обод: ширина 9 мм, дебљина 3 мм.
Северни сектор, ров IX/87, квадрат IV, I о. с.
б) Фрагменти обода и тела окулуса.
Димензије: реконструисани пречник 17 цм, дебљина 1–2 мм; обод: ширина 10 мм, дебљина 3 мм.
Параклис Св. Димитрија, насип испод пода, инв. бр. 793.
в) Фрагменти обода и тела окулуса.
Димензије: реконструисани пречник 22 цм, дебљина: 1 мм; обод: ширина 5 мм, дебљина 2 мм.
Источни сектор, сонда 3/84–85, III о. с.
г) Фрагмент обода окулуса.
Димензије: реконструисани пречник 18 цм, дебљина 1 мм; обод: ширина 9 мм, дебљина 4 мм.
Источни сектор, сонда 3/84–85, III о. с.
д) Фрагменти обода и тела окулуса.
Димензије: реконструисани пречник 20 цм, дебљина 1–2 мм; обод: ширина 7 мм, дебљина 4 мм.
Параклис Св. Димитрија, насип испод пода, инв. бр. 794.
е) Фрагмент обода и тела окулуса.
Димензије: реконструисани пречник 25 цм, дебљина 1 мм; обод: ширина 7 мм, дебљина 4 мм.
Црква Св. Јована, насип из гробнице, С–68.
ж) Фрагменти обода и тела окулуса.
Димензије: реконструисани пречник 18 цм, дебљина 1 мм; обод: ширина 12 мм, дебљина 4 мм.
Параклис Св. Димитрија, инв. бр. 757.

141. Окулус жућкасте боје, пресавијеног прстенастог обода.
а) Фрагменти обода и тела окулуса.
Димензије: реконструисани пречник 22 цм, дебљина 2 мм; обод: ширина 14 мм, дебљина 5 мм.
Грађевина V, просторија 1, испод нивоа млађе поднице, слој сивомрке земље, С–77.
б) Фрагмент обода и тела окулуса.
Димензије: дебљина 4–5 мм.
Источни сектор, сонда, 3/84–85, II о. с.
в) Фрагменти обода и тела окулуса.
Димензије: реконструисани пречник 26 цм, дебљина 4 мм; обод: ширина 13 мм, дебљина 8 мм.
Наос Богородичине цркве, сонда 4b, северна гробница, слој насипа.
г) Фрагменти обода и тела окулуса.
Димензије: реконструисани пречник 27 цм, дебљина 4 мм; обод: ширина 14 мм, дебљина 9 мм.
Богородичина црква, инв. бр. 668.
Библиографија: Пејовић 1988, кат. бр. 60.
д) Фрагмент обода и тела окулуса.
Димензије: реконструисани пречник: 19 цм, дебљина 3 мм; обод: ширина 13 мм, дебљина 5 мм.
Квадрат III/5, насип испред Грађевине II, кота 403.81, С–59.
е) Фрагмент тела окулуса.
Димензије: дебљина 1–4 мм.
Грађевина I, квадрат J, слој мрке земље са доста камена.
ж) Фрагмент тела окулуса.
Димензије: дебљина 4 мм.
Грађевина I, квадрат А и В, V–VI о. с.

142. Окулус зелене боје, пресавијеног прстенастог обода.
а) Фрагменти обода и тела окулуса.
Димензије: реконструисани пречник 22 цм, дебљина 3 мм, око пупка окулуса 6 мм; обод: ширина 14 мм, дебљина 7 мм.
Параклис Св. Димитрија, инв. бр. 756.
Библиографија: Пејовић 1988, кат. бр. 96.
б) Фрагмент обода и тела окулуса.
Димензије: реконструисани пречник 25 цм, дебљина 2–4 мм; обод: ширина 15 мм, дебљина 6 мм.
Источни сектор, сонда 3/84–85, проширење, III о. с.

в) Фрагменти тела окулуса.
Димензије: дебљина 3 мм.
Параклис Св. Димитрија, насип испод пода.
г) Фрагмент обода и тела окулуса.
Димензије: реконструисани пречник 24 цм, дебљина 1 мм, обод: ширина 11 мм, дебљина 5 мм.
Богородичина црква, инв. бр. 791.

143. Окулус плавичасте боје, пресавијеног прстенастог обода.
а) Фрагменти обода и тела окулуса.
Димензије: реконструисани пречник 21 цм, дебљина 2 мм; обод: ширина 8 мм, дебљина 5 мм.
Грађевина V, просторија 1, испод нивоа млађе подницe, слој сивомрке земље, С–77 а.
б) Фрагмент обода и тела окулуса.
Димензије: реконструисани пречник 17 цм, дебљина 2 мм; обод: ширина 8 мм, дебљина 5 мм.
Источна капија, сонда 3/87, укоп, XIV о. с.
в) Фрагмент обода и тела окулуса.
Димензије: реконструисани пречник 16,5 цм, дебљина 1 мм; обод: ширина обода 9 мм, дебљина 4 мм.
Западна капија, сонда 6/84, инв. бр. 481.
г) Фрагмент обода и тела окулуса.
Димензије: реконструисани пречник: 21 цм, дебљина 1–2 мм: обод: 6 мм, дебљина 4 мм.
Богородичина црква, инв. бр. 792.

144. Окулус светлољубичасте боје, пресавијеног прстенастог обода.
а) Фрагменти обода и тела окулуса.
Димензије: дебљина 1 мм.
Параклис Св. Димитрија, насип испод пода.
б) Фрагменти тела окулуса.
Димензије: дебљина 3–5 мм.
Параклис Св. Димитрија, инв. бр. 754.
Библиографија: Пејовић 1988, кат. бр. 94.

145. Окулус љубичасте боје, пресавијеног прстенастог обода.
а) Фрагмент обода и тела окулуса
Димензије: реконструисани пречник 16 цм, дебљина 1 мм; обод: ширина 9 мм, дебљина 4 мм.
Спољна припрата, насип у гробу бр. VII.
б) Фрагмент обода и тела окулуса.
Димензије: реконструисани пречник 18 цм, дебљина 2 мм; обод: ширина 15 мм, дебљина 5 мм.
Спољна припрата, јужна капела, укоп у североисточном углу.

146. Окулус маслинастозелене боје, благо задебљаног обода.
а) Фрагменти окулуса, од којих је један украшен стакленом бобицом.
Димензије: реконструисани пречник 16 цм, дебљина 2 мм.
Параклис Св. Димитрија, слој испод пода од опека, инв. бр. 795.
б) Фрагмент обода и тела окулуса.
Димензије: реконструисани пречник 22 цм, дебљина 3–4 мм.
Богородичина црква, ископавања 1985. године.
Библиографија: Пејовић 1988, кат. бр. 15.

147. Окулус мркозеленкасте боје.
Фрагменти тела окулуса.
Димензије: дебљина 2–5 мм.
Параклис Св. Димитрија, инв. бр. 755.
Библиографија: Пејовић 1988, кат. бр. 95.

148. Окулус тамноцрвене боје.
Фрагмент тела окулуса.
Димензије: дебљина 3 мм.
Источна капија, сонда 3/87.

149. Окулус беличасте боје.
Фрагмент тела окулуса.
Димензије: дебљина 4 мм.
Грађевина II-а, просторија 2, V о. с., кота 403.07–402.59, слој деструкције.

Равно прозорско стакло *сл. 142*

150. Равно стакло љубичасте боје, заобљених ивица.
а) Фрагменти равног стакла са очуваном ивицом.
Димензије највећег фрагмента: 4,6 цм x 4,2 цм, дебљина 4 мм, дебљина ивице 3 мм.
Богородичина црква, ископавања 1985. године.
б) Фрагменти равног стакла.
Димензије највећег фрагмента: 6,2 цм x 2,2 цм, дебљина 1 мм.
Богородичина црква, ископавања 1985. године.
в) Фрагмент равног стакла са очуваном ивицом.
Димензије: 5,5 цм x 4 цм, дебљина 4 мм.
Источни сектор, сонда 3/84–85, проширење, III о. с., инв. бр. 802.
г) Фрагмент равног стакла са очуваном ивицом.
Димензије: 4,7 цм x 3,7 цм, дебљина 3 мм.
Параклис Св. Димитрија, чишћење слоја паљевине, инв. бр. 804.

151. Равно стакло плавичасте боје, благо задебљаних заобљених ивица.
а) Фрагмент равног стакла са очуваном ивицом.
Димензије: 5,9 цм x 5,9 цм, дебљина 3 мм.
Квадрат II/5, средњовековни слој тамномрке земље са гарежи, кота 403.66, Ц–54, С IV/6.
б) Фрагмент равног стакла са очуваном ивицом.
Димензије: 6,9 цм x 5,4 цм, дебљина 2 мм.
Источни сектор, сонда 3/84–85, III о. с., инв. бр. 803.
в) Фрагмент равног стакла са урезима.
Димензије: 7,5 цм x 1,7 цм, дебљина 6 мм.
Грађевина III-а, квадрат VII/2, I о. с., кота 401.66, С–65.

152. Равно стакло плаве боје.
а) Фрагменти равног стакла.
Димензије највећег фрагмента: 4,1 цм x 2,6 цм, дебљина 3 мм.
Источна капија, сонда 3/87, горњи ниво средњовековног насипа.
б) Фрагмент равног стакла са очуваном заобљеном ивицом.
Димензије: 4 цм x 3,4 цм, дебљина 2 мм.
Богородичина црква, ископавања 1985. године.
в) Фрагменти равног стакла.
Димензије спојених фрагмената: 5,9 цм x 3,2 цм x 2 мм.
Грађевина V, просторија 1.

153. Равно стакло светломрке боје.
Фрагменти равног стакла са очуваном, неправилно извученом заобљеном ивицом.
Димензије: дебљина тела окна 5 мм, дебљина ивице 4 мм.
Параклис Св. Димитрија, инв. бр. 759.
Библиографија: Пејовић 1988, кат. бр. 99.

154. Равно стакло светлозелене боје.
Фрагменти равног стакла са благо извијеним и заобљеним ивицама.
Димензије највећег уломка: 9,3 цм x 7,5 цм x 4 мм, дужина ивице 8,1 цм, дебљина 4 мм.
Параклис Св. Димитрија, инв. бр. 758.
Датовање: од средине 15. века до земљотреса.
Библиографија: Пејовић 1988, кат. бр. 98.

155. Равно стакло зелене боје.
Димензије: 3 цм x 2,2 цм, дебљина 5 мм.
Источни сектор, сонда 3/84–85, проширење, III о. с.

156. Равно стакло мрке боје.
Димензије фрагмента: 3,9 цм x 2,4 цм, дебљина 3 мм.
Источни сектор, сонда 3/84–85, проширење, III о. с.

157. Безбојно равно стакло.
Фрагмент равног стакла са очуваном заобљеном ивицом.
Димензије фрагмента: 5 цм x 2,1 цм, дебљина 2 мм.
Источна капија, сонда 3/87, источни профил.

158. Равно стакло жућкасте боје.
Димензије фрагмента: 6,1 цм x 3,7 цм, дебљина 3 мм.
Источни сектор, сонда 3/84–85, VII о. с., ниво паљевине испред објекта.

Перле

159. Перла округлог пресека, начињена тордирањем стаклених нити.
Стакло зеленкасте и љубичасте боје, димензије: очувана дужина 25 мм, пречник у пресеку 11 мм.
Сектор Источне капије, сонда 3/87, укоп, IV о. с., инв. бр. 202.

160. Перла лоптастог облика окер боје, осликана флоралним орнаментима у жутој и зеленој боји.
Димензије: пречник 22 мм, висина 23 мм.
Испред Грађевине II, кв. II/5, кота 403.99, насипни слој, Ц–42.

161. Перла биконичног облика (?).
Стакло плаве боје, димензије: пречник 15 мм, очувана висина 8 мм.
Мали конак I, сонде 3/82 и 4/82, слој под паљевином, инв. бр. 41.

Мозаичке тесере

162. Тесера неправилног четвртастог облика.
Стакло кобалтноплаве боје, димензије: 5 мм x 5 мм x 3 мм.
Грађевина I, испод равни пода, нивелациони слој са мермерним опиљцима, С–55.
Датовање: последње деценије 12. века.

КОШТАНИ ПРЕДМЕТИ

Писаљке *сл. 145*

163. Писаљка у виду издужене полуге, грубо стањене на оба краја. У средишњем делу налазе се две мање кружне перфорације.
Грубо обрађена кост, димензије: дужина 18,7 цм.
Грађевина II, кв. IV/1, кота 402.03, С–40.
Датовање: 15. век.

164. Писаљка цилиндричног облика, на оба краја више или мање правилно купасто зашиљена.
Грубо обрађена кост, димензије: дужина 11 цм.
Грађевина II, насипни слој изнад слоја гари, С–47.
Датовање: 15. век.

165. Писаљка, као претходна.
Грубо обрађена кост, димензије: дужина 7 цм.
Грађевина I, кв. X, слој шута, ископавања 1990. године.
Датовање: 15. век.

166. Писаљка, као претходна.
Грубо обрађена кост, димензије: дужина 5,7 цм.
Грађевина I, кв. J, слој мрке земље, ископавања 1989. године.
Датовање: 15. век.

167. Писаљка, као претходна, један крај оштећен.
Грубо обрађена кост, димензије: очувана дужина 5,7 цм.
Грађевина I, кв. K, код Т. 19, дубина 0,80, ископавања 1989.
Датотовање: 15. век.

168. Кратка писаљка, цилиндричног облика, купасто зашиљена на једном крају.
Грубо обрађена кост, димензије: дужина 4,5 цм.

Грађевина IV, кота 403.02, насипни слој.
Датовање: 15. век.

169. Кратка писаљка цилиндричног облика, купасто зашиљена на једном крају, на другом крају траг обраде токарењем.
Обрађена кост, димензије: дужина 3,4 цм.
Грађевина I, кв. J, слој мрке земље, ископавања 1989. године.
Датовање: 15. век.

170. Кратка писаљка, као претходна.
Обрађена кост, димензије: дужина 3,4 цм.
Грађевина I, кв. L, код Т. 19, II о. с., ископавања 1990. године.
Датовање: 15. век.

171. Кратка писаљка, као претходна.
Обрађена кост, димензије: дужина 3,6 цм.
Грађевина I, кв. I, II о. с., ископавања 1990. године.
Датовање: 15. век.

172. Кратка писаљка, као претходна.
Обрађена кост, димензије: 3,4 цм.
Грађевина I, кв. I, II о. с., ископавања 1990. године.
Датовање: 15. век.

173. Мања писаљка, ваљкасто обрађена, са једним зашиљеним крајем, док се на другом налази лоптаста главица.
Кост, грубо обрађена, димензије: дужина 4,5 цм.
Сонда 1/2011, горњи ниво средњовековног укопа, С–62.
Датовање: прве деценије 15. века.

Украсни делови намештаја *сл. 146*

174. Токарени стубић – елемент токарене украсне балустраде црквеног намештаја.
Кост обрађена токарењем, димензије: 6,5 цм.
Испред Грађевине II-а, кв. II/2, ниво пода трема, кота 402.35, С–26.
Датовање: 16. век.

175. Токарени стубић, истог типа као претходни.
Кост обрађена токарењем, димензије: 7,6 цм.
Спољна припрата, јужна капела, насипни слој испод пода, инв. бр. 505.
Датовање: 16–17. век.

176. Токарени стубић, као претходни.
Димензије: 7,5 цм.
Спољна припрата, нађен заједно са претходним, инв. бр. 505.
Датовање: 16–17. век.

177. Део токареног стубића, истог типа као претходни.
Кост обрађена токарењем, димензије: очувана дужина 3,5 цм.
Богородичина црква, сонда 4а/85, из насипа у јужној гробници, инв. бр. 567.
Датовање: 16–17. век.

178. Скупни налаз од осам токарених стубића – украсних елемената намештаја, истог типа и профилације са претходним.
Кост обрађена токарењем, димензије: дужина, a – 8,7 цм; b – 6,2 цм; c – 6 цм; очувана дужина фрагментованих, d – 5,8 цм; e – 4,8 цм; f – 4,8 цм; g – 4,8 цм; h – 3,5 цм.
Контролни ров испред северног вестибула Богородичине цркве, слој шута, С–106.
Датовање: 16–17. век.

179. Украсни елемент за намештај, сличан претходном, оштећен.
Кост обрађена токарењем, димензије: 5,5 цм.
Грађевина II, кв. III/3, нивелациони слој, кота 401.90, Ц–18.
Датовање: 16–17. век.

180. Ваљкасти стубић са профилисаним горњим делом.
Кост обрађена токарењем, димензије: дужина 5,4, пречник 7 мм.
Грађевина I, кв. X, четврти откопни слој, ископавања 1990. године.

Остале израђевине од кости *сл. 147*

181. Алатка непознате намене, од цилиндрично обрађене кости, која је према доњем крају зашиљена. У горњем делу је засечена до половине обима и истањена.
Обрађена кост, димензије: дужина 8,5 цм.
Сонда 2/2011, укоп, студијска збирка 2012.
Датовање: крај 14. века – прве деценије 15. века.

182. Шило са доњим зашиљеним крајем. На горњем делу, који је плочасто истањен, налази се мања рупа за провлачење врпце.
Кост, грубо обрађена, димензије: 12,2 цм.
Сонда 2/2011, укоп, студијска збирка 2011.
Датовање: крај 14. века – прве деценије 15. века.

183. Део танке закривљене плочасте коштане оплате са седам кружних отвора за заковке којима је била причвршћена на подлогу.
Кост, резање и полирање, димензије: дужина 20,7 цм, ширина 1,8 цм.
Ров I/ 87, инв. бр. 736.
Датовање: 13. век (?).
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 17.

184. Део коштане оплате предмета непознате намене, украшен утиснутим кружићима и мрежом урезаних линија. Постоје и трагови орнамента изведеног црвеном бојом.
Кост, резање, урезивање украса и бојење, очуване димензије: 5,7 цм x 3 цм.
Богородичина црква, насип испод пода, инв. бр. 677.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 163.

185. Мала свирала од шупље кости са једним елипсоидним отвором на средишњем делу.
Обрађена зечија кост (кат. бр. 183, сл. I/5), димензије: дужина: 10,6 цм.
Грађевина V, просторија 1, отпадни простор испод пода, С–108.
Датовање: рани 14. век.

186. Парожак, на горњем крају равно засечен.
Јеленски рог, димензије: 4,7 цм.
Кв. II/6, кота 403.82, С–48.

187. Ваљкаста коштана оплата, са спољне стране украшена низом паралелних урезаних линија.
Кост обрађена токарењем, димензије: дужина 3,2 цм; пречник 1,9 цм.
Сонда 2/2011, укоп, кота 406.83, С–66.
Датовање: крај 14. века – прве деценије 15. века.

188. Игла, фине обраде, са очуваном ушицом на горњем крају.
Обрађена кост, димензије: дужина 9,1 цм.
Грађевина V, просторија 1, кота 402.14, са нивоа пода, С–81.
Датовање: крај 14. века.

189. Фрагментована игла, слична претходној, са делом оштећеном ушицом.
Обрађена кост, димензије: очувана дужина 7,8 цм.
Грађевина V, просторија 2, слој испод равни пода, С–99.
Датовање: 14. век.

190. Троугаона танка плочаста оплата. Са предње стране у једном углу урезан орнамент у виду четири „птичија окца".
Обрађена кост, димензије: 9,5 цм х 7 цм.
Грађевина II, кота 401.79, С–49.
Датовање: 14–16. век.

191. Део оплате од рога јелена са обе стране равно одсечен и пробушен.
Јеленски рог, резање, димензије: дужина 3 цм, пречник 3,7 цм.
Грађевина VII, просторија 1, насип изнад нивоа деструкције, С–75.
Датовање: 15–16. век.

192. Део оплате или пршљенак од ваљкасто обрађене кости, са оба краја равно одсечен и пробушен.
Обрађена кост, димензије: дужина 2 цм, пречник 1,8 цм.
Грађевина III-а, слој над подом, кота 401.00, С–69.
Датовање: 13. век.

193. Део оплате или пршљенак, сличан претходном.
Јеленски рог, резање, димензије: пречник 2,6 цм.
Сонда 3/87, VI–VII о. с., студијска збирка 1987.
Датовање: 15. век.

194. Део оплате, односно цевасти предмет, ваљкасто обрађен, пробушен и са оба краја равно засечен.
Обрађена кост, димензије: дужина 4 цм, пречник 1 цм.
Грађевина II, кв. VI/2, ниво пода, С–50.
Датовање: 14. век (?).

195. Део дворедог чешља са правоугаоним телом и неколико зубаца на „реткој" страни. На супротној „густој" страни од зубаца који недостају виде се само трагови.
Обрађена плочаста кост, димензије: очувана дуж. 5,5 цм, првобитна шир. 6,8 цм, очувана 4,5 цм.
Грађевина II-а, просторија 2, кв. I/3, III о. с., ископавања 1995. године.
Датовање: 17. век.

196. Део правоугаоног тела једноредног чешља, чији је један крај полукружно завршен. На горњој страни постоје трагови густог распореда зубаца.
Обрађена плочаста кост, димензије: очувана дуж. 10,5 цм, првобитна шир. 4 цм, очувана 2,5 цм.
Грађевина II-а, просторија 1, кв. I/1, кота 403.53, ископавања 1995. године.
Датовање: 17. век.

197. Мањи двореди чешаљ трапезастог облика са крупним зупцима на краћој страни и ситним, који су делом оштећени, на супротној дужој страни.
Обрађена кост, димензије: висина 5,8, краћа страна 4 цм, дужа око 6,2 цм.
Грађевина X, просторија 1,слој изнад нивоа грађења бедема, кота 405.14, С–92.
Датовање: рани 13. век.

ПРЕДМЕТИ КУЛТНЕ НАМЕНЕ

198. Мала икона са рељефном представом Богородице са Христом, резана у камену и незавршена. Лик Богородице је фино обрађен, док је Христ приказан само у контури припремљеној за даљу обраду. Горњи део иконе је полукружно обликован и делом оштећен, по свему судећи приликом обраде.
Камен, талк-стеатит, светлозелене до сиве боје прошаран мркоцрвеним пегама; димензије: висина 6 цм, ширина 4,5 цм, дебљина плочице 6–8 мм.
Грађевина IX, контролна сонда 3, из слоја изнад нивоа грађења бедема, С–96.
Датовање: крај 12. века – прва половина 13. века. *сл. 143.*

199. Ампула за свето миро, са кружним пљоснатим реципијентом, левкастим вратом и две дршке. На обе стране реципијента налазе се кружни медаљони уоквирени траком испуњеном троугластим орнаментом. Са једне стране у медаљону је лик Светог Димитри-

ја, док је на другом медаљону слична представа светитеља, који се не може идентификовати. Ампула је делом деформисана и оштећена јој је једна дршка.
Олово, ливење, димензије: висина 6,2 цм, пречник реципијента 5 цм.
Квадрат X/6, испред Грађевине V, слој тамномрке земље, кота 402,33, C–101.
Датовање: 12–13. век. *сл. 144*

ПРЕДМЕТИ ОД БРОНЗЕ, СРЕБРА И ОЛОВА

Делови висећег свећњака *сл. 148–149*

200. Фигура голуба са раширеним крилима. Састоји се од тела птице на коме су са бочних страна по два жлеба за монтирање посебних делова. У два жлеба постављена су крила која су добро очувана. Друга два предња жлеба служила су за постављање држача за свеће у виду металних грана, од којих постоје само фрагменти (кат. бр. 201). На телу птице постоје два кружна отвора са горње и доње стране, која су служила за провлачење танке металне осовине преко које је фигура била повезана са основним делом свећњака. Распоред ових отвора одређује коси положај осовине у односу на вертикалу од око 30 степени. На леђном делу фигуре налази се заломљени остатак једне гране, чији изглед и функција нису јасни.
Фигура: бронза, шупље ливење, димензије: висина фигуре 12,5 цм, дужина тела 15 цм, распон крила 15 цм. Осовина: гвожђе, ковање, пречник око 6 мм.
Грађевина II-а, просторија 2, слој пожара изнад пода, C–4.
Датовање: 15. век.

201. Фрагментована грана свећњака са основним делом, који је на једном крају профилисан према жлебу на телу фигуре голуба, где је била монтирана. Уз овај основни део налази се декоративни цвет готичке обраде и заломљени почетак гране од које су преостала још два мања фрагмента.
Бронза, ливење, димензије: очувана дужина гране 5 цм, цвет 3 цм x 3 цм.
Грађевина II-а, просторија 2, слој пожара изнад пода, C–4/1.
Датовање: 15. век.

202. Кружне окапнице свећњака са прстенастим ојачањем на доњој страни.
Бронза, ливење, димензије: пречници 6,7–7,1 цм; висина 1,7 цм.
Грађевина II-а, просторија 1, слој пожара изнад пода, C–4/3–6.
Датовање: 15. век.

Део звона *сл. 150*

203. Фрагмент горњег дела мањег звона са остатком украса, који су чиниле по три рељефне траке између којих се налазило натписно поље. Од натписа су преостала само три слова I * M (D).
Бронза, ливење, димензије: 13,6 цм x 11 цм; пречник горњег дела 15,5 цм; дебљина 8 мм.
Насип изнад Грађевине II, ископавања 1974, инв. бр. 753.
Датовање: 16. век (?).
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 87, сл. 64.

Потковии штапа *сл. 150*

204. Потков игуманског штапа, са ваљкастим профилисаним доњим делом и масивним трном квадратног пресека.
Бронза, ливење, димензије: дужина 9,2 цм; пречник ваљкастог дела 1,6 цм.
Припрата Богородичине цркве, гроб 1, инв. бр. 517.
Датовање: 13. век.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 83.

205. Потков вероватно игуманског штапа, сличан претходном.
Бронза, ливење, димензије: дужина 8 цм; пречник ваљкастог дела 1,3 цм.
Грађевина II, слој деструкције са доста шута, кота 401,79, C–44.
Датовање: крај 14. века – 15. век.

206. Потков игуманског штапа, сличан претходном.
Бронза, ливење, димензије: дужина 11,4 цм, пречник ваљкастог дела 1,8 цм.
Грађевина I, кв. D, код T. 9, слој пожара изнад првобитног пода.
Датовање: крај 14. века.

207. Потков игуманског штапа, сличан претходном.
Бронза, ливење, димензије: дужина 10,2 цм, пречник ваљкастог дела 1,7 цм.
Грађевина I, јужни анекс, I о. с.
Датовање: 15 век.

208. Потков штапа са полулоптастим доњим делом и масивним трном квадратног пресека, чији је врх заломљен.
Бронза, ливење, димензије: очувана дужина 7 цм; пречник доњег дела 1,7 цм.
Грађевина VI, ниво првобитног пода уз темељ јужног зида Грађевине VI-а.
Датовање: 13–14. век.

Оков иконе *сл. 150*

209. Део украсног окова иконе у виду траке бронзаног лима на коме се налази отиснути орнамент. У средишњем делу је кружно поље са осмолатичном розетом. Бочно од розете је орнамент са низом ромбичних поља испуњених љиљанима. На једном крају, где се орнамент завршава, уочавају се рупе за мале заковке.
Бронзани лим са траговима посребравања, отискивање орнамента на матрици, димензије: 22,8 цм x 3 цм.

Грађевина I, средњовековни слој изнад пода уз јужни зид, кота 405.08, истраживања 1989.
Датовање: 14. век.

210. Део украсног окова иконе у виду траке бронзаног лима са утиснутим орнаментом, који се састоји од кружних розета, истих као код претходног, између којих су кружне латице испуњене са по два цвета.
Бронзани лим са траговима посребравања, отискивање орнамента на матрици, димензије: 16 цм х 3 цм.
Грађевина I, средњовековни слој изнад пода, кота 405.08, истраживања 1989.
Датовање: 14. век.

Остали налази од бронзе и олова *сл. 150*

211. Декоративни елемент у виду полиедра, чији је један део засечен према профилу предмета на који је био монтиран. У средишту сваке од страница налази се кружни орнамент сачињен од шест урезаних тачака.
Бронза, ливење, урезивање, димензије: 4,5 цм х 4 цм.
Грађевина II, кв. I/3, из укопа испод дна темеља западног зида, C–76.
Датовање: друга половина 14. века.

212. Кружна апликација са орнаментом у виду розете сачињене од шест стилизованих цветова лале.
Бронза, ливење са проламањем и гравирање, димензије: 7 цм.
Параклис Св. Димитрија, инв. бр. 153.
Датовање: 17–18. век.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 128, сл. 78.

213. Оплата дршке осмоугаоног пресека са пластичним профилисаним ојачањима на доњем делу и при врху, по површини је украшена плитко урезаним валовницама.
Бронза, ливење и гравирање, димензије: дужина 8,1 цм; пречник 1,6 цм.
Без података о месту налаза, инв. бр. 772.
Датовање: 17–18. век.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 127, сл. 77.

214. Шестоугаона апликација са траговима три заковка на задњој страни.
Бронза, ливење, димензије: ширина 4,5 цм, дужина стране 2,8 цм.
Грађевина V, кв. X/3, изнад слоја деструкције, кота 402.39, C–72.
Датовање: 15. век.

215. Кружна плочица са алком и петљом за качење у средишту, делимично оштећена. На ободном делу очуване су две мале рупе, трећа недостаје.
Бронзани лим, димензије: пречник 6,5 цм.
Грађевина II, кв. IV/3, кота 401.70, C–31.

216. Део оплате са осмолатичном розетом, чији су делови испуњени стаклом.
Бронза, ливење и стакло беле и плаве боје, димензије: дужина 3,5 цм.
Грађевина IV, ниво пода, кота 402.88, C–8.

217. Мала полукружна дршка са извијеним крајевима.
Бронза, ливење, димензије: распон крајева 7 цм.
Грађевина V, просторија 1, испод равни пода, кота 401.60, C–80.
Датовање: 14. век.

218. Тас мале златарске или апотекарске ваге са три рупе за качење, испод обода.
Бронза, пресовање, димензије: пречник 6,2 цм.
Сонда 2/82, уз спољну страну јужног зида Параклиса Св. Димитрија, инв. бр. 65.
Датовање: 18. век.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр.160.

Ситни предмети од бронзе и олова *сл. 151*

219. Привезак у облику листа са петљом кроз коју је провучена алка за качење.
Бронза, ливење са проламањем, псеудофилигран, димензије: дужина 3 цм.
Укоп уз јужни вестибул Богородичине цркве, инв. бр. 658.
Датовање: 18. век – почетак 19. века.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 125.

220. Привезак кружног облика са назубљеним рубом и алком за качење, која је оштећена. У средишњем, делу је мотив крста једнаких кракова на којима се налазе по две кружне перфорације.
Бронза, ливење са проламањем, димензије: пречник 2,4 цм.
Грађевина II, кв. III/1, насипни слој, 402.70, C–14.
Датовање: 16. век (?).

221. Мања фрагментована апликација са остацима пластичног украса и две кружне петље.
Бронза, ливење, димензије: 2,5 цм х 2,4 цм.
Грађевина IV, кв. III/2, насипни слој, C–10.

222. Мала елипсоидна пређица са трном.
Гвожђе, ковање, димензије: 2,3 цм х 2,9 цм.
Сонда 2/82, уз Параклис Св. Димитрија, инв. бр. 62.
Датовање: 17–18. век.

223. Кружна копча са плитким пластичним украсом на горњој површини.
Бронза, ливење са проламањем, димензије: пречник 2,4 цм.
Без података о месту налаза, инв. бр.771.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 126.

224. Елипсоидна алка у облику змије која прождире сопствени реп, оштећена.
Гвожђе, ливење, димензије: 4 цм x 3 цм.
Укоп уз јужни вестибул Богородичине цркве, инв. бр. 653.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 54.

225. Ланац који се састоји од 11 сегмената рађених од уплетене танке жице.
Бронзана уплетена жица, димензије: укупна дужина 21 цм, дужина сегмента 1,8 цм до 2,2 цм.
Грађевина II, кв. II/3, слој насипа са каменом, кота 402.38, С–22.
Датовање: 17. век.

226. Украсна игла са лоптастом главом.
Бронза, димензије: дужина 5,8 цм.
Сонда 2/82, јама, уз Параклис Св. Димитрија, инв. бр. 66.
Датовање: 18. век.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 156.

227. Грубо обрађена оловна пломба у виду крста. На бочном краку налази се остатак рупице за провлачење танке врпце.
Олово, ливење и опсецање, димензије: 5,8 цм x 4,2 цм, ширина крака 8 мм.
Сонда 3/87 – јама 4, инв. бр. 767.
Датовање: крај 14. века.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 110, сл. 67.

228. Део окова копче за књигу, чији је предњи део ливен у облику листа са кружном петљом, док је задњи део, спојен нитном од лима. Између предње и задње плочице била је провучена кожна трака.
Бронза ливење, бронзани лим, димензије: дужина 4,3 цм.
Спољна припрата, северна капела, укоп у с-з углу, инв. бр. 507.
Датовање: 18. век (?).
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 88.

229. Део копче за књигу.
Бронза, ливење, димензије: дужина 2,1 цм.
Укоп уз јужни вестибул Богородичине цркве, инв. бр. 165.
Датовање: 18. век.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 165.

230. Део копче за књигу.
Бронза, ливење, димензије: дужина 2,4 цм.
Спољна страна Цркве Св. Николе, гробови 2–3, инв. бр. 672.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 80.

231. Део копче од лучно савијене жице која се на крајевима завршава кружним петљама.
Бронзана жица, димензије: 1,5 цм x 1,4 цм.
Грађевина II, кв. II/3, насипни слој, кота 403.10, С–22 а.

232. Каричица од бронзане жице са отвореним крајевима.
Бронза, димензије: 1,9 цм x 1,6 цм.
Грађевина II-а, слој пожара изнад пода, студијска збирка 2010.
Датовање: 16. век.

233. Каричица од тордиране бронзане жице, отворених крајева.
Бронза, димензије: пречник 2,2 цм.
Грађевина II-а, слој пожара изнад пода, студијска збирка 2010.
Датовање: 16. век.

234. Прстен са елипсоидном главом, која има пластично обрађен руб. Њена горња површина је равна и украшена веома плитким орнаментом. Карика прстена делом деформисана.
Бронза, ливење, димензије: пречник карике око 2 цм, глава 1,5 цм x 1 цм.
Испред Грађевине VIII, контролна сонда 3, насипни слој, кота 404,58.
Датовање: 16–17. век.

Гробни прилози из некрополе око Цркве Светог Николе
сл. 152

235. Лунуласта наушница на полукружној карици. По целој површини украшена је гравираним стилизованим мотивима. У кружним пољима, којих има пет, налазе се крстови са лежиштима у средини за драги камен или бисер, који недостају. У међупросторима су троугаони лиснати мотиви, у којима су такође били украсни каменови или бисери.
Сребро са позлатом, ливење, искуцавање, гравирање и инкрустације, димензије: 3,5 цм x 2,2 цм.
Некропола Цркве Св. Николе, гроб А уз северни зид припрате, ископавања 1968.
Датовање: почетак 15. века.
Објављено: Радан-Јовин 1969, 76–77, сл. 5; Шакота 1988, 162; Благо манастира Студенице, 148, кат. бр. 3.

236. Пар лунуластих наушница са полукружном кариком. Лунуле су глатких површина, без украса.
Сребро, ливење и искуцавање, димензије: 2,6 цм x 1,8 цм.
Некропола Цркве Св. Николе, гроб В са северне стране припрате уз претходни, ископавања 1968.
Датовање: прва половина 15. века.
Објављено: Шакота 1988, 162; Благо манастира Студенице, 148, кат. бр. 2.

237. Скупни налаз 12 малих лоптастих дугмади – пуцета, са високом петљицом.
Сребро, ливење, димензије: пречник 6 мм, висина 11 мм.
Некропола Цркве Св. Николе, гроб А уз северни зид припрате, ископавања 1968, инв. бр. 669.
Датовање: прва половина 15. века.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 78, сл. 62.

238. Лоптасто дугме – пуце, истог типа као претходна.
Сребро, ливење, димензије: пречник 7 мм, висина 13 мм.
Некропола Цркве Св, Николе, гроб означен као 1–2, ископавања 1968, инв. бр. 673.
Датовање: прва половина 15. века.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 81.

239. Лоптасто дугме – пуце, истог типа као претходно. У језгру стаклена перла кроз коју је провучена метална петља за качење. Преко перле у језгру је оплата по површини украшена ситним филиграном, а са доње стране гранулама.
Стакло безбојно и сребрни лим, филигран и гранулација, димензије: пречник 6 мм, висина 14 мм.
Некропола Цркве Св. Николе, гроб означен као 1–2, ископавања 1968, инв. бр. 674.
Датовање: прва половина 15. века.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 82.

240. Привесак облика шестокраке звезде са крстом у средини и рупом за качење на горњем крају.
Олово, ливење са проламањем, димензије: 2,9 цм x 3,4 цм.
Некропола Цркве Св. Николе, гроб означен као 1–2, ископавања 1968, инв. бр. 671.
Датовање: 15. век (?).
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 79, сл. 66.

241. Каричица од дебље тордиране жице са отвореним крајевима.
Бронза, димензије: пречник 2,2 цм.
Некропола Цркве Св. Николе, гроб 3, ископавања 1968, инв. бр. 675.
Датовање: 14–15. век.

ГВОЗДЕНИ ПРЕДМЕТИ

Потковице за обућу — *сл. 153*

242. Потков елипсоидног облика, са извијеним крајевима у виду петљи. Средишњи део лука је мало проширен. На том делу се налази један клинасти зашиљени додатак који је благо повијен.
Гвожђе, ковање, димензије: 9,3 цм x 6,5 цм.
Грађевина II, кв. VI/3, С–12.
Датовање: 16–17. век.

243. Потков истог типа као претходни.
Гвожђе, ковање, димензије: 8 цм x 6 цм.
Сонда 9/84, из поремећеног слоја, студијска збирка 1984.

244. Потков истог типа као претходни, мало деформисан.
Гвожђе, ковање, димензије: 8 цм x 5 цм.
Грађевина II, кв. II/3, насипни слој, С–1.
Датовање: 16–17. век.

245. Потков истог типа као претходни.
Гвожђе, ковање, димензије: 9,4 цм x 6,2 цм.
Простор северно од Параклиса Св. Димитрија, насипни слој 1987.
Датовање: 17–18. век.

246. Потков истог типа као претходни.
Гвожђе, ковање, димензије: 9,6 цм x 7,2 цм.
Простор северно од Параклиса Св. Димитрија, насипни слој 1987.
Датовање: 17–18. век.

247. Потков истог типа као претходни.
Гвожђе, ковање, димензије: 8,2 цм x 5,6 цм.
Простор уз јужни зид Параклиса Св. Димитрија, сонда 2/82, II о. с., инв. бр. 136.
Датовање: 17–18. век.

248. Потков истог типа као претходни.
Гвожђе, ковање, димензије: 7 цм x 4,5 цм.
Грађевина I, јужни анекс, слој изнад пода, ископавања 1990.

249. Потков истог типа као претходни.
Гвожђе, ковање, димензије: 8 цм x 6,4 цм.
Грађевина II-а, просторија 2, слој пожара, кота 402.06, студијска збирка 2010.
Датовање: прве деценије 17. века.

250. Потков истога типа као претходни.
Гвожђе, ковање, димензије: 7 цм x 5,8 цм.
Ров I/87, до дубине од 1,30 м, студијска збирка 1987.
Датовање: 17–18. век.

251. Потков истога типа као претходни.
Гвожђе, ковање, димензије: 8,5 цм x 5,3 цм.
Ров I/87, до дубине од 1,30 м, студијска збирка 1987.
Датовање: 17–18. век.

252. Потков истога типа као претходни.
Гвожђе, ковање, димензије: 8 цм x 6,5 цм.
Сонда 3/87, укоп, студијска збирка 1987.
Датовање: крај 14. – 15. век.

253. Потков истога типа као претходни.
Гвожђе, ковање, димензије: 9 цм x 5,5 цм.
Сонда 3/87, укоп, VI о. с., студијска збирка 1987.
Датовање: крај 14. – 15. век.

254. Потков истог типа као претходни.
Гвожђе, ковање, димензије: 9,7 цм x 6,4 цм.
Сонда 3/87, укоп, студијска збирка 1987.
Датовање: крај 14. – 15. век.

255. Потков у облику преломљеног лука са повврнутим крајевима. На средишњем делу лука повијен клинасти зашиљен закивак.
Гвожђе, ковање, димензије: 8,7 цм x 7,6 цм.
Грађевина II, кв. III/2, кота 401.99, С–41.
Датовање: 16. век.

256. Потков полукружног облика са суженим и посувраћеним крајевима у виду петљи. На средишњем делу ширег лука два повијена, клинасто зашиљена заковка. Са доње стране крајева брадавичаста проширења.
Гвожђе, ковање, димензије: 9,5 цм x 7 цм.
Сонда 3/87, укоп, студијска збирка 1987.
Датовање: 15. век (?).

257. Потков сличан претходном.
Гвожђе, ковање, димензије: 9,6 цм x 8,7 цм.
Грађевина II, кв. II/3, кота 402.11, С–33.
Датовање: 16. век.

258. Потков истог типа као претходни.
Гвожђе, ковање, димензије: 8,7 цм x 6,5 цм.
Сонда 3/84–85, IV о. с., инв. бр. 374.
Датовање 16–17. век.

259. Потков истог типа са претходним.
Гвожђе, ковање, димензије: 9,2 цм x 7 цм.
Квадрат X/2, сонда 5/2013, укоп, С–111.
Датовање: крај 14. века – прве деценије 15. века.

260. Потков истог типа као претходни.
Гвожђе, ковање, димензије: 8,6 цм x 7,5 цм.
Ров I/87, до дубине од 1,20 м, студијска збирка 1987.
Датовање: 16–18. век.

261. Потков потковичастог облика са посаврнутим крајевима у виду петљи. На средишњем делу два клинасто зашиљена заковка. Са доње стране крајева брадавичаста проширења.
Гвожђе, ковање, димензије: 8,7 цм x 9,2 цм.
Сонда 2/82, простор уз јужни зид Параклиса Св. Димитрија, инв. бр. 120.
Датовање: 16–18. век.

262. Потков потковичастог облика са суженим крајевима који се завршавају заковцима у виду нитни. Закивак истог облика налази се и на проширеном лучном делу. Један крак је заломљен.
Гвожђе, ковање, димензије: 8,6 цм x 9 цм.
Трем Параклиса Св. Димитрија, ниво пожара, инв. бр. 113.
Датовање: 18. век.

263. Потков полукружног облика са издуженим уским крацима на чијим завршецима су се налазиле нитне. На нешто ширем лучном делу налазе се три благо повијена шиљка.
Гвожђе, ковање, димензије: 8 цм x 10 цм.
Трем Параклиса Св. Димитрија, ниво пожара, инв. бр. 160.
Датовање: 18. век.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 160.

Коњаничка опрема

Потковице *сл. 155*

264. Коњска потковица плочаста, лучног облика. На бочним странама налазе се по три четвртасте рупе за закивке.
Гвожђе, ковање, димензије: 11,5 цм x 11,5 цм.
Трем Параклиса Св. Димитрија, ниво пожара, инв. бр. 112.
Датовање: 18. век.

265. Коњска потковица, истог типа као претходна.
Гвожђе, ковање, димензије: 11,5 цм x 10 цм.
Грађевина VIII, контролна сонда 3, кота 404.20, С–94.
Датовање: 16–17. век.

266. Коњска потковица истог типа као претходне.
Гвожђе, ковање, димензије: 10,8 цм x 10,8 цм.
Сонда 3/85, инв. бр. 390.
Датовање: 16–17. век.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 90.

267. Коњска потковица истог типа као претходна.
Гвожђе, ковање, димензије: 11,6 цм x 11,8 цм.
Трем Параклиса Св. Димитрија, ниво пожара, инв. бр. 203.
Датовање: 18. век.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 159.

268. Коњска потковица истог типа као претходна.
Гвожђе, ковање, димензије: 10 цм x 10 цм.
Насипни слој испред Параклиса Св. Димитрија, студијска збирка 1987.
Датовање: 18. век.

269. Коњска потковица истог типа као претходна.
Гвожђе, ковање, димензије: 11 цм x 11 цм.
Сонда 3/84–85, студијска збирка 1985.

270. Коњска потковица истог типа као претходна.
Гвожђе, ковање, димензије: 9,6 цм x 9,2 цм.
Кв. IX/4, укоп, кота 402.40.
Датовање: крај 18. века.

271. Коњска потковица истог типа као претходна. Један крак недостаје.
Гвожђе, ковање, димензије: 9,6 цм x 9,5 цм.
Кв. IX/4, укоп, кота 402.40, С–70.
Датовање: крај 18. века.

272. Коњска потковица истог типа као претходна.
Гвожђе, ковање, димензије: 10,5 x 9 цм.
Сонда 3/84, ниво паљевине, инв. бр. 159.
Датовање: 17–18. век.

273. Коњска потковица истог типа као претходна.
Гвожђе, ковање, димензије: 9,5 цм x 8 цм.
Сонда 5/82, инв. бр. 446.
Датовање: 17–18. век.

274. Плочаста потковица, готово кружног облика, са крајевима који се преклапају. На бочним странама налазе се по четири кружне рупе за закивке.
Гвожђе, ковање, димензије: 10,8 цм x 11,5 цм.
Простор северно од Параклиса Св. Димитрија, насипни слој, студијска збирка 1987.
Датовање: 17–18. век.

275. Плочаста потковица истог типа као претходна, делимично оштећена.
Гвожђе, ковање, димензије: 10 цм x 11,8 цм.
Сонда 3/87, укоп, насип шута и ћерамиде, студијска збирка 1987.
Датовање: 17–18. век.

Делови ойреме јахача *сл. 154*

276. Узенгија крушколиког облика чији је горњи део, где се качи ремен, заштићен полукружно савијеном украсном плочицом. Доњи део за ослонац ноге је плочасто проширен и ојачан по средини једним пластичним ребром.
Гвожђе, ковање, димензије: укупна висина 20 цм, ширина 14,2 цм, ширина ногоступа 7 цм.
Сонда 3/87, средњовековни укоп, инв. бр. 747.
Датовање: крај 14. – 15. век.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 56.

277. Узенгија крушколиког облика са издуженом правоугаоном перфорацијом на горњем делу за провлачење ремена. Доњи део је у виду кружне плоче за ослонац ноге, која је делом оштећена.
Гвожђе, ковање, димензије: висина 16 цм, пречник кружне плоче 9 цм.
Простор северно од Параклиса Св. Димитрија, насипни слој, студијска збирка 1987.
Датовање: 17–18. век.

278. Мамуза лучно повијених кракова који се завршавају кружним петљама, које су само делимично очуване. На другом крају је рачвасти трн са осмозубим точкићем.
Гвожђе, ковање, димензије: укупна дужина 10 цм, размак кракова 9 цм.
Јужни бедем, сонда 2/2011, средњовековни укоп, кота 405.30, C–85.
Датовање: крај 14. века.
Аналогије: Minić, Vukadin 2007, 124, kat. br. 181–184, sl. 77, са наведеним и другим примерима.

Делови ойреме коња *сл. 154*

279. Пређица петоугаоног облика, без очуваног трна.
Гвожђе, ковање, димензије: 6,8 цм x 5 цм.
Грађевина V, просторија 1, испод равни поднице, кота 401.60, C–84.
Датовање: 13–14. век.

280. Разводник за кожни ремен, са једном извученом и проширеном страном.
Гвожђе, ковање, димензије: 6,5 цм x 5,8 цм.
Ров за водовод у манастирској башти, студијска збирка 1987.

281. Фрагмент коњских жвала, са очуваним држачем кожног ремена и низом перфорираних куглица које су чиниле везу са другом страном, која недостаје.
Гвожђе, ковање и ливење, димензије: држач ремена 8 цм x 3 цм.
Трем Параклиса Св. Димитрија, ниво пожара, инв. бр. 717.
Датовање: 18. век.

Лични прибор – ножеви и бритве *сл. 156*

282. Нож са равним сечивом и коштаном дршком. Оплата дршке, делимично очувана и померена, састојала се од две плочице, била је са два закивка аплицирана на метални део дршке ножа.
Гвожђе, ковање и обрађена кост, димензије: дужина 18,5 цм.
Трем Параклиса Св. Димитрија, ниво пожара над подом, инв. бр. 110.
Датовање: 18. век.

283. Нож истог типа као претходни, са очуваном коштаном оплатом дршке која је са три закивка спојена са металним делом дршке ножа.
Гвожђе, ковање и обрађена кост, димензије: дужина 17,8 цм.
Грађевина III, ниво деструкције изнад пода са шутом, кота 401.80, C–54 a.
Датовање: крај 14. – почетак 15. века.

284. Нож истог типа као претходни. Већи део равног сечива недостаје. Добро очувана дршка обложена је са две коштане плочице, спојене за метални део са четири закивка. Обе плочице су украшене тракама које чине низови ситних убода.
Грожђе, ковање и обрађена кост, димензије: очувана дужина 11,7 цм.
Грађевина II, насипни слој, кота 402.96, C–6.

285. Део ножа са равним сечивом и делом дршке на којој се налазила коштана оплата која недостаје. Очуван је траг рупе једног закивка.

Гвожђе, ковање, димензије: дужина 15,2 цм.
Мали конак I, сонда 4/82, инв. бр. 453.
Датовање: крај 14. – почетак 15. века.

286. Дршка са коштаном оплатом малог ножа, чије сечиво недостаје. Коштане плочице су повезане са металним делом са три заковка.
Гвожђе, ковање, обрађена кост, димензије: очувана дужина 4,5 цм.
Источни бедем, сонда 2/82, II о. с., инв. бр. 139.

287. Дршка са коштаном оплатом мањег ножа, чије сечиво недостаје. Коштане плочице на којима се налази урезани орнамент, повезане су са металним делом дршке са три бронзана заковка.
Гвожђе, ковање, обрађена кост, димензије: очувана дужина 6,5 цм.
Грађевина V, ниво деструкције, С–73.
Датовање: крај 14. – прве деценије 15. века.

288. Део оплате, вероватно дршке ножа, са остацима три бронзана заковка.
Обрађена кост, димензије: дужина 4,7 цм, већа ширина 1,7 цм.
Грађевина I, кв. X, дубина 0,90, испод нивоа шута.
Датовање: прва половина 15. века.

289. Фрагментовано сечиво ножа са благо повијеним леђним делом и почетком трна за усађивање у дрвену или коштану дршку.
Гвожђе, ковање, димензије: очувана дужина 9,8 цм.
Сонда 3/84–85, III о. с., инв. бр. 327.

290. Сечиво ножа са равном оштрицом и благо повијеним леђним делом, са трном за усађивање у дрвену или коштану дршку.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 10,7, ширина сечива 1,2 цм.
Грађевина VII, просторија 2, са пода, ниво деструкције, С–110.
Датовање: крај 14. века.

291. Равно сечиво ножа са очуваним почетком трна за усађивање у дршку.
Гвожђе, ковање, димензије: очувана дужина 10,2 цм.
Трем Параклиса Св. Димитрија, ниво пожара, инв. бр. 110.
Датовање: 18. век.

292. Сечиво ножа са повијеним леђним делом и трном за усађивање у дрвену или коштану дршку.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 10,2 цм.
Без података о месту налаза, ископавања 1981, инв. бр. 1.

293. Сечиво бритве са повијеним леђним делом и благо извијеним врхом. При дну оштрице је рупа за осовину, која повезује сечиво и корице. При крају се налази перфорација са алком за качење.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 12,2 цм.
Трем Параклиса Св. Димитрија, ниво пожара, инв. бр. 64.
Датовање: 18. век.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 154.

294. Сечиво бритве, као претходно.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 18 цм.
Јама уз јужни вестибул Богородичине цркве, инв. бр. 663.
Датовање: 18. – почетак 19. века.

295. Сечиво бритве, благо извијено, које са доњег краја прелази у кружну петљу за за качење. Врх сечива недостаје.
Гвожђе, ковање, димензије: очувана дужина 11,2 цм.
Ров IX/87, кв. II, старији насипни слој, дубина 1,00 м до 1,35 м.
Датовање: 16. век (?).

296. Виљушка са два зупца која прелазе у дршку на којој се налазила оплата од кости, која није сачувана. Преостала су два заковка којима је била причвршћена за металну подлогу.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 16,5 цм.
Источни бедем, сонда 2/82, II откопни слој, ниво насипа, инв. бр. 122.
Датовање: 15–16. век (?).

Алат и кућни прибор *сл. 157, 158*

297. Секира кратког врата са широким лучно обликованим сечивом. На врат се наставља ушица, чија је задња страна ојачана и услед употребе мало проширена.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 13,2 цм, ширина сечива 9,8 цм.
Грађевина II, кв. III/1–2, ниво пода, кота 401.61, С–52.
Датовање: 14–15. век.

298. Секира са мало издуженим вратом, равном и ојачаном ушицом – усадником за дрвену дршку. Сечиво је благо лучно обликовано.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 18,5 цм, ширина сечива 11,2 цм.
Грађевина VIII, контролна сонда 3, кота 404.18, С–95.
Датовање: 14–15. век.

299. Брадва за обраду дрвета са трапезасто проширеном хоризонталном оштрицом и ојачаним задњим делом, који се користио као чекић. Отвор за дрвену држаљу је правилно кружан.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 11,6 цм, ширина оштрице 6 цм.
Грађевина II-а, просторија 1, са пода испод слоја деструкције.
Датовање: 16. век.

300. Мали чекић са главом на чијем се једном крају налази конично проширена ударна површина, а на другом део са два шиљка за вађење клинова. На горњи део наставља се метална дршка четвртастог пресека, на чијем плочасто истањеном доњем делу се налази обострано лежиште за дрвену оплату, која је била причвршћена са два заковка.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 12 цм, дужина главе 6,5 цм.
Без података о месту налаза, инв. бр. 775.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 131.

301. Мали чекић са две јако истрошене и деформисане ударне површине. У средишњем делу налази се четвртасти отвор за дршку, који се од горње површине према доњој конично шири.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 4,5 цм, отвор за дршку: горе 10 x 6 мм, доле 15 x 9 мм.
Сонда 7/85, јама.
Датовање: крај 18. века.

302. Нож за ренде, плочасто издужено сечиво, са благо проширеном оштрицом на доњем крају.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 15,5 цм, ширина сечива 4 цм.
Грађевина II-а, просторија 2, ниво пожара.
Датовање: 16. век.

303. Длето за дрво, квадратног пресека, са оштрицом на једном крају.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 20,8 цм.
Грађевина II-а, просторија 1, са пода испод слоја деструкције.
Датовање: 16. век.

304. Шестар за дрворезбарење. Горњи део кракова, који су спојени осовином, декоративно је обликован.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина кракова 17,8 цм.
Грађевина II-а, просторија 1, са пода испод слоја деструкције.
Датовање: 16. век.

305. Део шестара за дрворезбарење, сличан претходном. Очуван један крак, у горњем делу декоративно обликован.
Гвожђе, ковање, димензије: очувана дужина 9 цм.
Грађевина II-а, просторија 2, ниво пожара.
Датовање: 16. век.

306. Длето за дрво, квадратног пресека, са остатком оштрице.
Гвожђе, ковање, димензије: 12,3 цм.
Сонда 3/84–85, IV о. с., инв. бр. 358.

307. Фрагментовано длето за дрво, правоугаоног пресека, очуван доњи део са сечивом.
Гвожђе, ковање, димензије: очувана дужина 6,6 цм.
Грађевина II-а, просторија 2, ниво пожара.
Датовање: 16. век.

308. Длето за обраду камена, правоугаоног пресека, са оштрицом на доњем крају.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 14,5 цм.
Богородичина црква, унутрашња припрата, сонда 2/81, дубина 0,40 м, инв. бр. 12.
Датовање: крај 12. века.
Библиографија: Јанковић 1986, 111, сл. 9.

309. Мали наковањ, квадратног пресека, који се према доњем делу сужава.
Гвожђе, ковање, димензије: очувана дужина 9,2 цм, на пресеку 2,8 x 3 цм.
Грађевина II, уз спољно лице јужног зида, средњовековни слој, C–11.
Датовање: 15. век (?).

310. Шило кружног пресека са делом трна за усађивање дршке.
Гвожђе, ковање, димензије: 9,5 цм.
Укоп уз јужни вестибул Богородичине цркве, инв. бр. 676.
Датовање: почетак 19. века.

311. Шило са трном за усађивање дршке, који се завршава масивним четвртастим ојачањем. Доњи део шила, квадратног пресека, фрагментован је.
Гвожђе, ковање, димензије: очувана дужина 10,4 цм.
Укоп уз јужни вестибул Богородичине цркве, инв. бр. 634.
Датовање: почетак 19. века.

312. Мала гвоздена игла за шивење, очуване ушице, савијена.
Гвожђе, ковање, укупна дужина 8 цм.
Грађевина II-а, просторија 2, ниво пожара.

313. Мало шило правоугаоног пресека, са трном за насађивање дршке.
Гвожђе, ковање, дужина 7 цм.
Грађевина II-а, просторија 2, ниво пожара.
Датовање: 16. век.

314. Алатка за фино дрворезбарење, на једном крају се завршава куком са оштрицом, док се на другом уочавају трагови оштрица сврдла. Правоугаоног је пресека који ниже прелази у осмоугаони.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 11,3 цм.
Грађевина II-а, просторија 2, ниво пожара.
Датовање: 16. век.

315. Алатка за дрворезбарење у виду благо закривљене полуге, правоугаоног пресека, која се на једном крају завршава куком са зашиљеним врхом.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 17,8 цм.
Грађевина II-а, просторија 2, ниво пожара.
Датовање: 16. век.

316. Алатка слична претходној.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 17,6 цм.
Грађевина II-а, просторија 1, ниво пода.
Датовање: 16. век.

317. Алатка слична претходним, чији је један крај повијен, плочасто проширен и завршен оштрим шиљком.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 10,2 цм.
Грађевина II-а, просторија 1, слој над подом.
Датовање: 16. век.

318. Алатка или део прибора непознате намене са дршком која се на горњем крају завршава већом кружном алком. На доњем крају се налази усек са вертикалном осовином којом је причвршћена полуга, можда нека врста сечива, чији је врх заломљен.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина дршке 11,5 цм, очувана дужина полуге – сечива 8,5 цм.
Грађевина II-а, просторија 2, слој пожара.
Датовање: 16. век.

319. Конични кружни усадник, који се завршава шиљком квадратног пресека.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 8 цм.
Грађевина V, изнад слоја деструкције, кота 402.43, С–71.
Датовање: 15. век

320. Висак са кружном перфорацијом у горњем делу и телом које се сужава у шиљак. При врху се налазе два полукружна крилца.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 8,4 цм.
Грађевина II-а, просторија 2, ниво пожара.
Датовање: 16. век.

321. Алатка правоугаоног пресека, са кружном петљом на горњем крају, а доњи део, који скреће под углом, завршава се оштрицом.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 20,2 цм.
Сонда 2/2011, средњовековни укоп.
Датовање: 14. – прве деценије 15. века.

322. Мала алатка са трном на горњем делу и оштрицом на доњем, која је полукружно проширена.
Олово, ливење и ковање, димензије: дужина 5,5 цм, ширина оштрице 1,4 цм.
Мали конак I, сонде 2/84 и 5/84 – јама, инв. бр. 705.

323. Мистрија са издуженом, троугаоном радном површином и уском дршком у виду трна за насађивање дрвене ручке.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина радне површине 15 цм, ширина 5 цм, дужина дршке 11 цм.
Налаз из куполе Богородичине цркве 1974. године, инв. бр. 666.
Датовање: 16. век (?).
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 89.

324. Дводелне маказе широког сечива са кружним петљама за провлачење прстију. Обе половине спојене су заковком. Површине, које су изгледа биле украшене, оштећене су корозијом.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 25,8 цм.
Сонда у трему конака из 1839. године, слој пожара, инв. бр. 774.
Датовање: 15–16. век.

325. Плитка кашика са издуженим оштећеним реципијентом, који са доње стране има уско ојачање – ребро, које прелази у трн за насађивање дрвене дршке.
Гвожђе, ковање, димензије: укупна дужина 13,2 цм, ширина реципијента 6,3 цм.
Грађевина I, квадрат X, дубина 1,10 м.

326. Део ланца верига са очуваних пет сегмената од којих је сваки у виду издужене осмице са тордираним тракама средишњег дела. На једном крају ланца налазила се кружна алка, а слична је изгледа постојала и на супротном крају уз коју постоји и траг куке.
Грожђе, ковање, димензије: дужина сегмента 9 цм, пречник алке 4,1 цм.
Грађевина V, просторија 2, ниво пода, кота 401.55, слој деструкције, С–86.
Датовање: крај 14. – прве деценије 15. века.

327. Фрагментоване машице којима недостаје горњи део. Оба крака су на доњем делу полукружно извијена.
Гвожђе, ковање, димензије: очувана дужина кракова 12 и 13,5 цм.
Квадрат X/2, сонда 5/2013 – укоп, С–112.
Датовање: крај 14. – прве деценије 15 века.

328. Кантар са очуваном полугом квадратног пресека, полиедарском главом на једном крају, и одговарајућим деловима који су у фрагментима.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина полуге 24,7 цм.
Трем Параклиса Св. Димитрија, ниво пожара, инв. бр. 106.
Датовање: крај 18. века.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 161.

329. Кантар истог типа као претходни, са сачуваним тегом.
Гвожђе, ковање, димензије: 23,2 цм.
Трем Параклиса Св. Димитрија, ниво пожара, инв. бр. 104.
Датовање: крај 18. века.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 162.

Грађевински метал

Клинови *сл. 160*

Тип 1
330. Клин издуженог тела, квадратног пресека, са неправилном, грубо искованом плочастом главом, различитих величина. Откривено је преко две стотине клинова овога типа.
Гвожђе, ковање, димензије: дужине од 5 цм до 38 цм.
Места бројнијих налаза:
Грађевина II-а, просторија 2, ниво пожара (16. – прве деценије 17. века).
Грађевина V, просторије 1 и 2, ниво деструкције (крај 14. века).
Грађевина VII, просторија 1 и простор испред, ниво деструкције (крај 14. века).
Сонда 2/82, II и III о. с., дужине 17–26 цм.
Сонда у трему конака из 1839, 3 ком. дужине 36–38 цм.
Сонда 2/2011, укоп (крај 14. века), дужине 6–10 цм.

Тип 2
331. Клин масивног издуженог тела са главом посаврнутом само на једну страну, у виду куке.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 21 цм.
Грађевина II-а, просторија 2, ниво пожара.
Датовање: 16. – прве деценије 17. века.

Тип 3
332. Клин издуженог тела, квадратног пресека, са пирамидалном главом која је са бочних наспрамних страна у равни са телом клина. Налази овога типа (укупно 7 ком.) потичу искључиво са простора јужно од Параклиса Св. Димитрија.
Гвожђе, ковање, димензије: дужине 21–24 цм.
Сонда 2/82, III о. с.; сонда 3/84–85.
Датовање: 16–17. век (?).

Тип 4
333. Клин издуженог тела, квадратног пресека, са већом кружном плочастом главом. Налази овог типа (укупно 4 ком.) потичу углавном са простора јужно од Параклиса Св. Димитрија.
Гвожђе, ковање, димензије: дужине 11–16 цм.
Источни бедем, сонда 2/82, III о. с.; сонда 3/84–85, III о. с.
Датовање: 16–17. век.

Тип 5
334. Мали клин са троугаоном, вертикално постављеном главом. Служио је за прикивање потковице на коњско копито.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 4 цм.
Источна капија, сонда 3/87 – укоп; Јужни бедем, сонда 2/2011, укоп; сонда 3/84–85, III о. с.
Датовање: 14–15. век.

Тип 6
335. Клин издуженог тела чији је горњи део посаврнут у малу кружну петљу.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 8,5 цм.
Источни бедем, сонда 3/84–85, III о. с.

Окови и оплате *сл. 161*

336. Кламфа кратког плочастог тела и издужених, зашиљених крајева.
Гвожђе, ковање, димензије: 7 цм x 6,5 цм.
Грађевина II-а, просторија 2, ниво пожара, студијска збирка 2010.
Датовање: 16. – прве деценије 17. века.

337. Кламфа, као претходна.
Гвожђе, ковање, димензије: 5 цм x 3,7 цм.
Грађевина II, ров IX/87, дубина 3,60 м, студијска збирка 1987.
Датовање: 14. век (?).

338. Кламфа малих димензија, кратког и проширеног тела у чијем средишту се налази квадратна перфорација за провлачење држача ланца.
Гвожђе, ковање, димензије: 4 цм x 4 цм.
Спољна припрата, укоп у северној капели, инв. бр. 511.
Датовање: 18. век (?).

339. Кламфа са два кратка шиљка, широког плочастог тела у чијем средишту се налази кружна перфорација.
Гвожђе, ковање, димензије: плочасти део 4,7 цм x 4,5 цм, дужина шиљка 2,5 цм.
Грађевина II-а, просторија 2, ниво пожара.
Датовање: 16. – прве деценије 17. века.

340. Кружни оков од тракасте плоче гвозденог лима, преклопљених и закивком спојених крајева. Са унутрашње стране сачувана су два оштра закивка.
Гвожђе, ковање, димензије: пречник 9 цм, ширина траке лима 1 цм.
Грађевина II-а, просторија 2, ниво пожара.
Датовање: 16. – прве деценије 17. века.

341. Алка са тордираним телом повезана са петљом-багламом за уграђивање у дрвену подлогу.
Гвожђе, ковање, димензије: пречник 4,5 цм.
Спољна припрата, сонда 7/85 – јама, инв. бр. 704.
Датовање: 18. век (?).

342. Већа алка четвртастог пресека повезана са петљом-багламом за уграђивање у дрвену подлогу.
Гвожђе, ковање, димензије: пречник 8,5 цм.
Сонда 3/84–85, III о. с., инв. бр. 332.
Датовање: 17–18. век.

343. Реза у виду полуге правоугаоног пресека, која се на једном крају завршава петљом са мањом багламом, на другом крају има елипсоидни отвор за провлачење другог фиксног дела резе.
Гвожђе, ковање, димензије: укупна дужина 26 цм.
Трем Параклиса Св. Димитрија, ниво пожара, инв. бр. 111.
Датовање: 18. век.

344. Реза, слична претходној.
Гвожђе, ковање, димензије: укупна дужина 12,5 цм.
Грађевина II-а, просторија 2, кота 402.40, слој пожара.
Датовање: 16. – прве деценије 17. века.

345. Баглама са кружно обликованом петљом на једном крају и два паралелна крака која се завршавају шиљком.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 12 цм.
Грађевина II-а, просторија 2, ниво пожара.
Датовање: 16. – прве деценије 17. века.

346. Баглама, као претходна.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 7,5 цм.
Источни бедем, сонда 3/84–85.

347. Баглама, као претходна.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 8,4 цм.
Испред Грађевине II, кв. II/4–5, насипни слој.

348. Баглама, као претходна.
Гвожђе, ковање, димензије: 6 цм.
Сонда 3/87, средњовековни укоп.
Датовање: 14–15. век.

349. Двострука баглама спојена преко кружних петљи.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина једног дела 7,5 цм, а другог који је оштећен 5 цм.
Источни бедем, сонда 3/84–85.

350. Део веће багламе са кружном петљом и паралелним крацима од којих је сачуван само један, који је на крају зашиљен.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 17 цм.
Трем Параклиса Св. Димитрија, ниво пожара, инв. бр. 108.
Датовање: 18. век.

351. Мала баглама са кружном алком на једном крају.
Гвожђе, ковање, димензије: пречник алке 2,5 цм, дужина 8 цм.
Грађевина II-а, просторија 2, ниво пожара.
Датовање: 16. – прве деценије 17. века.

Катанци *сл. 162, 163*

352. Катанац са телом састављеним од правоугаоног и цилиндричног дела. Са доње стране је алка, у виду издуженог правоугаоника, кружног пресека, која се састоји од два дела. Дужи део алке је шупаљ и фиксиран за тело катанца. Краћи део улази једним крајем у сам механизам браве катанца, док је други крај у виду шиљка, који се увлачи у дужи део алке.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 7,8 цм.
Грађевина III, слој деструкције и насипа изнад пода, кота 402.90, С–5.
Датовање: 15. век.

353. Катанац истог типа као претходни. Краћи део алке недостаје.
Гвожђе, ковање, димензије: очувана дужина 8,2 цм.
Кв. III/5, простор испред Грађевине II, кота 403.81, насипни слој, С–58.
Датовање: 16–17. век.

354. Катанац истог типа као и претходни. Недостаје краћи део алке. На правоугаоном и цилиндричном делу тела тауширан је жутим металом орнамент у виду трака са укрштеним линијама. Орнамент у виду три групе од по четири кратке управне линије постоји и на очуваном дужем делу алке.
Гвожђе, ковање са тауширањем, димензије: очувана дужина 8 цм.
Кв. VI/4, простор испред Грађевине II, кота 403.68, насипни слој, С–56.
Датовање: 16–17. век.

355. Катанац истог типа као претходни, краћи део алке недостаје.
Гвожђе, ковање, димензије: очувана дужина 8 цм.
Источни бедем, сонда 5/82, инв. бр. 446.
Датовање: 16–17. век.

356. Катанац истог типа као и претходни са делимично деформисаном алком. На правоугаоном делу тела, са обе стране, тауширани украс у виду три танке траке жутог метала. Траг таушираног украса постоји и на цилиндричном делу.
Гвожђе, ковање и тауширање, димензије: укупна дужина 12 цм.
Спољна припрата, насип у гробу 7, инв. бр. 171.
Датовање: 16–17. век (?).

357. Већи катанац истог типа као и претходни, од кога су откривена, у непосредној близини, два дела која највероватније представљају целину. Већи чини тело са дужим делом алке, док је мањи краћи део алке са пером који улази у механизам браве.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина већег дела 13 цм; дужина мањег дела 13,2 цм.
Сонда 3/84–85, ниво паљевине на поду, инв. бр. 157 и 203.
Датовање: 17–18. век (?).

358. Велики катанац истог типа као претходни, добро очуван.
Гвожђе, ковање, димензије: укупна дужина 17,1 цм.
Сонда у трему конака из 1839. године, инв. бр 709.
Датовање: 16–17. век.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 91.

359. Део катанца истог типа као претходни, очуван краћи део алке са пером који улази у механизам браве.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 7 цм.
Грађевина II, кв. III/1, кота 402.00, С–21.
Датовање: 16. век.

Кључеви *сл. 163*

360. Кључ за браву са телом правоугаоног пресека које се на горњем крају завршава кружном алком, а на доњем са два вишеструко профилисана зупца.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 20 цм.
Без податакa о месту налаза, инв. бр. 773.
Датовање: 17–18. век.

361. Кључ за браву са телом кружног пресека, сличан претходном.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 11 цм.
Грађевина X, контролна сонда 1, насипни слој, С–90.
Датовање: 17–18. век (?).

362. Већи кључ за катанац са дршком која се завршава кружном алком. Доњи део плочаст и перфориран према механизму браве.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 14,5 цм.
Источни бедем, сонда 2/82, уз јужни зид Параклиса Св. Димитрија, инв. бр. 69.
Датовање: 16–17. век.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 92.

363. Мањи кључ за катанац истог типа као претходни.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 7,9 цм.
Датовање: 16–17. век.

364. Мали кључ за катанац са трном за насађивање дршке и доњим плочастим делом сложене перфорације према одговарајућем механизму браве.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 6 цм.
Без података о месту налаза, инв. бр. 657.
Датовање: 16–17. век.

365. Кључ са издуженом плочастом дршком на горњем крају завршеном кружном алком. На супротном крају налази се посаврнути део са два усека, која одговарају механизму браве.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 19 цм.
Источни бедем, сонда 2/82, III о. с., уз јужни зид Параклиса Св. Димитрија, инв. бр. 61
Датовање: 16–17. век.

366. Кључ са издуженом дршком која у горњем крају прелази у петљу. У доњем делу остаци три зупца која су улазила у браву.
Гвожђе, ковање, димензије: дужина 20,6 цм.
Припрата Богородичине цркве, сонда 2а, из испуне гроба 4, инв. бр. 539.

367. Дршка кључа истог типа као и претходни, доњи део недостаје.
Гвожђе, ковање, димензије: очувана дужина 17,5 цм.
Грађевина II, кв. II/4, кота 403.17, С–37.
Датовање: 16–17. век.

Висећа светиљка *сл. 159*

368. Решеткаста конструкција квадратног облика рађена од гвоздених трака спојених нитнама. Са углова полазе остаци ланаца који су се спајали у један ланац на коме је висила ова конструкција. У угловима су мање конзоле са ваљкастим чашицама у којима су могле стајати свеће. На основу овог детаља могло би се претпоставити да је у питању висећа светиљка.
Гвожђе, ковање, димензије: 42 цм x 39 цм, ширина траке 1,5 цм. пречник чашице 2 цм.
Грађевина II-а, просторија 2, у слоју пожара изнад пода.
Датовање: 16. век (?).

Остали предмети

Тегови *сл. 164*

368. Тег ваљкастог облика са проширеним и заобљеним доњим делом. При врху, на горњем делу, налази се рупа за качење.
Олово, ливење, димензије: висина 16,5 цм, тежина: 4,2 кг.
Спољна припрата, сонда 7/85 – јама, инв. бр. 700.
Датовање: 17–18. век (?).
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 118, сл. 75.

369. Тег исклесан од блока камена у виду мањег квадера, делимично оштећен. На горњем делу са кружним отвором за качење.
Камен, гнајс, клесање, димензије: 15,5 цм x 10 цм x 5,5 цм, тежина: 1,6 кг.
Спољна припрата, сонда 7/85, јама, инв. бр. 701.
Датовање: 17–18. век (?).
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 119.

370. Керамички тег – топка, у виду зарубљене пирамиде са кружним отвором и жлебом на горњој површини.
Печена земља, димензије: висина 8,8 цм.
Спољна припрата, сонда 7/85, јама, инв. бр. 703.
Датовање: 17–18. век.

371. Фрагментован купасти керамички тег – топка, са остатком кружне рупе на горњој страни.
Печена земља, димензије: очувана висина 5,5 цм, доњи пречник доњег 4 цм.
Грађевина IX, контролна сонда 5, слој изнад здравице, С–109.

Ливачки калуп *сл. 138*

372. Калуп за ливење, правоугаоног облика, изрезан од комада опеке. Има по средини урезан главни каналић од кога се одвајају мањи, који се завршавају кружним удубљењима за изливање ситних лоптастих гранула.
Печена земља црвене боје, димензије: дужина 11,8 цм, ширина 4 цм, дебљина 4,4 цм.
Грађевина II, уз источни зид воденице, дубина 1,70 м.

ПРЕДМЕТИ ОД КАМЕНА

Брусеви *сл. 165*

373. Мањи фрагментован плочасти брус са рупом за качење у горњем делу.
Камен, ситнозрни пешчар зеленомрке боје, димензије: 4,5 цм x 3,2 цм.
Грађевина II, кв. II/1, слој гари испод насипног слоја, С–3.
Датовање: 15–16. век.

374. Брус у виду малог издуженог квадера, са фино углачаном горњом страном. И остале стране су, у већој или мањој мери, углачане услед употребе.
Камен, ситнозрни пешчар црвеномрке боје, димензије: 7 цм х 2,2 цм х 1,5 цм.
Грађевина II, кв. IV/3, насипни слој, кота 402.20, С–23.

375. Фрагментовани издужени брус, са две радне површине.
Камен, речни облутак сивозелене боје, димензије: очувана дужина: 8,5 цм.
Параклис Светог Димитрија, студијска збирка 1984. године.

376. Брус неправилног облика са пет радних површина, истрошених од употребе.
Камен, пешчар мркоцрвене боје, димензије: 7,5 цм х 3,8 цм.
Грађевина II, кв. II/3–III/3, слој пожара, кота 401.84.
Датовање: 15–16. век.

377. Фрагментовани плочасти брус, неправилног облика, са две радне површине. На горњем крају очуван део рупе за качење.
Камен, метаморфисани пешчар, димензије: очувана дужина 8 цм, дебљина 1,2 цм.
Источна капија, сонда 3/87, укоп.
Датовање: 14. – почетак 15. века.

378. Брус у виду мањег добро обрађеног квадера.
Камен, кварцни пешчар, димензије: 5 цм х 5 цм х 3 цм.
Јужни бедем, сонда 2/2011, укоп.
Датовање: 14. – почетак 15. века.

379. Мањи брус у виду издуженог квадера, чије су све четири стране – радне површине конвексне услед дуге употребе.
Камен, пешчар, димензије: дужина 6,5 цм, на пресеку 2 х 1,8 цм.

380. Фрагментовани брус издуженог облика са једном радном површином.
Камен сивозелене боје, димензије: очувана дужина 7,8 цм, на пресеку 2,6 х 1,8 цм.
Грађевина VII/1, слој над здравицом, ниво грађења бедема, С–102.
Датовање: 13. век.

Алатке[582]

381. Алатка од облутка са две равне и добро углачане стране на којима је једва видљива политура настала од употребе. Бочне стране су обрађене брушењем како би алатка добила жељени облик. Коришћена је за глачање мермера и као брус.
Камен – речни облутак, кварцлатит, димензије: 147 х 97 х 32 мм.
Богородичина црква, унутрашња припрата, сонда 4 б/85, инв. бр. 734.
Датовање: крај 12. века.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 9.

382. Фрагментована алатка од облутка са две равне стране углачане од употребе, на којима се уочавају оштећења у облику малих удубљења која су могла настати ударањем у неки шиљати предмет. Бочне стране су само заглачане, а на теменима се виде трагови ударања. Трагова малтера има по целој алатки. Коришћена је за глачање мермера.
Камен – речни облутак, кварцлатит, димензије: 110 х 118 х 45 мм.
Богородичина црква, студијска збирка 1985.
Датовање: крај 12. века.

383. Алатка од облутка са једном равном и добро углачаном страном. Остале стране нису обрађене али имају трагове ударања. Коришћена је за глачање мермера и као чекић.
Камен – речни облутак, кварцлатит, димензије: 105 х 109 х 65 мм.
Богородичина црква, наос, сонда 4/81, инв. бр. 25.
Датовање: крај 12. века.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 10, сл. 41; Јанковић 1986б, 111.

384. Алатка од већег облутка, са радном површином на једној страни, која је равна. Њена средина је исполирана од употребе и разликује се од осталог дела површине. Уже теме има јасне трагове ударања. Коришћена је као брус за оштрење металног алата или као брусна плоча.
Камен – речни облутак, кварцлатит, димензије: 234 х 134 х 46 мм.
Богородичина црква, унутрашња припрата, сонда 2/81, инв. бр. 14.
Датовање: крај 12. века.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 8; Јанковић 1986б, 111.

385. Фрагмент масивне алатке од облутка, која је имала две равне и од употребе углачане површине, једна страна је током употребе исполирана. На прелому се уочава покушај да се добије равна углачана површина. Коришћена је као глачалица за камен – мермер и као брус.
Камен – речни облутак, кварцлатит, димензије: 178 х 72 х 63 мм.
Богородичина црква, ископавања 1985, инв. бр. 519.
Датовање: крај 12. века.

386. Алатка од облутка у облику диска са горњом равном и углачаном површином. Доња страна има трагове употребе само у централном делу. На њој и бочним странама има трагова ударања. Коришћена је као глачалица и као чекић.
Камен – речни облутак, кварцлатит, димензије: 136 х 123 х 47 мм.
Богородичина црква, студијска збирка 1985.
Датовање: крај 12. века.

387. Алатка од облутка са једном равном страном, која је била радна површина. Остале стране нису обрађиване. Темена имају

582 Каталошке одреднице од 381 до 395, које се односе на камене алатке, обрадила је др Драгана Антоновић, научни саветник Археолошког института.

трагове ударања и метални шиљак. Коришћена је као брус за оштрење металног алата.
Камен – речни облутак, ситнозрни кварцни пешчар, димензије: 150 мм x 70 мм x 39 мм.
Богородичина црква, унутрашња припрата, сонда 2/81. инв. бр. 13.
Датовање: крај 12. века.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 7, сл. 41; Јанковић 1986б, 111.

388. Алатка од облутка са једном равном страном, која је обликована током употребе. Остале стране нису обрађене. Оба темена су оштећена током употребе. Коришћена је као глачалица за брушење мермера и као чекић.
Камен – речни облутак, ситнозрни кварцни пешчар, димензије: 119 мм x 72 мм x 60 мм.
Богородичина црква, ископавања 1985, инв. бр. 518.
Датовање: крај 12. века.

389. Фрагментована алатка са две равне стране од којих је само једна била радна површина. Добро је углачана, на средини има оштећење. По површини постоје трагови малтера. Примарно је коришћена као глачалица за брушење камена.
Камен – речни облутак, ситнозрни кварцни пешчар, димензије: 88 мм x 74 мм x 34 мм.
Богородичина црква, ископавања 1981, инв. бр. 27.
Датовање: крај 12. века.

390. Фрагментована алатка од облутка са једном равном страном која је добро углачана од употребе. На целој алатки су видљиви трагови малтера. Коришћена је као глачалица за камен – мермер.
Камен – речни облутак, ситнозрни кварцни пешчар, димензије: 112 мм x 118 мм x 55 мм.
Богородичина црква, студијска збирка 1985.
Датовање: крај 12. века.

391. Фрагмент дискоидне алатке са једном равном и добро углачаном површином. По површини постоје трагови малтера. Коришћена је као глачалица за камен.
Камен – речни облутак, кварцлатит (?), димензије очуваног дела (око 1/4 првобитне величине): 83 мм x 71 мм x 26 мм.
Богородичина црква, ископавања 1985, инв. бр. 23.
Датовање: крај 12. века.

392. Фрагментована дискоидна алатка са једном равном и исполираном страном од употребе. Ивице радне површине су заглачане и заобљене. Коришћена је као глачалица за камен.
Камен – студенички мермер, димензије: 72 мм x 85 мм x 28 мм.
Богородичина црква, ископавања 1985, инв. бр. 24.
Датовање: крај 12. века.

393. Алатка са троугаоном радном површином, која је равна и добро углачана. Коришћена је као глачалица за камен.
Камен – студенички мермер, димензије: 144 мм x 120 мм x 60 мм.
Богородичина црква, западни травеј, сонда 4/81, инв. бр. 26.
Датовање: крај 12. века.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 11.

394. Алатка од облутка са три равне, грубо углачане стране. Горња и доња страна немају јасно видљиве трагове употребе осим слабе политуре. На бочној равној страни уочавају се фине бразде које се пружају у свим правцима. На деловима алатке има трагова малтера. Коришћена је као брус за оштрење металних сечива.
Камен – речни облутак, амфиболит, димензије: 136 x 81 x 41 мм.
Богородичина црква, западни травеј, сонда 4а/85, инв. бр. 733.
Датовање: крај 12. века.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 13.

395. Алатка од већег речног облутка, са две равне стране. Једна је углачана, али без трагова коришћења, док је друга у средини исполирана од употребе. Бочне стране имају трагове јачег ударања. Коришћена је као брус и као чекић.
Камен – речни облутак, гранит, димензије: 180 x 118 x 79 мм.
Богородичина црква, западни травеј, сонда 4/81, инв. бр. 28.
Датовање: крај 12. века.
Објављено: Пејовић 1988, кат. бр. 12.

Мермерна светиљка

396. Светиљка клесана у виду квадера са издубљеним кружним, косо усеченим реципијентом, чији је руб повишен. На два супротна угла налазе се пробијене уске округле перфорације за провлачење ужади на којима је висила. Доњи део квадера је оштећен.
Бели мермер, клесање, бушење сврдлом, димензије у основи: 19 x 18 цм, пречник отвора реципијента: 12 цм, очувана висина: 13,5 цм.
Грађевина VII, просторија II, слој деструкције, инв. бр. п 44.
Датовање: 14. век. *сл. 90*

НАЛАЗИ НОВЦА[583]

Референце:
DOC – M. F. Hendy, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Vol. 4, Alexius I to Michael VIII (1081–1261)*. Washington D. C. 1999.
Hendy – M. F. Hendy, *Coinage and money in the Byzantine Empire, 1081–1261*. Washington D. C. 1969.
Huszár – L. Huszár, *Münzkatalog Ungarn von l000 bis Heute*. München 1979.
Иванишевић – В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*. Београд 2001.
Mitchiner – M. Mitchiner, *Oriental Coins and Their Values*: The *World of Islam.* Hawkins Publications, 1977.
Paolucci – *Le monete dei Dogi di Venezia. Le oselle di Venezia, le oselle di Murano, la monetazione anonima, la monetazione dal 1797 al 1866*. ed. R. Paolucci. Padova 1991.

Papadopoli – N. Papadopoli Aldobrandini, *Le Monete di Venezia.* Venezia 1893–1919.
Pere – N. Pere, *Osmanlilarda madeni paralar*. Istanbul 1968.
Pohl – A. Pohl, *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300–1540.* Budapest 1982.
RIC – J. P. C. Kent: *The Roman Imperial Coinage*, *Vol. VIII: The Family of Constantine I, AD 337–364*. London 1981.

РИМ

Константин II (337–340)

397. Фолис, Солун

Попрсје Константина II са ловоровим венцем, у драперији и оклопу, окренуто надесно.
Два војника стоје; између њих два стега. У одсечку:
Пр. 20; Оса 12; Пробушен.
Реф. RIC 184: 330–333.
Место налаза: сонда 3/85.

Констанс (337–350)

398. Фолис, Солун

Попрсје Констанса са дијадемом, у драперији и оклопу, окренуто надесно.
Владар стоји на галији окренут налево са лабарумом у левој руци и фениксом на глобу у десној. С његове леве стране седи Викторија. У одсечку:
Пр. 18; Оса 12;
Реф. RIC 119: 348–350.
Место налаза: сонда 4/82, слој изнад здравице (*хоризонт I*).

ВИЗАНТИЈА

Манојло I Комнин (1143–1180)

399. Аспрон трахеј номизма билон, Константинопољ

Богородица са нимбом седи на престолу, спреда; носи тунику и мафорион; држи медаљон са ликом Христа на грудима.
Манојло I стоји спреда, носи круну и хламиду; д. руком држи лабарум, л. глоб са патријархијским крстом. Две тачке на дршци лабарума.
Пр. 30; Оса 6;
Реф. Hendy 1969, Pl. 15.12; DOC 12f: c.1164–1167?
Место налаза: Богородичина црква, СИ угао спољне припрате; 1985.

400. Аспрон трахеј номизма билон, Константинопољ

Христ са нимбом, седи на престолу, спреда; носи тунику и химатион; л. руком држи Јеванђеље.
Манојло I, л. и Богородица са нимбом д., која крунише, стоје спреда; носе, цар круну и лорос, Богородица тунику и мафорион; д. руком цар, држи лабарум, л., глоб са крстом. На појасу , на оковратнику .
Пр. 26; Оса 6;
Реф. Hendy 1969, Pl. 16.6; DOC 13c: 1167–1183?
Место налаза: Богородичина црква, СИ угао спољне припрате; 1985.

401. Аспрон трахеј номизма билон, Константинопољ

Христ са нимбом, седи на престолу, спреда; носи тунику и химатион; л. руком држи Јеванђеље.
Манојло I, л. и Богородица са нимбом д., која крунише, стоје спреда; носе, цар круну и лорос, Богородица тунику и мафорион; д. руком цар, држи лабарум, л., глоб са крстом. На појасу , на лоросу , на оковратнику .
Пр. 30; Оса 6;
Реф. Hendy 1969, Pl. 16.6; DOC 13c: 1167–1183?
Место налаза: Богородичина црква, СИ угао спољне припрате; 1985.

402. Аспрон трахеј номизма билон, Константинопољ

Христ са нимбом, седи на престолу, спреда; носи тунику и химатион; л. руком држи Јеванђеље.
Манојло I, л. и Богородица са нимбом д., која крунише, стоје спреда; носе, цар круну и лорос, Богородица тунику и мафорион; д. руком цар, држи лабарум, л., глоб са крстом. На појасу , на лоросу , на оковратнику .
Пр. 29; Оса 6;
Реф. Hendy 1969, Pl. 16.6; DOC 13c: 1167–1183?
Место налаза: Богородичина црква, СИ угао спољне припрате; 1985.

403. Аспрон трахеј номизма билон, Константинопољ

Христ са нимбом, седи на престолу, спреда; носи тунику и химатион; л. руком држи Јеванђеље.
Манојло I, л. и Богородица са нимбом д., која крунише, стоје спреда; носе, цар круну и лорос, Богородица тунику и мафорион; д. руком цар, држи лабарум, л., глоб са крстом. На појасу , на лоросу , на оковратнику .
Пр. 28; Оса 6;
Реф. Hendy 1969, Pl. 16.6; DOC 13c: 1167–1183?
Место налаза: Богородичина црква, СИ угао спољне припрате; 1985.

404. Аспрон трахеј номизма билон, Константинопољ

Христ са нимбом, седи на престолу, спреда; носи тунику и химатион; л. руком држи Јеванђеље. У пољу .
Манојло I, л. и Богородица са нимбом д., која крунише, стоје спреда; носе, цар круну и лорос, Богородица тунику и мафорион; д. руком цар, држи лабарум, л., глоб са крстом. На појасу , на лоросу , на оковратнику .

583 Налазе новца са каталошким одредницама од 397 до 493 обрадио је др Вујадин Иванишевић, научни саветник Археолошког института. В.: прилог В. Иванишевића на стр. 378–380.

Пр. 30; Оса 6;
Реф. Hendy 1969, Pl. 16.6; DOC 13e: 1167–1183?
Место налаза: Богородичина црква, СИ угао спољне припрате; 1985.

405. Аспрон трахеј номизма билон, Константинопољ

Христ са нимбом, седи на престолу, спреда; носи тунику и химатион; л. руком држи Јеванђеље.

Манојло I, л. и Богородица са нимбом д., која крунише, стоје спреда; носе, цар круну и лорос, Богородица тунику и мафорион; д. руком цар, држи лабарум, л., глоб са крстом. На појасу , на лоросу .
Пр. 31; Оса 6;
Реф. Hendy 1969, Pl. 16.14–15; DOC 13i: 1167–1183?
Место налаза: Богородичина црква, СИ угао спољне припрате; 1985.

406. Аспрон трахеј номизма билон, Константинопољ

Христ са нимбом, седи на престолу, спреда; носи тунику и химатион; л. руком држи Јеванђеље.

Манојло I, л. и Богородица са нимбом д., која крунише, стоје спреда; носе, цар круну и лорос, Богородица тунику и мафорион; д. руком цар, држи лабарум, л., глоб са крстом. На појасу на оковратнику
Пр. 33; Оса 6;
Реф. Hendy 1969, Pl. 16.1–15, 17.1–4; DOC 13: 1167–1183?
Место налаза: Богородичина црква, СИ угао спољне припрате; 1985.

Андроник I Комнин (1183–1185)

407. Аспрон трахеј номизма билон, Константинопољ

Богородица са нимбом стоји на супеданеуму спреда; носи тунику и мафорион; држи медаљон са ликом Христа на грудима.

Андроник I, л. и Христ са нимбом д., који крунише, стоје спреда; носе, цар круну и лорос, Христ, тунику и химатион; држе, цар, д. руком, лабарум, л., глоб са крстом Христ, л., Јеванђеље. На лоросу
Пр. 30; Оса 6;
Реф. Hendy 1969, Pl. 18.13–14; DOC 3a: 1183–1185.
Место налаза: Богородичина црква, СИ угао спољне припрате; 1985.

Алексије III Анђео (1195–1203)

408. Аспрон трахеј номизма билон, Константинопољ

Попрсје Христа са нимбом спреда; носи тунику и химатион; л. руком држи свитак.

Алексије III, л. и Св. Константин са нимбом, д., стоје спреда; носе круну и лорос; д. руком, цар, л., светитељ, држе скиптар са лабарумом. На појасу
Пр. 26; Оса 6;
Реф. Hendy 1969, Pl. 22.8; DOC 3a: 1195–1197.
Место налаза: Грађевина VIII, сонда 3/2013, слој гари, кота 404,07 м (II хоризонт).

Латинска имитација, мали модул тип А (1204–?)

409. Билон трахеј, Неодређена ковница

Богородице са нимбом, седи на престолу са високим наслоном, спреда; носи тунику и мафорион; држи медаљон са ликом Христа на грудима.

Цар стоји спреда; носи круну и хламиду; д. руком држи лабарум, л. акакију.
Пр. 23; Оса 6;
Реф. Hendy 1969, Pl. 29.1–3; DOC 30: 1204–?
Место налаза: Грађевина X, просторија 1, сонда 8/87 (II хоризонт).

410. Византија (12–13. век), Аспрон трахеј номизма билон, Неодређена

Без отиска.
Без отиска.
Пр. 30; Оса –;
Реф. Hendy 1969 –; DOC –.
Место налаза: Грађевина X, просторија 1, сонда 1/2013, слој изнад здравице, кота 405,33 м (II хоризонт).

МЛЕТАЧКА РЕПУБЛИКА

Јакопо Тиеполо (1229–1249)

411. Гросо, Венеција

Христ спреда, са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу. Десном руком благосиља, а у левој држи Јеванђеље.

Стојеће фигуре спреда Тиепола, лево и св. Марка десно, који му предаје заставу. Краљ у левој руци држи свитак. Св. Марко са нимбом левом руком прихвата Јеванђеље.
Пр. 21; Оса 6;
Реф. Papadopoli 1.
Место налаза: Грађевина VII, просторија 1, ниво црвене запечене земље са гари, кота 401,94 м (II хоризонт).

Ранијеро Зено (1253–1268)

412. Гросо, Венеција

Христ спреда, са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.

Стојеће фигуре спреда Зена, лево и св. Марка десно, који му предаје заставу. Краљ у левој руци држи свитак. Св. Марко са нимбом левом руком прихвата јеванђеље.
Пр. 21; Оса 6;
Реф. Papadopoli 1.
Место налаза: сонда 3/87, средњовековни укоп.

**Марко Антонијо Ђустинијани (1684–1688)
и Франческо Моросини (1688–1694)**

413. Газета – 2 солда, Венеција
Крилати лав. У одсечку:

Пр. 30; Оса 3;
Реф. Paolucci 796.
Место налаза: сонда 11/84.

414. Газета – 2 солда, Венеција
Крилати лав. У одсечку:

Пр. 28; Оса 6; Пробушен.
Реф. Paolucci 796.
Место налаза: ?

СУЛТАНАТ РУМ

Гијат ал-Дин Кај Кусрав II (1237–1246), Дирхем, Сивас

415. Şir-i Hurşid tasviri. El-imam el-Mustansır billah emir'ül müminin. Лав корача на десно. Изнад сунце.

Es-sultan'ül azam Keyhüsrev bin Keykubad duribe haza el-dirhem bi-Sivas fi sene 640.
Пр. 21; Оса 9;
Реф. Mitchiner 981: 1242.
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, гроб бр. 10. дубина -0,62 м од равни пода.

СРБИЈА

Стефан Урош II Милутин (1282–1321)

416. Динар, Неодређена
Христ спреда, са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.
Краљ Милутин, лево и св. Стефан, десно који му предаје заставу, стоје окренути лицем. Краљ у плашту, хаљини и са крстом на прсима, у левој руци држи акакију. Св. Стефан са нимбом и у далматици левом руком прихвата јеванђеље.
Пр. 21; Оса 6;
Реф. Иванишевић 3.1.
Место налаза: Грађевина VII, простор испред трема према просторији 1, првобитни ниво терена, кота 402,49 м.

Кнез Лазар (с. 1370–1389)

417. Динар, Неодређена
Христ спреда, са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.
Кнез Лазар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију.
Пр. 15; Оса 12;
Реф. Иванишевић 24.21.
Место налаза: Грађевина VII, просторија 1, слој гари над подом, кота 402,16 м.

Стефан Лазаревић (1389–1427)

418. Динар, Неодређена
Христ са нимбом, у туници и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, у левој држи јеванђеље.
Шлем са два говеђа рога окренут налево.
Пр. -; Оса -; Фрагментован.
Реф. Иванишевић 42.39.
Место налаза: Грађевина IX, сонда 5/2013. укоп–јама, кота 405,09 м (III-b хоризонт).

УГАРСКА

Сигисмунд (1387–1437)

419. Денар, Смолник
Двоструки крст.
У пољу: Грб.
Пр. 9; Оса 9; Опсечен
Реф. Huszár 576: 1390–1427; Pohl 117–8: 1390–1427.
Место налаза: сонда 4/82 (III-b хоризонт).

420. Денар, Неодређена
Двоструки крст.
Грб.
Пр. 14; Оса 7;
Реф. Huszár 576: 1390–1427; Pohl 117-1: 1390–1427.
Место налаза: Грађевина XI, кота 403,71 м.

Матија Корвин (1458–1490)

421. Денар, Баја Маре
Грб.
Двоструки крст. У пољу:
Пр. 16; Оса 3;
Реф. Huszár 706: 1463; Pohl 206-8: 1463.
Место налаза: Богородичина црква, спољна припрата, гроб 7.

Матија II (1608–1619)

422. Денар, Кремниц

Грб. У пољу:
Богородица.
Пр. 15; Оса 6; Фрагментован.
Реф. Huszár 1140: 1614.
Место налаза: Грађевина IIа, просторија 2, ниво пожара, кота 403,05 м.

423. Денар, Кремниц

Грб. У пољу:
Богородица.
Пр. 15; Оса 12; Фрагментован.
Реф. Huszár 114: 1614.
Место налаза: Грађевина II, кв. IV/2, дубина -0,80м.

424. Денар, Кремниц

Грб. У пољу:
Богородица.
Пр. -; Оса -; Фрагментован.
Реф. Huszár -; 1615.
Место налаза: Грађевина II, кв. Е, слој црне земље изнад шута, кота 405,77 м.

425. Денар, Кремниц

Грб. У пољу:
Богородица.
Пр.; Оса;
Реф. Huszár 1141а: 1619.
Место налаза: Грађевина II, кв. II/2, кота 402,27 м.

Фердинанд II (1619–1637)

426. Денар, Кремниц

Грб. Изнад: У пољу:
Богородица.
Пр. -; Оса -; Фрагментован.
Реф. Huszár -: 1627.
Место налаза: Грађевина I, кв. Г; слој црне земље, кота 405,77 м.

427. Денар, Кремниц

Грб. У пољу:
Богородица.
Пр. 15; Оса 3;
Реф. Huszár 1205: 1637.
Место налаза: Источни сектор. Северно од Параклиса Св. Димитрија. Насипни слој уз обимни зид. Кота 404,00 м.

Фердинанд III (1637–1657)

428. Денар, Кремниц

Грб. У пољу:
Богородица.
Пр. 15; Оса 5;
Реф. Huszár 1263: 1639.
Место налаза: Богородичина црква, сонда 4/85, насипни слој.

429. Денар, Кремниц

Грб. У пољу:
Богородица.
Пр. 15; Оса 12; Фрагментован.
Реф. Huszár 1263: 1650.

430. Угарска 16–17. век, Денар, Неодређена

Грб.
Богородица.
Пр.; Оса;
Реф. Huszár -.
Место налаза: Грађевина II, кв. II/3, слој светломрке земље са ломљеним каменом, кота 402,37 м.

АУСТРИЈА

Јосиф I (1705–1711)

431. 1 крајцер, Праг

IOSEPHUS-D:G:R·-IMPE:S:A· Попрсје цара Јосифа окренуто надесно
GER:HUN:BO-(G E)-HEMIÆ·REX 1708 Двоглави орао.
Пр. 21; Оса 12;
Реф. Huszár -.
Место налаза: Богородичина црква, сонда 4а/85, насип из јужне гробнице.

Јосиф II (1765–1790)

432. 10 крајцера, Кремниц

IOSEPH·II·DG·R·I·S·A·-GERM HV·BO·REX· Попрсје цара Јосифа окренуто надесно. Испод B.
ARCH·AVST·D·BVRG·-LOTH·M·D·HET·1788· Двоглави орао. Доле 10.
Пр. 25; Оса 12;
Реф. Huszár 1887.
Место налаза: Богородичина црква, сонда 4а/85, насип из јужне гробнице.

Франц II (1792–1835)

433. 30 крајцер, Смолник
FRANZ·KAIS·*V·OEST·KOEN·*Z· HUNG·BOEH·*GALIZ·U·LOD·* Попрсје цара Франца окренуто надесно. Доле: S
DREYSSIG*KREUTZER-ERBLAEND*ISCH·1807·* WIENERST·-BANCO ZETT·-THEILUNGS-MÜNZZ·30·K· Двоглави орао.
Пр. 38; Оса 12;
Реф. Huszár 2039.
Место налаза: Богородичина црква, сонда 4а/85, насип из јужне гробнице.

434. 3 крајцера, Смолник
FRANZ·KAIS·V·OEST·KÖN·Z· HU·BÖ·GAL·U·LO· Попрсје цара Франца окренуто надесно. Доле: S
SCHEIDMÜNZE DER WIENER WAEHRUNG 3/KREUTZER/1812
Пр. 33; Оса 12;
Реф. Huszár 2048.
Место налаза: Богородичина црква, насипни слој.

435. 3 крајцера, Смолник
FRANZ·KAIS·V·OEST·KÖN·Z· HU·BÖ·GAL·U·LO· Попрсје цара Франца окренуто надесно. Доле: S
SCHEIDMÜNZE DER WIENER WAEHRUNG [3/KREUTZER/1812]
Пр. 33; Оса 12;
Реф. Huszár 2048.
Место налаза: Богородичина црква, насипни слој.

436. 3 крајцера, Кремниц
FRANZ·KAIS·V·OEST·KÖN·Z· HU·BÖ·GAL·U·LO· Попрсје цара Франца окренуто надесно. Доле: B
SCHEIDMÜNZE DER WIENER WAEHRUNG 3/[KREUTZER/1812]
Пр. 33; Оса 12;
Реф. Huszár 2044.
Место налаза: Богородичина црква, јужна капела спољне припрате, насип из скривнице, дубина -0,80 м.

437. 1 крајцер, Неодређена
FRANZ·II·D·G·R·I·S·A·GE· HV·BO·REX·A·A· Попрсје цара Франца окренуто надесно. Доле: ?
1/18-00 Двоглави орао.
Пр. 22; Оса 12;
Реф. Huszár 2027–2030.
Место налаза: Богородичина црква, сонда 4а/85, насип из јужне гробнице.

448. 1 крајцер, Беч
K·K·OESTERREICHISCHE SCHEIDMÜNZE· Грб.
EIN/KREUZER/1816/A
Пр. 27; Оса 12;
Реф. Huszár 2058 var.
Место налаза: Богородичина црква, сонда 4b/85, северна гробница, насип и садржај дрвеног ковчежића испод мермерне надгробне плоче.

439. 1/4 крајцера, Олмуц
K·K·OESTERREICHISCHE SCHEIDMÜNZE· Грб.
1/4/KREUZER/1816/O
Пр. 19; Оса 12; Пробушен.
Реф. Huszár 2071.
Место налаза: Северни сектор. Ров 9/1987, насипни слој, дубина -1,35–1,65 м.

ПОЉСКА

Сигисмунд I (1506–1548)

440. Полугрош, Неодређена
+REG(IS·POLO)NIE·1507 Круна са љиљанима.
MON(ETA SIG)ISMVND Једноглави орао са раширеним крилима приказан спреда са главом налево.
Пр.; Оса;
Место налаза: Грађевина IIa, просторија 2, ниво пода – испод гари, кота 402,41 м.

Сигисмунд III (1587–1632)

441. 3 Гроша, Краков
SIGISM·III·D:G·REX·POL·MDL Попрсје краља Сигисмунда окренуто надесно.
·III·/GROS:ARGE/TRIP·REGN/ POLONI/16K08
Пр. 20; Оса 12; Пробушен.
Место налаза: Испред Параклиса Св. Димитрија, дубина -0,95 м.

Јован II Казимир (1648–1668)

442. Орт, Неодређена
IOAN·CASIM·DG:-REX·POLO·SUE· Попрсје краља Јована II Казимира окренуто надесно.
MONETA MOUA ARGE·REG·M·POLO·1653 Грб.
Пр. 32; Оса 12;
Место налаза: Богородичина црква, спољна припрата, сонда 3, насипни слој дубина -0,34 м.

НЕМАЧКА

Брандебург, Јохан фон Кустрин (1535–1571)

443. Грош, Неодређена
+IOHAN·DGMARBRANDEN·ET·STE Попрсје Јохана окренуто надесно

:GROSS·AR·IOHANMARBRAND·1545 Једноглави орао са раширеним крилима приказан спреда са главом налево.
Пр.; Оса;
Место налаза: Грађевина II, кв. II/2, кота 402,18 м.

Бајерн, Курфурст Карл Алберт (1726–1742)

444. 3 гроша, Неодређена
CAR·ALB·-H·I·B·C· Попрсје Карла Алберта окренуто надесно
GROSCHEN*-*LAND* 17(3)[..] Грб.
Пр. 19; Оса 12; Пробушен.
Место налаза: Богородичина црква, јужна гробница – проширење, насип из гроба.

ФРАНЦУСКА

Луј XIV (1643–1715), 1/12 екиа, Руан

445. ·LVDXIII·DG·-·FR·ETИ·AVREX Попрсје краља Луја окренуто надесно.
SITIOMEIDOMINI:B:BENEDICTVM·1664 Грб.
Пр. 22; Оса 6;
Место налаза: Грађевина VIII, сонда 3/2013, слој малтерног шута, кота 404,38 м.

ДУБРОВАЧКА РЕПУБЛИКА

446. Динарић, Дубровник
·SALVS·-·TVTA· Христ у мандорли од звезда.
S·BLASIVS-RAGVSII· Св. Блаж. У пољу: [16]- 85
Пр. 19; Оса 6;
Место налаза: Богородичина црква, сонда 4а/85 из насипа у јужној гробници.

447. Динар, Дубровник
IC-XP Христ у мандорли.
S·BLASIVS-RAGVSII· Св. Блаж.
Пр. 18; Оса 10; Пробушен.
Место налаза: Богородичина црква, сонда 4а/85 из насипа у јужној гробници.

ОСМАНСКО ЦАРСТВО

Мехмед II (1441–1448; 1451–1481)

448. Акча, Едирне
Mehmed bin Murad han azze nasrühü [855]
Hullide mülkünü duribe Edirne
Пр. 12; Оса 6;
Реф. Pere - .
Место налаза: Грађевина X, просторија 2. У оштећењу унутрашњег лица бедема.

Селим II (1566–1574)

449. Акча, Сидрекипси (?)
Sultan Selim bin Sülezman han
Azze nasrühü duribe Sidrekipsi (?) sene [974]
Пр. 12; Оса 9; Пробушен.
Реф. Pere 253 в.
Место налаза: Грађевина I, из одбачене земље, вероватно кв. H, слој шута изнад пода.

Ахмед III – Махмуд II (1703–1839)

450. Пара, Костантиније
Тугра
Duribe fi Kostantiniye sene ....
Пр. 16; Оса -; Пробушен.
Реф. Pere - .
Место налаза: Ров 1/1987. Квадрат I. Дубина -0,50м.

451. Пара
Тугра
Duribe fi … sene ....
Пр. 15; Оса -;
Реф. Pere - .
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

452. Пара
Тугра
Duribe fi … sene ....
Пр. 15; Оса -; Пробушен.
Реф. Pere - .
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

453. Пара
Тугра
Duribe fi … sene ....
Пр. 15; Оса -; Пробушен.
Реф. Pere - .
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

454. Пара
Тугра
Duribe fi … sene ....
Пр. 15; Оса -; Пробушен.
Реф. Pere - .
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

455. Пара
Тугра
Duribe fi … sene ....
Пр. 15; Оса -; Фрагментован.
Реф. Pere - .
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

456. Пара
Тугра
Duribe fi … sene ....
Пр. 15; Оса -; Фрагментован.
Реф. Pere - .
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

457. Пара
Тугра
Duribe fi … sene ....
Пр. 15; Оса -;
Реф. Pere - .
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

458. Пара
Тугра
Duribe fi … sene ....
Пр. 15; Оса -;
Реф. Pere - .
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

459. Пара
Тугра
Duribe fi … sene ....
Пр. 15; Оса -; Пробушен.
Реф. Pere - .
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

460. Пара
Тугра
Duribe fi … sene ....
Пр. 15; Оса -; Пробушен. Фрагментован.
Реф. Pere - .
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

461. Пара, Египат
Тугра
Duribe fi Misir sene ....
Пр. 15; Оса 9; Пробушен.
Реф. Pere -.
Место налаза: Богородичина црква, унутрашња припрата, сонда 2а, насип из гробнице.

462. Пара, Египат
Тугра
Duribe fi Misir sene ....
Пр. 14; Оса -; Пробушен.
Реф. Pere - .
Место налаза: Богородичина црква.

463. Акча
Тугра
Duribe fi … sene ....
Пр. 13; Оса -; Пробушен.
Реф. Pere - .
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

464. Акча
Тугра
Duribe fi … sene ....
Пр. 13; Оса -; Пробушен.
Реф. Pere - .
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

465. Акча
Тугра
Duribe fi … sene ....
Пр. 13; Оса -; Пробушен.
Реф. Pere - .
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

466. Акча
Тугра
Duribe fi … sene ....
Пр. 13; Оса -; Фрагментован.
Реф. Pere - .
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

467. Акча
Тугра
Duribe fi … sene ....
Пр. 13; Оса -; Фрагментован.
Реф. Pere - .
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

468. Акча
Тугра
Duribe fi … sene ....
Пр. 13; Оса -; Пробушен.
Реф. Pere - .
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

469. Акча
Тугра
Duribe fi … sene ....
Пр. 13; Оса -; Пробушен.
Реф. Pere - .
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

Ахмед III – Абдулхамид I (1703–1789)

470. Пара, Костантиније
Тугра
Duribe fi Kostantiniye sene 11..
Пр. 15; Оса 3; Пробушен.
Реф. Pere -.
Место налаза: Богородичина црква, унутрашња припрата, сонда 2а, насип из гроба 4, дубина -30 м.

471. Пара, Египат
Тугра
Duribe fi Misir sene 11..
Пр. 14; Оса 6;
Реф. Pere -.
Место налаза: између сонди 1/82 и 4/82, из одбачене земље.

Махмуд I (1730–1754)

472. Пара, Египат
Тугра.
Duribe fi Misir sene 1143
Пр. 16; Оса 11; Пробушен.
Реф. Pere 580.
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

473. Пара
Тугра.
(Duribe fi …….)
Пр.; Оса;
Реф. Pere 580.
Место налаза: Грађевина IV, кв. III/1, насипни слој мрке земље са шутом, кота 403,14 м.

Мустафа III (1757–1774)

474. Пара, Египат
Тугра
7 Duribe fi Misir sene 1171
Пр. 14; Оса 12; Пробушен.
Реф. Pere 643: 1764
Место налаза: Богородичина црква, сонда 4а, испод плоче 36с.

475. Пара, Египат
Тугра
Duribe fi Misir sene 1171
Пр. 15; Оса 9; Пробушен.
Реф. Pere 644.
Место налаза: Богородичина црква, унутрашња припрата, сонда 2b, насип из гробнице.

476. Пара, Египат
Тугра
Duribe fi Misir sene 1171
Пр. 15; Оса 12; Пробушен.
Реф. Pere 644.
Место налаза: некропола уз Цркву Св. Николе, гроб 3.

477. Пара, Египат
Тугра
Duribe fi Misir sene 1171
Пр. 15; Оса 6; Пробушен.
Реф. Pere 644.
Место налаза: Богородичина црква, јужна капела спољне припрате, из насипа у скривници, дубина -0,90 м.

478. Пара, Египат
Тугра
Duribe fi Misir sene 1203
Пр. 15; Оса 6; Пробушен.
Реф. Pere 717.
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

Абдулхамид I (1774–1789)

479. Пара, Египат
Тугра
Duribe fi Misir sene 1187
Пр. 15; Оса -; Пробушен.
Реф. Pere 683.
Место налаза: Богородичина црква, унутрашња припрата, сонда 2b, насип из гробнице.

480. Пара, Египат
Тугра
Duribe fi Misir sene 1187
Пр. 15; Оса 12;
Реф. Pere 683.
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

Селим III (1789–1807)

481. Пара, Египат
Тугра
(?) Duribe fi Misir sene 1203
Пр. 15; Оса 12; Пробушен.
Реф. Pere 717 .
Место налаза: Богородичина црква, јужна капела спољне припрате, из насипа у скривници, дубина -0,20м.

Селим III или Махмуд II (1789–1839)

482. Пара, Египат
Тугра
Duribe fi Misir sene …3
Пр. 16; Оса 12; Пробушен.
Реф. Pere -.
Место налаза: Богородичина црква, сонда 4b, насип, садржај дрвеног ковчежића испод мермерне надгробне плоче.

Махмуд II (1808–1839)

483. Туграли чејрек, Египат
Тугра
15 Duribe fi Misir 1223
Пр. 13; Оса 2;
Реф. Пере 783: 1822.
Место налаза: Богородичина црква, северна капела спољне припрате, I откопни слој.

484. 20 пара, Костантиније
Тугра.
27 Duribe fi Kostantiniye 1223
Пр. 21; Оса 12;
Реф. Pere 827: 1834.
Место налаза: Северни део порте, кв. II/6, насип мрке растресите земље са доста шута, кота 404,92 м.

485. 10 пара, Костантиније
Тугра.
29 Duribe fi Kostantiniye 1223
Пр.; Оса;
Реф. Pere 829: 1836.
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

486. 10 пара, Костантиније
Тугра.
31 Duribe fi Kostantiniye 1223
Пр.; Оса;
Реф. Pere 829: 1838.
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

487. 5 Пара, Египат
Тугра
? Duribe fi Misir 1223
Пр. 15; Оса 6; Пробушен. Фрагментован.
Реф. Pere 843.
Место налаза: Богородичина црква, сонда 2. при скидању плоча 13 и 14 на подлози малтера.

488. Пара, Египат
Тугра
Duribe fi Misir sene 1223
Пр. 13; Оса -;
Реф. Pere 844.
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

489. Пара, Египат
Тугра
Duribe fi Misir sene 1223
Пр. 12; Оса -;
Реф. Pere 844.
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

490. Пара, Египат
Тугра
Duribe fi Misir sene 1223
Пр. 14; Оса -; Пробушен.
Реф. Pere 844.
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

491. Акча, Египат
Тугра
Duribe fi Misir sene 1223
Пр. 12; Оса -;
Реф. Pere 845.
Место налаза: Богородичина црква, западни травеј, насип из јужне гробнице.

БИБЛИОГРАФИЈА

Бабић 1987 – Г. Бабић, *Краљева црква у Сӣуденици*, Београд 1987.

Бабић, Кораћ, Ћирковић 1986 – Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ћирковић, *Сӣуденица*, Београд 1988.

Бајаловић Хаџи-Пешић 1979 – М. Бајаловић Хаџи-Пешић, Декорисана керамика Моравске Србије, *Сӣаринар XXX*, Београд 1979, 49–53.

Бајаловић Хаџи-Пешић 1981 – М. Бајаловић Хаџи-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, Београд 1981.

Бајаловић Хаџи-Пешић 1997 – М. Бајаловић Хаџи-Пешић, Налази византијске керамике XI–XIII века на подручју Србије, *Зборник радова Визанӣолошкоī инсӣиӣуӣа САНУ 36*, 139–154.

Bakirtzis 1987 – Ch. Bakirtzis, Ampules byzantines de Thessalonique, u: *L'art de Thessalonique et des pays balkanique et courants spirituels au XIV siècle*, Belgrade 1987, 205–210.

Bakirtzis 1990 – Ch. Bakirtzis, Byzantine Ampullae from Thessaloniki, u: *The Blessings of Pilgrimage,* ed. R. Ousterhout, Chicago 1990, 140–149.

Bank 1970 – A. Bank, Les steatites, essai de clasification, methodes de recherches, *XVII Corso di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina,* Ravena 1970, 355–381.

Баришић 2002 – С. Баришић, Црква Св. Јована Претече у манастиру Студеници, *Саоӣшӣења XXXIV*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2002, 73–78.

Бикић 1994 – В. Бикић, *Средњовековна керамика Беоīрада*, Београд 1994.

Bikić 1998 – V. Bikić, Glazed Pottery in the Central Balkans (11th–13th c.), *Starinar XLIX/1998 (1999)*, 145–154.

Bikić 2002 – V. Bikić, The Appearance of Vessels of Majolica in Serbian Towns in the Danube Basin, *Faenza LXXXVIII/1–6*, 2002, 35–46.

Bikić 2003 – V. Bikić, *Gradska keramika Beograda (16–17. vek)*, Beograd 2003.

Бикић 2008 – В. Бикић, Висећи свећњак из Сопоћана, *Саоӣшӣења LX*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2008, 209–215.

Bikić 2010 – V. Bikić, *Vizantijski nakit – modeli i nasleđe*, Beograd 2010.

Bikić 2012 – V. Bikić, Tobacco Pipes from the Belgrade Fortress: Context and Chronology, *Journal of the Académie Internationale de la Pipe, Vol. 5* (2012), 1–8, Fig. 4/6, 10, 12, 18.

Благо манастира Студенице 1988 – *Блаīо манасӣира Сӣуденице*, ур. В. Ј. Ђурић, Каталог изложбе 63, Галерија САНУ, Београд 1988.

Бобчев 1961 – С. Н. Бобчев, Крепостните кули с издаден остър ръб и значението им за укрепяването на античните градови, *Известия на археологически институт XXIV*, София 1961, 103–146.

Богдановић, Ђурић, Медаковић 1978 – Д. Богдановић, В. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар,* Београд 1978, 60, сл. 37.

Богосављевић 1986 – Д. Богосављевић, О новим налазима шупљих лунуластих наушница, *Зборник Народног музеја у Београду XII-1*, 1986, 229–241.

Бошковић, Вуловић 1958 – Ђ. Бошковић, Б. Вуловић, Царичин град – Куршумлија – Студеница, *Старинар VII–VIII*, Београд 1958, 173–180.

Брмболић 1985 – М. Брмболић, Предмети од бронзе, бакра и стакла из манастира Намасије, *Зборник 28–29*, Музеј примењене уметности, Београд 1984/85, 83–92.

Брмболић 2009 – М. Брмболић, *Вршачки замак*, Београд 2009.

Buras, Parani 2008 – L. Bouras, M. G. Parani, *Lighting in Early Byzantium*, D. O. Byzantine Collection Publications 11, Washington 2008.

Валтровић 1889 – М. Валтровић, Поглед на стару српску црквену архитектуру, *Глас СКА XVII*, 1889, 3–39.

Валтровић, Милутиновић 2006 – Валтровић и Милутиновић, *Документи I, теренска грађа 1871–1884*, Београд 2006.

Валтровић, Милутиновић 2007 – Валтровић и Милутиновић, *Документи II, теренска грађа 1872–1907*, Београд 2007.

Винавер 1969 – В. Винавер, Период турске владавине (XV–XVIII век), у: *Нови Пазар и околина*, Београд 1969, 159–194.

Војводић 2014 – Д. Војводић, Представе родословних лоза на фасади студеничке куле и идеја прародитељства у манастиру Светог Симеона, *Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве*, Зборник радова (Научни скуп 9–11. мај 2014), у припреми за штампу.

Gelichi 1988 – S. Gelichi, La maiolica italiana della prima meta del XV secolo. La produzione in Emilia–Romagna e i problemi della chronologia, *Archaeologia Medievale XV*, Firenze 1988, 65–104.

Гиљфердинг 1972 – А. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972.

Гојковић 1964 – М. Гојковић, Земљотреси и споменици културе, *Зборник заштите споменика културе XV*, Београд 1964, 21–34.

Davidson 1952 – G. Davidson, The Minor Objects, *Corinth XII*, Princeton 1952.

Дамјановић 1949 – В. Дамјановић, Рестаурација и конзервација у манастиру Студеници, *Музеји 2*, Београд 1949, 65–82.

Damjanović i dr. 2011 – Lj. Damjanović i drugi, Archaeometric study of medieval pottery excavated at Stari Ras, Serbia, *Journal of Archaeological Science 38*, 2011, 818–829.

Данило Други – Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, приредили Г. Мак Данијел и Д. Петровић, Београд 1988, 46–47.

Димитрова 2002 – Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, Скопје 2002.

Доментијан – Доментијан, *Животи светог Саве и светог Симеона* (превод Л. Мирковић), приредила Р. Маринковић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1988.

Дурковић-Јакшић 1986 – Љ. Дурковић-Јакшић, Обнављање Студенице и пренос моштију краља Стефана Првовенчаног, у: *Осам векова Студенице*, Београд 1986, 275–305.

Ђурић 1967 – В. Ј. Ђурић, Дубровачки градитељи у Србији средњег века, *Зборник за ликовне уметности Матице српске 3*, Нови Сад 1967, 87–103.

Ђурић 1969 – В. Ј. Ђурић, Портрети на капији Студенице, у: *Зборник Светозара Радојчића,* Београд 1969, 105–111.

Ђурић 1990 – В. Ј. Ђурић, Друштво, држава и владар у уметности у доба династије Лазаревић–Бранковић, *Зборник за ликовне уметности 26*, Матица српска, Нови Сад 1990, 13–46.

Ђурић, С. 1988 – С. Ђурић, Откривање студеничке пластике, у: *Благо манастира Студенице,* ур. В. Ј. Ђурић, Каталог Галерије САНУ 63, Београд 1988, 105–126.

Ђурић, С. и други 1991 – С. Ђурић, С. Пејић, Б. Крстановић и С. Темерински, Споменици у сливу Студенице, *Саопштења XXII–XXIII*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1991, 183–223.

Живот Данила II – Живот архиепископа Данила II, у: *Данилови настављачи*, превод Л. Мирковић, ур. Г. Мак Даниел, Просвета и Српска књижевна задруга, Београд 1989, 79–117.

Житије светог Симеона – Свети Сава, *Сабрани списи*, превод Л. Мирковић, Д. Богдановић, Просвета и Српска књижевна задруга, Београд 1986, 95–121.

Zdravković 1965 – I. Zdravković, Stari planovi u zbirkama nekih ustanova u Beču, *Zbornik zaštite spomenika kulture XVI*, Beograd 1965, 219–230.

Зечевић 2006 – Е. Зечевић, *Накит Новог Брда из Археолошке збирке Народног музеја*, Београд 2006.

Зечевић, Радичевић 2001 – Е. Зечевић, Д. Радичевић, Керамика Ђурђевих Ступова, *Новопазарски зборник 25*, Нови Пазар 2001, 23–68.

Јанковић 1982 – М. Јанковић, Студеница – Богородичина црква, *Археолошки преглед 23*, 1982, 148–151.

Јанковић 1984 – М. Јанковић, Студеница – Радослављева припрата, мали конак, источни бедем, *Археолошки преглед 24*, 1984, 159–164.

Janković 1985 – M. Janković, Studenica, manastir, *Arheološki pregled 25*, 1985, 100–101.

Јанковић 1986a – М. Јанковић, Затворене археолошке целине манастира Студенице, *Саопштења XVIII*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1986, 7–20.

Јанковић 1986b – М. Јанковић, Археолошки подаци о грађењу Богородичине цркве, у: *Зборник посветен на Бошко Бабић*, Прилеп 1986, 109–111.

Јанковић 1990 – М. Јанковић, Преднемањићки период у манастиру Студеници, *Гласник Српског археолошког друштва 6*, 1990, 145–150.

Janneau 1979 – G. Janneau, *Cites et place forts en France, L'architecture militaire*, Bourges 1979.

Јиречек 1959 – К. Јиречек, Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку, у: *Зборник Константина Јиречека I*, ур. М. Динић, Београд 1959, 205–304.

Јиречек, Радонић 1978 – К. Јиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба*, Књига II, Београд 1978.

Јовановић 1969 – Р. Јовановић, Ликовне представе куле у Студеници и њено датовање, *Саопштења VIII*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1969, 81–85.

Јовановић 1970 – Р. Јовановић, Инвентар надгробних плоча пронађених у комплексу манастира Студенице, *Саопштења IX*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1970, 273–287.

Јуришић 1981 – А. Јуришић, Обичај сахрањивања фрагмената живописа и делова архитектонске пластике, *Саопштења XIII*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1981, 169–176.

Јуришић 1983 – А. Јуришић, Мотив волуте и розете на керамици са ужег подручја средњовековне Рашке, *Саопштења XV*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1983, 181–194.

Јуришић 1989 – А. Јуришић, *Манастир Градац, резултати археолошких радова*, Београд 1989.

Јуришић 1991 – А. Јуришић, *Нова Павлица, резултати археолошких радова*, Београд 1991.

Kalavrezou-Maxeiner 1985 – I. Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons in Steatite*, Wien 1985.

Кандић 2005 – О. Кандић, *Градац*, Београд 2005.

Каниц 1862 – Ф. Каниц, *Византијски споменици по Србији*, Беч 1862.

Каниц 1985 – Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*, Књига II, Београд 1985.

Карић 1887 – В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887.

Кашанин и други 1986 – М. Кашанин, М. Чанак-Медић, Ј. Максимовић, Б. Тодић, М. Шакота, *Манастир Студеница*, Београд 1986.

Kirpičnikov 1973 – A. N. Kirpičnikov, Snarjaženie vsadnika i verhnogo konja na Rusi IX–XIII vv., *Arheologija SSSR E 1–36*, Leningrad 1973.

Ковачевић 1980 – М. Ковачевић, Профана архитектура средњовековног Крушевца, *Старинар XXX*, Београд 1980, 13–28.

Кораћ 1965 – В. Кораћ, *Градитељска школа Поморја*, Београд 1965.

Кораћ 1976 – В. Кораћ, Порекло утврђења манастира Студенице, *Зборник за ликовне уметности Матице српске 12*, Нови Сад 1976, 25–38.

Кораћ 1977 – В. Кораћ, Цртеж манастира Студенице на аустријској ратној карти из 1689. године, *Зограф 7*, Београд 1977, 86–87.

Кораћ 1983 – В. Кораћ, Једна монашка ћелија у Студеници, *Зограф 14*, Београд 1983, 27–30.

Крижанац 2001 – М. Крижанац, *Средњовековно стакло из катедрале св. Трипуна у Котору*, Београд 2001.

Lander 1984 – J. Lander, *Roman Stone Fortifications: Variation and change from First Century A. D. to the Fourth*, BAR Inter. Series 206, Oxford 1984.

Lawrence 1983 – A. W. Lawrence, A Sceletal History of Byzantine Fortification, *The Annual of the Britich School at Athens 78*, Athens 1983, 171–227.

Lawrence 1988 – A. W. Lawrence, *Crusader Castle*, Oxford 1988.

Љубинковић 1970 – М. Љубинковић, Некропола цркве Св. Петра код Новог Пазара, *Зборник Народнот музеја у Беотраду VI*, 1970, 169–259.

Манастир Милешева 1995 – О. Кандић, Д. Минић, Е. Пејовић, *Манастир Милешева, истраживање и обнова*, Каталог изложбе, Београд – Пријепоље 1995.

Мандић, Лађевић 1956 – С. Мандић – М. Лађевић, Откривање и конзервација фресака у Студеници, *Саопштења I*, Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе, Београд 1956, 38–41.

Марјановић-Вујовић 1977 – Г. Марјановић-Вујовић, *Крстови*, Београд 1977.

Марјановић-Вујовић 1994 – Г. Марјановић-Вујовић, Крстови од стеатита са налазишта у Србији, *Зборник Народнот музеја XV-1*, Београд 1994, 139–143.

Марковић 2013 – М. Марковић, Запажања о најстаријим иконама Марковог манастира, *Зоїраф 37*, Београд 2013, 169–200.

Микић 2000 – Ж. Микић, Антрополошка сазнања о Студеници и становништву Србије Немањиног доба, у: *Стефан Немања – Свети Симеон*, ур. Ј. Калић, Београд 2000, 371–378.

Микић, Тодоровић 1988 – Ж. Микић, Д. Тодоровић, Антрополошки садржај Богородичине цркве у Студеници и реконструкција лика Ане – Анастасије, у: *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, ур. В. Кораћ, Београд 1988, 246–255.

Микулчић 1982 – И. Микулчић, *Старо Скопје со околните тврдини*, Скопје 1982.

Миладиновић-Радмиловић, Јановић, Ракочевић 2013 – Н. Миладиновић, А. Јановић, З. Ракочевић, Антрополошка анализа налаза из ктиторског гроба из цркве Светог Јована у Студеници, *Саопштења XLV*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2013, 67–82.

Милићевић 1876 – М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876.

Милосављевић 2010 – Д. Милосављевић, *Изгубљена ризница манастира Милешеве*, Београд 2010.

Милошевић 1997 – Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997.

Миљковић 2006 – М. Миљковић, Средњовековни водовод у манастиру Студеница, *Гласник Друштва конзерватора Србије 30*, 2006, 64–65.

Миљковић 2014 – Б. Миљковић, Хиландарски игумански штап, у припреми за штампу.

Минић 1980 – Д. Минић, Прилог датовању средњовековне керамике из Крушевца, *Старинар XXX*, Београд 1980, 43–48.

Минић 1984 – Д. Минић, Остава накита из средњовековног Трговишта, *Новопазарски зборник 8*, Нови Пазар 1984, 23–35.

Минић 1989 – Д. Минић, Боце и кандила од стакла из цркве III у Трговишту, *Новопазарски зборник 13*, Нови Пазар 1989, 59–68.

Минић 2003 – Д. Минић, Оловна ампула из Сталаћа, у: *Споменица Јована Ковачевића*, Београд 2003, 229–233.

Minić, Vukadin 2007 – D. Minić, O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalać*, Beograd 2007.

Mojsilović 1978 – S. Mojsilović, Elements of Fortification of the Monasteries in Medieval Serbia, *Balcanoslavica 7*, Prilep 1978, 169–191.

Mojsilović-Popović 1988 – S. Mojsilović-Popović, Monastery Entrances around the Year 1200, у: *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, ур. В. Кораћ, Београд 1988, 153–170.

Mrkobrad 1976 – D. Mrkobrad, Studenica, Milošev konak, *Arheološki pregled 18*, 1976, 124–126**.**

Ненадовић 1954 – С. Ненадовић, Конзерваторски проблеми у Студеници, *Зборник заштите споменика културе IV–V*, Београд 1953–1954, 271–286.

Ненадовић 1957 – С. Ненадовић, Студенички проблеми, *Саопштења III*, Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Н. Р. Србије, Београд 1957.

Ненадовић 1957а – С. Ненадовић, Фундирање споменика архитектуре у средњовековној Србији, *Зборник заштите споменика културе VIII*, Београд 1957, 21–33.

Ненадовић 1981 – С. Ненадовић, Поводом Саопштења XII – Студеница, аутора архитекте Марије Радан-Јовин, *Саопштења XIII*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1981, 309–323.

Ненадовић 1986 – С. Ненадовић, Трагом изгубљених, недовршених и оштећених облика Немањине Студенице, у: *Осам векова Студенице*, Београд 1986, 117–154.

Neševa 1985 – V. Neševa, Metaloobratovane, iuvelirstvo, predačestvo, šivačestvo, t'kačestvo i obuštarstvo, in: *Červen,* Tom I, ed. S. Mihailov, Sofia 1985, 166–214.

Нешковић 1968 – J. Нешковић, Обнова цркве Св. Николе код Ушћа, *Зборник заштите споменика културе XIX*, Београд, 1968, 95–104.

Nikolić 1956 – D. Nikolić, Tipološki razvoj mamuze od XIV–XX veka sa osvrtom na zbirku mamuza u Vojnom muzeju JNA, *Vesnik Vojnog muzeja JNA 3*, Beograd 1956, 61–79.

Николић 1988 – Р. Николић, Прилози тумачењу средњовековних натписа и записа, О студеничкој надгробној плочи монахиње Анастасије, *Рашка баштина III*, Краљево 1988, 39–43.

Николић, Максимовић, Бабич 1992 – Д. Николић, М. Максимовић, Д. Бабич, Привесци са некрополе 12–13. века из Ниша и њихов минерални састав, у: *Археологија и природне науке*, ур. Д. Срејовић, Београд 1992, 167–175.

Nikolova 1974 – J. Nikolova, Domašniat bit voroženieto v dvoreca na Carevac spored arheologičeskaja material, in: *Carevgrad Trnov*, Tom 2, Sofia 1974.

Осам векова Студенице 1986 – *Осам векова Студенице*, Зборник радова, Београд 1986.

Пајковић 2010 – В. Пајковић, Основни типови студеничких мермера са посебним осврtom на плочасти камен, *Новопазарски зборник 33*, Нови Пазар 2010, 209–222.

Parani 2003 – M. G. Parani, Reconstructing the Reality of Images, Byzanrune Material Culture and Religious Iconography (11th–15th Centuries), Bril, Leiden–Boston 2003.

Пејовић 1988 – Е. Пејовић, Каталог археолошких налаза, у: *Благо манастира Студенице*, ур. В. Ј. Ђурић, Галерија САНУ, Каталог 63, Београд 1988, 69–94.

Пејовић 2003 – Е. Пејовић, Студеница, преглед истраживачких радова, *Гласник Друштва конзерватора Србије 27*, 2003, 64–68.

Петковић 1924 – Влад. Петковић, *Манастир Студеница*, Београд 1924.

Petković, S. 1995 – S. Petković, *Rimski predmeti od kosti i roga*, Arheološki institut, Posebna izdanja 28, Beograd 1995.

Петковић, Ср. 1974 – Ср. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, Београд 1974.

Петковић, Ср. 2002 – Ср. Петковић, *Морача*, Манастир Морача 2002.

Поповић, Д. 1986 – Гроб Светог Симеона у Студеници, у: *Осам векова Студенице*, Београд 1986, 155–166.

Поповић, Д. 1988 – Д. Поповић, Средњовековни надгробни споменици у Студеници, у: *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, ур. В. Кораћ, Београд 1988, 491–504.

Поповић, Д. 1992 – Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992.

Поповић, Д. 2006а – Д. Поповић, О настанку култа светог Симеона, у: *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 41–73.

Поповић, Д. 2006б – Д. Поповић, Мошти светог Саве, у: *Под окриљем светости*, 75–95.

Поповић, Д. 2014 – Д. Поповић, Када је краљ Стефан Првовенчани уврштен у светитеље? Прилог проучавању владарске „канонизације“ у средњовековној Србији, *Зборник радова Византолошког института 50*, 2014, 573–586.

Поповић, И. 1988 – И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд 1988.

Popović, M. 1971 – M. Popović, Beogradska tvrđava, Severoistočni bedem Gornjeg grada, *Arheološki pregled 13*, Beograd 1971, 91–98.

Popović, M. 1976 – M. Popović, Smederevska tvrđava, Mali grad, *Arheološki pregled 18*, Beograd 1976, 115–120.

Popović, M. 1979 – M. Popović, La residence du despot Djuradj Branković dans le chatelet de la forteresse de Smederevo, *Balcanoslavica 7*, Prilep 1979, 101–112.

Поповић, М. 1990 – М. Поповић, Археолошка истраживања у Студеници, *Гласник Друштва конзерватора Србије 14*, 1990, 83–85.

Поповић, М. 1991 – М. Поповић, Археолошка истраживања у Студеници II, *Гласник Друштва конзерватора Србије 15*, 1991, 44–46.

Popović, M. 1993 – M. Popović, Les forteresses du système défensif byzantin en Serbie au XIe–XIIe siècle, *Starinar XLII/1991*, Beograd 1993, 169–185.

Поповић, М. 1996 – М. Поповић, Комплекс манастира Студенице, *Старинар XLVII*, Београд 1996, 311–313.

Поповић, М. 1998 – М. Поповић, Археолошка истраживања у Студеници III, *Гласник Друштва конзерватора Србије 22*, 1998, 53–56.

Popović, M. 1999 – M. Popović, *Tvrđava Ras*, Beograd 1999.

Поповић, М. 2000 – М. Поповић, Владарско боравиште Стефана Немање у Расу, у: *Стефан Немања – Свети Симеон, историја и предање*, ур. Ј. Калић, Београд 2000, 233–245.

Popović, M. 2006 – M. Popović, Les funérailles du Ktitor: Aspect Archéologique, *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies*, Volume I, Plenary Papers, London 2002, 99–121.

Поповић, М. 2006а – М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 2006.

Поповић, М. 2011 – М. Поповић, Археолошка истраживања у Студеници IV, *Гласник Друштва конзерватора Србије 35*, 2011, 83–85.

Popović, M. 2012 – M. Popović, *Maglički zamak*, Beograd 2012.

Popović, M. 2013 – M. Popović, The Funerary Church of the Monastery of Žiča, Contribution of the study of medieval monastic burial in Byzantium and Serbia, *Starinar LXIII*, Belgrade 2013, 173–190.

Поповић, Бикић 2004 – М. Поповић, В. Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*, Београд 2004.

Поповић, Иванишевић 1988 – М. Поповић, В. Иванишевић, Град Браничево у средњем веку, *Старинар XXXIX*, Београд 1988, 125–175.

Поповић, С. 1994 – С. Поповић, *Крст у кругу*, Београд 1994.

Радан-Јовин 1969 – М. Радан-Јовин, Однос утврђења и објеката у комплексу манастира Студенице, *Саопштења VIII*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1969, 63–74.

Радан-Јовин 1969а – М. Радан-Јовин, Црква Светог Николе и стари конак у Студеници, *Саопштења VIII*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1969, 75–80.

Радан-Јовин 1979 – М. Радан-Јовин, *Студеница, Саопштења XII*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1979.

Радан-Јовин 1988 – М. Радан-Јовин, Студеница 1980–1985 (истраживања, резултати), *Рашка баштина 3*, Краљево 1988, 185–203.

Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988 – М. Радан-Јовин, М. Јанковић, С. Темерински, Студеница у светлости археолошких и архитектонских истраживања, у: *Благо манастира Студенице*, ур. В. Ј. Ђурић, Галерија САНУ, Каталог 63, Београд 1988, 27–68.

Радојковић 1977 – Б. Радојковић, Метал средњовековни, у: *Историја примењене уметности код Срба*, Београд 1977, 79–94.

Радојчић, Н. 1931 – Н. Радојчић, *О троношком родослову*, Београд 1931.

Радојчић, С. 1934 – С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934.

Radojčić, S. 1970 – S. Radojčić, Ikone iz Jugoslavije, u: *Ikone sa Balkana*, Jugoslovenska knjiga, Beograd 1970, LV–LXXI.

Радојчић, С. 1975 – С. Радојчић, Архиепископ Данило II и српска архитектура раног XIV века, у: *Узори и дела старих српских уметника*, Српска књижевна задруга, Београд 1975, 195–210.

Радујко 2010 – М. Радујко, Мермерни уломак са натписом „Стефан краљ четврти“ из Студенице, *Наша прошлост 11*, Краљево 2010, 67–82.

Rackam 1940 – B. Rackam, *Catalogue of Italian Maiolica, Vol. I–II*, Victoria and Albert Museum, London 1940.

Ристић 1986 – М. Ристић, Састав и структура опека манастира Студенице, у: *Осам векова Студенице*, Београд 1986, 149–154.

Родић 2004 – З. Родић, *Традиционално посуђе: из збирке Етнографског музеја у Београду*, Београд 2004.

Симић 1956 – В. Симић, Резање мермера у Студеници и Чемерном, *Гласник Етнографског музеја XIX*, Београд 1956, 273–289.

Симић 1975 – В. Симић, Старо рударство гвожђа Голије, Троглава, Чемерна, Рогозне, Глухе Васи и Куршумлије, *Рударски гласник 3/75*, Београд 1975, 66–75.

Симић, Г. 2010 – Г. Симић, *Донжон куле у фортификацији средњовековних градова*, Београд 2010.

Stamenković 2009 – S. Stamenković, Kasnoantičko staklo sa gradine u Vrsenicama, u: M. Popović, V. Bikić, *Gradina u Vrsenicama*, Beograd 2009.

Станојевић 1937 – Ст. Станојевић, Краљ Милутин, *Годишњица Николе Чупића XLVI*, Београд 1937, 1–43.

Стари српски родослови и летописи – *Стари српски родослови и летописи*, приредио Љ. Стојановић, Београд – Сремски Карловци 1927.

Студеница и византијска уметност – *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, Зборник радова, ур. В. Кораћ, САНУ, Београд 1988.

Scorpan 1980 – C. Scorpan, *Limes Scythiae, Topographical and Stratigraphical research on the late Roman Fortification on the Lower Danube*, BAR Inter. Series 88, Oxford 1984.

Татић-Ђурић 1966 – М. Татић-Ђурић, Стеатитска иконица из Куршумлије, *Зборник за ликовне уметности 2*, Матица српска, Нови Сад 1966, 65–85.

Теодосије – Теодосије, *Житија*, приредио Д. Богдановић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1984.

Тимотијевић 1986 – М. Тимотијевић, Готички висећи свећњак из манастира Дечана, *Саопштења XVIII*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1986, 215–228.

Тодић, Чанак-Медић 2005 – Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Београд 2005.

Томић 1983 – П. Томић, *Грнчарство у средњовековној Србији*, Београд 1983.

Томовић, Г. 1974 – Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974.

Ћоровић-Љубинковић 1956 – М. Ћоровић-Љубинковић, Прокупачки налаз српског средњовековног накита, *Зборник Народног музеја I*, Београд 1956–1957, 145–160.

Ćurčić 2010 – S. Ćurčić, *Architecture in the Balcans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven and London 2010.

Foss, Winfield 1986 – C. Foss, D. Winfield, *Byzantine Fortifications – An introduction*, Pretoria 1986.

Хан 1972 – В. Хан, Прозорско стакло XV–XVI века у Србији, *Зборник за ликовне уметности Матице српске 8*, Нови Сад 1972, 193–206.

Хан 1981 – В. Хан, *Три века дубровачког стакларства (14–16. век)*, Београд 1981.

Хан 1977 – В. Хан, Стакло средњовековно, у: *Историја примењене уметности код Срба*, Београд 1977.

Цар 1988 – Н. Цар, Документарне вредности ликовних представа Студенице, у: *Благо манастира Студенице*, ур. В. Ј. Ђурић, Галерија САНУ, Каталог 63, Београд 1988, 269–290.

Чанак-Медић, Бошковић 1986 – М. Чанак-Медић, Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I*, Београд 1986.

Чанак-Медић 1986а – М. Чанак-Медић, Архитектура, у: М. Кашанин, М. Чанак-Медић, Ј. Максимовић, Б. Тодић, М. Шакота, *Манастир Студеница*, Београд 1986, 27–90.

Чанак-Медић 1986б – М. Чанак-Медић, Једна претпоставка о Немањином надгробном споменику, у: *Осам векова Студенице*, Београд 1986, 167–172.

Чанак-Медић 1988 – М. Чанак-Медић, Време првих промена студеничке Богородичине цркве, у: *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, ур. В. Кораћ, САНУ, Београд 1988, 517–524.

Чанак-Медић 1995 – М. Чанак-Медић, *Архитектура прве половине XIII века, II део*, Београд 1995.

Чанак-Медић, Кандић 1995 – М. Чанак-Медић, О. Кандић, *Архитектура прве половине XIII века, I део*, Београд 1995.

Чанак-Медић, Тодић 2011 – М. Чанак-Медић, Б. Тодић, *Манастир Студеница*, Београд 2011.

Чангова 1992 – И. Чангова, *Перник*, Том III, Софија 1992.

Шакота 1967 – М. Шакота, Где се налазио храм Благовештења у Студеници, *Зограф 2*, Београд 1967, 51–53.

Шакота 1984 – М. Шакота, *Дечанска ризница*, Београд 1984.

Шакота 1988 – М. Шакота, *Студеничка ризница*, Београд 1988.

Шафарик 1853 – Ј. Шафарик, Српски летописац из почетка XVI-ог столећа, *Гласник Друштва српске словесности V*, Београд 1853.

Шупут 1976 – М. Шупут, Византијски пластични украс у градитељским делима краља Милутина, *Зборник за ликовне уметности 12*, Матица српска, Нови Сад 1976, 43–54.

THE MONASTERY OF STUDENICA: ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES
Summary

THE MONASTERY OF STUDENICA dedicated to the Virgin Evergetis (Benefactress) holds an unequalled place in the sacral topography of the Serbian lands and constitutes a cornerstone of Serbian history. Its construction was undertaken in the formative years of the independent state of the Nemanjić, and the vigour, strength and ambition of the young dynasty found full expression in its overall concept and artistic achievement. An influential locus of spirituality and enlightened thought from its founding and, above all, the focus of the cult of the sainted founder of the dynasty, Studenica had the status of an undisputed model and was emulated, in different ways but always to the point, by Nemanja's successors on the Serbian throne. It is not an overstatement, then, that the history of Studenica reflects the history of the Serbian people: from the soaring heights reached in the middle ages, through the centuries of Ottoman rule and the renewal in insurgent Serbia, until this day.

Repeatedly destroyed and rebuilt over the centuries, Studenica, quite neglected, began to attract scholarly attention more than a century ago. Most of the attention, then as in subsequent decades, was focused on the foremost and best preserved of the monastic buildings, the Katholikon dedicated to the Virgin. It was not until the mid-20th century that more extensive, at first architectural and then archaeological, investigations brought more information about the origin and construction phases of the monastic complex, which in turn opened scores of new questions. The unearthed or partially explored remains gave rise to different assumptions, even conclusions, about the date, original function and appearance of the enclosing wall and some other monastic structures. Much of the debate revolved around one question: did Stefan Nemanja have his foundation built on a previously undeveloped site or within the walls of an earlier fortification? The opportunity to provide a definitive answer to this and many other important questions did not arise until the systematic archaeological excavations begun in 1989/90 and, after a protracted break, resumed in 2010 and completed in 2013. Even though the obtained results have considerably expanded our knowledge about the buildings and life of the monastery in the course of the eight centuries since its foundation, they have also raised some new issues, signposting the direction of future research.

The results of the archaeological excavations have conclusively confirmed as true the claim contained in the biography of the founder, Grand *Župan* Stefan Nemanja (r. 1165–1196), that he, looking for a suitable location for his foundation and final resting place, chose a site which was an "uninhabited hunting ground of wild beasts": a patch of flat land on the slope of Mt Radočelo amidst a hilly landscape covered in forests. Apart from traces of late antique iron smelting furnaces, the site has not yielded any evidence of earlier structures. What remains an open question, however, is what led Nemanja to choose a place secluded in the wilderness, remote from major roads. The seat of the Grand *Župan* was at Ras, a few days' walk away from the site he chose. As far as is known, the road that ran via the Deževska River source area towards the north of his realm did not go past the chosen site. A somewhat nearer old road running along the Ibar River valley towards Kosovo was a few hours' walk away, but there is no evidence that would

suggest any significant connection with this road in the past. Besides, both the immediate and broader environs of the chosen site had little fertile land and other economic resources. The only natural advantage was the vicinity of the Studenica River and an ample water supply from numerous springs. This question, which involves considerations of the spatial distribution of the royal foundations and major monasteries of medieval Serbia, certainly requires further and more detailed enquiries.

Unlike the unresolved unknowns surrounding the selection of site for Stefan Nemanja's foundation, the results of the archaeological investigation have enabled us to form a clearer picture of the original layout of the monastic complex and to draw more reliable conclusions as to what of it was completed in the earliest construction phase. The original fortification—the monastery's perimeter wall, almost circular in plan, with the katholikon in the middle of the enclosure—was built on a very gentle southwest to northeast slope. The massive wall with gates was reinforced on the west and south (i.e. southwest) sides with four solid triangular towers arranged at 30-metre intervals, all four built at the same time as the wall. The investigation has shown, however, that the other sides of the wall were not strengthened with towers. There were two fortified gates in the wall. The main or West Gate, laid out on the axis of the Katholikon, was flanked by two solid semi-circular towers contemporary with the wall. The opposite East Gate was set about 30 metres southeast of the main axis.

Looked at for itself, the enclosing wall with the church building in the centre would have been a near-ideal layout of a well-designed fortification, i.e. walled monastic settlement. However, the fact that this type of fortification was completely unsuitable for the location would have greatly reduced the prospect of successful defence. It may be quite reliably assumed that the original design of the enclosing wall was not fully executed, which is most of all suggested by the uneven and illogical arrangement of the triangular towers. The absence of such towers on the north and northeast is particularly striking because they would have had an important role not only in the defence of the monastery but also in enhancing the stability of the wall.

Yet, the analysis of the measurement data obtained for the surviving structural remains has allowed us to reconstruct the original design even though it was not fully executed (fig. 167). As was usual, the first step was to mark out the exact location of the future monastery church, the focal point of the complex. All further measurements were taken in relation to it, i.e. from the centre or the point beneath the south arch of the dome. It was the point of intersection of the imaginary axes dividing the enclosure into twelve segments and determining the locations of triangular towers and gates. The main gate and the Katholikon were aligned on the main west-east axis at the east end of which a triangular tower was probably supposed to be built. At one end of the next axis, drawn to the southeast of the main axis, is the East Gate and, on the other, northwest end, Tower IV. Towers I, II and III on the south and southeast sides of the wall were probably supposed to have their counterparts on the north and northeast sides. It is more than likely that the original design of the enclosing wall envisaged two gates and ten towers, of which only four were built.

This analysis suggests that the enclosure was designed by a highly skilled person. The circular enclosing wall with two gates opposite one another and towers arranged at equal intervals would have been a defensive fortification ideally suited to an open flatland location. In terms of regularity, this design has no closer analogies among the fortifications of the 11th and 12th centuries in the Byzantine world or among those built during the Crusades, which is a topic for further study. Therefore, the question arises as to where the original design was done and whether its creator had visited the site at all. We are inclined to believe that the fortification designer was completely unfamiliar with the location of the future monastery and the surrounding terrain, which would imply that the design was developed somewhere else. It is hard to imagine that a builder with such a masterly knowledge of the rules of military architecture would have proposed a design so unsuited to the terrain and to the purpose of a monastery's perimeter fence. It may be assumed, therefore, that a ready-made plan, perhaps chosen by the ktetor himself, was brought to Studenica. Thus, construction could begin, and it obviously began on the south and west sides where the towers were built as originally envisaged. Apparently, at some point in the course of construction it was decided not to execute the design in its entirety and the rest of the enclosing wall with the East Gate was built but the other towers were not.

On the whole, with its perimeter wall reinforced with triangular towers and gates flanked by semicircular towers, the monastery must have looked like a fortress. In the mind of the contemporaries it could have evoked the association with the *city* ('grad') taken in the military-strategic sense of a fortified town. Despite its outwardly military features, however, Studenica had never had the function or the significance of a defensive stronghold. The purpose of the enclosing wall apparently was to fence and shelter the sacral precinct: the mausoleum of the ktetor and the monastic community. It must have provided a sense of security to the monks and inspired awe and admira-

tion in the outsiders. The sacred space dedicated to the Virgin was dominated by the Katholikon the dome of which rose above the enclosing wall and was accessible to view from all sides. Amidst a wild unpopulated landscape, the monumental church with its fortified perimeter wall must have stood as a self-explanatory statement of its spiritual and material raison d'être. From all that is known today, it may be assumed that the ktetor intended for his foundation to evoke the image of an *ideal city*. It seems that such an intention could best explain the design of the enclosing wall which, as has been said, was better suited to an ideally conceived military fortress than as a boundary separating the monastic community from the outside world.

Unlike the outward aspect of the enclosure, its inner space was shaped as a typical monastic settlement with the Katholikon in the centre and the other buildings set against the enclosing wall. The construction of the complex began in the 1180's and was completed, at least its first phase, by 1196, when Stefan Nemanja joined the community, now as a monk himself by the name of Symeon. This phase, not longer than a decade, saw the construction of the Katholikon, the enclosing wall and some other monastic buildings. The Refectory was built to the west of the Katholikon at the same time as the enclosing wall. Building II, a spacious, solidly-built structure known as the *Great Cells*, was constructed against the north face of the enclosing wall. At least three structures were built between Building II and the Refectory and, as shown by the archaeological investigation, all of them were completed concurrently with the Katholikon. The discovered traces indicate that the structures against the southwest and south faces of the enclosing wall, the remains of which now are inaccessible for excavation, were also built in the first phase. In the course of the first century of the monastery, there were no masonry structures against the northeast, east and southeast faces of the enclosing wall, with the exception of the East Dorter in the immediate vicinity of the East Gate which, however, was destroyed in a fire as early as the first half of the 13th century. There might have been there smaller wooden structures or only lean-to roofs above areas with open hearths or simply built sunken ovens (fig. 168).

On the whole, the layout of the complex took shape already in the first construction phase, which was certainly completed by the end of the 12th century, and remained essentially unchanged in many of its elements despite additions in the following centuries. The Refectory, the second building in importance to the Katholikon, was set at one side of the West Gate with its entrance facing the entrance to the main church. Another sizeable and solidly-built building was the *Great Cells*, which we have assumed to have been the residence of the ktetor, i.e. the ruler, within the complex. The ground floor of the adjacent structure, built much more modestly, Building I, must have been used as a storage space, as suggested by the postern in the enclosing wall which is aligned with it. With the postern providing service access to the precinct, the West Gate could serve as a ceremonial entrance. The purpose of the structure adjoining the Refectory on the north is difficult to establish with any certainty. Three regularly arranged storage pits in its floor may suggest its functional connection with the Refectory. The abovementioned buildings against the north and northwest face of the enclosing wall stood out from the others by their much larger size, particularly by their internal width of about 10 metres. It seems, therefore, that the structures between the Refectory and the *Great Cells* probably did not serve as the monks' living quarters either.

The monks were accommodated in much more modest structures against the south and southwest face of the enclosing wall whose internal width usually did not exceed 3.5 metres. It has been reliably established that the oldest remains of these structures date to the first construction phase. This area of the complex has retained its residential function, including the dorters built in 1839 and 1912. The already mentioned East Dorter which burnt down in the early 13th century must have served a similar purpose. It remains an open question if this relatively small building intended as a monastic dwelling had some additional function as well, which seems to be suggested by the fact that it stood out from the others both by its location and by its representative appearance: it was a semi-detached building and its wooden structural components were apparently decorated with ornamental carvings. It is difficult to make any assumptions without sufficient evidence, but the possibility should not be ruled out that it was intended to serve as the living quarters of the ktetor during his stay at Studenica in 1196/7 after he had taken his monastic vows.

It is known that not all work at Studenica had been completed by the time Stefan Nemanja left for Hilandar in 1197. It is known that his successors had the Katholikon, the Refectory and the interior walls of the main gateway decorated with frescoes in 1209, but there is no written reference to any building activity at the time. The next construction phase took place under the patronage of King Stefan Radoslav (r. 1227–34). In the late 1220's and early 1230's the Katholikon received a spacious narthex. Based on the style of the surviving frescoes and some architectural features, the Church of St. Nicholas in

the south part of the monastic enclosure has also been dated to that period. Since the excavations conducted in the course of conservation work offered no new information, this dating should be taken as tentative. Therefore, the question remains open as to who its ktetor was and what motive led him to construct this modest roughly-built church next to the monumental foundation of the founder of the dynasty (fig. 171).

In the same period or a few decades later but certainly before the 14th century, a small chapel was constructed on the site of the burnt East Dorter. The new parekklesion, assumed by earlier researchers to have been dedicated to St. George, was a semidetached structure with its sanctuary at the west end and its east side attached to the enclosing wall. If we are to judge by its well-preserved remains, the ground floor is not likely to have served for worship. The main sacral space, i.e. the chapel itself, was probably on the upper floor. The main controversy raised by this chapel, which will certainly continue to be an object of debate, is its unusual orientation, i.e. the location of the sanctuary at the west end. As for the parekklesia, especially those functioning within a monastic building, the placement of the altar recess depended on the orientation of the existing building, which is observable in some later Studenica examples. Yet, this fact does not solve our problem. Set on an east-west axis, the parekklesion in question could well have had the altar at its east end, either in a recess in the enclosing wall or in the form of a masonry apse attached to the enclosing wall. The unusual orientation was obviously chosen for some other, now obscure, reason.

Striking about this chapel is not only the fact that it is a semidetached building but also its architecture which has no closer analogies in the Serbian lands. It should also be noted that its sanctuary faced the sanctuary of the Katholikon, and probably not by accident. Let us venture a conjecture even though there is no archaeological or documentary evidence to support it. We have put forth the plausible assumption that the East Dorter had served as the residence of Stefan Nemanja during his short stay as a monk, Symeon, at Studenica. The parekklesion which was built on its burnt ruins, and whose dedication has not been reliably established, might have been erected in commemoration of the place where the monastery's sainted founder had resided.

Building activity continued in the 13th century, but on a smaller scale. The date of Building III-a, a relatively small dorter with a front porch constructed against the enclosing wall and a side wall of the *Great Cells*, may be narrowed down to the first half of the 13th century given the irrefutable evidence that it was pulled down already in the latter half of the same century. Constructed against the enclosing wall somewhat to the east was Building VII, built in a similar way but considerably larger. The archaeological excavations have shown that it may be dated to the second half or, possibly, last decades of the 13th century. Both buildings, with rough stone-built ground floors and wooden upper floors, were obviously intended to provide living quarters for the monks. Although architecturally not essentially different from the monks' residential quarters from the first construction phase, they were built with much less care.

In the last decades of the 13th century or at the very beginning of the 14th century a new structure was constructed on the site of Building III-a which adjoined the east wall of the *Great Cells* along its entire width. Judging by its disposition and method of building, it seems to have been an extension to the *Great Cells*, the ktetor's presumed residence within the complex. This addition marked the end of the first hundred years in the development of the cenobitic community of Studenica in the course of which the monastic settlement was largely shaped in spatial terms through the effort of the monastery's first ktetors.

The next important construction phase began in the 1310's, during the latter years of the reign of Nemanja's descendant and the monastery's new ktetor, King Stefan Uroš II Milutin (r. 1282–1321). The King's motive for constructing new and renovating old royal foundations was to strengthen the legitimacy of his rule and secure the throne for his descendants. The economic prosperity of his kingdom, most of all the income from the silver mines, made it possible for him to finance extensive building projects. On the top of his list of priorities were the foundations of the founder of the dynasty, which were thoroughly renovated, enlarged or rebuilt so as to be given a monumental appearance. Renovation of Studenica began after the renovation of Hilandar and concurrently with the construction of the King's own foundation at Banjska (fig. 172).

In 1314, as evidenced by the surviving donor inscription, the so-called King's Church (*Kraljeva crkva*), a small, well-proportioned chapel dedicated to the parents of the Virgin, Joachim and Anna, was built south of the Katholikon, while the original Refectory underwent a thorough renovation, receiving a sizable apse instead of the former recess in the north wall and a portico at the east end. The recent archaeological investigation and detailed analysis of earlier site records suggest that it was also furnished with masonry benches and tables topped with marble slabs. The earlier view that these constitute the original furniture is contradicted by the archaeological indications of a stratigraphic connection between the masonry

furniture and the marble floor which was laid at the time the portico was added. These observations are further corroborated by the well-argued finding that the Athonite influence on monastic architecture in the Serbian lands grew very strong precisely in the first decades of the 14th century, as well as by the analogous examples of masonry benches and tables encountered in the newly-built refectories of Hilandar, Banjska and, later on, Dečani, but not in the earlier Serbian monasteries.

The obviously sought-for effect of monumentality was achieved by adding to the east front of the Refectory a representative portico with alternate piers and columns carved from white marble. Despite all dilemmas troubling earlier researchers, the portico can quite reliably be traced back to King Milutin's building activity at Studenica, which is also suggested by contemporary analogies, and not only in Serbia and Byzantine territories in the south but also on the Adriatic coast. A distinctive element that comes from this whole is a fragment of a cornice ovolo and bead-and-reel moulding in imitation of the classical style, which so far lacks closer analogies.

An important addition which may be ascribed to the patronage of King Milutin is the complex of Buildings IX and X against the southeast face of the enclosing wall and the blocked East Gate. These buildings, which were connected with the older Chapel of St. George by an annex, constituted a whole which we have designated as *Southeast Palace*. It stood out from the earlier structures by its monumental façades in a decorative stone and brick pattern probably fronted with wooden porches. Similar representative buildings—*palaces*—existed in other large monasteries and were somewhat different from the monks' living quarters in purpose. They served to provide accommodation for important guests, above all the ruler, church dignitaries and the noblemen who had contributed to the monastery in some way. Given that there was at Studenica the ruler's residence, the "royal palace" as it is referred to in the sources, which we have identified with the *Great Cells* building, the *Southeast Palace* might have served to provide accommodation for the abbot of Studenica, higher-ranking monks and distinguished guests.

Apart from the construction of the King's Church and the *Southeast Palace*, and the renovation of the Refectory, the same phase saw the renovation and enlargement of the main entryway to the monastery. In front of the West Gate (i.e. the ground-floor of the bell tower), a spacious roofed annex was added where the visitors could prepare themselves for entering the monastic precinct. This fore-room may have also been used for distributing food to the travellers and alms to the needy, as stipulated by the typikon of Studenica.

The above discoveries made during the recent investigation clearly show that the age of King Milutin was an especially important period in the history of Stefan Nemanja's foundation. This fact calls for particular emphasis insofar as the King's activity as a ktetor of Studenica has hitherto been only partially studied because, among other things, scholarly attention has been focused, and with good reason, on the King's Church as an outstanding artistic achievement. Yet, after the systematic archaeological investigation of the surviving remains of monastic buildings, the extent and content of construction activity in the age of King Stefan Uroš II emerge in a new light. His undertaking at Studenica, significant in terms of scale, ambition and end result, should be looked at in the broader context of his activity as a ktetor. His particular effort in this particular case had an additional, ideological, motive. Continuing the work of his ancestor, the sainted founder of the dynasty, the King chose the usual means of royal representation to highlight the strength and continuity of the Nemanjić dynasty and the legitimacy of his own rule.

After the extensive building activity under King Milutin, the south part of the enclosure received a one-aisle church of St. John the Forerunner, which contained the ktetor's tomb. Unlike its date, which may be assigned to the 1320's or 1330's but certainly after the King's Church, the question of its ktetor remains open. There is no doubt that it was a foundation and burial church of an important person. Such a privilege could obviously be enjoyed only by a person related or close to the ruling Nemanjić dynasty, but the complex and intriguing question of the ktetor's identity cannot yet be reliably answered.

In the mid-14th century at the latest, Building V, in fact an addition to Building VII, was erected in the remaining vacant space against the northeast face of the enclosing wall. In terms of building method and function, the two formed a whole—the *Northeast Dorter*. This construction, after several building phases, gave the final shape to the complex, only a few decades before it would suffer severe devastation and looting.

Apart from the physical remains of structures, the archaeological investigation has also provided some information about the life of the monastic community in the 13th and 14th centuries, i.e. in the first two centuries since its founding. The foremost question to which it has not provided a reliable answer concerns the number of monks in the course of that period. There is no doubt that the size of the community varied. The remains of monastic buildings and the structure of the cultural layer seem to suggest that the 14th-century community was larger than in the previous century. It also appears that the way of life in the 13th century had been much more austere. The

monks lived in modestly built two-storey structures attached to the enclosing wall and fronted with porches. Their living quarters were on the upper floor, while the ground floor served other purposes. No physical remains of the cells have survived, but there is indirect evidence about their size. The monastery's typikon stipulated that one cell be shared by two monks, and it was only by exception and with the abbot's blessing that one cell could be allocated to a single monk. This piece of information has served as a basis to attempt a spatial analysis of the well-explored *Northeast Dorter*. It has been established that the upper floor could contain six to eight cells, which means that the space could accommodate twelve to fifteen monks. Unfortunately, no such analysis is viable for the unexplored south and southwest part of the monastic settlement where, in our view, most cells were clustered. Taking the *Northeast Dorter* as a basis, we have made a highly tentative estimate, and we put it forward with the utmost caution, that this area of the enclosure could have accommodated between thirty-five and forty monks. This estimate has not taken into account the remains of the *Southeast Palace*, whose exact function has not been reliably established, or the structures on the north and northwest sides, which served a different purpose. It may be assumed that the Studenica community at the time of its greatest prosperity in the mid-14th century numbered about sixty monks, not counting those who were on various assignments outside the monastery.

The monastery of Studenica was a cenobitic community, as stipulated by its typikon which prescribed the way of life and rules of conduct. Of particular relevance to our subject are the rules concerning food preparation and consumption. Meals were to be prepared for the whole community and taken communally in the Refectory in accordance with the prescribed observances. It was expressly forbidden to prepare food individually or to take food to the cell. The results of the archaeological investigation, however, do not agree well with these express rules, raising a number of questions which at present cannot be satisfactorily answered. The Refectory of Studenica was built immediately after the monastery was founded and there is no doubt that it was in use throughout the medieval period. A question that remains open, however, concerns the location of the monastic kitchen. Its presumed location in one of the smaller buildings between the Refectory and the West Gate is hardly plausible given that their remains have yielded no evidence of hearths or burning. The sizeable structure north of the Refectory, which might have served for food storage, has not yielded any evidence suggesting its use for the monastic kitchen either. To assume that meals used to be prepared in a structure outside the enclosure and brought to the Refectory would mean to assume a very unusual and highly unlikely practice. Therefore, the question of where the meals for the Studenica community were prepared in the 13th and 14th centuries has to be left to future enquiries. This question becomes even more intricate if we have in mind the results of the analysis of the medieval pottery assemblage, where cookware, including open-hearth vessels, accounts for a considerable part of the discovered material. Apart from pans and lids, there are a large number of pots with soot deposits on the surface resulting from exposure to a cooking fire. Usually not exceeding two litres in volume, they could only serve for preparing food for individual consumption, i.e. for no more than two or three persons. These finds contradict the clear typikon rule strictly prescribing communal meals. It has also been observed that the hearth vessels found at Studenica do not differ in shape and size from the same type of finds from settlement or fortified sites where the preparation of food for one person or a smaller group of people was common practice. At this point, these finds escape explanation since any inference that seems logical to draw would bring into question one of the essential aspects of the cenobitic way of life.

Unlike the as yet unanswered questions concerning the preparation and consumption of food, archaeology provides much more reliable information about how the refectory table was set. The Studenica tableware, especially from 14th-century layers, shows a wide range of shapes and ornamental motifs. These as a rule are glazed vessels of good manufacture, including water and wine pitchers and jugs, flasks, beakers, smaller glazed pots and numerous bowls for serving food. Some of the bowls are incised with the Cyrillic letter 'C' (Roman 'S') marking them as the monastery's property. There was also glassware, for the most part richly decorated drinking glasses as well as bottles and a few bowls. The glassware, recovered mostly from deposits of the 14th and early decades of the 15th century, was expensive luxury import from Venice or Ragusa (Dubrovnik). Even though there is no archaeological evidence, the refectory table must have also been set with metal (copper and, perhaps, silver) as well as wooden vessels. The cutlery is known to have included finely crafted knives with bone-encased handles, and there is a single find of a fork. The manner in which the refectory table was set as conjectured from the archaeological record would have corresponded to the high rank Studenica enjoyed among the Serbian monasteries.

Our information about the diet of the Studenica community amounts to a single element: animal bones recovered from refuse and other pits. The analyses have provided quite reliable

data about the species, manners of use and proportions of animal foods in the diet. As in other mountainous regions of southwest Serbia, the most consumed meat of domestic animals was that of sheep and goat, much less beef and pork. Poultry was also consumed, typically chicken. During fasting periods, fish was also on the menu, and not only fished from nearby streams but also procured from more distant destinations. On specified feast days the abbot's duty was to make sure that there was a supply of saltwater and Danube fish. That this prescription of the typikon was observed may be seen from the recovered bones of sturgeon, beluga, catfish, carp etc.

The analysis of the other finds from 13th- and 14th-century deposits leads to further conclusions about some aspects of the life of the monastic community. It is observable that these deposits did not contain any tools other than household utensils, which suggests that various crafts of importance to the life of the community were practised outside the enclosure. Yet, one should not lose sight of the fact that some activities do not leave archaeological traces behind.

There is no detailed information about burial practices observed at Studenica given that the investigation was not oriented in that direction. The typikon did not envisage a cemetery outside the enclosure specifically intended for the interment of monks and, therefore, except for the tombs of the ktetors in the Katholikon, all other burials were located within the enclosure. The available data indicate that interments were performed in the west part of the enclosure and south of the Katholikon. It appears that there is a zone in the area around St. Nicholas' where not only monks were buried; it contains graves of noblewomen. A lay burial within the monastic precinct must have been a rarely granted privilege.

The flourishing period of the monastery was ended by an Ottoman ravaging raid in the aftermath of the 1389 Battle of Kosovo. The surviving documentary sources make no reference to such an event, but the archaeological evidence leaves no doubts. A layer of burning and destruction has been discovered in all explored areas of the enclosure and reliably confirmed by the coins of Prince Lazar (r. 1371–1389) recovered from the fire destruction layer overlying the floor of a room in the *Northeast Dorter*. Therefore, this first in a series of severe devastations may be dated to the 1390's. The other large monasteries, such as Dečani, Banjska and the Holy Archangels in Prizren, underwent similar destructive raids in the same period.

As indicated above, the archaeological investigation has provided detailed information about the scale of destruction inflicted to the monastic settlement. The enclosing wall was knocked down to a height of 1.5–2 metres. All structures against the destroyed enclosing wall were burnt down. The Refectory was thoroughly sacked. Its monumental portico and marble-topped masonry furniture were demolished. Fragments of the marble tops have been discovered in deposits dated to the 15th century. Unlike the non-religious buildings, the churches and the bell tower above the West Gate were sacked but spared from destruction. It may be assumed that the marble templon and the sarcophagi in the Katholikon were broken and that the tombs were looted. The iconostasis of the King's Church might have had a similar fate.

This first devastation left Studenica in ruins. It appears that the monastic settlement was slowly recovering in the decades preceding the final Ottoman conquest of Serbia in 1459, but there are no surviving sources to confirm that. If we are to judge by the restoration of Dečani that Princess Milica, by then already a nun (d. 1405), and her sons undertook soon after the monastery had been ravaged, it seems plausible that a similar renovation was undertaken at Studenica too. It is not unreasonable to assume that the restoration of Nemanja's foundation was carried out by the rulers of Serbia, Despot Stefan (r. 1389–1427) and his successor Despot Djuradj (r. 1427–1456).

The archaeological investigation has provided only patchy information about the scale and course of the renovation. It is difficult to distinguish its phases and to establish which sections of the enclosing wall were rebuilt first. The subsequent devastations affected both its original and rebuilt parts. Lacking an insight into the whole, only those parts of the enclosing wall have been identified which were certainly rebuilt then, while some parts of it were obviously still in ruins even at the end of the 15th century. It appears that the first phase of renovation encompassed only those portions of the enclosing wall against which monastic buildings were to be built anew. It may be assumed therefore that in the course of the first half of the 15th century the enclosing wall was rebuilt on the west and southwest sides, as well as partly on the north side where a new postern was cut through the wall near the old one. Also built was a smaller structure with massive walls which probably served as the monastery's pyrgos. It may also be assumed that the Refectory was the only of the older monastic buildings that was rebuilt, though on a more modest scale. On the site of the former structure adjoining the Refectory a new one was built. Its upper floor housed a chapel with a recess in the rebuilt enclosing wall. A dorter—Building II-a—was set into the western portion of the burnt *Great Cells*. It may be assumed that this first phase of renovation saw the construction of new dorters on the site of the former, against the southwest face of the enclosing wall. Since this area is inaccessible for excavation,

the appearance of those new structures remains unknown. One of the early phases of renovation also saw the partial rebuilding of the east portion of the enclosing wall and the construction, against it, of a chapel dedicated to St. Demetrios with its altar recess in the thickness of the wall.

The rebuilding carried out in the first half of the 15th century could not restore the monastery to its former glory. Not only did a portion of the enclosing wall apparently remain in ruins, but the work of rebuilding had to face the challenge of further Ottoman raids. It was then that the Katholikon was stripped of its lead roofing, as probably were also the monastery's other churches. As archaeologically attested, the lead was melted into bars among the ruins of Building I. The efforts to rebuild the monastery in its entirety were probably cut short by the final Ottoman conquest of Serbia. Studenica, stripped of its many estates, without a ruler to extend his patronage to it, was no longer financially able to rebuild its ravaged buildings: the *Great Cells*, the adjacent *Northeast Dorter* and the entire *Southeast Palace* remained in ruins. One of the reasons why these large buildings were not rebuilt might have been the monastery's shrunken needs since the number of monks must have dropped compared to the previous period.

There are no reliable data about what was happening with the monastery during the first century of Ottoman rule. The archaeological investigation has not come up with the expected results in that sense. There is no reliable evidence for any construction activity in that period. Once the Ottoman conquest was completed, Studenica found itself far from battlefields and probably no longer was the target of Ottoman raids. Yet, it seems from so far a single archaeological finding that it did sustain some damage in that period. Namely, in the section of the enclosing wall corresponding to Building X, and where the original enclosing wall had been razed to the ground, there is a portion of the wall mass which was obviously displaced by seismic activity. The stratigraphy clearly shows that this damage could not have been later than the end of the 15th or early decades of the 16th century, which indicates that Studenica had been hit by an earthquake a whole century prior to the known catastrophic one. This is also suggested by the nature of the damage suffered by the original wall paintings in the Katholikon. Apart from the moisture-caused damage to the frescoes in the vaults, considerable portions of the original fresco layer are gone or show the kind of damage that could have been caused by an earlier earthquake. More reliable conclusions concerning this possibility, so far only suspected, should be enabled by a detailed analysis of the earlier and later fresco layers and their relationship.

In the years following the restoration of the Patriarchate of Peć in 1557, the monastic community of Studenica mustered the strength to undertake yet another renovation. In 1568, the frescoing of the portions of the walls in the Katholikon where the paintings were gone or damaged was completed through the effort of hieromonk Symeon, while the narthex was entirely re-frescoed. It may be assumed that some work was undertaken within the enclosure as well. As the archaeological results show, this would primarily involve the rebuilding of the southeast section of the enclosing wall. Above a part of the ruined *Southeast Palace* a new dorter—Building IX-a—was constructed at the same time as and structurally connected to the corresponding section of the enclosing wall. It may be assumed that a new East Gate, in the immediate vicinity of the former, was constructed concurrently with the rebuilding of the enclosing wall. These could not have been the only new constructions in that period, but there are no data about any other building activity (fig. 174).

A few decades after this renewal effort, Studenica was hit by a powerful earthquake. Its exact date is not known. What is known with certainty is that it took place before the end of the 1620's, which means that it could well have struck at the very beginning of the century. The analysis of the standing monastic buildings and the archaeological results give a rough picture of the scale of destruction. Severe damage was sustained by the Katholikon, which cracked along the longer axis. The heaviest damage was sustained by its west portal, especially by the relief in the lunette which appears to have fallen out of its bed. The two-light windows and the apsidal three-light window were left without its marble mullions. Fragments of the mullions and their capitals abounded in layers of the 17th and 18th centuries. Unlike the King's Church, which shows no signs of damage, the other churches and chapels partly collapsed. How the Church of St. John fared is not known since it was pulled down in the first half of the 18th century. The narthex of St. Nicholas' collapsed, while the parekklesion of St. Demetrios was considerably damaged. Patterns of structural collapse typically caused by earthquakes have been observed on some of the non-religious monastic structures as well. For example, the collapse of the north portion of the enclosing wall has been reliably established. The still standing ruins of the addition to the *Great Cells* and the walls of the Pyrgos, which had burnt in the meantime, also collapsed. The open question, which the archaeological investigation has not been able to answer reliably, is whether the latter two buildings, which had already been long in ruins, were finally destroyed by the first presumed earthquake or in the early 17th century.

The big earthquake certainly caused the collapse of the renovated original Refectory and the building at its north side. Both were still in ruins in the late 17th century. As for the structures that suffered only partial damage, the evidence is reliable only for Building IX-a, where the external part of the enclosing wall collapsed. Building II-a was consumed by fire in the same period. It has not been established whether the fire was caused by the earthquake, but it must have taken place before the end of the first quarter of the 17th century.

After this calamity, the monastery was under rebuilding throughout the 17th century. In dire financial straits, the community relied on local contributors and the aid of Russia. Within the bounds of the available funds, the churches were renovated first: the Katholikon, the Chapel of St. Demetrios, which was largely rebuilt, and the Church of St. Nicholas, which had lost its original narthex. As for the earlier auxiliary buildings, this is safe to say only for Building IX-a. It seems that the enclosing wall was largely rebuilt on its surviving remains. As for new construction, Building VIII was erected on what had remained of the walls of the Chapel of St. George, but its purpose is difficult to establish from the available data. Particularly important for the picture of the later layout of the monastic precinct is the watermill built on the levelled site of the *Great Cells*.

Under the circumstances that can be traced from the mid-15th century, the size of the monastic settlement as delineated by the original perimeter wall exceeded the actual needs of the decreasing community and their very limited economic resources. The renovations undertaken in the course of the first two centuries of Ottoman rule indicate a functional shrinking of the enclosure and the concentration of functions in its west and south areas. In these areas, generally in continuous use by the monks, dorters were renovated or built anew several times. The ruined structures in the north and northeast parts of the enclosure were not rebuilt, but, as shown by the finds from archaeological deposits, the levelling of that area by filling in earth began as early as the 16th century. It was resumed intensely after the big earthquake to provide a vegetable garden and probably also with the view to concentrating most of the monastery's economic functions there. The construction of the watermill in the first half of the 17th century should no doubt be seen as part of that process.

The spatial structure of the contracted monastic enclosure remained virtually unchanged almost until our times. Between the end of the 17th century and the first half of the 19th century Studenica saw several destructions and renewals, but the archaeological record, in contrast to other types of sources, provides little evidence about them. For that reason, that period of the monastic complex, until the large-scale archaeological and conservation work conducted over the past sixty years, has to be left to a separate study.

The monastic complex of Studenica, explored, for the most part protected by conservation treatment, the remains of its former buildings laid bare to view, can be pictured again as the whole it once was. Yet, most of the community's life, now adapted to modern needs, remains confined to the southwest area of the precinct. In the other areas along the enclosing wall, the remains of ruined buildings are the only testimony to the flourishing days of Nemanja's foundation.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Monastery of Studenica, bird's-eye view
Fig. 2 West Gate with the tower before conservation and restoration in 1952
Fig. 3 Restoring of the original ground level in the south portion of the enclosure in 1968
Fig. 4 Excavations in the north part of the enclosure in 1970
Fig. 5 Building VIII during excavation in 1971
Fig. 6 Fresco depiction of Studenica, katholikon, south chapel of the exonarthex, *c*. 1230 (drawing after V. J. Djurić)
Fig. 7 View of Studenica in 1689 (National Library, Vienna)
Fig. 8 Monastery of Studenica, copper engraving, 1733
Fig. 9 Studenica, situation plan
Fig. 10 Studenica, site plan with buildings and explored areas
Fig. 11 Studenica, plan of the fortification – perimeter wall with gates and towers
Fig. 12 Enclosing wall, characteristic sections (1:100)
Fig. 13 North inner face of the enclosing wall in the section of Building III (1:100)
Fig. 14 Pit for mixing mortar near the East Gate at the enclosing wall's construction level
Fig. 15 Tower IV, plan, section and conjectural elevation
Fig. 16 West Gate with building phases, plans: A) ground level; B) above the platform of the towers with the first level of the bell tower (1:200)
Fig. 17 West Gate, conjectural elevation: A) in the late 12th c.; B) in the 1220's (1:200)
Fig. 18 East Gate, plan (1:200)
Fig. 19 West Gate, conjectural elevation in the first half of the 14th c.
Fig. 20 North inner face of the enclosing wall in the section of Building I with later additions (1:100)

Fig. 21 North inner face of the enclosing wall in the section of Building II with 17th-c. renovation
Fig. 22 South inner face of the enclosing wall in the section of Building X with later renovation (1:100)
Fig. 23 Katholikon – plan and longitudinal section with foundations (1:250)
Fig. 24 Katholikon – footing of the holy water basin
Fig. 25 Katholikon – plan of tombs (1:200)
Fig. 26 Katholikon, narthex – tombs along the south wall
Fig. 27 Katholikon – ktetor's tomb next to the south wall of the west bay
Fig. 28 Church of St. Nicholas – plan and longitudinal section
Fig. 29 Church of St. Nicholas – marble window head
Fig. 30 Church of St. Nicholas – tomb in the west bay
Fig. 31 King's Church – plan with remains of the original floor
Figs. 32–33 King's Church – fragments of the ambo rosette and templon slabs
Fig. 34 Church of St. John – plan with remains of the original floor (1:100)
Fig. 35 Church of St. John – marble head of the apsidal window (1:10)
Figs. 36–37 Church of St. John – ktetor's tomb next to the south wall
Fig. 38 Chapel of St. Demetrios – fragment of King Stefan Dušan's marble throne
Fig. 39 Chapel of St. Demetrios – A) plan and longitudinal section; B) plan of the earlier narthex, detail
Fig. 40 Chapel of St. Demetrios after conservation in 2011
Fig. 41 Monastic burial ground – examples of grave construtions
Fig. 42 Refectory – remains of the original walls (after S. Nenadović 1954)
Fig. 43 Refectory – floor plan with remains of the original masonry furniture and the portico
Fig. 44 Refectory – fragment of the abbot's table (1:25)
Figs. 45–46 Refectory – fragments of the marble decoration of the portico
Fig. 47 Refectory – detail of the portico colonnade, reconstruction
Fig. 48 Refectory after reconstruction in the 1310's – conjectural front elevation and section
Fig. 49 Refectory – marble candlesticks from a later renovation
Fig. 50 Small Dorter I (18th c.) with remains of the earlier and later buildings on the site – plan and section
Fig. 51 Small Dorter I – detail of the niche of the parekklesion in the rebuilt enclosing wall on the upper floor of the rebuilt building
Fig. 52 Small Dorter II (18th c.) – plan with remains of older walls
Fig. 53 Small Dorter II – niche of the earlier parekklesion in the enclosing wall
Fig. 54 Building II (*Great Cells*) – plan
Fig. 55 Building II – east interior wall
Fig. 56 Building II: A) during excavations in 2011; B) after conservation (photo 2014)
Fig. 57 Building II – south exterior wall
Fig. 58 Building II-a (first half of the 15th c.) – plan
Fig. 59 Building II-a – west wall
Fig. 60 Building II-a – Room 1 with a fireplace after conservation
Fig. 61 Building II-a – detail of the collapsed part of the stove
Fig. 62 Building II-a after conservation
Fig. 63 Building II-a – partly blocked entrance to Building II with a stairway
Fig. 64 Building II-a – conjectural appearance
Fig. 65 Watermill within the perimeter of demolished Building II (17th c.) – plan and section
Fig. 66 Building IV within the perimeter of demolished Building II (mid-19th c.) – plan
Fig. 67 Building IV after excavation in 2010
Fig. 68 Building I (end 12th c.) – plan
Fig. 69 Building I – section with the stratigraphic profile
Fig. 70 Building I – east part with remains of later walls
Fig. 71 Building I – west part after excavation in 1990
Fig. 72 Building I area with traces of lead casting in Sq. A
Fig. 73 Building I – pit with a lead bar (photo 1990)
Fig. 74 Building I – head of Christ from the west portal of the Katholikon (from a 17th-c. deposit)
Fig. 75 Building VI – plan with remains of the Pyrgos (early 15th c.)
Fig. 76 Building VI – capital from the Katholikon reused for blocking the entrance to the Pyrgos
Fig. 77 Building VI – detail of the entrance to the Pyrgos
Fig. 78 Building III-a (first half of the 13th c.) – plan
Fig. 79 Building III-a – section with the stratigraphic profile
Fig. 80 Building III-a after excavation in 2012
Fig. 81 Building III-a – pottery from the layer overlying the floor: bowls (1–4); pots (5–10)
Fig. 82 Building III-a – pottery from the destruction layer: pots (1–5); lids (6, 7)
Fig. 83 Building III – plan (1:100)
Fig. 84 Building III after excavation
Fig. 85 Building III – southwest corner with a window after conservation

Fig. 86 Building III – southeast corner with remains of the floor
Fig. 87 Buildings II and III – detail of the south façade after conservation
Fig. 88 Building VII (end 13th c.) – plan
Fig. 89 Building VII during excavation
Fig. 90 Building VII – marble lamp from the destruction layer
Fig. 91 Building V (mid-14th c.) – plan
Fig. 92 Building V – section and east elevation
Fig. 93 Building V after excavation
Fig. 94 Building V – pottery from the refuse pit below the floor level: bowls (1, 2); pots (3, 4); jug (5); lids (6, 7)
Fig. 95 Buildings V and VII after excavation
Fig. 96 Building VII – pottery from the layer overlying the floor: bowls (1, 2); plates (3, 4); jug (5); pots (6–13); lids (14, 15)
Fig. 97 Building V – pottery from the layer overlying the floor: pots (1–12); flask (13); bowls (14–17); beaker (18); pans (19–22); pan/lid (23); lid (24); jugs (25, 26); beaker (27)
Fig. 98 Buildings V and VII (*Northeast Dorter*) after conservation
Fig. 99 East Dorter and Building XI (end 12th c.) – plan
Fig. 100 East Dorter – charred fragments of ornamentally carved wood
Fig. 101 Building XI after excavation
Fig. 102 Chapel of St. George – plan and longitudinal section (1:100)
Fig. 103 Chapel of St. George in 2014
Fig. 104 Chapel of St. George (mid-13th c.) – conjectural axonometric view
Fig. 105 Building VIII – plan and section
Fig. 106 Building VIII in 2014
Fig. 107 Buildings IX and X (*Southeast Palace*, 1310's) – plan
Fig. 108 Building IX – remains of the exterior wall with the portal in 2014
Fig. 109 Building IX – section II–II with the west interior wall
Fig. 110 Building X – part of the exterior wall with the portal, partial graphical reconstruction
Fig. 111 Building IX-a – plan and the interior and exterior elevations of the enclosing wall
Fig. 112 Building IX-a – section I–I with the east exterior wall
Fig. 113 Building IX-a – cache in the enclosing wall
Fig. 114 Building IX-a during excavation
Fig. 115 Older walls incorporated into the dorter of 1839
Fig. 116 Older wall with the arched portal incorporated into the dorter of 1912
Fig. 117 Marble element of the water system
Fig. 118 Water well in front of the Refectory, plan and section
Fig. 119 Pottery from the refuse pit abutting the southeast enclosing wall – lids (1–3); pans (4–7); casserole (8)
Fig. 120 Pottery from the refuse pit abutting the southeast enclosing wall – pots (1–18)
Fig. 121 Pottery from the refuse pit abutting the southeast enclosing wall – pots (1–12); lids (13–17)
Fig. 122 Pottery from the refuse pit abutting the southeast enclosing wall – bowls (1–11); plates (12–14); flasks (15, 16)
Fig. 123 Pottery from the refuse pit abutting the southeast enclosing wall – pitchers (1–12); jugs (13, 14); beakers (15–17)
Fig. 124 Fragments of roof tiles
Fig. 125 Examples of late 12th-c. building techniques
Fig. 126 Timber constructions in Building VII, partial graphical reconstruction
Fig. 127 Wooden partition in Building V, reconstruction of a structural detail
Fig. 128 Entrances to monastic buildings, structural details: a-b) Building V; c) Building II-a; d) Pyrgos; e) Building X
Fig. 129 Building III, window, structural detail
Fig. 130 Stone-paved path to Building VIII (17th c.)
Fig. 131 Pottery shapes from Horizon II – plates, bowls, pots, jug and lids
Fig. 132 Pottery shapes from Horizon III – bowls (1–4); pots (5, 6, 8–10); pitchers (7, 11, 12); beaker (13); jug (14)
Fig. 133 Pottery shapes from Horizons IV and V – bowls (1–5); plate (6); pitchers (7, 8, 9, 11); jug (10)
Fig. 134 Pottery shapes from Horizons IV and V – flasks
Fig. 135 Pot-shaped stove tiles: 1–4 from Building VIII; 5–8 from Building II-a
Fig. 136 Ceramic smoking pipes
Fig. 137 Ceramic spindle-whorls
Fig. 138 Ceramic mould for casting metal
Fig. 139 Glassware – drinking glasses, bottles and bowls
Fig. 140 Glass lamps
Fig. 141 Window glass – oculi
Fig. 142 Flat window glass
Fig. 143 Small steatite icon of the Virgin Hodegetria (cat. no. 198)
Fig. 144 Lead ampulla for the holy myron
Fig. 145 Bone stylus
Fig. 146 Decorative bone fittings for furniture
Fig. 147 Bone artefacts
Fig. 148 Fragments of a hanging bronze candelabrum (cat. nos. 200–202)
Fig. 149 Fragments of a bronze candelabrum with candle holders, partial reconstruction (photo 2015)

Fig. 150 Bronze objects: fragments of a bell; icon revetment; abbot's staff tips; other
Fig. 151 Small lead and bronze objects
Fig. 152 Grave goods from the burial ground around St. Nicholas' (cat. nos. 235–241)
Fig. 153 Metal shoe sole reinforcements
Fig. 154 Equestrian equipment
Fig. 155 Horseshoes
Fig. 156 Knives, razors and fork
Fig. 157 Iron tools
Fig. 158 Iron tools from Building II-a
Fig. 159 Hanging iron lamp from Building II-a
Fig. 160 Iron nails
Fig. 161 Metal fittings
Fig. 162 Iron padlocks
Fig. 163 Iron keys
Fig. 164 Lead, stone and clay weights
Fig. 165 Whetstones
Fig. 166 Stone tools for polishing marble
Fig. 167 Monastery of Studenica – presumed ideal layout of the original monastic enclosure (after S. Popović 1994)
Fig. 168 Monastery of Studenica in the first half of the 13th c.
Fig. 169 Katholikon (Church of the Virgin) with the exonarthex
Fig. 170 West Gate with the bell tower
Fig. 171 Church of St. Nicholas
Fig. 172 Monastery of Studenica in the mid-14th c.
Fig. 173 Monastery of Studenica, remains of the north part of the monastic settlement (photo 2014)
Fig. 174 Monastery of Studenica in the late 16th c.

ПОСЕБНИ ПРИЛОЗИ

Весна БИКИЋ

Хронолошки, технолошки и стилски оквири глеђосане керамике у Србији: пример манастира Студенице*

МЕЂУ ПРЕДМЕТИМА откривеним у току археолошких истраживања манастира Студенице керамика привлачи нарочиту пажњу. Пажњу подстиче, пре свега, значај самог комплекса, који је у средњовековној српској држави представљао узор не само у градитељском и духовном смислу већ и у погледу организације манастирског живота.[1] Из тога произлази и потенцијал за изучавање керамичког посуђа које се јавља у различитим археолошким целинама, на подовима објеката, у нивоима рушења, отпадним просторима и слојевима нивелација. Вредност ове грађе је препозната још у програму сондажних археолошких истраживања, спроведених током осамдесетих година прошлог века, када је керамичко посуђе послужило као речита илустрација културне стратиграфије налазишта.[2] Недавно окончана систематска истраживања, која су, с прекидима, спровођена од 1989. године, донела су нов квалитет у изучавањима средњовековне керамике, с обзиром на много већи узорак материјала који, при томе, потиче из јасно дефинисаних и прецизно датованих контекста.

О неким аспектима керамике откривене у манастирском комплексу речено је у основном тексту ове публикације, у којем је изложена и анализа функционалних и типолошких скупина, а изнети су и главни закључци произашли из примарне обраде и анализе грађе из археолошких целина (стр. 211–218).[3] Међутим, поједине скупине, као и одређене појаве у материјалу из садржаја одређених просторних целина свакако заслужују додатни коментар и детаљнију анализу. Једна од таквих скупина је глеђосана керамика коју, поред несумњиве атрактивности, одликује и велика количина налаза у свим функционалним скупинама – реч је о близу 60% од укупне количине статистички обрађеног материјала.

Није случајност да употреба и израда глеђосаног посуђа у раздобљима средњег века заокупља појачану пажњу истраживача. Интересовање је изражено нарочито у новије време, јер је приступ методама из природних наука лакши те оне имају све ширу примену у анализама археолошке грађе. За подручје некадашњег византијског комонвелта је уобличено неколико основних истраживачких питања која су у вези с применом глеђи у раздобљима

* Текст је резултат рада на пројекту *Процеси урбанизације и развоја средњовековног друштва* (бр. 177021) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Kalić 1988; Благојевић 1988.

2 Јанковић 1986; Пејовић 1988. Поједини од раније објављених налаза посуда овде нису детаљно разматрани, будући да из расположиве документације није било могуће са потребном поузданошћу реконструисати контексте у којима су откривени. Уз то, лични увид у технолошке особине тих примерака у највећем броју случајева није могао бити потпун, јер је претходно урађена обимна реконструкција првобитног изгледа примерака.

3 У тексту М. Поповића дати су цртежи керамичких посуда, па ће стога у овом прилогу поред упута на слике (фотографије) бити наведене и ознаке илустрација из основног текста публикације. Све приложене фотографије је снимила ауторка текста (документација Археолошког института), а илустрације је обликовала Александра Суботић. Реконструкцију посуда је урадио Небојша Бобић.

касне антике и у ранијим столећима средњег века, односно с рецептурама глеђи и континуитетом технике глеђосања, затим утврђивањем радионица за израду луксузне глеђосане керамике, као и са изучавањем карактера и обима регионалне производње у државама које баштине византијску културу.[4] Досадашњи археолошки и археометријски резултати су доста речити,[5] мада нису на одговарајући начин уклопљени у јединствен истраживачки оквир, тако да поуздани одговори на поједина питања још увек измичу, нарочито за керамику из раздобља 13. века.[6]

Извесно је, међутим, да глеђосана керамика представља важан феномен, феномен који превазилази керамичке студије у ширем значењу тог појма. Тумачења хронологије различитих производа и њихових технолошких одлика директно се тичу организације привреде, пре свега искоришћавања природних ресурса, производње и трговине, као и социокултурних образаца, што су свакако неке од средишњих тема и српске медијевистике. Стога ће, неминовно, раније изнета запажања и закључци овде бити поновљени, и то у циљу не само утврђивања истраживачких оквира глеђосане керамике у средњовековној Србији (и на Балкану) већ и отварања простора за будуће интердисциплинарне студије.

Хронологија потрошње и области порекла

Глеђосане посуде се јављају за све време живота у манастиру, од његовог оснивања у последњим деценијама 12. века па закључно са првом великом обновом комплекса у првој половини 15. века. Анализа врста посуда и њихова појава у археолошким целинама је врло речита у смислу хронологије и образаца потрошње. Ипак, за разлику од етапа градњи и обнова манастирских здања, које су захваљујући историјским догађајима прецизније одређене (хоризонт II и потхоризонти III-а и III-б), хронологија керамике је остала у оквирима два главна раздобља – обухватила је позни 12. и махом 13. век, односно раздобље 14. и прве половине 15. века. У појединим случајевима могу се сугерисати хронолошке нијансе, тако да глеђосане посуде, на недвосмислен начин, сведоче о низу промена које су одраз, поред осталог, понуде и потражње луксузне трпезне керамике у датом раздобљу у византијском свету.

У скупини налаза који потичу из првог столећа живота у манастиру, најранијим налазом може се сматрати зелено глеђосана здела са сграфито мотивима у виду осмица и крљушти, чији су уломци нађени у нивоу грађења припрате Богородичине цркве (кат. бр. 83а, сл. 1).[7] Иако

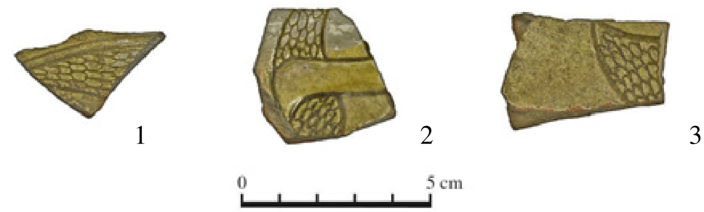

Сл. 1. Делови византијског сграфито тањира, 12. век

фине фактуре, на прелому се местимично уочавају веома крупне честице песка, док је боја печења неуједначена, од црвенкастожуте (5YR 6/6) до светлосиве (7.5 YR 7/0). Препознатљив мотив осмице, или преплета, јавља се у бројним варијантама на жуто или зелено глеђосаним посудама из тзв. средњег византијског периода, претежно 12. века.[8] У већини случајева је реч о тањирима и, мање, зделама на којима тај мотив, комбинован са ситним, густо урезаним линеарним детаљима, заузима широко поље средишњег медаљона.

У материјалу из манастира Студенице су препознате зделе које по својим карактеристикама припадају скупини тзв. прсканих (мраморизираних) посуда. Осим украса, њих повезују и црвена боја тела (2.5YR 5/8) и профилација стопе са плитким жлебом. Код мале зделе (сл. 2/1) сликано је зеленим пигментом, што је у комбинацији са жутом глазуром створило јак контраст, док је на плиткој здели (сл. 2/2 и 132/3) украс дискретнији, будући да је постигнут у једној, зеленој боји. У свом изворном виду, украшавање техником прскања или мраморизације подразумева неколико колорних комбинација са браон, зеленим и окер пигментима, било да се изводи на белој боји посуде након првог печења или преко белог премаза.[9] Слично колориту, разноликост се уочава и у формалним и технолошким одликама, које указују на етапе у производњи. Ова врста трпезне керамике израђивана је, оквирно, у раздобљу између средине 12. и средине 13. века и дистрибуирана је широм Византије, а у значајној количини и у византијска средишта на Балкану.[10] Стицајем околности, за студеничке зделе не постоје прецизни подаци о месту налаза, па се стога о времену њиховог доспећа у манастир може говорити само посредно, поређењем општих формалних и технолошких особина примерака различите хронологије. Тако би се за ове зделе, унеколико различите у односу на типичне производе средњег византијског периода из, на пример, Београда, Браничева и Раса, пре могло сугерисати позније датовање – у оквирима прве половине

Сл. 2. Зделе украшене техником прскања (мраморизација), прва половина 13. века

13. века. Приближна хронологија је предложена и за посуде са подручја Бугарске.[11]

Током 13. века, глеђосано посуђе се у манастиру користило у приличној мери. Речито сведочанство у том смислу пружају два илустративна археолошка контекста. Реч је о примерцима зелено глеђосаних здела: три, од укупно 15 посуда – над подом од набоја у грађевини III-а и четири, од око 20 посуда – на простору са пећима и ватриштима у југоисточном делу порте, на којем су касније подигнуте грађевине IX и X, говоре о приближној, доста високој заступљености трпезне керамике (кат. бр. 7, 8, 13, 20, 21; сл. 3/1–3/5 и 81/1–3, 122/10, 131/5, 6).[12] По својим морфолошким одликама, оне припадају широј скупини здела на ниској прстенастој стопи, које се сматрају типичним византијским производом комнинске епохе.[13] Глазуре су у неколико нијанси зелене боје, од тамнозелене до сивозелене, заправо зелене са оловним сјајем, и нанете су директно на површину суда или преко белог премаза. Осим једнобојне глазуре у зеленој или жутој боји, такве зделе су украшаване фино урезаним (сграфито) мотивима, највише флоралним детаљима и представама животиња и птица. Међутим, у односу на производе комнинске епохе, боја тела посуда је унеколико другачија – у нијансама је црвене и смеђе (2.5YR 5/8, 5YR 5/6, 10YR 4/2). Уз то, поједини примерци имају у саставу глине ситне честице кречњака, јасно видљиве на прелому. Неке од поменутих особина

4 На пример: Armstrong, Hatcher 1995; Tite et al. 1998; Arthur 2007: 176–178.

5 Sanders 1987; Papanikola-Bakirtzi, Dauterman Maguire, Maguire 1992; Papanikola-Bakirtzi 1999; Bikić 2000; Борисов 2002; White et al. 2006; Damjanović et al. 2011; Holclajter-Antunović et al. 2012; Waksman et al. 2014.

6 Бољем разумевању керамике из 13. века су упутима, саветима и релевантном литературом помогли Памела Армстронг (Pamela Armstrong, University of Oxford), Зауро Ђелики (Sauro Gelichi, Università Ca' Foscari, Venezia), Гај Сандерс (Guy Sanders, American School of Classical Studies at Athens, Corinth Excavations) и Пол Артур (Paul Arthur, Università del Salento, Lecce), те им стога и овом приликом срдачно захваљујем.

7 Овај ниво одређује скупни налаз византијског новца царева Манојла I Комнина (1143–1180) и Андроника I (1183–1185): Јанковић 1986, 7–8. Посуда је објављена у: Бајаловић Хаџи-Пешић 1997, сл. 3/4, 5b, 148–150; Bikić 1999, 145–147, Fig. 2/2.

8 Demangel, Mamboury 1939: Figs. 184/3, 185/1; Hayes 1992: Pl. 10d; François 1995: Figs. 14–15; Spieser 1996: Taf. 11/181, 182; Papanikola-Bakirtzi, Mavrikiou, Bakirtzis 1999: Cat. Nos. 95–109; Якобсон 1979: Рис. 74/3; Barnea 1967: Figs. 150/6; Borisov 1989: Fig. 285.

9 Morgan 1942, 84, Pl. XVIII/i, j; Stevenson 1947, Pls. 23/7–10; 24/5, 9, 11, 15; 25/1–4, 7, 10; Hayes 1992, Pl. 7/i.

10 Bikić 1999, 150; Babić 1971, 50, Fig. 2/9, Pl. III/9; Borisov 1989, Figs. 265–266.

11 Георгиева 1985, Обр. 58; Борисов 2002, Обр. 3б.

12 Непоремећен културни слој из истог раздобља, с краја 12. и прве половине 13. века, откривен приликом истраживања 1982. године у сектору Источне капије (Црква Св. Димитрија), садржао је и налазе три глеђосана тањира (кат. бр. 59, 59а и 60, сл. 131/1, 2, 4), в. и: Јанковић 1986, 18–19, сл. 7/1–4; Пејовић 1988, 63–64, кат. бр. А22, А24, А29.

Сл. 3. Зелено глеђосане зделе, 13. век

Сл. 4. Делови великих тањира (чинија) са представама риба, 13. век

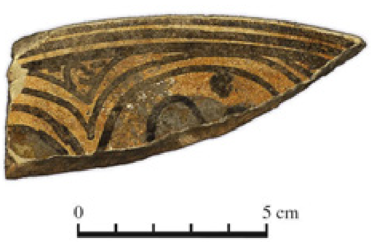

Сл. 5. Део протомајолика зделе, 13. век

упућују на још једну скупину са којом се наши примерци могу компарирати. Уз специфичну боју глеђи, оштра профилација реципијената има доста сличности са тзв. метализираним посудама (Metallic Ware), деривату јужноиталијанске протомајолике, које се током 13. века јављају у областима Латинског царства на Пелопонезу.[14] Сасвим нарочит манир израде огледа се код тих посуда и у глеђосању унутрашње стране прстенасте стопе, што је одлика и једног од наших налаза (сл. 3/1, кат. бр. 21).

Међу глеђосаним посуђем привлаче нарочиту пажњу уломци од два тањира са представама риба (кат. бр. 83б; сл. 4), који су нађени на истом месту, у нивоу засипања Грађевине III-а, заправо привременом отпадном простору који се формирао у току друге половине 13. века. То би значило да су тањири могли бити набављени у раним деценијама истог века. У оба случаја су сачувани делови дна посуда, без наговештаја о изгледу реципијената, мада је, због пречника од око 40 цм и равне површине дна, извесно да су у питању велики тањири или чиније. И декорација показује правилности у избору мотива: у медаљонима који окружују дна посуда, ситне рибе и кругови са туфнама у међупросторима су изведени комбинованом техником урезивања и сликања белом бојом, а преко површине је, као завршница, нанета жутозелена глазура. Међутим, осим очигледне разлике у начину сликања, различите су и врсте приказаних риба, а на примерцима је такође и глеђ различите нијансе и густине. Слично претходно разматраној скупини, и у случају великих тањира је уочена разлика у фактури и боји посуда, али и сличност са појединим зелено глеђосаним зделама.

Сасвим изузетну појаву у студеничком материјалу представља део зделе (или тањира) са сликаним украсом (кат. бр. 84а; сл. 5), који је нађен у нивоу ватришта у југоисточном делу порте (касније Грађевине IX), заједно са раније разматраним зелено глеђосаним зделама. Беличасторозе боја тела посуде (7.5YR 8/4), дебео нанос белог премаза, украс сликан браон пигментом и врло танак слој глазуре упућују на протомајолику, класу керамике која је израђивана у областима Италије током 12–13. века.[15] Подсећања ради, класу протомајолике одликују бројне варијанте форми, мотива и колорних шема у којима се комбинују тамнобраон, жута, плава и зелена боја, што индицира израду у више међусобно повезаних радионица.[16] И поред тога, у начину израде и украшавању производа постоје правилности, према којима се распознају места израде али и конкретне радионице. Тако се колорит и декоративна шема примерка из манастира Студенице могу повезати, пре свега, са радионичким стилом из јужне Апулије, и то из области Салента, у касном 13. веку.[17] На исти регион порекла упућују и резултати хемијских анализа испитаних узорака из Коринта и јужне Италије.[18]

Пред крај 13. века је у манастир доспело још неколико особених трпезних здела. Жуто глеђосане посуде, нађене

13 Brett, Macanlay, Stevenson 1949, Pls. 18/8–10, 20/10, 14, 16, 22, 32; Παπανικολα-Μπακιρτζή 1989, Figs. 12–13; François 1995, classe C; pc 5–6; Papanikola-Bakirtzi, Mavrikiou, Bakirtzis 1999: Cat. Nos. 3, 21; Борисов 2002, Обр. 78/б, г.

14 Sanders 1987, 175–178, Fig. 4/13.

15 Patitucci Uggeri 1985, 344–352; Mangone et al. 2009, 134–143.

16 Whitehouse 1980, 77–81.

17 Sanders 1987, 166–167, Fig. 3; Riavez 2000, 444–445, Tav. I/1–6, II/1, 2, 4; MacKay 2001, 178–179, Fig. 9.

18 Megaw, Jones 1983, 262.

Сл. 6. Жуто глеђосане зделе, касни 13. век

у привременом отпадном простору који је настао непосредно пре подизања грађевина V и VII, по свему судећи у првој половини 14. века, умногоме одражавају препознатљиву византијску естетику. При томе, реч је о засебним врстама производа. По сграфито стилу, који комбинује фине урезе и широке потезе, две идентичне зделе са представом голубице (сл. 6/1, 3 и 94/1, 131/3) блиске су производима из каснијег византијског раздобља.[19] Поред декорације, њихов византијски манир израде потврђују црвенонаранџаста боја тела (2.5YR 6/8) и третман површине са сјајном жутом глазуром. За разлику од њих, трећа, црвено печена (2.5YR 6/6) здела одликује се украсом у виду урезаних концентричних кругова и жутонаранџастом глазуром (сл. 6/2 и 97б/5). Управо су то особине по којима се одређује припадност доста великој скупини тзв. Zeuxippus посуда, званих према налазу из истоимених терми у ареалу хиподрома у Константинопољу.[20] У важећој хронолошкој класификацији цеуксипус посуда, које су биле актуелне у касном 12. и у 13. веку, примерци са особинама какве има здела из манастира Студенице били би, оквирно, у раздобљу латинске управе.[21] Међутим, својим укупним изгледом она представља својеврсну имитацију оригиналног производа, и то једну од више верзија рађених крајем 13. века.[22]

Током 14. и прве половине 15. века манастир Студеница доживљава просперитет, који је јасно изражен и у археолошким налазима, пре свега у керамици. Количина керамичких посуда је значајно већа у односу на претходно столеће, а уз то је очигледна и разноврсност форми, нарочито у скупини трпезне керамике. Међутим, највећа промена се огледа управо у статусу глеђосане керамике. Уз чињеницу да више од половине укупно откривених посуда има површину заштићену или украшену глазуром, можда је и значајније то што се оне јављају у обе функционалне скупине – и међу трпезним и међу кухињским посуђем, укључујући и огњишну керамику.

У односу на претходно столеће, глеђосана керамика има сасвим другачије формалне, технолошке и декоративне особине. Према укупном изгледу, а највише по масивности посуда и по украсу заснованом на линеарним и флоралним мотивима, грађа из манастира Студенице се сврстава у шири занатски круг, у касносредњовековну ке-

Сл. 7. Глеђосани ог̄њишни лонци, раздобље 14. и раног̄ 15. века

рамику Балкана.[23] Ипак, њен карактер се најбоље сагледава у регионалном контексту, међу материјалом са подручја Раса и касније Моравске Србије, у одговарајућем историјском, економском и социјалном контексту. У формалном погледу, глеђосано посуђе је доста униформно. Међу посудама намењеним кувању јела и складиштењу намирница, глеђосану површину имају, у највећем броју, лонци са дршком, као и поједини други, мање заступљени примерци (кат. бр. 22, 23, 25, 27). С друге стране, препознатљиво трпезно посуђе представљају зделе калотастог облика, често са двема наспрамно постављеним водоравним дршкама (кат. бр. 1, 16), и крчази јајоликог облика, са округлим отвором или отвором обликованим у виду кљуна (кат. бр. 41, 51). Осим њих, има доста и буклија (кат. бр. 76–78), али и неких неуобичајених облика, попут пехара који обликом подражава стаклене посуде (кат. бр. 80).

Керамика из манастира Студенице се по својим особинама, које су претходно запажене на материјалу из манастира и утврђених градова средњовековне Србије, уклапа у производни и декоративни стандард епохе. У том смислу, глеђосано кухињско посуђе, а пре свега лонци са дршком (сл. 7 и 120/1–4, 132/6, 8–10), има паралеле у материјалу из Цркве Св. Петра код Новог Пазара, Ђурђевих ступова, Маглича и Сталаћа,[24] док је трпезно посуђе доста слично са налазима из манастирâ Сопоћани, Градац, Нова Павлица, као и из Магличког замка.[25] Извесне сличности се уочавају и са посуђем из манастира Светих арханђела код Призрена.[26]

Поменути примери и паралеле претпостављају израду керамике у домаћим радионицама, што је иманентно свим европским друштвима касног средњег века. Јасне наговештаје у том правцу, с обзиром на сличност у минералошком и хемијском саставу трпезне глеђосане керамике и локалне сировине (глине), дају прелиминарни резултати недавно обављених петрографских и физичко-хемијских анализа који се односе на керамику из области Раса.[27] У случају Студенице, за сада постоје јасне индиције да је поједино посуђе наменски прављено за манастир. Реч је о скупини готово идентичних глеђосаних здела (нађено

19 Papanikola-Bakirtzi 1999, Cat. Nos. 203, 204; Papanikola-Bakirtzi, Mavrikiou, Bakirtzis 1999, Cat. Nos. 259, 260.
20 Megaw 1968; Megaw, Jones 1983; Megaw 1989.
21 Megaw 1968, 68–74; Megaw 1989, 260.
22 Armstrong 1992.
23 На пример: Георгиева 1974; François 2010.
24 Љубинковић 1970, Т. IV; Зечевић, Радичевић 2001, сл. 3; Popović 2012, sl. 82/2, 3, 89/6, 105; Minić, Vukadin 2007, sl. 41/6–13.
25 Јуришић 1983; Јуришић 1989, сл. 38–44; Јуришић 1991, 73–85; Бикић 1996, 283–285, сл. 3; Bikić 2012; Popović 2012, sl. 106.
26 Бикић 1996, сл. 3.
27 Damjanović et al. 2011, 828.

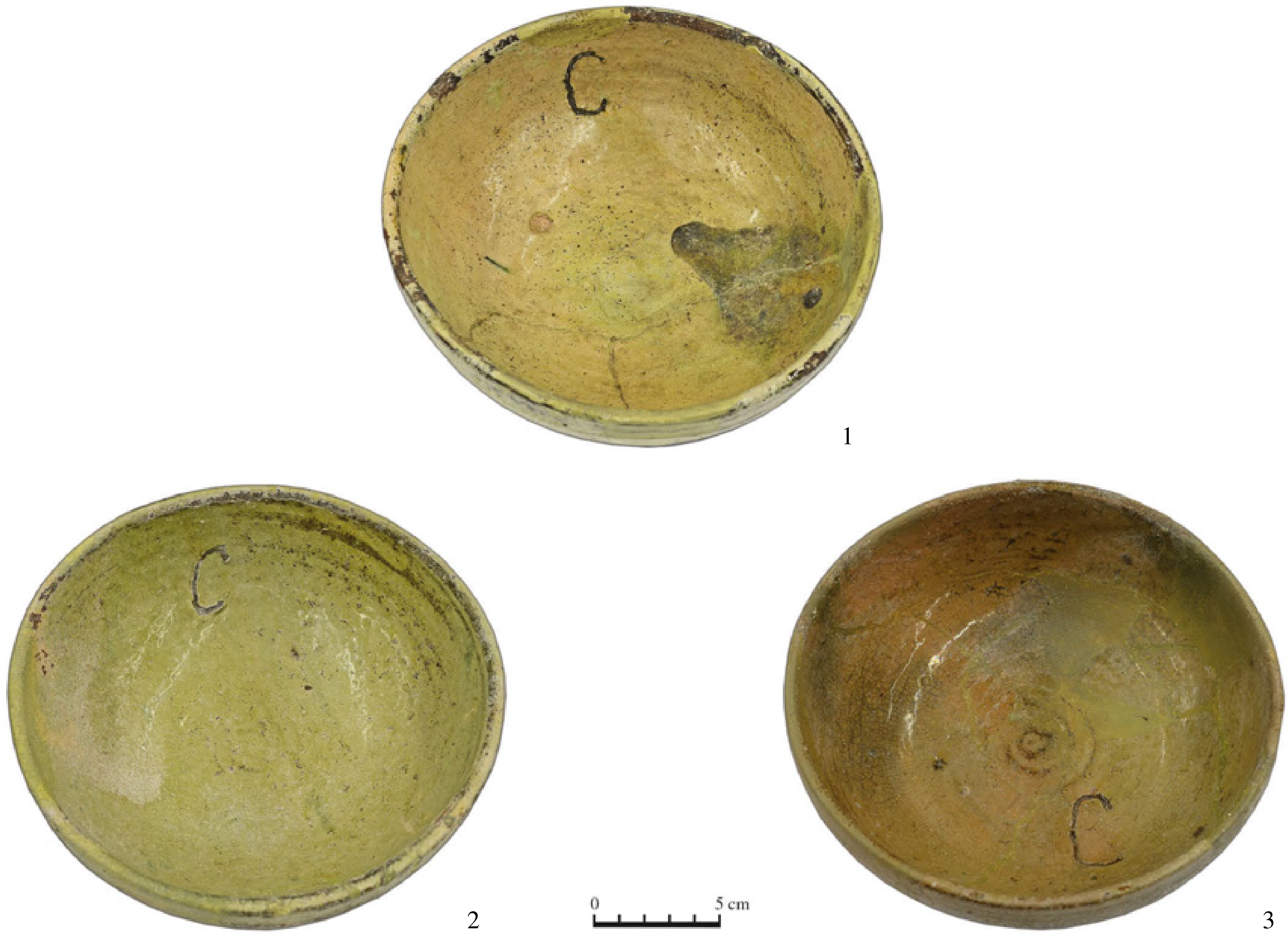

Сл. 8. Зделе са ознаком власништва манастира Студенице, 14. век

их је укупно четири) које имају сразмерно велико слово „С“ унутар реципијента (сл. 8 и 122/3, 4, 132/1). То су у до сада расположивом материјалу и једини примерци са истакнутим знаком *власништва* манастира Студенице. Слово је урезано применом технике урезивања, дакле након наношења премаза а пре печења посуде, што говори о унапред познатом кориснику и јасној намери грнчара да то означавањем потврди.

С друге стране, појава једне од тих здела која није завршена, у смислу да јој није нанет заштитни слој глеђи, нужно иницира питање: није ли, можда, на манастирском поседу могла да буде организована израда посуђа, свакако у обиму који би пре свега задовољавао потребе братства? На ову претпоставку би упућивали конструктивни елементи керамичких пећи, у виду глинених шипки и танких извијених елемената, који су откривени груписани у источном делу комплекса.[28] Пећи са таквим ослонцима за посуде су први пут препознате приликом истраживања радионице за израду керамике у Серу, која је деловала у раздобљу 13–14. века.[29] Иако ови налази јасно упућују на израду керамике у манастирском комплексу, у овом тренутку није могуће са довољном поузданошћу утврдити да ли се они могу довести у везу са израдом трпезне керамике или, можда, само са неглеђосаним и глеђосаним огњишним посуђем, с обзиром на трагове глазуре на појединим конструктивним елементима. У том смислу, поуздане одговоре о месту израде и карактеру керамичког посуђа за потребе манастира пружиће тек резултати петрографских и физичко-хемијских анализа који се очекују у блиској будућности.

Производне одлике и примењене технике

Српско средњовековно глеђосано посуђе представља у потпуности уобличену класу керамике, у којој се препознају две функционалне скупине – кухињско и трпезно посуђе. Иако сличне у основним цртама, међу њима се макроскопски уочавају одређене особености које су последица технологије и примењених поступака у процесу израде посуда, односно предвиђене намене. Пре свега треба истаћи сличан састав тела посуда, са примесама ситних зрна песка и кречњака. На прелому, већина показује уједначену слику, сличну гранулацију и доста правилан распоред честица примеса, што открива завидну вештину у припреми грнчарске глине и ротирања на витлу. Посуде су различите боје, од јарке црвене до смеђе и сиве, претежно уједначено печене. Све поменуте нијансе примећене су у обе скупине, при чему су утврђене одређене правилности на релацији врста посуде – дебљина зида – температура, тј. процедура печења. Примера ради, кухињски лонци и сликани трпезни крчази и бокали претежно имају смеђу боју тела, а различите дебљине зидова, док сграфито керамику, која готово по правилу има дебље зидове, одликује црвена боја тела. Са већом доследношћу се, такође, уочава већа тврдоћа посуда из скупине кухињске керамике, насупрот сразмерно мекој структури трпезног посуђа, што све јасно указује на другачије смесе глине и, свакако, на процедуре печења.[30] Комбинација дебљине и тврдоће зида представља најзначајнији критеријум по коме се посуђе из манастира Студенице разликује у функционалном смислу.

Посуђе је обликовано на грнчарском витлу, с тим да трагови ротације нису увек наглашени на унутрашњим површинама. Готово по правилу, трпезно посуђе има дебље зидове од кухињског. Независно од дебљине зида, посуђе у највећој мери није симетрично, некад је и са врло видљивом разликом у профилацији страна (сл. 7). Уз то, примећују се трагови „зидања“ у виду неравнина, и то највише у зони обода. Такође, догађа се да су дршке код

Сл. 9. Делови бело сликаних посуда, раздобље 14. и раног 15. века

Сл. 10. 1, 2, 4, 5 – сликане посуде; 3 – сграфито здела, раздобље 14. и раног 15. века

крчага и бокала, уместо управне у односу на линију отвора, приметно укошене, а да отвор код здела није правилно обликован, округао, већ има значајних искривљења (сл. 10, 11/1). Поменуте неправилности могу бити одраз различитих фактора, нпр. вештине мајстора или брзине израде, а најчешће се појављују у случајевима када посуда није добро центрирана, као и приликом скидања с витла или у процесу сушења.[31] У случају зделе искривљеног отвора, непажњу грнчара у току украшавања одао је отисак прста на унутрашњој страни обода (сл. 10).

Независно од намене, глеђосано посуђе је готово у потпуности украшено, с тим да су примењене основне технике, засноване на урезивању и сликању. На кухињским лонцима је украс сведен и ограничен на горњи део реципијента, тако што су алатком у виду чешља извођени водоравни паралелни урези, при чему су на лонцима са дршком,

Сл. 11. Бело сликани крчази, раздобље 14. и раної 15. века

Сл. 12. Сірафиѿо ѿањир са моѿивом круїова, раздобље 14. и раної 15. века

као додатни украс, четкицом сликане беле туфне у зони обода (са спољне и/или унутрашње стране), често бела трака преко уреза, док је сликање широких трака у различитим правцима сасвим спорадично (сл. 9/1–9/4 и 120/1–14, 121/5, 9). У већини случајева је преко површине нанета маслинаста глазура, а сасвим изузетно се јавља жута.

За разлику од кухињског, трпезно посуђе је умногоме декоративније, што одсликава и важну естетску компоненту садржаја трпезе. Сасвим неуобичајено, једнобојног глеђосаног посуђа у материјалу из Студенице готово да и нема, већ се испод глеђи јавља сликан или сграфито украс. На сликаном посуђу је уочено свега неколико решења и сва су настала комбиновањем зеленожуте глеђи са белим пигментом. У сликању четкицом се уочавају претежно једноставни предлошци изведени широким потезима, различите правилности и прецизности (сл. 9/5, 11, 12 и 122/6, 123/5–7), где је белом бојом сликано директно на површину суда. Само у случају једне зделе је уочена употреба зеленог пигмента за мрежасти украс. Још неколико здела са идентичним украсом откривено је у току археолошких истраживања у манастиру Градац.[32] За разлику од сликања четкицом, техника сливања је изведена зеленом бојом преко белог премаза, а жутозелена глазура је различите нијансе и интензитета (сл. 10/2, 4). Уз то, овако изведен украс јавља се готово искључиво на отвореним реципијентима, зделама и тањирима.

Сграфито керамика представља скупину која је најзахтевнија у погледу технике израде, али је истовремено и најатрактивнија. То се јасно уочава и на једнобојним посудама. Велики тањир са круговима (сл. 12) сасвим је изузетан пример примене технике урезивања мотива директно на површину. У осталим случајевима, попут раније помињаних здела са урезаним словом „С“ (сл. 8) или примерака са флоралним предлошцима (сл. 13/2, 14/2, 3 и 123/1–3, 12, 132/12), урезивање је изведено на традиционалан византијски начин, након што је површина третирана белим премазом, тако да након печења мотиви остају тамни, јасно истакнути у односу на позадину. Заједничка свим примерима је глеђ у нијансама зелене боје – од жутозелене до маслинасте.

28 Ови налази ће бити предмет посебне студије.

29 Papanikola-Bakirtzi, Dauterman Maguire, Maguire 1992, 31–32, Figs. 21–22.

30 Уп.: Rice 1987, 354–357; Tite 1999, 220.

31 Rye 1981, 74–80.

32 Јуришић 1989, сл. 44.

Сл. 13. Трпезно сграфито посуђе, раздобље 14. и раног 15. века

Техника бојеног сграфита је свакако најдекоративнија, што у пуној мери потврђују и студенички примерци, а пре свих крчази и бокали. Слично једнобојним посудама, и овде је украс урезан у бели премаз. Међутим, за разлику од једнобојне скупине, овде је, због сликања жутим, зеленим и смеђим бојама и безбојном сјајном глазуром, постигнут сасвим другачији ефекат (сл. 13, 14/1, 4, 7). Општи је утисак да је сграфито посуђе рађено са више пажње од сликаних посуда. То свакако изискује сама техника, нарочито у случају великог контраста, каква је на колорном сграфито посуђу и где су несигурности у цртежу или неке друге мањкавости упадљивије.

Између мотива и колорита

Керамика 14. и раног 15. века је доста добро позната, при чему је нарочито пажљиво изучено украшено трпезно посуђе, захваљујући труду пре свега претходних генерација истраживача.[33] Поједини сетови посуда, попут оних из Сталаћа или Новог Брда, речити су у толикој мери да су постали епоними за поједине врсте посуда, односно декоративне стилове. И поред свега тога, утврђивање регионалних одлика материјала, које проистичу из упоредне анализе хронологије, технологије и украса стила, још увек измичу. Утолико је драгоценије посуђе из дефинисаних археолошких контекста, попут ових из манастира Студенице, које уз то одликује и значајна количина налаза.

Запажања о избору мотива и колорита глеђосаног посуђа односе се у највећој мери на примерке украшене сграфито техником, и то на обе његове подврсте – и једнобојне и бојене. Идентично раније објављеним примерцима, сграфито украс је рађен комбиновањем једне врсте зашиљене алатке – стила, и шестара. Линеарни и флорални мотиви се јављају у једнакој мери, а на посуђу се примећују и системи декорације. Свакако најпрепознатљивије појединачне предлошке представљају гранчице и розете сачињене од спирала. Као крупни самостални украси они се јављају у слободном простору и са тракама са линеарним мотивима – усправним, водоравним и преломљеним урезима и розетама (сл. 13/2–4 и 132/11). Поменутим мотивима, који се јављају у неколико комбинација, украшени су крчази и бокали из скупине бојеног сграфита. Крупне спирале су као самостални украс запажене једино на водоравним дршкама појединих здела (сл. 10/3). Уз то, тракама са густо шрафираним урезима у концентричном распореду украшаване су најчешће буклије (сл. 13/1 и 97б/1, 122/15–16).[34] Украсни медаљони – или као округла поља која садрже розете (сл. 13/2–4, 15/1–3, 7 и 123/1–3, 12, 132/10, 12) или имају двоструки оквир са спиралама у низу у виду вреже (сл. 14/4) – најчешће се понављају око тела крчага, а сасвим изузетно на зделама (сл. 14/2 и 122/7). Једноставнији украс, најређе заступљен, јесте украс који чине кругови у низовима, са тачком од ослањања шестара у средини (сл. 14/5, 8), по којем су иначе препознатљиве

водоравне дршке на зделама.[35] Само у једном случају је уочено преклапање крупних кругова (сл. 14/6). Уз поменуто, у украшавању здела је примећено наизменично понављање концентричних уреза, самосталних или наизменичних са таласастим урезима. Ова комбинација се јавља искључиво на спољној површини здела (сл. 15 и 122/1, 7), независно од третмана унутрашње површине, која може бити једнобојно глеђосана, осликана или украшена урезаним мотивима.

Сграфито керамика из манастира Студенице, како је раније поменуто, показује доста сличности са материјалом из ближег окружења. У том смислу, веома слични основни предлошци, спирални мотиви, розете и шрафиране траке, као и колорна решења уочени су на посудама из Цркве Св. Петра код Новог Пазара, затим манастирâ Ђурђеви Ступови, Градац, Нова Павлица и Сопоћани, као и из Магличког замка.[36] При томе, нарочита веза постоји у репертоару трпезног посуђа између манастира Студенице и Градца, која се исказује у појави готово идентичних примерака, а то су раније поменуте зелено сликане зделе (сл. 10/1) и крчази са крупним розетама (сл. 13/3, 14/7).[37] С друге стране, паралеле са керамиком из Крушевца и Сталаћа, која је у раздобљу позног 14. и на почетку 15. века израђивана за потребе престонице Моравске Србије, сасвим су начелне. Иако се уочавају поједини препознатљиви предлошци, пре свега они сачињени од спирала, композиција сталаћке декорације је комплекснија, са значајно елаборираним мотивима, како у погледу ликовног изражаја, тако и прецизности и мекоће израде,[38] док је њена естетика ближа производима из византијског Сера и из утврђених градова Бугарске.[39]

Утврђивање оквира глеђосане керамике у Србији

Из претходних редова је сасвим јасно да се средњовековно глеђосано посуђе из комплекса манастира Студенице сврстава међу најзначајнију грађу откривену на подручју Србије. Захваљујући протумаченим археолошким контекстима, отривени материјал представља одличну илустрацију и пружа тумачења околности у којима се глеђосано посуђе јавља у језгру српских земаља, а тиме и низа феномена који одликују керамичку производњу у раздобљима средњег века. Стога би најпре требало подсетити на чињеницу да се међу глеђосаним посуђем оно трпезно разликује од кухињског не само у општем изгледу већ и у погледу технологије, по фактури, тврдоћи и боји.

След приспећа глеђосаног посуђа је веома индикативан. Време утемељења манастира је илустровано уломцима једне зделе са мотивима осмице (сл. 1), која је карактеристична за византијско поднебље у 12. веку. Имајући на уму све околности, а пре свега стратиграфију културних слојева у манастирском комплексу, контекст налаза и хронолошки оквир посуда украшених у техници финог сграфита чине извесном претпоставку да је тај примерак набављен у времену које претходи изградњи манастира. Може се, даље, претпоставити да је требало да буде коришћен на манастирској трпези као део ексклузивног сета, али да је у међувремену поломљен и да су његови расути делови завршили на простору нивелисаном ради изградње централне манастирске светиње – Богородичине цркве.

У првој етапи живота у манастиру (II културни хоризонт) јасно се уочава модел потрошње глеђосане керамике који одређује трпезно посуђе из увоза. Реч је о неколико скупина производа који се међусобно разликују, у највећој мери према технолошким одликама. Уз то, поједини од наведених производа су доста одређени и у погледу хронологије. И поред извесних неусаглашености, скупине су индикативне за разматрања у вези са производњом керамике и путевима трговине у раздобљу 13. века. Осим протомајолике (сл. 4), сасвим особене по укупном изгледу, јавља се скупина црвено печених здела на стопи, које се по маниру израде могу сматрати производима јединственог занатског круга, византијског по својој суштини. То су три сграфито зделе, две мраморизиране зделе и једна са украсом у цеуксипус стилу (сл. 1, 2, 6). У случају поменутих врста, технологија и стил посуђа су у непосредној вези са временом израде у специјализованим грнчарским

33 Татић-Ђурић 1961; Ћоровић-Љубинковић 1962; Бајаловић Хаџи-Пешић 1979а и 1979б; Минић 1979; Bajalović Hadži-Pešić 1981 и 2003; Јуришић 1983; Minić, D. 1999; Bikić 2000 и 2003; Minić, Vukadin 2007.

34 Бикић 1996, сл. 3/9.

35 Бајаловић Хаџи-Пешић 1979б; Зечевић 2003, Т. IX.

36 Љубинковић 1970, Т. VI/1, 3, 4; Бајаловић Хаџи-Пешић 1979б, Т. I; Јуришић 1983, Т. II, IV; Јуришић 1989, сл. 39–44; Јуришић 1991, сл. 64–66; Зечевић, Радичевић 2001, сл. 22–25, 27; Bikić 2012, sl. 1/86, 87.

37 Јуришић 1989, сл. 40, 44.

38 Минић 1979; Minić, Vukadin 2007, sl. 51–62.

39 Papanikola-Bakirtzi, Dauterman Maguire, Maguire 1992; Papanikola-Bakirtzi 1999, 222–242. За Бугарску, на пример, в.: Георгиева 1974, Обр. 51–92 и I–XXXVII; Антонова 1995, обр. 97–104.

Сл. 14. Избор декоративних предложака, раздобље 14. и раног 15. века

Сл. 15. Сграфито украс на спољној површини здела, раздобље 14. и раног 15. века

радионицама. За византијске сграфито и мраморизиране посуде је то раздобље 12. и прве половине 13. века, а за јужноиталијанску мајолику и зделу касног цеуксипус стила – касни 13. век. Остале посуде се временски могу одредити само оквирно у 13. век. За разлику од поменутих, зелено глеђосане посуде нису сасвим јасно одређене ни као производна скупина нити у погледу хронологије. Оне се међусобно у већој мери разликују него што имају сличности, осим у случају калотасте зделе и једног великог тањира са рибама (сл. 3/5 и 4/2), које на известан начин повезује израда од глине са примесама кречњака. Када је реч о тањирима са мотивима риба (сл. 4), потцртана је њихова међусобна сличност у дизајну који је изведен на различите начине, што се чини значајним за будућа тумачења у вези са технологијом керамике и потенцијалним радионицама.

Раније изнети подаци имају јасан исход у разматрањима места израде поменутих посуда, што је у вези са актуелним политичким и привредним токовима у областима Византијског царства. У поједностављеној хронолошко-типолошкој схеми, приспеће византијских производа запажа се на почетку и на крају 13. столећа, при чему почетак 13. века заправо представља горњу хронолошку границу керамичке производње средњег византијског доба. Посуде сличне технологије и стила поново се јављају пред крај 13. века, што се може довести у везу са обновом керамичке производње у обновљеној Византији, Царству династије Палеолога.[40] У сличном контексту локалне традиције глеђосане керамике се може посматрати и производња посуда у цеуксипус стилу.[41] Сва та роба, по свему судећи, доспева одраније устаљеним токовима трговинског промета, а пред крај 13. века сведочи о чешћим непосредним контактима са ранијим и новоуспостављеним матичним византијским областима.

Други феномен, појава апулијске протомајолике у касном 13. веку, последица је процеса који су, по свој прилици, подстакнути латинском владавином у освојеним византијским областима и доминацијом италијанских градова, пре свих Ђенове и Венеције, у медитеранској трговини.[42] Слична појава је забележена на налазиштима на Пелопонезу, при чему су тамо посуде из италијанских радионица практично једина увозна керамичка роба.[43] Било да је реч о поклону или о нарочитој поруџбини за манастир, налаз из манастира Студенице добија на значају нарочито ако се има на уму један ранији сет протомајолика посуђа из радионице у Бриндизију, који је откривен у тврђави Рас а потиче из времена боравка првих Немањића.[44] Осим што указује на неометане токове трговинског промета, он сведочи о потрошачкој средини која је била добро упозната са актуелном понудом керамичких производа и њиховом вредношћу. За разлику од ситуације на почетку 13. века, у овој другој етапи је пут приспећа протомајолике могао бити двојак – преко западних области и приморја средњовековне Србије или преко латинских области на југу Балкана, тј. старим византијским путним правцима.

За разлику од претходних, зелено глеђосане посуде представљају у великој мери непознаницу. Сличности у профилацији са неколико регионално различитих производних скупина одређују их временски сасвим оквирно у раздобље 12–13. века. Међутим, њихове технолошке одлике,

40 Papanikola-Bakirtzi 1999, 188–189; Papanikola Bakirtzi 1987.

41 Armstrong 1992, 5–9.

42 François 1997, 8–19.

43 Sanders 1987, 191–192.

44 Popović 1999, 235–236, sl. 193/9–11.

нарочито примесе у глини, као и боје печења, квалитет и боја глазура, које су без паралела у скупинама означеним одредницом *византијске*, остављају питање места израде још увек отвореним, а тиме и питање начина и путева приспећа у манастир Студеницу. За то постоји неколико разлога. Уз раније поменуте промене политичких чинилаца, период након пада Константинопоља 1204. године одликују, поред свега другог, још и децентрализација занатске производње, са организацијом грнчарске производње у мањим локалним радионицама, као и промене у дистрибуцији увозне робе.[45] С тим у вези, другачије производне одлике зелено глеђосаних посуда доводе у сумњу њихово византијско порекло у традиционалном значењу тог појма. За сада још увек нема података који би објаснили какав одјек су назначене политичке промене имале у другим деловима некадашњег византијског комонвелта, пре свега у државама на Балкану. У светлу свих предочених археолошких података, а нарочито оних који се директно тичу производње керамике у самом манастиру, материјал из Студенице може да пружи значајне смернице, али и неке одговоре. Стога ће проблематици у вези са зелено глеђосаном керамиком из првог столећа живота у манастиру, поред свега другог, у будућем програму археометрије бити посвећена посебна пажња.

Друга етапа живота у манастиру (III културни хоризонт), у смислу модела потрошње, одређена је искључиво глеђосаном керамиком домаће производње. У односу на претходно разматрану из увоза, она показује унеколико другачије феномене (сл. 7, 16). Временски оптимално одређена у раздобље 14. и прве половине 15. века, она одсликава токове у керамичкој производњи позног средњег века на Балкану, на подручју које је у погледу израде керамике баштинило неколико културно-занатских традиција, највише словенску, протобугарску и византијску. Укупне особине откривају солидан квалитет посуђа, који се огледа у добром познавању технологије и процедура у изради посуђа, али не и постојаној вештини у погледу обликовања и украшавања. Несумњиво технолошко знање, пре свега у припреми глинених смеса и у процедурама печења као најзначајнијима за постизање потребног квалитета посуђа за различите намене,[46] очигледно је на примеру студеничке керамике, што несумњиво потврђује јасне технолошке изборе у изради керамике. Саставом глине (тј. различитим примесама), тврдоћом зидова, бојама и квалитетом глазура јасно се дефинише не само посуђе из различитих функционалних скупина, у основи огњишно, кухињско и трпезно, већ и посуђе из различитих украсних скупина, са сликаним и сграфито мотивима.

Сл. 16. Глеђосано посуђе из манастира Студенице, раздобље 14. и раног 15. века

Сличне занатске тенденције показује и сграфито керамика, нарочито у декоративној компоненти. Интерпретација традиционалних византијских предложака је једноставна, јер они се изводе доста самостално, мада по јасном концепту у којем се наизменично постављају крупни мотиви, розете или усправне траке и ситнији детаљи, а све је додатно осликано, у односу на светлу позадину контрасним бојама, зеленом и смеђом испод жуте глеђи. Ипак, у односу на поменуто временски блиско посуђе из других балканских регија, студеничко оставља скроман утисак, можда највише због униформности облика посуда и украса. Чињеница да је овде, за разлику од тих примера, реч о манастирском комплексу, и да се на подручју Рашке на потпунијем нивоу паралелише управо керамика која је откривена пре свега у манастирима, указује можда на издвојену линију производа прилагођених употреби у заједницама које истичу скромност и једноставност, односно ангажовање признатих грнчара за израду луксузног посуђа за потребе престонице и утврђених градова, како би се могло наслутити из упоредних примера Студенице и Сталаћа. Због уочених различитости се може помишљати и на другачије правце и начине преузимања мотива и модела декорације. Такође, раније изнета хипотеза у вези са процесом уобличавања карактера српске средњовековне керамике у којем су значајну улогу имали искусни мајстори из великих грнчарских средишта[47] показује се и на овом примеру као известан сценарио.

Све наведено говори о високом степену стандардизације керамике откривене у комплексу манастира Студенице,[48] односно о униформности која се исказује кроз стандарде у саставу сировине, техникама израде и украсима, али и у облицима и величинама тј. запреминама, нарочито у случају огњишних и кухињских лонаца. Претходна запажања о производним особинама, односно технолошким изборима, воде ка разматрањима о месту израде глеђосане керамике из манастира Студенице. У вези с тим питањем нам расположиви археолошки подаци дозвољавају извесне претпоставке, али не и утемељене закључке. Изразито велика количина разноврсног глеђосаног посуђа и просторни

45 François 1997; Papanikola Bakirtzi 1987, 193–194; Sanders 1987, 191–192; Waksman et al. 2014.

46 Rye 1981, 29–44, 96–122.

47 Bikić 2003, 201–203.

48 О параметрима в., на пример: Rice 1987; Blackman, Stein, Vandiver 1993; Stark 1995.

49 Bikić 2003, 199–203.

распоред налаза указују на његову редовну употребу, дакле и снабдевање, готово у једнакој мери с огњишним лонцима и трпезним крчазима. Глеђосани лонци, међусобно слични на свим налазиштима у ближем окружењу Студенице, могли су бити рађени у једној или у неколико оближњих радионица, можда и у самом манастиру, како индицирају налази конструктивних елемената грнчарске пећи.

Слично се претпоставља и за израду сграфито керамике. Раније је указано на одређене технолошке разлике међу посудама, при чему се бојени сграфито јасно издваја од осталог материјала. Постојан производни стандард представљао је неопходну основу за инвентивну декорацију, вешто састављену од препознатљивих византијских предложака. И поред уског регионалног обележја, на материјалу се уочавају различита технолошка, занатска и декоративна решења која потенцијално указују на неколико грнчарских радионица.[49] Међутим, и ово као и друга питања која се тичу организације производње керамике у средњовековној Србији остају и даље отворена, поред осталог и због чињенице да је узорак до сада откривене и обрађене керамике из утврђених градова веома оскудан. Такође, до сада није откривена грнчарска радионица којом би се потврдило постојање домаће производње и дефинисали њени основни организациони оквири. Овим смо ускраћени за темељне археолошке податке, укључујући оне који се односе на производну и стилску компоненту не само глеђосане керамике већ и других врста посуђа. Ипак, уз раније објављену грађу, чију би документацију ваљало допунити и осавременити у сегменту археолошке анализе керамике, и уз петрографске и физичко-хемијске анализе, које су све доступније у нашој средини, изучавање српске средњовековне керамике свакако добија додатни потенцијал.

Грађа из комплекса манастира Студенице, како је показала претходна анализа, представља поуздан извор података за керамичке студије, али и драгоцено сведочанство о различитим феноменима који су у вези с привредним токовима у средњовековној Србији. Због исказаних технолошких, формалних и декоративних особина, она несумњиво постаје једна од референтних збирки средњовековне керамике, из раздобља од раног 13. до средине 15. века. Додатну вредност ове грађе чини значајна количина разноврсног глеђосаног посуђа, које је коришћено на различите начине у различитим пригодама. Врсте и количине тог посуђа у археолошким контекстима сведоче о активном присуству манастирског домаћинства у трговинској размени, како међународној тако и унутрашњој, што подразумева и веома солидне платежне могућности за набавку и обнову керамичког мобилијара. С друге стране, посматрана као самостална скупина, са врло јасно одређеним стандардима, она одсликава напредну средину која је у току са актуелним технолошким достигнућима. Било да је реч о кухињском и огњишном посуђу, које је у обликовном погледу засновано на старијој домаћој грнчарској традицији, или о трпезним посудама, са европским и западно-медитеранским елементима, глеђосана керамика је византијска у својој суштини и из тог занатско-уметничког круга црпи инспирацију. Својим укупним одликама она на својеврстан начин одражава не само традицију из које је поникла него и отвореност за прихватање савремених занатских и уметничких тенденција у изради грнчарије. На тај начин, посредно, одсликава економско снажење државе у којој је манастир Студеница био прва међу задужбинама, али и саму позицију Србије на тадашњој политичкој сцени Европе.

ЛИТЕРАТУРА

Антонова 1995 – В. Антонова, *Шумен и шуменската крепост*, Шумен: Антос, 1995.

Armstrong 1992 – P. Armstrong, Zeuxippus Derivatives Bowls From Sparta. *Philolakōn: Lakonian studies in honour of Hector Catling*, edited by Jan Motyka Sanders, London 1992, 1–9.

Armstrong, Hatcher 1995 – P. Armstrong, H. Hatcher, Byzantine and Allied Pottery, Phase 2: Past Works and Future Prospects. In: *Material Analysis of Byzantine Pottery*, ed. H. Maguire, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1995, 1–8.

Arthur 2007 – P. Arthur, Form, function and technology in pottery production from Late Antiquity to the Early Middle Ages. In: Lavan, L., Zanini E., Sarantis A. (Eds.), *Technology in Transition A.D. 300–650*, Leiden–Boston 2007, 159–186.

Babić 1971 – B. Babić, Trouvaille scellée de poterie de table à Skopsko Kale, *Archaeologia Iugoslavica XII*, Beograd, 1971, 45–53.

Бајаловић Хаџи-Пешић 1979а – М. Бајаловић Хаџи-Пешић, Декорисана керамика Моравске Србије, *Старинар XXX*, Београд 1979, 49–53.

Бајаловић Хаџи-Пешић 1979б – М. Бајаловић Хаџи-Пешић, О једном омиљеном мотиву српских средњовековних грнчара, *Зборник Народног музеја у Београду IX–X*, Београд 1979, 469–475.

Bajalović Hadži-Pešić 1981 – M. Bajalović Hadži-Pešić, *Keramika u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1981.

Бајаловић Хаџи-Пешић 1997 – М. Бајаловић Хаџи-Пешић, Налази византијске керамике XI–XIII века на подручју Србије, *Зборник радова Византолошког института САНУ 36*, Београд 1997, 139–154.

Bajalović Hadži-Pešić 2003 – M. Bajalović Hadži-Pešić, Ornamentation of Medieval Serbian Tableware – Byzantine Heritage, *Actes du VII congrès de l' AIECM 2: La céramique médievale en Mediterranée*, Thessaloniki 2003, 181–190.

Baraschi 1977 – S. Baraschi, Ceramica din asézarea XIII–XIV, in: *Pacuiul lui Soare II*, Bucuresti 1977, 49–67.

Barnea 1967 – I. Barnea, Ceramica de import, in: *Dinogetia I, Asezarea feudala timpurie de la Bisericuta-Garvan*, Bucuresti 1967, 229–276.

Бикић 1996 – В. Бикић, Прилог културној стратиграфији манастира Светих арханђела код Призрена, *Старинар XLVII*, Београд 1996, 279–286.

Bikić 1999 – V. Bikić, Glazed Pottery in the Central Balkans (11th–13th c.), *Starinar XLIX/1998*, Beograd 1999, 145–154.

Bikić 2000 – V. Bikić, *Vizantijski import i uticaji među arheološkim nalazima iz naselja i nekropola u Srbiji (11–15. vek)*, doktorska teza u rukopisu.

Bikić 2003 – V. Bikić, Byzantine Models of Serbian Medieval Pottery, *Actes du VII congrès de l'AIECM 2: La céramique médievale en Mediterranée*, Thessaloniki 2003, 191–204.

Bikić 2012 – V. Bikić, *Trpezno posuđe iz Magličkog zamka*, u: M. Popović, Maglički zamak, Arheološki institut, Beograd 2012, 245–253.

Благојевић 1988 – М. Благојевић, Студеница – манастир заштитника српске државе, у: *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, Међународни научни скуп поводом 800 година манастира Студенице и стогодишњице САНУ, септембар 1986, ур. В. Кораћ, САНУ, Научни скупови књ. XLI, Одељење историјских наука књ. 11, Београд 1988, 51–66.

Blackman, Stein, Vandiver 1993 – M. J. Blackman, G. J. Stein, P. B. Vandiver, The Standardization Hypothesis and Ceramic Mass Production: Technological, Compositional, and Metric Indexes of Craft Specialization at Tell Leilan, Syria, *American Antiquity*, Vol. 58, No. 1, Washington 1993, 60–80.

Borisov 1989 – B. Borisov, *Djadovo. Vol. 1. Medieaval Settlement and Necropolis (11th–12th Century)*. Ed. A. Fol, R. Katinčarov, J. Best, N de Vries, K. Shoju and H. Suzuki. Tokai: University Press, 1989.

Борисов 2002 – Б. Борисов, *Керамика и керамическое производство през XI–XII век от територията на днешна Югоизточна България*, „Марица-Изток" археологически проучвания, том 6, Раднево 2002.

Brett, Macanlay, Stevenson 1949 – G. Brett, W. J. Macanlay, R. B. K. Stevenson, *The Great Palace of the Byzantine Emperors. Being a first report on the excavations carried out in Istanbul on behalf of the Walker trust (The University of St. Andrews) 1935–1938*, Oxford Universiy Press – Geoffrey Cumberlege, London1949.

Георгиева 1974 – С. Георгиева, Керамиката от двореца на Царевец, у: *Царевград Търнов*, Том 2, София 1974, 7–186.

Георгиева 1985 – С. Георгиева, Грънчарство, у: *Средновековният Червен, Том 1: Цитаделата на града*, София 1985, 133–165.

Damjanović et al. – Lj. Damjanović, I. Holclajtner-Antunović, U. B. Mioč, V. Bikić, D. Milovanović, I. Radosavljević Evans, Archaeometric study of medieval pottery excavated at Stari (Old) Ras, Serbia, *Journal of Archaeological Science* 38, London/New York 2011, 818–828.

Demangel, Mamboury 1939 – R. Demangel, E. Mamboury, *Le quartier des Manganes et la première région de Constantinople*, De Boccard, Paris 1939.

Зечевић 2003 – Е. Зечевић, Прилог проучавању здела са водоравном дршком, *Новопазарски зборник 27*, Нови Пазар 2003, 73–105.

Зечевић, Радичевић 2001 – Е. Зечевић, Д. Радичевић, Керамика Ђурђевих Ступова, *Новопазарски зборник 25*, Нови Пазар 2001, 23–68.

Јанковић 1986 – М. Јанковић, Затворене археолошке целине манастира Студенице, *Саопштења XVIII*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1986, 7–20.

Јуришић 1983 – А. Јуришић, Мотив волуте и розете на керамици са ужег подручја средњовековне Рашке, *Саопштења XV*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1983, 181–194.

Јуришић 1989 – А. Јуришић, *Градац – резултати археолошких радова*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1989.

Јуришић 1991 – А. Јуришић, *Нова Павлица – резултати археолошких радова*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1991.

Kalić 1988 – J. Kalić, L'epoque de Studenica dans l'histoire Serbe, у: *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, Међународни научни скуп поводом 800 година манастира Студенице и стогодишњице САНУ, септембар 1986, ур. В. Кораћ, САНУ, Научни скупови књ. XLI, Одељење историјских наука књ. 11, Београд 1988, 25–34.

Љубинковић 1970 – М. Љубинковић, Некропола цркве Св. Петра код Новог Пазара, *Зборник Народног музеја у Београду VI*, Београд 1970, 169–259.

MacKay 2001 – C. MacKay, Protomaiolica in Frankish Athens, in: Mark Lawall et al., Notes from the Tins: Research in the Stoa of Attalos, Summer 1999, *Hesperia 70*, The American School of Classical Studies at Athenss, Athen 2001, 178–181.

Mangone et al. 2009 – A. Mangone, L. C. Giannossa, C. Laganara, R. Laviano, A. Traini, Manufacturing expedients in medieval ceramics in Apulia, *Journal of Cultural Heritage 10*, Elsevier, London – New York 2009, 134–143.

Megaw, Jones 1983 – A. H. S. Megaw, R. E. Jones, Byzantine and Allied Pottery: A Contribution by Chemical Analysis to Problems of Origin and Distribution. *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 78, Athens 1983, 235–263.

Megaw 1968 – A. Megaw, Zeuxippus Ware, *The Annual of the British School at Athens 63*, London 1968, 67–88.

Megaw 1989 – A. H. S. Megaw, Zeuxippus Ware Again, in: V. Déroche et J.-M. Spieser (ed.), *Recherches sur la céramique byzantine*, Bulletin de correspondance hellénique, suppl. XVIII, Paris–Athènes 1989, 259–266.

Минић 1979 – Д. Минић, Прилог датовању средњовековне керамике из Крушевца, *Старинар XXX*, Београд 1979, 43–47.

Minić 1999 – D. Minić, Circles Painted with White Slip on Medieval Pottery in Serbia, *Starinar XLIX/1998*, Beograd 1999, 219–236.

Minić Vukadin 2007 – D. Minić, O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalać*, Arheološki institut, Beograd 2007.

Morgan 1942 – C. H. Morgan, *The Byzantine Pottery*. Corinth XI. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1942.

Papanikola Bakirtzi 1987 – D. Papanikola Bakirtzi, The Paleologan glazed pottery of Thessaloniki, in: *L'art de Thessalonique et des pays Balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*. Recueil des rappports du IVe colloque Serbo-Grec, Academie Serbe des sciences et des arts, Institut des etudes balkaniques no. 31, Belgrade 1987, 193–204.

Papanikola-Bakirtzi, Dauterman Maguire, Maguire 1992 – D. Papanikola-Bakirtzi, E. Dauterman Maguire, H. Maguire, *Ceramic art from Byzantine Serres*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1992.

Papanikola-Bakirtzi 1999 – D. Papanikola-Bakirtzi (ed.), *Byzantine Glazed Ceramics. The Art of Sgraffito*, Greek Ministry of Culture – Museum of Byzantine Culture, Athens 1999.

Papanikola-Bakirtzi, Mavrikiou, Bakirtzis 1999 – D. Papanikola-Bakirtzi, F. Mavrikiou, Ch. Bakirtzis, *Byzantine glazed pottery in The Benaki museum*, Benaki museum, Athens 1999.

Παπανικολα-Μπακιρτζή 1989 – Δ. Παπανικολα-Μπακιρτζή, Εριασετηρια εφυαλωμενης κεραμικης στο βυζαντινο κοσμο. In: *Actes du VII congres de l' AIECM 2: La céramique médievale en Mediterranée, Thessaloniki*, ed. Ch. Bakirtzis, Athènes 2003, 45–66.

Patitucci Uggeri 1985 – S. Patitucci Uggeri, La protomaiolica del Mediterraneo orientale in rapporto ai centri di producione italiani, *XXXII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina,* Seminario internazionale di studi su "Cipro e il mediterraneo orientale", 23–30 marzo 1985, Ravenna 1985, 337–402.

Пејовић 1988 – Е. Пејовић, Каталог археолошких налаза, у: *Благо манастира Студенице,* ур. В. J. Ђурић, Галерија САНУ, каталог 63, Београд 1988, 69–94.

Popović 1978 – M. Popović, La résidence du despote Đurađ Branković dans le châtelet de la fortresse de Smederevo, *Balcanoslavica 7* (1978), Prilep 1978, 101–112.

Popović 1999 – M. Popović, *Tvrđava Ras*, Arheološki institut, Beograd 1999.

Popović 2012 – M. Popović, *Maglički zamak*, Arheološki institut, Beograd 2012.

Riavez 2000 – P. Riavez, 'Atlit – protomaiolica ceramiche Italiane nel Mediterraneo Orientale. *II Congresso Nazionale di Archeologia Medievale* (a cura di G. P. Brogiolo), Brescia–Firenze 2000, 444–450.

Rice 1987 – P. Rice, *Pottery Analysis, A Sourcebook*, The University of Chicago Press, Chicago 1987.

Rye 1981 – O. S. Rye, *Pottery technology: principles and reconstruction*. Manuals on Archaeology 4, Taraxacum, Washington D. C. 1981.

Sanders 1987 – G. Sanders, An assemblage of Frankish pottery at Corinth, *Hesperia 56–2*, Princeton New Jersey 1987, 159–195.

Spieser 1996 – J.-M. Spieser, *Die byzantinische Keramik aus der Staadtgrabung von Pergamon*, Pergamenische Forschungen, Band 9, Berlin – New York 1996.

Stark 1995 – B. Stark, *Problems in analysis of standardization and specialization in pottery*, in: J. M. Skibo, W. H. Walker, and A. E. Nielsen (eds.), Expanding Archaeology, Salt Lake City: University of Utah Press 1995.

Stevenson 1947 – R. B. K. Stevenson, *The Pottery*, in: The Great Palace of the Byzantine Emperors, London 1947, 31–63.

Татић-Ђурић 1961 – М. Татић-Ђурић, Три византијске посуде из Народног музеја у Београду, *Зборник Музеја примењених уметности у Београду 6–7/1960–1961*, Београд 1961, 27–43.

Tite 1999 – M. S. Tite, Pottery Production, Distribution, and Consumption – The Contribution of the Physical Sciences, *Journal of Archaeological Method and Theory*, Vol. 6, No. 3, 1999, 181–233.

Tite et al. 1998 – M. S. Tite, I. Freestone, R. Mason, J. Molera, M. Vendrell-Saz, N. Wood, Lead Glazes in Antiquity – Methods of Production and Resons for Use, *Archaeometry 40*, 2, University of Oxford, Oxford 1998, 241–260.

Ћоровић-Љубинковић 1962 – М. Ћоровић-Љубинковић, Српска средњовековна глеђосана керамика (Средњовековна керамика са Новог Брда), *Зборник Народног музеја у Београду III*, 165–186, T. I–IX.

François 1995 – V. François, *La céramique Byzantine à Thasos*. Études Thasiennes XVI. Athènes: École française d'Athenes, De Boccard, Athenes–Paris, 1995.

François 1997 – V. François, Céramique importées á Byzance: un quasi-absence, *Byzantinoslavica LVII*, Prilep 1997, 387–404.

François 2010 – V. François, Cuisine et pots de terre à Byzance, *Bulletin correspondance hellénique 134.1*, *Ecole française d'Athènes*, Athènes 2010, 317–382.

Hayes 1992 – J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul, Vol. 2, The pottery*. Princeton, N. J.: Princeton University Press; Washington, D. C: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1992.

Holclajtner-Antunović et al. 2012 – I. Holclajtner-Antunović, D. Bajuk-Bogdanović, V. Bikić, M. Marić-Stojanović, Micro-Raman and infrared analysis of medieval pottery findings from Braničevo, Serbia, *Journal of Raman Spectroscopy 43*, New York 2012, 1101–1110.

Waksman et al. 2014 – S. Y. Waksman, N. D. Kontogianis, S. S. Skartsis, G. Vawevanis, The main "Middle Byzantine production" and pottery manufacture in Thebes and Chalcis, The Annual of the British School at Athens (Volume 109), November 2014, Athens 2014, 379–422.

White et al. 2009 – H. E. White, C. M. Jackson, G. D. R. Sanders, Byzantine glazed ceramics from Corinth: Testing provenance assumptions. *Proceedings, ISA 2006: 36th International Symposium on Archaeometry*, 2–6 May 2006, Québec City, Canada, ed. Jean-François Moreau, Cahiers d'archéologie du CELAT 25, 2009.

Whitehouse 1980 – D. Whitehouse, Medieval Pottery in Italy: the present state of research, in: *La céramique médievale en Mediterranée occidentale Xe–XVe siècles* (Colloques internationaux du Centre national de la recherché scientifique Nº 584, Valboune 11–14 septembre 1987), Paris 1980, 65–82.

Якобсон 1979 – А. Л. Якобсон, *Керамика и керамическое производство средневековой Таврики*, Ленинград 1979.

Vesna BIKIĆ

A CHRONOLOGICAL, TECHNOLOGICAL AND STYLISTIC FRAMEWORK FOR GLAZED POTTERY IN MEDIEVAL SERBIA: THE CASE STUDY OF STUDENICA

Summary

EASIER ACCESS to scientific techniques and their application in analysing archaeological materials has made the manufacture and use of glazed pottery in the middle ages an increasingly studied research field. When it comes to the former Byzantine commonwealth, a few basic research questions concerning the practice of glazing in the period of late antiquity and early middle ages have been developed, including glaze recipes and continuity of glazing techniques, the identification of workshops manufacturing fine glazed wares and the nature and extent of regional pottery industries in the states which embraced the Byzantine cultural legacy. The obtained archaeological and archaeometric data are quite revealing in that glazed pottery emerges as a phenomenon which has interest beyond the scope of ceramic studies in the narrow sense. Interpretation of the chronology and technological characteristics of different products is directly concerned with the organisation of the economy, especially the exploitation of natural resources, production and trade, as well as with sociocultural patterns, all of these being among central issues addressed by Serbian medieval studies too. Therefore, the observations and conclusions put forward in this book will inevitably be reiterated here not only with a view to delineating the research framework for glazed pottery in medieval Serbia (and the Balkans) but also to laying the groundwork for interdisciplinary research in the future.

The medieval glazed pottery assemblage recovered from the monastic complex of Studenica ranks among the most important discoveries of the kind in Serbia. The well-read archaeological contexts render the discovered material highly illustrative for interpreting the circumstances of the occurrence of glazed pottery in the core regions of medieval Serbia and, consequently, of a number of phenomena characterising ceramic production in different periods of the middle ages. The sequence of arrival of glazed pottery in Studenica is highly indicative. The formative period of the monastery is illustrated by the sherds of a bowl with the figure-eight motif (fig. 1) typical of 12th-century Byzantium. The other finds from the earliest stage in the life of the monastic community (Horizon II) reflect a pattern of pottery consumption centred on imported glazed tableware. Apart from the visually quite distinct group of proto-maiolica (fig. 5), there is also a group of bowls—sgraffito, marbled or decorated in the Zeuxippus style (figs. 2 and 6)—whose manner of manufacture classifies them as belonging to the same, essentially Byzantine, production orbit. The chronological span for the Byzantine sgraffito and marbled wares is the 12th and first half of the 13th centuries, the date of the south-Italian maiolica and the vessel in a later Zeuxippus style is the late 13th century, while the other vessels only allow a broad dating to the 13th century. The green-glazed vessels are not easy to pin down either chronologically or in terms of provenance. They show more differences than similarities, except in the case of a bowl and the platter with a fish design (figs. 3/5 and 4/2) which share a limestone-tempered fabric. As for the platters decorated with fish motifs (fig. 4), their similarity in decorative designs which are done using various techniques could prove to be of relevance to interpretation with regard to technology and provenance.

The data presented above naturally raise the question of the place of manufacture, which is tied to the political and economic situation in various parts of the Byzantine Empire. According to a simplified chronological-typological scheme, the presence of Byzantine products is observable at the beginning and at the end of the 13th century, with the beginning of the 13th century in fact being the upper chronological boundary of Middle Byzantine ceramic production. Pottery of a similar technology and style reappears only towards the close of the 13th century, which may be related to the restoration of ceramic production in the restored Byzantine Empire under the Palaiologan dynasty. The production of Zeuxippus-style wares may be interpreted in the context of local Byzantine glazed pottery traditions that developed in the meantime. All those wares apparently arrive through long-established trade channels and, towards the close of the 13th century, testify to more frequent direct contacts with the earlier and newly-established Byzantine core regions.

Another observable phenomenon, the appearance of Apulian proto-maiolica in the late 13th century, comes as a consequence of processes apparently triggered by the Latin conquest of Byzantine territories and the dominance of Italian cities, particularly Genoa and Venice, in Mediterranean trade. A similar phenomenon has been observed on Peloponnesian sites, where wares from Italian workshops are practically the only ceramic import. The Italian find at Studenica, be it a gift or a special order for the monastery, becomes even more important in the light of the earlier proto-maiolica assemblage discovered at the fortress of Ras: it was manufactured in Brindisi and dates from the times when Ras served as one of the royal seats of the first Nemanjić rulers. Apart from indicating an unimpeded flow of trade, it also speaks of a milieu of pottery consumers well acquainted with the current range and worth of ceramic products. Unlike the situation at the beginning of the 13th century, proto-maiolica ware could have come by two routes: via the western and coastal areas of medieval Serbia or via the Latin-held areas in the south of the Balkans, i.e. by old Byzantine routes.

Unlike the earlier wares, the green-glazed vessels still largely remain an unknown. Based on the similarity their profiles have to a few regionally different production groups, they can be dated only

very broadly to the 12th–13th century. But since their technological features, especially tempers, the colour of firing, the quality and colour of glaze, have no analogies in the groups designated as *Byzantine*, the question of the place of production and, consequently, of the route of arrival in the monastery of Studenica, remains open. There are several reasons why this is so. Apart from a changed balance of political power, the period following the fall of Constantinople in 1204 is also characterised by a decentralisation of artisanal production—including pottery manufacture which becomes dispersed and confined to smaller local workshops—and by a change in the distribution of imports. Hence the different technological features of the green-glazed ware cast doubt on its Byzantine origin in the traditional sense of the term. We still have no sufficient information to know with certainty what effect the abovementioned political changes may have had beyond the core regions of the empire, including the Balkans. In the light of the available archaeological data, especially those directly pertaining to pottery making at the monastery itself, the Studenica assemblage may provide meaningful signposts. For that reason the issues raised by the green-glazed ware from the first century of the monastery will be accorded particular attention in designing future archaeometric programmes.

The 14th and first half of the 15th centuries was a period of prosperity for the monastery of Studenica, which is clearly reflected in the archaeological record, notably pottery. Not only is the recovered quantity of pottery considerably larger than in the previous century but so is also the range of shapes, especially in the tableware group. The most significant change can be read from the status of glazed pottery. Perhaps even more important than the fact that more than half of all excavated vessels have a surface protected or decorated with glaze is the fact that they occur in both functional groups: tableware and kitchenware, including hearth wares.

The locally produced glazed pottery exhibits somewhat different characteristics from the earlier imported pottery (figs. 10–16). Reliably dated to a period of the 14th and first half of the 15th centuries, it reflects the trends in late medieval ceramic production in the Balkans. It generally is of good quality, which is manifested in a competent knowledge of the technology, though not in a steady skill of modelling and decorating. Clay composition (i.e. different tempers), the hardness of vessel walls, the colours and quality of glazes clearly define not only the vessels belonging to functionally different groups, basically hearth, kitchen and table wares, but also the vessels from decoratively different groups, those with painted and sgraffito designs.

Compared to the previous century, the glazed pottery is very different in form, technology and decoration. There is not much variety in shapes. In the group of cooking and food storage vessels a glazed surface usually occurs in one-handled pots, even though it is also observable in some other, less frequent shapes (cat. nos. 22, 23, 25, 27). In the tableware group, prominent glazed shapes are bowls, often with two symmetrical horizontal handles (cat. nos. 1, 16), and ovoid pitchers with circular mouths or pouring lips (cat. nos. 41, 51). There are also numerous flasks (cat. nos. 76, 77), as well as some unusual shapes, such as goblets in imitation of glass vessels (cat. no. 80).

The pottery from Studenica meets the technological and decorative standard of the period, exhibiting features observed in the material previously recovered from monastery and fortified urban sites of medieval Serbia. Thus the glazed kitchenware, above all one-handled pots (fig. 7), finds analogies in the material from the church of St. Peter near Novi Pazar, the monastery of Djurdjevi Stupovi, the castle of Maglič and the fortress of Stalać, while the tableware shows much similarity to the finds from the monasteries of Sopoćani, Gradac and Nova Pavlica, and the castle of Maglič. Some similarities to the pottery from the monastery of the Holy Archangels near Prizren are also observable. These facts speak of a high level of standardisation of the pottery from Studenica, i.e. of product uniformity based on a set of standards for fabrics, techniques of manufacture and decoration, as well as shapes and sizes, i.e. volumes, especially in the case of hearth and kitchen pots. The observations about technological features, i.e. differences in the technology of manufacture, raise the question of the place of production of the Studenica pottery assemblage. The available archaeological data allow some assumptions, but not adequately founded conclusions. A remarkably large quantity of diverse glazed vessels and the distribution of find-spots indicate the regular use, and consequently supply, of hearth pots and table pitchers, and almost in equal proportions. The glazed pots, similar to those from all sites in the environs of Studenica, may have been produced by one or several nearby workshops or, perhaps, at the monastery itself, which is indicated by the discovered elements of kiln furniture.

Monochrome-glazed pottery is practically lacking in the Studenica assemblage, but rather there occurs painted or sgraffito decoration under the glaze. The painted pottery shows only a few designs, all of them created by combining a yellow-green glaze and a white pigment. In the group of vessels painted with a brush there predominate simple designs executed with broad strokes of varying regularity and precision (figs. 9/5, 11, 12), with white slip being applied directly to the surface of the vessel. There is a single bowl where a cross-hatched design is painted in green. Unlike painting with a brush, the splash painting technique uses green over a white slip, and the yellow-green glaze varies in shade and intensity (figs. 10/2, 4, 5). Designs executed in this manner occur almost exclusively on open shapes, bowls and plates.

Similar trends are observable in the sgraffito pottery, especially in decoration (figs. 13–16). Traditional Byzantine models are interpreted simply and quite independently, though following a clear pattern of alternating large (rosettes or upright bands) and small motifs, which are further enhanced with contrasting colours against a light background, green and brown under a yellow glaze. Yet, compared to the chronologically close wares from other Balkan regions, the Studenica pottery appears as quite modest, probably mostly due to little variation in form and decoration. The fact that, unlike those other examples, it comes from a monastic complex and that comparable assemblages in the region of Raška have also been recovered from monastery sites may indicate a line of products intended for communities that valued humbleness and simplicity, while, as may be assumed from comparing Studenica and Stalać, well-established potters specialised in luxury

wares were hired to supply the royal capital and fortified towns. The observed differences may also suggest some other routes and ways of adopting models and motifs of decoration. Also, in the light of this example, the hypothesis about an important role played by experienced potters from major pottery-making centres in the process of medieval Serbian ceramic production developing a character of its own becomes a probable scenario.

Similar assumptions have been made with regard to the sgraffito ware. Certain technological differences among vessels have already been pointed to, coloured sgraffito ware being clearly distinct from the rest of the material. Despite its narrow regional character, the material displays diverse technological and decorative solutions, which indicates potentially several potteries. However, these and other questions concerning the organisation of pottery production in medieval Serbia remain open because of, among other things, the fact that the discovered and processed pottery finds from fortified urban sites make up a quite small sample.

The abovementioned examples and analogies suggest local ceramic industries, which was typical of all late medieval European societies. The recently published initial results of petrographic and physico-chemical analyses of the pottery from the Ras area give clear indications in that direction given the similarity between the glazed pottery fabrics and the locally available clays in mineralogical and chemical composition. In the case of Studenica, there are clear indications that some vessels were made specifically for the monastery: a group of almost identical glazed bowls (four in total) with a relatively large Cyrillic letter ‘C’ (Roman ‘S’) incised on the inside (fig. 8). Those are so far the only examples bearing the mark of *ownership* by the monastery of Studenica. The letter was incised using the sgraffito technique, i.e. after the application of the slip and before firing, which means that the vessels were custom made.

On the other hand, the fact that one of those bowls was not fully finished insofar as the protective glaze was not applied necessarily raises the following question: could it not have been that pottery making was organised within the monastic precinct, of course on a scale proportional to the needs of the community? That this could have been the case is suggested by the elements of kiln furniture—clay rods and thin curved objects—found in association in the east part of the precinct. Kilns equipped with such furniture were first identified at Serres in the course of investigation of a pottery which was active in the 13th and 14th centuries. The finds may be considered as clear evidence for pottery making within the monastic complex, but despite the traces of glaze found on some furniture elements it not yet possible to establish with certainty if they can be taken as evidencing the production of tableware or only of unglazed and glazed hearth vessels. A more reliable answer to the question of identifying the production centre that supplied pottery to the monastery should be given by the results of petrographic and physico-chemical analyses expected in the near future.

Apart from being a useful and reliable source of information for ceramic studies, the Studenica pottery assemblage is as useful a source for the study of various phenomena relating to economic flows in medieval Serbia. By its technological, formal and decorative features it falls among reference collections of medieval 13th to mid-15th century pottery. What adds further to its importance is the considerable quantity of diverse glazed vessels intended for different uses and occasions. The types and quantities of these vessels in archaeological contexts speak of the monastic household’s active role in trade flows, domestic as well as foreign, which implies its financial ability to procure and replenish its pottery stock. On the other hand, viewed independently as a group exhibiting a clear set of standards, it speaks of a sophisticated milieu that kept abreast of contemporary technological developments. The glazed pottery—be it kitchen and hearth ware, which is based on earlier local traditions in formal terms, or tableware, which incorporates European and west-Mediterranean elements—is essentially Byzantine and constantly draws inspiration from that circle of craftsmanship and art. On the whole, it reflects not only the tradition it sprang from but also an openness to contemporary technological and artistic trends in pottery making. Hence it reflects, indirectly, both the growing economic strength of the state in which Studenica was the foremost dynastic foundation and the position of Serbia on the political scene of medieval Europe.

List of illustrations:

Fig. 1. Shards of the sgraffito plate, 12th century
Fig. 2. Bowls decorated in splash painted (marble) technique, first half of the 13th century
Fig. 3. Green-glazed bowls, 13th century
Fig. 4. Shards of bowls (platters) with a fish design, 13th century
Fig. 5. Shard of proto-maiolica bowl, 13th century
Fig. 6. Yellow-glazed bowls, late 13th century
Fig. 7. Glazed hearth pots, 14th–early 15th centuries
Fig. 8. Bowls with the marks of *ownership* by the monastery of Studenica, 14th centuries
Fig. 9. Shards of the white painted wares, 14th–early 15th centuries
Fig. 10. 1, 2, 4, 5) Painted vessels; 3) Sgrafitto bowl, 14th–early 15th centuries
Fig. 11. White painted jugs, 14th–early 15th centuries
Fig. 12. Sgrafito plate with circle motif, 14th–early 15th centuries
Fig. 13. Sgraffito ware, 14th–early 15th centuries
Fig. 14. Selection of sgrafitto patterns, 14th–early 15th centuries
Fig. 15. Sgraffito decoration on the bowl exteriors, 14th–early 15th centuries
Fig. 16. Glazed pottery from the Monastery Studenica, 14th–early 15th centuries

Соња СТАМЕНКОВИЋ

Средњовековно стакло манастира Студенице*

СТАКЛЕНОМ МАТЕРИЈАЛУ из средњовековних манастира у Србији придавана је ограничена пажња у досадашњој литератури. У фокусу истраживача су били углавном репрезентативни, типолошки јасно дефинисани облици, док је реконструисана слика о целокупном репертоару стаклених предмета неког манастирског комплекса изостала. У том смислу су драгоцени резултати обраде средњовековног стакла из манастира Студенице које је откривено приликом археолошких ископавања током осамдесетих и деведесетих година прошлог века и у периоду од 2010. до 2013. године. У протеклим кампањама нађен је 621 уломак стакла из раздобља од краја 12. века до новијег доба, односно из II–VIII културног хоризонта студеничког комплекса. Налази из I хоризонта, који одговарају времену пре заснивања манастира, нису регистровани. Овај материјал није до сада био предмет изучавања, али је неколико фрагмената средњовековних стаклених посуда и окулуса, откривених током 80-их година прошлог века, послужило као илустрација у каталогу изложбе *Блаīо манасшира Сшуденице*.[1]

Највећи број стаклених уломака потиче из раздобља од краја 13. до средине 15. века. Смештени у студенички стратиграфски контекст, ови налази су опредељени у II (од краја 12. до краја 13. века) и III (14. век и прва половина 15. века) културни хоризонт, који је подељен на два потхоризонта – хоризонт III-а и хоризонт III-б, разграничена слојем деструкције манастирских здања крајем 14. века. Стратиграфска целина означена као хоризонт III је обележена ктиторском делатношћу краља Стефана Уроша II, а она означена као хоризонт III-б – обновом тешко пострадале Студенице у првој половини 15. века.

Овако ограничен период намеће се као добар хронолошки оквир за изучавање стакла из више разлога. Реч је о изузетно важном добу у животу Студенице, јер то је време оснивања манастира и подизања знаменитих манастирских здања. Стаклени предмети који су у то доба стизали у манастир показују видну разноликост облика. Они одсликавају значај Студенице и приказују је као важно место у ланцу снабдевања том врстом „луксузне робе“.[2] У том периоду Венеција има кључну улогу у европској средњовековној стакларској производњи. Преузевши традиције византијског стакларства, њена трговинска и индустријска моћ била је посебно значајна у периоду од 13. до 15. века.[3] Под њеним утицајем одвијала се и производња стакла у Дубровнику, која је потврђена у трећој деценији 14. века када је у њему забележено присуство муранских стаклара.[4] То је овај град чинило веома важним центром из

* Текст је резултат рада на пројекту *Процеси урбанизације и развоја средњовековноī друшшва* (бр. 177021) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Јанковић 1986, 7–22; Пејовић 1988, 72–94.

2 Овом приликом желим да захвалим Анастасиосу Антонарасу (Музеј византијске културе у Солуну) и Весни Бикић (Археолошки институт у Београду) на помоћи и корисним саветима током припреме рада.

3 Gasparetto 1975, 155.

4 Хан 1981, 12.

којег се Србија током 14. и почетком 15. века снабдевала производима од стакла, како онима који су излазили из локалних дубровачких радионица, тако и предметима који су посредством дубровачких трговаца допремани из Италије. Историјске прилике и немири који су настали средином 15. века одразили су се и на привреду балканских земаља. Већ 1462. године, услед турских продора према Босни и Херцеговини, дубровачка влада се подухватила мера за непосреднију одбрану града. У документима из раздобља од 1463. године па све до почетка последње деценије 15. века, како констатује Верена Хан, „историја дубровачког стакларства остала је без непосредних доказа да је у то време производња настављена и да је влада за њену обнову тада била посебно заинтересована".[5] У слично време датује се и крај III студеничког културног хоризонта и завршетак једне етапе живота овог манастира.

Стаклени материјал из овог раздобља је бројан и разноврстан. Приликом обраде фрагментованих налаза је утврђено да су у највећем броју заступљене посуде, од којих су најраспрострањеније чаше (± 38 примерака или 50,67%), затим боце (± 10 ком. или 13,33%) и зделе (± 4 ком. или 5,33%). Мали је број уломака посуда чији облик није било могуће идентификовати. Осим трпезног посуђа, присутан је и значајан број лампи (± 23 ком. или 30,67%), а репрезентативан је и узорак окулуса (63 ком.). За разлику од већине посуда, окулуси се не могу датовати са сигурношћу, будући да велики број фрагмената потиче из стратиграфских целина са измешаним материјалом, и то од

Сл. 1. Декоративни елементи на стакленим чашама из Студенице

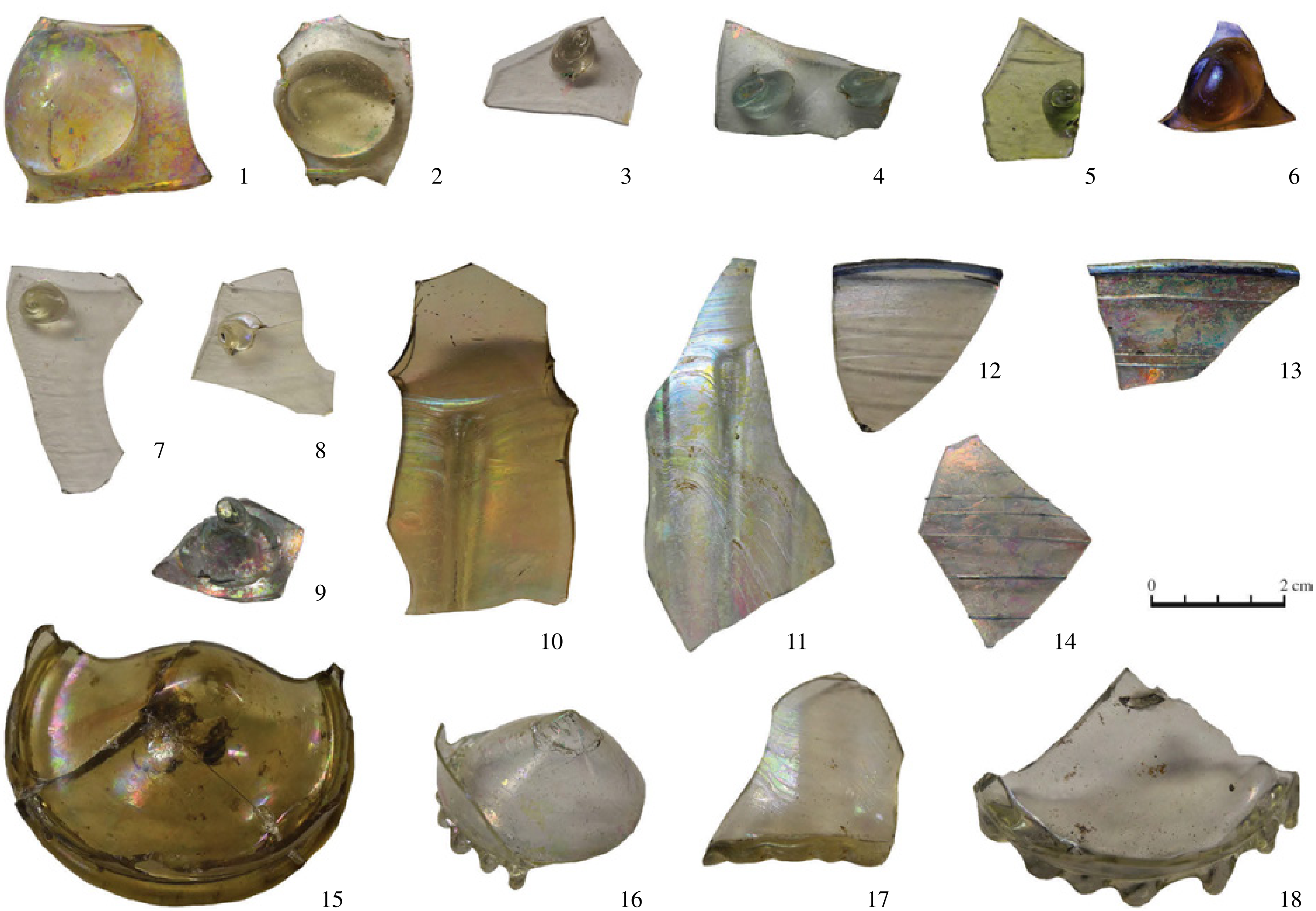

времена средњег века до новог доба. Уз окулусе се, у нешто мањем броју, јављају и равна, четвртаста прозорска окна. Накит и други предмети од стакла су веома ретки.

Стаклене посуде

У изучавању студеничких стаклених посуда приметна је већа заступљеност чаша у односу на друге облике. Процентуално, оне чине нешто више од половине посуда у Студеници (50,67%). Најраспрострањенији облици су типични производи средњовековне стакларске продукције (сл. 1 и сл. 139).[6] То су чаше увученог купастог дна, оивиченог назупљеном траком у виду гирланде, чије је тело било украшено аплицираним пластичним капима (10 ком.), вертикалним рељефним ребрима (7 ком.), аплицираним нитима (4 ком.), као и комбиновањем ових елемената (3 ком.). Међу формама са ребрима издваја се једна ребраста купа на високој нози. Осим ових основних облика, јављају се и два примерка чије је купасто увучено дно било оивичено цевастим рубом (сл. 1/15). За одређен број чаша (7 ком.) није било могуће одредити изглед тела, јер су од њих очувана само дна оивичена назупљеним тракама (сл. 1/16–18). Неколико чаша је потврђено уломцима обода (4 ком.), а једна фрагментом дна чији руб није очуван.

Три најраширенија облика чаша, са украсом од аплицираних стаклених капи, рељефних ребара и стаклених нити, у основи су стилски истоветна. Иако се сматрају стандардним производом готичког стакларства и радионица у области Рајне,[7] ови облици су израђивани у више европских земаља и у сличном временском распону. У Коринту су прављени у 13. и 14. веку,[8] у Венецији од последње четвртине 13. века, са изузетком чаша са нитима које се у муранским радионицама производе од друге деценије 14. века,[9] а у Дубровнику у трећој деценији 14. века, где су их израђивали мурански стаклари. По престанку производње у Дубровнику током 14. века, овај приморски центар остаје кључни посредник у снабдевању стаклом, претежно млетачко-муранске израде, земаља у свом ближем и даљем залеђу. Покушај да се изврши поуздана идентификација материјала према припадности дубровачким или млетачко-муранским радионицама за сада није могућ.[10] Будући да су поменути облици чаша из Студенице такође производи муранских или дубровачких радионица, стакло из овог манастира ће у даљем тексту бити посматрано у односу на налазе са подручја Италије и са територије централног и западног Балкана који се јављају у сличним културним и социјалним контекстима.

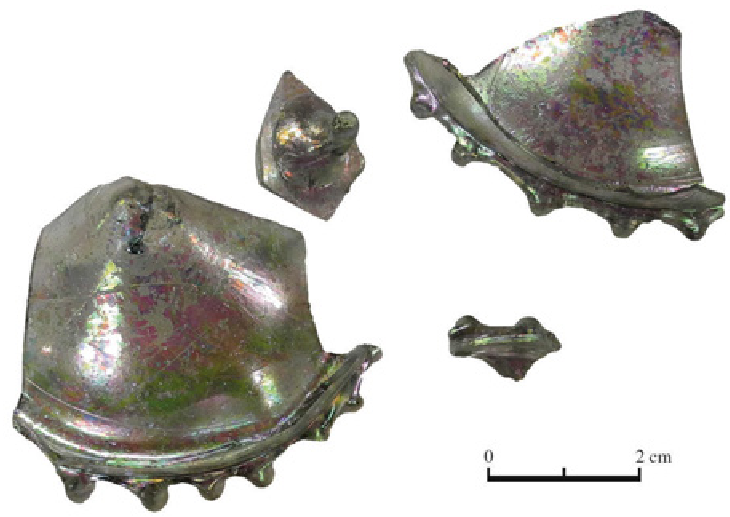

Сл. 2. Делови чаша из Грађевине V

У манастиру Студеници су највише коришћене чаше украшене ситним и крупним капима (*Nuppenbecher* и *Krautstrunk*) (сл. 1/1–9). Међу бројним аналогијама у балканским земљама,[11] издвајају се примерци који се са доста сигурности датују у крај 14. или почетак 15. века.[12] Студеничке чаше овог типа нађене су на простору уз спољну страну југоисточног бедема (сонде 3/87, 2/2011), затим у

5 Хан 1981, 88.

6 Слике 1–6 су саставни део прилога, док се сл. 139–142, као и каталог стаклених предмета на који се у даљем тексту позивамо, налазе у главном делу ове монографије, на странама 222–225.

7 Бикић 2011, 296.

8 Davidson 1952, 107–122; Whitehouse 1991, 73–82.

9 Gasparetto 1975, 147, Tab. I, figs. 1–3; Хан 1981, 40.

10 Хан 1981, 43–44.

11 Неки од примера су: Београд (Поповић, Бикић 2004, 94, сл. 55/47–48), Сталаћ (Minić, Vukadin 2007, 105, sl. 67/1), Рас (Popović 1999, 240, sl. 196/3), Крушевац (Хан 1981, 41, нап. 228), Ново Брдо (Zečević 2009, 416, fig. 2b), Св. Петар код Новог Пазара (Хан 1981, 41, нап. 228), Милешева (Бунарџић 2013, 274, сл. 3), Црква Св. Трипуна у Котору (Крижанац 2001, 43–44, сл. 30–31, Т. XI/65–68), Бобовац (Anđelić 1973, 130–131), Величани (Којић, Wenzel 1967, 149, sl. 10, T. III/5), Згошћа (Čremošnik 1950, 416), Гацко (Којић, Wenzel 1967, 144, 151, сл. 12/5, T. III/8), Благај (Којић, Wenzel 1967, 143–144), Коловрат (Хан 1981, 40, таб. VI/1), Медведград код Загреба (Хан 1981, 41, нап. 228), Кориша (Хан 1981, 41, нап. 228).

12 Којић, Wenzel 1967, 143; Хан 1981, 40, 41, таб. VI, 2; Крижанац 2001, 58, таб. 4.

грађевинама I, V, VII и IX, као и испред грађевина II и VII, и опредељене су у *III сӣуденички кулӣурни хоризонӣ* (раздобље 14. и прве половине 15. века). Као условно најстарије, условно, издвајају се две (?) чаше нађене испод равни пода у просторији 1 Грађевине V, датоване у време од краја 13. до раног 14. века (сл. 2 и 139, кат. бр. 110а). Примерци из 14. века потичу из укопа са спољне стране југоисточног бедема, из сонде 2/2011 и из слоја деструкције испред Грађевине VII. Једна посуда је откривена у нивоу обнове Грађевине I и потиче из прве половине 15. века (кат. бр. 110б).

Чаше украшене вертикалним рељефним ребрима (*Rippenbecher*) на подручју централног и западног Балкана, где су такође биле у употреби у периоду од 14. до средине 15. века,[13] познате су и под називом „чаше типа Бискуп" – по једном примерку нађеном у селу Бискупу код Коњица. Ова чаша је карактеристична по израженијим пластичним ребрима, што је поједине ауторе навело на мишљење да је реч о развијенијем типу, типу који треба датовати нешто касније, у 15. век.[14] Није искључено да су неки примерци из прве половине 15. века производи дубровачког стакларства, али се такође може претпоставити и да међу њима има примерака који су произашли из муранских радионица, јер су тамо „чаше с ребрима" (*bicchieri incostati*) израђиване још од друге деценије 14. века.[15] Изучавајући налазе из Фурланије (Чивидале), А. Гаспарето је претпоставио да они представљају дугачке гамбасинске чаше, које се помињу у муранским изворима, а као тип су специфичне за радионице у месту Гамбаси, у долини реке Елсе, леве притоке Арна.[16] Највећи број чаша са ребрима је у Студеници нађен у Грађевини V и у укопима на простору уз спољну страну југоисточног бедема (сонда 3/87 и сонда 2/2011). Један примерак потиче из Малог конака I. Као условно најстарије можемо издвојити чаше нађене испод нивоа подова у просторијама 1 и 2 Грађевине V, датоване у раздобље од краја 13. до раног 14. века (сл. 1/11 и сл. 139, кат. бр. 114ц–д). Примерак из јаме/трапа у подруму Малог конака I, заједно са осталим керамичким материјалом и налазом сребрног новца угарског краља Жигмунда (1386–1437), датован је у крај 14. века (сл. 1/10 и сл. 139, кат. бр. 114б),[17] док су чаше откривене у укопима ван бедема оквирно опредељене у раздобље 14. и прве половине 15. века (кат. бр. 113, 114а, сл. 139). Међу чашама са ребрима из Студенице издваја се један примерак ребрасте купе на високој нози (*Rippenkuppa*), од које је очуван део реципијента са веома наглашеним ребром при дну (сл. 139, кат. бр. 118). Чаше тог типа су познате у Немачкој[18] и у Великој Британији,[19] а Е. Баумгартнер и И. Кругер их датују у 14. век.[20]

Уз чаше са капљоликим украсом и вертикалним рељефним ребрима коришћене су и оне декорисане аплицираним хоризонталним нитима (сл. 1/13–14). У студеничком материјалу има четири таква примерка, поред три комада са комбинованим украсом од аплицираних капи и стаклених нити (сл. 1/2, 5, 8 и сл. 139, кат. бр. 111). Овако декорисано стакло датује се у 14–15. век. Бројне аналогије су, између осталог, потврђене на територији централног и западног Балкана.[21] Све студеничке чаше овог типа нађене су у укопима на простору уз спољну страну југоисточног бедема, у сондама 3/87 и 2/2011 (сл. 139, кат. бр. 111, 112а–б), и израђене су од безбојног стакла. Две од њих имају украс од безбојних нити, а две су декорисане нитима кобалтноплаве боје. Датоване су у раздобље 14. и прве половине 15. века и припадају студеничком *хоризонӣу III*.

Осим та три основна и најраширенија облика, нађене су и две чаше које, уместо назубљене траке налепљене на ивицу дна, имају прстенаст цеваст руб (сл. 1/15). Једна има ребрасто тело (кат. бр. 117), а друга вероватно глатко, без декорације (кат. бр. 116). Неукрашена чаша је старија, будући да потиче из слоја пре настанка Грађевине IX, подигнуте у другој деценији 14. века, док је ребраста чаша нађена у нивоу деструкције Грађевине V датованом у раздобље на прелазу између 14. и 15. века.

Осим чаша, у Студеници је регистровано и ±10 боца, које су препознате на основу карактеристичних уломака и поређења са примерцима који потичу из сличних културних контекста. У незнатном броју има фрагмената трбуха за које се не може са сигурношћу тврдити да потичу од боца, а исти случај је и са уломцима дна, који су могли припадати и зделама. Занимљива је разноликост ове врсте посуда у студеничком манастиру. Присутни су следећи облици: боце ребрастог трбуха, боца високог косо канелованог врата, вероватно лоптастог тела и купасто увученог дна, боце прстенасто ојачаног грлића, боце са дискоидним и прстенастим сужењем на врату, боца дугог цилиндричног врата, затим боца левкастог врата и равног, благо задебљаног обода, као и цилиндрична мала боца од кобалтноплавог стакла са фестонима.

Три боце из Студенице имају ребраст трбух (*Rippenflasche*). Од једне од њих је очуван само део дна украшен плитким емајлираним ребрима, у белој боји, која се радијално шире ка трбуху боце. Ова посуда је нађена у Грађевини II и, према стратиграфском контексту, шире је датована у период од 13. до средине 15. века (сл. 3/7 и сл. 139,

кат. бр. 128). Друге две боце су типични и чести налази на средњовековним локалитетима. За прву, израђену од провидног безбојног стакла и с трбухом украшеним косим ребрима, директну аналогију представља боца из Нирнберга, чији је трбух по изгледу идентичан с нашим налазом. Како за реконструкцију студеничке боце (сл. 3/2 и сл. 139, кат. бр. 121) недостају делови, на основу боце из Нирнберга може се претпоставити да је имала дужи врат и левкасто проширен обод. Е. Баумгартнер и И. Кругер овај тип боце датују у 14–15. век.[22] Још један примерак из Немачке би, можда, могао послужити као евентуална аналогија за боцу из Студенице. Врат ове боце се благо сужава ка грлићу и има прстенасто проширење од танког пресавијеног стакла.[23] Студеничка боца је нађена на простору уз спољну страну југоисточног бедема, у отпадном укопу у сонди 2/2011 и, заједно са керамичким материјалом, датована је у 14. век. Од друге боце је очувано само прстенасто проширење на врату (сл. 3/1 и сл. 139, кат. бр. 122), типично за „боцу типа Паник“, тако названу по примерку нађеном у једном гробу на локалитету Црквина у Панику.[24] Реч је такође о боци с ребрима. Морфологија паничке боце може се пратити током готово четири века: од Коринта (11–12. век?), преко Чивидала у Фурланији (13–14. век) и средњовековног Будима (друга половина 13. века), до приказа на фресци Рођење Богородице у главној цркви манастира Хиландара (друга деценија 14. века), као и налазâ у Коринту за које се наводи да су настали у „венецијанском и турском периоду“ (14–15. век). Примерак типа паничке боце нађен је и на простору око Цркве Св. Николе у Куршумлији.[25] Једна таква боца чува се у Немачкој. Е. Баумгартнер и И. Кругер бележе да она потиче или из Италије или са простора некадашње Југославије, а са резервом је датују у 13. век.[26] О пореклу паничке боце изнето је у стручној литератури више мишљења. Сматра се да је тај тип боце могао настати у коринтским радионицама током 11–12. века (?), у Венецији у првој половини 14. века, или у Дубровнику у трећој деценији истог века, када су у том граду деловали мурански стаклари. У прилог мишљењу о дубровачком пореклу паничке боце говорили би и резултати анализе њеног састава, која је показала незнатно присуство сребра – као у саставу античког стакла са истог простора (римска вила у Панику). М. Венцл и Р. Брил су претпоставили да би то могли бити производи неких локалних радионица које су се у различито време снабдевале сировинама са истог изворишта.[27] Студеничка боца „типа Паник“ нађена је у слоју испод Параклиса Св. Димитрија и, заједно са осталим предметима, датована је у 14–15. век.[28]

Осим боца ребрастог трбуха, у Студеници је регистрован и тип боце дугог канелованог врата (сл. 3/4 и сл. 139, кат. бр. 127). Најранији средњовековни налази ових боца, из средине и друге половине 12. века, потичу из Торчела, Константинопоља и Египта. Њихов број се увећава у познијем средњовековном раздобљу, а налази су груписани у средишњем делу Балканског полуострва, на далматинској обали и у Италији.[29] Тип боце са канелованим вратом представљен је на фрескама манастирских цркава Манасије и Каленића из друге деценије 15. века. Због верних приказа тих посуда на представи Царске гозбе у Манасији, за боце са канелованим вратом усталио се у домаћој литератури и назив „боце манасијског типа“. Примерак из

13 В., на пример: Сталаћ (Minić, Vukadin 2007, 105, sl. 67/4), Трнава код Чачка (Хан 1981, 81, нап. 247), Милешева (Хан 1981, 81, нап. 247), Трговиште–Пазариште код Новог Пазара (Минић 1982, 19–22, сл. 1), Ново Брдо (Zečević 2009, 416, Fig. 2c, d), Црква Св. Трипуна у Котору (Крижанац 2001, 45–46, Т. XI, 69–72, Т. XII, 73–74), Св. Илија на Лопуду (Хан 1981, 43), Краљева Сутјеска (Anđelić 1973, 190), Бискуп код Коњица (Vego 1957, 132–134, tab. V; Хан 1981, 43, таб. VIII, 1), Стари Какањ (Tomičić 1975, 183–186), Благај (Anđelić 1975, tab. III, fig. 9).

14 Хан 1981, 43.

15 Хан 1981, 80–81.

16 Gasparetto 1975, 148.

17 Јанковић 1986, 14–15, сл. 6/3: цртеж не одговара фрагменту из наведеног контекста; Пејовић 1988, 77, кат. бр. 50.

18 Baumgartner, Krueger 1988, 245, Kat. 246–247.

19 Charleston 1975, pl. 2, fig. 2.

20 Baumgartner, Krueger 1988, 245, Kat. 246–247.

21 Неки од примера су: Београд (Хан 1978, таб. I, 3), Рас (Popović 1999, 240–241, sl. 196/16), Ново Брдо (Zečević 2009, 416), Сталаћ (Minić, Vukadin 2007, 104, 67/2, 3, kat. br. 84), Бања (Хан 1981, 42, таб. VII, 2), Св. Срђ на Колочепу (Хан 1981, 42, таб. III, 2; IV, 2, 4), Св. Илија на Лопуду (Хан 1981, 42, таб. II, 2), Сплит (Хан 1981, 42), Згошћа (Čremošnik 1950, 416), Краљева Сутјеска (Anđelić 1973, 188), Бобовац (Anđelić 1973, 129–130), Стари Какањ (Tomičić 1975, 183–186, fig. 1), Соко на Пливи (Bojanovski 1972, 54), Могорјело (Хан 1981, 42), Стјепанград (Хан 1981, 42), Лисичићи (Čremošnik 1954, 214, 216, tab. III/4–8).

22 Baumgartner, Krueger 1988, 326, Kat. 391.

23 Baumgartner, Krueger 1988, 327, Kat. 393.

24 Popović 1973, 363.

25 Бикић 2011, 287, сл. 10/8.

26 Baumgartner, Krueger 1988, 271–272, Kat. 303.

27 Хан 1981, 38–39.

28 Јанковић 1986, 15, 18, сл. 6/1; Пејовић 1988, 77, кат. бр. 49.

29 Antonaras 1999, 37–40; Bikić 2011, 294.

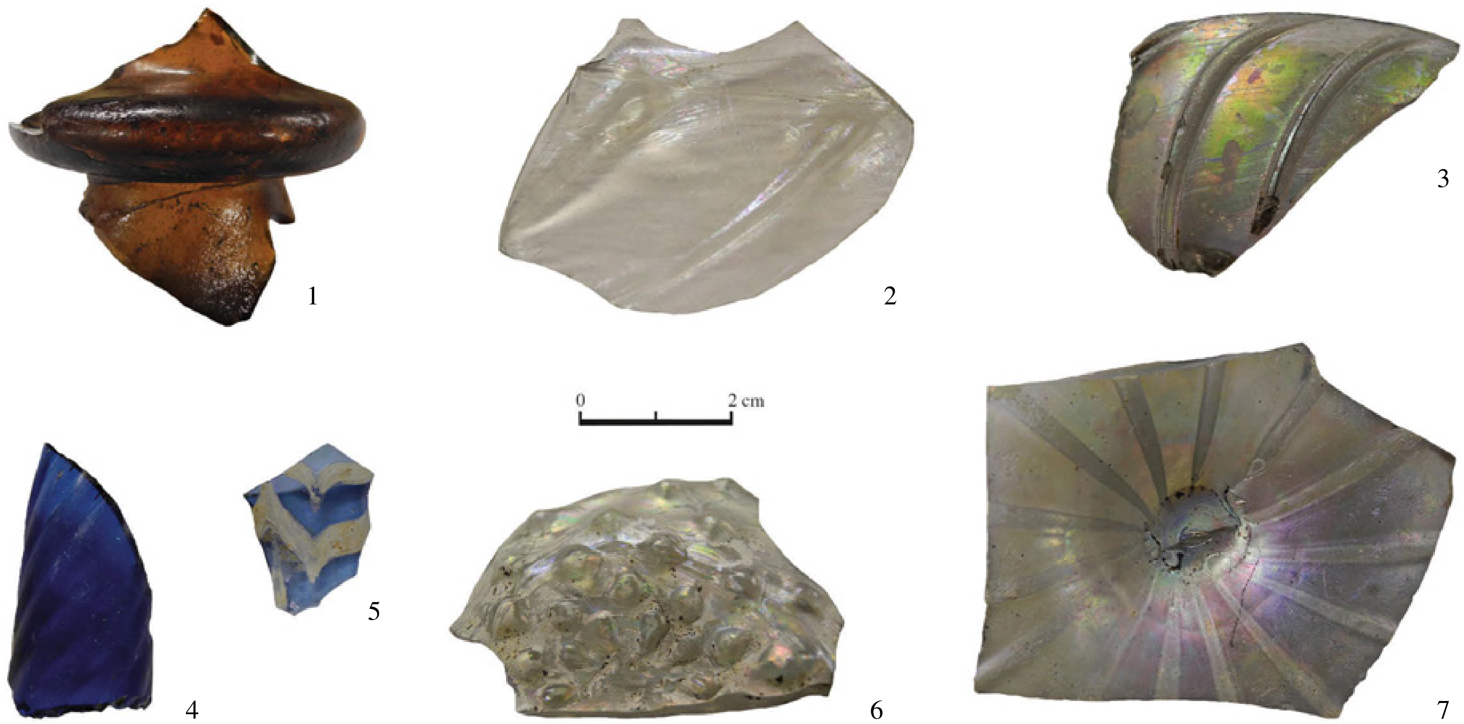

Сл. 3. Уломци боца и здела

Студенице је израђен од кобалтноплавог стакла, што се обично повезује са муранском производњом у другој половини 15. века.[30] Најближа и највернија аналогија нашој боци је боца из Сталаћа.[31] У Студеници су нађена два уломка ове боце,[32] оба на простору уз спољну страну југоисточног бедема (сонда 3/87). На основу стратиграфског контекста, она је опредељена у раздобље 14. и прве половине 15. века.

Међу студеничким материјалом налазе се и два прстенасто ојачана грлића са очуваним делом врата, који се благо шири ка трбуху боце (сл. 139, кат. бр. 125). Не може се са сигурношћу утврдити ком типу боца су они припадали. Грлићи таквог облика јављају се код двоконусних боца,[33] које су у периоду од 14. до 17. века биле распрострањене на ширем европском подручју,[34] као и код лентикуларних боца из 15–16. века.[35] Како се наши примерци не могу ближе одредити типолошки, њих самим тим није могуће ни прецизније хронолошки датовати.

Са два фрагмента су у Студеници потврђени и типови боца са дискоидним сужењем на преласку из врата у трбух (сл. 139, кат. бр. 123) и са прстенастим сужењем на врату. Оба фрагмента су нађена у укопу уз спољну страну југоисточног бедема (сонда 3/87). Стратиграфски су опредељена у III студенички културни хоризонт и датована су у период од средине 13. до средине 15. века.

Два уломка указују и на присуство боца лоптастог трбуха (?), благо увученог дна, а потичу из Грађевине I и из насипних слојева северно од Параклиса Св. Димитрија (кат. бр. 120а–б, сл. 139), док један уломак потиче са простора уз спољну страну југоисточног бедема (сонда 10/87, јама 5) и указује на боцу левкастог врата, равног и благо задебљаног обода (сл. 139, кат. бр. 126).

Међу налазима делова боца издваја се и један посебно занимљив уломак од кобалтноплавог стакла, украшен фестонима (сл. 3/5, кат. бр. 130). На основу његовог изгледа, димензија и унутрашњег закривљења, претпоставља се да је реч о малој цилиндричној боци, косих или заобљених рамена, кратког и узаног грлића и равног или незнатно испупченог дна. Њену најближу аналогију налазимо на примерцима боца из Цркве Св. Трипуна у Котору. Изучавајући овај тип посуда, М. Крижанац је претпоставила да су оне служиле за чување мира и у црквеним обредима. Као најсличније налазима из Котора, ауторка наводи боце из Египта датоване у време од 10. до краја 14. века и

издваја примерке из 13–14. века нађене у египатској луци Quseir al Qadim.[36] Боце са фестонима су многобројне на територији исламских земаља (Египат, Сирија), а ређе су у европским земљама (Енглеска, Француска, Грчка итд.). Примерци рађени у фатимидској традицији из 11–12. века стизали су преко Средоземног мора до византијског Коринта и Мале Азије. Њихова производња је на Истоку настављена и у 13. и 14. веку. Мала боца са фестонима представљена је и у Цркви Св. Димитрија у Пећкој патријаршији, на фресци у сцени Рођења Богородице.[37] Иако се фрагменти боца са фестонима јављају спорадично и у коринтским византијским радионицама, ипак се највећи број тих посуда налази у исламском Египту.[38] Боца цилиндричног облика и украшена белим фестонима нађена је у Студеници у укопу на простору уз спољну страну југоисточног бедема (сонда 3/87). Она припада студеничком *хоризонту III* и, на основу контекста налаза, датује се у 14. – рани 15. век.

За разлику од чаша и боца, зделе су у Студеници веома ретке, а јављају се у следећим облицима: конична здела равног благо задебљаног обода, здела бобичастог тела и две мале калотасте зделе, од којих је једна украшена вертикалним ребрима. Здела једноставног калотастог облика објављена је у каталогу *Благо манастира Студенице*, где је датована у период од средине 15. до средине 17. века.[39] Међутим, будући да је реч о здели чији облик није карактеристичан и чињеници да је нађена у унутрашњој припрати Богородичине цркве у нејасном контексту, њено датовање није поуздано (кат. бр. 136). Друга здела је издвојена на основу дна, нађеног испред Грађевине II, украшеног бобичастим испупчењима која се радијално шире ка трбуху (сл. 3/6 и сл. 139, кат. бр. 133). Украс идентичан нашем примерку налази се на једном уломку дна посуде из Чивидала, датованом у 14. век.[40] Цела таква здела откривена је у Куманици на Лиму.[41] На основу контекста налаза и аналогија,[42] здела из Куманице је датована нешто касније, у прву половину или средину 16. века.[43] Претпоставља се да је израђена у муранским радионицама или радионицама под њиховим директним утицајем, а можда и у самом Дубровнику у којем је крајем 15. века стакларска производња била обновљена.[44] Ту су и две мале калотасте зделе које су могле имати равно или аплицирано прстенасто дно. Једна од њих је израђена од кобалтноплавог стакла (сл. 139, кат. бр. 131), а друга, украшена вертикалним ребрима – од сивкастог/млечнобелог стакла (сл. 3/3 и сл. 139, кат. бр. 132). За посуду са ребрима не треба искључити могућност да је, можда, у питању чаша на високој нози, која веома подсећа на примерак из Сплита,[45] датован у 15. век. Међутим, будући да нема уломака ножице или стопе и да није очуван доњи део реципијента, који би свакако помогао у типолошком одређењу ове посуде, она је због свог облика третирана као мала здела. Оба примерка су у Студеници нађена у отпадном укопу са спољне стране југоисточног бедема (сонда 3/87) и припадају II–III културном хоризонту, те се шире датују у период од средине 13. до средине 15. века.

Осим трпезних посуда, из Студенице потиче и велики број лампи (± 23). У Богородичиној цркви је нађено чак 14 примерака, и то осам у унутрашњој припрати, четири у наосу, док за два примерка није познато прецизније место налаза. Две лампе су откривене у Грађевини IX, а појединачни примерци нађени су у слоју гари у грађевинама I и II, затим изнад нивоа деструкције у Грађевини V, у сонди 2/82, у Параклису Св. Димитрија, као и у спољној припрати и њеној јужној капели. Издвојена су четири основна облика. Преовлађују коничне лампе извијеног прстенастог обода, са три мале дршке које спајају обод са трбухом реципијента (15 ком.), док се у мањем броју јављају лампе уског цилиндричног дна (3 ком.), затим лампе коничног облика са пресавијеним проширењем (ребром) у горњем делу трбуха (2 ком.), као и примерци уског, благо коничног тела, извијеног обода, које се сужава при дну (1 ком.). На основу два уломка потврђено је и присуство лампи биконичног облика.

Коничне лампе са малим дршкама на рубу обода, које су служиле као кандила (сл. 4/1–7, 9), веома су чест налаз

30 Хан 1981, 98.
31 Minić, Vukadin 2007, 105, sl. 67/9.
32 На основу контекста налаза и сличности фрагмената, претпоставља се да је реч о једној боци.
33 Katalin 1981, VIII. Tábla, 8; IX. Tábla, 1–3, XI. Tábla, 1, 3.
34 Бикић 2011, 293.
35 Antonaras 2001, 199–202.
36 Križanac 2009, 411–412.
37 Whitcomb 1983, 103, fig. 2; Бајаловић Хаџи-Пешић 1981, сл. 18.
38 Крижанац 2001, 26.
39 Пејовић 1988, 84, кат. 84.
40 Gasparetto 1975, 149, Tab. VIII, fig. 25.
41 Радичевић, Зечевић 2002, 79, 98, сл. 28.
42 Крижанац 1993, 77.
43 Радичевић, Зечевић 2002, 79, 98, сл. 28.
44 Крижанац 1993, 82–83, 97.
45 Хан 1981, 264, таб. XI, 3.

Сл. 4. Стаклене лампе

на територији Србије,[46] и опредељене су у 14–15. век. У Жичи су датоване у сам почетак 14. века,[47] у Магличу у крај 14. или у прве деценије 15. века,[48] а у средњовековном Трговишту, одакле потиче више уломака лампи овог типа, у средину 15. века.[49] Ове и њима сличне налазе са територије Србије Д. Минић сматра производима дубровачких стакларских радионица.[50] Међутим, највећи број коничних лампи из Студенице су плићи облици (сл. 140, кат. бр. 134б–е), што је занимљиво, јер се они искључиво налазе на подручју средњовековне Србије у периоду 14–15. века.[51] Поједини аутори претпостављају да су лампе рађене у локалној продукцији, можда у ареалу Новог Брда, где је тај тип лампи био веома распрострањен и где су потврђени и уломци стаклених отпадака који указују на секундарну производњу.[52] У Студеници су заступљене у Богородичиној цркви (10 ком.), у Грађевини I (2. ком.) и Грађевини II, у спољној припрати и у Параклису Св. Димитрија, одакле потичу и њихови појединачни примерци.[53]

Други облик стаклених лампи у Студеници одликује уско цилиндрично дно. Горњи део лампи није очуван – можда је био калотаст или бокаст, биконичан (спљоштено сферично тело и висок врат који се навише шири).[54] Два примерка потичу из сонде 2/82 и датују се у 15–16. век (кат. бр. 137б–ц), а један је из унутрашње припрате Богородичине цркве (сл. 140, кат. бр. 137а) и, услед мешања материјала из периода од средњег века до новог доба, не може се прецизно датовати.

Трећа врста лампи – у облику чаше коничног облика са пресавијеним проширењем у горњем делу трбуха (*truncated conical beakers* или *beakers shaped lamps*) – заступљена је у Студеници са два примерка (кат. бр. 138а–б), оба нађена у унутрашњој припрати Богородичине цркве. Један примерак (сл. 140, кат. бр. 138а), раније објављен у каталогу *Благо манастира Студенице*, датован је у период од средине 13. до средине 15. века.[55] Слични облици познати су са Атинске агоре. Дно ових лампи је изразито конкавно. Једна лампа је откривена испод апсиде у цркви посвећеној Сретењу и датована је у 15–16. век, а друга потиче из гроба у Цркви Христа и опредељена је у период од средине 14. до у 15. век. Међутим, како стратиграфски контекст ових налаза није потпуно јасан, оне би вероватно, а на основу необјављених примерака лампи овог типа из области јужне Пијерије у Грчкој, могле припадати млађем периоду.[56] Лампе ове врсте, са пресавијеним проширењем у горњем делу трбуха, постављане су у металне držаче, што потврђује и један пример из Табалије, у близини

Јерусалима, где је уз лампу овог типа сачуван и метални оквир. Чини се да је једна лампа са Атинске агоре коришћена као реликвијар.[57] Стаклене чаше коришћене у ову сврху познате су из неколико цркава у јужној Немачкој и у Швајцарској.[58]

Четврти тип лампи одликује извијен обод и уско, благо конично тело које се при дну сужава. У Студеници је потврђен једним примерком, откривеним у унутрашњој припрати Богородичине цркве (сл. 140, кат. бр. 139), који својим изгледом највише подсећа на лампе типа „*cesendello*" са суженим заобљеним дном. Облик веома сличан студеничкој лампи јесте примерак из 16. века – поруџбина Мехмед-паше Соколовића у Венецији.[59]

Присуство биконичних лампи потврђено је у Студеници на основу два уломка трбуха са траговима малих дршки. Лампе овог типа су чест налаз у средњовековним црквама. У Цркви Св. Трипуна у Котору, на пример, потврђене су у великом броју.[60] Оне су карактеристичне за исламско стакларство, а посебно су честе у 13. и 14. веку, када су највећим делом произвођене у Сирији. Због живих веза са земљама Блиског истока, Венеција у то време преузима карактеристичан облик џамијских лампи, те почетком 15. века, након османског освајања Дамаска, када су сиријске радионице стакла престале са радом, она извози ове лампе типичног исламског облика у Турску и уопште на Исток. Захваљујући дубровачкој архивској грађи, познато је да је и Дубровник био произвођач стакла које је извожено у европски део Турске. Поједини аутори сматрају да су биконичне или џамијске лампе могле бити произвођене у Дубровнику. Осим поменутих налаза из Котора, примерци тих лампи су нађени и у околини Дубровника (Св. Срђ на Колочепу), у Брибиру и у Сплиту, као и на Новом Брду. Оне су датоване у 14–15. век, а претпоставља се да су дубровачког или муранског порекла.[61] У Студеници је једна биконична лампа (?) нађена у Грађевини V, у слоју изнад деструкције који је датован у прву половину 15. века, а друга у унутрашњој припрати Богородичине цркве (сл. 4/8), у слоју са измешаним материјалом од средњег века до новог доба.

Прозорска окна

Другу значајну групу стаклених налаза из студеничког манастирског комплекса чини велики број уломака прозорског стакла. У највећем броју су заступљена окна кружног облика (окулуси), док су примерци четвороугаоног облика знатно ређи.

Иако у Студеници нису нађени цели окулуси, груписањем фрагмената према неким особеностима (боја, дебљина, задебљање на средишњем делу, „пупкови" и др.) издвојена су ± 63 комада. Они потичу из различитих целина, углавном из слојева са измешаним материјалом, што отежава њихово прецизније датовање. Највише примерака је откривено у Богородичиној цркви (20 ком.), Параклису Св. Димитрија (11 ком.), у отпадном укопу са спољне стране југоисточног бедема (11 ком.), затим у спољној припрати (6 ком.) и њеној јужној капели (1 ком.), у Грађевини V (5 ком.), унутар Грађевине II и око ње (3 ком.), у Грађевини I (2 ком.), Грађевини VII (2 ком.), Грађевини III-а (1 ком.) и у Цркви Св. Јована (1 ком.). Осим окулуса из поменутих црквених грађевина, занимљива је и њихова већа концентрација у укопу на простору уз спољну страну југоисточног бедема (сонда 3/87).

Окулуси из Студенице су разнобојни (сл. 5),[62] а јављају се у следећим бојама: љубичастој (10 ком.), прозирној

46 В., на пример: Жича (Вукадин 2000, 255), Трговиште (Минић 1989, 63–67), Маглич (Popović 2012, kat. br. 121–122), Градац (Popović 2012, kat. br. 121–122), Раваница (Popović 2012, kat. br. 121–122), Петрова црква (Popović 2012, 168), Манасија (Popović 2012, 168), Ново Брдо (Zečević 2009, 417, fig. 4b, d–e).

47 Минић 2000, 230–232, Т. I, 3.

48 Popović 2012, 168.

49 Минић 1989, 63–67.

50 Јовановић, Минић, Ерцеговић-Павловић 1990, 30–31, сл. 13.

51 Бикић 2011, 297.

52 Zečević 2009, 417, Fig. 5b–d.

53 Пејовић 1988, 77, 84, кат. бр. 45–47, 85–86.

54 Baumgartner, Krueger 1988, 437–438, Kat. 550–552.

55 Пејовић 1988, 77, кат. бр. 48.

56 Користим прилику да још једном захвалим А. Антонарасу (Музеј византијске културе у Солуну) на подацима о овом налазу.

57 Stern 2010, 113–114.

58 Baumgartner, Krueger 1988, 202, 337–338, 370–371, nos. 180, 403–407, 458; Stern 2010, 114.

59 Хан 1981, таб. XIV/4.

60 Крижанац 2001, 50.

61 Хан 1973, 163–178; Хан 1981, 24–25, 258–259; Крижанац 2001, 51.

62 Због потешкоћа око датовања окулуса и равног прозорског стакла уопште, а нарочито када је реч о примерцима из слојева са измешаним материјалом, што је случај са значајним бројем студеничких комада, њихова детаљнија анализа ће овом приликом изостати. Фотографисање одређених примерака има за циљ да прикаже колоритност прозорских окана у студеничком манастирском комплексу. Датовање извесног броја комада вероватно излази из временског оквира овог рада.

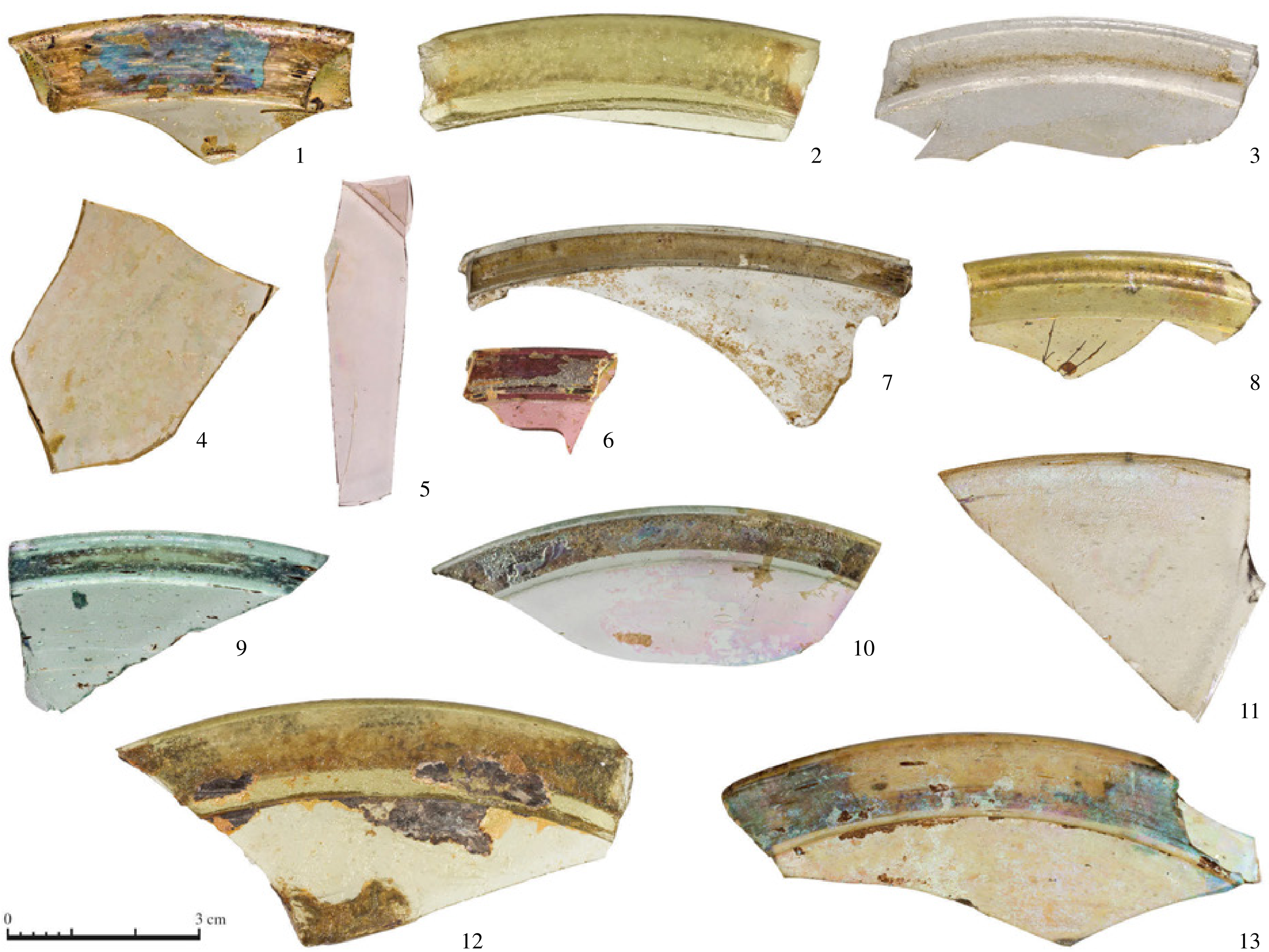

Сл. 5. Окулуси (фото: Н. Борић)

са сивкастом нијансом (7 ком.), жућкастој (7 ком.), зеленој (6 ком.), мркожутој (5 ком.), зеленоплавој (5 ком.), зеленкастој (3 ком.), жутој (2 ком.), плавој (2 ком.), кобалтноплавој (2 ком.), беличастој (2 ком.), плавичастој (1 ком.), браонкастој (1 ком.) и мркозеленкастој (1 ком.). За неколико окулуса није било могуће утврдити боју услед високог степена иридације. По начину на који је руб обликован, издвојена су два основна типа: окулуси са прстенастим пресавијеним рубом (сл. 5/1–10, 12–13 и сл. 141, кат. бр. 140ц–г, 141д, 142а–б, 143ц, 147е)[63] и окулуси са заобљеном и благо задебљаном ивицом (сл. 5/11 и сл. 141, кат. бр. 146а–б). Тела студеничких окулуса су углавном равна, али се међу онима са пресавијеним рубом јављају и благо извијени примерци. Према димензијама, међу окулусима се разликују средњи и велики, са распоном пречника између 17 цм и 27 цм и ширином руба од 5 мм до 15 мм.[64] У зависности од дела окулуса, њихова дебљина варира у распону од 1 мм до 6 мм.

На територији Србије, окулуси са повијеним рубом налажени су у Градцу, Грачаници, Раваници, Жичи, Цркви Св. Николе у Куршумлији и у другим црквама,[65] као и у оквиру профаних грађевина на Магличу,[66] Београдској тврђави[67] и Пећкој патријаршији,[68] и временски су опредељени у период од 14. до 16. века. Окулуси са равном за-

обљеном ивицом су познати из отпадних јама у Цркви Св. Спаса у Жичи, где су датовани у крај 13. или сам почетак 14. века. О пореклу окулуса, односно о производним центрима из којих су они стизали на наше подручје још увек се не зна довољно. Судећи по расположивим подацима, вероватно су допремани из Венеције, али и из Дубровника, где су израђивани почетком 15. века.[69] Већ у последњој деценији тог столећа у Дубровнику нема више вести ни о сликарима витража ни о мајсторима који су израђивали прозоре састављене од окулуса у више боја.[70]

Уз окулусе, у Студеници су налажени и уломци равних четвороугаоних прозорских окана (кат. бр. 150–158),[71] присутних такође у различитим бојама (сл. 6)[72] – љубичастој, беличастој, браонкастој, зеленој, сивкастој, мркосивој, плавичастозеленој, жућкастој, жућкастозеленој и кобалтноплавој. На неколико фрагмената су уочене равне и

Сл. 6. Равно ӣрозорско сӣакло (фоӣо: Н. Борић)

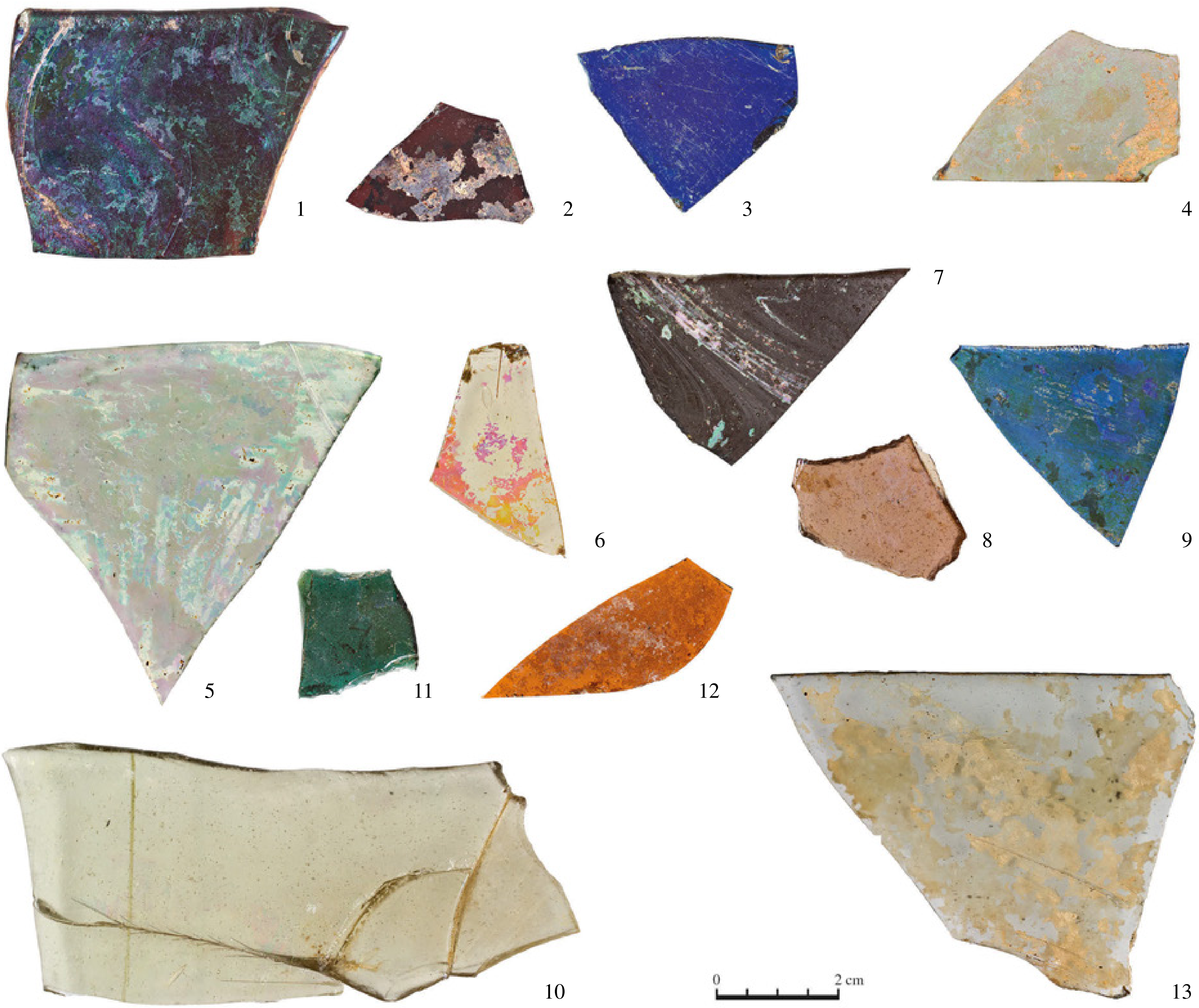

неправилне заобљене ивице (сл. 6/1, 5, 8, 11, 13 и сл. 142, кат. бр. 151а, 153, 154). Делови равног прозорског стакла нађени су у највећем броју у слојевима у Параклису Св. Димитрија и у Богородичиној цркви, а само по један фрагмент у спољној припрати, грађевинама III-а и V/1 и у укопу са спољне стране југоисточног бедема (сонда 3/87).

* * *

При изучавању стакленог материјала из средњовековног раздобља манастира Студенице запажа се изузетна колоритност и разноврсност облика, што нимало не чуди када се зна да је реч о знаменитој задужбини Стефана Немање. Укључивање студеничких форми у оквире средњовековног стакларства пружило је значајне податке о трговачким везама са земљама у Европи, а и шире, као и о репертоару стаклених налаза који су у то време допремани у манастир.

Као најразвијенији истиче се снажан контакт са Италијом и Дубровником, остварен вероватно још од 13. века. Стаклени материјал рађен у дубровачким, односно муранским радионицама је тешко раздвојити, па се из тог разлога управо и истиче тај дубровачко-мурански утицај у Студеници, било да је реч о производима који су доспевали из Италије или о онима који су настајали у дубровачким стакларским радионицама. Типични производи муранских или дубровачких радионица јесу посуде украшене аплицираним капима, вертикалним ребрима или стакленим нитима, као и примерци од кобалтноплавог стакла типични за муранску производњу у 14. и 15. веку. О томе да су чаше са капљоликим украсом у Србију допремане из Дубровника говори и доказ о увозу стакла који се „односи на 1398. годину, када дубровачко Веће умољених потврђује уговор са ђаконом Марином из Скадра о висини царине за разну робу коју дубровачки трговци зетским путем увозе у Србију, а међу којом се помиње и стакло. Посебно истицање стакла у поменутом царинском уговору наводи на закључак да су Дубровчани у то време разгранали прилично живу трговину стаклом у Србији“.[73]

Осим из Венеције и Дубровника, о допремању стакленог материјала у Студеницу из неког другог производног центра тешко је говорити. Изузетак чине боца са фестонима и две биконичне лампе „исламског типа“, које су као типични производи источних стакларских центара (Египат, Сирија) дистрибуиране у унутрашњост Европе устаљеним токовима медитеранске трговине. Међутим, иако највећим делом представљају типичне сиријске производе, њихов облик је током 13–14. века преузела Венеција, која је почетком 15. века, након престанка рада сиријске радионице стакла, лампе тог типа чак и извозила на Исток.[74] Поједини аутори, као што је већ истакнуто, сматрају да су биконичне, тзв. џамијске лампе могле настати и у Дубровнику.[75]

Претпоставку о могућој локалној производњи одређених стаклених облика такође не треба искључити. Поједини аутори сматрају да је она извесна када су у питању плићи облици коничних лампи, прстенастог повијеног обода, са три мале дршке. Њихова искључива појава на подручју средњовековне Србије у периоду 14–15. века[76] навела их је на претпоставку да је реч о локалној продукцији која се можда одвијала у ареалу Новог Брда, где су, поред великог броја таквих лампи, документовани и отпаци стакла који указују на секундарну производњу.[77]

Приликом обраде стакленог материјала из манастира Студенице издвојене су две подједнако важне групе налаза – прозорска окна и стаклене посуде. Ако се на овом месту остави по страни прозорско стакло, због потешкоћа у његовом датовању, које у случају Студенице отежава још и то што је највећа концентрација ових налаза у слојевима са измешаним материјалом, за средњовековне стаклене посуде из студеничког манастира може се рећи да су у највећем броју датоване у 14. и прву половину 15. века. Свакако не треба искључити могућност да су одређени примерци старији и да потичу из друге половине, односно са краја 13. века, при чему се пре свега имају у виду чаше са ребрима нађене испод нивоа пода Грађевине V. Исто тако, поједини облици вероватно припадају млађем периоду, нарочито када је реч о лампама, попут форми уског цилиндричног дна, типа *cesendello* или примерака са пресавијеним проширењем у горњем делу трбуха, као и боца са прстенасто ојачаним грлићем.

Као најраспрострањенији облик посуда, чаше су у Студеници најприсутније у грађевинама манастирског обзиђа (грађевине I, II, V, VII и IX) и у отпадном укопу на простору уз спољашње лице југоисточног бедема (сонда 3/87 и сонда 2/2011). Овде се пре свега мисли на чаше коничног или цилиндричног благо заобљеног облика, увученог купастог дна оивиченог назубљеном траком, које су имале украс од аплицираних капи, ливених или аплицираних пластичних ребара и стаклених нити. Ту су и ребрасте и неукрашене чаше цевасто оивиченог дна као и један редак примерак ребрасте купе на високој нози. С друге стране, лампе потичу углавном из припрате и наоса Богородичине цркве, док су у грађевинама I, II, V и IX нађени

само појединачни примерци. Највећи број боца регистрован је у отпадном укопу уз спољашње лице источног манастирског бедема (сонде 3/87 и 2/2011), а појединачних примерака има у Грађевини II и Грађевини X. Ретко присуство здела забележено је такође у отпадном укопу са спољне стране југоисточног бедема (сонда 3/87), испред Грађевине II и у унутрашњој припрати Богородичине цркве.

Прозорско стакло, с друге стране, својим колоритом допуњује нашу слику о лепоти студеничких здања. Окулуси и равна прозорска окна заступљени су у Студеници у најразличитијим бојама. На основу контекста налаза може се закључити да су њима били застакљени како сакрални, тако и профани објекти. Ипак, највећа количина прозорског стакла потиче из Богородичине цркве, из Параклиса Св. Димитрија, као и из отпадних укопа на простору уз спољну страну југоисточног бедема (сонда 3/87). Окулуси су уметани у транзене на прозорима и налазили су се, у зависности од дебљине, на различитим местима.[78] Анализе у том смислу нису могуће на прозорском стаклу из Студенице. Слика о томе који су делови црквених и профаних грађевина били застакљени може се стећи на основу ликовних и материјалних извора. Изглед транзена са окулусима и четвртастим прозорским окнима приказиван је често на ктиторским моделима цркава (Краљева црква у Студеници, Сопоћани, Жича, Грачаница, Дечани и др.).[79]

Питање порекла прозорског стакла је веома сложено. У периоду који нас занима, оно је, као и већина стаклених посуда, углавном добављано из Венеције или Дубровника. Међутим, у Дубровнику су први покушаји производње окулуса, између зидина доминиканског самостана, потврђени од 1418/19. године,[80] што изгледа прилично касно када је у питању одређивање времена производње студеничких окулуса. Претпоставља се да је већи број наших примерака настао раније, у време када су подигнута и значајна студеничка здања, те стога сматрамо да центар производње окулуса из манастира Студенице пре треба тражити у Венецији.

Судећи по целокупном материјалу, манастир Студеница се може похвалити изузетним репертоаром средњовековних стаклених облика, са одликама препознатљивим за раздобље од краја 13. до средине 15. века. Обрада стакла је показала низ општих особина које су уочене на ширем подручју централног и западног Балкана, али и појаву неких нових форми које на овим просторима раније нису забележене или су, можда, остале незапажене. Разноврсност производа, од разнобојних прозорских окана до различитих стаклених посуда, приказује манастир Студеницу као важно место на каравaнским путевима трговине средњовековном стакленом робом. Поређењем овог материјала са стаклом са других средњовековних налазишта на подручју Србије, пре свега утврђених градова и насеља,[81] уочава се различита слика о заступљености појединих посуда. Међутим, за детаљна разматрања обима и карактера стаклених предмета, као и употребе стакла у средњовековној Србији недостаје, пре свега, обрада грађе из средњовековних цркава и манастирских комплекса. Пример манастира Студенице је, надамо се, показао да анализа стакла свакако може значајно допринети бољем разумевању начина устројства једног манастирског комплекса, а нарочито у домену токова набављања робе, и то не само за опремање световних и сакралних здања него и за свакодневно функционисање манастирског домаћинства.

63 Пејовић 1988, 72, 80, 84–85, кат. бр. 15, 60, 94–97.
64 Аналогије за окулусе већег формата налазимо у збирци хиландарских окулуса, где има примерака чији пречници износе до 31 цм (Ненадовић 1988, 82).
65 Хан 1972, 199; Вукадин 2000, 252; Popović 2012, 169–170.
66 Popović 2012, 169–170.
67 Хан 1972, 193–207.
68 Хан 1972, 199–200.
69 Вукадин 2000, 252.
70 Хан 1981, 29–30.
71 Пејовић 1988, 85, 89, кат. бр. 98–99, 134.
72 В. напомену 62.
73 Хан 1981, 41.
74 Крижанац 2001, 50–51.
75 Хан 1973, 163–178; Крижанац 2001, 50–51.
76 Бикић 2011, 297.
77 Zečević 2009, 417, Fig. 5b–d.
78 Ненадовић 1988, 90.
79 Хан 1972, 198, сл. 5–7.
80 Хан 1972, 198.
81 Неки од примера су: Сталаћ (Minić, Vukadin 2007, 103–106), Београдска тврђава (Popović, Bikić 2004, 93–95) и Маглич (Popović 2012, 168–170).

ЛИТЕРАТУРА

Anđelić 1973 – P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska. Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo 1973.

Anđelić 1975 – P. Anđelić, Un aperçu de la typologie du verre medieval en Bosnie et en Herzegovine, у: *Средњовековно стакло на Балкану (V–XV век)*, ур. В. Чубриловић, Београд 1975, 167–176.

Antonaras 1999 – A. Antonaras, Two Venetian Vessels from Thessaloniki, *Museum of Byzantine Culture 6*, Thessaloniki 1999, 30–40.

Antonaras 2001 – A. Antonaras, Venetian glass pilgrim vessels found in Thessalonica, in: *Annales du 15e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, New York 2001, 199–202.

Бајаловић Хаџи-Пешић 1981 – М. Бајаловић Хаџи-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, Београд 1981.

Baumgartner, Krueger 1988 – E. Baumgartner, I. Krueger, *Phönix aus Sand und Asche*, *Glas des Mittelalters*, München 1988.

Бикић 2011 – В. Бикић, Посуђе из некропола касног средњег века на подручју централног Балкана, *Старинар LXI*, Београд 2011, 285–306.

Bojanovski 1972 – I. Bojanovski, Sokol na Plivi, *Naše starine XIII*, Sarajevo 1972, 41–69.

Бунарџић 2013 – М. Бунарџић, Археолошка сведочанства о подизању манастира Милешеве, *Међународни научни скуп „Осам векова манастира Милешеве“*, Манастир Милешева 2013, 263–276.

Charleston 1975 – R. J. Charleston, Some English finds of medieval glass with Balkan analogues, у: *Средњовековно стакло на Балкану (V–XV век)*, ур. В. Чубриловић, Београд 1975, 101–108.

Čremošnik 1950 – I. Čremošnik, Iskopavanja Crkvine u Zgošći 1948, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, *n. s., IV–V*, Sarajevo 1950, 411–416.

Čremošnik 1954 – I. Čremošnik, Izveštaj o iskopavanjima na Crkvini u Lisičićima kod Konjica, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, *n. s., VIII*, Sarajevo 1954, 211–223.

Davidson 1952 – G. R. Davidson, *The Minor Objects*, *Corinth XII*, Princeton, New Jersey 1952.

Gasparetto 1975 – A. Gasparetto, La verrerie venitienne et ses relations avec le levant balkanique au moyen age, у: *Средњовековно стакло на Балкану (V–XV век)*, ур. В. Чубриловић, Београд 1975, 143–156.

Хан 1972 – В. Хан, Прозорско стакло XV–XVI века у Србији, *Зборник за ликовне уметности Матице српске 8*, Нови Сад 1972, 193–206.

Han 1973 – V. Han, Fifteen and sixteen century trade in glass between Dubrovnik and Turkey, *Balcanica IV*, Beograd 1973, 163–178.

Han 1978 – V. Han, Značaj nalaza stakla na Beogradskoj tvrđavi, *Godišnjak grada Beograda XXV*, Beograd 1978, 169–176.

Хан 1981 – В. Хан, *Три века дубровачког стакларства (XIV–XVI век)*, Београд 1981.

Јанковић 1986 – М. Јанковић, Затворене археолошке целине манастира Студенице, *Саопштења XVIII*, Београд 1986, 7–22.

Јовановић, Минић, Ерцеговић-Павловић 1990 – В. Јовановић, Д. Минић, С. Ерцеговић-Павловић, Некрополе средњовековног Трговишта, *Новопазарски зборник 14*, Нови Пазар 1990, 19–44.

Којић, Wenzel 1967 – Љ. Којић, М. Wenzel, Величани – средњовековна некропола и преглед средњовековног стакла Босне и Херцеговине, *Старинар XVIII*, Београд 1967, 139–152.

Katalin 1981 – H. Gyurkey Katalin, *Az üveg*. *Katalogus*, Budapest 1981.

Крижанац 1993 – М. Крижанац, Средњовековно стакло из цркве св. Михаила у Котору, *Гласник Српског археолошког друштва 9*, Београд 1993, 76–83.

Крижанац 2001 – М. Крижанац, *Средњовековно стакло из катедрале Св. Трипуна у Котору*, Београд 2001.

Križanac 2009 – M. Križanac, Scent bottles from Kotor, Montenegro, *AIHV annales du 18e congrès*, ed. D. Ignatiadou, A. Antonaras, Thessaloniki 2009, 409–413.

Минић 1982 – Д. Минић, Стаклена чаша из средњовековног Трговишта, *Новопазарски зборник 6*, Нови Пазар 1982, 19–22.

Минић 1989 – Д. Минић, Боца и кандила од стакла из цркве III у Трговишту, *Новопазарски зборник 13*, Нови Пазар 1989, 63–67.

Минић 2000 – Д. Минић, Археолошки подаци о манастиру Жичи, *Манастир Жича*, *Зборник радова*, Краљево 2000, 223–246.

Minić, Vukadin 2007 – D. Minić, O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalać*, Beograd 2007.

Ненадовић 1988 – С. Ненадовић, Прозорски рамови и стакла на цркви краља Милутина и припрати кнеза Лазара у Хиландару, *Рашка баштина 3*, Краљево 1988, 69–102.

Пејовић 1988 – Е. Пејовић, Каталог археолошких налаза, у: *Блаӣо манасӣира Сӣуденице*, ур. В. Ј. Ђурић, Каталог изложбе 63, Галерија САНУ, Београд 1988, 72–94.

Popović 1973 – M. Popović, Crkvina u Paniku, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXVII/XXVIII (1972–1973)*, Sarajevo 1973, 347–375.

Popović 1999 – M. Popović, *Tvrđava Ras*, Beograd 1999.

Popović 2012 – M. Popović, *Maglički zamak*, Beograd 2012.

Поповић, Бикић 2004 – М. Поповић, В. Бикић, *Комӣлекс средњовековне миӣроӣолије у Беоӣраду*, Београд 2004.

Радичевић, Зечевић 2002 – Д. Радичевић, Е. Зечевић, Манастир Куманица на Лиму – резултати археолошких истраживања у 1999. години, *Ужички зборник 28*, Ужице 2002, 59–100.

Stern 2010 – E. M. Stern, Medieval glass from the Athenian Agora (9th–14th c.) and some thoughts on glass usage and glass production in the Byzantine Empire, in: J. Drauschke, D. Keller (eds.), *Glass in Byzantium – Production, Usage, Analyses*, Mainz 2010, 107–120.

Tomičić 1975 – Lj. Tomičić, Contribution à l'étude de la Verrerie medieval, у: *Средњовековно сӣакло на Балкану (V–XV век)*, ур. В. Чубриловић, Београд 1975, 183–187.

Vego 1957 – M. Vego, Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica, *Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., XII*, Sarajevo 1957, 128–141.

Вукадин 2000 – О. Вукадин, Две јаме у цркви Светог Спаса у Жичи, *Манасӣир Жича*, *Зборник радова*, Краљево 2000, 247–259.

Whitehouse 1991 – D. Whitehouse, Glassmaking at Corinth: A reassessment, D. Whitehouse, Glassmaking at Corinth: A Reassessment, in: *Ateliers de verriers: De l'Antiquité à la période pré-industrielle*, Rouen 1991, 73–82.

Whitcomb 1983 – D. Whitcomb, Islamic glass from al-Qadim, Egypt, *Journal 25*, 101–108.

Zečević 2009 – E. Zečević, Glass of Novo Brdo and its significance in Late Medieval glass production, in: *Annales du 18e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, Thessaloniki 2009, 414–418.

Sonja STAMENKOVIĆ

MEDIEVAL GLASS FROM THE STUDENICA MONASTERY
Summary

LITTLE ATTENTION has been paid in scholarly literature to the assemblage of glass from medieval monasteries in Serbia. Researchers have mostly focused on representative, typologically clearly defined forms, while there has been no reconstruction of the overall inventory of glass objects at a single monastery complex. Invaluable in this respect, therefore, are the results of an examination of the medieval glass discovered at the Studenica Monastery during archaeological excavations in the 1980s and 1990s and between 2010 and 2013. In the course of the excavations, 621 glass shards were unearthed dating from the late 12th century to more recent times, that is, from Horizons II–VIII of the Studenica Monastery complex. There are no finds from Horizon I, which corresponds to the time prior to the foundation of the monastery.

The majority of the glass shards come from the period between the end of 13th and mid-15th centuries. Within the Studenica stratigraphic context, they were determined to belong to Horizon II (end of 12th to end of 13th c.) and Horizon III (14th and early 15th c.), the latter being divided into two sub-horizons – Horizon IIIa and Horizon IIIb, demarcated by a layer related to the destruction of the monastery buildings at the end of the 14th century.

The glass finds from this period are numerous and diverse. An examination of the fragmented finds has revealed that vessels are the most numerous and that the majority of them are beakers (± 38 items or 50,67 %), followed by bottles (± 10 items or 13,33 %) and bowls (± 4 items or 5,33 %). Besides the tableware, there is also a sizeable number of oil lamps (± 23 items or 30,67 %) and, in addition to these, there is a representative sample of oculi (63 items). Unlike most of the vessels, the oculi cannot be dated with any amount of certainty due to the fact that a large number of fragments come from stratigraphic wholes containing mixed materials from between the Middle Ages and more recent times. Apart from the oculi, there is also plain, square-shaped window glass. Glass jewelry and other glass objects are extremely rare.

As stated above, a substantial portion of unearthed glass shards comes from tableware (Fig. 139). The most numerous items in this group are beakers. They include conical and cylindrical forms with a flared rim and a pushed-in base bordered by a pinched glass ribbon, and diverse types of decoration, such as: applied prunts (Fig. 1/1–9 and Fig. 139, Cat. 110a, 111), vertical ribs (Fig. 1/10–11 and Fig. 139, Cat. 114a–c, 118), applied glass threads (Fig 1/13–14 and Fig. 139, Cat. 112a), as well as beakers featuring a combination of the above elements (Fig 1/2, 5 and Fig. 139, Cat. 111). Outstanding among the beakers decorated with ribbing is a ribbed cup with a long stem (Fig. 139, Cat. 118). In addition to these basic forms, there are also the rare examples of beakers with tubular footring. Besides the beakers, about 10 bottles have also been found at Studenica. They were identified as such on the basis of shards typical of them and by comparing them with items originating in similar cultural contexts. The diversity of this type of vessel at the Studenica Monastery is intriguing. The following shapes have been identified: bottles with a ribbed body (Fig. 139, Cat. 121–122, 128), bottles with a long obliquely faceted neck (Fig. 3/4 and Fig. 139, Cat. 127), bottles with a ring-shaped reinforcement at the mouth (Fig. 139, Cat. 125), bottles with a discoid (Fig. 139, Cat. 123) and a ring-shaped narrowing on the neck (Cat. 122), a bottle with a long cylindrical neck (Fig. 139, Cat. 124), a bottle with a funnel-like neck (Fig. 139, Cat. 124), and a small cylindrical bottle of cobalt blue glass with festoons (Fig. 3/5 and Cat. 129). Unlike the beakers and bottles, bowls are rather rare at Studenica. They are of the following shapes: a conical bowl with a flat, thickish rim (Cat. 130), a bowl with a prunted body (Fig. 3/6 and Fig. 139, Cat. 133), as well as two small, spherical bowls, one of which is decorated with vertical ribs (Fig. 3/3 and Fig. 139, Cat. 132). Apart from the tableware, originating in Studenica is also a large number of oil lamps (± 23). As many as 14 of them were found in the Church of the Mother of God, eight of which in the inner narthex, four in the *naos*, while the exact spot where the remaining two were found is not known. Four basic shapes have been observed. The most common are shallow, conical lamps with three small handles joining the rim with the body of the receptacle (Fig. 4/1–4, 6–7, 9 and Fig 140, Cat. 134a–e), whereas there are only a few lamps with a hollow stem (Fig. 140, Cat. 137a), followed by truncated conical lamps with an in-turned widening (rib) in the upper section of the body (Fig. 140, Cat. 138a), as well as a lamp with a narrow, slightly conical body and elongated rim, which tapers at the base (Fig. 140, Cat. 139). The presence of lamps that are biconical in shape has been confirmed by two fragments (Fig. 4/8).

Another important group of glass finds at the Studenica Monastery complex comprises a large number of window glass shards (Figs. 141–142). The vast majority of window panes were circular in shape (oculi), while much less represented were shards from square panes (Fig. 6). The oculi at Studenica were made of glass of diverse colors: purple, light gray, yellowish, dark yellow, light and dark green, green-blue, shades of blue ranging from light blue to cobalt blue, brownish and whitish. Based on the manner in which their edges were formed, two basic types have been observed: oculi with folded edge (Fig. 5/1–10, 12–13 and Fig. 141, Cat. 140c–g, 141d, 142a–b, 143c, 147e) and oculi with a rounded, slightly thick edge (Fig. 5/11 and Fig. 141, Cat. 146a–b). The body of the Studenica oculi is mostly flat, but among the oculi with folded edges there are some with a slightly curved body. According to their dimensions, there are medium-sized and large oculi,

ranging from 17 to 27 cm in diameter, with their edges 5 to 15 mm wide. Depending on which part of the oculi is measured, their thickness varies from 1 to 6 mm. Along with the oculi, also found at Studenica were fragments of flat, square window panes (Cat. 150–158), also of diverse colors (Fig. 6) (purple, whitish, brownish, green, grayish, dark gray, bluish-green, yellowish, yellowish-green and cobalt blue). Evenly regular (Fig. 6/ 10, 14) and irregular rounded edges (Fig. 6/1, 5, 11 and Fig. 142, Cat. 151a, 154) can be observed in several fragments.

The inclusion of the Studenica assemblage of glass in the framework of medieval glass production has provided important information on the monastery's trade links with countries in Europe and beyond and on the assortment of glassware that was procured by the monastery during this period.

The strongest trade links were developed with Italy and Dubrovnik from as early as the 13th century. Glass objects manufactured by Dubrovnik and Murano workshops are difficult to ascribe to either and for this very reason the compound expression "Dubrovnik–Murano influence" at Studenica is used in reference to the products regardless of whether they came from Italy or were manufactured by glass-makers at Dubrovnik. The typical products of the Murano or Dubrovnik workshops are the beakers with applied prunts, vertical ribs or glass trails, as well as the items of cobalt blue glass, typical of the 14th and 15th century Murano production.

It is difficult to speak with certainty about deliveries of glass articles to Studenica from any manufacturing center other than Venice and Dubrovnik, also bearing in mind their role in glass trade. Exceptions are the bottle with festoons and the two biconical lamps of the "Islamic type", which, as typical products of Oriental glassmaking centers (Egypt, Syria), were being delivered to the interior of Europe by established Mediterranean trade routes. However, even though they were for the most part typical Syrian products, Venice adopted them in the 13th and 14th centuries and, in the early 15th century, after the Syrian glassworks had stopped operating, even exported lamps of this type to the Orient. There are opinions that the biconical, or so-called "mosque", lamps may well have originated in Dubrovnik.

Judging from the total number of glass items, the Studenica Monastery may boast of an exceptional assortment of medieval glass forms, with features characteristic of the period between the late 13th and mid-15th centuries. Analyses of the glass revealed not only a number of general features that had been observed in the broader area of the central and western Balkans, but also several new forms, which had either not been recorded before or may not have attracted sufficient attention. The diversity of glass products, from window glass of various colors to a variety of glass vessels, points to the monastery's importance to traders in glass wares. A comparison of this assemblage of glass with the glass finds from other medieval sites in Serbia, most notably from fortified cities and settlements, reveals a different picture of the territorial distribution of certain vessels. However, the lack of studies of the glassware from medieval churches and monastery complexes does not allow for more detailed analyses of the volume and character of the glassware and the use of glass in medieval Serbia. We hope that the case of the Studenica Monastery has demonstrated that an analysis of glass may substantially contribute to a better understanding of the organization of a monastery complex, most notably in the area of the procurement of goods not only for equipping secular and sacral buildings, but also for the day-to-day functioning of a monastery household.

Translated by Ivan Delač

List of illustrations:

Fig. 1. Decorative elements on glass beakers from the Studenica monastery
Fig. 2. Fragments of glass beakers from the building V
Fig. 3. Fragments of glass bottles and bowls
Fig. 4. Glass lamps
Fig. 5. Oculi (photo: N. Borić)
Fig. 6. Window panes (photo: N. Borić)

Вујадин ИВАНИШЕВИЋ

Налази новца у манастиру Студеница

ТОКОМ ВИШЕГОДИШЊИХ археолошких ископавања манастира Студенице нађено је 95 примерака новца који се могу датовати у два одвојена раздобља: у прву половину 4. века и у раздобље од 12. до средине 19. столећа.

Најраније примерке представљају два бронзана фолиса Константина II и Констанса. Реч је о уобичајеним емисијама типа Gloria Exercitus, из 330–333. и Fel Temp Reparatio, из 348–350. године, кованим у солунској ковници. Оба фолиса припадају редовним емисијама новца из прве половине 4. века кованог у великим серијама. Присуство емисија из Солуна је било уобичајено, будући да је та ковница представљала једну од најважнијих на простору централнобалканских провинција Римског царства.[1]

Права циркулација новца започиње са ковањима византијског новца, који се датује у раздобље од друге половине 12. до првих деценија 13. века. Најстарије налазе представљају примерци новца који су били похрањени у једној мањој остави нађеној у спољној припрати Богородичине цркве 1985. године.[2] У питању су 8 трахеја цара Манојла I Комнина (1143–1180) и један трахеј Андроника I Комнина (1183–1185), који су ковани у Константинопољу. Главну масу оставе – 7 примерака (77,77%) – чине трахеји емисије 4. ковања Манојла I, датовани оквирно од 1167. до 1183. године, а по један примерак припада 3. емисији Манојла I, опредељеној у период од 1164. до 1167 (11,11%) и најмлађем ковању у налазу – трахеју цара Андроника I, датованом између 1183. и 1185. године (11,11%). Остава се може датовати у осамдесете године 12. века. Сличан терминус имају оставе новца из тврђаве Рас,[3] из Дреновца,[4] Рудина,[5] Србова[6] и Смиловца,[7] које се завршавају, потребно је прецизирати, са 4. ковањем цара Манојла I. Ради се о оставама новца са малим бројем примерака, као што је случај и са налазом из Студенице.

Оптицај византијског новца завршава се с трахејом цара Алексија III Анђела (1195–1203) и примерком „латинске имитације“ (1204–?). Свакако да најзанимљивији примерак представља трахеј без отиска представе на аверсу и реверсу (кат. бр. 410). Могуће је да се ради о недовршеној имитацији, на шта нас упућује изглед плочице и ужег средишњег удубљења, које је другачије од редовних емисија. Имитацију трахеја из 12. века бележимо у Браничеву,[8] на

1 B.: V. Ivanišević, Nalazi novca u tvrđavi Ras, u: M. Popović, *Tvrđava Ras*, Beograd 1999, 418–419.

2 G. Pejović, Katalog arheoloških nalaza, u: *Blago manastira Studenice*, ur. V. Đurić, Beograd 1988, 95, br. 385.

3 V. Ivanišević, *navedeno delo*, 435–436, br. 773–784.

4 A. Crnobrnja, Nalaz vizantijskog novca iz Drenovca, *Zbornik Narodnog muzeja 17-1*, Beograd 2001, 281–284.

5 M. Popović, V. Ivanišević, Grad Braničevo u srednjem veku, *Starinar 39*, 1989, 170–179, br. 116–121; V. Ivanišević, Vizantijski novac (1092–1261) iz zbirke Narodnog muzeja u Požarevcu, *Numizmatičar 14*, 1991, 69–70, ostava A.

6 I. Mirnik, *Coin Hoards in Yugoslavia*, Oxford 1981, 95, br. 385.

7 D. Rašković, Nalazi rimskog i vizantijskog novca Narodnog muzeja u Kruševcu, u području rimskog druma Via Publica, *Numizmatičar 20*, 1997, 112 i 129.

8 V. Ivanišević, Un trachy faux trouvé à Brundusium, *Bulletin de la Société française de Numismatique*, 44 année, nº 5, 1989, 583–585.

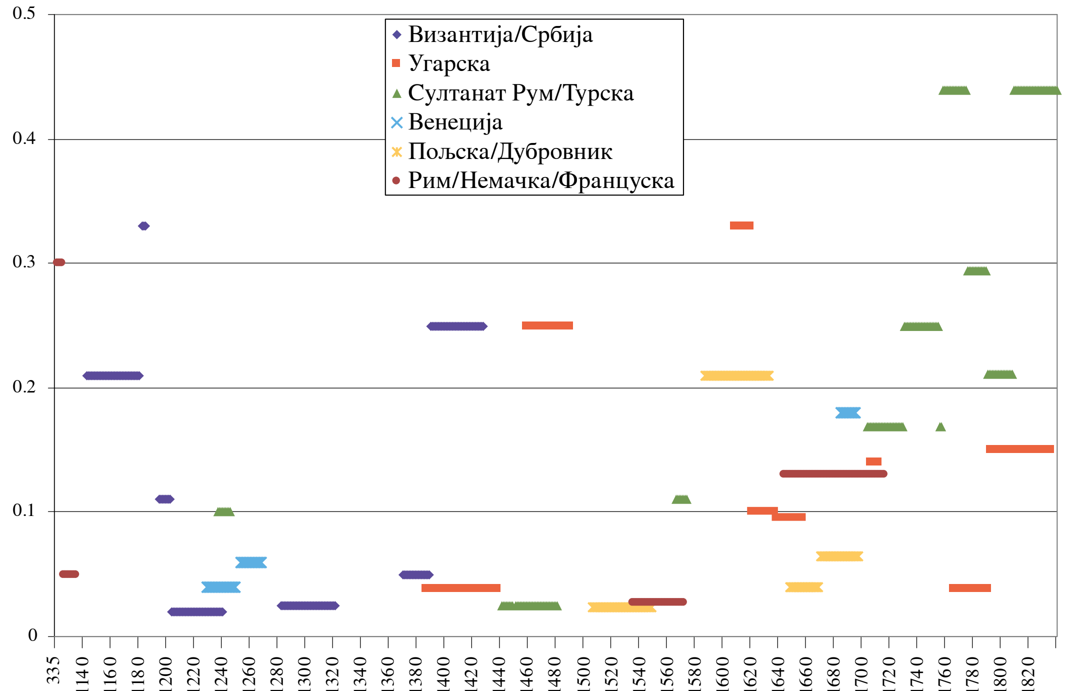

Графикон 1. Студеница – годишњи коефицијент емисија новца

којој су представе угравиране. С друге стране, не треба искључити ни могућност да се ради о плочици за ковање новца. Вреди подсетити да су у тврђави Рас откривени остаци ковнице краља Стефана Радослава, са више неоткованих примерака.[9]

Циркулација новца добија током 13. века нови ток са појавом сребрног новца – венецијанског гроса, који је заменио византијски новац на простору централног Балкана. Нађени су гроси Јакопа Тијепола (1229–1249) и Ранијера Зена (1253–1268). Изненађење представља појава дирхема Гијата ал-дин Кај Кусрава II (1237–1246), владара Румског селџучког султаната. Новац је нађен током ископавања у гробу 10, у западном травеју Богородичине цркве. Ради се о изузетном налазу, досад незабележеном на нашем простору. Циркулација исламског новца је евидентирана у Дубровнику, где су откривене углавном бакарне номинале. Ради се о ковањима с подручја Румског султаната, Персије и Египта, која су датована у раздобље од последњих деценија 13. до почетка 14. века.[10] За нас је свакако најзанимљивије ковање румског султана Масуда II (1284–1308), које потиче са истог простора као и наш примерак. О циркулацији новца из Анадолије сведочи једна наредба из Дубровника, из 1294. године, према којој се, због велике количине кривих монета, забрањује коришћење стамена *de Dyrachio et Romania*, фолара *de Armenia et Turchia, novos et veteres*, затим бакарних новаца без натписа и слике, пробушених, званих *capicie* и нових фолара учињених на стари облик.[11]

Крајем 13. века се појављују српски динари, који циркулишу на простору целе земље али и ван њених граница, свакако због квалитета сребра и устаљене тежине. У манастиру Студеници је забележен налаз динара са заставом краља Милутина (1282–1321), који представља једну од најважнијих емисија српског средњовековног новца.[12] Оптицај новца се наставља са динаром кнеза Лазара (1370–1389) и једним примерком Стефана Лазаревића (1389–1427). Динар кнеза Лазара припада врсти са шематизованим представама која се може везати за ковања у централним областима и, вероватно, за ковницу Плана у Копаоничкој области.[13] Посебно је важан налаз динара деспота Стефана Лазаревића, будући да се ради о ретком ковању.[14] Оба ковања сведоче о даљем развоју новчане производње након њеног успоравања у другој половини 14. века. Осим српског, појављује се и угарски новац у емисијама краља Сигисмунда (1387–1437) са два денара, од којих је један кован у удаљеној ковници у Смолнику. Из нешто каснијег периода је турски новац Мехмеда II (1441–1448; 1451–1481), кован у Једрену.

У манастиру Студеници преовлађује угарски новац у односу на рана турска ковања, што у великој мери одудара од оптицаја новца у Новом Брду, где турске акче представљају главне номинале у циркулацији.[15]

Крајем 15. и током 16. века, новчано тржиште је знатно интернационализовано појавом новца са разних простора. Тако у манастиру Студеници налазимо ковања Угарске, са денаром Матије Корвина (1458–1490), Пољске, са полугрошом Сигисмунда I (1506–1548), Бранденбурга, са грошом Јохана фон Кустрина (1535–1571) и ковања са акчом Селима II (1566–1574) из ковнице Сидеркаписи.

Нешто измењену слику, услед појаве бројних имитација, пружају налази новца из 17. века. То се пре свега односи на угарске денаре којима је било преплављено новчано тржиште Турске. У питању су бакарна ковања превучена танким слојем сребра. Осим угарских ковања Матије II (1608–1619), Фердинанда II (1619–1637) и Фердинанда III (1637–1657), срећемо и пољски новац Сигисмунда III (1587–1632) и Јована II Казимира (1648–1668), као и француска ковања Луја XIV (1643–1715). Важну улогу и даље играју ковања како Венеције, тако и Дубровника.

Највећи скок емисија новца бележимо са онима у току 18. и прве половине 19. века. Ради се о инфлаторним емисијама – обезвређеним акчама и парама, кованим у раздобљу од султанâ Ахмеда III (1703–1730) до Махмуда II (1808–1839) (Графикон 1). Поред турског новца, срећемо и бакарне крајцере Јосифа I (1705–1711), Јосифа II (1765–1790) и цара Франца (1792–1835).

Сасвим другу слику пружа нам велика остава златног новца која је откривена приликом конзерваторских радова 1955. године. Према првом попису Р. Марића, у остави је било похрањено 986 златника,[16] да би приликом њеног сумарног објављивања био наведен број од 967 златника и једног позлаћеног новчића.[17] Остава је склоњена осамдесетих година 18. века према најмлађим емисијама у налазу, које припадају дужду Паолу Ранијерију (1779–1789) – 298 златника. Највећи број примерака припада ковањима Венеције – 708 примерака (73,21%), кованих у периоду од 1665. до 1789. године. Другу највећу групу чине емисије Холандских провинција – са 76 златника емитованих од 1597. до 1772. године. Остала ковања чине емисије Угарске, Немачког царства, независних држава, градова, епископија, Италије и Папске државе. Са по једним примерком су представљена ковања Пољске и Русије. У остави бележимо једну руску споменицу. Новац Турске је у остави представљен са свега 32 златника (3,3%), кована од 1703. до 1773. године. Остава златног новца из Студенице, као и појединачни налази новца јасно указују на монетарне токове у Османском царству и обезвређивање турског новчаног система.[18] У њему доминира страни златан и сребрни новац, који представља основу плаћања и чувања вредности.

9 V. Ivanišević, Nalazi novca u tvrđavi Ras, 422, 432–433, br. 736–765 i 436, br. 785–801, са наведеном литературом.

10 M. Ilkić i N. Topić, Dubrovački nalazi seldžučkog, ilkhanidskog i mamelučkog novca, *Anali Dubrovnik 51/1*, 2013, 1–16.

11 M. Rešetar, *Dubrovačka numizmatika I*, Sremski Karlovci 1924, 123, 481–483.

12 V. Ivanišević, *Novčarstvo srednjovekovne Srbije*, Beograd 2001, 73–77.

13 V. Ivanišević, *navedeno delo*, 163.

14 V. Ivanišević, *navedeno delo*, 186.

15 V. Ivanišević, V. Radić, Kovnica srpskog srednjovekovnog novca u Novom Brdu, u: V. Jovanović, S. Ćirković, E. Zečević, V. Ivanišević, V. Radić, *Novo Brdo*, Beograd 2004, 222–247.

16 R. Marić, Ostave starog novca u numizmatičkoj zbirci Narodnog muzeja u Beogradu, *Saopštenja 1*, 1956, 181, br. 40.

17 R. Marić, Iz numizmatičke zbirke Narodnog muzeja, *Zbornik Narodnog muzeja 2*, Beograd 1959, 206–213.

18 Ş. Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge 2000, 172–204.

Даница ПОПОВИЋ

Средњовековне надгробне плоче у Студеници*

СТУДЕНИЦА ЈЕ у току свог вековног постојања била место вечног починка многих личности – како оних историјских, тако и других, сада анонимних. Наглашено фунерарно обележје, тачније карактер владарске гробнице, Студеница је стицала од прве деценије 13. века, када су ту пренете мошти родоначелника династије, Симеона Немање, и положене у унапред припремљен мермерни саркофаг. Гробове у најугледнијој династичкој цркви су потом добили и други, најужи чланови Немањине породице. Привилегију да буду сахрањени у близини Светог Симеона стекли су и нарочито заслужни појединци, попут неколицине студеничких игумана. Гробови тих најистакнутијих припадника друштвене хијерархије били су, у складу са уобичајеном праксом, обележени репрезентативним споменицима који су истицали висок, у појединим случајевима и култни статус упокојених.[1]

Ипак, сахрана у Немањиној задужбини није била резервисана само за припаднике елите. О томе сведоче скромнији споменици у виду гробних плоча, који су у релативно великом броју сачувани и до наших дана. Студеничке надгробне плоче из средњовековног раздобља су још пре много година биле предмет наших разматрања.[2] С обзиром на то да су сазнања о овој проблематици у међувремену значајно проширена, ти надгробници заслужују да се, као споменичка целина, изнова и пажљиво размотре.

До данас је у манастирском комплексу сачувано преко педесет средњовековних гробних плоча. Већина тих споменика је својевремено била откривена *in situ*, и то углавном на простору између Богородичине цркве, Западне капије и Трпезарије. Нажалост, највећи број надгробника дислоциран је у току конзерваторских радова педесетих и шездесетих година 20. века.[3] Изузетак у том погледу представљају гробне плоче груписане око Цркве Св. Николе (укупно осам) и испред Цркве Св. Јована (укупно три). На основу резултата новијих истраживања могло би се закључити да је померање и уклањање плоча у студеничком комплексу започело веома рано, још током средњега века. На то указују налази споменика у поуздано датованим културним целинама. Тако је почетком 15. века шест надгробних плоча различитих типова уграђено, у својству сполија, у степениште на улазу у Грађевину II. Једна плоча са натписом уметнута је, око средине 15. века, у гробну конструкцију под аркосолијумом студеничке спољне припрате, а више фрагмената гробних споменика откривено је, у оквиру културних слојева, у различитим стратиграфским целинама.[4]

* Рад садржи део резултата остварених на пројекту бр. 177003 (*Средњовековно наслеђе Балкана – институције и култура*), који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 24–34.

2 Иста, *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, у: Студеница и византијска уметност око 1200. године, ур. В. Кораћ, Београд 1988, 491–504.

3 В.: поглавље *Истраживања комплекса манастира Студенице*, стр. 12–24.

4 В.: поглавље *Манастирска порта са некрополом*, стр. 90–93.

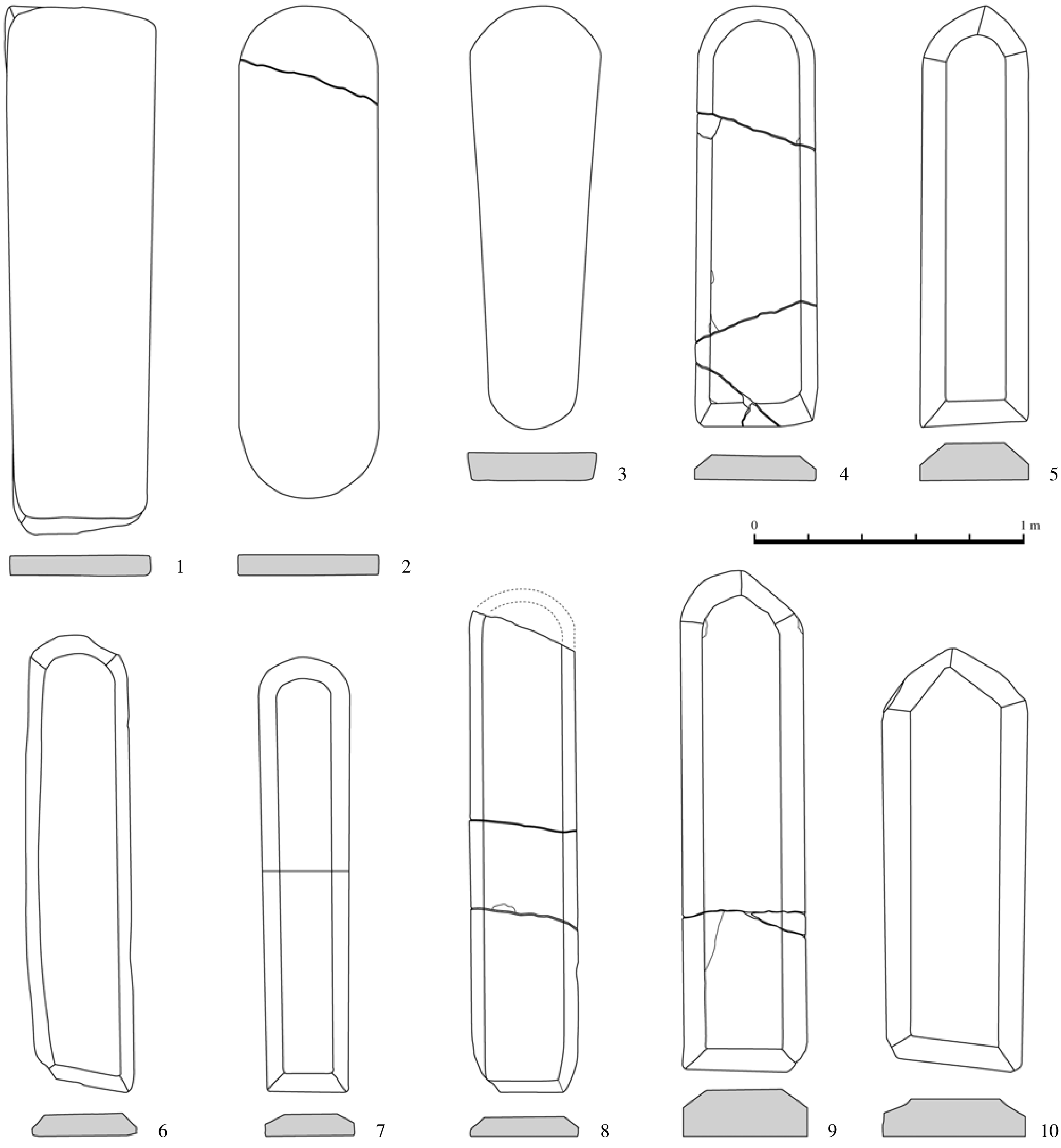

Табла I. Тиӣови надīробних ӣлоча

Студеничке надгробне плоче се тешко могу сматрати кохерентном, а понајмање типском скупином споменика, будући да се међусобно разликују по облику и величини, као и постојању односно изостанку клесаног украса и натписа. Одређени заједнички именитељи ипак постоје. То је, пре свега, материјал од којег су начињене. Студенички сепулкрални споменици су без изузетка клесани од локалног мермера, пореклом из оближњих радочелских каменолома.[5] Коришћење овог материјала пружило је могућност мајсторима да исклешу сразмерно танке, правилне плоче, складних облика и племените фактуре. Мермерне површине, различитих нијанси беле, сивкасте или жућкасте боје, представљале су идеалну подлогу за клесаре, који су их украшавали орнаментима или натписима, прецизно резаним и каткад калиграфски уобличеним. Радочелски мермер се стога испоставља као битна и препознатљива одлика студеничких надгробних плоча, она која им даје финоћу па и утисак скупоцености, а у случају орнаментисаних и епиграфских споменика и несумњиву декоративну вредност. Управо ови квалитети јасно издвајају студеничке надгробнике као посебну скупину међу другим, сродним споменицима. Они се видно разликују од рустичних надгробника, по правилу израђених од пешчара, који на широком подручју српских земаља представљају најчешћи тип сепулкралних споменика на средњовековним некрополама.[6] Уз мермерни црквени намештај, надгробне плоче су биле они артефакти који су студеничким мајсторима обезбедили висок углед и водеће место међу тадашњим клесарским радионицама.

Облици студеничких надгробних плоча су сведени и релативно уједначени, тако да је и њихова типологија веома једноставна.[7] Међу њима се издвајају два основна типа: 1. равно клесане плоче издужене правоугаоне форме, са равно или лучно завршеним ужим странама (Т. I, 1–3); 2. издужене правоугаоне плоче са косо засеченим странама, у виду зарубљене пирамиде, међу којима неки, ретки примерци имају лучно завршену горњу страну (Т. I, 4–10; Т. II, 1–10). Овим типовима припадају како најбројнији, анепиграфски споменици, тако и они са натписом или клесаним украсом.

Орнаментални репертоар студеничких надгробних плоча такође је веома једноставан. Он је сведен на неколико мотива, уобичајених на средњовековним надгробницима.[8] Такав је пре свега крст, основно хришћанско знамење и препознатљив симбол страдања и васкрса. Његове представе варирају од сасвим једноставних крстова, урезаних у површину плоче, до пажљивије клесаних, уписаних у кружницу (Т. III, 1, 6, 7). Стандардном репертоару припадају и мотиви који се, условно, могу означити као „астрални". Такве су три шестолатичне розете уписане у круг, које се налазе на површини једне од лепше украшених плоча (Т. III, 3). О популарности овог мотива сведоче бројне аналогије, укључујући и оне на репрезентативним гробним плочама рађеним од мермера.[9] Сличан систем декорације, само у далеко скромнијој варијанти, среће се на делимично очуваној плочи са плитко урезаним кружницама подељеним на сегменте (Т. III, 5). Када је о розетама реч, нарочито декоративан примерак сачуван је на једном фрагменту плоче, хронолошки млађе али рађене у традиционалном маниру: у тордирану кружницу уписана је вишелатична розета, чије су геометријске форме, изведене шестаром, прецизно уклопљене у троугаоне сегменте (Т. VI, 2).[10] Међу фрагментима студеничких плоча среће се још један мотив карактеристичан за средњовековне сепулкралне споменике, укључујући и оне луксузније, изведене у мермеру. Чини га кружница у коју је, у крстоликом поретку, уписано пет мањих кругова (Т. III, 8 и Т. VI, 3).[11] Сличном семантичком реду припадали би соларни мотиви различите форме, који су заступљени на две студеничке плоче (Т. III, 4 и 6). Једна од њих, са прецизно клесаним „сунцем у окретању", исклесаним у горњем делу плоче, у доњим угловима садржи две представе малених стилизованих

5 В. Пајковић, *Основни типови студеничких мермера са посебним освртом на плочасти камен*, Новопазарски зборник 33 (2010), 209–222.

6 Ј. Ердељан, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Београд 1996 (са обимном библиографијом).

7 О типологији средњовековних надгробних плоча, *Исто*, 41–62.

8 *Исто*, 63–83.

9 На пример, на гробној плочи Ђурђа Остоуша Пећпала у Дечанима, Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Дечанима*, у: Дечани и византијска уметност средином XIV века, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1989, 233, сл. 8; шестолатичне розете красе и две мермерне гробне плоче у Цркви Св. Петра код Новог Пазара, Иста, *Надгробни споменици из цркве св. Петра код Новог Пазара*, Новопазарски зборник 8 (1984), 59, сл. 16, 17; в. и: Ј. Ердељан, *Средњовековни надгробни споменици*, сл. 24, 27, 41.

10 Сличан тип декорације у виду розете наглашено геометријске композиције среће се на гробној плочи Иваниша Алтомановића у Дечанима, Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Дечанима*, 234, сл. 11.

11 На пример, на плочи Георгија Севаста у манастиру Градац, Д. Поповић, *Градачки надгробни натписи*, Саопштења XXIV (1992), 58, или на плочи са некрополе у Дежеву, Ј. Калић, М. Поповић, *Црква у Дежеву*, Старинар XXXVI (1985), 139, сл. 25, 4.

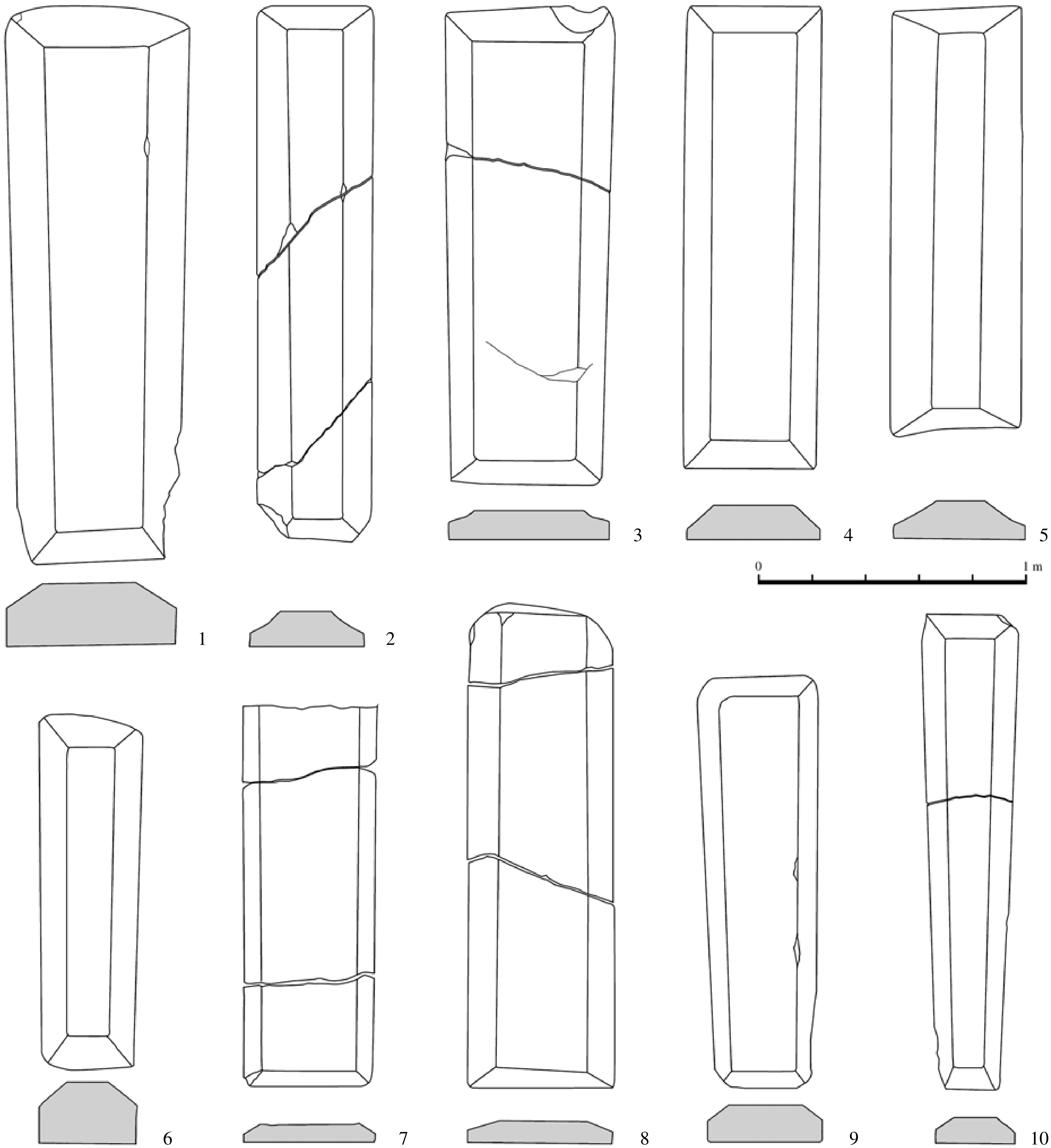

Табла II. Типови надгробних плоча

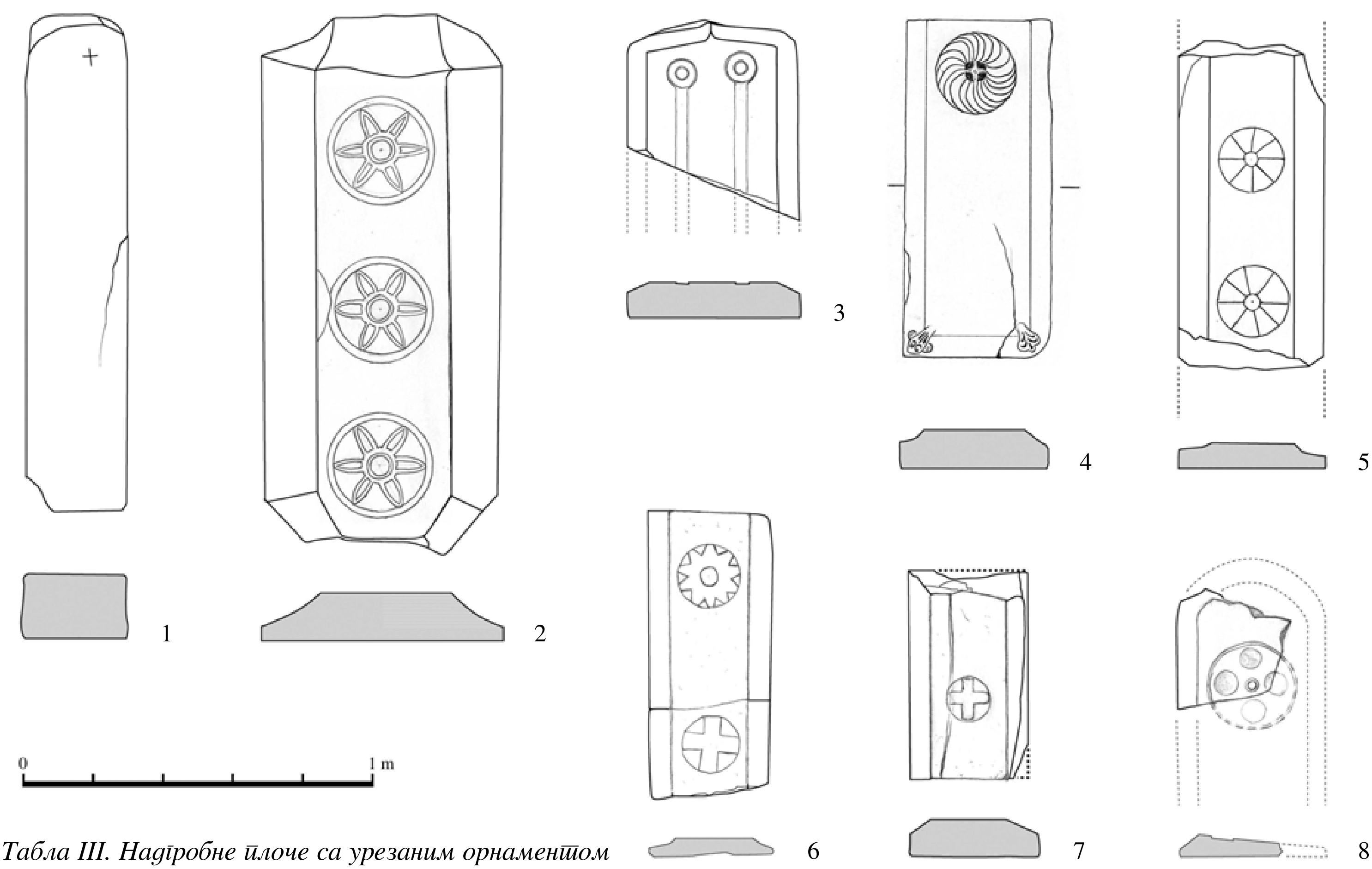

Табла III. Надгробне плоче са урезаним орнаментом

палмета. Најзад, међу студеничким надгробницима сачувао се горњи део плоче са једним распрострањеним али још увек тешко разумљивим мотивом. Реч је о кружно завршеним, паралелно компонованим уским тракама (Т. III, 3).[12] Са морфолошке тачке гледишта, мотив би се могао окарактерисати као геометријски орнамент, с тим што не треба искључити могућност да је у питању и неки вишезначни антропоморфни знак.[13]

Без сумње најрепрезентативнија студеничка гробна плоча, по својим скулптуралним својствима као и симболичкој димензији, обележавала је гроб рабе божије Анастасије (Т. IV, 1).[14] Управо су лепота клесања и верно подражавање розете на апсидалној трифори Богородичине цркве навели истраживаче да овај споменик припишу Немањиној супружници Ани – Анастасији, сахрањеној у Студеници.[15] На питање његове атрибуције, то јест идентитета сахрањене личности, осврнућемо се нешто доцније. Орнаментални украс ове плоче састоји се од осмолатичног цвета чело главе и Дрвета живота у виду палме на степеничастом постољу, исклесаном у доњем делу плоче. На веома садржајан, а уједно и визуелно препознатљив начин, ту је илустрована идеја цветања, раста и оживотворења, као метафора будућег васкрса и рајских станишта праведника. Ови симболично-алегоријски знаци представљали су окосницу програма фунерарних споменика како у византијском свету, тако и у српским земљама.[16]

12 С. Ђурић, у: *Благо манастира Студенице* (Каталог, пластика), ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1988, 119, сл. 121.

13 J. Ердељан, *Средњовековни надгробни споменици*, 82, 134, сл. 3, 3; сл. 9, 1, 4; J. Калић, М. Поповић, *Црква у Дежеву*, 139, сл. 25, 2.

14 С. Ђурић, у: *Благо манастира Студенице*, 121; Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, 498–499, сл. 11.

15 М. Радан-Јовин, *Црква св. Николе и стари конак у Студеници*, Саопштења VIII (1969), 76–77.

16 За ово питање, в.: Иста, *Цветна симболика и култ реликвија у средњовековној Србији*, Зограф 32 (2008), 69–81 (са наведеним аналогијама и литерарно-теолошким предлошцима).

Табла IV. Надгробне плоче са натписима

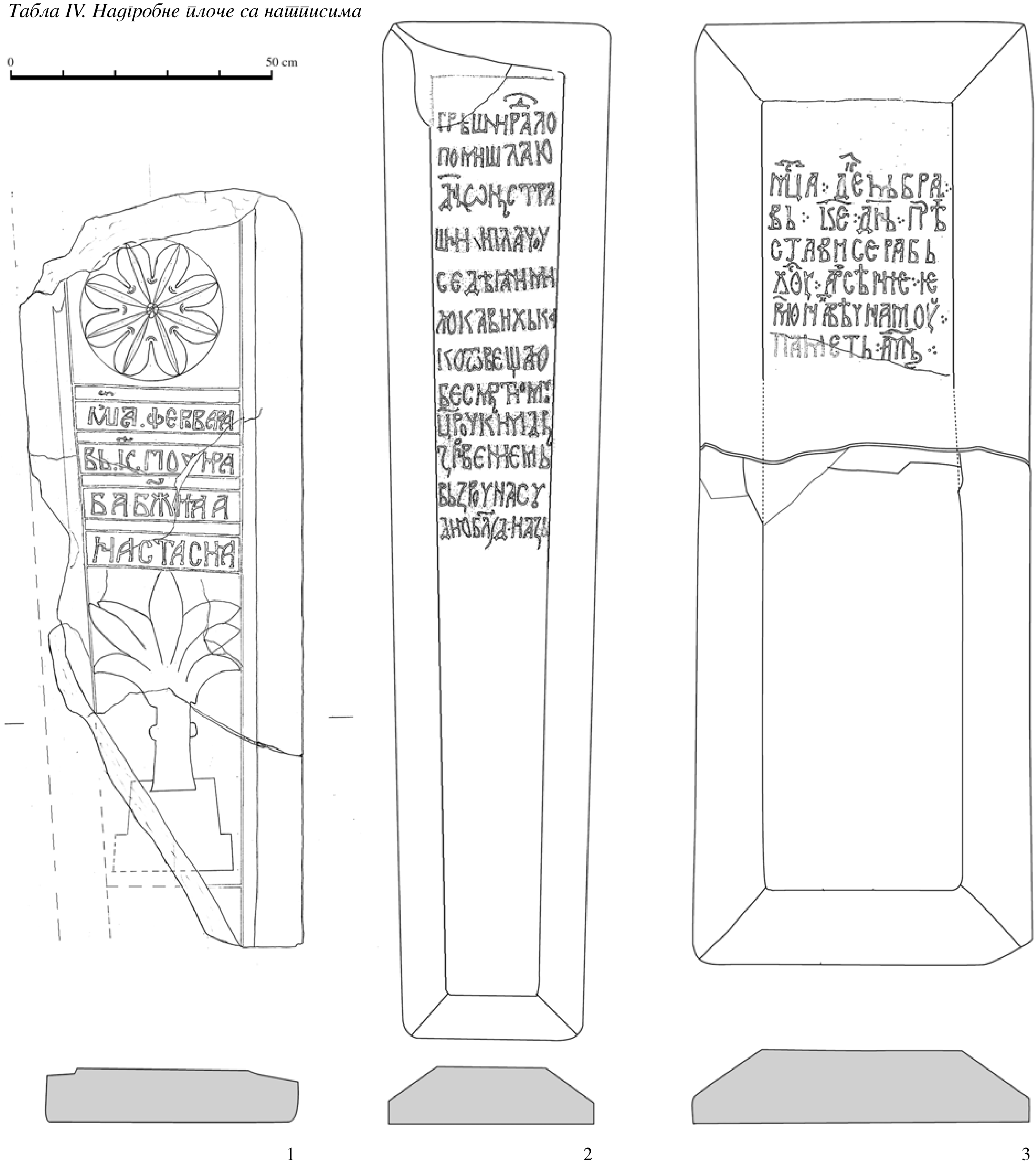

Нарочито важну скупину студеничких гробних плоча чине оне са натписима. У целини посматрани, ови епиграфски споменици не представљају кохерентну целину, будући да су стварани у дужем временском распону и за потребе сахрана чланова манастирског братства, али и других личности које су стекле привилегију да почивају на простору тако угледне обитељи. Вреди нагласити да, стицајем околности, ниједан од средњовековних натписа нема сачувану годину, тако да се о хронологији настанка споменика може говорити само оквирно. До данас је у Студеници сачувано укупно петнаест надгробних плоча са натписом. Судећи по њиховој садржини, највећи број надгробника обележавао је гробове монаха, што представља уобичајену појаву и на другим средњовековним манастирским некрополама. Према садашњој евиденцији, њих је једанаест, од чега четири натписа потичу са споменика јеромонаха а седам са гробова обичних монаха. Посебну пажњу заврећује чињеница да су три натписа обележавала гробове лаика. Задржаћемо се, укратко, на сваком од надгробних споменика, имајући у виду наведене категорије.

Надгробни натписи монаха

Надīробна ӣлоча Анѿонија јеромонаха (Т. V, 4). Пронађена је у припрати Цркве Св. Николе, уз њен јужни зид, где се и сада налази, тако да представља један од ретких студеничких гробних споменика очуваних *in situ*. То је плоча од белог мермера (167 цм x 45 цм x 10 цм) у виду зарубљене пирамиде, монументалног изгледа и веома доброг стања очуваности. Натпис у три реда прецизно је клесан и представља леп пример калиграфије из раздобља позног средњег века.[17]

ѿ м(ѣсє)ца. априль. вь
к҃є. п(о)чи рабь б(о)жи анѳонїє ієрь(о)м(о)нахь

ѿ м(ѣсє)ца. априль. вь
к҃є. п(о)чи рабь б(о)жи анѳонꙗ ѥ
рь(о)м(о)нах(ь)

Надīробна ӣлоча Арсенија јеромонаха (Т. IV, 3). Пронађена је испред западне фасаде Цркве Св. Јована, у низу са још две анепиграфске плоче.[18] Плоча, клесана од белог мермера, до данас је у целини сачувана, али је разбијена на два дела (димензија 130 цм x 54 цм x 12 цм и 70 цм x 54 цм x 12 цм). Натпис је клесан у шест редова, са израженом склоношћу ка калиграфским решењима. Она се огледају у стилизацији слова, интерпункцији, надредним словима, што натпис хронолошки највероватније опредељује у 15. век.[19]

м(ѣ)с(є)ца ⁖ д(є)кемьбра ⁖
вь ⁖ к҃є ⁖ д(ь)нь прѣ
стави сє рабь
х(ри)с(т)оу ⁖ арсѣниѥ ⁖ ѥ
р(о)мон(а)х(ь) а вѣчна моу
[па]меть ⁖ ам(и)нь

Надīробна ӣлоча Томе јеромонаха (Т. V, 6 и сл. 1). Горњи део надгробне плоче од беличастог мермера (димензија 68 цм /очувана дужина/ x 54 цм x 6 цм), са очуваним натписом, откривен је као сполија у конструкцији степеништа на улазу у Грађевину II. Та конструкција је резултат градитељске интервенције која је уследила након спаљивања Грађевине II, то јест у време подизања Грађевине II-а на њеном некадашњем простору. Како је напред већ истакнуто, осим ове плоче са натписом, у конструкцији обновљеног улаза откривено је још седам анепиграфских плоча. Поменута обнова је датована, и то сасвим поуздано, у прве деценије 15. века.[20] Према томе, услови налаза ове надгробне плоче сужавају *terminus ante quem* њеног настанка на крај 14. века.

м(ѣ)с(є)ца гєнвара є҃і прѣ
стави сє ѳома ієр(о)мо
нахь

Надīробна ӣлоча архимандриѿа Јоакима (Т. VI, 2). Ближе место налаза фрагмента ове надгробне плоче (димензија 42 цм /очувана дужина/ x 44 цм x 6 цм), затечене у студеничком лапидаријуму, није познато. Преостали, горњи део плоче украшен је декоративном вишелатичном розетом, о којој је напред већ било речи. Из делимично сачуваног натписа сазнаје се да је плоча обележавала гроб студеничког архимандрита Јоакима, који је преминуо 1647. године. Међу студеничким надгробним натписима обухваћеним нашим разматрањем, то је једина плоча која има забележену годину. Иако хронолошки млађи, споменик је прикључен средњовековним надгробницима због свог

17 Д. Поповић, *Средњовековни надīробни сӣоменици у Сѿуденици*, 499–500.

18 В.: слика 34 на стр. 82.

19 Д. Поповић, *Средњовековни надīробни сӣоменици у Сѿуденици*, 500; С. Ђурић, у: *Блаīо манасѿира Сѿуденице*, 121, сл. 120; аналогије за морфолошка својства натписа, у: Г. Томовић, *Морфолоīија ћириличких наѿиса на Балкану*, Београд 1974, 89, бр. 110, 112.

20 В.: одељак Грађевина II, стр. 121–122.

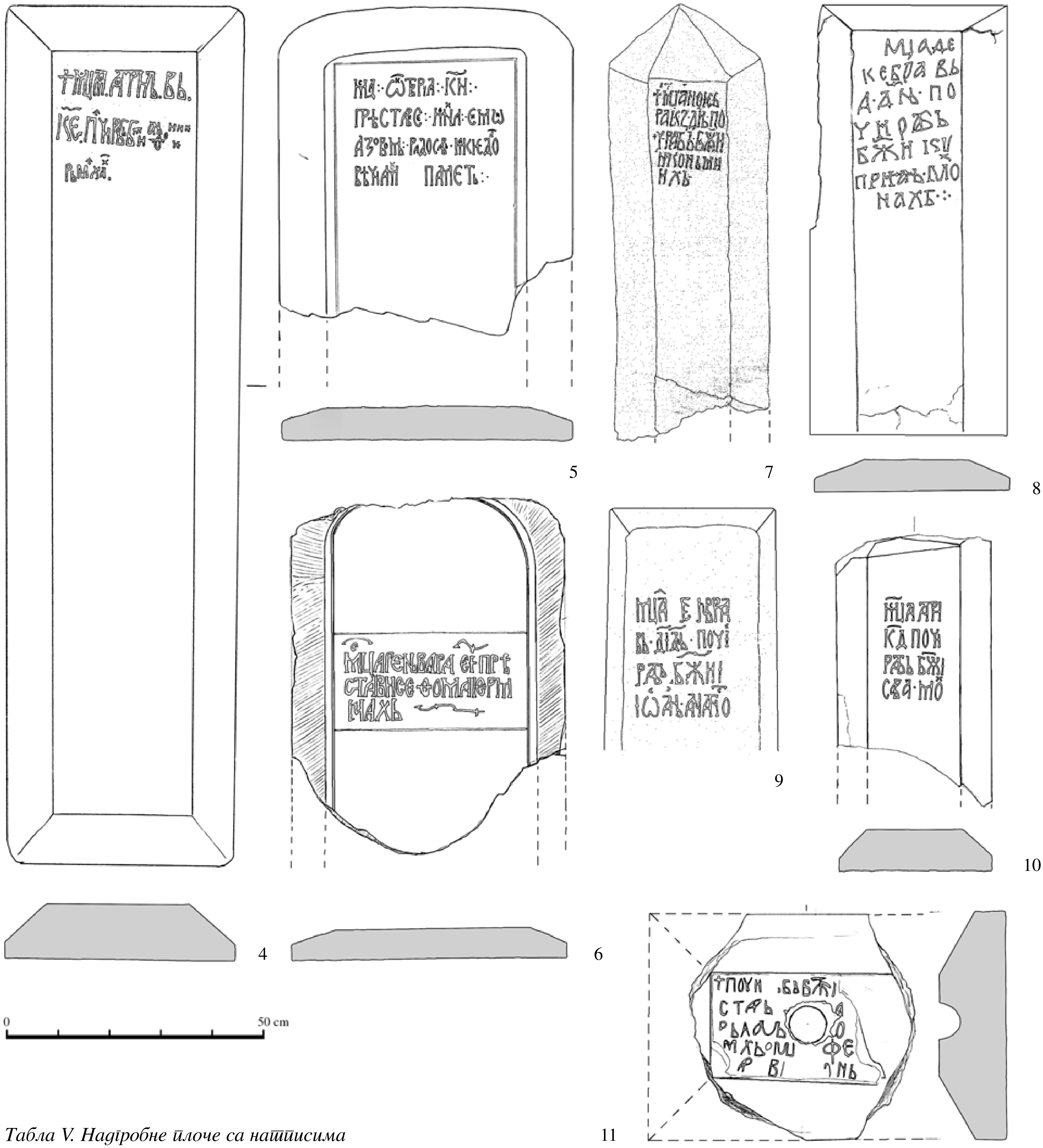

Табла V. Надгробне плоче са натписима

традиционалног карактера, како у погледу клесаног украса, тако и садржине натписа.

† вь лѣто ҂ѕ҃ р҃ н҃ є҃ прѣста[виє]
иωакѵмь рꙋ ...... [архи]
мандрить .....
.....т.....

Надīробна ӣлоча Никона монаха (Т. V, 7). Плоча је (димензија 65 цм /очувана дужина/ х 23 цм х 8 цм) пронађена у секундарном положају, код подзида иза апсиде Богородичине цркве.[21] Клесана је од сивкастог мермера, у облику издуженог правоугаоника закошених страна и доста рустично је обрађена. Судећи по архаичном изгледу угласто писаних слова натписа, у питању би могао да буде један од старијих студеничких надгробника, можда из прве половине 14. века.[22]

† м(ѣ)с(є)ца ноѥбра к҃з д(ь)нь по
чи рабь б(о)жи
никонь мн
ихь

Надīробна ӣлоча Киӣријана монаха (Т. V, 8). Плоча је (димензија 85 цм х 40 цм х 6 цм) пронађена у секундарном положају, у конструкцији гроба испод аркосолијума у спољној припрати Богородичине цркве. Исклесана је од жућкастог мермера, правоугаоног је облика, са благо закошеним ивицама. Текст натписа је исписан у седам неравно компонованих редова, а његове морфолошке одлике упућивале би на другу половину 14. века.[23]

м(ѣ)с(є)ца дє
кєбра вь
д҃· д(ь)нь· по
чи рабь б(о)жи кѵ
прꙗнь· монахь·⁘

Надīробна ӣлоча Саве монаха (Т. V, 10). Тачно место налаза није познато. До данас је сачуван горњи део плоче са натписом (димензија 55 цм /очувана дужина/ х 30 цм х 8 цм). Споменик је исклесан од белог мермера, а правилно уобличена слова су веома прецизно резана.

м(ѣ)с(є)ца апри(ла)
к҃д ·почи
рабь б(о)жи
сава· мо(на)х(ь)

Надīробна ӣлоча Јована монаха (Т. VI, 4). Тачно место налаза надгробника, исклесаног од белог мермера (димензија 82 цм х 47 цм х 7 цм), није познато. До данас је сачуван само десни део натписа, док је леви уништен рецентним преклесавањем – штоковањем. Садржина натписа је позната захваљујући калку урађеном педесетих година 20. века, када је плоча још увек била сачувана, па га је стога могуће реконструисати у целини.[24] Слова натписа су веома лепо и прецизно клесана, а поједина калиграфска решења слична су онима на гробној плочи јеромонаха Арсенија.[25]

м(ѣ)с(є)ц(а) но(є)бра к҃ д(ь)нь прѣ
стави сє монахь
iω(ван)ь вѣчнаꙗ ѥмꙋ
памєть

Надīробна ӣлоча Пахомија монаха (Т. VI, 1). Ближе место налаза није познато. До данас је сачуван само фрагмент плоче (димензија 45 цм /очувана дужина/ х 44 цм х 9 цм), клесане од жућкастог мермера. Споменик није до сада публикован.

м(ѣсє)ца фєрварꙗ· ѕ· д(ь)нь
прѣстави сє рабь х(ри)с(т)оѵ па
хомиѥ мнихь ⁖
мц

Надīробна ӣлоча Јована – Марӣина (Т. VI, 3). Ближе место налаза није познато. Од првобитне плоче, исклесане од белог мермера, преостао је само горњи део (димензија 38 цм х 32,5 цм х 7,7 цм), са делимично очуваним натписом и фрагментом клесаног украса, о којем је напред већ било речи. Слова натписа су плитко и доста грубо резана.[26]

. ...
прѣстави сє рабь [божи]
[i]ωань а зовомь мартинь ⁘

21 М. Јанковић, *Сīуденица – Боīородичина црква*, Археолошки преглед 23 (1982), 149.

22 Д. Поповић, *Средњовековни надīробни сӣоменици у Сīуденици*, 499, сл. 12.

23 *Исīо*, 499, сл. 13; С. Ђурић, у: *Блаīо манасīира Сīуденице*, 118–119.

24 С. Ненадовић, *Сīуденички ӣроблеми*, Саопштења III (1957), 61, сл. 81.

25 Д. Поповић, *Средњовековни надīробни сӣоменици у Сīуденици*, 500, сл. 17; С. Ђурић, у: *Блаīо манасīира Сīуденице*, 119.

26 *Исīо*, 119, сл. 112.

Надгробна плоча монаха Симона – Радослава Македола (Т. V, 5). Ближе место налаза није познато. Сачувана је горња половина плоче, клесане од белог мермера (димензија 65 цм /очувана дужина/ x 58 цм x 6 цм). Натпис у четири реда је веома прецизно клесан, са декоративно уобличеним словима, чија морфолошка својства упућују на 15. век.[27]

м(ѣ)с(є)ца ∴ ѡкт(о)врїа ∴ ⷦи ∴
прѣстави сє монаχ(ь) ∴ симѡн(ь)
а зовомь ∴ радосавь · макєдол
вѣчна м8 паметь

Фрагмент надгробне плоче са натписом (Т. V, 11). Споменик је пронађен у шуту Грађевине I. Плоча је (димензија 40 цм /очувана дужина/ x 44 цм x 13 цм) клесана од белог мермера у облику ниске зарубљене пирамиде. Очуван је само њен горњи део, који је накнадно преклесан за базу дрвеног дирека. Грубо клесан натпис је компонован у пет редова. Они теку по дужини плоче, што међу студеничким надгробницима представља јединствен случај. Услед знатних оштећења, јасно читљив је само први ред натписа.

† почи (р)абь б(о)жи …….

Остали надгробни натписи

Надгробна плоча анагноста Јована (Т. V, 9). Ближе место налаза није познато. Клесана од белог мермера, плоча је сада загубљена, а текст натписа је познат захваљујући калку који је педесетих година 20. века сачинио Светислав Мандић.[28] Надгробна плоча је обележавала гроб анагноста Јована, дакле, црквенослужитеља са звањем чтеца. На основу извора, зна се да су се чтеци, осим својим богослужбеним обавезама, могли бавити и преписивањем књига.[29] Уз надгробну плочу анагноста Георгија у манастиру Градац, студенички пример представља јединствено сведочанство овог чина међу српским фунерарним споменицима средњега века.[30]

м(ѣсє)ца гєнв(а)рїа
вь·ⷣі д(ь)нь ·почі рабь б(о)жиі
іѡaнь анагнос(ть)

Надгробна плоча Радала (Т. IV, 2). Споменик је пронађен 1952. године уз јужну страну спољне припрате Богородичине цркве.[31] У питању је репрезентативна надгробна плоча исклесана од белог мермера, у виду веома издуженог а уског правоугаоника, благо закошених стра-

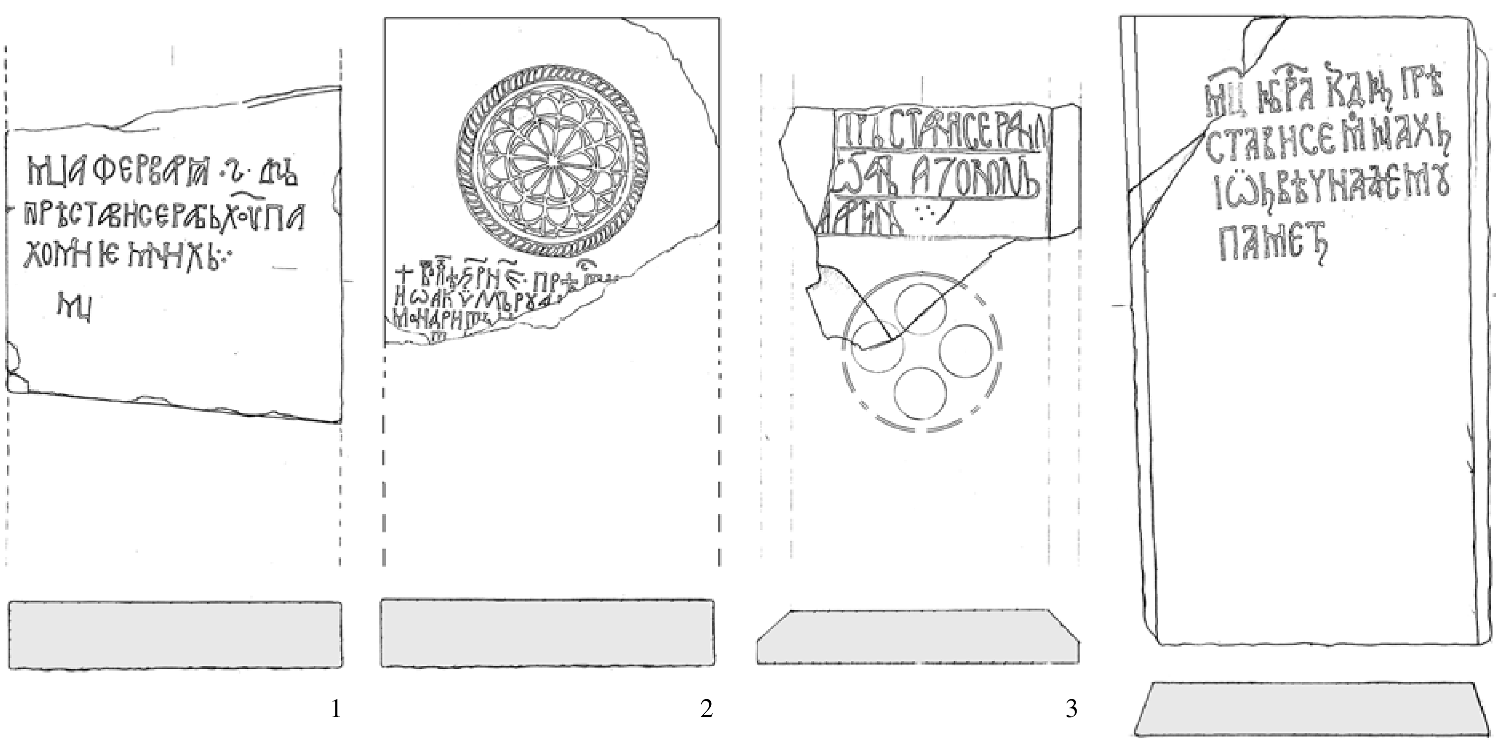

1 2 3 4

Табла VI. Надгробне плоче са натписима (Р 1:10)

на (димензија 195 цм х 40–30 цм х 11 цм). Опширан натпис, у дванаест редова, веома лепо је клесан, са појединим морфолошким решењима која упућују на другу половину 14. века.[32]

Натпис је вишеструко занимљив и са становишта његове садржине. На првом месту, пада у очи да он, сасвим неуобичајено, почиње именом упокојеног, очигледно лаика, које је дато у скраћеном облику и вероватно гласи Радало. Сам текст натписа преузет је из Октоиха – то је сједален, 6. гласа, што се пева сваког уторка на јутрењу, осим о Великим празницима. Његова есхатолошки интонирана порука, која опомиње на Страшни суд, а изречена у првом лицу, у потпуном је складу са фунерарном функцијом споменика.[33] Са тог становишта, Радалова плоча је од посебне важности за шире познавање текстуалних извора коришћених приликом састављања надгробних натписа. На основу увида у сачуване примере произлази да репертоар тих предложака није био нарочито широк. Далеко највећи број натписа чине једноставне формуле, које садрже основне податке о упокојеном и молбу за вечни помен. Знатно ређе се јављају цитати из погребних стихира или псалама, какав је случај са натписом на гробној плочи Родопа из Дренице[34], или *memento mori* топоси, попут опширног натписа уклесаног на гробној плочи протовестијара Томе Борислава у манастиру Сопоћани.[35] У том погледу, најближу аналогију Радаловом споменику у Студеници представља надгробна плоча монаха Дионисија из манастира Градац, чији натпис, уз једну *memento mori* формулу, такође садржи стих преузет из Октоиха.[36]

грѣшни р(а)дало
помишлаю
д(ь)нь онь стра
шни и плачоу
се дѣганими
люкавихь ка
ко отвещаю
бѣсм(ѣ)ртномоу
ц(а)роу ким(ь) дрь
зновениюмь
вьзроу на с8
дию бль(8)д(н)и азь

Надгробна плоча рабе божје Анастасије (Т. IV, 1). Као што је напред већ истакнуто, то је међу студеничким надгробним споменицима најрепрезентативнији примерак када је у питању репертоар клесаног украса, као и занатско умеће мајстора. Плоча је (очуваних димензија 143 цм /очувана дужина/ х 52 цм х 12 цм) клесана од бледосивог мермера и има благо закошене ивице, а у њеном средишњем делу компонован је натпис у четири реда. Овај надгробник је обележавао гроб укопан 2,5 м јужно од Цркве Св. Николе, у коме су пронађени дислоцирани остаци женске особе сахрањене у дрвеном ковчегу. У време када је откривен, гроб је, без ваљаних разлога – само на основу имена упокојене, приписан Немањиној супрузи Ани, у монаштву Анастасији.[37] Такво гледиште, убрзо подвргнуто критичком преиспитивању, коначно је оповргнуто након открића гроба уз јужни зид унутрашње припрате у Богородичиној цркви, који је поуздано идентификован као Анастасијин.[38]

Новија истраживања су довела у питање још једну предрасуду везану за поменути гроб, односно за статус сахрањене личности. Наиме, увреженом мишљењу да је „раба божја Анастасија“ била монахиња противуречиле би неколике околности. То је на првом месту чињеница да је покојница вероватно била сахрањена са накитом, што је свакако разлог за раскопавање гроба ради пљачке, о чему сведочи дислоциран положај њених скелетних остатака.

27 Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, 500–501, сл. 18 (са старијом литературом и коментаром имена Радослав Македол); С. Ђурић, у: *Благо манастира Студенице*, 119.

28 Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, 500–501, нап. 49, сл. 20.

29 Р. Милошевић, *Аналости*, у: Лексикон српског средњег века, ур. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 13 (са старијом литературом).

30 Д. Поповић, *Градачки надгробни натписи*, 53–54.

31 С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, 60.

32 Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, 501–502; Г. Томовић, *Морфологија*, 22–23, бр. 62.

33 Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, 501–502 (са референтном литературом).

34 Г. Томовић, *Морфологија*, бр. 110.

35 Д. Поповић, *Прилог познавању средњовековних надгробних плоча у манастиру Сопоћани*, Новопазарски зборник 7 (1983), 47–49.

36 Иста, *Градачки надгробни натписи*, 54–56.

37 М. Радан-Јовин, *Црква св. Николе и стари конак у Студеници*, 76–77, сл. 3; Иста, *Студеница*, Саопштења XII (1979), 38–43, сл. 14.

38 Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, 493–494; Иста, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 32–34 (са старијом литературом).

Сл. 1. Надгробна плоча монаха Томе

Осим тога, треба подсетити да су на некрополи око Цркве Св. Николе, осим Анастасијиног, пронађени и други укопи са налазима накита као гробним прилозима у којима су, без сумње, биле сахрањене властелинке. Стога на добрим разлозима почива гледиште да поменута некропола у оквиру студеничког комплекса представља засебну целину, која није била предвиђена искључиво за монашке сахране.[39] Ово питање, вишеструко важно и занимљиво, свакако заслужује даља, детаљна разматрања.

м(ѣсє)ца фєвьрарꙗ
вь к҃ почи ра
ба б(о)жиꙗ а
настасиꙗ

Сасвим је извесно да садашњи инвентар студеничких надгробних плоча пружа непотпун увид у бројчано стање и типологију ових споменика, као и сталешку припадност личности чије су гробове обележавали. Тако је одавно изгубљен занимљив гробни белег неког челника Милоша, чији је натпис делимично познат на основу преписа са краја прошлог века: **мца юлиꙗ .... дьнь прѣстави се рабь бжи їwань зовомь милош .... челникь мѣста сего .... вѣчна кмоу паметь.**[40]

* * *

Међу српским манастирским некрополама из средњовековног раздобља студеничкој без сумње припада посебно, штавише, водеће место. Та чињеница не изненађује када се имају у виду висок ранг и вековни континуитет живота Немањине задужбине. Управо то дуго трајање је основни разлог што је у манастиру, упркос његовим многим разарањима и преправкама, до данас сачувано педесетак средњовековних надгробних плоча. Њихови облици, клесани украси и епиграфска својства би указивали да су настајале у ширем временском распону – од краја 13. до средине 15. века. Иако се не могу сматрати кохерентном скупином споменика, студенички надгробници свакако представљају релевантан узорак за шире разматрање фунерарних споменика на средњовековним манастирским некрополама, а посебно оним на простору југозападне Србије.

Посматране у том, ширем контексту, географском као и хронолошком, студеничке надгробне плоче могу се сматрати карактеристичним представником једне особене скупине сепулкралних споменика. Њихова заједничка својства потичу отуда што су, по правилу, дела студеничких клесарских радионица везаних за мајдане квалитетног мермера на планини Радочелу. Управо коришћење тог, племенитог материјала, погодног за полирање и прецизан клесарски рад, издваја ову скупину споменика од рустичних гробних белега који преовлађују на некрополама југозападне Србије. Са становишта типологије, присуства клесаног украса и натписа, студеничке гробне плоче су без сумње врхунски репрезент поменуте појаве у свим битним аспектима. На првом месту, оне показују убедљиву превласт једноставних споменика, рађених без икаквог украса као и сведеност у избору њихових облика. То исто важи и за репертоар клесане декорације, коју чини неколико карактеристичних мотива, као што су крстови, „астрални“ симболи или вегетабилне представе различите стилизације. Без сумње најзанимљивији студенички надгробници, они са натписима представљају незаобилазну грађу за проучавање текстуалних предложака коришћених на гробним споменицима, па стога и важан извор за потпуније разумевање фунерарне праксе и есхатолошких схватања епохе. Најзад, студеничке гробне плоче –

од којих дванаест припада монасима а три лаицима – пружају занимљиве податке за проучавање друштвеног статуса личности које су сахрањиване у манастирском комплексу.

Осим једног, поменутог изузетка, у комплексу манастира Студенице нису се сачувала гробна обележја из раздобља османске власти. Очигледно је да у том раздобљу, у осиромашеном и опустошеном манастиру није више било могућности да се монашки гробови обележавају на трајни начин. Нов замах у фунерарној пракси запажа се тек доцније, у време обнова манастира током 18. века, када се поново појављују надгробне плоче, а међу њима и неке луксузно обрађене. Карактеристично је да се ови споменици подижу не само над монашким гробовима већ и мирским личностима, које су, вероватно, својим прилозима стекле привилегију да се сахране у манастирској порти. Ови, вишеструко занимљиви надгробници представљају проблем за себе, који свакако завређује посебну студију.

39 В.: поглавље *Црква св. Николе*, стр. 74–77.

40 *Белешке из манастира Студенице*, Споменик СКА XIX (1892), 73.

Danica POPOVIĆ

MEDIEVAL GRAVE SLABS AT STUDENICA

Summary

THE BURIAL GROUND within the monastic complex of Studenica with some fifty grave slabs that have survived into our times holds a special place among the medieval Serbian monastic graveyards. The shapes, carved decoration and epigraphic features of these grave markers show that they span a period from the end of the 13th century until the middle of the 15th century. Even though they cannot be considered a coherent group of monuments, they do share some features. Above all, they were crafted by the Studenica stone carving workshops which used good quality marble quarried on nearby Mt Radočelo. The use of this noble material which lends itself to polishing and precision carving distinguishes this group of monuments from the crude grave markers predominant in village cemeteries. In that sense, the Studenica grave slabs may be taken as representative of the distinctive group of "luxury" sepulchral monuments typical of southwest Serbia.

The Studenica grave slabs show little variation in form and may be divided into two basic types: 1) elongated rectangular slabs with straight or arched narrower sides; and 2) elongated rectangular slabs with bevelled lateral edges, i.e. isosceles-trapezium-sectioned, of which few have arched upper sides (Pls. I, II). To these two types belong both by far the most numerous anepigraphic monuments and those that bear inscriptions or carvings.

The repertoire of ornaments occurring on the Studenica grave slabs is also quite simple and limited to a few motifs. The standard motifs are the cross, variously stylised, and a motif which may be conditionally described as "astral", such as circles, rosettes and the so-called "revolving sun" (Pls. III, IV, VI). The most elaborate is the ornament carved on the grave slab of "God's servant" Anastasia: an eight-petal flower and the Tree of Life in the form of a palmette on a stepped pedestal, recognisable symbols of blooming and rebirth as metaphors of the heavenly abode of the righteous (Pl. IV).

Undoubtedly the most interesting of the Studenica sepulchral monuments are those that bear inscriptions (Pls. V, VI). Of the fifteen such monuments, whole or fragmented, as many as twelve marked the graves of monks, while three were set up for lay persons. Apart from providing valuable epigraphic evidence, the inscriptions are remarkably useful for tracing the textual sources that inspired gravestone inscriptions and thus for understanding the funerary practices and eschatological notions of the epoch. Finally, the Studenica grave slabs provide interesting information for the study of the social status of the persons who had the right, or were granted the privilege, to be buried within the monastery's walls.

List of illustrations:

Table I. Types of grave slabs
Table II. Types of grave slabs
Table III. Grave slabs with carved ornament
Table IV. Inscribed grave slabs
Table V. Inscribed grave slabs
Table VI. Inscribed grave slabs
Fig. 1. Grave slab of monk Thomas

Немања МАРКОВИЋ

Исхрана у манастиру Студеници: археозоолошка сведочанства

ОРГАНИЗАЦИЈА СВАКОДНЕВНОГ живота монашких заједница током средњег века представља инспиративно поље истраживања, у којем активности у вези са исхраном заузимају нарочито значајно место. Наша сазнања о овом важном аспекту свакодневице потичу, с једне стране, из манастирских типика и дародавних повеља, а, с друге, из резултата археолошких истраживања у манастирским комплексима. У случају манастира Студенице, захваљујући Студеничком типику и дародавним повељама, реконструкција исхране манастирског братства има јасне постулате, будући да уз одредбе којима се регулише живот братства постоји и евиденција економских добара, попут добрих ловних и риболовних места, шума, обрадиве земље итд., што су све потенцијални извори података. Из концепта духовног устројства манастира и из његове економске основе проистичу две врло важне карактеристике, које чине кључ реконструкције исхране у манастирима. Прва важна карактеристика је да је монашка трпеза, по Типику, организована у складу с периодима постова, а друга – да манастири имају своје економије (манастирска властелинства) на којима производе храну биљног и животињског порекла и тиме представљају мање-више независну економску јединицу у средњовековном друштву.

Уз осврт на расположиве податке из писаних докумената, у овом раду су представљени резултати археозоолошке анализе скелетних остатака животиња који потичу са археолошких истраживања у комплексу манастира Студенице. Циљ рада је да се реконструише функционисање дела манастирске економије који се заснива на употреби животиња. Када је реч о средњовековним студијама, ова врста истраживања је код нас тек на почетку. До сада су публиковани резултати археозоолошких истраживања са само два налазишта са простора српских средњовековних земаља, и то из тврђаве Рас и из Градине на Трешњевици код Ивањице.[1] Ово истраживање, треће у низу, истовремено представља прво археозоолошко истраживање остатака фауне из православних средњовековних манастира уопште.[2]

Материјал и методе

Током вишедеценијског археолошког истраживања манастира Студенице сакупљена је велика количина скелетних остатака животиња. Фаунални остаци потичу из неколико целина: из Грађевине III, отпадног простора испод просторије 1 Грађевине V, отпадног простора над рушевинама грађевина V и VII, из два укопа са простора уз спољну страну југоисточног манастирског бедема, као и из укопаног отпадног простора у квадратима IX/4–5. Највећи део материјала потиче из четири затворене целине које су поуздано датоване: узорак из Грађевине III опредељен је у

1 Blažić 1999а; Блажић 1999б; Булатовић, Марковић 2013.

2 Захваљујем колегиници др Весни Бикић, из Археолошког института у Београду, проф. Весни Димитријевић и колегиници Јелени Булатовић, из Лабораторије за биоархеологију Филозофског факултета у Београду, на подршци и корисним сугестијама при изради овог рада.

другу половину 13. века (II хоризонт), узорак из отпадног простора испод просторије 1 Грађевине V – у прву половину 14. века (III-а хоризонт), из отпадног простора над рушевинама Грађевина V и VII – у последње деценије 14. и прву половину 15. века (III-б хоризонт), док је узорак са простора уз спољну страну југоисточног бедема шире датован у раздобље 14. и прве половине 15. века (III хоризонт). Нарочито богат је узорак материјала који потиче са простора уз спољну страну југоисточног бедема. Тамо су истражена два велика укопа која су дефинисана као отпадни простори. Будући да укопи имају исту функцију и да су истовремено настали, материјал из њих је посматран као један узорак. Такође, у оквиру укопа ближег југоисточној капији истражено је пет јама које чине саставни део тог отпадног простора. Како скелетни остаци животиња из јама не указују на посебност узорка, овај материјал је анализиран у контексту отпадног простора. У даљој анализи, а у циљу реконструкције начина употребе животиња током средњег века у манастирском комплексу, међусобно су упоређени узорци који су опредељени у II и III културни хоризонт. Циљ компарације је да се уоче сличности и/или разлике у начину коришћења производа животињског порекла у раздобљу од друге половине 13. до средине 14. века. Са њима је упоређен и узорак из отпадног простора у квадратима IX/4–5, опредељен у прву половину 19. века (VIII хоризонт), тако што је извршена основна археозоолошка анализа (одредба врсте и делова скелета).

У електронској бази, креираној у Мајкрософт аксес програму, приликом обраде скелетних остатака животиња из манастира Студенице бележени су подаци о појединачним животињским костима: таксон, део скелета, степен фрагментације, трагови тафономских процеса (горење, глодање, распадање и касапљење), анатомске особине које се односе на пол и старост (нпр: срастање епифиза дугих костију, ерупција и трошење зуба). Таксономска одредба је вршена помоћу примера из литературе[3] и из компаративне збирке Лабораторије за биоархеологију Одељења за археологију на Филозофском факултету у Београду. Где је то било могуће, кости су мерене по стандардизованом систему А. фон ден Дриш.[4] Материјал је анализиран кроз релативну заступљеност врста на основу броја одређених примерака – НИСП, старосну структуру, величину животиња, функцију антропогених трагова и реконструкцију тафономских процеса. Старосна структура домаћих животиња установљена је на основу степена сраслости епифиза посткранијалног скелета и избијања/трошења зуба у мандибулама. При утврђивању старости на основу срастања епифиза, кости су подељене у три групе.[5] У прву групу спадају епифизе које прве срастају, у јувенилном периоду, око прве (код овце, козе и свиње), односно до друге године живота (код говечета). У другој групи су епифизе које срастају у субадултном добу, док су у трећој оне које срастају најкасније, у адултном добу, после 36. односно 42. месеца живота (код говечета).[6] Приликом утврђивања старосне структуре овце и козе, њихови остаци су посматрани заједно. Услед веома сличне морфологије скелета, велики део примерака није одређен до врсте већ је остао у категорији овца/коза. Утврђена старосна структура домаћих животиња на основу срастања епифиза је изражена кривом преживљавања (енг. survivorship curve).

Анализом трагова тафономских процеса је покушано да се реконструише брзина депоновања материјала. Трагови зуба месождера (паса) и глодара на костима представљају део тафономских процеса који су се одиграли пре похрањивања материјала. На основу образаца касапљења и заступљености скелетних елемената реконструисан је начин употребе животиња.

Резултати археозоолошке анализе

Остеолошки материјал је прикупљан ручно. Укупан узорак чини 8536 целих и фрагментованих костију, од којих је 2483 одређено до врсте. Компаративна анализа је извршена на 1907 целих и фрагментованих костију животиња из стратиграфски поузданих и јасно датованих средњовековних целина. Идентификовано је осам домаћих и десет дивљих врста. Од домаћих животиња то су: овца (*Ovis aries*), коза (*Capra hircus*), говече (*Bos taurus*), коњ (*Equus*

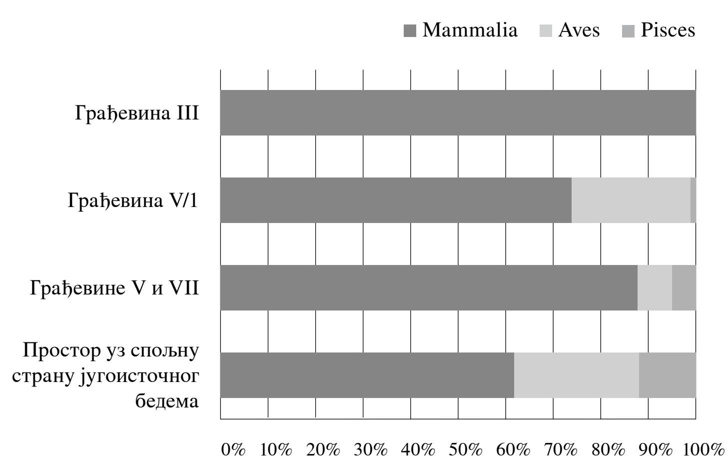

Сл. 1. Процентуална заступљеност сисара, птица и риба у средњовековним целинама манастира Студенице

caballus), домаћа мачка (*Felis catus*), кокошка (*Gallus domesticus*), патка (*Anas domesticus*), гуска (*Anser anser domesticus*), а од дивљих: јелен (*Cervus elaphus*), зец (*Lepus europeus*), орао (*Aquila* sp.), голуб (*Columbia livia*), паструга (*Acipenser stellatus*), руска јесетра (*Acipenser gueldenstaedtii*), моруна (*Huso huso*), сом (*Silurus glanis*), штука (*Esox lucius*) и шаран (*Cyprinus carpio*).[7] Остаци сисара из средњовековних целина су у односу на птице и рибе значајно бројнији (сл. 1). Домаће животиње су бројније од дивљих, и њихови остаци чине око 90%. Најзаступљенији су остаци економски најзначајнијих врста домаћих животиња: овце, козе, свиње и говечета. Висок проценат скелетних остатака кокошке документован је узорцима из просторије 1 Грађевине V и из отпадног простора уз спољну страну бедема. Остала живина (патка и гуска) заступљена је са мање од 1% (табела 1). Најзаступљенија дивља врста је зец, док је од јелена, у узорку из отпадног простора над рушевинама грађевина V и VII, пронађен само један фрагмент парошка, чија боја и структура указују да потиче од одбаченог рога, а не од рога уловљене животиње.

Рибљи остаци су присутни у следећим целинама: отпадном простору испод просторије 1 Грађевине V, отпадном простору над рушевинама грађевина V и VII и на простору уз спољну страну манастирског бедема. Идентификоване су три врсте из породице Аципенсерида (моруна, паструга и руска јесетра), једна из породице Ципринида (шаран) и

	Грађевина III		**Грађевина V/1**		**Грађевине V и VII**		**Простор уз спољну страну југоисточног бедема**	
Таксон	НИСП	%	НИСП	%	НИСП	%	НИСП	%
говече (*Bos taurus*)	28	16	18	4.3	92	10.3	38	8.8
домаћа свиња (*Sus domesticus*)	28	16	69	16.7	167	18.7	49	11.3
овца/коза (*Ovis/Capra*)	89	51	166	40.1	419	47	137	31.7
овца (*Ovis aries*)	19	11	27	6.5	58	6.5	28	6.4
коза (*Capra hircus*)	4	2.3	9	2	30	3.3	3	0.6
домаћа мачка (*Felis catus*)	/	/	2	0.4	/	/	/	/
европски јелен (*Cervus elaphus*)	/	/	/	/	1	0.1	/	/
зец (*Lepus europaeus*)	4	2.3	12	2.9	17	1.9	13	3.0
кокошка (*Gallus domesticus*)	/	/	91	22	50	5.6	86	19.9
патка (*Anas domesticus*)	/	/	3	0.7	3	0.3	1	0.2
гуска (*Anser anser domesticus*)	/	/	/	/	4	0.4	1	0.2
голуб (*Columiba livia*)	/	/	1	0.2	/	/	3	0.6
орао (*Aquila* sp.)	/	/	/	/	/	/	1	0.2
Anatidae	/	/	3	0.7	/	/	2	0.4
Phasanidae	/	/	9	2.1	5	0.5	13	3
Aves indet.	/	/	/	/	2	0.2	4	0.9
паструга (*Acipenser stellatus*)	/	/	/	/	/	/	1	0.2
руска јесетра (*Acipenser gueldenstaedtii*)	/	/	/	/	2	0.2	/	/
моруна (*Huso huso*)	/	/	/	/	5	0.5	3	0.6
сом (*Silurus glanis*)	/	/	3	0.7	29	3.2	10	2.3
штука (*Esox lucius*)	/	/	/	/	1	0.1	/	/
шаран (*Cyprinus carpio*)	/	/	/	/	4	0.4	34	7.8
Cyprinide	/	/	/	/	1	0.1	1	0.2
Pisces indet.	/	/	/	/	1	0.1	3	0.6
Укупно	**172**	**100**	**413**	**100**	**891**	**100**	**431**	**100**

Табела 1. Заступљеност различитих таксона животиња у средњовековним целинама манастира Студенице (НИСП)

	Bos taurus				**Ovis/Capra**				**Sus domesticus**			
анатомске регије	Грађевина III	Грађевина V/1	Грађевине V и VII	Простор уз спољну страну југоисточног бедема	Грађевина III	Грађевина V/1	Грађевине V и VII	Простор уз спољну страну југоисточног бедема	Грађевина III	Грађевина V/1	Грађевине V и VII	Простор уз спољну страну југоисточног бедема
кранијални скелт	/	3	8	/	23	51	112	26	8	17	32	8
труп	6	1	9	7	8	1	9	11	1	1	3	5
проксимални делови ногу	7	2	25	17	49	98	249	87	15	40	106	33
дистални делови ногу	15	12	50	14	32	52	137	44	4	11	26	10
Укупно (НИСП)	28	18	92	38	112	202	507	168	28	69	167	56

Табела 2. Заступљеност анатомских регија економски најзначајнијих врста животиња

једна из породице Силурида (сом). Аципенсеридне врсте риба имају хрскавичав скелет и једино су им скелет главе и коштане плоче окоштали. У материјалу из средњовековних целина манастира Студенице заступљени су фрагменти кранијалних делова скелета моруне, паструге и руске јесетре, што указује на чињеницу да су до манастирске кухиње стизале целе рибе. Од костију шарана и сома су присутни кранијални и посткранијални делови скелета.

Фрагментованост скелетних елемената и трагови касапљења указују на место клања животиња и на даље дистрибуирање делова тела.[8] У циљу добијања информација о начину набавке меса домаћих животиња, скелетни елементи овце/козе, говечета и свиње из средњовековних целина подељени су у четири анатомске регије (групе). Овај метод може дати одговор на питање да ли су у манастир стизале целе животиње или су допремани само делови тела богати месом. Прву групу чине кости главе и доње вилице, другу – пршљенови и ребра, трећу – проксимални делови предњих и задњих ногу (скапула, хумерус, радијус, улна, пелвис, фемур и тибија), а четврту – дистални делови предњих и задњих ногу (метакарпус, метатарзус и фаланге). Скелетни елементи из свих анатомских група заступљени су у узорцима из отпадног простора над рушевинама грађевина V и VII. Кранијални делови скелета говечета нису присутни у узорцима из Грађевине III и са отпадног простора уз спољну страну бедема, али су у тим целинама заступљени дистални делови ногу (табела 2). Заступљеност делова скелета овце, козе и свиње указује да су у манастирску кухињу доношене целе животиње и да су у њој даље припремане. У случају говечета не треба искључити могућност да су, осим целих животиња, стизали и само делови тела богати месом.

Антропогена активност на костима је присутна у виду трагова касапљења на 17% примерака. На основу поменутих трагова је закључено да су приликом припремања хране коришћене две врсте месарских алатки. Кратки и дуги урези на дугим костима настали су од металних ножева, док трагови одсецања на зглобовима дугих костију, на пршљеновима, ребрима, карлицама и лопатицама указују на нешто масивније алатке, као што су сатаре или секире. Трагови касапљења се налазе на костима овце, козе, говечета, свиње, зеца, кокошке и риба (моруне, руске јесетре, шарана и сома).

У укупном узорку скелетних остатака животиња налази се 8% целих костију. Већину тих примерака (73%) чине кратке кости, као што су фаланге, карпалне и тарзалне кости, док су кранијалне кости, кости предњих ногу и пршљенови углавном фрагментовани. Фрагментација је резултат касапљења и разбијања костију да би се извадила срж, ненамерног гажења и других људских активности, као и физичко-хемијских фактора. Трагови распадања узрокованог физичким и хемијским условима којима је кост била изложена налазе се на 12% идентификованих примерака, што значи да је највећи број костију врло брзо похрањен у седимент, чије хемијске особине нису агресивно деловале на материјал. Кости које су гореле на висо-

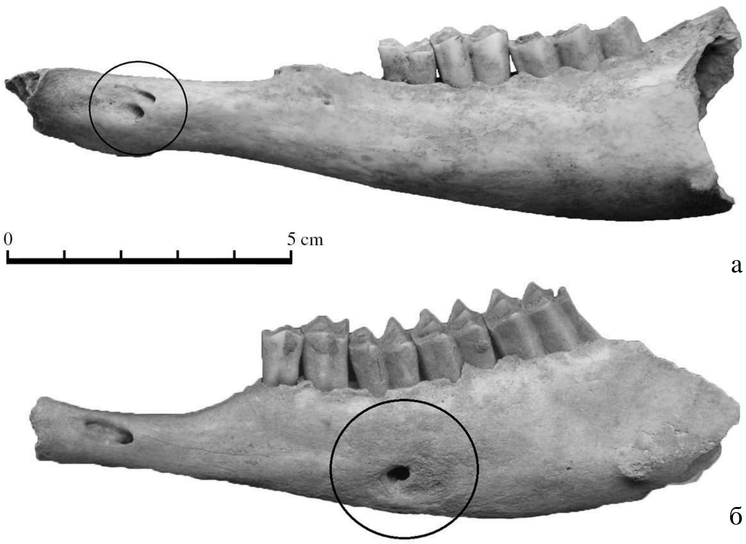

а

б

Сл. 2. а) Дупли foramen mentale *код овце;*
б) Дренажна фистула на мандибули овце

ким температурама, какве се развијају на директном пламену ватришта или током пожара, заступљене су са 9,5%. Нагорели крајеви, који указују на припремање хране (печење), примећени су на 1,2% примерака. Трагови глодања, углавном паса, примећени су на 5% идентификованих примерака, а глодара на 0,6%.

Сличан тренд као у целинама из средњовековних хоризоната прати по заступљености домаћих животиња и узорак из отпадног простора у квадратима IX/4–5, који је опредељен у VIII културни хоризонт (прва половина 19. века). Узорак чини 576 примерака за које је одређена врста. Овца и коза су најзаступљеније, са 358 (62%) примерака, затим следе говече, са 203 (36%), домаћа свиња, са 10 (1,2%) и коњ, са 5 (0,8%).

Резултати анализе палеопатолошких промена

Идентификовано је 11 примерака са патолошким променама и један примерак (мандибула овце) са конгениталном аномалијом. Мандибула овце са дуплим менталним отвором (*foramen mentale*) потиче из узорка са простора уз спољну страну југоисточног бедема (сл. 2а). Остале патолошке промене биле су стечене природе, и то у облику инфламаторних, дегенеративних и трауматских лезија. Приликом макроскопске анализе материјала примећене су следеће промене на једној максили и на три мандибуле овце/козе са простора уз спољну југоисточну страну бедема: неправилно трошење зуба, губитак зуба током живота услед парадонтопатије, зубни каменац, каријес и перидонтитис/остеомијелитис мандибуле (сл. 2б). Све наведене патолошке промене су мултифакторијалног карактера, али најчешће се повезују са начином исхране животиња.[9] У истом узорку била су и два фрагментована хумеруса овце са егзостозама на дисталним зглобним површинама – променама које представљају знак артритичног обољења, затим фрагмент ребра домаће свиње са зараслом фрактуром. Друге абнормалне промене у виду алтерације биле су различити облици егзостоза на једном метакарпусу и на три фаланге говечета из узорка са отпадног простора над рушевинама грађевина V и VII. Осим налаза егзостоза, на фалангама говечета су утврђене и артикулационе депресије – промене које су последица остеохондрозе, наследних и различитих егзогених фактора.[10] Главни етиолошки фактор патолошких промена на зубима и мандибулама малих преживара је последица неправилног и неадекватног начина исхране. Пролиферативне, хипертрофичне и хроничне остеопатолошке лезије у форми егзостоза, остеофита и ентезопатија на костима говеда јесу последица интензивне употребе тих животиња за вучу товарних кола и/или плуга.[11]

Начин употребе домаћих животиња

На основу старосне и полне структуре може се установити да ли су домаће животиње коришћене за производњу млека, меса, вуне, или као животиње за вучу.[12] Старосну

3 Boessneck 1969; Schmid 1972; Payne 1985; Prummel, Frisch 1986; Cohen, Sejeantson 1996; Halstead et al. 2002; Zeder, Lapham 2010; Zeder, Pilaar 2010; Lepiksaar 1994; Radu 2005.

4 Driesch 1976.

5 Reitz, Wing 1999, 194.

6 Време срастања епифиза посткранијалног скелета код овце/козе, говечета и свиње преузето је из: Schmid 1972. и Silver 1969. Време избијања млечних и сталних зуба код овце, говечета и свиње преузето је из: Silver 1969.

7 Захваљујем колегиници Ивани Живаљевић, из Лабораторије за биоархеологију Филозофског факултета у Београду, на помоћи при одређивању рибљих врста.

8 O'Connor 2000, 68.

9 Baker, Brothwell 1980; Maldre 2008.

10 Thomas, Johannsen 2011.

11 Bartosciewitz et al. 1997; Bartosciewitz 2013, 143–154; Marković, Bulatović 2013.

12 Vigne, Helmer 2007, 16.

структуру овце/козе на основу избијања и трошења зуба у мандибули, услед величине узорка, било је могуће извршити на материјалу из отпадног простора просторије 1 Грађевине V и из отпадног простора над рушевинама грађевина V и VII (сл. 3а). Највећи проценат мандибула из посматраних целина припада адултној категорији. Друга група по процентуалној заступљености су мандибуле из јувенилне категорије, док је најмањи проценат у субадултној категорији. Старосна структура на основу срастања епифиза на материјалу из поменутих простора прати тренд утврђене структуре на основу зуба. Јувенилно старосно доба је у оба узорка преживело око 62% оваца и коза, а субадултно 33%, односно, месо се у великом проценту добијало од јединки старих између 6 и 36 месеци (око 48%), мада су клана и млађа јагњад. Резултати из узорка Грађевине III и са отпадног простора уз спољну страну југоисточног бедема разликују се од старосне структуре узорака из отпадног простора просторије 1 Грађевине V и грађевина V и VII. У случају Грађевине III, јувенилно старосно доба је преживело 74% оваца и коза, а субадултно 26%, док је у узорку са отпадног простора уз спољну страну југоисточног бедема 61% преживело јувенилно, а само 11% субадултно старосно доба. У оба случаја је приближно половина животиња заклана у субадултном добу старости (између 18 и 36 месеци) (сл. 3б). Резултати старосне структуре за овцу/козу указују на приметне разлике у стратегији експлоатације малих преживара током средњег века у манастиру Студеници. Наиме, резултати за узорке из отпадног простора просторије 1 Грађевине V и грађевина V и VII указују да је фокус гајења овце/козе био подједнак за месо као и за млеко и вуну, док је интензивно коришћење меса приметно на узорцима из Грађевине III и са отпадног простора уз спољну страну бедема. С обзиром на то да се те целине, односно целина отпадног простора испод поднице просторије 1 Грађевине V и целина над рушевинама грађевина V и VII, временски делимично преклапају (цео 14. век) са отпадним простором уз спољну страну бедема, није могуће прецизније одредити промене у начину коришћења малих преживара.

Просечна висина гребена овце, која је добијена на основу највеће дужине три метатарзуса из узорка који је опредељен у 14. век, износи 56,5 цм.[13] За израчунавање висине гребена козе била је само једна цела кост (метакарпус), из узорка који је опредељен у 14. век, и она за тај примерак износи 63,9 цм.[14]

Старосна структура говечета извршена је на основу степена срастања епифиза посткранијалног скелета. Услед малог узорка, од свега осам примерака који припадају адултном добу старости, на материјалу из просторије 1 Грађевине V није било могуће утврдити старосну структуру. Јувенилно старосно доба у случају Грађевине III преживело је 75% говеда, а субадултно 66%. У узорку са отпадног простора над рушевинама грађевина V и VII је 71% јединки преживело јувенилно, а 60% субадултно доба. Јувенилно старосно доба у случају узорака са отпадног простора уз спољну страну југоисточног бедема је преживело 75% говеда, а субадултно 62%.

У сва три узорка је највише говеда адултног старосног доба, односно највећи је проценат јединки које су клане као одрасле (око 62%) (сл. 4а). Крива преживљавања говечета указује да је оно гајено првенствено ради добијања млека и као радна снага. Један од показатеља коришћења

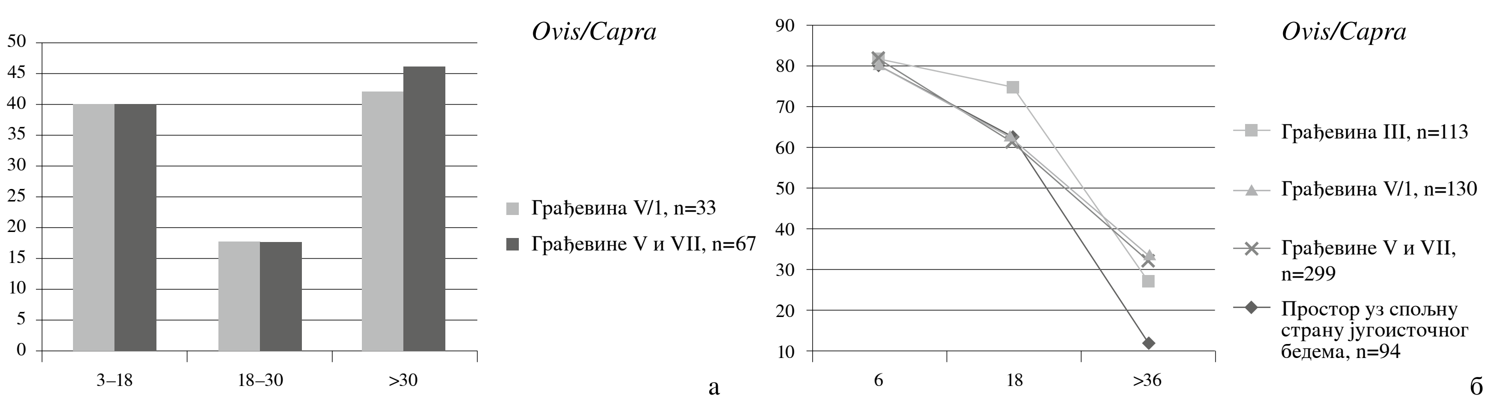

Сл. 3. а) Старосна структура овце/козе изражена у месецима на основу избијања и трошења зуба у мандибулама; б) крива преживљавања овце/козе (категорије су изражене у месецима)

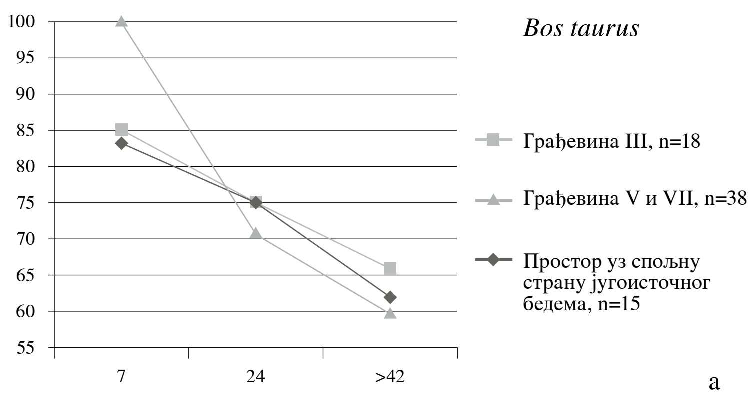

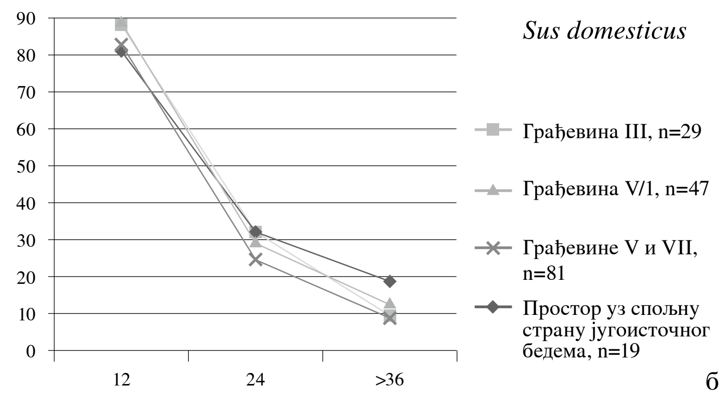

Сл. 4. а) Крива преживљавања говечета (категорије су изражене у месецима);
б) Крива преживљавања домаће свиње (категорије су изражене у месецима)

говечета као радне животиње јесу и патолошке промене на костима.

Висина гребена говечета је израчуната на основу највеће дужине једног метатарзуса који потиче из узорка опредељеног у 14. век, и износи 115,5 цм.[15]

Старосна структура домаће свиње је утврђена за пет мандибула из узорка Грађевине III, за 20 са отпадног простора над рушевинама грађевина V и VII и за четири примерка са отпадног простора уз спољну страну бедема. У сваком од три наведена узорка, највећи број јединки припада субадултној старосној категорији од 12 до 22 месеца. Старосна структура свиње на основу степена сраслости епифиза посткранијалног скелета приказана је кривом преживљавања на слици 4б. Јувенилно старосно доба у случају Грађевине III је преживело 32% свиња, а субадултно 10%, док је јувенилно доба у узорку из просторије 1 Грађевине V преживело 30%, а субадултно 13%. У узорку са отпадног простора над рушевинама грађевина V и VII је 25% свиња преживело јувенилно, а 9% субадултно старосно доба. Јувенилно старосно доба у случају узорка са отпадног простора уз спољну страну бедема је преживело 32% свиња, а субадултно 19%. Највећи проценат јединки у време клања био је субадултног старосног доба (око 57%). У конзумацији свињетине током средњег века у Студеници, фокус је био на јединкама старости од 12 до 24 месеца, односно до достизања оптималне тежине, када је количина меса највећа и кад је оно најквалитетније (сл. 4б).

Висина гребена домаће свиње је израчуната на основу највеће дужине једног калканеуса који потиче из узорка опредељеног у раздобље 14. и прве половине 15. века, и износи 62,5 цм.[16]

Дискусија и закључак

За проучавање исхране и односа према производима животињског порекла у манастиру Студеници, драгоцена су сазнања која налазимо у писаним документима, а посебно у сачуваним преписима Студеничког типика и Студеничке повеље,[17] као и у другим ктиторским повељама манастирима из тог доба.[18] Из њих сазнајемо да је од производа животињског порекла примарно било месо, што не изненађује с обзиром на то да је средњовековна српска држава обухватала пре свега брдско-планинске крајеве и да је стога њена главна привредна грана била сточарство. Узгојом ситне и крупне стоке бавио се највећи број становника, а било је и професионалних сточара, који се јављају под општим називом „власи“. Стока је била главно богатство, па је често, услед мањка новца, служила као средство плаћања. Највећи власници стоке, осим владара, били су властела и манастири.[19]

Писани документи указују на то да током средњег века у Србији има највише стада оваца, која се гаје заједно

13 Формула за израчунавање висине гребена овце по: Teichert 1975.

14 Формула за израчунавање висине гребена козе по: Schramm 1967.

15 Формула за израчунавање висине гребена говечета по: Matolcsi 1970.

16 Формула за израчунавање висине гребена свиње по: Teichert 1969.

17 Јовановић 1994.

18 Новаковић 1912.

19 Новаковић 1912, 310, 407, 411, 613.

с мањим бројем коза, а затим следе свиње, говеда, коњи, биволи и перната живина. У средњовековној Србији је велики значај придаван овчарству. Стална обавеза сточара била је гајење оваца и коња. Крда свиња су такође била бројна. Први турски попис у области Бранковића из 1455. године бележи око двадесет пет хиљада свиња, или просечно две и по свиње по породици. Највећи број свиња био је у селу Мачја Стена у Лапској нахији, са просеком од по девет јединки на једно домаћинство.[20] Бивола је било на поседима манастира Дечани, у долини Вардара и на Приморју.[21] Резултати археозоолошке анализе материјала из слојева од друге половине 13. до средине 15. века у манастиру Студеници указују да су овце и козе најбројније, а за њима следе свиње и говеда. Такав процентуални однос између домаћих врста се разликује од резултата археозоолошких анализа материјала са тврђаве Рас и Градине у Трешњевици. Наиме, у та два утврђења су најзаступљеније овце и козе, као и у случају Студенице, али се на другом месту по процентуалној заступљености налазе говеда, па за њима следе свиње.[22] Разлог за мању заступљеност свиња у тврђави Рас и утврђењу Градина у Трешњевици треба тражити у њиховој географској позицији.[23] Те две тврђаве су смештене на неприступачном планинском терену, где је овчарство и данас развијеније од свињарства.

Из Студеничке повеље сазнајемо да је стока набављана из области Старог Влаха о Михољдану.[24] Податак о набавци животиња можемо сматрати веродостојним, јер је јесен време када се стада враћају са планинских пашњака у села. Управо су јесен и зима годишња доба када власници стада највише продају своје производе. Овце и козе су гајене ради меса, млека и вуне, а на то указује њихова старосна структура. Сезоналност у набавци малих преживара из манастирских катуна је уочљивије у узорцима из Грађевине III и са отпадног простора уз спољну страну југоисточног бедема. Доња граница старости животиња у субадултној категорији је 18 месеци. Овце се јагње током фебруара месеца, па су до краја септембра јагњад стара око 7–8 месеци а о Михољдану наредне године око 19 месеци. Ово је један од могућих модела у стратегији набавке домаћих животиња и треба га узети са резервом, јер не треба заборавити да је један део домаћих животиња могао бити узгајан на манастирској економији. С друге стране, употреба говечета је више била усмерена на производњу млека и на његово коришћење као радне животиње, на шта указују старосна структура и резултати анализе палеопатолошких промена. Што се тиче употребе свиња ради добијања меса и других прерађевина (коже и масти), у фокусу су биле јединке између 12 и 24 месеци старости, и тај тренд је у Студеници константан од друге половине 13. до средине 15. века.

Током средњег века су у Европи гајене мале локалне расе домаћих животиња. У односу на римски период, величина животиња се смањује. У читавој Европи је популација говеда била хомогена, са висином гребена око 112 цм, односно за 30 цм мањом него у римском добу.[25] Просечна висина гребена оваца била је током средњег века нижа за 5 цм у односу на римски период, и износила је око 69,5 цм, док је просечна вредност за висину свиње била око 73 цм.[26] Резултати морфометријске анализе указују да су домаће животиње из средњовековних слојева манастира Студенице у погледу раста и величине биле уобичајене за тај период. Такође, резултати упућују и на то да су по величини биле сличне домаћим животињама са тврђаве Рас и Градине у Трешњевици.[27]

У целинама из 14. и прве половине 15. века идентификована је велика количина скелетних остатака домаће кокошке (табела 1). Међутим, и поред високог процента њене заступљености у узорцима из просторије 1 Грађевине V и са отпадног простора уз спољну страну југоисточног бедема, кокошка се не може сматрати економски значајнијом домаћом врстом од говечета или домаће свиње из истих узорака. То је и логично ако се има на уму да је количина производа која се добија од једног говечета или једне свиње неупоредиво већа од оне која се има од једне кокошке. О живини у унутрашњости Србије нема података у писаним документима, за разлику од Приморја, где су наполичари о празницима поклањали власницима земље по једну или две кокошке. На то да је живинско месо сматрано цењеном храном указује и податак да су о посетама Дубровнику српски владари служени овчијим и живинским месом.[28]

Осим једног примерка (фрагмент парошка рога) јелена, не рачунајући рибе, дивље животиње су заступљене само костима зечева. С тим у вези је интересантан податак из Грачаничке повеље, у којој се каже да је земљорадничко становништво са манастирског властелинства било дужно да три дана у години лови зечеве.[29] Таквих података нема у препису Студеничке повеље, али је оправдано претпоставити да је слична уредба постојала и практикована се и у Студеници.

Када је реч о употреби појединих врста, ваља подсетити на чињеницу да се од домаћих и дивљих (зеца) животиња, осим главних прехрамбених производа (меса, масти и лоја), добијала и кожа, односно крзно за прављење одеће.

Обрадом и штављењем коже и крзна бавили су се кожухари (стругуни) и крзнари, а постојали су и манастирски кожухари који су правили кожухе за потребе манастира.[30]

Између осталих прописа, у Студеничком типику се налазе и одредбе о исхрани, које су у истраживачком фокусу овог рада. Прописи о исхрани се искључиво односе на време постова, а њима се налаже исхрана строго по правилима Типика, без конзумирања животињског меса. Риба и плодови мора, уколико се нађу, конзумирани су током поста ретко и у одређеним данима. Врло је важно истаћи да у Студеничком типику нема података који се односе на исхрану у периодима између постова.[31] С друге стране, резултати археозоолошке анализе (старосна структура животиња, трагови касапљења и трагови горења као последице припремања хране) указују недвосмислено на то да је од друге половине 13. до средине 15. века у манастиру Студеници доста коришћено у исхрани месо домаћих животиња, пре свега овце, козе и свиње.

Риба је имала значајно место у исхрани монашких заједница током средњег века.[32] На основу сачуваних манастирских повеља се може закључити да су у периоду од 13. до 15. века сви значајни манастири имали не само своје рибњаке, риболовишта – преграђене делове реке у којима се ловила риба, већ и риболовце, људе специјализоване за риболов.[33] Осим из домаћих рибњака, риба је за посебне прилике и светковине набављана и са других страна. Примера ради, у Студеничкој повељи је записано да ктитор налаже да се за манастирску славу, Успење Пресвете Богородице (Велика Госпојина), набавља риба из Зете. Нарочито је била цењена дунавска риба, па се тако прописује да је игуман манастира дужан да пред празник Светог Симеона Мироточивог *шаље људе и на дунавску страну и на зетску и да купује рибу*, јер за тај празник позива владара.[34] О томе колико је заправо већ у 13. веку дунавска риба била цењена, и то не само у Србији већ и у Цариграду, најбоље сведочи текст „Посланичко слово" Теодора Метохита. Боравећи у Скопљу 1299. године, поводом преговора око удаје византијске принцезе Симониде за краља Милутина, он је био у прилици да се упозна са обичајима на српском двору као и са начином исхране у њему. Тако је забележио да *краљ (Трибала) нам шаље још и свеже и сушено воће (τα . . . ωραία και εξάκροδρύων) и најбоље њихове колаче као и комаде приготовљених риба, уловљених недавно у овдашњим рекама или у оним удаљеним, свежих или усољених, од оних великих и масних дунавских (απ'Ιστρου) што нам одавде ретко стижу и које се каткада траже али се не задесе баш свуда и свакамо*.[35]

У узорку скелетних остатака животиња из Студенице су, осим локално доступних врста риба (шарана, сома и штуке), пронађене и дунавске врсте (моруна, руска јесетра и паструга), о којима вероватно Теодор Метохит и пише. Те рибе су у Студеницу стизале целе, највероватније усољене. Међу остацима фауне нису идентификоване кости саломнидних врста риба (пастрмке). Река Студеница је и данас станиште поточне пастрмке, и с правом се може претпоставити да је у средњем веку било преграђених делова реке или манастирских рибњака у њеној близини. Одговор на питање о недостатку скелетних остатака пастрмке, који су веома ситни и фрагилни, пре треба тражити у тафономским карактеристикама узорка него у неконзумирању те рибље врсте у Студеници.

За владавине краља Милутина, у време када се Теодор Метохит као уважени гост на српском двору гостио рибом и другим ђаконијама, Србију је посетио још један путописац. Његови утисци су унеколико другачији, јер је забележио да *поменуто краљевство (Рашке) је богато житом, стоком и млечним производима, али оскудева у вину и риби*.[36] Како анонимни путописац није био гост ни краљевског ни племићког двора, а по свему судећи ни неког од манастира, његово виђење земље и живота становништва је настало највероватније у додиру са обичним светом, чији се начин исхране битно разликовао од јеловника владајуће елите. Може се закључити да је квалитетна риба првенствено била доступна одређеним друштвеним категоријама, на првом месту владарском двору, властели и манастирима.

20 Катић 1978, 57, 61.
21 Катић 1978, 50.
22 Blažić 1999a; Блажић 1999б; Булатовић, Марковић 2013.
23 Popović 1999; Булић, Црнчевић 2012.
24 Јовановић 1994, 147.
25 Bokonyi 1974, 134.
26 Блажић 1999б, 36–38.
27 Blažić 1999a; Блажић 1999б; Булатовић, Марковић 2013.
28 Спремић 2004, 119.
29 Павловић 1928, 133.
30 Мишић 2007, 154.
31 Јовановић 1994.
32 Захваљујем колеги историчару Миломиру Максимовићу на драгоценим коментарима при проучавању писаних података.
33 Мишић 2007, 89–102.
34 Новаковић 1912, 569.
35 Ђурић 1986, 114.
36 Живковић, Петровић, Узелац 2013, 123.

ЛИТЕРАТУРА

Baker, Brothwell 1980 – J. Baker, D. Brothwell, *Animal Diseases in Archaeology*, Academic Press, London 1980.

Bartosiewicz 2013 – L. Bartosiewicz, *Shuffling Nags, Lame Ducks, The Archaeology of Animal Disease*, Oxbow Books, Oxford 2013.

Bartosiewicz, Van Neer, Lentacker 1997 – L. Bartosiewicz, W. Van Neer, A. Lentacker, *Draught cattle: their osteological identification and history*, Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Annalen Zoölogische Wetenschappen 281, 1997.

Blažić 1999a – S. Blažić, *Ostaci životinjskih kostiju sa lokaliteta Ras – Gradina*, u: M. Popović, Tvrđava Ras, Arheološki institut, Beograd 1999, 439–445.

Блажић 1999б – С. Блажић, Остаци животињских костију са локалитета Рас – Градина, *Новопазарски зборник 23*, 1999, 29–53.

Boessneck, J. 1969 – J. Boessneck, Osteological Differences between Sheep (Ovis aries Linn.) and Goat (Capra hircus Linn.), in: D. Brothwell and E. Higgs (ed.), *Science in Archaeology: a survey of progress and research*, Thames and Hudson, London 1969, 331–358.

Bökönyi 1974 – S. Bökönyi, *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Akadémiai, Budapest 1974.

Булатовић, Марковић 2013 – Ј. Булатовић, Н. Марковић, Остаци животиња из средњовековног утврђења Градина – Трешњевица код Ивањице, *Зборник Народног музеја XXI-1*, 2013, 292–300.

Булић, Црнчевић 2012 – Д. Булић, Д. Црнчевић, Средњовековно утврђење на локалитету Градина у Радаљеву код Ивањице, *Историјски часопис LXI*, 2012, 67–103.

Vigne, Helmer 2007 – J. D. Vigne, D. Helmer, Was milk a “secondary product” in the Old World Neolithisation process? Its role in the domestication of cattle, sheep and goats, *Anthropozoologica 42 (2)*, 2007, 9–40.

Driesh von den 1976 – A. Driesh von den, *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*, Harvard University Peabody Museam, Cambridge 1976.

Ђурић 1986 – И. Ђурић, Теодор Метохит, у: *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, Београд 1986,114.

Живковић, Петровић, Узелац 2013 – Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, Београд 2013, 123.

Zeder, Lapham 2010 – M. Zeder, H. Lapham, Assessing the reliability of criteria used to identify postcranial bones in sheep, Ovis, and goats, Capra, *Journal of archaeological Science 37*, 2010, 2887–2905.

Zeder, Pilaar 2010 – M. Zeder, S. Pilaar, Assessing the reliability of criteria used to identify mandibles and mandibular theet in sheep, Ovis, and goats, Capra, *Journal of archaeological Science 37*, 2010, 225–242.

Јовановић 1994 – Т. Јовановић, Студенички типик: цароставник манастира Студенице, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1994.

Катић 1978 – Р. Катић, *Сточарство у средњовековној Србији*, Српска академија наука и уметности, Београд 1978, 50, 57, 61.

Lepiksaar 1994 – J. Lepiksaar, *Introduction to Osteology of Fishes for Paleo- and Archaeozoologists*, Göteborg 1994.

Maldre 2008 – L. Maldre, Pathological bones amongst the archeozoological material from Estonian towns, *Veterinarija ir Zootechnik 42 (64)*, 2008, 51–57.

Marković, Bulatović 2013 – N. Marković, J. Bulatović, Ploughing in Medieval Times on the territory of present-da Serbia, *Archeometriai Műhely X (3)*, 2013, 225–230.

Matolchi 1970 – J. Matolchi, Historische Erforschunge der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischen Knochenmaterial, *Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol. 87 (2)*, 1970, 89–37.

Мишић 2007 – С. Мишић, Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века, Београд 2007.

Новаковић 1912 – С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, СКА, Београд 1912.

O’Connor 2000 – T. O’Connor, *The archaeology of animal bones*, College Station: Texas A&M University Press 2000.

Павловић 1928 – М. Павловић, Грачаничка повеља, *Гласник Скопског научног друштва 3*, 1928, 127.

Payne 1985 – S. Payne, Morphological distinctions between the mandibular teeth of young sheep, Ovis, and goats, Capra, *Journal of Archaeological Science 12*, 1985, 139–147.

Поповић 1999 – М. Поповић, *Тврђава Рас*, Београд 1999.

Prummel, Frisch 1986 – W. Prummel, H. Frisch, A guide for the distinction of species, sex and body side in bones of sheep and goats, *Journal of Archaeological Science 13*, 1986, 567–577.

Radu 2005 – V. Radu, *Atlas for the Identification of Bony Fish Bones from Archaeological Sites*, Editura Contrast, Bucureşti 2005.

Reitz, Wing 1999 – E. J. Reitz, E. S. Wing, *Zooarchaeology*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.

Schramm 1967 – Z. Schramm, Long bones and heights in withers of goat, *Roczniki Wyzszej Szkoly Rolniczej w Poznaniu 36*, Poznan 1967, 89–105.

Schmid 1972 – E. Schmid, *Atlas of Animal Bones: for prehistorians, archaeologists and quaternary geologists*, Elsevier, New York 1972.

Silver 1969 – I. A. Silver, The ageing of domestic animals, in: D. Brothwell and E. Higgs (ed.), *Science in Archaeology: a survey of progress and research,* Thames and Hudson, London 1969, 283–302.

Спремић 2004 – М. Спремић, Јело и пиће, у: *Приватан живот у српским земљама средњег века*, ур. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 113–138.

Teichert 1969 – M. Teichert, Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei vor und frühgeschichtlichen Schwinen, Kuh-Archiv, 83, 1969, 273–292.

Teichert 1975 – M. Teichert, Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen, in: A. T. Clason (ed.), *Archaeozoological studies*, Amsterdam – Oxford – New York 1975, 51–69.

Thomas, Johannsen 2011 – R. Thomas, N. Johannsen, Articular depression in domestic cattle phalanges and their archaeologic relevence, *International Journal of Paleopathology 1*, 2011, 43–54.

Cohen, Serjeantson 1996 – A. Cohen, D. Serjeantson, *A manual for the identification of bird bones from archaeological sites*, Archetype Publications Ltd., London 1996.

Halstead, Collins, Isaakidou 2002 – P. Halstead, P. Collins, V. Isaakidou, Sorting the Sheep from the Goats: Morphological Distinctions between the Mandibles and Mandibular Teeth of Adult Ovis and Capra, *Journal of Archaeological Science 29*, 2002, 545–553.

Nemanja MARKOVIĆ

DIET AT THE STUDENICA MONASTERY: ARCHAEOZOOLOGICAL EVIDENCE
Summary

WITH REFERENCE to historical resources, this paper presents the results of archaeozoological analysis of the skeletal remains of animals which were collected during the decades of archaeological research of the Studenica monastery. The aim of this paper is to reconstruct the functioning of the monastery economy based on the use of animals. This is the first archaeozoological research of the faunal remains from the late medieval Orthodox monasteries in general. Faunal remains were recovered from the following units: Building III, midden below the room 1 Building V, midden above the debris of Buildings V and VII, midden dug in quadrants IX/4–5 and midden from the area outside of south-east monastery wall. The biggest part of material comes from four clearly dated closed units: sample from Building III was dated to the second half of the 13th century (Horizon II), sample from the midden below the room 1 Building V was dated to the first half of the 14th century (Horizon IIIa), sample from the midden above the debris of Buildings V and VII was dated to the last decades of the 14th, and the first half of the 15th century (Horizon IIIb), while the sample from the area outside of south-east monastery wall was broadly dated to the 14th and the first half of the 15th century (Horizon III). Sample from the midden dug in quadrants IX/4–5 was dated to the first half of the 19th century (Horizon VIII). Osteological material was collected manually. Faunal sample comprises 8536 whole and fragmented bones of which 2483 were identified to the species level. Comparative analysis was performed on 1907 whole and fragmanted bones from stratigraphicly reliable and well dated medieval units. Domestic animals outnumber wild and their remains comprise 92%. The most frequent are remains of economicly the most important domestic species: sheep, goat, pig and cattle. High percentage of chicken skeletal remains is noted in the samples from the room 1 Building V and area outside of south-east monastery wall. Other poultry (duck and goose) is representing less than 1% (Table 1). The most common wild species is hare, while only one tine fragment of red dear is found in the sample from midden above the debris of Buildings V and VII. Body part distribution of sheep, goat and pig indicates that whole animals were brought to the monastery kitchen where they were prepared. There is also a possibility that beside whole animals, some meat-bearing parts of cattle were imported to the monastery. Anthropogenic activity on bones is presented as buchery marks on 17% of specimens. Based on shape and location of buchery marks on skeletal animal remains, it is concluded that during food preparation, two different types of butcher tools were used. Short and long cuts on long bones were made by metal blades, while chop marks on articular surface of long bones, vertebrae, ribs, pelvises and scapulae were made by massive tools, such as cleavers and axes. Butchery marks are found on sheep, goat, cattle, pig, hare, chicken and fish bones (beluga sturgeon, Russion sturgeon,common carp and catfish).

Ovicaprines (sheep and goat) age profile indicates differences in the strategy of exploitation of small ruminants during the medieval period in Studenica monastery. Based on the samples from the middens from room 1 Building V and Buildings V and VII it is evident that sheep and goats were exploited for meat, as much as for milk and wool. Age profile of ovicaprines from the samples from Building III and midden outside the monastery wall is typical for intensive meat exploitation. Survivorship curve of cattle primarily indicates dairy production and traction. During medieval time at Studenica monastery, majority of pigs were slaughtered at the age between 12 and 24 months, when they reached the optimal growth, when the meat yield was the biggest and the meat had the highest quality.

Perserved transcripts of Studenica typicon and Studenica charter are the main historic sources for the study of diet and animal products usage in Studenica monastery. Parts of the typicon concerning diet are of special significance for this research. Diet regulations are strictly related to fasting time, when, according to the regulatives from the typicon, meat consumption is forbidden. According to the typicon, fish and sea food (if present) were consumed rarely, on specific days during fasting time. It is of high importance to point out that there were no information regarding the diet in intervals between fastings. However, results of archaeozoological analysis (age profiles of animals, butchery marks and burning marks as the result of food preparation) unambiguously indicate that meat of domestic animals, particularly sheep, goats and pigs, had a significant role in the diet in Studenica monastery from the second half of the 13th to the middle of the 15th century.

Fish had an important role in the diet of monastic communities during medieval time. According to relevant historic sources, fish was primarily available to certain social categories, royal court, the nobility and monasteries in the first place. Results of archaeozoological analysis have shown that, in addition to locally available species (catfish, common carp and pike), high quality fish from the Danube (beluga sturgeon, Russian sturgeon and stellate sturgeon) were also imported to the monastery.

List of illustrations:

Table 1. Distribution of different taxa of animals in medieval units at monastery Studenica (NISP)
Table 2. Distribution of the anatomical regions of economically the most significant animals

Fig. 1. Distribution of mammals, birds and fish in medieval units at monastery Studenica
Fig. 2. a) Double *foramen mentale* in sheep; b) Drainage fistula in sheep mandible
Fig. 3. a) The age structure of sheep/goat in months based on mandibular tooth eruption and wear; b) Survivorship curve of sheep/goat (age in months)
Fig. 4. a) Survivorship curve of cattle (age in months); b) Survivorship curve of domestic pig (age in months)

ПОРЕКЛО ИЛУСТРАЦИЈА:

Републички завод за заштиту споменика културе: 2–5, 39, 43
Документација систематских археолошких истраживања 1989–2014: 13–16, 18, 20–22, 29, 31–37, 40, 44–47, 49–63, 65–80, 83–93, 95, 98–103, 105–114, 117–118, 125, 128, 169, 172
Археолошки институт (документација обраде археолошких налаза): 81–82, 94, 96–97, 119–124, 131–166
Аксонометријске реституције (према замисли аутора) арх. Игор Бјелић: 17, 19, 48, 64, 104, 126, 127, 129
Ризница манастира Студенице: 8
С. Ненадовић: 24, 42
М. Радан-Јовин: 30, 115–116
С. Поповић: 167
Е. Пејовић: 38
Према: Чанак-Медић, Бошковић 1986: 23, 28

Република Србија
МИНИСТАРСТВО КУЛТУРЕ
И ИНФОРМИСАЊА

Штампање ове књиге омогућило је Министарство културе и информисања Републике Србије.

CIP – Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд

726.71:904(497.11)
271.222(497.11)-523.6-526.2
902.2(497.11 Студеница)

ПОПОВИЋ, Марко, 1944–
Манастир Студеница : археолошка открића / Марко Поповић ; [цртежи археолошких налаза Милица Томић ; фотографије Марко Поповић, Емил Цабунац]. – Београд : Републички завод за заштиту споменика културе : Археолошки институт, 2015 (Београд : Публикум). – 408 стр. : илустр. ; 29 cm

На спор. насл. стр.: The Monastery of Studenica : Archaeological Discoveries. – Тираж 500. – Посебни прилози: стр. 337–408. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. 315–321. – Summary: The Monastery of Studenica : Archaeological Discoveries.

ISBN 978-86-6299-016-7 (РЗЗСК)
ISBN 978-86-80093-96-3 (АИ)

a) Манастир Студеница – Археолошки налази
b) Археолошка истраживања – Манастир Студеница
COBISS.SR-ID 220140812

9 788662 990167
9 788680 093963